Z. ORNEA

VIAȚA LUI C. STERE

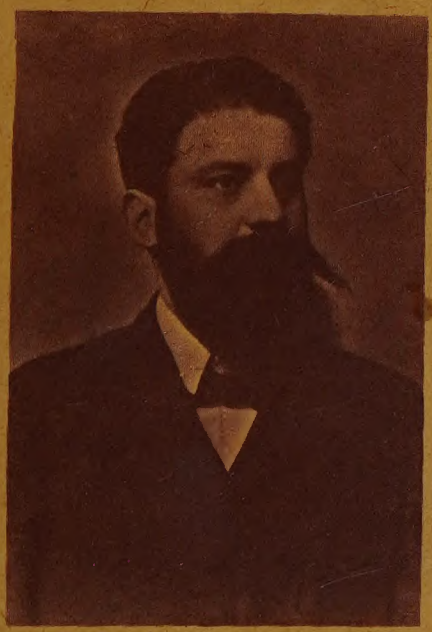

CARTEA ROMÂNEASCĂ

Z. ORNEA

Viața lui C. Stere

volumul I

Doamnei
Katherine Verdery,
cu bucuria revederii
în - sper - noua România,
admirație și respect confrateru
Z. Ornea
23 iulie 1990

CARTEA ROMÂNEASCĂ
1989

Coperta de *D. Verdeș*

ISBN 973–23–0099–X

SUMAR

Preliminarii 11

Cap. 1. — *Tragedia începuturilor* 21

1. Un moşier bogat şi priceput din Cerepcăul Sorocii, Gheorghe (Egor) Stere. Căsătoria unui holtei de 40 de ani cu o domnişoară — Pulcheria — de 21 ani. O căsătorie de convenienţă. Naşterea lui Constantin (16 noiembrie 1865). Un copil nedorit şi urgisit, izvorul tragediei începuturilor pentru destinul sufletesc şi temperamental al lui C. Stere. Refugiul în lumea slugilor. Excesiva sensibilitate a unui copil nervos, sentimental, impulsiv, imaginativ şi spontan. Primele amintiri. Preceptorul învăţător, un tînăr narodnic răzvrătit. Pensionul pastorului german de la Chişinău. Copilăria frustrată printr-o maternitate viciată, germene al temperamentului viitorului romancier. 23—35

2. Elev la gimnaziul nobilimii din Chişinău. Stima şi simpatia colegilor. Familia Grosu şi viitoarea sa soţie, Maria. Lecturi temeinice. Cucerirea prestigiului intelectual în lumea liceenilor. Sfîrşitul timpuriu al copilăriei. Iniţierea în narodnicism. Fizionomia mişcării narodnice în anii şaizeci-şaptezeci. Cercurile de autoinstruire narodnice în mediile liceenilor. Întemeierea „Cercului de autoinstrucţie, la Chişinău, o iniţiativă a elevului Stere (1882). Primele lecturi în limba română. Stere, lider al cerchiştilor din Chişinău. Un licean cufundat în lecturi şi preocupări militante. Subiect, fără s-o ştie, a două idile. Colectivismul ideologic din „comuna“ cerchiştilor şi legile conspirativităţii politice. Misiunea vegherii transporturilor de literatură ilegală. Valul de arestări împotriva narodnicilor în urma asasinării ţarului Alexandru al II-lea (martie 1881). Absolvirea liceului. Absenţa diplomei de bacalaureat. Sentimentul culpabilizării feciorului de moşier şi cel al datoriei faţă de lumea ţărănească. Rigoarea morală. Disputele, dintre marxişti şi narodnicii „puri“, în mişcarea narodnică. Promovarea politică. Arestarea (1883) şi încheierea tinereţii. ..... 36—61

3. Penitenciarul din Chişinău. Primul interogatoriu şi inutila bravadă vitează. Închisoarea din Odessa. Revelaţiile filozofice şi morale ale *Bibliei*. Lecturi din opera unor filosofi şi clasici ai economiei politice. Începutul procesului de autocunoaştere şi clarificare ideologică. Paradoxalul rezultat al acestui proces: desprinderea de mişcarea politică din care făcea parte. Întemniţatul, proteguit al tinerei care îl iubea cu discreţie. Vizitele ei la închisoare. Strategia unei căsătorii închipuită ca un reciproc sacrificiu şi ajutor. O căsătorie oficiată în capela închisorii. Hotărîrea surghiunirii sale pe trei ani în Siberia orientală. ..... 61—79

4. Plecarea în surghiun, cu vagonul penitenciar, spre Moscova. Un surghiunit pentru revoluţionarism îndepărtat de narodnicism. Problema naţională — un prag despărţitor de convingerile de altădată. Începuturile constituirii conştiinţei sale naţionale. De la închisoarea Butîrki la Nijni-Novgorod. Cu barjaua spre Ural. Primul popas siberian, Tiumen. O călătorie iniţiatică. Singurătate în închisoarea din Tiumen. Fără convoi, în drum spre Kurgan. Fierar într-un atelier al unui nobil polonez surghiunit în Kurgan. Maria îşi urmează, la Kurgan, soţul exilat. Primul fiu al lui Stere (Roman) născut în Kurgan. De la Kurgan la Turinsk cu „etapa". Experienţa halucinantă a convoiului „cu etapa". Incidentul contodent cu conducătorul etapei. Vestea, în Turinsk, că Stere a fost asasinat. Protestul coloniei politicilor din Turinsk. În satul de surghiun. Conferenţiar la reuniunile „politicilor" din Turinsk. Iniţiator al editării unei gazete şapirografiate. Surprinderea, de către jandarmerie, a unui lot din această gazetă. Percheziţii şi arestări. Stere din nou arestat. Înfricoşătoarea călătorie spre noul loc de osîndă. Alt loc de surghiun. O nouă arestare şi închisoarea din Tobolsk. Implicat într-un complot antistatal cu consecinţe fatale. Boala de nervi şi spitalul închisorii. Scrisoarea de abjurare către directorul departamentului poliţiei (octombrie 1888). Sinuciderea fratelui său, Victor. Tentativa de sinucidere a lui Stere. Deportat la Serghinsk. Popas la obştea politicilor din Krasnoiarsk şi apoi la Minusinsk. Pe marginea legendei că l-a cunoscut, aici, pe Lenin. Coleg de închisoare cu viitorul mareşal Pilsudski, preşedintele Poloniei. Traiul în Serghinsk. Elaborarea „tratatului" de filozofie. Eliberarea. Greul drum al întoarcerii spre casă. ..... 80—129

Cap. II — *Despărţirea apelor* ..... 131—155

1. Reîntoarcerea acasă. Refacerea în deprimare. Decizia de a se instala în România. De ce a optat pentru România în loc de Occident. Plecarea

spre Iaşi cu paşaport legal obţinut. Un fost exilat siberian în lumea Iaşilor. Entuziasta primire din partea tinerilor intelectuali socialişti. Idol al acestor cercuri. Un revoluţionar stipendiat de părinţii latifundiari. Înscrierea la Facultatea de Drept a universităţii ieşene. Un poporanist cu faţadă socialistă. 133—155

2. Începuturile activităţii militante. Disputele între asociaţiile studenţeşti şi înfiinţarea societăţii „Datoria". Scopuri şi împliniri. Debutul publicistic (august—septembrie 1893) şi începutul polemicii cu socialiştii. Eseul din *Adevărul literar* şi condamnarea inactivismului. ..... 155—178

3. Radicalismul democratic de stînga şi reformarea structurilor sociopolitice, un imperativ fundamental al vremii. Stere, exponentul luminat al acestui ideal. Cucerirea aderenţilor din mişcarea socialistă pentru acest nobil ţel. Un lider respectat şi urmat. Apariţia *Evenimentul literar* şi rolul lui Stere în orientarea şi redactarea revistei. Primele articole şi apariţia pseudonimului C. Şărcăleanu. Anunţarea poporanismului. Polemicile cu revista *Viaţa*. Primele adversităţi tenace năpustite asupra sa. Întîia provocare la duel şi calomniile *Naţionalului* bucureştean. Încercarea de a-l exclude din viaţa publică sau pericolul expulzării. ..... 179—205

4. Revenirea la preocupările de student. Examene universitare pe apucate. Moartea tatălui său (septembrie 1895) şi pericolul dispariţiei subvenţiei financiare. Obţinerea cetăţeniei române. Eforturi pentru încheierea studenţiei. Preparative pentru examenele finale şi teza de licenţă. „Băjenia" familiei lui Stere la Ploieşti pe spezele lui Gherea. Elaborarea tezei de licenţă. „Strategia" tezei de licenţă. Publicarea, în *Arhiva* lui Xenopol, a *Încercărilor filozofice* ale lui Stere. Formula sa temperamentală un handicap pentru travaliul teoretic. Subiectul tezei şi metoda expunerii sale. Licenţa lui Stere, un eveniment în lumea Iaşului. Comentarea în presă a lucrării de licenţă. ..... 205—236

5. Înscrierea în baroul avocaţilor din Iaşi. Un avocat păgubos din lipsă de vocaţie pentru această profesiune. Excursia din 1898 cu prietenii şi rolul său de „mareşal" al expediţiei. Veselia, deobicei ursuzului Stere, în excursii. Înfăţişarea lui Stere în 1898—1899. Excursiile estivale, liant al amiciţiei. Seisme în mişcarea socialistă la sfîrşitul veacului trecut. Stere, eminenţa cenuşie a intelectualilor dornici să abandoneze. Cluburile socialiste la sate, cauza imediată a dezorganizării partidului socialist. Prima întîlnire (1898) cu Ionel Brătianu, începutul unei prietenii politice. Stere candidat în alegerile comunale din 1898 şi ajutor de primar al Iaşului. Agitata, campanie de alegeri. Un ajutor de primar liberal „împrumutat" de la socialişti. „Plictiselile" demnităţii publice. Prigoana împotriva socialiştilor pornită de guvernul liberal şi incomoda situaţie a lui Stere. Preliminariile abandonului din

1899. Plecarea generoșilor din mișcarea socialistă. Stere o prezență ideologică la congresul din 1899 al partidului socialist. Între argumentul ideologic poporanist al grupului Stere și cel politicianist al grupului Morțun. Banchetul din sala Liedertafel (februarie 1900), ca moment de oficializare a intrării generoșilor în P.N.L. ..... 236—27

Cap. III — *Amăgirile victoriosului* 27

1. Stere la 1900. Casa din strada Română 2 bis. Strategii pentru instalarea în structurile P.N.L. Campania pentru debarcarea guvernului P. Carp. Noul guvern D. A. Sturdza (14 februarie 1901). Stere deputat al majorității. Debutul, mult apreciat, ca orator parlamentar. Liberal socialist sau socialist printre liberali, o dilemă tragică. Stere și începutul înfruntărilor dintre grupările rivale liberale pentru acapararea șefiei partidului. Raportor al legii Băncilor populare. Demisia guvernului Sturdza (21 decembrie 1904), rezultat al dihoniei din partid. Fortificarea statutului politic al lui Stere în cadrul grupării lui I. I. C. Brătianu. Avataruri spre obținerea catedrei universitare. Suplinitor (februarie 1901), titular (iunie 1903). Stere, unul din marii profesori ai universității ieșene. De ce nu s-a realizat Stere ca om de știință în sfera jurisprudenței. Handicapul militantismului, o tară temperamentală? Teoretician fondator al doctrinei căii a treia, prin *Social-democratism sau poporanism.* ..... 279—33

2. În opoziție (decembrie 1904 — martie 1907). Sfetnic al lui Ionel Brătianu. Iașul în 1905. Izbucnirea războiului ruso-japonez și prognozele lui Stere despre înfrîngerea țarismului și izbucnirea revoluției în Rusia. Stere în misiune periculoasă la Chișinău, sub paravanul de avocat în procesul Calmuschi. Revoluția în Rusia și bucuria fostului exilat antițarist. Pregătirea și apariția primului ziar democrat în limba română (cu alfabet chirilic). Revoluția rusă în depresiune. Campania electorală pentru Dumă și rolul lui Stere. Ideea grupului de foști socialiști ieșeni de a edita o revistă. Preliminarii și proiecte eșuate. *Curentul nou*, un preludiu nefericit al revistei ieșenilor. Pregătiri pentru întemeierea revistei. Apariția *Vieții românești*, o izbîndă a lui Stere și Ibrăileanu. Stere — finanțator al noii reviste. Aprecierile fruntașilor vieții literare despre revista ieșeană. Situația financiară a revistei. Programul revistei. Plecarea, iritată, a socialistului Paul Bujor din codirectoratul *Vieții românești* și înlocuirea lui cu dr. Ion Cantacuzino, alt socialist. Atmosfera redacției. Rolul de conducător al lui Stere. Călătoria în Ardeal din 1906. Începutul prieteniei cu Goga. ..... 335—385

3. Prizonier al activismului său politic. Stere, prin *Viața românească*, director de conștiință. Înfrîngerea sămănătorismului și iritarea lui N. Iorga. Ciudata căsnicie a soților Stere. Educația copiilor săi. Stere ca părinte

absenteist. Veghea asupra destinului copiilor săi. Mici pasiuni, astronomia, horticultura, cîinii și pisicile, excursiile montane. Vilegiaturile de vară — la mănăstiri — ale familiei Stere. Ritualul plecării și obiceiurile de vacanță. Specialistul liberalilor în problemele transilvane și ale celorlalte provincii subjugate. Stere în campania (ianuarie—martie 1907) pentru debarcarea guvernului Cantacuzino. Începuturile răscoalei țăranilor din 1907. Un nou guvern D. A. Sturdza. Ionel Brătianu, ministru de Interne. Represiunea răscoalei. Stere, prefectul județului Iași și rolul lui în potolirea pașnică a răscoalei. Revoluționarul reformator în ipostaza de pacificator. Stere atacat, pentru rolul de pacificator al răscoalelor, de la stînga și de la dreapta vieții politice. Alegerile din mai 1907. Stere, din nou, deputat..... 385—423

Cap. IV — *Accidentata consolidare*..... 425

1. Începutul statutului său de tolerat util în P.N.L. Conflictul cu A. C. Cuza. Un duel care n-a avut loc. Elaborarea studiului *Social-democratism sau poporanism*. Rațiunea (cauzele) elaborării acestei cea mai importantă lucrare doctrinară a lui Stere. Modelul socio-economic-politic al căii a treia. Stere în sesiunea parlamentului care legiferează reformele liberale. Emoționantă confesiune filoțărănească de la tribuna Camerei deputaților. Atacurile împotriva sa și *Spovedania* în presă din martie 1908. Între orgoliu și vulnerabilitate..... 427—456

2. Stere critică legea liberală a Casei rurale. Iluzii și realități. Tragedia utopicelor proiecte de renovare socială. A fost respins sau a refuzat să devină ministru? (februarie — iunie 1908). Gînduri de abandonare a vieții politice. Îmbolnăvirea iremediabilă a lui D. A. Sturdza. Lupta în P.N.L. pentru acapararea conducerii de către Ionel Brătianu. Stere ales (impus) președinte al clubului liberal ieșean, al doilea club liberal din țară. Dorința, neputincioasă, de a părăsi această demnitate. Vulnerabilitatea orgoliosului. Slăbiciunea „omului tare." Raportor al proiectului la Adresă al majorității liberale în Camera deputaților din noiembrie 1908—1909. Marele său succes și instalarea lui în prima linie din dispozitivul brătienist al P.N.L. și al guvernului. Gînduri spre un statut de autonomie în P.N.L. Rechizitoriul — prin Ibrăileanu — al scenei politice. Între nădejde visătoare și dezamăgire întristată. Vacanța din vara anului 1909 și campania de calomniere a lui Stere. Ministeriabilul Stere refuză să fie ministru. Deputat mai mult absenteist. Călătoria, pentru tratament, în Elveția (aprilie—mai 1910). Primul său voiaj în apusul Europei. Între epuizare nervoasă și lehamite..... 456—533

3. Nemulţumit de sine. Apariţia *Neoiobăgiei* lui Gherea (octombrie 1910) şi insuficienta replică a lui Stere. Întreruperea replicii din raţiuni rău motivate. Orgoliul prezentat drept generozitate. Casa lui Stere din strada Sărărie o imagine, miniaturată, a viitorului conac de la Bucov. Farmecul acestei case cu un imens parc amenajat. Stere ca părinte ocrotitor. Schimbarea fizionomiei. Modificări în relaţia amoroasă cu Aneta Radovici. Stere îndrăgostit. O perioadă spornică în activitatea sa didactică. În opoziţie. Înfrîngerea sa în alegerile din februarie 1911. Surprinzătoarea activizare a activităţii sale politice. Încendiara „afacere a tramvaielor" şi încercarea de compromitere morală a lui Ionel Brătianu. Înfrîngerea lui Carp de alianţa Brătianu—Take Ionescu. Stere promotor, în înţelegere cu Brătianu, al programului reformator al P.N.L. Anunţarea înlocuirii cerinţei universalizării dreptului la vot prin Colegiul unic pentru toţi ştiutorii de carte. Renunţarea — silită — la reforma agrară în favoarea celei electorale. Misiunea de conciliere a unor fruntaşi (Goga—Vaida—Maniu) din Partidul Naţional Român din Transilvania (decembrie 1911 — iunie 1912). Natura conflictului. Bătrînii „pasivişti" şi tinerii „oţeliţi". Aplanarea disputei, un mare succes moral şi politic al lui Stere Împăcaţii nu s-au putut concilia, foştii tribunişti părăsind, după 1918, P.N.R. Ambele tabere „împăcate" i-au devenit, din 1915, adversare lui Stere. Deputat liberal cu asentimentul guvernului condus de T. Maiorescu. O nouă schimbare în fizionomia lui Stere. Un deputat tăcut. În apropierea lui Ionel Brătianu. Rector al Universităţii din Iaşi. Războiul balcanic şi planul lui Brătianu anunţînd reformele. Stere, din nou, sprijinitor al reformelor. Insurgent în cadrele P.N.L..... 533—590

Cartea aceasta reprezintă, pentru mine, înainte de toate, o înaltă datorie morală. Meditez și visez la ea de aproape patru decenii, poate, de cînd, în Botoșanii mei liceali, începusem să citesc colecția *Vieții românești*. Apoi, înclinările acestea, mai curînd sentimentale, s-au consolidat în lungile conversații — din 1956 pînă prin 1963-1964 — cu profesorul Mihai Ralea, care m-a onorat cu o rară prietenie proteguitoare. În frumoasa lui locuință bucureșteană din strada Rozelor, amintirea i se întorcea adesea la figura tragică a lui Constantin Stere care fusese, pentru el, un îndrăgit *maître penseur*. Cum i se părea a fi găsit în mine un mediu favorabil și un cunoscător al operei lui Stere (ceea ce nu eram, de fapt, pe atunci), intra în detalii, îmi oferea explicații pentru unele atitudini, îmi demonstra de cîtă nedreptate avusese Stere parte, stăruia asupra rolului său covîrșitor de important pentru spiritul public de pe la 1895 pînă tîrziu, spre 1940. I-am mărturisit odată că i-am citit (și, de mai multe ori, recitit) densul, vibrantul eseu din numărul omagial al *Vieții românești* (1937, nr. 1-3) închinat, la moartea luptătorului, fondatorului revistei. (Nu știam atunci ceea ce știu azi, că acest studiu e alcătuit, în bună măsură, din două eseuri publicate în 1926). I-am citat, rezumîndu-le, și două aprecieri care mi se întipăriseră în minte: „Puțini români au avut onoarea unei adversități mai integrale ca Stere. Între opinia publică românească și acest om n-a fost nici o clipă de armistițiu. Toată viața a trebuit să lupte...". Și: „În toată istoria contemporană a României puține personalități (poate Kogălniceanu, Hajdeu, Maiorescu și Iorga) pot prezenta o bogăție sufletească mai mare... Timp de treizeci de ani toate partidele au trăit din programul său..." Ralea a fost plăcut impresionat și, chiar, realmente surprins. (Surpriza lui nu mă mai

mira. Observasem adesea, în acei ani, că personalitățile generației dinaintea noastră erau mirate să descopere la un student sau la un tînăr, în genere, cunoștințe asimilate, nemaivorbind de idei critice originale). Bucuros, probabil, că i se confirmase presupunerea că sînt un prețuitor și cunoscător al operei lui Stere, Ralea și-a reluat pledoaria de unde o lăsase, sporind argumentele, demonstrațiile, citîndu-mi fapte și episoade, cele mai multe neștiute mie (ajuns acasă, le notam febril pe fișe). Se învăpăia, uitînd parcă de sine, îmi reamintea în ce domenii e Stere un precursor, cîte a făcut și cîte nu a fost lăsat să înfăptuiască, ce valoare imensă reprezintă el în istoria radicalismului de stînga din țara noastră. Avea dreptate și i-o spuneam, adăugînd, cînd și cînd, timide opinii personale. Cum i se păreau umbrite de scepticism, intra într-o nemotivată alertă. Se ridica de pe scaunul dinapoia biroului (încăperea, un fel de iatac, era situată la stînga holului de lîngă sufragerie, unde adesea așteptam, conversînd cu fiica amfitrionului, Catinca), se plimba prin fața mea și invoca martori creditabili care — nu mai era nevoie — să mă convingă („îl aduc pe Puiu Suchianu, pe Iorgu Iordan, pe Demostene Botez, pe Sache Botez, pe avocatul C. Cucu". Și lista continua, pentru mine, inutil). Apoi se așeza la birou și calm, aproape sobru, continua expunerea, nu fără a trăda, în unele accente, căldură simpatetică.

Știam prea bine că profesorul meu nu vedea în mine o instanță (cum aș fi putut să cred altfel?), cît un viitor cercetător al personalității lui Stere. (Aflasem că depunea în același sens stăruințe și pe lîngă un coleg al meu, critic și bun cunoscător al ideologiei literare). Nu făcea altceva, deci, decît să transmită un mesaj, (cu întregul cod de informații) generației următoare. Avea dreptate și îl înțelegeam. Era, pe atunci, foarte amărît că mentorii săi spirituali, Ibrăileanu și Stere, nu sînt prețuiți cît și cum se cuvine, că nu se vorbește despre ei și nu li se reeditează opera. A și alcătuit, prin 1956, împreună cu D. I. Suchianu, o antologie în „Biblioteca pentru toți" din scrierile lui Ibrăileanu, prima ediție, cred, de după război, subțirică, mult croșetată și cu o prefață purtînd pecetea acelor ciudate vremi. Era totuși întîiul semn al repunerii în drepturi a lui Ibrăileanu. Adică tocmai ceea ce urmărea Ralea, vorbind peste tot unde avea acces (și avea!) despre necesitatea acestei restituiri. Mărturisesc că nu prea pricepeam rostul unei asemenea precipitări. Pledoariile sale aveau mereu aerul de a reprezenta ultima șansă pentru o necesară recuperare, semănînd de aceea cu susținerea unei apărări la Ca-

sație. Mie, în schimb, mi se părea că zăbava ar fi fost mai utilă pentru generosul lui țel. Dreptate avea însă Ralea, care nu putea admite ca direcția *Vieții românești* să fie eliminată brutal — fie și doar pentru un deceniu — din patrimoniul spiritual românesc. Stăruințele sale au avut, parțial, cîștig de cauză. Ibrăileanu a fost „reconsiderat". Cît despre Stere, Ralea înțelesese și el că nu-i nimic de făcut. Nici atunci și nici într-o perspectivă imediată.

Mi-a transmis acest legat, fără să mi-o fi spus explicit vreodată. Cum spuneam, profesorul meu înțelesese că sînt un mediu favorabil. Cercul meu de foc era, de fapt, triunghiular, alcătuit din trei stele: Maiorescu, Gherea, Stere. Le citeam, la Biblioteca Academiei, scrierile, cercetam colecțiile revistelor pe care le-au coordonat, scoteam nenumărate fișe și mă pregăteam să scriu. Am început cu Maiorescu: am terminat, în 1962, *Junimismul* care a apărut tocmai în 1966. M-am îndreptat apoi spre microuniversul lui Stere: am scris studiul sociologic *Țărănismul* apărut în 1969. N-a fost o întîmplare că m-am apropiat, mai întîi, de etapa finală a doctrinei lui Stere, cea a țărănismului. Ca să înțeleg cum se cuvine esența poporanismului, mi s-a părut necesar să studiez momentul ei de încoronare postbelică. După ce am scris monografia *Sămănătorismul* (1970), despre un curent de idei înrudit cu cel fundat de Stere, dar situat mai la dreapta pentru că a propus acelorași chestiuni-cheie (problema țărănească și cea națională) soluții conservatoriste, am revenit la Stere. Monografia *Poporanismul*, din 1972, este integral consacrată analizei dimensiunii doctrinare, una dintre cele mai importante ipostaze, dacă nu chiar esențială din opera lui Stere. Mai departe, mi-am dat seama, nu se putea înainta deocamdată. M-am îndreptat, deci, spre celelalte zone de preocupări (adesea învecinate, ca în cazul lui Stere), continuînd să adun documente despre Stere (pe unele le-am și publicat) și izbutind chiar să editez, în 1979, publicistica scriitorului de pînă în 1914 (nu, trebuie spus, integral) în volumul *Scrieri*. Am scris o *altă* carte despre junimism *(Junimea și junimismul*, 1975), trei cărți despre Gherea (o personalitate mult iubită de mine) și curentul de idei creat de acesta *(Curentul cultural de la „Contemporanul"*, 1977, *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*, 1982, *Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, 1983), o alta, la care țin mult, despre înfruntarea de idei din anii douăzeci *(Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, 1980), și în fine, una dintre cărțile mele de inimă, *Viața lui Titu Maiorescu* (1986—1987). Venise momentul (pe care îl așteptam, neliniștit, de peste

două decenii) să mă reîntorc la Stere. Legatul lui Ralea, un îndemn și totodată un angajament, trebuia respectat. Și tot timpul cînd am scris această carte privirea sceptic-melancolică a profesorului meu, cu zîmbetul afabil și proteguitor, m-a scrutat din fotografia așezată sub cristalul care îmi acoperă masa de lucru. Mă întrebam și mă întreb mereu, contemplînd-o cu un sentiment aproape filial (el îmi spunea, prea generos, că îi sînt un prieten de idei mai tînăr), dacă în ceea ce scriu și cum scriu i-am meritat încrederea, dacă nu cumva i-o înșel ca un nevrednic ce mă aflu. E o întrebare chinuitoare, de care nu voi scăpa, sînt sigur, vreodată. Și, apoi, iarăși mă întreb ce va spune prietenul meu mai în vîrstă, antifascistul meloman, care îl iubește pe Stere și a trăit toată viața după principiul etic al acestuia: „nici o picătură de forță morală nu se pierde în zadar". Sau ce vor spune colegii mei (unii dintre ei, prieteni) care de ani de zile mă tot întreabă cînd voi scrie cartea despre Stere. Îndemnurile au venit deci, de peste tot. Riscurile, nereușitele și neputința — atîtea cîte sînt — îmi aparțin în exclusivitate. Și numai eu sînt vinovat dacă această carte, cumplit de greu de scris, nu este sau nu a putut fi ceea ce am vrut și a trebuit să fie.

Mi-am spus că, întrucît, la noi, Stere e aproape necunoscut generațiilor mai tinere (și nu numai lor!), e necesar să încep prin a-i reconstitui viața, altfel zicînd biografia. Ușor de spus, greu, aproape imposibil de realizat. Cum să-i reconstitui viața dacă arhiva sa toată (care, intimii o știau, era imensă) s-a pierdut poate pentru totdeauna? Încercînd — vai, cu cîte insistențe! — să-i dau, totuși, de urmă, am aflat știri contrazicătoare. Una, descurajantă, (pe care mi-a comunicat-o marele gazetar de „subțire" care este L. Kalustian, și el un entuziast admirator al lui Stere), spune că acea arhivă ar fi fost *arsă*, prin 1945, de o echipă de soldați, nu români (azi s-ar zice „un grup de comando") în curtea conacului de la Bucov, sub privirea neputincioasă a doamnei Ana Stere. Alta (relatată mie de avocatul scriitor Mircea Ionescu-Quintus, nepotul Anei) afirmă că soția scriitorului ar fi încredințat prin anii cincizeci arhiva, spre păstrare, unui gazetar, și că acesta, temător, ar fi distrus-o sau ar fi risipit-o înainte de a da bir cu fugiții. Oricare dintre aceste versiuni (or mai fi circulînd și altele) ar fi valabilă, rămîne evident faptul brutal că arhiva lui Stere a dispărut. (De s-ar confirma a doua versiune, cine știe?, poate că, odată, cîndva, această neprețuită arhivă va fi regăsită în întregime sau doar în unele elemente ale ei, și că cercetătorii

se vor putea folosi de ea. Mi-e greu să cred însă că eu voi mai fi, vreodată, beneficiarul acestui depozit). Așa stînd lucrurile, nu-i rămîne biografului decît să-și facă lucrul cu ceea ce există și poate el aduna. În trei decenii de căutări neostenite, am izbutit să strîng o documentație, cred, mulțumitoare, dar mereu incompletă (scrisori, mărturisiri cu valoare memorialistică ale lui Stere și ale celor care l-au cunoscut, documente de arhivă, de presă și încă multe altele).

Despre perioada primelor patru decenii (nașterea, copilăria, adolescența, tinerețea, exilul siberian, stabilirea în România și pînă spre 1907—1908) avem o mărturie întinsă pe opt volume. E vorba, desigur, despre romanul *În preajma revoluției*. Dar poate fi luată ca probă documentară o scriere romanescă, în care imaginația se dezlănțuie fără nici o frînă? Aș răspunde unui asemenea argument că această scriere este, de fapt, o memorialistică abia deghizată. E drept că apropiații l-au sfătuit pe Stere, atunci cînd au aflat că vrea să scrie un roman autobiografic (un Bildungsroman), să renunțe la proiect. Îl rugau, insistent, să-și scrie memoriile. Nu i-a ascultat. S-a spus (a spus-o și el într-un interviu) că memoriile presupuneau, după uzanțele genului, o distanță de două-trei decenii pînă la apariție. Iar el, din nou urgisit, voia să ofere contemporanilor (apoi posterității) o imagine veridică despre sine și lumea prin care a trecut. O imagine care să-l răzbune pentru cîte (multe) îndurase. Dar cine dintre prietenii, cunoscuții sau membrii familiei nu l-a recunoscut în eroul romanului (Vania Răutu) pe Stere? A mărturisit-o chiar el — eroul e un alter ego al autorului narator. După apariția primului volum din roman, într-un interviu, menționa: „Evident, în toată evocarea vieții lui (a eroului n.m.) de acolo (din Siberia n.m.) utilizez amintirile mele... Am inventat cît se poate de puțin, mărginindu-mi cadrul la lucruri văzute.“ [1] Altui reporter, în timpul convorbirii din biroul conacului de la Bucov, la un moment dat i-a deschis în față un atlas geografic, căutînd la tabla de materii pagina ținuturilor polare, și a declarat: „Aici am fost... Am descris momentul acesta din viața mea în Siberia, în nuvela *În voia valurilor*. Am coborît apoi la Șarcala.“ [2] (Iar nuvela amintită a trecut, apoi,

[1] Omicron, *În preajma revoluției*, *Curentul*, IV, nr. 1388 din 7 decembrie 1931.

[2] T. Teodorescu-Branişte, *D. Const. Stere despre Vania Răutu. O dimineață la Bucov*, *Dimineața*, XXVIII, nr. 9285 din 31 octombrie 1932.

aproape fără modificări, în roman). Asemenea mărturisiri, Stere a mai făcut. Dintr-o conferință a profesorului Francisc Rainer (am în arhiva mea, manuscrisul acestei conferințe), bun prieten cu Stere, ar fi de reținut această propoziție: „Ion Răutu care — după cum știu — este chiar C. Stere...". Fiica lui Stere, Elena, vrînd să evoce episodul siberian al părinților ei, scria în însemnările ei memorialistice: „Din romanul autobiografic *În preajma revoluției*, ce l-a scris tata spre sfîrșitul vieții se pot urmări toate peripețiile prin care au trecut părinții mei fiind în surghiun în Siberia. De multe ori ne apuca zorile ascultînd pe mama povestindu-și viața." [1] Totuși mai tîrziu, iritat de agitația zgomotoasă a gazetarilor de toată mîna în jurul eroului său, Stere a început să nege caracterul autobiografic al romanului. O făcea însă doar pe jumătate, acoperind lucrurile cu un văl de ambiguitate abilă. „Acest roman —, protesta el în ianuarie 1932, — nu este o autobiografie și nici măcar biografia unui *alter ego*. Vania Răutu nu sînt eu, iar viața lui intimă nu are nimic comun cu a mea. Este adevărat că am utilizat amintirile mele, cum ar face orice scriitor. Dar experiențele mele personale au fost selecționate, condensate, grupate și stilizate în jurul personajului principal numai în scop de a da o icoană a realității și fără nici un alt raport cu persoana mea." Dar reporterul, care se întîmpla să fie chiar cel căruia îi dictase primele volume ale romanului, își lua îndrăzneala de a contesta precizarea scriitorului („Și cu toate acestea, eu rămîn la părerea mea ...). [2] În martie 1935, întrebat de alt reporter în legătură cu aceeași chestiune, Stere spunea: „Totul e ficțiune și totul e realitate ... Invenția artistică este și ea în strînsă legătură cu experiența artistului. Ficțiune pură nu cred să existe ..." [3]

Chiar dacă nu există o suprapunere perfectă între erou, autor și narator, rămîne dincolo de orice îndoială că Stere s-a descris pe sine și anturajul său în primele cinci-șase volume ale romanului. Am identificat (alcătuind o substanțială listă) numeroase episoade din roman, pe care le relatase mult înainte autorul, în discuții cu prietenii, în articole, în prelegeri universitare, în cuvîntări (inclusiv în Camera deputaților), în conferințe publice. Așadar,

---

[1] Elena Stere-Beldie, *Amintiri*, manuscris, p. 14.

[2] L. Leoneanu, *Romanul d-lui Stere...*, *Adevărul literar și artistic*, X, nr. 579 din 10 oanuarie 1932.

[3] L.S., *De vorbă cu d. C. Stere*, *Adevărul literar și artistic*, XII, nr. 641 din 19 martie 1933.

verificînd atent, de fiecare dată, putem acorda romanului, ca sursă de informare biografică pentru perioada amintită, deplinul credit. Cît privește perioada cuprinsă între stabilirea în țară (1892) și sfîrșitul vieții (1936), aici lucrurile sînt, aparent, mai simple. Eroul acestei cărți a devenit, imediat, om public, a scris articole, s-a afirmat destulă vreme aproape exclusiv în activitatea politică, a fost atacat sau elogiat în presă, contemporanii s-au ocupat mult de el, lăsîndu-ne mărturii pe care, după verificări prin coroborare, se poate pune temei. Apoi avem la dispoziție ceva corespondență (emisă) și destule acte de arhivă. Și în sfîrșit, cartea mărturisire (în forma originară foiletoane în *Adevărul* din 1930), cu titlu lung (parcă ar fi trei) *Documentări și lămuriri politice. Preludii: Partidul Național-Țărănesc și „cazul Stere"* care ne pune la îndemînă un inestimabil izvor de informații despre perioada 1919—1930, așa numitul de autor „deceniul infernal". Iar aceste informații, deși fatal subiective, sînt perfect creditabile pentru că nimeni dintre cei incriminați nu le-a contestat. Așadar, aceste intervale (care ocupă întinderea a peste patru decenii) din viața eroului nostru pot fi mai lesne reconstituite. Se întîmplă însă că documentația existentă e lipsită de detalii despre viața lui particulară, de interior și de zbucium sufletesc. (Iar „o viață" se alcătuiește, de cele mai multe ori, din astfel de „fapte mărunte", de existență comună. Pentru că și personalitățile duc, nu o dată, un trai obișnuit). La Stere prevalează însă, în chip hotărît, ipostaza omului public, a luptătorului politic. Această carență sau unidimensionalitate a materialului documentar trebuie să o suplinească biograful, care, cunoscîndu-și bine personajul, e dator să revele ceea ce se ascunde dincolo de masca eroului, să-i descopere trăirile, mobilurile sufletești, încordările de conștiință, dramele adînci (unele niciodată vindecate) ale unei inimi atît de dureros încercate. Cum aceste detalii, care nu sînt doar „pete de culoare" menite să „însuflețească" o biografie, lipsesc (pentru că nici eroul, nici soția sa, nici copiii nu ne-au lăsat însemnări jurnaliere), împrejurarea se constituie pentru biograf într-un greu handicap.

Și nu numai pentru biograf, ci, înainte de toate, pentru eroul însuși. La urma urmei, Stere a fost un luptător politic devorat nu de ambiții, ci de idealuri (distingerea aceasta e foarte importantă, deoarece e o trăsătură cauzală care diferențiază oamenii în serii tipologice). Așa s-a dezvăluit contemporanilor și tot astfel s-a fixat în memoria (cîtă este) a posterității. Toate căderile sale catastrofale și nefericirile care l-au marcat se datoresc acestei

irepresibile pasiuni militante. Conformat, încă din copilăria lui urgisită, ca un justițiar și un revoltat, Stere a fost animat (din adolescență pînă la bătrînețe) de ideea necesității reformării structurilor sociale și politice. A urît nedreptatea și alcătuirile strîmbe, a fundat o doctrină (un curent de idei), a elaborat proiecte reformatoare, s-a angajat să le înfăptuiască, și-a căutat prieteni și sprijinitori, s-a luptat cu adversarii. Într-un cuvînt, s-a aflat, de pe la 14—17 ani și pînă pe la 66, mereu pe baricadă, pururea neliniștit, fără odihnă și răgaz. I-a fost viața, de el însuși așezată, veșnic în bătaia tuturor furtunilor. Hărțuit ca nimeni altul, s-a văzut lovit mișelește cu cele mai josnice sudalme, izgonit de acolo unde el pusese temelie, urmărit de ostilități tenace. Le-a suportat pe toate, deloc calm și senin, pentru că nu a țintit satisfacția unei cariere, ci realizarea unor convingeri: reformarea structurilor sociale și politice românești și unitatea națională. Și i se părea că înaltul ideal presupune, obligatoriu, orice sacrificiu. A îmbrăcat, aproape de copil, armura luptătorului neînfricat și nu a părăsit-o pînă în clipa din urmă. Era, incontestabil, multă utopie trează în proiectele sale reformatoare. Dar care proiect reformator nu ascunde în cutele sale utopia, hotărîndu-i eșecul, total sau parțial ? Eroul nostru a crezut ardent în proiecțiile minții sale, luptîndu-se să le întrupeze în real. A eșuat adesea, pentru că nu se putea altfel. S-a mistuit pe sine în toate aceste arzătoare bătălii care, nu de puține ori, au sfîrșit în neizbîndă. A fost, fără îndoială, un vizionar. Și vizionarii poartă totdeauna, în plasma ființei lor, germenele martiriului. Acești mesianici răzvrătiți (care, incontestabil, sînt sarea pămîntului), nu prea se bucură de viață personală, mai totdeauna sacrificată pe altarul vocației, relegată mereu în planul secund, și nici acolo îngăduită. Ciudat e că Stere nu și-a cunoscut formula temperamentală. Se credea nu un militant, ci un intelectual înclinat spre cugetare și elaborarea de ample lucrări sociologico-doctrinare. A spus-o nu o dată, ca în această confesiune către Francisc Rainer: „Eu nu sînt om politic. Eu sunt un publicist, un om care gîndesc asupra lucrurilor importante, de interes obștesc și care simt chemarea să îndrumez lumea.“ Însă ultima parte a confesiunii îl dovedește tocmai pe militant. Pentru că numai acesta, și nu cugetătorul de cabinet, simte chemarea să „îndrumeze lumea“. Autodefinirile sale conțineau însă și un adevăr. Stere nu era un politicianist avid de putere, nu voia demnitățile conducerii. De aceea, poate, a și fost mereu înfrînt. El elabora doctrine, proiecte, programe, strategii. Chiar și acestea, însă, deși elaborații teoretice,

îl trădează din plin pe militant. Pentru că, nu-i așa ?, s-a zbătut, aproape cu fanatism, să le realizeze.

Scriind cartea, m-am supus evidenței. Ca să-l înfățișez pe Stere așa cum a fost, l-am instalat acolo unde s-a aflat mereu: pe baricade, la tribună, străduindu-se să „îndrumeze lumea". Viața lui Stere este istoria luptei sale. A o reconstitui înseamnă a descrie acest traiect anevoios, puternic accidentat, „rupt" de suișuri și prăbușiri năucitoare. De aceea, tocmai, a trezit mare interes (adversitatea este și ea, incontestabil, o expresie a interesului public), de aceea a uimit, iscînd largi adeziuni și înverșunate dușmănii. Nu viața comodă de interior l-ar fi propulsat în atenția opiniei publice, fixîndu-l acolo pentru patru-cinci decenii. Iar strălucirea acestei efigii, așezată, undeva, foarte sus, a iradiat, penetrantă, și către posteritate. Cititorul este, deci, rugat să nu se mire văzîndu-l pe acest cugetător și romancier, fondatorul unui important curent de idei și al unei publicații care a făcut epocă, mereu în vacarmul luptelor politice, îndurînd toate mizeriile unei îndeletniciri pe care, de fapt, o disprețuia profund. Nu biograful l-a instalat acolo. El acolo l-a găsit și nu s-a crezut în drept să-l dizolce, știind bine că această operație silnică i-ar desfigura nu numai personalitatea, dar și tumultuoasa-i viață, falsificînd-o și denaturînd-o pînă la nerecunoaștere. Și — s-o mai spun — biograful nu năzuiește decît *să povestească* viața lui Stere așa cum, într-adevăr, a fost, luminînd-o din adîncuri spre suprafață.

Aceasta, și nu alta, este, pentru Stere, „structura existenței" de care vorbea Roland Barthes, viața lui, adică istoria lui trăită cu o mare încordare. Toate capitolele cărții relatează și reconstituie realitatea existențială a personalității lui Stere, cu împlinirile și eșecurile ei, de la dorință pînă la efect și, chiar, mult dincolo de ele. Sper ca bunul cititor să descopere aici, surprinse, cum m-am străduit, motivațiile sufletești ale unei vieți torturate și torturante. Intenția mi-a fost să evidențiez ceea ce se ascunde înapoia cutărui document brut, unui discurs, unei confesiuni, unei scrisori aparent francă. Stere a fost (ca orice om public), de fapt, un mare actor pe scena vieții sale și pe scena epocii, derutînd și înșelînd, ascunzîndu-se bine îndărătul ursuzeniei și orgoliului. Nu m-am lăsat, cred, amăgit, am stat mereu la pîndă și, neîncrezător, cu toată documentația la îndemînă, am căutat pînă am găsit mobiluri ascunse, resorturi nemărturisite, intenții latente, uneori nici eroului cunoscute. Am voit, altfel zicînd, să dezvălui mereu adevărul, chiar atunci (mai ales atunci) cînd era cu grijă tăinuit.

Detest efectiv „viețile romanțate" și, marcat de această idiosincrazie, m-am ferit să cad în cursă. Dar vorba aceea comună „viața mea e un roman" se întîmplă să se verifice uimitor în cazul lui Stere. De obicei iluminații, dăruiții cu convingeri statornice sînt ființe damnate. Stere a fost de la naștere un damnat iremediabil, iar viața lui s-a desfășurat ca un continuu lanț de nefericiri, mai toate spectaculoase. Care, datorită lui, sau, mai ales, altora, au devenit publice, împinse de adversari mereu la rampă și comentate insidios. Nu le voi enumera, nici măcar succint, aici. (Cititorul le găsește în carte, istorisite după cronologia devenirii lor). Dar destule par aproape episoadele unui roman de aventuri, experiențe extraordinare, vecine cu limita imposibilului. Sper că, luînd cunoștință de ele, cititorul nu le va considera decît ceea ce sînt, chiar dacă seamănă cu niște potențiale ficțiuni romanești. Pentru că, o știm cu toții, nu orice viață extraordinară devine de la sine una „romanțată". Romanțarea apare acolo unde faptele sînt melodramatizate, forțate să arate mai șocant-emoționante decît sînt. Mă situez la distanțe enorme de astfel de procedee, iar dramatismul vieții lui Stere, fiind real, nu are nevoie de exagerări suplimentare. Oricum, Stere nu ar merita o asemenea ofensă.

Spuneam la începutul preliminariilor că această carte e, pentru mine, o datorie morală față de o personalitate la care țin, nu numai sentimental, enorm. Într-un interviu din decembrie 1931, din care am mai citat, Stere formula o speranță: „După moartea mea, se va găsi cineva care să restituie memoriei partea de dreptate răpită mie de cei care m-au judecat în timpul vieții." Mai avea de trăit, atunci, cinci ani jumătate și, cum se vede, spera că posteritatea îi va face dreptate. Întru împlinirea dreptății necesare am scris, în umilință, această carte, cu o întîrziere de care nu sînt vinovat. (Aș spune chiar că le sînt mult recunoscător ursitoarelor mele că mi-au dat putere să aștept cu scrierea cărții pînă ce adevărul să poată fi, nestînjenit, reconstituit). Cartea aceasta vrea să reconstituie, într-o narațiune coerentă, viața unei personalități cum sînt puține și care merită să fie cunoscută, prețuită și iubită. Acestea mi-au fost intențiile. Dacă am izbutit nu poate hotărî decît cititorul de bună credință căruia, iată, mă încredințez din nou.

Z.O.

Octombrie 1985 — octombrie 1989

Capitolul I

TRAGEDIA ÎNCEPUTURILOR

1

Curtea conacului din Cerepcăul (localnicii pronunțau și mai pronunță Ciripcău) Sorocii, înconjurînd o casă spațioasă și ciudată ca înfățișare arhitectonică, era așezată pe o coastă dulce. Dincolo de ea se vedea valea unui fluviu leneș, Nistrul. Era centrul domeniului stăpînit de Gheorghe Stere [1], ale cărui moșii, în mai multe

[1] Eram încredințat că numele de botez al latifundiarului din Cerepcău era Gheorghe. De aceea, îmi spuneam, a semnat fiul său teza de licență Constantin G. Stere. Cum nu am putut cerceta arhivele pentru a găsi actul de naștere al eroului cărții mele, mă bizuiam, de cînd — de mult — mă ocup de personalitatea lui Stere, că ipoteza e valabilă. Dar inscripția de pe piatra de mormînt a stăpînului Cerepcăului, pe care am văzut-o într-o fotografie aflată în posesia lui Ștefan Beldie, nepotul scriitorului, menționa numele „Egor Stepanovici Stere". Această contradicție nu m-a descumpănit. Și aceasta pentru că singurul act de stare civilă privindu-l pe Stere, pe care îl cunoaștem, cel al indigenării, îmi fortifica prima ipoteză. În decizia Senatului (din 11 martie 1895) privind încetățenirea lui Stere, motivarea comisiei de indigenat a maturului corp preciza, printre altele, că solicitantul a depus o cerere, însoțită de acte („examinînd actele în dosarul acestei cereri"), din care reieșea că tatăl său se numește Gheorghe (cf. *Dezbaterile Senatului*, 1894—1895, nr. 51, p. 644). Atunci de unde numele de Egor de pe piatra de mormînt? În onomastica rusească Gheorghe căpăta, de regulă, forma Egor, întîlnită, pe vremuri, și la noi. În secolul trecut, pînă tîrziu, prin Moldova și Muntenia, celor numiți Gheorghe li se spunea, familiar, Iorgu. Voi cita un caz, pe care îl consider edificator. Liderul conservator Gheorghe Grigore Cantacuzino (poreclit, „Nababul") era numit, de familiarii săi, Iorgu. Sub acest nume îl aflăm în corespondența timpului, în jurnale (inclusiv în cel al lui T. Maiorescu). Și — totuși — încă un exemplu. Pe unul dintre frații lui Eminescu îl chema Gheorghe dar toată lumea, inclusiv poetul, îi spuneau

sate (Saloneț, Dumitrenca, Horodiștea, Văscăuți) însumau, după unele știri, aproape cinci mii de fălci (înainte de reforma din 1861, ocupa o suprafață de trei ori mai mare). Și latifundiul rămăsese atît de cuprinzător încît, în 1908, după destule vînzări și împărțiri, două dintre fiicele lui Gheorghe mai stăpîneau 3 000 de fălci [1] (iar o falce de pămînt măsura ceva mai mult de un hectar și jumătate!). Stăpînul acestui întins domeniu latifundiar, Gheorghe (i se spunea potrivit obiceiului vremii, Iorgu) Stere provenea din Botoșani. Tatăl său, Ștefan, de origine aromână, se stabilise la Cerepcău, la început ca arendaș. Dar chivernisit și priceput, cu timpul, izbuti performanța de a deveni proprietarul moșiei, căreia apoi se va pricepe să-i adauge și altele. Gheorghe (Iorgu-Egor) Stere s-a trezit, așadar, proprietarul unor întinse moșii, deși această familie nu figura în tabelul nobilimii basarabene de pînă la 1909 întocmit de Sever Zotta [2]. Nu e exclus însă ca odată, cîndva mai înainte, familia Stere să fi fost printre cele bogate ale provinciei. Dar titlul de dvorean sau kneaz (principi) se pare că nu l-a avut niciodată, întrucît fondatorul „dinastiei" Stere (Ștefan) se ridicase, cum am văzut, de jos, neputînd nutri pretenția la ascendență nobiliară la care avuseseră dreptul familii precum Catargi, Cantacuzino, Moruzi, Buhuș, Donici, Bogdan. Dar, mai tîrziu, în liceu și în exil, eroul nostru va fi totuși considerat nobil (dvorean). Titlul nobiliar era deci conferit de starea socială.

După unele știri, Gheorghe Stere s-ar fi născut în ținutul de dincolo de Prut. Dar, altele, printre care aceea a nepoatei sale Elena [3], informează că locul de naștere ar fi orașul Botoșani, unde

---

Iorgu. Cred că de această metamorfoză a avut parte și numele de botez al bătrînului Stere. De unde însă acel Egor, de pe piatra de mormînt? Aici a intervenit, cred, o a doua metamorfoză. Iorgu a căpătat, deci, forma rusească de Egor (am uitat să precizez că întregul text al acestei pietre mortuare e scris nu numai cu litere slavone, ci în limba rusă), sub care era cunoscut bătrînul Gheorghe Stere, Și cum toți ai casei, de la soție, rude, prieteni, pînă la slugi și țărani îi spuneau „moș Iorgu" sau „moș Egor", soția sa, care își făcuse educația într-un pension rusesc, i-a transcris numele pe mormînt de-a dreptul în rusește, „Egor Stepanovici Stere" (chiar Steri), deși răposatul nu știuse decît românește.

[1] C. Stere, *Spovedanie*, Liberalul, Iași, din 27 martie 1908.

[2] Sever Zotta, *Despre nobilimea Basarabiei*, în *Arhiva genealogică*, an I, 1912, nr. 4—6.

[3] „Știu că bunicul descindea din Botoșani. De acolo a trecut în Basarabia, unde și-a cumpărat o moșie la Ciripcău, județul Soroca. La Botoșani avea un frate și alte neamuri" (cf. Elena Stere-Beldie, *Amintiri*, în manuscris, p. 28).

pe la începutul veacului nostru mai trăia un frate al său, după unii Iancu (Enache), după alții Costache. În 1908, Constantin, fiul lui Gheorghe, declara: „Familia mea e de obîrșie din Botoșani, unde s-a născut și tatăl meu, unde a trăit pînă la moarte și fratele său, unchiul meu, bătrînul Costache Stere, pe care mulți botoșăneni încă, desigur, îl țin minte“ [1]. E probabil că această mărturisire să ateste adevărul, Gheorghe stabilindu-se apoi la moșia din Soroca, pe care o moștenise de la tatăl său, în timp ce fratele lui, Costache, și el om cuprins, să se fi reîntors (sau rămas) la Botoșani. Tot aici, sau în alte județe din vecinătatea Botoșanilor trăiau alte rude ale Stereștilor (pînă la gradul de văr primar) din familii cu vază ca Pilătești, Văsești, Stoicești, oameni, toți, bogați și solid instalați pe scara socială.

Prea multă carte nu știa Gheorghe (Iorgu-Egor) și zestrea sa intelectuală nu se deosebea prea mult de a celorlalți răzeși (erau, acolo, destui!) din sat. Scria, socotea și citea cărți — puține — (mai ales ceaslovul), alfabetul latin nefiindu-i, după obiceiul vremii, familiar. Instrucția îi fusese puțină, primită de la dascăli improvizați, și ei cu cunoștințe modeste. Dar cu cît știa, se descurca de minune. Era un munte de om, greoi, înalt, cu trupul parcă neîncheiat, tuciuriu, cu mișcări repezite și, neîndemînatec fiind, punea mereu în primejdie obiectele din încăperile prin care trecea. O fotografie de prin 1880 l-ar fi înfățișat ca bărbat falnic, obrazul încadrat de favorite și cu aer european. Se simțea în largul său în ogradă și pe cîmp, unde tuna și fulgera, veghind ca totul să se petreacă după tipic. Avea, negreșit, o ceată de argați, un vechil și alte — multe — slugi de casă. Dar de gospodărirea moșiei (moșiilor) avea singur grijă. Și, bun gospodar, știa rosturile toate, de la semănat și cules pînă la vinderea bucatelor, nelăsîndu-se înșelat de nimeni. Condicile și toate celelalte socoteli, chiar dacă îl mai ajuta vreun angajat, erau în grija lui. Nu era un hapsîn și un prigonitor al țăranilor de pe moșie. Dar nici nu cruța, desigur, pe nimeni dintre cei care s-ar fi sustras de la obligații sau ar fi adus daune stăpînului. De aceea, tocmai, moșia (moșiile) lui „mergeau“ bine și chiar prosperau, în timp ce unii dintre vecnii săi scăpătau. Trăia ca un hîrsut. Nu prea ieșea din hotarele moșiei, neputîndu-se lăuda că iarna, în sezonul „mort“ pentru agricultură, făcea călătorii prin orașele apropiate. Se ducea, cu treburi, prin capitala județului, la Soroca, destul de rar pe la

[1] C. Stere, *Spovedanie*, *loc. cit.*

Chișinău și mai deloc la Odessa, oraș mare, port cosmopolit și loc de petrecere. Se pare că vizitase — dacă e să acceptăm o informație a fiului său, romancierul — o singură dată Viena. Dar nu se simțise bine aici, fie pentru că nu cunoștea nici una din limbile vorbite în capitala habsburgilor, fie pentru că pur și simplu nu-l interesase viermuiala pestriță și snob imperială de acolo. Pînă și tradiționalele baluri anuale ale nobilimii le ocolea sau făcea numai act de prezență, iar jocul de cărți, cu care își cheltuiau vremea, decavîndu-se, vecinii, nu era și patima lui. Petrecerile lui, simple și așezate, erau vînătoarea sau un mic chef cu vecinii, cînd asculta cîntecele populare românești sau altele de inimă albastră învățate din antologia *Dorul*, de un gurist și instrumentist evreu. Lecturile nu-i plăceau, vecinii și-i vizita rar, nu cultiva „sexul frumos", mulțumindu-se să dea lama prin personalul feminin al curții. Era un holtei întîrziat, cînd, brusc, la vreo 40 de ani, se hotărăște să se însoare. Faptul, însemnînd o rupere brutală din rosturile, temeinice, ale rînduielilor vieții sale, trebuie să se fi petrecut prin 1859.

Aleasa era fiica unui moșier vecin, total scăpătat. Se numea Pulcheria [1], fiind o domnișoară de 19 — 20 ani [2], școlită — pentru a putea face față pretențiilor „lumii alese" — la un pension de domnișoare din Odessa, condus de o franțuzoaică ignară. Fata vorbea însă, curent, rusește (lucru cu care nu se putea lăuda viitorul ei soț) și putea angaja chiar și o conversație domestică în franțuzește. Firește că citea cîte o revistă și chiar un roman ușurel și fără pretenții. Era, deci, după standardele vremii, o tînără cu educație și oarecari pretenții la o partidă bună. În plus avea o înfățișare plăcută, chiar frumoasă. (Intimii lui Stere povesteau că în biroul auster al conacului de la Bucov, se aflau două fotografii, una a părinților și, cealaltă, a lui Ibrăileanu. Or în prima fotografie de prin 1888-1894 — figura mamei mărturisea încă frumusețe din tinerețe). Pulcheria a acceptat cererea în căsătorie a lui Gheorghe Stere. De fapt, o acceptase mai înainte tatăl ei, cu moșioara grevată de ipoteci pe care nu le putea achita, scoaterea la mezat profilîndu-se ca o perspectivă catastrofală. De zestre pentru unica fiică nici că putea fi vorba, în condițiile în care se afla. Iar fără zestre convenabilă Pulcheria nu putea găsi un soț pe potriva pre-

[1] Același document menționat în ședința Senatului din 11 martie 1895, preciza că mama lui Constantin al nostru se numește Pulcheria.

[2] Potrivit datelor biografice consemnate pe piatra ei de mormînt s-a născut în anul 1839. (Apud Al. Donos, *Familia lui Stere la Ciripcău*, în *Literatură și artă*, Chișinău, din 13 octombrie 1988).

tențiilor simandicoase ale lumii ei. Înțelegerea, ca să nu spunem tîrgul, s-a făcut repede și fără multe tratative. Viitorul ginere lua asupra lui multele datorii ale moșiei care acum îi întregea hotarul (pentru că pămînturile socrului erau vecine cu ale sale) și îi asigura o rentă anuală pentru o existență decentă la conacul pe care-l avea din vechime. În schimb, fiica sa, unică, Pulcheria, devenea stăpîna Cerepcăului, intrînd, astfel, printre bogătașii de vază ai județului. Diferența de vîrstă dintre viitorii soți era, desigur, apreciabilă, Pulcheria putîndu-i fi aproape fiică lui Gheorghe. Dar, dependentă fiind de catastrofala jenă financiară a tatălui, nu putea face mofturi, refuzînd propunerea avantajoasă pentru a-l aștepta pe alesul din poveste. Și apoi astfel de căsătorii, dictate de interese „superioare", se mai văzuseră, destule, prin partea locului și auirea. Pulcheria fusese ajutată să înțeleagă (de rude, de emisari ai mirelui sau ai tatălui ei) că partida care i se propunea e nu numai o neașteptată soluție salvatoare dar și un mare noroc. Și Pulcheria, fată inteligentă și adaptabilă, a înțeles repede că nu are alternativă valabilă. A acceptat deci cererea în căsătorie și ceremonia (descrisă colorat în *În preajma revoluției*) s-a desfășurat după întregul tipic prescris de obiceiurile locului și ale timpului. Pulcheria a avut grijă să dispună reamenajarea, modernă, și repararea bătrînului, obositului și cam neglijatului conac de la Cerepcău, încît căsătoria a avut loc într-o casă arătoasă, demnă de condiția unui moșier avut.

Îndată după căsătorie, Pulcheria a devenit stăpîna casei, copilița ce fusese pînă mai ieri dovedindu-se de o strășnicie aspră cu slugile și chiar cu purtările „necivilizate" ale înrăitului holtei cu stagiu care fusese soțul ei. Totul va arăta, aici, de acum încolo, altfel și cu pretenții, punîndu-l în mare încurcătură pe Iorgu, obișnuit să trăiască fără fasoane și ighemonicon. Dar căsătoria — și încă cu o tînără educată și puțintel franțuzită — presupunea, negreșit, și din partea lui sacrificii. Firește, Pulcheria nu se amesteca în treburile practice ale moșiei, deși voia să știe chestiunile — mai ales cele bănești — cel puțin în mare. Dar casa și tot ce ținea de acest resort era domeniul ei exclusiv, pe care îl stăpînea și dirija cu o nebănuită pricepere, cam tiranică. Stăpîna casei este acum, așadar, Pulcheria și nimeni nu îndrăznea să-i nesocotească vrerea. Gheorghe, „zmeul" de pînă mai ieri, devine ascultător și chiar un silitor supus al dispozițiilor noii stăpîne. Normal — ținînd seama de deosebirea de vîrstă dintre soți — ar fi fost să fie invers. Dar tînăra Pulcheria, om tare și voință tenace, a

știut să se impună și să devină suverana de nimeni contestată. O dragoste adevărată între soți nu s-a putut înfiripa. Dar asta nu înseamnă că, destul de repede, copiii nu au început să vină unul după altul. Primul, se pare o fată, a murit la o vîrstă fragedă. A urmat un băiat și, pe o vreme neguroasă, la 16 noiembrie 1865, s-a ivit pe lume Constantin, eroul acestei cărți. Nu a venit pe lume la Cerepcău (sau Ciripcău) [1], ci la Horodiștea, întrucît conacul de pe moșia principală se afla din nou în reparație. Stăpîna, însărcinată, a fost transportată în conacul altei moșii, unde l-a născut pe Constantin. În 1895, cînd a cerut și a obținut cetățenia română, Stere a indicat, corect, ca loc de naștere satul Horodiștea. După Constantin, au mai urmat încă un băiat (probabil Victor) și două fete, nu știm în ce ani, Ecaterina și Elena.

Toate informațiile, datorate, firește, „împricinatului", și emise tîrziu, în anii șaizeci ai vieții sale, converg spre ideea că venirea sa pe lume nu numai că nu a fost dorită, dar a constituit o traumă sufletească a mamei, provocînd repercusiuni dramatice pentru întreaga viață a copilului. Să spun mai întîi că însăși mărturisirea lor dovedește, potrivit interpretărilor freudiene, amintirea unei trăiri frustrate, din vîrsta tulbure a copilăriei. Iar tot după Freud: „amintirea pe care cel analizat o redă mai întîi, prin care el își începe istoria vieții, este cea mai importantă: ea constituie cheia pentru compartimentele tainice ale vieții sale." [2] La cazul lui Stere fenomenul descris de fondatorul psihanalizei se verifică tulburător. Pentru că trauma infantilă, identificată încă din anii copilăriei de erou, i-a conformat sau, mai bine zis, malformat catastrofal întregul destin. E adevărat, respingerea glacială a băiatului de către mamă va crea o stare de incompatibilitate afectivă între cei doi, îndepărtîndu-i, sufletește, pentru tot restul vieții. Pînă și copiii săi vor afla — peste decenii — de nedreptatea suferită odinioară. Elena Stere-Beldie își amintea: „Tata n-a ținut cu adevărat decît la părintele său. Pe bunica, o femeie frumoasă și aspră, nu o iubea mai ales că l-a nedreptățit întotdeauna, deși tînjea după dragostea de mamă." (*Op. cit.*, p. 28). Iar de o apropiere sufletească față de tatăl său nu poate fi vorba decît relativ. Gheorghe Stere, amărît de nedreptatea mare ce i se făcea fiului său,

[1] În R. S. Moldovenească satul e denumit Ciripcău. Dar Stere a declarat în toate actele, că satul său de baștină s-a numit Cerepcău. L-a folosit astfel și într-unul din pseudonimele sale: Cerepcoveanu.

[2] Sigmund Freud, *Scrieri despre literatură și artă*, Ed. Univers, 1980, p. 21.

îl înconjura, cît îl ducea mintea și tot ferindu-se de fulgerele Pulcheriei, cu un cald sentiment de protecție compensatorie. Dar fiul nu s-a putut apropia, cît se cuvenea, de tatăl său, găsindu-și în schimb, refugiul printre țărani, în familia doicii sale. Un zid înalt și de netrecut s-a înălțat, încă din anii cețoși ai copilăriei, între Constantin și familia lui, nutrindu-i de pe acum insurgența justițiară. Stigmatul de proscris, de nedorit, de urgisit al sorții, de care a luat cunoștință la primele licăriri ale conștiinței ultragiate, și-a pus pecetea pe întreaga sa viață. Din condiția de proscris și nedorit nu a scăpat niciodată. Să fie aici o fatalitate, voința ascunsă a unei sorți de o cruzime atroce ? E probabil.

Dar tot glosînd în jurul acestei situații, *efectiv de însemnătate capitală* pentru devenirea lui Constantin, am uitat să o descriem. Apelăm, firește, la mărturiile eroului nostru, care mai au și dezavantajul, de a fi fost plasate într-o scriere romanescă, în care fictivul e greu de disociat de real. Dar, din informațiile culese în vreo trei decenii de căutări, m-am convins că în aceste segmente literare ca și în altele, ficțiunea nu a trădat defel realul, deghizîndu-l într-o costumație memorialistică, căreia autorul nu-i recunoștea adevăratul statut.

Așadar, din cîte se pare, cele două nașteri succesive au agresat-o fizic pe Pulcheria. Cum nu-l iubea pe soțul ei și visa un „amor" cu un tînăr de lume, aproape că s-a îndrăgostit de un june ofițer care-i tot făcea curte. Cînd totul se îndrepta spre o dezlegare dorită, a constatat, îngrozită, că este din nou însărcinată. A voit să-și provoace un avort. Dar nu a izbutit. Copilul se va naște, deci, împotriva voinței mamei. În plus, sarcina avea să fie nespus de grea, punînd în pericol viața Pulcheriei. Iar la naștere erau să moară și mama și copilul. Boala lăuzei a ținut cîteva bune săptămîni, primejduind-o de moarte. La început, rău bolnavă, Pulcheria nu și-a putut vedea copilul. De alăptat nici că putea fi vorba. Cînd mama s-a înzdrăvenit, copilul i-a trezit repulsie, pentru că întruchipa — pentru ea — deopotrivă pricina păcatului ratat și sila de procreație cu cel pe care îl detesta. „Repulsiunea pentru acest copil nedorit a fost mai puternică. Vederea lui prin sine însăși evoca în memoria ei toată drama vieții ei conjugale și clipa de ispită și, mai ales, sancțiunea grozavă, ceasurile de înjosire și de brutalizare, criza cea mai grozavă a vieții sale." Și cum copilul era urît, ofilit, bătrîncios înainte de vreme, gălbejit și cu edemuri pe piele, care nu se mai resorbeau, bolnav parcă în întreaga plăpînda lui alcătuire, disperîndu-i pe toți ai casei, fiecare dintre aceste fapte și

toate la un loc „sădeau în sufletul Smărăgdiței (Pulcheria n.m.) un sentiment de oroare și de înstrăinare“ [1]. Autorul — ultragiatul de altădată — a adăugat acestui dosar, și așa încărcat de culpe neprescrise, încă o piesă, firește tot explicativ acuzatoare. Mama lui ar fi dat dispoziție ca doica să fie alungată. Dar copilul refuza să fie hrănit de altcineva. S-au căutat alte soluții. A fost convocată în sprijin medicina. Totul se dovedea ineficient. Apelul la doica concediată era inevitabil și copilul, parcă renăscut, a început, din nou, să se hrănească. „Înfrîngerea aceasta Smaragda Theodorovna n-a mai putut-o uita, și umilința parcă îi justifica înstrăinarea și răceala față de acest copil refractar de la obîrșie. Raporturile dintre mamă și copil au luat astfel de la început un aspect straniu, anormal, chiar maladiv.“ (*idem*, p. 237).

Băiatul creștea izolat, refuzat chiar de mamă care nu își ascundea atașamentul față de ceilalți doi copii. Iar comportamentul acesta discriminatoriu, practicat de mamă, va fi adoptat și de frați. Constantin fusese relegat într-o dependință, cunoscînd numai tovărășia și dragostea slugilor recrutate dintre țărani. În sanctuarul „boierilor“ nu prea era admis, iar mama, ca și frații săi, îi apăreau ca descinzînd dintr-un alt tărîm, mirific și misterios, lui inaccesibil. Lumea familiară lui era cea a servitorilor țărani, care îl înconjurau cu dragoste, proteguire și devotament. În mintea lui infantilă s-a produs pînă și o substituire maternă. Cea căreia i se va adresa de acum încolo cu apelativul de mamă va fi doica (în roman „mama Irina“ [2]), mama reală rămînînd pururea o ființă temută, adorată, teribilă și depărtată. E probabil că așa s-a născut justițiarul social. Ursitoarele au decis ca distanța glacială dintre mamă și fiu să se adîncească și mai mult. În timpul unei escapade aproape amoroase în cosmopolita Odessă, și înainte ca adulterul efectiv să se fi consumat, Pulcheria a fost înștiințată că acasă, la Cerepcău, fiica ei este grav bolnavă. A murit, de scarlatină, de îndată ce a sosit la conac. Prezumtiva vinovată a văzut în această moarte violentă o pedeapsă a lui Dumnezeu pentru păcatul ei. A căzut într-o criză mistică din care n-a mai ieșit toată viața. Și cum și Constantin bolea părîndu-se că moartea dădea tîrcoale casei, cineva a dat ideea ca să se apeleze la un obicei (magic)

[1] C. Stere, *În preajma revoluției*, vol. I, p. 233—234.

[2] Această femeie, Irina Moraru, a murit în 1947, în vîrstă de 107 ani Între războaie Stere a ținut să o vadă în cîteva rînduri (ajutînd-o și băneşte), continuînd să o numească, ca în copilărie, „mămuca Irina“. (Apud. Alexandru Donos, *op. cit.*, în *loc. cit.*).

bătrînesc: vînzarea — pro forma — a copilului altei familii, pentru a devia — prin mistificare — fulgerele răzbunătoarei Nemesis. Ceremonialul vînzării a fost oficiat, după obicei, iar cumpărătoarea l-a cedat apoi doicii să-l crească și să-l ocrotească. Constantin a mai făcut un pas de distanțare de lumea lui, integrat fiind — acum și simbolic — în aceea țărănească.

Copilul dovedea sensibilitate excesivă, mereu nervos, impulsiv și spontan, prea imaginativ, încurcîndu-i adesea pe cei din jur. Iar cei din jurul său, aproape exclusiv proveniți dintre servitori, nu erau obișnuiți cu asemenea complicații sufletești. De aceea, îl priveau și tratau cu neascunsă curiozitate pe micuțul Constantin, abandonat de ai săi. Straniul copil era — la șase ani — un sentimental, bolnăvicios, aflat mereu în așteptarea unor evenimente determinante. Primele amintiri, rămase întipărite pe retina memoriei, au fost evocate în anii bătrîneții într-o carte cu caracter semimemorialistic. Una, descrie un pod plutitor între două țărmuri nevăzute, printre care curgea o apă plumburie iar o caleașcă înțepenită parcă acolo aștepta o dezlegare și un semn din orizontul ce abia se întrevedea. E aici, negreșit, un simbol al neliniștii în căutarea, necontenită, a unui drum de urmat, așteptarea înfrigurată a unei zări deschise, care l-au încercat toată viața pe copilul care era atunci, prin 1871, Constantin Stere. O altă amintire, solară, spre deosebire de cea neguroasă de mai înainte, a fost aceea a „pornirii plugurilor", primăvara, la arat, cu ceremonialul împărțirii colăceilor și a cănii cu lapte puțintel afumat țăranilor care mînau cei patru boi de la fiecare atelaj. În acest simbol al renașterii naturii, închipuit ca o sărbătoare a omului, scriitorul sexagenar credea a se fi păstrat — și avea dreptate — aspirația lui, chinuitoare, spre biruința omului și a omenescului asupra bestiei. Iar cele mai vechi amintiri, cele din negurile copilăriei, — știm asta de la Freud — nu sînt, niciodată, nici întîmplătoare, nici fără consecințe pentru structura sufletească a omului ce atunci se configurează afectiv.

Cum de ai săi era izolat, prieteni îi erau copiii de țărani sau țigănușii cu care se juca în neștire vara, în ciuda asprelor admonestări pe care i le aplica neînduplecata mamă. Scalda la rîu, cutreieratul pădurii, prinderea sticleților, vizitele la prisacă și bostănărie și încă altele erau divertismentele lui. Își făcuse și o prietenă, nepoata fostei sale doici, care va ocupa, apoi, un loc important

în viața adolescentului și chiar a tînărului [1]. Dar la șase-șapte ani o odraslă de boieri, fie ea și oaie rătăcită și nedorită, trebuia școlită. Nu, desigur, la școala din sat, care nici nu exista, ci acasă. A fost angajat, în acest scop, după obiceiul vremii, un preceptor. Norocul a voit ca preceptorul să fie un tînăr sărac, exmatriculat din școală pentru atitudini ireverențioase față de un profesor și care se pregătea în „particular" pentru bacalaureat. Pentru a se întreține dădea meditații, căpătînd oarecare faimă pentru știința sa de carte și metodele pedagogice. Tînărul preceptor, fire dreaptă și om cultivat, era, desigur, un insurgent, neagreindu-i, deloc, pe cei avuți și privilegiați. Nu era un expansiv, ci, dimpotrivă, posac și rezervat. Dar asemenea comportament, care apărea drept severitate, le impunea părinților. Acest răzvrătit care știa să se păstreze în rezervă a avut o influență hotărîtoare asupra lui Constantin. Și el nesupus din fire, năpăstuit de absența dragostei materne, prieten cu copiii de țărani și justițiar ca unul ce era nedreptățit, elevul a găsit în educatorul său exact modelul de care avea nevoie. După cîteva incidente de început, „partenerii" s-au înțeles perfect, copilul iubindu-l și stimîndu-l pe preceptor iar profesorul își îndrăgise elevul, educîndu-l cum credea că e mai bine. Cît privește părinții, aceștia, hiperocupați cu altele (tatăl cu treburile moșiei iar mama cu societățile de binefacere și grija pentru copiii preferați), socoteau că datoria lor se încheiase, lăsîndu-l pe profesor să îndrume copilul după cum îi erau voia și priceperea. Acest proces educativ a durat vreo trei ani buni și, încă, într-o perioadă esențială pentru formarea băiatului.

Escapadele în sat și joaca cu copiii de țărani, neoprite ci încurajate de preceptor, aveau loc, acum, sub îndrumarea și supravegherea lui. L-a îndrăgit repede pe copil idealul său fiind să altoiască

---

[1] Un discipol politic al lui Stere, Gh. Lupașcu (om cu o biografie senzațională, care a lăsat niște însemnări evocatoare) a povestit că, după apariția romanului *În preajma revoluției*, un învățător din Cerepcău a citit țăranilor mai în vîrstă episoadele privind localitatea lor și aceștia „se minunau de exactitatea descrierii". A fost identificată și tînăra țărancă (în roman Ilenuța) cu care a copilărit romancierul și care a fost apoi primul lui amor. Era o femeie acum în vîrstă, pe numele ei Lenuța. Lupașcu, prefect al Sorocii, aflînd cum stau lucrurile, a mijlocit o întîlnire între cei doi îndrăgostiți de odinioară. Stere i-a mărturisit lui Lupașcu că „i-a făcut mare plăcere reîntîlnirea cu Lenuța, căreia, la despărțire, i-a dăruit o mie de lei. Stere a remarcat că ochii Lenuței păstrau, aproape netulburat de vîrstă, albastrul ochilor din tinerețe".

sentimente umanitare pe un trunchi boieresc. Şi, bun pedagog, va izbuti. E neîndoielnic că izbînda se datora şi faptului că „subiectul" era predispus, prin temperament şi oprimările îndurate, la un astfel de proces educativ. Iar copilul, tocmai de aceea, îşi va găsi în preceptorul său tocmai omul după care tînjise, un educator şi un apărător, apropiat şi înţelegător. Bine continua să se simtă printre prietenii ţărani — de fapt singurii săi prieteni. Tot umblînd şi jucîndu-se cu ei, a cunoscut temeinic mediul ţărănesc, cu obiceiurile şi îndeletnicirile specifice, amestecîndu-se printre cosaşi, mîncînd cu ei, bucurîndu-se şi întristîndu-se de bucuriile şi necazurile lor. E probabil că aşa s-au ivit şi sedimentat în sufletul lui dragostea pentru ţăran, respectul pentru truda sa, revolta împotriva împilării, sentimente timpurii care i-au încălzit convingerile. Constantin a învăţat acum scrisul şi cititul în rusește, fără de care frecventarea apoi a liceului era, practic, imposibilă. Iar mintea isteaţă a copilului asimila bine toate cunoştinţele necesare, excelent administrate de tînărul său profesor. Apoi, pentru perfecţionarea cunoştinţelor şi adaptarea copilului la mediul urban, s-a apelat la serviciile unui pastor german care conducea, la Chişinău, un fel de mic pension pentru băieţi.

Plecarea lui Constantin din Cerepcău, o dureroasă amputare sufletească, şi instalarea lui la Chişinău trebuie să se fi petrecut prin 1873, adică atunci cînd copilul avea opt ani. Chişinăul era, pe vrema aceea, un oraş cu străzi nepavate şi fără canalizare, prăfos vara şi gloduros peste măsură primăvara şi toamna, cu casele fără etaj construite de-a valma sau despărţite între ele prin imense terenuri virane. Singurele clădiri impunătoare erau edificiile publice, cîteva palate ale marilor boieri, „castelul" închisoare („o sumbră clădire cu aspect medieval, cu ziduri înalte şi turnuri sinistre") şi bisericile, inclusiv aceea nemţească în care slujea pastorul care conducea pensionul. Despărţirea de sat, de prieteni şi de întreaga ambianţă îndrăgită a fost adînc resimţită de copil. S-a adaptat însă repede, ajutat de dragostea aproape părintească a pastorului şi a soţiei sale, dar şi de perfecta camaraderie care domnea printre puţinii elevi (patru-cinci, plus cei trei copii ai gazdei) ai pensionatului. Predarea se făcea în limba germană (pe care la început Constantin nu o cunoştea), iar materiile erau: limba şi literatura rusă, matematică şi limba franceză. I-a fost dat, deci, lui Constantin, să înveţe puţin limbile germană, rusă şi franceză, adică trei dintre cele cinci limbi europene pe care, la maturi-

tate, declara că le stăpînește. Trei buni profesori, care funcționau și la catedrele liceului din localitate, predau matematica, franceza și rusa, iar pastorul, doctor în teologie, era titular pentru limba germană. Metoda principală a predării la limbile moderne era lectura intensivă a unor bucăți literare, cu care ocazie se corectau erorile gramaticale. Era o bună metodă de asimilare, practică, a gramaticii celor trei limbi importante, atît de deosebite între ele. Atmosfera studioasă și de calmă prietenie ce domnea în pension, gustul — atent stimulat — pentru lectură l-au cucerit pe micul Costea. Aici, efectiv fascinat datorită firii sale imaginative, i-a citit, în original sau în traduceri, pe Andersen, Gogol, Turgheniev, Edmondo de Amicis (firește *Cuore*), Fenimore Cooper, Mayne Reid, Walter Scott, Margaret Stowe *(Coliba unchiului Tom)*. Îl captivau, ca pe orice copil sensibil, descoperirile navigatorilor iluștri, povestirile despre viața animalelor (după vestita carte a lui Brehm cu același titlu) și acelea ce istoriseau faptele marilor reformatori protestanți. În prima vacanță petrecută la Cerepcău și-a uimit familia (inclusiv frații), moșierii din împrejurimi prin varietatea cunoștințelor, relativ fluenta rostire a limbii germane, și darul neobișnuit al istorisirii.

Mama sa, devenind, cu trecerea anilor, mai bigotă decît fusese, și mai hapsînă în agoniseala pentru copiii favoriți, nu-și uitase resentimentele față de puiul de cuc. Sufletul nu i se muiase defel și Costea continua să fie tot atît de urgisit. Mai ales că el intervenise pentru a repara nedreptăți prea flagrante de care sufereau țăranii de pe moșia tatălui său. Pentru bigota care era Pulcheria asemenea gesturi nu erau considerate milă creștinească, ci aplecare spre „țigănie" și milogeală, nutrind o iritare crescîndă față de copilul care i se părea că o concurează în statutul ei de mijlocitoare exclusivă între oameni și divinitate. Noțiunea de dreptate socială nici nu o înțelegea, nici nu i se părea conciliabilă cu aceea de bun creștin. Păstrarea intransigentă a moralei și a ritualurilor epuiza, pentru ea, toată doctrina creștină. Incompatibilitatea dintre mamă și fiu s-a adîncit, dacă mai era nevoie, și mai tare. Punți de contact nu existau și nici nu se întrevedeau posibilități pentru practicarea lor în viitor. În schimb tatăl, mereu încercat de sentimentul vinovăției față de copilul năpăstuit de mamă, încerca timide acte compensatorii. Dar prea multe nu putea face, supus și subjugat cum era de tiranica lui soție, stăpînă absolută peste toți și toate. Blîndețea lui sufletească, aspirația lui spre armonie

și bună rînduială izbuteau însă, cînd și cînd, să-i facă dreptate și lui Costea. Avea însă grijă să amintească, de fiecare dată, că mama nu trebuie contrariată încît gesturile sale reparatoare se făceau pe ascuns, creînd între tată și fiu o ambiguă zonă de complicitate vinovată. Inamicul comun — limpede identificat de fiu și ceţos întrezărit de părinte — era mama, care trebuia, mereu și mereu, ocolită sau îmbunată. Dar era greu să fie ocolită iar spre inima ei împietrită cale de acces nu exista. Bătrînul Gheorghe (Iorgu = Egor) Stere, incult cum era, bolovănos și înspăimîntat de situaţiile conflictuale deschise în familia sa pe care se încăpăţîna a o crede armonioasă, s-a supus, pînă la urmă, sorţii deși îșî iubea, deopotrivă, toţi copiii. Fiul, prin firea lui dreaptă, nu înţelegea să se supună, trăind acut, ca o stare permanentă, simţămîntul revoltei faţă de condiţia care i se impunea. Frustrarea afectivă, de care devenise conștient, se revolta căutîndu-și compensaţia. Insurgenţa, care îi era mai de mult o permanenţă sufletească, continua să sporească, crescînd — acum, cînd era conștient de drama sa — în intensitate. Se apropia, afectiv, de acea dramă descrisă de Turgheniev, ca fiind marea prăpastie a incompatibilităţii dintre părinţi și copii. E drept că la micul Constantin această dramă fusese provocată de respingerea sa de către o mamă — să nu ne sperie cuvîntul — denaturată (bolnavă iremediabil) în sentimentele ei. Dar indiferent de motivele și cauzele ei imediate, incompatibilitatea se contura tot mai mult. Răzvrătitul, justiţiarul care a fost toată viaţa Constantin Stere acum, în anii pretimpuriei adolescenţe, s-a născut. Nu e vorba, cum s-ar putea crede, de un caz psihotic, de o nevroză contractată în copilărie și nesoluţionată. Dar firea impulsivă, răzvrătirea ca o constantă temperamentală, încăpăţînarea în decizii, refuzul de a accepta opiniile altora, imposibilitatea adaptării la compromisul cu realul, supraevaluarea obstinată a propriului eu, orgoliul nemăsurat spun multe despre natura refulată a psihismului său, cristalizată încă în anii copilăriei indiscutabil frustrate. Frustrată de o maternitate viciată de o nevroză (a mamei), care nu s-a resorbit niciodată și pe care fiul o va descrie pa larg în toată brutalitatea manifestărilor ei paradoxale. (De fapt termenul exact ar fi abisal). Dar, la urma urmei, răzvrătirea (care e și o formă de defulare) datorată frustrării nu e deloc un caz singular, ci o stare comportamentală des întîlnită în sfera umanului. C. Stere nu a făcut excepţie.

2

Doi ani a durat stagiul preparator la pensionul pastorului german. A fost un stagiu util, parcurs de elev cu strălucire. Și faptul a devenit repede evident. În toamna lui 1874(?), cînd și-a dat examenul de echivalare a școlii primare, l-a absolvit, cu distincție, nu numai pe acesta, dar și pe cel pentru clasa I de liceu. Devine — datorită notelor obținute — elev al clasei a II-a al vestitului „gimnaziu al nobilimii" din Chișinău. Ca singurul liceu din toată provincia, era frecventat de fii de oameni avuți. Ajungea printre ei, rar de tot, și cîte un fiu de țăran (Stere avea și el în clasă un astfel de coleg). Dar numai dacă un om cu dare de mînă lua asupra lui cheltuielile de întreținere. Cu mare greutate izbuteau să pătrundă în liceu, în virtutea principiului segregaționist al lui „numerus clausus", cîte doi-trei fii de evrei. Unul dintre aceștia, fiu de intelectual, va deveni coleg de clasă cu Constantin și, curînd, prieten. Destul de repede, noul elev cuceri — prin colegialitatea lui curajoasă și excelența la învățătură — simpatie printre colegi. Înfruntîndu-l, inteligent și abil, pe un profesor detestat — stupid, antiromân și antisemit feroce —, Constantin își atrage nu numai admirația clasei sale dar și pe a elevilor din, întreg liceul. Locuia în gazdă la o familie onorabilă, dar scăpătată, regretînd mediul intimității disciplinate al pensionului german. Nu în casa gazdei se simțea el bine și la largul său. Ci în tovărășia prietenilor recrutați dintre colegi. S-a apropiat astfel de colegul său Alexandru Grosu (în roman apare cu numele Sașa Lungu). Acesta avea trei surori cam de aceeași vîrstă (dintre care, Maria — în roman Tania — îi va deveni, peste un deceniu, soție, iar cealaltă, Elena, soția lui Spiridon Popescu), și în casa lor din strada Sinadinovskaia (tatăl era magistrat în Chișinău) domneau voioșia, cumsecădenia și ospitalitatea specific moldovenești. Sporovăiau la nesfîrșit în jurul samovarului, se antrenau în jocuri de societate și comentau cărțile citite. De fapt, colegul său Alexandru nu citea mai nimic (va ajunge medic militar în Turkestan), exclusiv preocupat de tot soiul de jocuri. Dar îi compensau din plin lipsa de apetit intelectual, cele trei surori. Acestea îl prețuiau enorm, pînă la venerație, pe Constantin (Maria avea să-i diminutiveze numele în Cotic și Costea și așa îl va spune toată viața), îi urmau, conștiincios entuziaste, recomandările bibliografice, citeau, atente

cărțile chiar dacă nu le înțelegeau și, apoi, se angajau în interminabile discuții. Mama fetelor, descendentă dintr-o „bună" familie, o cunoștea pe mama lui Constantin și, fiind prietenă cu o rudă a Stereștilor, aflase drama acestui fiu nedorit și neiubit. Îl înconjura de aceea pe prietenul copiilor săi cu o caldă dragoste de mamă, cu timpul nemaifăcînd deosebire între Constantin și ai ei. Era de-al casei și, destul de repede, nici măcar sentimentul adoptării nu-l mai avea. Familia Grosu îi devenise propria familie.

Negreșit, se simțea bine în casa familiei Grosu. Dar pe Constantin, deși de pe atunci un orgolios, nu-l satisfăcea admirația surorilor Grosu. Pentru că el avea nevoie nu de un auditoriu ci de interlocutori, de parteneri egali de convorbire. Un astfel de partener intelectual l-a găsit în persoana unui coleg, evreu de origine [1] (în roman poartă numele Moise Roitman), posedînd o frumoasă bibliotecă. Acest coleg, cititor impenitent, deopotrivă în sfera științelor și a literaturii, i-a plăcut liceanului Constantin. Și au devenit prieteni, în ciuda atmosferei de feroce antisemitism care domnea în liceu. Această sfidare orgolioasă a prejudecăților i-a adus daune, inclusiv în familie. Dar Constantin, răzvrătit prin formulă sufletească, înfrunta totul și era chiar mîndru că nu se supune prejudecăților de orice fel. Această prietenie a fost trainică pentru că în roman i-a distribuit lui Roitman (Lev Kogan Bernstein) roluri importante (arestarea a avut loc în casa acestuia, împreună au plecat în deportare și, tot acesta, a formulat principiul moral care i-a devenit, lui Stere, axioma etică a vieții). Deocamdată, la recomandarea prietenului său a citit cărți care l-au impresionat adînc: *Călătoria în jurul lumii pe vasul Beagle* de Darwin și vestitul roman al lui Cernîșevski *Ce-i de făcut?* Au fost lecturi hotărîtoare, care l-au marcat profund, producîndu-i mutații în conștiință. Apoi discuțiile cu acest coleg, saturate de spirit critic și de o rigoare analitică împinsă la extrem, îl absorbeau, îl îndemnau spre noi lecturi și meditații. Citea cărți de istorie (inclusiv cartea de popularizare a lui Grote despre istoria Greciei antice). A absolvit — cu premiul I — clasa a II-a gimnazială,

---

[1] Dintr-un document, pe care îl voi comenta la locul potrivit, reiese că acest coleg, devenit prieten și tovarăș de exil, a existat aievea. Numele lui adevărat era Lev Matveevici Kogan-Bernstein. (Cf. Gh. Lurie, *Legenda demascată*, în *Krasnaia Besarabia*, 1932, nr. 1, p. 27—29). Rude ale acestui prieten din adolescență trăiau la Chișinău în anii douăzeci, una dintre ele, (un bărbat) candidînd chiar în alegerile din 1920.

(ceea ce a provocat iritarea ciudatei sale mame și a fratelui) iar în vacanță, abandonînd obiceiurile de mai ani cînd petrecea în jocuri pe coclauri, se delecta exclusiv cu lectura. Unele dintre cărțile citite, descoperite de mama sa, au îngrozit-o efectiv, văzînd în ele (și de astă dată avea dreptate!) un grav pericol de disoluție a credinței băiatului în religie și ordine.

Contenciosul cu mama sa, și așa încărcat, s-a agravat, în urma morții fratelui său mai mare, mult iubit de Pulcheria. Părinții îi plasaseră la aceeași gazdă, mama stabilind că nedoritul ei fiu trebuie să se supună epitropiei fratelui mai mare. Iar frații nu se înțelegeau deloc, urîndu-se adînc și fără putința concilierii. Multă vreme am crezut că acest frate detestat e un personaj fictiv al romancierului. Dar în 1987, citind însemnările memorialistice ale Elenei Stere-Beldie, fiica scriitorului (mi le-a pus la dispoziție, cu o amabilitate pentru care îi mulțumesc, fiul Elenei, avocatul Ștefan Beldie) m-am convins că acest frate a existat. Nenorocirea a voit ca acest frate (numele nu i-l știm) să moară înecat într-un iaz din apropierea Chișinăului, amenajat ca strand. Mama, venită la înmormîntare împreună cu soțul ei, era, firește, prăbușită în durerea ei. Se comporta ciudat, cu accese acuzat isteroide. Soțul a voit s-o readucă la realitate, amintindu-i că mai au copii de îngrijit, dintre care Constantin așteaptă, într-o încăpere vecină, să o îmbrățișeze pe mama sa. La care mama, mai pornită ca oricînd în ura ei față de fiul năpăstuit, ar fi exclamat că Dumnezeu i l-a luat pe fiul iubit „și-l ține pe hainul ista care mă privește ca un pui de lup". Constantin a auzit această nebunească exclamație de respingere, realizînd, încă o dată, ura nemeritată a mamei. A fost, se pare, un șoc de o mare violență afectivă care i-a grăbit ieșirea din copilărie.

Compensație găsea în prestigiul său intelectual printre colegi și liceenii din oraș. Faima lui Constantin, în liceu și printre liceenii orașului în genere, era într-adevăr imensă. Debutase, se pare, cu o poezie ocazională într-un ziar din Odessa. Ceea ce a adăugat prestigiului său un nimb de strălucire. N-avea rivali. Pentru că, se demonstra, sfera competenței sale intelectuale se întregea și cu aceea a talentului poetic. Pe talentul poetic nu punea preț. Imboldul creator, cît a fost, s-a ivit pe fondul lecturilor neîntrerupte din literatura universală, parcursă, în original, în cele trei limbi în care citea acum. Și citea enorm, cu o capacitate de asimilare care uimea și înspăimînta, în stilul care îi va deveni caracteristic. Mai tîrziu, M. Sevastos declara că Stere „citea cu o repe-

ziciune uimitoare, cîte un bloc de trei-patru rînduri deodată“ [1]. E neîndoielnic că acest stil propriu al lecturii s-a format, atunci, în primii ani ai studiilor gimnaziale. Acum, în cursul acestui al treilea an gimnazial, tot meditînd pe marginea lecturilor sale intensive, a avut impresia, aproape materială, a sfîrșirii copilăriei. Intra într-o nouă vîrstă. Nu atît a cronologiei existențiale, cît a celei intelectuale. Pentru că nu avea, atunci, mai mult de 13—14 ani. Acum sau un an mai tîrziu, liceanul l-a cunoscut pe un narodnic din generația anilor șaizeci, fost deportat în Siberia și stabilit — cu îngăduința stăpînirii — în Chișinău. L-a vizitat în cîteva rînduri, au tot discutat, liceanul arătîndu-se dornic de instruire și cerînd — insistent — bibliografie. Numai după ce i-a fost cucerită încrederea, fostul „șaizecist“ i-a recomandat să citească *Scrisorile istorice* ale lui P. Lavrov, împrumutîndu-i și cartea. Cum cartea reprezenta o operă fundamentală pentru narodnicismul acelei vremi, lectura și comentarea ei în cercul de colegieni au avut importanța unei inițieri. A unei inițieri nu numai într-o ideologie, ci într-o lume specifică, cu reliefuri puternic accidentate, în care, odată intrat din convingere nestrămutată, te angajai cu toată ființa. Primejdiile pîndeau la tot pasul și sacrificiile erau obligatorii. Pentru că această convingere îmbrățișată presupunea lupta subterană cu orînduirea țaristă și militantismul neșovăitor întru ridicarea condiției sociale și culturale a poporului. Iar majoritatea, imensă, a poporului era formată din țărani, vestiții mujici, fără drepturi și ținuți în întuneric spiritual. Cartea lui Lavrov l-a impresionat profund pe Stere și l-a marcat pentru mulți ani. Inițierea nu însemna o angajare militantă imediată, ci doar preludiul ei. Un preludiu care vestea însă, limpede, viitorul perfect previzibil. Mai ales dacă ținem seama de datele sale temperamentale, de formula sa sufletească (amintite mai înainte), în care răzvrătitul *in nuce* abia aștepta momentul clocotului, adică al izbucnirii la suprafață.

Atunci cînd au apărut, în 1868—1869, *Scrisorile istorice* ale lui Lavrov, Rusia se afla la cinci ani după reforma eliberării țăranilor (1863), decretată de țarul Alexandru al II-lea, sub presiunea mișcării politice și culturale a intelectualilor liberali. A fost o mișcare născătoare de mari speranțe. Dar, foarte curînd, nesta-

[1] M. Sevastos, *In memoriam Const. Stere*, *Adevărul literar și artistic*, 5 iulie, 1936.

tornicul, impulsivul și în fond intolerantul, crudul și tiranicul țar și-a impus puterea autocrată curmînd speranțele în adoptarea altor măsuri reformatoare. O dezamăgire încordată și o revoltă justificată au cuprins inteligheția și, cu deosebire, tineretul studios, de la elevi la studenți. În aprilie 1866, narodnicul revoluționar Karokozov încearcă să-l ucidă pe țar. Atentatul eșuează și, în septembrie, tînărul de 26 de ani e executat. Dar glonțul lui Karokozov a determinat un val de nemaiîntîlnită represiune. Cernîșevski, Mihailovski și Piotr Lavrov sînt arestați și apoi deportați. Concomitent, liberalii și tinerii studioși suferă o nemiloasă prigoană. Tinerii — mai toți — care erau suspectați de opinii liberale, chiar dacă nu s-a putut dovedi participarea lor efectivă la activitatea mișcării narodnice, au fost eliminați din școli și universități, iar unii — mulți — au suportat ani grei de surghiun sau închisoare. (Preceptorul lui Stere, de la Cerepcău, de care am amintit mai înainte, era și el o victimă a represiunii din anii șaizeci). În ciuda represiunii atît de crîncene, mișcarea narodnică se reconstituie, mîndră și curajoasă, cucerind, din nou, tineretul. Încă în 1869 Serghei Neceaev a organizat societatea secretă „Răzbunarea poporului", recrutînd, cu mijloace neoneste (înșelăciuni și mistificare), aderenți. Intrînd în conflict cu propriii tovarăși Neceaev, după ce a asasinat un colaborator, a fugit în Elveția, de unde a fost extrădat în 1872. Odată cu condamnarea sa la detențiunea pe viață, au fost arestați mai toți membrii grupării, care au îngroșat rîndurile deportaților din Siberia. Tinerii revoluționari găsesc mijloace eficiente ca mișcarea lor să se refacă. S-a format un curent de opinie care respingea calea complotistă, optînd pentru aceea culturalizatoare. Ca replică la calea complotistă promovată de iresponsabilul care fusese Neceaev apar, aproape spontan, așa-numitele cercuri de autoinstruire. Spre ele s-a îndreptat tineretul studios.

Idealismul cel mai curat, datoria jertfei pentru a lumina conștiința poporului au devenit comandamentele morale ale acestor tineri de o sinceritate exemplară. Au început, spontan, prin a se autoeduca. Învingînd toate prejudecățile (sociale, rasiale, religioase, convențiile comportamentale și ale bonton-ului), se autoselectau după criterii etice. Liceenii, seminariștii, studenții cei mai înzestrați se descopereau reciproc, cu ajutorul nu știu cărui „radar" secret, și se constituiau în celule active. Principala activitate era, la început, lectura și dezbaterea îndelungată a cărților citite.

Erau tineri din toate categoriile sociale și din toate naționalitățile imperiului moloh. Fii și fiice de nobili, de înalți funcționari guvernamentali (Sofia Perovskaia era fiica unui fost guvernator militar al Petersburgului, Vera Zasulici era și ea fiica unui înalt funcționar țarist, Kropotkin fusese pajul lui Alexandru al II-lea), de moșieri de țară, de intelectuali, de negustori, de mujici, de preoți se constituiau în microfamilii puternic cimentate de liantul convingerii în idealul comun. Se arătau, acum, din 1870 pînă spre 1878, conduși de o ideologie nebuloasă, greu de definit cu formule precise. Revoluționarismul lor eticist se reducea, în fond, la faptul că citeau cărți neîngăduite de poliție și se pregăteau să abandoneze totul (de la privilegii pînă la carieră) pentru a se dărui poporului în mijlocul căruia se pregăteau să coboare. Era o coborîre menită să aducă înălțare. Nu aveau statute, nu aveau, deocamdată, un centru coordonator, repudiau complotismul și atentatele, disprețuiau convenienețele, dar știindu-se prigoniți de odioasa Secție a III-a a Jandarmeriei și de poliție își luau măsuri de precauție care luau forma regulilor nescrise ale unei stricte conspirativități. Nihilismul acelor ani nu avea nimic comun cu terorismul *Narodniei Volia* de la sfîrșitul deceniului opt și cu stupida imagine despre nihiliști răspîndită în occident de o vulgară literatură foiletonistică sau de ieftine romane de senzație. Aceste cercuri de autoinstruire apăreau spontan, peste tot, la Petersburg și la Moscova, în orașele universitare, în capitalele de județe, în cele mai depărtate orașe, adică oriunde existau licee, seminarii teologice, studenți sau tineri ofițeri animați de idei liberale. Citeau și comentau totul. Cartea de căpătîi era amintita *Scrisorile istorice* ale lui Piotr Lavrov, dar și lucrările lui Darwin, Lassalle, Marx (mai întîi *Manifestul Partidului Comunist* și, rar de tot, *Capitalul*), cele ale lui Schiller, ale materialiștilor socotiți apoi „vulgari", ale lui Bakunin, Cernîșevski *(Ce-i de făcut?* dar și a sa economie politică*)*, Herzen, Élisée Reclus, Bielinski, broșuri și ziare trimise prin contrabandă de exilații ruși stabiliți în Europa de apus. Ideologia narodnică era, se vede bine, tulbure și amestecată. Dar narodnicii se credeau (unii și erau!) socialiști și — de astă dată cu dreptate — revoluționari.

De abia la sfîrșitul lui noiembrie 1873, cel mai puternic și important cerc revoluționar petersburghez (Cercul N. V. Ceaikovski) a dezbătut, fără să aprobe în unanimitate, un program elaborat de P. Kropotkin. Dar nici acest program nu era cunoscut tuturor

cercurilor din întinsa Rusie, nu devenise obligatoriu pentru nimeni și activitatea se desfășura de la sine, pe baza principiilor unui ethos al datoriei care acționa ca un liant subteran, singurul unanim împărtășit. Socialismul acestor tineri nu era deloc științific și poate că nici utopic. Era o normă de viață. Abandonau averea și traiul bun (firește, vlăstarele nobilimii), conviețuiau în comun, după principiile unui colectivism ideologic de ei imaginat și se pregăteau „să meargă în popor" unde, contopindu-se cu el, să-l poată educa și să-l conștientizeze pentru o eventuală ridicare revoluționară. Cîtă visare utopică, cîtă uitare de sine, cîtă zădărnicie și ineficiență se amestecau în această ideologie învăpăiată, o știm azi prea bine. Incontestabil era însă spiritul de jertfă al acestor tineri idealiști care credeau — exaltați — că au găsit calea cea mai bună de acțiune.

Mișcarea se întinsese atît de tare în tineret încît în 1874 funcționau asemenea cercuri în vreo 40 de gubernii. Și, în acest an, la îndemnul organismelor centrale, tinerii „coboară" spre popor. A fost un efectiv exod al tinerilor spre sate, unde practicau diferite îndeletniciri (de la fierar sau tîmplar, la moașă și felcer) și, apropiindu-se de țărani, îi educau și-i luminau. Era, fără îndoială, multă visare romantică în această acțiune ineficientă și jertfelnică. Dar ei credeau, atunci, cu o ardentă puritate, în rostul activismului lor și nu-i bănuiau ineficiența. Firește că, alarmate, autoritățile au inițiat un val de masive arestări. Vreo 1500 de tineri au fost popriți, înscenîndu-li-se, apoi, vestitul „proces al celor 193". La început au fost implicate în proces aproape 2 500 de persoane. Cifra a fost apoi diminuată la nouă sute, pentru ca în proces să fie direct implicați 193 de tineri. Dar pînă a se ajunge la judecată, mulți dintre acuzați muriseră în închisoare. Cei condamnați, împreună cu cei — mult mai numeroși — împotriva cărora nu se găsiseră probe, fiind blagosloviți cu ceea ce se numea „pedepse administrative", au luat, cu toții, drumul Siberiei. Mișcarea renaște din nou, fiind supusă, în 1876, unui nou val de arestări. În replică, tinerii — cei din Rusia propriu-zisă, ca și cei din provinciile depărtate — au fost cîștigați de ideea luptei subterane anarhiste. Calea pașnică a „mersului în popor" fiind abandonată de cei mai mulți se constituie organizația *Zemlea i Volea* care preconizează — desigur și sub influența ideilor anarhiste ale lui Bakunin — lupta subterană violentă. Mișcarea narodnică se divizează iar disputele între lavroviști și bakuniști nu mai contenesc. Atunci cînd tinerii

acestei organizații mai plecau la sate urmăreau, acum, ridicarea țăranilor direct la revoluție. Sciziunea a cuprins și această organizație în 1879. Unii — se apreciază că erau puțini — continuă să nege lupta pentru libertate politică, cer împărțirea pămîntului către țărani și se constituie în organizația *Cernîi peredel*, cu caracter terorist. Însă majoritatea narodnicilor formează organizația *Narodnaia Volea* militînd, pe cale politică, împotriva țarismului. Dar nici această organizație, deși mai matură politic, nu ocolește calea complotistă și teroarea individuală, organizînd atentate pentru asasinarea unor înalți funcționari și chiar a țarului.

Știri despre mișcarea narodnică ajung și în România. În 19 mai 1881 *Telegraful* (în redacția căruia lucra și Zamfir Arbore-Rali) publica o proclamație a mișcării nardonice (i se spunea „nihiliste") de orientare mai liberală (printre semnatari, alături de P. Kropotkin, M. Dragomeanov și alții figura și Rali, adică Zamfir Arbore). Acolo se arăta că, acum, după dispariția lui Alexandru II, „scăparea noastră se află numai și numai în guvernarea prin popor, adică prin reprezentanții săi". Se cerea ca, de fapt, puterea guvernamentală să aparțină poporului și, pentru aceasta, se recomanda convocarea unei adunări constituante care să stabilească „o nouă organizațiune a statului". Măsurile preliminare necesare erau: instituirea sufragiului universal, libertatea cuvîntului, anularea stării de asediu și a abuzului administrativ, amnistia deținuților politici, subordonarea puterii administrative celei judecătorești, anularea privilegiilor de castă, crearea unei comisii care să se ocupe „cu reorganizarea stării economice a țăranilor și a lucrătorilor", recunoscîndu-se „dreptul țăranilor asupra pămîntului, cantitatea și calitatea căruia trebuie să fie echivalentă trebuințelor lor, pentru a duce o viață fericită și utilă", drepturi largi pentru zemstve, acordarea autonomiei politice către naționalități, organizarea instrucției publice după principiile libertății depline a științei, instituirea impozitului progresiv.

Chișinăul nu a rămas în afara mișcării narodnice. Sigur că era departe de centru. Dar nu atît de departe încît să nu se înregistreze adeziuni entuziaste. La aceasta a contribuit mult apropierea de Odessa, oraș portuar și industrial, unde funcționa o puternică organizație narodnică. În ianuarie 1878 aici s-a înregistrat un eveniment de care s-a vorbit în întreg imperiul. Ohrana, descoperind un „sediu" al revoluționarilor, a trimis o echipă înarmată să opereze arestări. În frunte cu șeful lor, Ivan Kovalski, grupul de revoluționari a deschis focul împotriva poliției.

Firește că, pînă la urmă, tinerii au fost arestați. Dar împotrivirea armată a trezit mari simpatii și ecoul acestei înfruntări a ajuns repede și la Chișinău. Organizatoric, narodnicii din Chișinău primeau dispoziții din Odessa, unde funcționa „Comitetul central al cercurilor de autoinstrucție din sud-vest". Spre această mișcare revoluționară se îndreaptă, prin 1879—1880, liceanul Stere. Nu avea decît 14—15 ani. Dar era sufletește și intelectual perfect pregătit pentru ceea ce va urma. La început a fost, cum spuneam, preludiul inițierii, în care rolul esențial îl aveau lecturile. A început, repet, cu cartea — nu se putea altfel! — lui Lavrov, apoi i-a citit pe democrații revoluționari, dintre care scrierile lui Cernîșevski, Dobroliubov și Pisarev l-au marcat. Au urmat celelalte cărți amintite mai înainte — din „bibliografia obligatorie". Citea, de asemenea, multă literatură, cu deosebire aceea considerată progresistă. Iar la școală continua să fie un eminent. Apoi au început discuțiile, nesfîrșite, cu prietenii apropiați, cei din clasă, din liceu și apoi elevii de la Seminarul teologic și colegele de la liceul de fete. Își împărtășeau reflecțiile pe marginea lecturilor, le comentau critic sau simpatetic. Treptat au căzut de acord asupra unui punct de vedere comun. O vacanță petrecută la Odessa l-a pus pe Stere — prin intermediul unor colegi originari de aici, dar care frecventau liceul din Chișinău — în contact cu narodnici mai importanți de la centru. S-au cercetat reciproc și s-au descoperit tovarăși de convingeri. Constantin s-a interesat și de opinia lor în chestiunea națională. A primit răspunsuri care nu l-au satisfăcut, pentru că era asigurat că aceasta era o problemă secundară, principalul fiind ideologia internaționalistă. Avea despre aceasta, încă de pe acum, opinii divergente, deși nemărturisite public. Poate că nici în el nu se limpeziseră bine. Decantarea se va produce peste cîțiva ani.

Cum tot citea mult, a simțit nevoia să învețe să citească și în limba română. Era însă greu pentru că astfel de cărți, chiar dacă erau scrieri beletristice, treceau în ochii autorităților țariste drept literatură subversivă. Dar nu citea el atîtea cărți interzise? De ce nu ar fi riscat și pentru cărți scrise și tipărite în românește? În 1917 mărturisea: „Îmi aduc aminte cu ce greutăți am putut dobîndi prin contrabandă o gramatică, ca să învăț a ceti și a scrie românește, — am plătit-o cu 15 ruble! Și ce minuni de iscusință și curaj ne trebuia să păzim mica noastră bibliotecă. Nu am să uit

niciodată bucuria ce am avut-o salvînd din naufragiul unei percheziţiuni un volum de *Doine şi lăcrămioare . . .* "[1]. Iar în 1930, revenind la acest episod nu numai sentimental al adolescenţei sale, adăuga: „Înainte de a intra în ţară, cu toate sforţările, eu n-am reuşit să iau cunoştinţă decît de patru tipărituri româneşti: *Doinele şi lăcrămioarele* de Vasile Alecsandri (cu litere chirilice), o conferinţă de Titu Maiorescu asupra influenţei ardelene în literatură, un curs de istorie pentru clasele primare de A. D. Xenopol şi altul de istoria literaturii de Pop." [2] Cum şi aici, în această a doua mărturisire, apar menţionate manuale, e drept să apreciem că Stere liceanul s-a îngrijit, acum, cînd se instruia întru socialism, să înveţe sistematic citirea în limba română. Mai ales că tot acum, acasă fiind în vacanţă, tatăl său (de astă dată utilizez o mărturisire din roman) l-a invitat în „cabinetul" său unde i-a arătat, discret, o gravură înfăţişîndu-l pe Ştefan cel Mare. Era o decisă „lecţie" de introducere în istoria naţională, prin dezvelirea icoanei celei mai emblematice personalităţi din analele neamului. Tatăl şi fiul se întîlneau, pentru o clipă, înfrăţiţi în gînd. Îi despărţeau numai faptele. Bătrînul nu ştia că fiul său e adînc preocupat de problema naţională, căutîndu-i o clarificare sau chiar o dezlegare. Pentru că o îngloba, nimerit, în ansamblul sistemului opresiv al autocraţiei ţariste. Militînd împotriva acestuia, spera că, odată zdrobit, se va soluţiona de la sine şi chestiunea naţională. Mai tîrziu, peste vreo şapte-opt ani, problema naţională va deveni una dintre cauzele divergenţei sale ideologice faţă de mişcarea narodnică socialistă rusă, pe care, tocmai de aceea, o va abandona hotărît.

Preliminariile fiind demult încheiate, Stere şi prietenii lui s-au decis să se constituie într-o celulă a mişcării narodnice. Printre membrii ei se aflau elevi de liceu şi seminarişti. Citeau de mai multă vreme, într-un fel de cenaclu ad-hoc, literatură revoluţionară, inclusiv periodicul *Vperiod* care se tipărea în străinătate. Fuseseră cuceriţi de ideea legitimităţii acţiunii teroriste, încă din 1878, cînd focul de armă al Verei Zasulici l-a rănit pe generalul Feodor Trepov, guvernatorul Petersburgului. Aveau, cum era normal, şi opinii divergente, chiar între ei. Dar această neomogenitate ideologică nu singulariza grupul lor. La urma urmei, unde, în cercurile narodnice din Rusia sau emigraţie, se putea constata

[1] C. Stere, *Trădare faţă de Rusia*, *Lumina* din 24 septembrie 1917.
[2] C. Stere, *Documentări şi lămuriri politice*, 1930, p. 20.

omogenitatea ideologică? Amalgamarea de idei și atitudine era, dimpotrivă, o stare generalizată. E probabil însă că, datorită centrului lor de comandă odessit, unde prevala orientarea teroristă, și Stere cu prietenii săi urmau, teoretic, această cale. Totuși, acum, li se părea că asemenea dispute au o însemnătate minoră. Ceea ce îi unea era convingerea revoluționară pe care o numeau cu un termen indistinct socialism. Pentru că îi citeau deopotrivă pe Lavrov, Bakunin, Kropotkin, Elisée Reclus, Herzen, N. Mihailovski, Cernîșevski, Dobroliubov, dar și pe Lassalle, pe Marx și Engels, al căror *Manifest al Partidului Comunist* îl studiaseră atent și entuziast. Aveau poate dreptate. Preocuparea lor centrală era lichidarea autocrației țariste. Și nu li se părea deocamdată foarte important să facă deosebiri între diversele orientări ideologice. Importantă cu adevărat li se părea asimilarea acelei ideologii care, indiferent de orientarea particularizatoare, dădea temei ridicării lor la luptă revoluționară. În consecință, au constituit celula lor revoluționară. Eroul nostru a descris momentul întemeierii în roman. Și chiar dacă ceremonia e oarecum literaturizată, probabil că, în fapt, actul întemeierii e, în liniile sale generale, surprins exact. La o ședință-cenaclu de comentare a literaturii subversive citite, Constantin a fost cel ce a propus constituirea celulei revoluționare. După ce le-a citit tovarășilor un pasaj dintr-o carte a lui Turgheniev, „Vania, adînc emoționat, puse prietenilor săi întrebarea:

— Sînteți gata să suferiți ura și prigonirea? Să vă jertfiți viața? Sînteți gata și pentru crimă?

A urmat un moment de tăcere. Apoi, palizi, copiii au răspuns cu toții, ba chiar « egoistul » Ion Prestea mai hotărît decît ceilalți:

— Sîntem gata!

Astfel a fost constituită la Chișinău prima celulă revoluționară din care făceau parte, alături de cuconașul din Năpădeni Vania Răutu, « jidanul » Moise Roitman, « țăranii » Ion Prestea și Nicolae Pătrașcu și « teologii » Vasile Giurilă și Andrei Găină.“ [1]

Întrebarea e în ce an anume a avut loc acest act întemeietor, care se va demonstra apoi hotărîtor pentru destinul lui Stere? Chestiunea prezintă oarecare însemnătate, mai ales că eroul cărții noastre a oferit mărturii contradictorii. În 24 septembrie 1917, în articolul din care am mai citat, declara: „La vîrsta de 14 ani

[1] C. Stere, *În preajma revoluției*, vol. II, p. 196.

am întemeiat prima mea « asociație criminală »: un cerc de lectură între elevii liceului din Chișinău căci, bineînțeles, cu o deosebită aviditate consumam « cărțile oprite ». [1] Dar în aceeași lună, cu cîteva săptămîni înainte, în articolul program al *Luminii* scria: „la vîrsta de 17 ani am îndrăznit să mă ridic împotriva atotputerniciei țarilor." [2] Să adăugăm că de 14 ani vorbea și în roman (vol. II, p. 193). „Și la vîrsta de patrusprezece ani, în noua lui ipostază de « revoluționar mondial », el vedea viața în altă lumină și în altă perspectivă." În discuție sînt, așadar, trei ani buni, importanți la acea vîrstă. A devenit deci Stere revoluționar în 1879, cînd avea 14 ani, sau în 1882, cînd avea 17? Contrazicerea e numai aparentă. E probabil că în 1879 a început să se apropie, prin lecturi, de mișcarea narodnică, dar înregimentarea efectivă și activă în acțiuni revoluționare pare să se fi produs abia în 1882. Momentul întemeierii celulei revoluționare trebuie situat între aceste două date. Există probe, la care vom face referire mai încolo, că activitatea revoluționară, cu responsabilități subversive efective, legate de transportarea literaturii narodnice editate în străinătate, de care s-a ocupat Stere, din însărcinarea centrului organizatoric odessit, a început în 1882—1883, adică atunci cînd avea 17 ani.

Tinerii aceștia care se considerau (și erau într-adevăr) revoluționari și socialiști, chiar după momentul înregimentării lor organizatorice în mișcarea narodnică, nu făceau altceva decît să citească literatura socotită subversivă. Pentru că, de fapt, celula lor revoluționară era doar un cerc de autoinstruire („Samsobrazovanie"), cum se și numeau aceste cercuri în nomenclatura oficială a mișcării narodnice. Și foarte curînd — notează Stere în roman — în Chișinău vor funcționa șaptesprezece asemenea cercuri (naratorul le numește celule revoluționare). Iar factorul de inițiativă în crearea lor a fost Stere. Era mai activ decît alții, pentru că asupra lui apăsa un păcat ce trebuia ispășit. Fiu de moșier fiind, ai cărui strămoși și părinți exploataseră masa țărănească, avea datoria morală și ideologică de a se jertfi pe sine, solidarizîndu-se cu împilații și luptînd pentru eliberarea lor socială. Un contemporan sau numai un bun cunoscător al fenomenului l-a descris

[1] C. Stere, *Trădare față de Rusia*, *Lumina* din 24 septembrie 1917.
[2] C. Stere, *Către cetitori*, în *Lumina* din 1 septembrie 1917.

foarte exact într-un articol din 1937. S-a întîmplat ca oficialitatea țaristă să nu agreeze literatura modernă rusă din anii 1870 — 1900, în care vedea ascunse idei subversive. Dincolo de Pușkin și Gogol, manualele nu treceau. Turgheniev, Goncearov, Tolstoi, Dostoievski, marii critici (Bielinski, Cernîșevski, Dobroliubov, Pisarev, Mihailovski) erau respinși, fie pentru transparența critică a scrierilor, fie (în cazul criticilor) pentru decodarea explicativă a acestor sensuri deloc ascunse. „Nefiind admisă în școală, această lectură se concentra în așa-zisele « cercuri de autoinstruire » care funcționau paralel cu școala oficială. Prin urmare, cînd merge vorba de școala rusească din anii 1870—1900 trebuie să avem în vedere nu numai învățămîntul propriu-zis școlar cu programul lui oficial, ci toată acea materie de lectură care trecea prin mîinile școlarilor.“ [1] Iar acești tineri studioși își alimentau — prin lectură — starea de nemulțumire sentimentală împotriva autocrației țariste. Apoi, mișcării acesteia intelectuale, rezistente și insurgente, i s-a inculcat o ideologie revoluționară și reformatoare. Astfel de cercuri de autoinstruire au apărut și în Basarabia, cu deosebire la Chișinău, singurul oraș din provincie unde funcționau școli secundare.

Tînărul nostru erou, — inteligent, cultivat și dovedind convingeri profunde — a fost de îndată remarcat de factorii conducători din Odessa. Pentru că la Odessa funcționa — cum spuneam — „Comitetul Central al cercurilor de autoinstruire din sud-vest“, iar Stere avea mandat să coordoneze activitatea celor ce activau la Chișinău. Prin discuții, i se verificau cunoștințele, puritatea convingerilor, îndrumîndu-i-se, cu tact, și lecturile. Pentru că, se știa, îndrumările date lui — un lider mult stimat — erau destinate, în chip aproape explicit, și celor 80 de cerchiști din Chișinău. Așa, de pildă, Stere a fost sfătuit ca din opera lui Marx și Engels să se oprească deocamdată la *Manifest*. Dar la 16 ani — dacă e să credem ce spune despre eroul său naratorul din roman — i s-a acceptat să abordeze studiul *Capitalului*. Tînărul nostru a încercat chiar să rezume, într-un text redactat, ceea ce a înțeles din *Capitalul*. Iar acest rezumat accesibil a devenit material ajutător de lucru pentru cerchiști. E greu de apreciat ce și cît putea înțelege un tînăr de această vîrstă din lectura *Capitalului*. Important

[1] Nicolae Popovschi, *Const. Stere și Basarabia*, *Viața românească*, 1937 nr. 1—3.

însă, mai mult decît calitatea intrinsecă a înțelegerii sensurilor adînci ale operei, e însuși actul lecturii. Pentru că lectura aceasta, ea însăși, însemna legitimarea unei convingeri socialiste mature. Chișinăul a fost vizitat și de un fruntaș din Odessa, care a constatat că Stere ostenise aici cu folos și că toți cerchiștii sînt gata să îndeplinească, pînă la jertfa de sine, eventualele misiuni încredințate de forurile conducătoare ale *Narodniei Volea*. Aceste misiuni erau deocamdată puține și se limitau, aproape exclusiv, la autoinstruire, prin lecturi atente și dezbateri pe marginea lor. Dar așteptau, toți, ceasul suprem al chemării la fapte eroice și se considerau solidari cu atentatele organizate de partidul lor împotriva țarului Alexandru al II-lea și apoi împotriva înalților demnitari. Timpul trecea rodnic pentru toți cerchiștii. Învățau, studiau, comentau în contradictoriu și se maturizau pentru încercări revoluționare.

Fruntașul lor stimat era Stere. Iar acesta, cufundat în lecturile sale, preocupat de responsabilități politice, zbuciumat de relațiile mai încordate ca nicînd cu mama sa, trăia abstras de tot ceea ce însemna tinerețea frivolă. Nu știa să danseze, nu bea alcool, nu avea și nu avusese o iubită, flirturile nici nu le imagina ca fiind pentru el posibile. Și totuși era iubit cu patimă. Și nu numai de o singură fată, ci cel puțin de două. Prima era, negreșit, Maria Grosu, membră a cercului din care făcea parte și Stere. Fata, firește, nu și-a dezvăluit prin nici un gest sentimentele. Iar lui Stere nici prin cap nu-i trecea că Maria Grosu ar putea fi atît de „ușuratecă" încît să se gîndească la dragoste. A mai existat însă o îndrăgostită de care Stere habar n-avea. Și nu avea să afle decît cu 45 de ani mai tîrziu, într-un fel care ar putea fi apreciat drept aproape melodramatic dacă nu ar fi tragic. În 1927 Stere, om trecut prin multe la cei 62 de ani cîți avea atunci, a primit, la Bucov, o scrisoare în care o necunoscută din Chișinău îl anunța că, bolnavă pe moarte, n-ar voi să dispară înainte de a-i dezvălui o taină care îi apasă sufletul. Omenos cum era, a răspuns invitației, ajungînd, într-o zi de toamnă melancolică, la Chișinău. A găsit casa, pe o uliță mărginașă. A fost condus în camera bolnavei, o femeie albită și necunoscută. Aceasta, emoționată și recunoscătoare, i-a mărturisit că îi fusese colegă de generație liceală, că îl admirase pentru faimoasele (în tot orașul) cunoștințe și personalitatea-i cuceritoare, îndrăgostindu-se de el. A devenit

pentru ea nu numai un ideal de personalitate, dar și alesul. Nu a îndrăznit însă niciodată să se apropie de el și nici să-i comunice, printr-o scrisoare sau printr-un intermediar, sentimentele ei. Și aceasta pentru că bănuia sau știa că alesul inimii ei se dezinteresa de astfel de sentimentalisme. S-a resemnat să-l iubească și admire în tăcere. Și-a terminat studiile, dar părinții, bogați fiind, nu i-au îngăduit să urmeze o carieră intelectuală. „Partidele" care s-au ivit, destule, au fost refuzate de sortita la o dragoste neîmpărtășită. Iar acum, pe patul morții, a ținut să-i mărturisească faptul, pentru ea esențial, că i-a rămas credincioasă toată viața, izbînzile sale fiindu-i cele mai mari bucurii. Nu-l considera pe el vinovat de viața ei eșuată, deoarece ea nu avusese niciodată curajul de a-i mărturisi o dragoste sfîntă, veche de aproape o jumătate de veac. Cu o anume înfrigurare, a desprins de la gît un medalion, în care se afla fotografia lui de la 17 ani, dăruindu-i-l ca amintire. Emoționat, Stere a privit atent chipul emaciat de boală al femeii și, în ciuda faptului că ar fi dorit mult, nu a recunoscut trăsăturile vreunei cunoscute. „Nu m-am simțit niciodată — mărturisea Stere — mai izolat și mai rătăcit în pustiul trecutului. Aș fi vrut s-o întreb, s-o descos, să-i cer un amănunt cît de mic care să-mi facă să-mi răsară în minte, odată cu clipa în care-mi spunea că m-a cunoscut . . . Mi-a fost cu neputință . . ." A i-o fi spus însemna a fi mărit durerea acestei nenorocite. A părăsit locuința bietei femei și, în grabă, a doua zi, Chișinăul. Era profund înduioșat de farsa destinului într-o viață irosită [1].

Tînărul nostru arăta, la 16—17 ani, mijlociu de statură, slab, cu tuleile bărbii abia mijite, cu părul castaniu ușor ondulat chipul întreg exprimînd frumusețe virilă. Era foarte respectat pentru cît însemna ca vocație intelectuală și ca lider ascultat al cerchiștilor din Chișinău și primea, mereu, noi însărcinări din partea centrului. Cînd țarul Alexandru al II-lea a fost, în martie 1881, asasinat de narodnici, partidul „Narodnaia Volea" a răspîndit o scrisoare către noul țar Alexandru al III-lea. Stere a reprodus scrisoarea, la șapirograf, ocupîndu-se, apoi, de difuzarea ei. Evenimentul a zguduit Rusia, narodnicii erau în triumf. Cerchiștii din Chișinău au sărbătorit și ei evenimentul, luîndu-și, cît se putea, măsuri împotriva valului de arestări

[1] L. Leoneanu, *O pagină sentimentală din viața dlui C. Stere. Adevărul literar și artistic*, nr. 521, din 30 noiembrie 1930.

pornite de Ohrană. Mare lucru Stere nu putea face. Pentru că de vreun an de zile, în urma unui conflict de „principii" cu mama sa, conflict socotit în roman ca fiind momentul „rupturii" cu familia (în chip special cu mama), liceanul nostru și-a părăsit gazda și s-a instalat la un coleg de clasă și tovarăș de idealuri, evreu de origine. Aici, într-un apartament sărăcăcios dintr-o mahala urgisită, mama colegului său primea elevi în gazdă pentru a se putea întreține. Toți erau cerchiști. Stere s-a instalat deci și el acolo, întemeind ceea ce ei numeau o „comună". Pentru că toți depuneau într-un fond comun ceea ce primeau de acasă sau obțineau de pe urma meditațiilor, trăind într-o perfectă egalitatea devălmășiei. Tatăl lui Stere găsea, mereu, căi practicabile pentru a-i trimite „rătăcitului" său fiu banii necesari întreținerii. Fără să clipească, fiul rătăcit vărsa suma la cutia colectivă, încît practic toată „comuna" trăia, în cea mai mare parte, de pe urma fondurilor depuse de Stere. Aici domnea un soi ciudat de colectivism ideologic. Mîncau puțin și pe apucate (pentru că din sumele colectate trăiau 10—15 persoane), citeau, își făceau lecțiile, îi ajutau pe delăsătorii la învățătură, dezbăteau, pînă la istovire, chestiunile propuse de lecturile comune și își vedeau de activitatea politică. Dar nu prea erau precauți. Așa că despre traiul orînduit în „comună" s-a dus vestea în lumea liceenilor și, de aici, în tot tîrgul. Pentru niște conspiratori *in spe* sau efectivi, un asemenea comportament era o eroare gravă. Cu atît mai gravă și mai periculoasă cu cît se obișnuiseră cu legile conspirativității, recurgeau la pseudonime și întîlniri în locuri neprimejdioase, știau să se folosească de limbaje cifrate, ferindu-se de copoi sau de posibili informatori strecurați, în rîndurile lor, de ohrana. Și, cu toate acestea, comiteau asemenea ireparabile gafe. Iar principalul gafer era chiar Stere, pentru că el fusese cel ce a inițiat „comuna", fiind și principalul ei finanțator, intrînd inutil în gura lumii și a poliiei. Un conducător care își asumase (sau căruia i se acordase) răspunderea pentru activitatea a peste 80 de tineri revoluționari, în condițiile ilegalității, nu avea voie să nu-și ia măsuri de siguranță. Gafa, repet, impardonabilă pentru conspiratorul ce se credea Stere, s-ar putea explica numai prin tinerețea prea crudă a comunarzilor cerchiști, care nu aveau maturitatea necesară pentru a ocoli bravada vitează atunci cînd era inutilă sau de-a dreptul periculoasă cu totul. Asemenea erori avea să mai comită prea tînărul Stere în viitorii doi ani, cu consecințe gravisime pentru durata detențiunii sale.

Şi, cu toate acestea, cerchistul Stere cucerea stimă peste tot şi o mare încredere din partea superiorilor. I s-a încredinţat, acum, la aproape 17 ani, şi o misiune conspirativă de cea mai acută responsabilitate. A primit misiunea de a veghea, pe un anume segment al filierei, transportarea literaturii revoluţionare editate în străinătate. Chişinăul, aflat în apropierea graniţei de vest a Rusiei, prezenta un mare interes pentru transportarea acestei literaturi combatante. Prin 1875—1876 şi Gherea, stabilit la Iaşi, îndeplinise, de cealaltă parte a graniţei, exact aceeaşi misiune. Locul era foarte important pentru nardonici. Înaintea lui Gherea această responsabilitate o avusese Nicolae Zubcu Codreanu (venit, cred unii analişti, anume pentru asta în România), Eugen Lupu şi încă alţii. Graniţa României — prin punctele Sculeni, Mihăileni, Ştefăneşti etc. — era, incontestabil, cea mai lesnicioasă cale de tranzitare a literaturii ilegale spre Rusia. De aceea, tocmai era intens şi cu ritmicitate practicată de mişcarea subterană narodnică. De asigurarea acestor transporturi se ocupau, de regulă, oameni încercaţi. Cum tatăl lui Stere avea şi moşii prin partea locului, Stere dispunea de alibiul necesar pentru a asigura tranzitarea transporturilor efectuate de contrabandişti bine plătiţi. Dar responsabilitatea directă fusese a lui. Şi îşi îndeplinise misiunea exemplar, dovedind chiar iniţiativă proprie. Cu acest prilej, a izbutit să-şi procure şi amintitele cărţi româneşti, obţinîndu-le tot prin contrabandişti; despre ele va vorbi în cele două articole din 1917 şi cu ajutorul lor a învăţat, mai sistematic, româna literară. Dar, puţin mai tîrziu, misiunea aceasta, cu care nu mai era oficial însărcinat, avea să-i aducă arestarea.

Curînd, activitatea cerchiştilor şi a mişcării narodnice în general a intrat într-o fază a derutei şi a depresiunii, ca urmare a valului masiv de arestări operate de poliţie după asasinarea ţarului Alexandru al II-lea. Totul era dereglat şi chiar paralizat. Tînărul Stere trecuse în ultimul an de liceu. Chiar superiorii săi politici i-au recomandat acum să se dea la fund, să-şi vadă de carte, terminîndu-şi cu bine şcoala. Din motive de securitate, a părăsit, în sfîrşit, şi „comuna“ (a considerat însă în continuare că-i aparţine în fapt) şi s-a mutat la o gazdă „onorabilă“. A absolvit strălucit liceul. Urma ceea ce în învăţămîntul secundar rusesc de atunci se numea examenul de maturitate, adică bacalaureatul. În roman naratorul relatează, cu multe detalii, felul cum s-a desfăşurat acest examen. Ar fi căpătat şi înscrisul diplomei pentru că, apoi,

se menționează că eroul cărții (care e, cum se știe, Stere) s-a înscris imediat ca student al Universității din Odessa. Or, fără diploma examenului de maturitate nu s-ar fi putut înscrie ca student. Asupra existenței acestui act (dovedind trecerea examenului de maturitate) s-au iscat, prin 1909, controverse. Adversarii politici ai lui Stere prinseseră ceva și arătau, în articole de gazetă, că Stere neputîndu-l proba cu acte, de fapt nu și-ar fi luat bacalaureatul. S-au găsit în arhive două acte care atestă faptul că, la înscrierea sa, în 1892, la Universitatea din Iași, nu a depus diploma de bacalaureat. Într-o adresă a rectorului universității, M. Culianu, datată 20 noiembrie 1897, către Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, se cere permisiunea întocmirii diplomei de licență pentru doi absolvenți, dintre care unul este C. Stere. La locul cuvenit se precizează: „întrucît privește diploma de bacalaureat, subscrisul are onoarea a vă încunoștiința că domnul Stere a fost înscris ca student al Facultății de Drept în urma alăturatei cereri pe care v-o înaintăm în copie, în baza alăturatelor două certificate și pe temeiul avizului favorabil al majorității profesorilor acestei facultăți“ [1]. (În alt capitol al acestei cărți voi cita decizia din decembrie 1893 a consiliului Facultății de Drept din Iași, la care se referă, aici, rectorul Culianu). Ministerul răspunde la 4 decembrie 1897, trimițînd cele două diplome solicitate, cu mențiunea: „aceste diplome am onoare a le înainta dv. împreună cu diploma de bacalaureat a dlui Pînzariu și actele dlui Stere, în număr de trei“ [2]. E probabil că Stere nu și-a luat examenul de maturitate (bacalaureatul). A fost înscris la universitatea ieșeană, pe baza propriei declarații și depoziției unor martori. Faptul nu trebuie să surprindă, fiind frecvent — atunci — în învățămîntul universitar. Cercetînd la Arhivele Statului din București, am găsit, în actele Ministerului Instrucțiunii și Cultelor, destule astfel de cazuri, inclusiv la universitatea ieșeană, de înscrieri în facultăți și eliberări de diplome de licență în care diploma de bacalaureat era înlocuită cu declarații ale împricinatului și ale martorilor. Firește că uneori tolerarea uzuală a acestui procedeu îngăduia fraude și e de presupus că unii studenți (apoi licențiați) nu puteau proba, cu diploma, bacalaureatul, pentru bunul motiv că nu-l absolviseră. Sigur că frauda se putea strecura oricînd pe acest culoar al toleranței. Culmea e că

[1] Arhivele Statului Iași. Fond Universitatea "Al. I. Cuza“. Rectoratul. Dosar 2/1897—1898, f. 135.

[2] *Ibidem*, dosar I/1897, f. 193.

în roman, Stere a ironizat un personaj — I. P. Moțoc — care pretindea a fi doctor al universității din Salamanca. Nu putea însă proba faptul cu o diplomă, pentru că, argumenta „învățatul", un accident pe vaporul cu care călătorea spre țară a provocat pierderea geamantanului cu acte în care se afla — fatalitate — diploma doctoratului. „Dar, din fericire, autenticitatea lor o certifică căpitanul vaporului prin procesul verbal încheiat la debarcarea în Galați, prin care se confirmă pierderea geamantanului." [1] Așadar, deși controversată și chiar contestată, îndrăznesc să cred că trecerea examenului de maturitate (bacalaureatul) nu e o realitate [2] (în roman se preciza: „Vania reușind cu cinste la examene, se grăbi la Odessa să se înscrie la Universitate"). Mă grăbesc să adaug însă că, dacă regulamentele de atunci ar fi fost mai severe, Stere nu și-ar fi putut face studiile universitare. Pentru că — încă o dată —oricum i-am explica absența, o diplomă de bacalaureat (sau certificat de maturitate) nu putea produce.

Mă îndoiesc însă că pe Stere îl preocupau — atunci — prea mult chestiunile școlii. Aceasta deținea, cu siguranță, un loc cu totul periferic. Acaparat peste măsură de activismul militant, privea la profesori cu neascuns dezgust, iar programa i se părea prăfuită, depășită și în răspăr cu știința adevărată. Avea, incontestabil, dreptate. De la o vreme nu prea avea ce învăța în liceu. Lecturile sale, atît de variate și profunde, îl situau — ca nivel de cunoștințe — mult deasupra unor bieți dascăli care se aciuiaseră în capitala unui ținut de margine al unui mare imperiu autocrat. Totul era aici plafonat, închistat în prejudecată și anacronism. Iar tînărul nostru era un om înaintat, revoluționar în toate, sincron — prin cunoaștere — cu tot ceea ce era nou și durabil în cultură și știință. Rigoarea morală îi coordona întreaga comportare. De aici izvora și sentimentul său de culpabilizare ca fecior de boier care îi exploata pe țărani. Și tot de aici izvora și sentimentul datoriei. Trăia acut și mereu neliniștit cu ideea că are o datorie față de popor. O datorie niciodată stinsă, mereu activă și torturantă de care — știa bine — nu se va putea plăti toată viața. Așa a și

[1] C. Stere, *În preajma revoluției*, vol. 6, p. 46.

[2] Aceeași opinie o exprima, în 1936, N. Dașcovici, suplinitorul lui Stere la catedra universitară din Iași. Referindu-se la acest moment din viața eroului acestei cărți menționează: „Dintr-un certificat căpătat mai tîrziu și aflat în original la Bucov, se vede că n-a terminat (examenul de absolvire a liceului n.m.) fiind arestat". (Neculai Dașcovici, *Const. Stere*, *Anuarul Universității Iași 1935—1936*, p. 108—109).

fost. Va schimba cu timpul insemnele organizației politice. Dar principiile morale și ideologice care îi prescriau acea înaltă datorie socială vor rămîne o coordonată axială a întregii lui vieți. Intrase, mai demult, nu atît într-un ordin politic cît într-un spațiu moral, cu norme stricte, care nu sufereau abatere, ci doar abandonul. Dar formula sufletească a tînărului Stere nu tolera — acum — dezertiunea de la datorie. Pentru că și-o asumase afectiv (ca reacție la propriile suferințe de copil urgisit) și ideologic participativ, în urma lecturilor. Drum de întoarcere *(id est* abandon*)* pentru el — credea acum — nu exista. Mesianic răzvrătit prin structură, avea privirile îndreptate numai înainte, căutînd lupta, nu ignorînd cu superbie sacrificiul, ci presupunîndu-l ca un dat inevitabil. Era neînfricat și mîndru că e un soldat remarcat în oastea revoluționară. Nu avea alt ideal decît să se sacrifice pentru înălțarea poporului.

Azi poate că par excentrice sau numai prea romantice astfel de idealuri, atît de înflăcărat declarate. Dar atunci sunau plin și autentic. Și erau împărtășite de o întreagă, minunată generație de tineri intelectuali. Mai tîrziu, peste opt-nouă ani, ajuns în România, Stere va evoca emoționat forța de dăruire a acelei generații, avînd grijă să nu divulge — în ciclul de foiletoane din 1893 — ceea ce apropiații știau prea bine — că și el fusese unul dintre militanți. „Tinerimea studioasă — își amintea el —, însuflețită de cele mai înalte ideale cari agitau lumea apuseană, își propunea ca scop ridicarea nivelului cultural al poporului, pentru ca dînsul să poată singur și conștient să-și cîrmuie destinele sale istorice. Deviza lor era « totul pentru popor, nemica pentru noi înșine ». Astfel s-a început celebra « mergere în popor ». Poziționea între țărani a entuziaștilor « nobili în pocăință », cum i-a numit un publicist rus, fu cît se poate de grea. Țăranii, pentru deșteptarea cărora ei voiau să se sacrifice, fuseseră robii părinților lor. Sentimentul de neîncredere în foștii stăpîni era atît de puternic, încît orice încercare din partea « boierilor » de a căpăta oarecare influență între oamenii de rînd era zadarnică. De aceea tinerii apostoli au renunțat la toate privilegiile și s-au făcut ei înșiși simpli muncitori de cîmp. la fabrici, la docuri și căi ferate, pretutindenea unde s-adună muncitorimea. Ei sufereau cu bucurie toate greutățile și lipsurile și se socoteau pe deplin răsplătiți pentru toată truda dacă vedeau că au izbutit să răspîndească cîtuși de puțin lumina în masele celor nefericiți și prigoniți. Guvernul rusesc, deprins

să vadă în orice lucrare neautorizată « manifestarea spiritului de revoltă », a luat măsuri severe pentru încetarea « acestei neorînduieli » (...) însă toţi au plătit entuziasmul lor pentru poporul muncitor cu ani de închisoare « preventivă » şi de exil, mulţi chiar cu viaţa şi cu mintea ... Aceste persecutări barbare n-au oprit pe tinerimea rusă, în lucrarea-i grea de luminare şi regenerare a poporului. Din contra, tocmai atunci s-a început acea campanie titanică în contra guvernului, care punea toate stavilele activităţii paşnice pentru propăşirea politică, socială şi culturală a ţărei (...) Inteligenţa rusească, cu gura astupată, cu mîinile incatenate a ştiut să paralizeze reaua-voinţă a guvernului (...) Recunoştinţa celor ce sufăr e singura răsplată pentru pionierii progresului şi dreptăţii în Rusia." [1] Despre acest spirit de scarificiu, care a stîrnit admiraţia întregii Europe, scria în ziarul bucureştean *Telegraful român* (aici lucra în redacţie — cum spuneam —, fostul fruntaş narodnic Zamfir Arbore) un corespondent din Basarabia. Relatînd exilul într-o localitate samoieză din Siberia al unui student român narodnic de la universitatea din Odessa (cazul se va repeta, aproape aidoma, peste trei ani, cu Stere), corespondentul decupa un fragment din scrisoarea exilatului la Polul Nord: „Numai generaţiuni apte a se sacrifica pentru idei, numai oamenii mari şi caracterele tari sunt pionerii progresului şi ai civilizaţiunii cari conduc omenirea pe calea ei spinoasă înainte." [2]

Nu e inutil să ne întrebăm dacă această conştiinţă a rolului de antemergători ai progresului nu ascundea orgolii mărturisite. Sau, altfel formulată întrebarea, umilinţa coborîrii în popor prin renunţarea la privilegii nu era reflexul unei afişate superiorităţi, ce-i drept morale ? Fără îndoială. Narodnicii se considerau nişte aleşi, sau nişte eroi de tip carlylean. Dostoievski vorbise, la vremea lui, de aşa-numita vanitate a nihiliştilor, pe care o condamna nemotivat, el optînd, în schimb, afectiv pentru umilinţă. Dar umilinţa ostentativă nu e şi ea o formă de manifestare a vanităţii ? Iar mersul în popor, renunţarea la privilegii nu erau şi ele, de fapt, umiliri ? Incontenstabil, paradoxal, umilinţe vanitoase. Dar fără conştiinţa acestei mucenicii necesare nu-şi puteau face datoria. Realitatea e că narodnicii ţineau la oarecare preţ cartea lui Carlyle *Eroii şi cultul eroilor*. E negreşti un paradox. Carlyle nega rolul

---

[1] * * * *Din notiţele unui observator ipocondric*, în C. Stere, *Scrieri*, ed. de Z. Ornea, Ed. Minerva, 1979, p. 306—308, 311.

[2] Basarab, *Scrisori din Basarabia*, *Telegraful* din 26 mai 1881.

maselor, exaltînd exclusiv pe acela al eroilor. Dar nu era singurul paradox în ideologia narodnică, eclectică în structurile ei. Oricum, tinerii aceştia se considerau, prin jertfa pe care o săvîrşeau, eroi, adică aleşi ai vremii lor. Şi aveau dreptate. Cine, într-adevăr, ar fi putut contesta, atunci şi mai tîrziu pînă astăzi, că eroismul lor total nu era autentic ? Stere era printre ei. Avea şi el psihologia acestor aleşi. Se umilea contopindu-se cu poporul pentru a se înălţa. Eroic. Complexul de inferioritate pe care l-a dobîndit în anii copilăriei, marcîndu-l, se răzbuna transformîndu-se într-unul de superioritate. Toţi cei care l-au cunoscut atunci sau mai tîrziu, cînd, în 1892, s-a stabilit la Iaşi, l-au văzut ca pe un tînăr mîndru, încrezător în superioritatea sa, privind la cei din jur, inclusiv la cei ce i se considerau prieteni, ca la nişte subalterni. Nu altfel îi va fi tratat pe tovarăşii săi din Chişinău. Deşi faţă de unii avea stimă colegială. Dar superior tuturora li se considera. Mai ales că, de îndată ce a ajuns la Odessa, cei din grupul conducător al mişcării îl cooptaseră ca pe un egal al lor. Şi nu era puţin lucru, pentru un tînăr abia ieşit din liceu, să fie tratat ca un coleg de către conducătorii din secţiunea de sud-vest a mişcării narodnice. La această situaţie nu ajunsese nici unul dintre colegii cerchişti din Chişinău. Stere nu numai că era admis printre şefi, dar era invitat la reuniunile lor, unde căpătase dreptul de a-şi spune cuvîntul. Şi, deşi adesea polemic, cuvîntul lui era ascultat.

Ajunsese la această condiţie într-o perioadă dificilă pentru mişcare, sever zdruncinată de numeroasele arestări printre membrii ei, cu reţeaua de organizaţii efectiv distrusă. Tactica teroristă îşi dovedise ineficienţa. Disensiunile ideologice între fruntaşii mişcării se acutizaseră, semnalînd inevitabilitatea rupturii. În toamna lui 1889 se înfiinţează în străinătate grupul „Eliberarea muncii", în frunte cu G. V. Plehanov, care publică lucrarea *Socialismul şi lupta politică*, unde opţiunile marxiste erau, polemic, afirmate. Disputele dintre aceste puncte de vedere au răbufnit, încă înainte cu 5 — 6 ani, şi în grupul conducător narodnic din Odessa. La una dintre aceste reuniuni care a luat în dezbatere noile opţiuni ideologice, Stere, invitat, s-ar fi pronunţat în favoarea narodnicismului pur, ridicîndu-se împotriva directivelor social-democrate apusene. Argumentele sale invocau realitatea social-economică specifică a Rusiei, predominant ţărănească. Aici, singura forţă socială interesată în mişcări revoluţionare eliberatoare e ţărănimea. Clasa muncitoare, puţin numeroasă, fiinţînd numai ca urmare a legilor protecţioniste

guvernamentale privind industria, nu e o clasă viabilă. În aceste condiții, modelul social-democrat marxist apusean e inadecvat mișcării revoluționare din Rusia. Să decupăm din roman (vol. 2, p. 308) un pasaj mai revelator din această intervenție: „În Rusia, după adevărata concepție marxistă, numai țărănimea reprezintă *categoria muncii* și, prin urmare, constituie și factorul pozitiv al revoluției sociale ... Și cum credeți dumneavoastră că s-ar putea face revoluție socială *împotriva* țărănimii ? Cum ar putea, chiar în cadrul mondial, fi săvîrșită revoluția, nesocotindu-se țărănimea, majoritatea covîrșitoare a omenirii ? În Rusia revoluția politică nu poate fi realizată decît de țărănime, și fără revoluție politică prealabilă e zadarnică orice propagandă socialistă. Iar muncitorimea industrială care, aici, nu și-a rupt încă legătura cu țărănimea, poate da excelente cadre pentru mișcarea revoluționară."

Recunoaștem lesne aici argumentele poporaniste utilizate de Stere împotriva mișcării socialiste românești din 1893 pînă prin 1910. E probabil că embrionul acestor puncte de vedere s-a constituit încă atunci, în tinerețea anilor 1883—1884. Stere s-a alăturat, în consecință, acelor fruntași narodnici care, admițînd în principiu marxismul, îl considerau neavenit realităților socio-economice și politice rusești. Ceea ce nu înseamnă că, organizatoric, nu continua să colaboreze și cu acei fruntași narodnici care optaseră, deocamdată numai ideologic, pentru orientarea marxistă a mișcării. Pentru că și ei se considerau în continuare, marxiști. Numai că socoteau că în Rusia marxismul trebuie să capete o culoare specifică. De aceea, cînd se ivea ocazia, Stere nu pregeta să se disocieze, chiar în cazul unor acțiuni politice concrete. În roman (vol. II, p. 309-312) e reprodusă cuvîntarea sa („primul lui discurs politic") în fața fruntașilor muncitorilor portuari, pe care i-a convins că greva pe care voiau s-o organizeze, în loc de a le apăra cauza, le-o va deservi pentru că va prilejui o cruntă represiune a mișcării muncitorești. („Nu sîntem — ar fi spus tînărul orator — în situația muncitorimii europene, în care ordinea legală asigură muncitorilor mijloacele de apărare a intereselor lor. În momentul de față mai cu seamă, ocîrmuirea ar fi bucuroasă să găsească orice pretext pentru o acțiune de represiune. Acest pretext, greva îl poate da de minune, și nu vedeți că patronii sînt în această privință de acord cu Ohrana ? Nici interesele voastre imediate nu vor fi servite pe această cale. În schimb va fi compromisă cauza mare a revoluției, care singură poate duce la condițiunile superioare de muncă.

Sînteți elita muncitorimii rusești, ați ieșit din sînul țărănimii, care este mai oropsită și mai apăsată decît voi; aveți sarcina de a o reprezenta și a o conduce la luptă. Și va fi mare vina voastră dacă, printr-o mișcare inoportună, veți înlesni triumful reacțiunii asupra revoluției. Aceasta ar fi adevărată trădare a intereselor muncitorimii, chiar a intereselor țării întregi"). E sigur că discursul reprodus în roman nu e chiar cel rostit la întrunirea care a avut loc în catacombele Odessei. Dar schema argumentației aceasta trebuie să fi fost. Și nu mică i-a fost mirarea văzînd că discursul a plăcut fruntașilor muncitorimii și, chiar, a convins. Decizia adoptată, — renunțatea la grevă, — sancționa primul său mare succes politic de masă. Liderii narodnici, care respingeau calea ideologică a social-democrației apusene, l-au felicitat. Iar elogiul acesta îi confirma calitățile de conducător ideologic și politic. Despre acest debut ca orator public, electrizînd masele ne-a rămas și o mărturie documentară. datorată lui M. Sevastos care, în cartea sa *Amintiri de la „Viața românească"* relata: „Un martor ocular a povestit pe vremuri într-un ziar (nu-mi amintesc titlul publicației) scena debutului politic al lui Stere. Se ținea o întrunire la Odessa, într-o sală lungă, cu o estradă în fund — un fel de tunel. La un moment dat se ridică la tribună un tînăr de vreo 18—19 ani, îmbrăcat într-un palton rusesc cu talia sus și cu poalele largi. Avea ochii neliniștiți de meridional. Făcea gesturi cu mîini delicate, de femeie. Tînărul începu calm; dar încetul cu încetul i se răzvrăti întreaga ființă, părul care-i bătea în negru îi căzu pe ochi. Vocea lui tuna. Muncitorii, în picioare, erau în delir. Povestitorul își simți el, sufletul strîns ca într-un pumn de fier." [1]

Ascensiunea și selectarea sa printre marii lideri veniise, din păcate, prea tîrziu. Sorții hotărîseră altfel. Am relatat mai înainte că, pe la 17 ani, avusese însărcinări speciale privind asigurarea tranzitării literaturii ilegale din străinătate spre Rusia. Fusese un episod revoluționar important. Dar acum nu mai avea în responsabilitate astfel de însărcinări. Era însă cunoscut de cei care continuau să se ocupe de aceste acțiuni subterane. Și nu o singură dată continua să fie vizitat de revoluționarii implicați, în trecere prin Chișinău. O astfel de vizită — prin nimic neobișnuită — avusese loc și în zilele cînd Stere își dădea examenele de

[1] M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească"*, E.P.L., 1966, p. 99—100.

maturitate la liceul din Chișinău, Nimeni nu știa — nici vizitatorul său — că transportul cu pricina fusese descoperit de Ohrană, datorită unei imprudențe a unui revoluționar român, și el student, dar la Iași. Ohrana îl fila atent pe vizitatorul lui Stere și l-a urmărit pînă la locul de destinație. Toți cei cu care se întîlnise, consideraţi legături ale responsabilului cu acest fatal transport, fuseseră puși sub observație. Tînărul nostru habar nu avea că e urmărit și că Ohrana îi întocmea dosarul. Nu era vorba aici numai de o neglijență a sa ci de a tuturor celor implicați. Pentru că, timp de două-trei luni, Ohrana se mulțumise să strîngă adrese și nume, să alcătuiască dosare și, uneori, nici măcar să-i supravegheze mai atent pe militanți. I-a lăsat să-și vadă de treabă, firește între limitele precauțiunilor prevăzute de regulile conspirativității. Dar nici una dintre antenele lor de avizați nu semnalizaseră vreun pericol. Aveau chiar temeiuri să creadă că valul arestărilor trecuse, că Ohrana nu mai obținuse noi informații periculoase și unii dintre revoluționari trecuseră la acțiuni pentru refacerea celulelor întregii mișcări din zonă. Și între timp — s-a văzut — se războiau între ei ideologic, delimitîndu-se pentru a se constitui, cîndva, în grupări (partide) separate.

Și, cînd totul părea a fi calm și stabil, s-a produs catastrofa. La început au fost arestate cadrele conducătoare din Odessa. Apoi cele din Harkov, Ekaterinoslav, Poltava, Simferopol etc. Faptul trebuie să se fi petrecut pe la sfîrșitul lui septembrie 1883. Stere s-ar fi aflat la Chișinău în momentul primelor arestări la Odessa, unde a și aflat nenorocirea. În loc să se „dea la fund", a socotit că e de datoria sa să plece la Odessa pentru a constata cît de serios e crahul și să încerce a suplini el golul de cadre. Se considera în afara pericolului, întrucît neîndeplinind — pînă atunci — funcțiuni conducătoare efective nu ar fi fost cunoscut de Ohrană. Deșartă iluzie însoțită de tot atîtea naive tentative de acțiuni nesocotite. La Odessa a aflat de proporția catastrofei, dîndu-și, totodată, seama că un agent al Ohranei îl urmărește necontenit. Cei apropiați l-au sfătuit să plece în străinătate. Dar, deocamdată, nici nu avea bani iar conștiința îi ordona să se îngrijească mai întîi de tovarășii lui din Chișinău, de destinul cărora se considera responsabil. Pe căi ocolite a ajuns la Cerepcău, fără a-și vedea familia. De aici a luat, tot pe căi ocolite, drumul Chișinăului. În „capitală" totul părea liniștit și cerchiștii socoteau că ei, nefăcînd altceva decît să citească, sînt în afara perico-

lului. Primejdia ar plana numai asupra liderului lor. Şi, în consecinţă, el ar trebui să dispară neîntîrziat, plecînd în străinătate pentru a se stabili în Elveţia. La acest proiect se gîndise şi un excentric vecin de moşie al tatălui lui Stere care îl căuta peste tot pentru a-l trece dincolo de Prut. Dar feciorul răzvrătit şi-a evitat tatăl, al cărui conac fusese călcat de jandarmi în căutarea fugarului. Trecerea lui dincolo de Prut fusese practic aranjată de bătrînul Stere şi, dacă răzvrătitul ar fi aflat la timp, totul se putea soluţiona fericit, modificîndu-i practic destinul. Mai tîrziu, îşi va aminti faptul, relatîndu-l cu umor tragic într-un articol ca despre o împotrivire constantă a sorţii ca viaţa lui să fie lină şi fericită. Într-adevăr, şi de data asta soarta lui trebuia să fie alta. Cerchiştii alergau să colecteze bani pentru plecarea şefului lor, în timp ce el stătea ascuns în casa unui prieten, care era şi evreu şi cerchist. (Acesta trebuie să fi fost colegul la care s-a referit odată la o oră de curs din 1911) [1]. Banii, nu prea mulţi, au fost adunaţi. Se aştepta căderea nopţii pentru ca urmăritul să poată pleca. Poliţia însă îi luase urma şi aştepta — şi ea — noaptea pentru a-l aresta. A fost mai promptă. Poliţiştii au înconjurat casa, au pătruns înăuntru, au efectuat percheziţia de rutină, arestîndu-i pe cei doi tineri. Să considerăm acest moment drept sfîrşitul tinereţii lui Stere? În decembrie 1915 declara de la tribuna Camerei deputaţilor: „Eu n-am avut tinereţea înghirlandată de roze". Avea dreptate. Pentru că tot calvarul care a urmat pentru băietanul de 18—19 ani şi care a durat opt-nouă ani numai tinereţe nu poate fi numit. Cînd şi-a încheiat martiriul, avea 27—28 de ani. Fizic şi psihic se maturizase, aproape îmbătrînise. Încît, de fapt, tinereţea acum s-a încheiat.

3

Arestatul era, la cei 18 ani ai săi, un tînăr cu păr castaniu, ondulat, bine făcut fără a fi vînjos, tras la faţă din cauza alergăturilor din ultimele zile, din care nu a lipsit nici traversarea pe jos

[1] „Cînd am fost băiat de liceu în Chişinău mi s-a întîmplat un caz curios (...) Un coleg, un bun prieten care în urmă a luat parte la multe tribulaţiuni a (sic!) vieţii mele, era evreu..." (C. Stere, *Curs de drept constituţional, 1911*, p. 656.) Acesta este acel amintit Lev Matveevici Kogan-Bernstein).

a codrilor Orheiului, travestit ca vai de lume în haine de calfă și pe deasupra zdrențuite. Transportat într-o trăsură, între doi jandarmi înarmați pînă în dinți, a fost depus în curtea închisorii acestei capitale de ținut. Localnicii o numeau pompos „castelul penitenciar". Așezată undeva spre marginea orașului, închisoarea era, de fapt o veche și sumbră clădire medievală, prevăzută cu ziduri înalte și turnuri înfricoșătoare. Pașnicii locuitori ai urbei preferau s-o ocolească în drumurile lor. Porțile s-au trîntit, cu zgomot, după intrarea, escortată, a noului ei locatar. Pentru director situația era, cu adevărat, stînjenitoare. Arestatul — adus cu mandat de încarcerare în regulă, prevăzut și cu mențiunea că se află „la dispoziția comandamentului gubernial al jandarmeriei" — era totuși fecior de boier cu vază în ținut. A proceda cu el ca și cu un răufăcător oarecare, directorului i se părea, dacă nu primejdios, oricum nepotrivit. Procedura de identificare, fotografierea și instalarea în celulă au fost, de aceea, involuntar comice, amestec caraghios de politețe subliniată și respectare a literei regulamentului. Lui Stere i s-a repartizat o celulă. . . spațioasă și luminoasă, fiind chiar întrebat dacă nu ar dori schimbarea mobilierului.

Constantin s-a instalat în celulă și, ca toți cei asemenea lui care făceau pentru prima oară cunoștință cu pușcăria, și-a reconsiderat condiția. Prin această stare trecuse și Gherea, cînd, în 1878, intrase în sinistra Petropavlovsk. Tînărul încarcerat trăia, iată, nu un sentiment de frică, ci unul de mîndrie. Gherea exclamase: „m-am învrednicit și eu să stau închis în fortăreața Petropavlovsk!" Stere, văzîndu-se în celula izolată, se gîndi, și el mîndru, că ajunsese, în sfîrșit, în situația de „martir al revoluției" și, mai putea fi vorbă?, de erou. La urma urmei, nu se pregătea el de patru-cinci ani pentru asta? Era, chiar, oricît ar părea de ciudat, condiția la care, avîntat cum fusese tot timpul, rîvnea de totdeauna. Se instalase, în sfîrșit, în cadrele ei. Nu-i vorbă, erou se considera de mai multă vreme. Iar în ultimele două-trei luni, de cînd urcase la demnitatea de „as" și de membru al cercului conducător revoluționar odessit, eroismul lui urcase cu cîteva grade. Dar martirajul la care aspirase atîta vreme abia acum devenea o realitate. Să adăugăm că realitatea concentrațională nu îl apăsa deocamdată deloc. Dimpotrivă, îl emoționa, măgulindu-i orgoliul, care a fost o constantă a temperamentului său. Și, în plus, se simțea, în sfîrșit, scăpat de grija ascunderii de copoii polițiști. „Eliberat"

de aceste preocupări pe care le considerase nu numai jignitoare, dar și umilitoare, acum gîndea, intens, la modul cum să-și respecte condiția de martir în confruntările cu zbirii Ohranei.

Între timp, Chișinăul se trezise — vremelnic — din leșioasa lui lîncezeală. Poliția operase zeci de arestări printre liceeni, dintre care unii erau fii și fiice ale unor familii onorabile. Orașul era în fierbere și lumea nu contenea să comenteze faptul într-adevăr cu totul ieșit din comun. Treptat, cei mai mulți dintre cerchiști au fost eliberați, alegîndu-se numai cu exmatricularea din învățămînt. Doar cîțiva continuau să fie reținuți. Printre ei se afla și Stere. Cum era singurul fiu de nobili (moșierii erau automat asimilați cu nobilii) dintre arestați, se depuneau stăruințe pentru eliberarea lui. Evident, deocamdată, jandarmeria se opunea. Dar guvernatorul fusese contactat și nu se arăta deloc ostil încercării. Totul depindea de comportarea deținutului care, dacă s-ar arăta „înțelegător", ar putea obține nu imediata eliberare, dar, cel puțin, o ameliorare a situației. Nu era însă eroul nostru capabil acum de asemenea tranzacționări într-adevăr nedemne. Nu se punea totuși problema „colaborării" cu anchetatorii sau a dezicerii de convingeri. Existau și soluții intermediare, între care o atitudine rezonabilă la interogatorii putea să nu-i agraveze cazul. Stere nu era însă deloc omul soluțiilor intermediare, iar înțelepciunea cumpănită ieșea din cadrul condiției sale de orgolios *à outrance*. Mai ales acum, cînt cugeta cum avea să-l înfrunte „eroic" pe anchetator. Așa se face că, în loc să se comporte cel puțin ponderat, a bravat inutil. În roman notează că i-ar fi spus anchetatorului că nu are nimic de declarat, apostrofîndu-l apoi, evident deplasat: „Sîntem adversari. Eu sînt în slujba revoluției, pentru drepturile poporului, dumneata ești dintre slugile țarului. Nu vorbim aceeași limbă și orice discuție e inutilă." De fapt, se purtase nu eroic, ci imatur. Dar, atunci, nu putea înțelege asta. La urma urmei, poliția nu știa despre el mare lucru. Avea doar cunoștință despre activitatea lui în cadrul cercului de autoinstrucție și nici despre asta nu deținea detalii semnificative. Se știa, de asemenea, că fusese vizitat de cel ce „veghease" interceptatul transport conținînd literatură ilegală. Dar probe ale implicării sale directe, în trecut, în astfel de activități nu existau. De ar fi putut evita bravada inutilă, cu siguranță că decizia asupra lui ar fi fost alta. Dar el își urma destinul, crezînd că dă astfel mari dovezi de intransigență revoluționară. Anchetatorul, experi-

mentat, şi-a dat seama, din bătăioasa declaraţie a tînărului deţinut, că are de-a face cu un novice, din care însă va creşte un insurgent incomod. A întocmit în acest sens procesul verbal, ordonînd trimiterea deţinutului la închisoarea din Odessa.[1]

Aici, brusc, regimul lui penitenciar s-a modificat radical. Pentru că închisoarea din Odessa nu semăna cu „familiarul" penitenciar din Chişinău. Aceasta era închisoarea specială a jandarmeriei sau, cum i se spunea, a „Secţiei a III-a a Cancelariei imperiale". Totul era deci aici sumbru şi, după tipicul jandarmeresc, sec şi strict regulamentar. Celula ce i-a fost rezervată în această sinistră clădire avea lumină puţină pentru că deasupra micilor ferestre fuseseră instalate apărătoare de tablă („scuturi") menite să interzică deţinuţilor orice contact cu exteriorul. Fie el şi înaltul cerului. Cu mare efort, lipind capul de duşumea se putea întrezări un colţ îngust de cer. Izolarea fiind totală, supravegheat tot timpul prin vizor, nevăzînd altceva decît chipurile neomenoase ale jandarmilor temniceri, Stere avea strania senzaţie a unei ieşiri din timp şi spaţiu. Strădania de a comunica — prin alfabetul morse învăţat bine în cercul de autoinstrucţie — cu deţinuţii celulelor învecinate a rămas fără rezultat. Tînărul deţinut nu era chemat la interogatoriu, nu era scos la plimbarea zilnică (deşi prevăzută de regulament), politeţea rece a paznicilor neîngăduind nici o sondare a ceea ce se întîmpla în afară. Asaltul împotriva nervilor săi începuse, deci, după cele mai clasice metode. Nu era pregătit să le facă faţă, obişnuit cum fusese cu gîndul că stagiul de deţinut preventiv însemna o continuă confruntare cu anchetatorii pe care avea „datoria" să-i sfideze „eroic". Nu ştia că, dimpotrivă, obiceiul, în astfel de închisori, era tocmai „abandonarea" totală a deţinutului care, de la o vreme, se credea uitat de autorităţi. Şi chiar era. Pentru unii stadiul acesta de uitare putea dura ani întregi. Dacă nervii nu rezistau, sfîrşitul putea fi nebunia efectivă. Trebuiau nervi de oţel. Stere, acum, i-a avut, din fericire. Greul abia începuse. I s-a părut nedemn pentru calitatea sa de erou revoluţionar să se dea în spectacol. Acum şi mai tîrziu. Dar numai cu sporul conştient de voinţă revoluţionară nu s-ar fi putut descurca.

---

[1] N. Daşcovici dădea o versiune uşor modificată a acestui episod, fără a menţiona şi sursa informaţiei. Stere ar fi fost eliberat din închisoarea Chişinăului, a stat cîteva luni (cu domiciliu forţat?) la Tighina şi apoi la Odessa. Aici ar fi fost din nou arestat. (Cf. N. Daşcovici, *C. Stere*, în *loc. cit.*, p. 108—109).

De-a lungul numeroșilor ani de detenție și exil va cunoaște destule cazuri de tovarăși care au clacat, deși în libertate fuseseră superstaruri ale militantismului. Realitatea e că nu moștenise chiar nervii de fier ai tatălui său. Deocamdată se ținea bine.

Apoi, cum se întîmplă deobicei, deținuții au găsit antitodul împotriva strictețeî regulamentelor. Au început conversațiile în morse cu deținuții din celulele vecine. Și existența s-a mai înseninat. Unul dintre vecinii de celulă ai lui Stere era o femeie, cu care acesta întreținea o delicată relație camaraderească de o mare puritate. În roman personajul se numește Fani Perlov. S-a întîmplat că această tînără fragilă ocupase mai înainte celula în care acum fusese mutat Stere. Sevastos relatează, în amintirile sale, că Stere le povestise, mult înainte de a-și scrie romanul, că eroul nostru a început să adune, zilnic, fire din părul roșu al colegei de închisoare rămase pierdute pe pardoseala celulei. A făcut din ele o șuviță, păstrată ca un simbol al dragostei. Mai tîrziu, la îmbarcarea pe șlepul care îi va transporta pe amîndoi spre Siberia îi va înmîna acest gingaș trofeu fetei care, impresionată pînă la lacrimi, i l-a dăruit. Nu înainte de a-l fi întrebat: „Nu cumva ți le-a dat el?“ De unde reiese că tînăra deținută avusese un amor, acum stins, care îi mai stîrnea amintiri. (M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească“*, E.P.L., p. 100).

Și, pentru ca bunăvoința să capete și un aspect cultural, administrația i-a îngăduit lectura *Bibliei*. O mai citise, firește. Dar acum, în izolarea celulei, cînd era rupt de lume și de ai săi, această carte a cărților i s-a revelat și din altă perspectivă. Dincolo de marea ei poveste, inegalabilă în unicitate, *Biblia* i-a relevat dimensiunea morală a omului, capacitatea sa de a învinge. De a învinge prin convingere (credință). Sigur că adoptase o grilă de lectură care i se potrivea sau îi era necesară tocmai acum. Dar dincolo de asta, textul oferea asemenea posibile interpretări, instalîndu-l pe om pe o treaptă superioară creației demiurgice. Lectura, făcîndu-i apropiată mistericasa lume a eroilor acestui inegalabil Text, i-a dat și un sentiment, necesar, de comunicare cu acei semeni ai lui care, posibil, citeau odată cu el sau meditau la fel pe marginea Cărții. Și cît de mare nevoie avea solitarul încarcerat de acest sentiment al comuniunii este inutil să stăruiesc!

Iar timpul trecea fără evenimente. Pentru că acestea din urmă se reduceau la puținele știri venite din afară și recepționate

pe filiera internă a poștei în alfabet morse. La un alt interogatoriu, Stere a fost invitat peste vreo șase luni de la instalarea în noua închisoare. A dat aceleași răspunsuri univoc negative. În rest, aștepta, citind *Biblia* și meditînd la rosturile omului, ale omenirii, ale utilității sacrificiului pentru triumful dreptății sociale prin revoluție. I se schimbase și fizionomia. Băiatul palid și slab de odinioară se transformase. Mustața și barba îi crescuseră, era mai lent în mișcări și devenise apatic, încît se gîndea, ironic, la cel ce fusese odată, parcă demult de tot. Trecuseră iarna, primăvara, trecuseră vara și toamna, cînd, după vreo opt luni de recluziune, i-a fost îngăduită — aici în închisoarea politicilor — plimbarea reglementară de un sfert de oră în curtea închisorii. Era prin ianuarie 1885. I-a fost, în sfîrșit, permisă și lectura unor cărți științifice noi, cumpărate din banii proprii, cu avizul administrației. A citit, mai întîi, își va aduce apoi aminte, un tratat despre agricultura Rusiei *(Proprietatea funciară și agricultura)* scris de un prinț Vasilcicov, un liberal care nu-și putea depăși prejudecățile de clasă. Lectura aceasta l-a marcat, deschizîndu-i interesul pentru o chestiune care, peste nici două decenii, va deveni absorbantă pentru preocupările sale sociologice și politologice. *Istoria materialismului* de F. A. Lange, citită tot acum, a studiat-o îndelung, reflectînd asupra ideilor acestei lucrări care făcea parte, pe atunci, din bibliografia obligatorie a revoluționarilor. Lectura nu l-a satisfăcut, întrucît — i s-a părut — autorul era indecis în demonstrațiile sale și, finalmente, idealist. Mai interesant, — cu deosebire pe plan afectiv — i s-a părut un volum de versuri ale lui Guyau, filozoful și esteticianul francez. Timp îndelungat a consacrat, tot aici în închisoarea deținuților politici din Odessa, lecturii operei lui Auguste Comte, pe care, fragmentar, o mai citise și în anii liceului. Dar acum citea atent, meditînd adînc. Mai tîrziu va și consemna faptul: „Unul din cugetătorii care au influențat mult mentalitatea mea din fragedă tinereță și care, pot spune, a avut o înrîurire hotărîtoare în ce privește concepția asupra lumii și a vieții după care mă conduc, a fost Auguste Comte [1]".

Citea cu folos și reflecta, adîncit, pe marginea unor întrebări de cînd lumea. Îl preocupa, în esență, mecanismul vieții

[1] C. Stere, *Din carnetul unui solitar. Viața românească*, 1915, nr. 5—6, p. 174.

sufletești, tot frămîntîndu-se dacă la fundamentele ei se află o simplă funcție psihică inferioară, din afara conștiinței. Pentru că, dacă e așa, atunci omul nu e decît un instrument al forțelor oarbe, asemenea oricărui segment din sfera fizică a materiei. Și atunci mai rezistă, ca valoare, principiul răspunderii morale? Pentru el, aceasta nu era o oarecare temă de reflecție filozofică, ci chiar sensul existenței sale. Cum se observă, prin lecturile de acum, ca și prin meditațiile din prelungirea lor urmărea să-și legitimeze, filozofic, opțiunile revoluționare din tinerețe. Și cam toate se învîrteau în jurul temei leit-motiv, a „lutului omenesc", a bietei ființe umane, neputincioasă în esență, dar capabilă, uneori, prin exemplarele excepționale, să se înalțe condiției umane. Reflectînd însă nu numai la chestiuni atît de înalte (socotind că, ori de ce anume ar fi determinată starea sufletească, viața poate fi bine trăită numai dacă e înțeleasă în intimitatea sensurilor ei adînci), ci și la aspecte de un conținut mai practic, mai pozitive. A constatat astfel, că are lacune în cunoașterea economiei politice clasice burgheze. A comandat, deci, operele lui Smith, Ricardo, John Stuart Mill, apoi pe Malthus și scrierile predecesorului acestora, agrarianul conservator german, Rodbertus-Jagetzow. Era mai liniștit pentru că aceste lecturi îi dezvăluiau mecanismele interioare ale structurilor economice capitaliste. Și, pe această cale, teoriile lui Marx îi apăreau mai limpezi și comprehensive. Asupra rostului lor în Rusia avea mari îndoieli pentru că aici structurile economice burgheze erau embrionare iar burghezia în loc de a îndeplini o funcțiune revoluționară, rămăsese obedientă și fără vlagă. Mai rezonabile i se păreau a fi, din acest punct de vedere observațiile lui Mihailovski care demonstrau că în procesul transformării, în Rusia, burghezia e un reazăm al reacțiunii despotice,

Se poate distinge lesne în această nevoie absolută de cunoaștere, nu simpla dorință de instrucție. E infinit mai mult. E începutul unui proces de autocunoaștere. De autocunoaștere prin studiu și clarificare. Pentru că acum, sprijinindu-se pe aceste lecturi, începe — la Stere — acel chinuitor, îndelungat travaliu interior de afinare și edificare a propriei concepții despre viață și societate. Intrase la 14 (sau la 17 ani) în mișcarea narodnică revoluționară, optînd astfel ideologic. Dar ce știa el — atunci — despre straturile mai adînci ale acestei ideologii, dincolo de teme obsedante ca „datorie", „eliberare socială", „lichidarea țarismului opresor"? De altfel, nici în cadrele ideologiei narodnice lucru-

rile nu erau, în momentul integrării lui Stere, limpezite. Nu asistase eroul nostru, atunci cînd fusese promovat în ierarhia „aşilor", la dezbateri care surprindeau momentul scindării dintre marxism şi narodnicismul de mai veche formulă? Iar adeziunea lui la narodnicism se datora, dacă nu unor opţiuni categorice, oricum neaprofundării conceptelor, prin studiu şi cunoaştere. Venise acum, în închisoarea din Odessa, momentul autoedificării şi autolimpezirii. Va continua lecturile mai tîrziu în exil. Şi cînd se va clarifica, se va produce, aparent paradoxal, desprinderea de mişcarea politică căreia i se alăturase în adolescenţă. Dar chiar această irepresibilă nevoie de luminare interioară e o dovadă a complexităţii intelectuale a eroului nostru. Efervescenţa intelectuală în care trăia de vreo şase-şapte ani buni evoluase acum spre un alt stadiu: al tinereţii mature, al nevoii de desăvîrşire. Şi cum aş putea uita să adaug că această insaţiabilă sete de lectură şi clarificare era subordonată unui foarte înalt comandament moral? Tînărul încarcerat nu era numai chinuit de chestiuni metafizice sau sociologice 'ci, prin ele, năzuia să-şi limpezească sensurile morale ale activismului său. Şi, se ştie, chiar angajarea sa în cadrele militantismului narodnic avusese drept motivaţie fundamentală responsabilitatea morală. S-ar putea, aşadar, aprecia că în această perioadă grea de detenţie tînărul nostru a trăit un neobişnuit şi dificil proces de reaşezare sufletească. Recluziunea nu îl scutise de militantism. Dar lupta cu alte arme, cu alte instrumente. Continua să se considere un luptător şi se comporta ca atare în închisoare. Meditînd, concomitent, la condiţia însăşi a acestui militantism, la direcţiile sale utile. Iar izolarea perfectă în care se afla era un prilej — cum nu se putea mai nimerit — de reflecţie. L-a folosit. Şi nu a fost, chiar din stadiul iniţial, programat. I s-a impus ca o necesitate interioară irepresibilă. Au fost doi ani — primii doi ani de detenţie — hotărîtori pentru devenirea sa. Ceea ce se va acumula în următorii cinci şase ani nu va face decît să completeze şi să desăvîrşească într-un registru mai grav, începuturile dobîndite aici.

Multe dintre întrebările care-i tulburau liniştea se refereau, am văzut, la generalitatea esenţială a condiţiei omului, pornind — desigur — de la a sa. I se revelase deodată — lui, raţionalistului integral — că bietul om e o nevolnică unealtă a „marelui inconştient", că există o soartă asupra căreia nu se prea poate acţiona şi căreia nici nu poţi să i te împotriveşti, că e grea, dacă nu chiar

imposibilă lupta cu „lutul“ uman (Cel de al treilea volum al romanului se și intitulează, de aceea, *Lutul*, semnificația acestui simbol fiind lesne decodabilă). Teluricul din alcătuirea ființei umane atîrnă greu. Și numai exemplarele rare izbutesc să-i învingă gravitația, înălțînd umanitatea. Firește, această înălțare, prin superioritate morală și inteleetuală, e o excepție de la regulă. Avea, printre cunoștințele sale, la care adesea reflecta, asemenea modele exemplare. Important era — pentru el — să afle un răspuns la întrebarea, într-adevăr, obsedantă. Va găsi în ființa sa (în „lutul“ său) aeea forță necesară de a se ridica pînă la nivelul acelor personalități exemplare? Nu va capota — în numeroasele situații limită prin care trecuse și în cele, foarte multe imprevizibile, care îl așteptau — reîntorcîndu-se în infernul teluricului? Dar daeă va învinge gravitația „lutului“, nu se va atrofia ca ființă umană, eu rădăeinile în moldovenismul său etnic, devenind numai expresia esențializată a superiorității morale și intelectuale? Pentru eă, i se părea, viața adevărată presupune nu îndepărtarea ci menținerea, adînc implantată, în rădăcinile originii sale. Soluția, euminte, ar fi fost o ferieită armonizare între cele două extreme. Dar, din nou, intervenea o chinuitoare interogație. Avea el forța necesară unei astfel de sinteze? La cei douăzeci de ani ai săi, eînd erezi că deții toate eertitudinile, răspunsul afirmativ i se părea posibil. Ba chiar însuși faptul că medita, răvășit, la astfel de întrebări se eonstituia în dovadă că ale sale certitudini, nemărturisite totdeauna, nu erau deloc simple promisiuni. Toate semnele conduceau spre această finalizare. Va deveni curînd o realitate. Iar reeordmenul ei va fi atît de mîndru de performanță, încît va privi cu milă superioară spre semenii eare nu izbutiseră să se ridice deasupra mediei banale. Orgoliul nemăsurat, distanțarea adesea disprețuitoare față de cei de alături, deficiențe care vor deveni, peste nu mulți ani, tare ale personalității lui Stere (produeîndu-i ireparabile neajunsuri) își au originea în aceste triumfătoare victorii asupra lui însuși. Cum se vede, astfel de biruințe nu sînt întotdeauna numai în folosul învingătorului. Trufia nemăsurată e, uneori, tot atît de păguboasă ca și o înfrîngere. Dar cine poate măsura proporția dintre pozitivitate și negativitate într-o asemenea luptă a esenței asupra teluricului?

În sfîrșit, nu e inutilă întrebarea: mai bine ar fi fost ca Stere să fi ieșit înfrînt din înfruntarea anilor 1885—1886? Întrebarea — s-o mai spunem? — e retorică. Important era că învinsese. Dar

n-ar trebui să se creadă că întrebările chinuitoare vor înceta să-l tulbure de acum încolo. Dimpotrivă, vor reveni, mereu și mereu. Pentru că, mai ales acum, viața îl punea necontenit în contact cu înfruntarea dintre cele două ipostaze ale condiției umane. De aceea, se va reîntoarce la tulburătoarea interogație căreia, în roman, i se zice semnificativ, „blăstămata întrebare". „Blăstămată" pentru că e eternă, asemenea ființei umane însăși. Și, de fiecare dată, cînd îl asalta ceea ce el numea „eternul lut omenesc", identifica numaidecît ipostaze ale „blăstămatei întrebări". Fundamental era faptul că eroul nostru își punea astfel de întrebări și constata că tovarășii săi cerchiști, aflați ca și el în detenție, se comportau exemplar, învingînd, ca și el, lutul etern. Era o solidaritate de care avea imperioasă nevoie. Mîndria lui de a o fi descoperit îi dădea mari nădejdi. Mîndria și nădejdea că, împreună, fac parte din familia „eroilor și a martirilor din elita omenirii". Cu conștiința statutului său de martir și erou trăia de cîțiva ani buni. Iar de la arestare încoace, își dovedise, nu o singură dată, că rezistase, cu succes (aș spune chiar cu exces juvenil) rigorilor acestui „ordin". Un „ordin", știa bine, elitar. Dar un elitism etic și intelectual, la care cei avuți puteau ajunge — paradoxal — doar prin renunțarea la prerogativele de elită socială. Învinsese lutul (inclusiv pe cel al averii de „dvorean") și se instalase în elita martirajului. Avea să fie pentru el, în ciuda faptului că războiul cu „lutul" nu va înceta niciodată, o instalare definitivă în categoria „aleșilor". Și ea va însemna, toată viața, un nesecat izvor de nenorociri afectînd partea lumească din ființa sa. Deopotrivă apăsat și aureolat de ea, această conștiință elitară va provoca tragedia destinului său. Doar moartea îl va izbăvi. Dar optase, odată pentru totdeauna. Cale de întoarcere, pentru mîndria lui de erou, deocamdată nu exista. Își va urma drumul, imperturbabil, înfruntînd — cu superbie adesea iritantă — vicisitudinile toate, mereu amare și umilitoare. Va crede, pururea, numai în adevărul și dreptatea idealurilor sale, chiar dacă uneori se va înșela amarnic. Dar devenise un erou aparținînd unui ordin elitar. Niciodată nu-și va putea învinge condiția, care îi va transforma viața în calvar.

Captivul, aflat la discreția temnicerilor, nici nu-și dădea seama că este sau poate deveni, în ciuda condiției sale, un protejuitor. Ba chiar un salvator al unei ființe apropiate aflată, para-

doxal, în libertate. Această ființă era Maria Grosu. Nici prin gînd nu-i trecea lui Stere că Maria nutreşte, pentru el, alte sentimente decît cele pur camaraderești. Și totuși... Cum s-a văzut, liceanul Stere, coleg de clasă cu Alexandru, fratele mai mare al Mariei, era nelipsit din casa familiei Grosu. Se integrase atît de bine în această ambianță, încît se considera și era considerat aproape un membru al familiei. Mai tîrziu, cînd Constantin Stere, cuprins de „morbul" narodnicismului, începuse să-și difuzeze idealurile printre prieteni, a cîștigat adeziunea tinerilor din familia Grosu. La drept vorbind, Alexandru, apatic din fire și străin de orice interes pentru lectura umanioarelor, nu dădea semne că ar putea fi, cu adevărat, un militant revoluționar. Nici nu a fost. În schimb, Maria, o entuziastă nativă, cititoare impenitentă, s-a dăruit din capul locului și pe de-a întregul mișcării narodnice. De fapt, cum s-a văzut, totul se reducea la activitatea cercurilor de autoinstrucție, unde se citeau cărți „interzise" și se discuta, nu o dată în contradictoriu, pînă la epuizare. E drept că apoi, peste zece-cincisprezece ani, unele dintre aceste cărți vor putea fi procurate direct din librării sau biblioteci publice. Dar altele — publicațiile ilegale narodnice — vor rămîne încă multă vreme sub interdicție. Maria citea, deci, totul, dezbătea, se informa și activa, atît cît era posibil și necesar. Nu era frumoasă. Scurtă de stat, fragilă, cu bustul aproape plat, cu obrajii rotunzi, cu linia gurii prea alungită, figura îi era încălzită de ochii mari, adînci, străjuiți de gene lungi, de o frunte mare și parcă bombată, deasupra căreia se înălța o coroană de păr cîrlionțat, tuns scurt, băiețește. Se îmbrăca — asemeni oricărei tinere ce se considera revoluționară — fără dichis, simplu, sobru, cîteodată chiar neglijent. Se comporta aproape băiețește, vorbea mult, punea mereu întrebări, ascultînd grăbită răspunsul pentru a formula o altă interogație care nu întotdeauna decurgea, logic, din conținutul precedentei. Voia mereu să știe, să se informeze, să-și clarifice ceea ce-i părea obscur sau neînțeles încă, apelînd, în consecință, la cei mai învățați decît ea. Tînărul Constantin, pe care de pe atunci — probabil — îl alinta cu numele Cotic, era — pentru aceste urgențe intelectuale —, fără îndoială, instanța supremă. Malișka (așa i se spunea acasă Mariei și tot astfel îi ziceau prietenii) îl venera pe colegul ei de idealuri, spre care privea ca la o culme a înțelepciunii.

Tot contemplîndu-l admirativ, Malișka s-a îndrăgostit de acest lider necontestat nu numai al cercului ei de autoinstrucție,

ci al tuturor din oraș. Îl cunoștea bine de prin 1874—1876, adică de atunci de cînd tînărul Stere devenise, în casa Grosu, aproape un fiu adoptiv. Cînd anume, exact, s-a petrecut această metamorfoză a sentimentelor Malișkăi, de la stimă camaraderească admirativă la incandescență amoroasă, nu știm. Oricum, în 1883, atunci cînd idolul ei a fost arestat, tînăra Maria Grosu era profund îndrăgostită. Firește, nu s-au făcut mărturisiri sau declarații de dragoste, după protocolul tineresc al vremii. Eroina nu îndrăznea să se mărturisească, fie și pe cale ocolită, lui Cotic. El era prea ocupat cu activitatea sa conspirativă pentru ca să poată fi „deranjat" cu astfel de efuziuni și frivolități mic-burgheze. Chiar și sentimentele de oarecare coloratură amoroasă le cenzura strict, neîngăduindu-le să prindă contur fie și mental. „Sentimentalismele" nu intrau în preocupările unui revoluționar, nefăcînd decît să-l stînjenească, să-l moleșească și să-l facă vulnerabil. Iar dacă avusese vreo slăbiciune erotică, aceasta nu spre Malișka se îndreptase. Ci spre o fată din satul lui, o țărăncuță (Elena-Ilenuța) cu care crescuse, sau spre o „superioară" de-a lui în ale activității revoluționare, vlăstar al înaltei nobilimi rusești, care abandonase — din convingere — luxul traiului bun pentru a se coborî, jertfindu-se, în popor. La Malișka nici nu se gîndea. Sau se gîndea și la ea așa, cum cugeta la soarta tuturor cerchiștilor a căror răspundere o avusese, întrebîndu-se mereu ce au devenit și cum rezistă represiunii. Reținută și ea, în aceeași noapte cînd a fost arestat Stere, Maria a fost repede eliberată. Dar nu fără sancțiuni drastice. Fusese exmatriculată definitiv din liceu, cu interdicția de a mai frecventa școli superioare, care asigurau accesul spre învățămîntul universitar. Pedeapsa era, incontestabil, foarte aspră. Dar nu era și ea o revoluționară? În comparație cu ceea ce îl aștepta pe Cotic, situația ei îi părea blîndă. Refuza chiar să se gîndească la sine, preocupată fiind de soarta idolului ei. Important era să poată descifra ce se va întîmpla cu Cotic, un om deosebit, și nu ca ea, biată ființă comună! Iar știrile care parveneau de la autoritățile civile sau militare nu prevesteau nimic bun. Se spunea că Stere, considerat o căpetenie a tinerilor contestatari aproape insurgenți din oraș, va fi aspru pedepsit. Surghiunul era osînda pe care avizații o anunțau drept certă. Iar ea, Malișka, rămînea nu numai prea departe de obiectul adorației sale, dar și fără a fi apucat să-i mărturisească sentimentele care o însuflețeau. Poate că dacă, în singurătatea lui de celular, s-ar ști iubit de o ființă

apropiată, capabilă de orice jertfă pentru a-l alina, viața lui de osîndit s-ar mai lumina. Aceste gînduri o torturau efectiv. Părea că idealurile ei generos umanitare de iubire a tuturor oamenilor, de izbăvire a lor din suferință, se concentraseră într-un singur punct care focaliza întregul imens ansamblu. Nu era o deturnare a idealurilor, pe care continua să le slujească, ci o convertire sau, mai bine-zis, o concretizare a lor. În locul cam abstractei umanități care trebuia salvată de opresiune se afla un om în suferință. Salvarea sau numai alinarea suferințelor lui merita orice sacrificiu. Mai ales că, s-a văzut, acesta nu era un oarecare, ci chiar omul iubit [1].

Cum fusese exmatriculată din liceu s-a decis, imediat, să-l urmeze pe omul iubit. Nu regreta abandonarea studiilor, considerîndu-se — exaltată — în misiune revoluționară. Fiica ei, Elena Stere-Beldie, își va aminti peste decenii, bizuindu-se pe relatările mamei, că „mama și-a părăsit liceul și părinții la 17 ani, ca să-l urmeze pe tatăl meu, deportat în Siberia ca antitarist. Nu și-a mai terminat studiile."[2] Urmînd de aproape traseul lui Stere, s-a dus și ea la Odessa. Avea nevoie de un pretext pentru această călătorie. L-a găsit. Și-a convins părinții — și pare-se că nu i-a fost deloc ușor — să fie lăsată să se înscrie la o școală de moașe sau infirmiere. Locuia la o gazdă, împreună cu o altă fostă cerchistă din Chișinău, și frecventa cursurile respectivei școli. Dar gîndurile și grijile ei se îndreptau, toate, spre cel închis în temnița orașului. Această adolescentă gracilă (își va păstra gracilitatea fragilă și în anii deplinei maturități) știa să îndure mult. Candoarea și zîmbetul ei spontan izbuteau să înmoaie împotriviri posace, dictate de regulamente prea strict respectate. Asociindu-și anume protectori, Malișka stăruia, prin cereri bine întocmite, să obțină privilegiul (care era, de fapt, un drept) de a-i trimite deținutului pachete cu alimente și primeneli. La întrebarea despre gradul ei de rudenie cu deținutul, răspundea fără să clipească, invariabil că îi este logodnică. A izbutit. Cotic al ei a primit luni de-a rîndul

[1] În romanul său autobiografic, Stere i-a dat un spațiu amplu acestui personaj, botezat Tania Lungu. Examinînd atent și îndelung episoadele din roman — multe — care o evocă pe eroină, ajutîndu-ne și de mărturii ale contemporanilor, inclusiv cele ale Elenei Stere-Beldie (fiica soților Stere), s-a putut deosebi — cu o relativă valoare creditabilă — imaginarul de faptul real în această narațiune (romanescă) cert autobiografică.

[2] Elena Stere-Beldie, *Amintiri*, manuscris, p. 14.

aceste pachete cu adevărat salvatoare, neştiind exact cine se îngrijeşte de trimiterea lor. Dar îşi dădea seama că proveneau de la cineva foarte apropiat care îi cunoştea gusturile şi preferinţele. Se gîndea cu căldură şi recunoştinţă la această persoană. Enigma avea să se dezlege pînă la urmă. Pentru că Maria Grosu, tot insistînd în stăruinţe, avea să obţină şi o întrevedere la vorbitor. Firește, în calitate de logodnică. Desigur, se temea de reacţia lui Cotic faţă de această atribuire impostoare. Se liniştea spunîndu-şi că, în definitiv, regulile conspirativităţii presupun astfel de false identităţi pentru întîlniri necesare. Nu s-a înşelat. În ziua cînd deţinutul a fost scos la vorbitor pentru o întrevedere cu logodnica sa, Cotic a ştiut să-şi stăpînească mirarea. Şi-a stăpînit-o la fel de bine şi atunci cînd — cu totul deconcertat — a văzut-o, aşteptîndu-l de cealaltă parte a zăbrelelor, pe Malişka. A urmat o scurtă conversaţie banală, supravegheată de un temnicer. Stere şi-a spus că Malişka primise, probabil, de la superiorii organizaţiei însărcinarea să se ocupe de el sub această identitate sau că e chiar o iniţiativă a ei, pornită din sentimente camaradereşti,. Că l-ar fi putut iubi nici prin gînd nu-i trecea. Mai greu era cu Maria care, scrutîndu-i neliniştită expresia, n-a putut sesiza nici o umbră de dragoste. Şi lucrurile n-au trecut de acest prag nici la celelalte întrevederi, păstrate — toate — în acelaşi registru al amiciţiei stricte. Fata era efectiv nenorocită. Speranţa ei că această ciudată „apropiere", va stîrni afecţiunea lui Cotic se dovedise deşartă. Ba, constata că după atîtea luni — lungi, multe şi grele — Cotic nici măcar nu descifrase, în ciuda inteligenţei şi perspicacităţii sale, adevăratele sentimente care o animau pe prezumtiva lui logodnică.

Căuta o soluţie, pentru că abandonul resemnat nu intra în formula ei sufletească. Era de multă vreme hotărîtă să se jertfească pentru a-l ocroti pe Cotic, chiar dacă el nu o iubea. Şi nici o urzeală nu e condamnabilă dacă înlesneşte accesul spre jertfă. S-a gîndit, deci, să apeleze la generozitatea ştiută a lui Stere, dîndu-i sentimentul că o ajută într-o situaţie foarte dificilă. I-a comunicat, aşadar, prin interpuşi şi printr-o scrisoare, că, deşi termină curînd şcoala, tatăl ei nu-i îngăduie să se stabilească în altă localitate, rechemînd-o acasă pentru a se cumînţi, în aşteptarea unui mariaj convenabil. Or, ea detesta căsătoria convenţională şi ar vrea să se stabilească aiurea, trăind din meseria pe care a învăţat-o şi continuîndu-şi activitatea revoluţionară. Decizia ei

nu se putea însă împlini pentru că, fără îngăduința părintelui nu putea obține legiuitul pașaport, cum se numea în Rusia țaristă buletinul de identitate. Iar fără pașaport nu se putea stabili nicăieri în imensitatea imperiului țarist. Dacă fictivul ei logodnic ar accepta să se căsătorească cu ea oficial, ar ieși de sub protecția paternă, căpătînd dreptul la pașaport. Firește, nu a uitat să precizeze, această căsătorie de formă nu ar aduce după sine, pentru el, nici o obligație morală, materială sau sentimentală. Stere, cu disprețul lui total pentru convenience, nu putea respinge acest apel camaraderesc să sprijine emanciparea unei fete pe care o știa din copilărie și care îl ajutase, cu devotament, în cei doi ani de detenție. Iar în Rusia țaristă, tocmai datorită insurmontabilelor dificultăți provocate de stupida lege a pașapoartelor, astfel de căsătorii fictive erau destul de frecvente; Cernîșevski a descris una în romanul său *Ce-i de făcut*? Stere a acceptat, așadar, să o ajute pe Maria, obținînd și el, din partea tatălui său și a autorităților, dezlegările cuvenite pentru o căsătorie înaintea majoratului. Malișka nu-i mărturisise însă nici cît de mult îl iubește și nici că, odată căsătorită, era hotărîtă să-l urmeze în surghiun pentru a-l ajuta. Îl înșela nemărturisindu-i aceste gînduri ascunse? Fără îndoială. Avea însă convingerea că nu e vinovată. Forța căsătoria pentru că aceasta era singura cale de a i se jertfi omului iubit, alinîndu-i și încălzindu-i, omenește, traiul aspru din singurătatea surghiunului îndepărtat. Pentru că, își spunea spre autojustificare, chiar urmîndu-l în surghiun și trăind alături de el, nu va pretinde reciprocitate în iubire, acceptînd condiția de logodnică (era să spun „logodnică de-a pururi") pe care o avusese și pînă cum. Înțelegea să-i asigure soțului ei fictiv, în continuare, totala independență sentimentală, în așa fel încît, după isprăvirea surghiunului, căsătoria formală să poate fi desfăcută. În aceste condiții, mai era gîndul ei ascuns o culpă? Dimpotrivă, apare ca un pur, absolut sacrificiu, fanatic în devotamentul lui necondiționat. Că, undeva, în tainițele sufletului, pîlpîia nădejdea că, stînd atît de multă vreme aproape, Cotice o va cunoaște mai bine și va începe, poate, s-o și iubească puțin, a mai mult decît posibil. Dar niciînd nu ar fi condiționat căsătoria de această mijindă speranță și nu ea a fost aceea care i-a călăuzit nimitoarea decizie. Din păcate, speranța ei în dragostea, posibilă măcar în viitor, nu se va realiza. Stere o va respecta, va ști să

prețuiască gestul ei din tinerețe, ca și statornicia devotamentului ei, dar nu o va iubi niciodată.

Căsătoria aceasta a fost, din mai multe pricini, stranie. Mai întîi, pentru că amîndoi partenerii știau că e fictivă, fiecare crezînd însă că se jertfește pentru a-l izbăvi pe celălalt. Apoi pentru că s-a desfășurat în ambianța unei capele de închisoare. Mirii, — el avea 20 de ani, iar ea 19, — erau îmbrăcați în haine obișnuite, nu altfel și părinții. În locul ofițerului stării civile, oficia directorul închisorii, iar obișnuita asistență se compunea din cîțiva temniceri, dintre care unii erau înarmați. Totul a fost rece, inospitalier și crispat în această ceremonie. Atmosfera părea mai curînd de prohod, iar cei prezenți, în loc să se bucure, lăcrimau. Noroc că totul s-a isprăvit repede, mirele trebuind să se reîntoarcă, imediat, în celulă, iar capela să fie pregătită pentru slujba de vecernie.

Aș observa că nașterea și căsătoria — două dintre momentele capitale ale vieții — s-au petrecut la Stere, sub semnul vrăjmășiei, amîndouă nefiind dorite. Iar actele de viață — cele capitale — ivite din potrivnicie și nu din dorința inimii sînt — se spune — predestinate eșecului dureros. În cazul lui Stere prevestirea se verifică. Și în cazul nașterii, și în cel al *acestei* căsătorii care nu avea să fie, pentru el, singura.

Încă înainte de căsătorie pentru deținut așteptarea începuse să se apropie de liman. Mai întîi a fost transferat în închisoarea centrală a orașului, unde s-a întîlnit cu mai toți tovarășii aflați în situația sa. Cum instrucția cazului lor era considerată încheiată, condițiile se mai îmblînziseră. Acum puteau mai lesne conversa, între ei, prin alfabetul morse și chiar la fereastră. Se aștepta hotărîrea cancelariilor privind durata și locul ispășirii pedepsei care, de abia de acum încolo, urma să înceapă. Nu avusese loc nici un proces. Nici măcar penru salvarea aparenței unei justiții de mult compromisă. Pedepsele erau stabilite pur și simplu pe cale administrativă, pe temeiul caracterizării fiecărui deținut din „lot" de către procurorul care anchetase cazul. Și, cum Stere se dovedise aprig la puținele (vreo două) interogatorii, dînd replici care demonstrau intransigență în convingeri, nici un fel de căință pentru calea rătăcită pe care apucase și refuz absolut la tentativele de colaborare cu anchetatorul, acesta îi întocmise o fișă din care reieșea că nu e periculos, dar că poate deveni. Procurorul anche-

tator, dînd dispoziție ca tînărul Stere să fie adus în cabinetul său, a ținut să-i comunice, el însuși, hotărîrea înaltului departament. Care, cum se vede, nu era o sentință (pentru că proces nu avusese loc), ci o decizie a funcționarilor secției a treia a jandarmeriei. I-a comunicat, deci, cu ipocrită afabilitate, că mai marii departamentului, poate chiar împăratul, au fost foarte binevoitori cu el. I s-a „dat" o pedeapsă de *numai* trei ani pe care nu o va ispăși foarte departe, ci în Siberia orientală. Pedeapsa avea, în concepția autorităților, mai mult un caracter preventiv, profilatic. Condamtului i se „asigura" posibilitatea desprinderii de mediul revoluționar, pentru ca acei trei ani de solitudine să-l îndemne să mediteze și să se cumințească, redevenind un cetățean pașnic și nu un insurgent potrivnic țarului. Pentru că el e moștenitorul unei mari averi și e nefiresc ca un om cu viitoarea sa condiție socială să fie un dușman al țarului. Totul a fost spus molcom și așezat, cu o perfidie protectoare bine regizată pentru a ascunde brutalitatea samavolniciei. Tînărul a avut inteligența de a nu reacționa în vreun fel. A tăcut, înregistrînd ucazul dezgolit de catifeaua falsei bunăvoințe. Se înțelepțise sau numai se maturizase? Pentru că mai înainte cu doi ani la vorbe asemănătoare, reacționase bătăios, îngreunîndu-și situația. Acum înțelesese că n-are rost să-ți înfrunți inutil anchetatorul. Importantă, cu adevărat, e convingerea.

Peste doi ani îi trebuiseră, așadar, complicatei birocrații țariste pentru a pronunța o hotărîre pe cale administrativă. Stere avea 20 de ani și mai trebuia să ispășească o pedeapsă de trei ani în înghețatele ținuturi siberiene. Normal ar fi fost ca stagiul preventiv să fie scăzut din durata pedepsei. Dar ce mai era normal în putred înrăita autocrație țaristă? Nu la această anormalitate devenită normă se gîndea însă, acum, condamnatul nostru. Cugeta la negurosul viitor mai îndepărtat, la cel apropiat legat, imediat, de condițiile surghiunului și la necunoscutul trai pe care îl va duce acolo, în depărtare. N-ar trebui să se creadă de aici că eroul acestei cărți era preocupat de perspectivele vreunei cariere științifice sau sociale. Gîndul la ele fusese abandonat de foarte multă vreme, încă de îndată ce intrase în mișcarea revoluționară. Însemna acest abandon, și el nedrept și dureros, o renunțare de sine? Nicidecum. Cititor insațiabil și cu sistemă, nu putea efectiv trăi fără lecturile sale filozofice, economice, științifice și literare. Va mai putea el citi — se întreba — în vrăjmășia siberiană? Și nu atît

de condițiile materiale ale lecturii era vorba, cît de posibilitatea procurării cărților în depărtările înghețate ale surghiunului! Să recunoaștem că neliniștile acestea, firești, erau mai degrabă de natură intelectuală, deși avea — slavă Domnului — motive destule să se gîndească la cele de ordin strict material. Era însă un febril revoluționar romantic care se dăruise unei cauze care presupunea — o știa din capul locului — renunțarea la binefacerile traiului comod și așezat. Se pregătise ani de-a rîndul, pe cînd era încă în libertate, pentru privațiuni de tot felul iar asprimea vieții de surghiunit în Siberia nu fusese — se putea altfel? — deloc exclusă din calcule. Că tot ce aflase — din cărți sau din auzite — despre duritatea surghiunului siberian era foarte departe de grozăvia realității e, incontestabil, adevărat.

Se făceau ultimele pregătiri, deopotrivă de către autorități și de către deținuți. De fapt, deținuții nu puteau face mare lucru. Dar cei ale căror familii dispuneau de mijloace se îngrijeau de achiziționarea unui echipament adecvat climei siberiene. Stere era printre aceștia. Tatăl său, deznădăjduit, a venit la Odessa, bătînd magazinele și cumpărînd masiv. Cumpăra în neștire, ignorînd sau neștiind că deportatul nu avea dreptul să transporte decît o anumită cantitate de bagaj. Nici jumătate din ce adunase nu putea fi luat. Dar, din cît rămăsese, deportatul avea să-și încropească un „trusou" oarecum complet. A avut loc, tot în acest scurt răgaz de așteptare, amintita ceremonie a căsătoriei. Familia lui Constantin era reprezentată de tatăl său și de o mătușă. Mama nu-și putuse înfrînge ostilitatea nici măcar acum. Era consecventă cu întreaga ei comportare mașteră. Ba chiar se considera, din clipa arestării fiului ei, adînc ofensată și aproape că vedea în întemnițarea și deportarea lui o pedeapsă dacă nu blîndă oricum necesară. Condamna în actele fiului ei nesupunerea, nesocotirea dumnezeirii și însoțirea cu declasații lumii de jos. I se părea că pedeapsa dată de autorități reprezintă aproape voința lui Dumnezeu. Contenciosul litigiilor cu fiul ei, și așa foarte încărcat, a crescut în volum și în substanță atît de mult încît reconcilierea devenise imposibilă. Repudierea fiului, mai mult gîndită și rostită, căpăta acum, în ochii ei, legitimitate. E un resentiment pe care frustrata Pulcheria nu l-a mai abandonat tot restul vieții ei, chinuită de fanatisme, aprehensiuni vinovate și bigotism tiranic. N-a catadicsit, în consecință, să-l viziteze în cei peste doi ani de detenție la Chișinău și Odessa. Cît desprs acordul la căsătorie și

l-a dat strepezit, văzînd în ciudățenia ei încă una din multele fapte deșucheate ale nevrednicului fiu. Nici vorbă, în aceste circumstanțe, să asiste la căsătorie sau să-și ia bun rămas de la fiul care avea să-și petreacă tradiționala călătorie de nuntă singur și tocmai spre Siberia. Dar Stere se obișnuise de mult cu acest tratament nu vitreg, ci declarat dușmănos. Matur fiind, nu mai suferea din această pricină ca în copilărie și adolescență. Traumele, aparent cicatrizate, erau de natură sufletească, păstrîndu-se, dormitînd, în subconștient, de unde vor emite, necontenit, pulsiuni. Astfel încît nu a văzut în „defecțiunea" de acum a mamei o catastrofă, ci o fatală consecință a întregii ei comportări. Pentru el mama i se revelase de cînd se știa drept un fenomen al incomprehensiunii și al nedreptății datorită tratamentului segregaționist aplicat copiilor ei. Știa din totdeauna că e un alungat din dragostea maternă, încît acum i se părea firească absența ei prelungită, pe care o scuza cu pretexte stîngace și absurde soțul ei [1], mereu stînjenit că e singur acolo unde se cuvenea să fie însoțit. Acum, în pragul plecării în deportare, încheia definitiv și acest dureros capitol al vieții sale de năpăstuit, cu consecințele atît de profunde pentru întreg destinul. Ar fi fost acum, pentru Pulcheria, dacă nevroza ei nu s-ar fi dovedit incurabilă, prilejul cel mai nimerit de a reînnoda — măcar formal — capetele relațiilor cu fiul ei dizgrațiat. Nu a făcut-o pentru că nu o putea face. Punțile erau de mult (din totdeauna?) nu ridicate, ci distruse efectiv. Constantin ducea cu sine cîteva amintiri îndrăgite din „vîrsta de aur" (din care mama lipsea cu desăvîrșire), chipul, mereu încurcat, al tatălui și imaginea Malișkăi în momentele oficierii căsătoriei, episod desfășurat cu atîta rapidă agitație, încît — încă buimăcit — își propunea să mai mediteze cînd răgazul îi va îngădui. Deocamdată, nu mai avea vreme. Venise ceasul plecării.

---

[1] Sevastos a relatat, în amintirile sale, momentul primei vizite a tatălui la închisoarea din Odessa. Scena, povestită de Stere prietenilor, a fost serios retușată în roman. Merită să fie relatată pentru că surprinde bine mentalitatea bătrînului Stere. Despărțiți de zăbrele, tatăl, înlăcrimat de îndată ce și-a văzut fiul în haine de pușcăriaș, a murmurat această naivă și sincer mirată întrebare: „Măi băiete, măi băiete, ce-ai avut să te iei tu la harță cu împăratul?" (M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească"*, E.P.L., 1966, p. 108). Dar nici un moment, bunul bătrîn nu și l-a scos de la inimă pe fiul rătăcit, ajutîndu-l, cu infinită dragoste, în tot timpul detenției și al surghiunului.

4

Era — acum, în 1885 — agitat și nelinișit pentru ceea ce va să vină. Trecuse, ce-i drept, prin multe. Știa bine însă că îl așteaptă întîmplări și mai dureroase. Îl chinuia, de aceea poate, spaima de necunoscutul învăluit într-o legendă teribilă. Antecamera lui se arăta totuși a fi inedită și — parcă — agreabilă. Mai întîi că, brusc, după doi ani de strașnică detențiune în celule izolate, tovarășii de detenție s-au regăsit laolaltă, în vagonul penitenciar care îi transporta de la Odessa la Moscova. Unii dintre ei abia acum se vedeau la față, după ce aproape doi ani conversaseră prin morse. Stere era efectiv năucit că îi era îngăduit să stea laolaltă cu alții. Și, desigur, a urmat o discuție atît de înfierbîntată încît paznicii, alarmați, au trebuit să vină pentru a-i domoli și a da stingerea. De fapt, nimeni nu putea dormi, după atîtea emoții și surescitare. Stere se menținea în rezervă, nu se angajase în controversa atît de animată care privea, desigur, tot problema aflării celei mai eficiente căi revoluționare de luptă împotriva opresiunii țariste. Iar narodnicii puri și cei de orientare social-democrată se înfruntau într-o dispută care părea fără sfîrșit. Stere contempla spectacolul cu oarecare detașare, deși avea și el punctul său personal de vedere care respingea deopotrivă soluția social-democrată și pe cea a narodnicismului anarhisto-terorist. Opinia sa, încă insuficient clarificată și documentată, se apropia de aceea ce se va cristaliza, nu după multă vreme, în gruparea socialist-revoluționară. Aceasta postula specificitatea căii revoluționare într-o țară dominată de țărănime și în care proletariatul aproape că nu exista. Dar, de fapt, nici nu-l mai interesa, acum, să-și expună propriul punct de vedere, angajîndu-se în controverse interminabile. Meditațiile lui se ridicau mult mai sus, deasupra socialului constituit. Cugeta, cum s-a văzut, mai de mult la problemele individualității umane. I se părea că mai important e efortul de a lămuri cîteva acute chestiuni ontologic-epistemologice, legate de locul și rostul omului în viață, de rațiunea vieții, de rolul conștiinței în determinismul mecanic al oarbelor forțe naturale. Numai în funcție de răspunsul la aceste interogații putea fi abordată și problema moralei (individuale și sociale). Ciudată răsturnare de optică în universul unui revoluționar care se angajase în luptă pentru dezrobirea societății. Descoperise,

tot meditînd, că esențialul se află altundeva. Nu-și abjura — deocamdată — convingerile. Dar socotea că e necesar să mediteze — prin lecturi adecvate — la dezlegarea acestor întrebări de întîiul ordin. Deocamdată, suferința — care îl luase în stăpînire nu numai pe el — i se părea singura realitate umană evidentă. Dacă el va dezlega sau o făcuseră alții înainte, fie și crîmpeie ale acestor interogații fundamentale, i se părea cu totul neimportant. Esențial era, pentru el, faptul că îl chinuiau astfel de întrebări, care tovarășilor săi nici prin gînd nu le treceau. Aceste frămîntări intelectuale îi dădeau sentimentul instalării, undeva, pe un podium mai înalt, de unde contempla cu o anume superioritate blîndă, viermuiala bietei lumi.

În sfîrșit, relativ tot acum s-a conștientizat și un alt element de diferențiere față de ceilalți: problema națională. Și — se va vedea — aceasta nu era o chestiune oarecare, căci va deveni, destul de repede, un capitol fundamental al ideologiei și sociologiei sale. La Chișinău fiind, unde populația majoritară era românească, această chestiune, deși o identificase, nu i se păruse atît de importantă. Acum, în conglomeratul de naționalități care populau închisorile țariste, i s-a relevat deodată valoarea apartenenței naționale. Deși vorbea perfect rusește, un tovarăș l-a întrebat de ce naționalitate și nu din ce gubernie este. A spus decis, că e din Basarabia, ai cărei locuitori sînt „o ramură a națiunii române." Incidentul l-a izbit și tot reflectînd pe marginea lui a înțeles că problema națională, pe care o ignorase pînă acum, prezintă — pentru el — o importanță excepțională. Solidar nu se mai simțea decît cu micul grup de basarabeni din închisoare, cu care, spontan, nu mai vorbea decît românește. Mai tîrziu, auzind cîntecele rusești intonate, pe vapor, de tovarășii săi, și-a dat seama că ele sînt expresia sufletească a acestui popor și a acestui cadru geografic. Cît despre el, „parcă se diferenția, se dezlipea sufletește de tovarășii săi de drum, se simțea parcă străin între ei, cu toată nostalgia de înfrățire, de fuziune sufletească". O colegă de suferință, evreică de origine, ghicindu-i frămîntarea, care o încerca și pe ea, i-a spus conciliant: „totuși e un mare popor" *(În preajma revoluției :* vol. 3, p. 262—263, 281). Chip de a formula o judecată care e, în egală măsură, și una de admirație și una de diferențiere specifică. Stere a înțeles că el nu face parte din acel popor, că asimilarea nu e nici posibilă, nici necesară și că are datoria morală să mediteze la problemele specifice ale poporului său. Aici stă începutul constituirii conștiinței

sale naționale. Dosarul disocierilor ideologice sporește, deci, în dimensiune și de realitatea lor acută va deveni conștient tocmai acum, în drum spre Siberia.

În roman — care e, cum am mai spus, o memorialistică abia deghizată — această cotitură destul de radicală a preocupărilor ideologice ale eroului ocupă spații largi. E posibilă ipoteza că autorul a procedat intenționat astfel pentru a justifica viitoarele sale renunțări la idealurile adolescenței și ale tinereții. Ipoteza nu mi se pare creditabilă. Pentru că încă din 1892, cînd eroul se stabilește în România, idealul socialist e, pentru el, o realitate apusă. (Ceea ce se petrece deopotrivă atît cu eroul romanului, cît și cu autorul cărții în realitatea avatarurilor sale politice din acea vreme). Astfel de modificări esențiale ale opțiunilor moral-politice și intelectuale nu se produc niciodată brusc. Ele au întotdeauna o istorie, cu o evoluție lentă și acumulativă pînă ce se produce limpezirea, să o numim, definitivă. E deci posibil că acest proces a început, într-adevăr, în închisoarea din Odessa, continuînd, cu etape lente, în prea îndelungata perioadă a surghiunului siberian. Aceasta e singura ipoteză valabilă în cazul unei personalități de statura intelectuală a lui Stere. De aceea pun pe ea preț și o cred valabilă. Dramatic e însă faptul că Stere va ispăși o pedeapsă aspră, în iadul înghețat siberian, pentru opțiuni ideologice la care nu mai adera, înstrăinîndu-se dureros de mai toți ai săi, alături de care suferea și cu care se solidariza, în toate actele lor de insubordonare. Cum vom vedea, acest statut de alienare și chiar de izolare de ai lui îi va spori suferințele morale. Singura componentă a idealului de altădată, aflat acum în lent proces de erodare, rămăsese aversiunea totală față de regimul țarist, cu tot angrenajul spolierii sociale, politice și intelectuale. Nu era, desigur, un element periferic în ansamblul acestui ideal. Încît liantul ideologic cu tovarășii de deportare se menținea trainic. Dar fostul ansamblu ideologic coerent în care crezuse începea să se fisureze și să se dezmembreze. La urma urmei, printre revoluționarii deportați existau atîtea orientări ideologice, atîtea grupări în conflict ireconciliabil, încît opțiunea sa nouă, chiar mărturisită, nu părea nici inedită, nici prea șocantă. Un element dizarmonic în plus. Dar în forul său interior se produsese, incontestabil, o convertire spectaculoasă a convingerilor. Să nu dramatizăm însă lucrurile și să nu conferim acestei mutații proporții nepotrivite, așezînd înaintea acestui proces, identificat, semnul mirării. Modificare

(pentru că ce alta este convertirea?) petrecută, totuşi, la un tînăr de 20—21 de ani, adică la o vîrstă cînd opţiunile intelectuale sînt abia în curs de formare. Că eroul nostru crezuse, în maturitatea sa precoce, că, de pe la 15—16, deţine cheia cunoaşterii şi că a optat definitiv, e foarte adevărat. Aceasta nu înseamnă însă că revenirile nu sînt posibile, că sporul în cunoaştere şi maturizarea intelectuală efectivă sînt cu totul excluse. Şi, mai ales, că această metamorfoză intelectuală, constatată, trebuie să capete calificative de condamnare. Examenul senin şi obiectiv nu poate aprecia fenomenul decît ca fiind firesc şi justificat. Mai ales că avem de a face nu cu o renegare ci, se va vedea, cu o convertire socotită mai adecvată a idealului.

M-am îndepărtat însă prea mult de albia naraţiunii, aproape abandonîndu-l, într-o staţie de cale ferată, pe eroul nostru. Tîrîş-grăpiş vagonul penitenciar cu care erau transportaţi odessiţii a ajuns în gara Moscova. Deţinuţii au fost duşi la vestita închisoare Butîrki. Era o închisoare care îndeplinea şi oficiul de tranzit. Odessiţii erau aşteptaţi de toţi cei aduşi aici din toate colţurile Rusiei pentru alcătuirea convoiului deportaţilor politici spre Siberia. Şi acesta trebuia pornit imediat, pentru că iarna se apropia şi, în timpul iernii, drumurile siberiene erau impracticabile. În cîteva zile, preparativele au fost încheiate şi, echipaţi de iarnă, cei trimişi spre Siberia au fost îmbarcaţi, în alt vagon penitenciar, spre Nijni Novgorod. Acolo, vasul, botezat barja (după denumirea platformei plutitoare remorcată de un vapor; deţinuţii erau transportaţi pe această remorcă), înţesat cu deţinuţii de drept comun aştepta deja în rada portului sosirea „politicilor" pentru a putea porni. Au fost îmbarcaţi, repede, în despărţămîntul „secret", de la pupă, cu grijă izolat de restul barjalei. Un alt vapor i-a remorcat, transportîndu-i în jos pe Volga, de aici pe Kama, spre Urali. După vreo opt zile, au ajuns la Perm, capitala Uralului. De aici, iar cu trenul, trecînd — dincolo de Ekaterinoslav — hotarul dintre Rusia şi Siberia (între gubernia Perm şi Tobolsk) au ajuns la Tiumen. Se afla — iată — în Siberia. Ajunseseră, ce-i drept, doar la hotarul ei. Dar, oricum, în Siberia, sperietoarea imperiului ţarist. Nu era pentru Stere (nici pentru alţii) decît tot o etapă a unei călătorii care nu se încheiase. Fusese depus într-o imensă închisoare, tot de tranzit, de unde se constituiau convoaiele pentru diferitele zone ale Siberiei. Al lui se va forma mai tîrziu.

Drumul îl marcase. Nu atît datorită dificultăților, cît experienței dobîndite. Fusese, de fapt, o călătorie inițiatică. Și-a dat seama, după primele ore ale bucuriei revederii cu tovarășii săi, că traiul laolaltă e numai o devălmășie aparentă. De fapt, ca în orice colectivitate, solitudinea apăsa ca un blestem salvator. Individualitatea nu se anula defel, ba chiar — paradoxal — își sporise valențele pînă la exces. Se aflau împreună, mîncau în comun, erau scoși la plimbare (pe vapor) laolaltă, discutau, făceau glume. În fapt, fiecare era un atom izolat, cu obiceiurile, caracterul și gîndurile sale, găsind arareori zone afective sau intelectuale de contact cu ceilalți. Fiecare deținut era preocupat de propria-i soartă grea și în precaritatea, mereu tranzitorie, a condițiilor, în penuria mijloacelor, necesitînd continuu a fi apărate, în învălmășeala promiscuă a acestei colectivități forfotitoare, individualitatea se afla necontenit la pîndă, fortificîndu-se în sine ca în cetate. Tînărul Stere, după buimăceala începutului, și-a dat seama de aceste realități. Mai întîi datorită propriilor trăiri care — confruntate atent prin rapid examen comparat — le-a constatat, văzînd semne lui știute, și la ceilalți. Un straniu sentiment de înstrăinare îl cuprinsese tocmai acum, cînd zidurile celulei căzuseră și trăia în comunitatea spre care, în închisoare, aspirase atît. O indicație mărturisită, bine încrustată în memoria afectivă, o aflăm într-un pasaj semnificativ din roman, care descrie starea sufletească a eroului în închisoarea din Tiumen. „Dar și între basarabenii, apăsați de misterul zilei de mîine, parcă se ridica un zid de înstrăinare: rar își adresau cîte o vorbă moldovenească, și fiecare nu era preocupat decît de soarta proprie, stăpînit de nădejdile și de aprehensiunile personale“ (vol. 3 p. 301). Mărturisire, repet, într-adevăr semnificativă. Dar, dincolo de această alienare să-i spun general umană, Stere mai trăia, poate și mai acut, o alta. E alienarea ideologică amintită mai sus care, în ultimele cîteva săptămîni, se accentuase. Avuseseră loc cîteva dezbateri de idei, în ritmul legănării vagoanelor penitenciar, și a constatat că nu se poate asocia integral nici uneia dintre cele cel puțin trei orientări care se înfruntau. Avea punctul său de vedere și considerente personale nu numai spre calea posibilă pe care trebuie să evolueze mișcarea revoluționară dar, mai ales, despre ierarhizarea unor teme de reflecție. Și, cum notam mai sus, acum lui Stere i se părea că înaintea militantismului revoluționar se cuvine elucidată o întrebare profund morală legată de rostul omului în lume. Această

chestiune prioritară a preocupat și preocupă cugetătorii cam de cînd există lumea. Încît, aspirația intelectuală a lui Stere sau noile sale opțiuni par aproape copilărești. Dar, la urma urmei, aș adăuga drept „circumstanță atenuantă", fiecare generație începe să mediteze, prin exponenții săi, pe marginea acestei aceleiași (acelorași) interogații, de îndată ce ea (ele) se conștientizează. Interesantă în această mutare a centrului său de interes de la socio-politic spre individual e a sa *reserva mentalis*. Rezerva autoimpusă față de convingerile pe care nu mărturisise nimănui că nu le mai împărtășește. Vorba eroului său din roman (în care, cine nu știe?, îl recunoaștem imediat chiar pe autor) ce constata, în timp ce barjaua înainta încet pe Volga că „e apăsat de gîndul că și în pragul surghiunului tot încă nu și-a aflat rostul vieții". Și-l va afla vreodată cu adevărat?

Și pentru ca sentimentul înstrăinării să se răzbune aproape imediat, s-a trezit, deodată, singur în imensitatea închisorii orășelului Tiumen. Toți colegii cu care sosise aici au plecat, cu convoaiele respective, spre locul surghiunului. Cu unii dintre ei ar fi trebuit să plece și el. Se ivise însă o încurcătură birocratică. Tatăl său, — voindu-l supraechipat pentru clima siberiană și achiziționîndu-i și o bine burdușită ladă cu cărți — telegrafiase guvernatorului că a expediat coletele pe adresa înaltului demnitar local. Iar coletele nu mai soseau, în timp ce convoiul său plecase. Începuse să ningă și risca să rămînă aici, izolat, pînă la primăvară. A cerut atunci să facă deplasarea pe cont propriu. Dar nimeni din administrația închisorii nu știa în ce localitate trebuie să-și ispășească pedeapsa. A stăruit să i se comunice. Abia spre sfîrșitul lui octombrie 1885 vestea a sosit. Destinația lui era Kurgan. I s-au repartizat doi jandarmi drept paznici, a tocmit, pe banii lui, o sanie cu un vizitiu și a pornit la drum. De acum încolo începea faza a doua a lungii detențiuni. Scăpa de închisoare, cu vicios-degradanta-i atmosferă, pentru a trăi — „liber" — în surghiun. Se îndrepta spre sud, prin taigaua nemărginită, cu sate puține și izolate, de plugari, vînători sau pescari — toți oameni liberi — cu ierni cumplite, cu o altă faună și o altă floră decît cele cunoscute — pentru a ajunge în mica localitate din Asia centrală, unde era surghiunit. Autoritățile țariste au avut originala idee de a transforma imensitatea taigalei într-un penitenciar sui-generis în care deportații, păziți numai de nemărginire, trăiau liberi și nesupravegheați. Erau trimiși aici drojdia socială a deținuților de drept

comun, dar și condamnații politici. Cei de drept comun — mai ales ei — încercau mereu evadări care arareori izbuteau. Adesea asprimea taigalei îi ucidea în cine știe ce cotlon netrecut pe nici o hartă. Dar alții reluau ciclul încercărilor încît taigaua era străbătută de grupuri distincte. Unele ce soseau și altele, alcătuite din disperații care încercau o evadare. Aceste valuri succesive de migrație și imigrație mai animau pustietatea fără sfîrșit a acestor locuri. Deportații politici constituiau o altă lume. Exponenți ai inteligheției ruse, justițiari și nonconformiști sau insurgenți, tinerii — pentru că ei formau grosul acestor deportați — creau în aceste meleaguri lipsite de speranță, nuclee puternice de viață intelectuală. În aceste medii — aparent închise — apăreau doctrinarii, oamenii politici cu voința oțelită, fondatorii de orientări politice care căpătau apoi răsunet în împărăția țaristă. Dar tot în aceste nuclee intelectuale se înregistrau și tristele eșecuri ale celor mai puțin rezistenți, răpuși de plictis, de alcoolism, boli (inclusiv cele psihice). Trebuia o enormă voință disciplinată, muncă sistematică, mijloace financiare și un țel pentru a rezista, pînă la capăt, în nemiloasa taiga siberiană. Nu toți dispuneau de asemenea atuuri sau înzestrări. Pe cei ce le aveau, această înfruntare îi transforma în ființe și mai puternice, neînduplecate, încrezătoare în steaua lor pe care o vedeau mereu necoborîtoare.

Kurganul era un biet orășel pierdut în imensitate, cu cîteva mii de locuitori, dintre care numai cîțiva erau deportați politici și un grup, mai vechi, de polonezi surghiuniți după revoluția lor din 1863. Acestora li s-a adresat Stere pentru inițiere. A căpătat-o. Și-a găsit o gazdă și a început să învețe fierăria în atelierul unuia dintre exilații polonezi, singurul dintre „politici" cu preocupări intelectuale. Se numea Siemaszko și învățase și el, deși era nobil, meseria de fierar. Elena Ibrăileanu își aducea aminte, probabil, prin 1940, că în 1898, în timpul unei excursii în munți, Stere „a început să istorisească lucruri frumoase și interesante de prin Siberia, ceva cu pan Simașcu și pani Simașcova". [1] În decembrie 1932, eroul nostru a evocat acest episod al vieții sale zbuciumate. „Da, am învățat fierăria. Am potcovit cai. În Basarabia și acum trebuie să fie la unele familii prietene ustensile de gospodărie făcute de mine. Fierăria panului Siemaszko din Kurgan, la care

[1] Elena G. Ibrăileanu, *Din viața lui G. Ibrăileanu*, în vol. *Amintiri despre Ibrăileanu*, vol. II, ed. de Ion Popescu-Sireteanu, Ed. Junimea, 1976, p. 191.

am fost ucenic." Apoi descrie, cu umor și plasticitate, „așezămîntul" sau ceea ce s-ar numi astăzi „platforma meșteșugărească" a Kurganului: „La marginea orașului, la răscrucea marilor drumuri de caravană, se găsea un pătrat de clădiri; în fund fierăria panului Siemaszko și atelierul de lăcătușerie al panului Kuleszko; pe de lături se întindeau locuințele lor, iar la mijloc, ca o trăsătură de unire — *stanocul* — un aparat primitiv pentru întinderea șinelor pe roți. Fierarul Siemaszko avea adesea nevoie de arta lăcătușului Kuleszko pentru a fini și polei lucrările sale. Iar lăcătușul Kuleszko adesea era silit să ceară fierarului Siemaszko piesele brute, necesare pentru execuția comenzilor primite. Iar *stanocul*, așezat la hotarul între cele două așezări, nici nu putea fi folosit decît cu ajutorul întregului personal al fierăriei și al atelierului de lăcătușerie. Amîndoi acești pani erau și muzicanți pătimași: pan Siemaszko cînta din flaut iar pan Kuleszko îl acompania din vioară."[1] E probabil că umorul evocator din 1932 nu-i era specific și atunci, prin 1885, cînd a devenit ucenicul panului Siemaszko. Era doar bucuros că a găsit un om de bine, înțelegător, de la care se putea învăța o meserie. Nu se mutase, cum fusese invitat, la proprietarul fierăriei. Avea o gazdă, în oraș, și o bună parte din timpul zilei și-o petrecea în atelier. Munca îl absorbea și îi plăcea. Oboseala începutului trecuse și, destul de repede, se specializase. Era chiar mîndru de performanțele lui. La urma urmei, deprinsese o meserie a cărei însușire, pe vremea „mersului în popor" constituise pentru mulți un ideal. Numai că aici, în surghiunul siberian, practicarea ei nu prea aducea folos propagandistic. Stere n-avea cui predica revoluționarismul socialist. Fierăria nu era altceva decît o îndeletnicire pentru procurarea celor necesare unui trai decent. Se întîmpla însă că el, primind o sumă acceptabilă din Cerepcău, nu muncea pentru a putea trăi, cum făceau panii polonezi. Fapt care, greu de ieșit din cercul infernal al remușcărilor, îi crea complexe și acute probleme de conștiință. Oricum, calificîndu-se fierar, nu mai era fecior de bani gata. Dar era singurul „asistat financiar" dintre deportații politici siberieni? Pe Stere situația aceasta, acum, la început, îl stînjenea. Timpul îl va obișnui și cu asta.

Aici a venit — după înțelegeri prealabile sau la insistențele Malișkăi — și soția sa. Se pare că stagiul în Kurgan a fost de peste un an. Pentru că aici s-a născut, în 1886, primul copil al

[1] C. Stere, *Întîlniri fortuite* (conferință dezvoltată, la 8 decembrie 1932, la cercul Libertatea), *Adevărul literar și artistic*, 1 ianuarie 1933.

soților Stere, Roman. (Oare numele a fost ales la întîmplare, sau voia să sublinieze, polemic, apartenența părinților și, deci, a fiului la poporul român?). Elena Stere-Beldie a precizat în amintirile ei, din care am mai citat, că Roman „s-a născut la Kurgan în Siberia". O fi fost o bucurie pentru tinerii căsătoriți sau bucuria a fost numai a Mariei? Dar, nici chiar pentru ea, nu a fost de lungă durată. Nu putea fi vorba de creșterea unui copil în vitregia vieții din Siberia. Mai ales că lui Stere nu-i plăcea mediul din Kurgan și voia să plece de aici. În consecință, Maria a pornit, de îndată ce a putut, înapoi acasă. Ducea cu ea copilul pentru a-l încredința, spre creștere, părinților ei. Roman va rămîne acolo — o știm tot de la Elena Beldie — șapte ani, pînă ce soții Stere s-au înapoiat din exil. Apoi, precizează aceeași fiică a lui Stere, Malișka „s-a întors în Siberia la tatăl meu". În romanul lui Stere, soția sa e adusă pe scena siberiană mult mai tîrziu, peste un an, iar prezența ei acolo e de scurtă durată, femeia murind de o tuberculoză galopantă. De nașterea copilului nici nu este vorba. Faptul nu se datorează cutăror necesități narative, ci, indiscutabil, conștiinței culpabile a lui Stere față de soția sa, pe care nu a iubit-o niciodată și a părăsit-o în 1918. Prezența Mariei în roman e, negreșit, tulburătoare. Dar și eliminarea ei rapidă din scenă, fie și prin moarte, diminuează, de fapt, ipostaza efectivă de eroină a Mariei, care a avut abnegația, izvorîtă din dragoste idolatră, de a sta alături de soțul ei cinci-șase ani, în condițiile cele mai grele, cît a durat deportarea lui în Siberia. Mai nimic din sacrificiul ei, cu întreg ajutorul moral și material ce i l-a acordat în acei ani cumpliți din Siberia, nu a fost transferat în roman. Cauza trebuie căutată în aceeași conștiință vinovată a lui Stere. Și totuși familia și prietenii au ascultat, adesea, relatări ale acestei ispășiri comune a soților Stere, aureolîndu-le existența.

Citea, deocamdată fără tragere de inimă, deși primea regulat, de la un librar odessit la care tatăl său îi deschisese cont, cărți la alegere. N-ajunsese să soluționeze — se putea altfel? — „blăstămata întrebare". Făcea, după amiezile, plimbări pe străzile înghețate (temperatura ajungea, spre seară, la minus 40 grade) ale tîrgului. Se întreba neliniștit, dacă va avea putere să lupte împotriva lentului proces de dezagregare morală, căruia era greu să i te opui. A avut imprudența de a-l înfrunta pe ispravnicul orășelului, nesupunîndu-se dispozițiilor sale. Acesta îi va face raport către guvernator, declarîndu-l turbulent și periculos și cerînd sancțiuni

contra lui. Dar lui Stere, nici că-i păsa. A primit veşti de la colegii odessiţi ajunşi în alte localităţi. În unele, unde se aşezaseră mai mulţi deportaţi politici cu propensiune spre cultură, viaţa intelectuală pulsa energic. A petiţionat guvernatorului din Tobolsk, cerîndu-i transferarea în orice centru din gubernie unde ar fi avut posibilitatea continuării, în deportare, a studiilor întrerupte. Venise primăvara, dar autorizaţia guvernatorului întîrzia. În sfîrşit, mai forţînd lucrurile prin mijloace ce i-au fost sugerate, a primit înştiinţarea că e mutat, unde şi voia, la Turinsk. Deplasarea avea să se facă pe calea etapei. Aceasta era pedeapsa aplicată de către ispravnicul Kurganului. Nu îi cunoştea secretele. Era modalitatea clasică cu ajutorul căreia erau transportaţi, dintr-o localitate într-alta (numite, toate, în idiomul locului, *etape* ale parcursului), deţinuţii de drept comun. Era înfricoşătoare prin tragismul promiscuităţii care caracteriza deplasările convoiului pe jos. A fost o experienţă halucinantă, pe care Stere nu o va uita toată viaţa. Aici şi acum a auzit, pentru prima oară, acea „jelanie a surghiuniţilor" pe care convoiul o intona — după un ceremonial bine pus la punct, cu condamnaţii în lanţuri în faţă — la trecerea printr-un sat, pentru a cerşi mila locuitorilor. Textul ei, reîmprospătat — probabil — din documente, a fost notat în al patrulea volum al romanului. Mi se pare nimerit să-l citez:

Fie-vă milă de noi, creştinilor.
Daţi de pomană drumeţilor trudiţi!
Faceţi pomană bieţilor osîndiţi!
Hrăniţi pe cei flămînzi, oameni buni.
Ajutaţi-ne, miluiţi-ne oameni buni!
În numele lui Cristos, măicuţelor,
Jeliţi-i pe sărmanii surghiuniţi!
Jeliţi-i pe oropsiţii înlănţuiţi

Ah, creştinilor!
Ah, părinţilor!
Ah, măicuţelor!
Ah, fraţilor!
Înduraţi-vă de noi!

După ziduri de piatră şi gratii de fier,
După lacăte şi zăvoare grele,
Ne prăpădim, ne uscăm chinuiţi,

Departe de mamă şi tată,
Departe de prieten şi frate, —
Ne stingem — vai! — uitaţi de toţi
Ca în fundul iadului netoţii.

Ah, creştinilor!
Ah, părinţilor!
Ah, fraţilor!
Înduraţi-vă de noi!

Jelania, psalmodiată după ceremonialul —melodramatic— impresiona. Din casele sătenilor curgeau pomenile, în bani şi bucate. „Etapa" era o clădire primitivă, prevăzută cu paturi grosolane (nişte laiţe numite „nare"), supraetajate, de o murdărie indescriptibilă şi, evident, fără capacitate de a-i adăposti pe toţi membrii convoiului. Un incident contondent cu sergentul conducător al convoiului, petrecut în prima etapă, i-a pus viaţa în primejdie. Sergentul — aflase asta de la Stere şi Gh. Lupaşcu — îl lovise, primejdios, cu patul armei în cap, umplîndu-l de sînge. Stere a atacat bestia dezlănţuită care devenise sergentul, apărînd o fetiţă răpită din sat şi adusă în clădirea etapei unde beţia deţinuţilor era colectivă şi unde fiara voia s-o violeze. În Turinsk, colonia de politici a primit vestea că Stere a fost asasinat. Au pornit acţiuni de protest şi de solidarizare. Se creau, pentru prima oară, elemente ale „cazului Stere" care, peste decenii, va face o tristă carieră în România. Deocamdată, Stere — numai rănit — ajunsese în spitalul unei închisori, unde primea îngrijiri. Dar acest incident, cu consecinţe care-i puteau fi fatale, l-a salvat de la parcurgerea întregului drum cu „etapa". I-a rămas, însă, pe veci în memorie această unică „etapă", ca o experienţă teribilă a imundicităţii pînă la care poate decădea omenescul depravat. A ajuns, cu un tarantas, la Turinsk, un tîrg nu mai mare decît Kurganul. Aici era o adevărată colonie de politici, numărînd vreo treizeci de membri, cărora li se adăugau filialele din judeţ. Pentru că Turinskul, cu toată înfăţişarea lui modestă, era, totuşi, capitală de judeţ. Aici locuia, administrînd judeţul, şi ispravnicul. Stere avea stabilit drept domiciliu un sat izolat, situat la vreo 400 km depărtare de Turinsk. I s-a îngăduit, după multe insistenţe ale coloniştilor, să poposească, vreme de cîteva zile, în oraş. A asistat la cîteva conferinţe tematice organizate, cu o fixă periodicitate, de coloniştii

politici. Aceleași mai vechi dezbateri cu multă vorbărie și înfruntări diletante, gălăgioase, stropite cu ceai. Sporul în cunoaștere nu putea fi dobîndit pe această cale. Dar era plăcut, cînd și cînd, să ieși din sălbăticia taigalei pentru a reintra, chiar și pentru puțină vreme, într-o atmosferă de efervescență intelectuală.

Ajunse, în sfîrșit, în satul surghiunului său, care în roman apare sub numele Spaskoe. Primăvara, care înmugurise la Kurgan, aici nu își făcuse încă apariția. Din primăvară a reintrat, buimăcit, din nou în iarnă. Satul se afla în plină taiga, într-un peisaj neprietenos și monoton, printre tundrele din nord, la o mie de kilometri la nord de Kurgan. Cedrii falnici din pădurea apropiată și brazii taigalei dădeau totuși măreție aridităților. A fost instalat, de primar, la o gazdă mai avută, un zugrav primitiv de icoane, bătrîn afurisit de aproape optzeci de ani. Casa, neobișnuit de impunătoare, ar fi fost clădită de un decembrist deportat aici. La puțină vreme după instalare, primăvara a venit și aici. Tînărul deportat a trăit clipe de mare tulburare. După numai vreo două săptămîni reintra pentru a doua oară în primăvară. Zăpezile se topeau, curgînd la vale, iar mugurii neobișnuitei flore de taiga se spărgeau. Verdele luase locul albului concentrat. Natura, răscolită și renăscută, îl răscoli și pe el, nemaiaflîndu-și liniștea. De peste tot ființa lui era cotropită de chemări neliniștitoare. Se cufunda în lecturi sau traducea în rusește *Faust*. Dacă destinul i-ar fi fost mai binevoitor ar fi putut trăi aici, în liniște, studiind cu folos. N-a fost să fie pentru că, probabil, destinul voia altfel. L-a ajutat și el, ce-i drept, să se împlinească. Nici nu putea face altfel. Pentru că, deși avea rezerve față de unele dintre opțiunile ideologice sau politice ale unora dintre tovarășii săi, înțelegea să se alăture acțiunilor decise de colectivitate. Ba chiar, unele — se pare — au fost inițiate de el.

Grupul „politicilor" din Turinsk era, cum s-a văzut, destul de numeros și bine organizat. Programase cicluri de conferințe unde se discuta și se puneau la cale planuri mari. Țineau legătura, prin corespondență, cu deportații izolați din satele îndepărtate, care, cînd era nevoie, se deplasau, încălcînd regulamentele, la „centru", unde întîrziau nepermis de mult. Se pare că ispravnicul Turinskului era un om de treabă și mai închidea ochii, nefăcînd caz de stricta respectare a regulamentelor. Zadarnic li se cerea precauțiune. „Politicii" nu mai țineau seama de nimic. S-au gîndit să organizeze, mai bine, pe toți deținuții politici din guvernămîntul Tobolsk, lansînd chiar, de aici, o chemare către întreaga Rusie pentru re-

naşterea mişcării revoluţionare. Se gîndeau să editeze, în acelaşi scop, şi o gazetă şapirografiată. În 1907 un vechi revoluţionar narodnic, S.A.Jebunov (care a petrecut un exil de 20 de ani în Siberia, dintre care, între anii 1880—1890, în Turinsk) şi-a publicat în revista *Băloie* (*Trecutul*) amintirile. Aici a povestit acel episod de prin 1888, descris cu lux de amănunte şi de Stere, în roman. Firește că tînărul Stere, luînd cu sine cîteva dintre cărţile sale, a plecat — cu învoirea autorităţilor — la Turinsk, unde a găsit grupul „politicilor" în febra pregătirilor pentru declanşarea marii acţiuni regeneratoare. Ţinu şi el o conferinţă care recoltează elogii, fiind desemnat drept titular al „catedrei" de economie politică. Prestigiul lui Stere, în cadrul colectivităţii revoluţionare din Turinsk, oricum considerabil, în urma înfruntării cu şeful convoiului din etapă, a crescut şi mai mult. I se recunoştea statutul de lider. Acel Jebunov, citat mai înainte, îşi amintea, în 1907, că „iniţiatorul acestei idei (editarea unei gazete şapirografiate — n.m.) a fost Constantin Stere. În anul 1887 el, împreună cu alţi exilaţi politici, scoate la Turinsk această revistă şapirografiată, cîteva exemplare au fost trimise în Siberia orienatală." [1] În roman, Stere nu-şi dezvăluie rolul de iniţiator, deşi relatează că un emisar al grupului, venit special la Spaskoie, i-ar fi spus că e nevoie de el pentru redactarea („tu ai condei!") gazetei şi a manifestului. Ba, chiar, a adăugat că întreg acest program de acţiune a pornit „de la cazul tău, de la ticăloşia din Petrovskoie". Aici, mărturiile de care dispunem nu concordă perfect în detalii. Jebunov îşi aminteşte că un lot de gazete a fost descoperit de autorităţi „şi au început cercetări". În roman, Stere notează că, după ce doi dintre tovarăşii săi au evadat, datorită acestui fapt „fatal au fost declanşate percheziţiunile domiciliare, care au dus la descoperirea litografiei, la sesizarea manifestului, a materialului pregătit pentru revistă, ca şi a corespondenţei. Urmară imediat şi arestările" (vol. IV, p. 193). Jebunov precizează că „Stere, împreună cu ceilalţi făptaşi, a fost arestat şi trimis forţat (soslan) în gubernia Enisei". Eroul nostru dă mai multe amănunte. Nu ar fi fost arestat imediat, pentru că autorităţile nu cunoşteau exact rolul său în această acţiune. Dar, cum ar fi luat cu asalt închisoarea orăşelului, comunicînd cu arestaţii şi alungînd paznicii, în pofida somaţiilor

[1] Apud Al. Kidel, *Mărturii rusești despre Constantin Stere*, *Adevărul literar și artistic* din 19 septembrie 1936.

de retragere, guvernatorul, înștiințat de isprăvnicie, a dispus — telegrafic — arestarea și transferarea lui imediată, sub pază severă, în alt județ. N-a mai avut vreme să-și aducă de la Spaskoie îmbrăcămintea și cărțile. Abia i s-ar fi îngăduit să i se trimită de la gazda din Turinsk puținele lucruri și cărți (printre care un exemplar, în traducere rusească, din *Critica rațiunii pure* de Kant) și a fost pornit imediat, din arestul isprăvniciei, cu un tarantas, spre noua destinație.

Lucrurile — a cîta oară? — se complicau, intempestiv, din nou. Nu știu, firește, ce s-o fi făcut, în acest timp, cu Maria. Că se afla, pe vremea aceea, în Turinsk, e probabil. Dar ea nu a fost expediată, în aceleași condiții, odată cu Stere. Era, formal, liberă și îl putea urma de îndată ce ajungea la destinație și condițiile o îngăduiau. Dar l-a urmat ea și în această transferare de pedeapsă? E mai probabil că a rămas la Turinsk sau în altă parte, insistînd pe lîngă autorități, ajutată și de familie (se și fac, în roman, referiri la astfel de demersuri) pentru mutarea lui Stere într-o altă localitate, mai omenească. Deocamdată, arestatul își urma drumul. Călătoria a fost de o duritate sălbatică, după cele trei zile în care tarantasul ajunsese la Tobolsk. Aici a fost îmbarcat, pe barjaua (șlepul) unui vapor remorcher comercial, care cobora pe rîul Irtîș. Despre această înfricoșătoare călătorie ni s-au păstrat două relatări, amîndouă cu caracter fictiv. Prima e povestirea *În voia valurilor*, publicată, sub pseudonimul străveziu, C. Nistrul, în *Viața românească* din 1912. A doua relatare se află în al patrulea volum al romanului. De fapt, povestirea sau nuvela din 1912 a fost integrată, cu mici modificări și eliminări, în substanța romanului. Integrarea subliniază, fapt extrem de important pentru biograf, veridicitatea recreării unui moment de viață trăit realmente. Nimic inventat nu este în aceste pagini de mare literatură, scrise, în 1912, la insistențele prietenilor care l-au ascultat pe viitorul romancier povestind una dintre cele mai extraordinare întîmplări ale vieții lui.

Tînărul a fost debarcat undeva în apropierea locului de vărsare a Irtîșului în Obi. Dezlănțuirea naturii era cu totul neobișnuită. Greu puteai deosebi fluviul de uscat. Cît cuprindeai cu ochii terenul, mult mlăștinos, părea o întinsă oglindă de apă, acoperind vegetația săracă a tundrei. Numai stolurile de rațe sălbatice vesteau că pe undeva există totuși o demarcație naturală între apă

și pămînt. De departe se zărea clopotnița bisericii unui sat. Stere era însoțit de doi jandarmi care aveau misiunea (misiune constantă în această călătorie) de a procura o luntre cu doi vîslași care să-i transporte pînă la „poșta" următoare. Luntrea a apărut și a început lupta cu valurile, cînd leneș monotone, cînd vijelioase. Deținutul, luat în grabă, nu avea îmbrăcămintea necesară unor astfel de locuri. Îi lipseau cojocul și cizmele adecvate. Sumanul țărănesc, nu prea gros, nu-l ferea de frig și, bineînțeles, de umezeală. Pierduse șirul zilelor, tot înaintînd, încet, cu coaja de lemn care era luntrea, spre locul de destinație. Împrejurimile se modificau vizibil. Pădurile se micșorau, devenind mai scunde, iar petele albe ale mesteacănului dispăreau pentru a face loc brazilor întunecați. Satele rusești, puține la începutul acestui drum al diluviului, s-au rărit, pentru a dispărea apoi cu totul. Locul lor a fost luat de așezările sărace de osteaci, trăind în afara civilizației, într-o mizerie promiscuă desăvîrșită, roși de boli, murdari pînă la îngrețoșare, aflați parcă în afara omenescului. Firește, aprecierea era valabilă din perspectiva unui european, cum era și Stere. Și era obligat de împrejurări să intre în iurtele lor. Cînd condițiile îngăduiau prefera să doarmă afară și să nu mănînce din alimentele preparate de osteace. Și drumul cu luntrea pe Obi nu se mai sfîrșea. Și ca năpasta să ajungă la limita imposibilului, a izbucnit și o furtună cumplită care a primejduit viața celor din luntre. Stere, speriat și uimit totodată de spectacolul naturii dezlănțuite, amenințat în fiecare clipă ca un val să-l zvîrle în fluviu, credea că totul e definitiv pierdut. Numai o minune i-a salvat viața. În sfîrșit, a ajuns în satul Șarcala, ca la un liman de nădejde și scăpare. Numele acestui sat nu l-a uitat. Cînd, mai tîrziu, în România a trebuit să aleagă un pseudonim s-a oprit la, ciudatul, Șărcăleanu [1]. De aici, după ce furtuna s-a potolit, a ajuns în alte cîteva zile în cătunul Iamalsk localitatea osteacă stabilită pentru osînda sa.

---

[1] Ibrăileanu a relatat împrejurările adoptării acestui pseudonim: "...Noi îl sfătuim să-și ia un pseudonim. Dar ce pseudonim? Într-o noapte, după o lungă discuție, îl întreb: Cum se cheamă punctul cel mai nordic din Siberia unde ai fost dumneata? «Șarcala». Bun, vei semna C. Șărcăleanu! Iată explicația pseudonimului pe care l-a utilizat multă vreme Stere". *(Cu dl. G. Ibrăileanu despre romanul „Adela"*, *Adevărul*, XLV, nr. 14812 din 14 aprilie 1932). Chiar dacă sătulețul acesta nu a fost chiar cel mai nordic punct unde ajunsese Stere, e incontestabil că acel ciudat Șărcăleanu provine de la denumirea satului Șarcala.

Se afla în județul Berezov, iar Iamalskul său era situat la 500 de verste de capitala județului. După ce s-a „cazat“ cum a putut, a început să citească, și a învățat să vîneze pentru a avea ce mînca. Contempla, uluit, spectacolul naturii boreale, cu soarele mereu pe cer vara, așteptînd perspectiva unei ierni cu noapte neîntreruptă. Vegetația săracă a tundrei era constituită, vara, din mușchi și tufe pitice de conifere. Iar iarna totul era alb și înghețat. Legătura cu lumea se făcea la întîmplare, datorită unor ocazii fericite. Puteau trece cinci-șase luni pînă la sosirea vreunui călător care aducea corespondența. Stere era, firește, strict păzit, iar jandarmul ce primise această misiune îl trata pe deținut cu ură neascunsă, ca unul din cauza căruia era aproape condamnat să ispășească o pedeapsă asemănătoare cu a osînditului. Studia cu atenție *Critica rațiunii pure*, medita pe marginea ei, avînd adesea sentimentul că mediul ideal pentru lectura acestei cărți este clima boreală. Din cînd în cînd scria, închipuind studii (în bruion) de filosofie. Despre acest episod osteac al exilului, există și o relatare din 1908, făcută în plenul Adunării deputaților: „În peregrinațiile mele prin lume am fost silit să trăiesc cîteva luni de zile într-un sat de osteci, un trib nu numai sălbatec dar și degenerat, pe malurile rîului Obi, ceva mai la nord de cercul polar, singur. Și în noaptea fără sfîrșit a lunilor de iarnă, la lumina mistică a aurorei boreale, singur în mijlocul acestei nemărginiri imaculate, a pustiului de zăpadă, mă simții cuprins de amețeală, așa de sus deasupra acestei decăzute și nemernice spețe de « bipezi fără pene », vedeam glodul de tină cum se așterne pe picioarele mele și deasupră-mi o aureolă de o măreție înfricoșătoare din razele tainice ce-mi aruncă dinspre nord cerul. Dar, dlor, din fericire, în momentul acela aveam în mînă o carte pe care demult o purtam cu mine cu foile netăiate și cetind *Critica rațiunii pure* de Kant, cîteva pagini asupra judecăților sintetice apriori, mi-au redat simțul proporțiilor pentru totdeauna. M-am simțit așa de mic și cu mult mai apropiat cu primitivitatea din juru-mi, care abia și-a rupt firul ombilical ce o leagă din lumea animală“.[1] Oricît de lent și uniform curgea vremea, vara dădea totuși semne de sfîrșit. A venit și iarna. Se afla la al patrulea Crăciun de după arestare. Și acum era în nordul îndepărtat, cuprins de neîntrerupta noapte boreală, la o temperatură de minus 50 de grade.

---

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1908—1909, p. 133—134.

Tocmai prin martie, datorită intervenţiilor familiei, (Maria fiind factorul dinamizator), Stere a fost transferat într-o localitate mai de doamne ajută, spre sud, mai apropiată de capitala judeţului, dar tot pe malul fluviului Obi. Jercinskul, noul loc de osîndă, era tot un biet cătun de pescari osteaci. Găsi însă aici o căsuţă primitivă de tip european, pe care o închirie şi unde se instală. A primit, după multă aşteptare, bagajele abandonate în Spaskoe şi, odată cu ele, cărţile după care tînjise atîta. Primăvara, cu topirea gheţurilor şi a zăpezii, transformă totul într-un întins de ape fără relief. Abia a scăpat, de această revărsare, căsuţa lui Stere, clădită pe o rădicătură de teren. Dar diluviul semnala aşteptata reînviere a naturii. E probabil că Maria l-a urmat aici, făcîndu-i traiul mai suportabil. De cît imens sacrificiu şi dragoste adevărată a dat dovadă această fiinţă extraordinară! A suportat, fără murmur, calvarul traversării cu luntrea a distanţei de la Tobolsk pînă în acest cătun prăpădit din tundra mlăştinoasă. Costea era Dumnezeul ei unic şi i se închina cu devotament fără seamăn. Stere citea, lua note, cugeta la înaltele lui probleme filosofice. Pescarii osteaci, văzîndu-l adesea cu cartea în mînă şi urmîndu-i sfaturile higienice, îl socoteau şaman, arătîndu-i mare respect. Iar Maria făcea sforţări pentru a i se primi oficiile de infirmieră, fără a obţine prea mare succes. Dar traiul acesta stătut, fie şi în doi, îi devenise lui Stere insuportabil. Simţea nevoia de acţiune. Şi se gîndea, chiar, la evadare, mereu amînată în aşteptarea clipei potrivite.

Şi, deodată, din cer senin, se abătu o nouă nenorocire. Un jandarm, anume trimis din Tobolsk, îl declară arestat şi-l porni, cale de trei săptămîni, firește tot cu luntrea, pe o vreme tîrzie de toamnă umedă şi foarte friguroasă. Maria a suportat acest nou calvar al călătoriei pe fluviu. Iar, pe „drum", Obi a îngheţat. Au abandonat atunci luntrea şi vreo două sute de verste au călătorit cu căruţa pe drumeaguri îngheţate, fără zăpadă. Ajuns la destinaţie, Stere a fost încarcerat în închisoarea din Tobolsk. Maria era liberă. De mult nu mai stătuse Stere în închisoare, tocmai din vremea Tiumenului. I se părea că se scursese, de atunci, un veac. Şi nu trecuseră nici doi ani. Încarcerat în temniţa „secretă" a politicilor, aştepta să afle ce acuzaţii i se aduc. La primul interogatoriu a fost încunoştiinţat. Era implicat într-o conspiraţie foarte periculoasă. Făcuse parte dintre acei exilaţi care, în guvernămîntul Tobolsk, au redactat un protest împotriva samavolniciei autori-

tăților (să amintesc că motivul imediat a fost lovirea lui Stere, cu patul armei, de acel sergent șef de etapă). Odată cu protestul a fost lansat și un manifest care cerea tuturor deportaților „să continue lupta împotriva țarismului în Siberia". De fapt, e vorba de inițiativa, amintită, a obștii politicilor din Turinsk. După destulă vreme de la redactarea și trimiterea acelor „documente", unele fuseseră găsite de Ohrană, iar numele lui Stere, pomenit în corespondența dintre doi deportați, a constituit proba implicării lui în complot. Un procuror, anume venit la Tobolsk, ancheta cazul, foarte complicat, pentru că avea ramificații în cîteva gubernii siberiene. Evident, Stere a protestat, declarînd că e acuzat de o faptă imaginată de zelosul procuror, din moment ce nu existau probe care să ateste rolul său.

De fapt — s-a văzut — nu era atît de nevinovat cît pretindea a fi. Fusese (amintitul Jebunov a menționat chiar, cum s-a văzut, că Stere era inițiatorul) printre cei ce au redactat manifestul protest împotriva samavolniciei regimului aplicat exilaților din guvernămîntul Tobolsk. Iar scrisoarea interceptată, în care era menționat și numele său, făcea referire la documentele răzvrătirii. Dar se credea pus la adăpost și susținea, în fața procurorului, că e victima unei înscenări. Degeaba a protestat Stere împotriva implicării sale fără nici un temei. Procurorul își continua, sîrguincios și inventiv, cercetările pentru a combina firele. Stere retrăia aievea atmosfera mai vechii sale detențiuni în închisoarea din Odessa. Acum era însă vizitat, de două ori pe săptămînă, în întrevederi prelungite, de soția sa. Ironie a sorții lui sucite, era din nou întemnițat și implicat în tenebroase acțiuni revoluționare tocmai acum cînd, tot meditînd, ajunsese la concluzia, aproape consolidată, că rostul său în mișcarea narodnică este o eroare. Nu avea argumente în plus pentru a-și proba ruptura. Și le fortificase numai pe cele vechi și își spunea că orientările de acum din mișcare (cea social-democrată marxistă și cea individual teroristă) sînt inadecvate, ineficiente pentru Rusia, iar el nu crede în valoarea lor teoretică și practică. Se adăuga și faptul că i se accentuase și sentimentul înstrăinării de Rusia, socotind că datoriile lui morale — înalte — sînt în primul rînd de ordin național. Ceea ce sesizase în închisoarea din Odessa și pe vaporul cu care străbătuse Volga căpăta definitivări conceptuale. Problema națională îi apărea, acum, în toată tulburătoarea ei semnificație, solicitîndu-l pentru acțiuni militante. Mai tîrziu, va face două mărturisiri revelatoare pentru

drama trăită în acei ani. Cea dintîi pe care aș citat-o e din 1930: „Chiar la conștiința națională toată generația noastră n-a ajuns prin vreo înrîurire directă din regat, ci printr-o derivațiune din curentul revoluționar *rus*, pentru contactul cu masele populare cerut de datoria de revoluționar, pentru că, de la primii pași de coborîre «în popor», am descoperit că, mai mult decît genul de viață și ierarhia socială, ne despart limba și forma exterioară de cultură [1]". Și a doua din 1910: „Sînt silit să fac o dată pentru totdeauna o revelațiune «senzațională». N-am stat, pot spune, *o singură zi în Rusia!* (...) În afară de Basarabia nu cunosc decît Siberia și ... închisoarea — și d. Gherea nu va pretinde că aici se rezumă Rusia. Pe țăranul rus îl cunosc foarte puțin și niciodată n-am fost țărănist în Rusia, am avut chiar totodeauna o aversiune pentru țărănismul de operetă." [2] Semnificative declarații de conștiință. Și, deși sînt făcute atît de tîrziu, ele izbutesc să surprindă, cred, realitatea frămîntărilor sufletești din tinerețe ale întemnițatului. S-o repet încă o dată, nu era o renegare sau un abandon, ci o reevaluare a opțiunilor juvenile într-o perioadă a maturității lucide, reorientînd direcția activismului său ideologic și politic. Așadar, încă o dată, reorientare a fost și nu abandon.

Detenția în închisoarea din Tobolsk se prelungea. Fusese adus aici prin septembrie 1888 și, dată fiind dificultatea instrucției, nu se întrevedea încă momentul încheierii ei și al dării sentinței. De pedeapsă eroul nostru și-a dat seama că nu poate scăpa. Prelungirea exilului, alături de alte și mai grele consecințe, îl exaspera. Nervii, demult greu încercați, l-au lăsat. Era de așteptat să se răzbune după atîta încordare. A cerut, obținînd cu greutate, să fie examinat de medicul închisorii. Acesta a constatat boala de nervi și a dispus transferarea la spital. Coșmarul a continuat. Ceea ce îl tortura era faptul că suferea pentru convingeri ce nu mai erau ale lui. Demult să răzlețise ideologic de narodnicism și socialism, amîndouă socotite inadecvate, în raport cu a sa conștiință națională. Importantă i se părea eliberarea națională pe care — am mai spus-o — colegii de exil aproape refuzau să o ia în seamă. În starea de surescitare nervoasă în care se afla (accentuată și de

---

[1] C. Stere, *Preludii. Partidul Național Țărănesc și cazul „Stere"*, 1930, p. 21.

[2] C. Stere, *„Neoiobăgia" dlui Gherea*, *Viața românească*, 1910, nr. 11, p. 254.

două fapte uluitoare la care mă voi referi mai încolo), s-a gîndit că sosise momentul să iasă din cercul infernal. I s-a părut necesar să se adreseze directorului departamentului poliției. Voia să-i mărturisească faptul că el, în convingeri, nu mai este același cu tînărul cerchist arestat, la Chișinău, în 1883 și că, în fapt, cazul său trebuie examinat în funcție de această realitate radical nouă. Era o abjurare? Fără îndoială. Dar în sinea lui ea se produsese mai demult. De ce, atunci, să-și agraveze, iremediabil, osînda pentru o cauză în care nu mai credea? A cerut directorului închisorii încuviințarea de a-i scrie șefului său suprem. A primit-o și a trimis, la 25 noiembrie 1888, un memoriu spovedanie. Documentul s-a păstrat în arhivele rusești și, descoperit în 1931, a fost publicat într-o revistă în limba rusă, la Moscova, de o grupare a Cominternului, care urmărea să-l compromită, demascîndu-l pe Stere (dar nu numai pe el), în calitatea lui de exponent „al naționalismului basarabean".

Citez din această scrisoare-document: „Destul de demult a început la mine întoarcerea în direcția eliberării de sub influența exilaților politici și a tradiției lor. În ultima vreme, plină de grele suferințe pentru mine, această întoarcere deja s-a încheiat. În prezent, am hotărît ferm și sincer să rup cu aceste tradiții, cît și cu tot ce a fost «ilegal» în viața mea și în trecutul meu. În această petiție (cerere) oficială eu declar solemn toate acestea în fața excelenței voastre... Totodată, pot apărea stranii unele caracteristici ale depozițiilor mele. Vă rog să mă credeți, excelența voastră, că îmi vine greu să scriu rîndurile care urmează, dar mai am încă încredere în oamenii care îmi dau putere să continui și îmi dă speranță că voi fi înțeles. Există astfel de oameni, care, de frica pedepselor iminente, se căiesc în fața guvernului... Dar dacă se căiește în mod sincer, un om cinstit, se căiește nu de frică, ci pentru că așa îi dictează conștiința, atunci el poate să declare despre această căință, poate să vorbească numai despre el, dar să nu se refere la alții, indiferent de urmări. În schimb, și pe noul drum de viață poți să te bazezi pe onoarea lui, poți să fii sigur că prin toată viața sa el va îndrepta greșelile tinereții sale, greșeli care, deși l-au abătut din drum, dar în mod sincer și față de care el tot s-a reportat cinstit. Asemenea exemple, ale căror exemple remarcabile pot fi, de pildă Dostoievski și Potanin, de asemenea sînt departe de a fi singulare.

Excelența voastră, eu pot face parte numai din ultima categorie de oameni. Din fericire pentru mine încălcarea onoarei nu poate avea nici o însemnătate din punctul de vedere al intereselor generale de stat: eu aș fi putut numi doar două trei persoane care știau despre existența unei oarecare *Reviste a exilului politic (jurnal politiceski ssîlki)*. Așa cum am fost cinstit și sincer în vechile mele greșeli, tot așa sînt cinstit și sincer în căința mea. Desigur, acest lucru, din punctul de vedere al intereselor de stat, în cazul de față, este mult mai important. Indiferent de pedeapsa ce o voi primi voi folosi toate forțele mele ca s-o execut ferm și smerit. Am doar 24 de ani și, în condiții favorabile, sper să am destul timp în față ca să dovedesc fermitatea și soliditatea schimbări stării mele de spirit: nici un om cinstit nu va îndrăzni să spună că această schimbare a apărut în urma fricii și nu în urma imperativelor imuabile ale conștiinței mele.

Dar aici apare pe scenă o împrejurare absolut deosebită. Certificatul trist al spitalului închisorii, printre pensionarii căruia mă număr în prezent, glăsuiește că sufăr de neurastenie generală. Medicul închisorii nu mi-a ascuns faptul că în închisoare este imposibil să mă vindec și că, în condiții nefavorabile, această boală poate să ducă la diferite forme de psihoză. Despre influența nefavorabilă a închisorii în sensul acesta nu merită să vorbim. Numai gîndul posibilității de a mă transforma într-o sursă de chinuri pentru familia mea, în calitatea de bolnav incurabil, mă înnebunește. A devenit *point d'honneur* de a cruța chiar pe dușmani, iar eu am fost, probabil, un tînăr nechibzuit, dar niciodată n-am fost un « dușman ». Dacă trimiterea mea sub supravegherea poliției într-un loc oarecare n-o să vi se pară o garanție suficientă, atunci pot să vă indic persoane care pot garanta pentru mine cu orice sumă care va fi cerută. Excelența voastră, acordați-mi posibilitatea de a vă demonstra că mă căiesc sincer și profund. Așteptînd luarea hotărîrii legate de soarta mea în afara închisorii, eu voi putea să mă întremez și, vă jur, că în tot restul vieții mele nu mă voi abate din drumul legalității. Evident că, dacă în închisoare eu voi deveni un bolnav incurabil, atunci nu se va putea primi din partea mea nici o dovadă — un bolnav iresponsabil.

Voi fi bucuros să accept orice loc, unde veți voi să mă trimiteți. Dar dacă voi fi trimis undeva unde nu sînt exilați politici (sau măcar unde nu sînt prea mulți) și unde există oficiu poștal ca să pot scrie, măcar din cînd, bătrînilor mei părinți, atunci voi

fi și mai recunoscător și mai obligat să repar vina mea. Slăbiciunea, care face că abia pot să scriu, nu-mi permite să exprim mai bine gîndurile mele și mă obligă să termin. Dar aici mi-am descărcat tot sufletul și mă doare chiar și gîndul că aș putea să primesc un răspuns rece, formal, să nu fiu înțeles sufletește...

Excelența voastră! Dat fiind starea mea, vă rog să-mi răspundeți cît mai repede cu putință iar, dacă dvs veți răspunde cu o telegramă, aceasta va fi pentru mine o asemenea dovadă de atitudine atentă și umană, că îmi va ușura mult suferințele mele de acum. Luați în considerație, excelența voastră, că sînt întrutotul în mîinile guvernului și, dacă nu-mi voi îndeplini promisiunile, există toate posibilitățile să mă pedepsiți corespunzător. Nu știu dacă cineva a mai făcut guvernului asemenea promisiuni, însă eu, excelență, o fac pentru prima oară. Încercați-mă. Rugămintea mea nu este exagerată, pentru că nu vă rog să mă absolviți de pedeapsă ci vă rog doar să schimbați « forma curmării mijloacelor de sustragere de la judecată ».“ La sfîrșitul memoriului petiție al lui Stere, direcția a notificat sec: „Cererea este scrisă în cetatea închisorii din Tobolsk, lucru pe care îl confirm prin semnătura mea și ștampila oficială. 25 noiembrie 1888. Supraveghetor al închisorii“. Se mai adaugă un certificat medical, prin care medicul închisorii constată că „sănătatea lui Stere nu prezintă modificări maladive evidente, deși nu se poate nega posibilitatea apariției tulburării sistemului nervos în formă ușoară“ [1]. Nu e deloc exclus ca, potrivit uzanțelor, medicul să fi minimalizat gravitatea reală a bolii deținutului. Se pare, în sfîrșit, că a existat și o petiție anterioară care nu s-a găsit sau nu a fost publicată. Oricum, Stere nu primise nici un răspuns la ea, de vreme ce o redactează pe aceasta a doua.

Sigur că acest gest al tînărului Stere nu e o probă de rectitudine, înainte de toate morală. E, desigur, o abjurare. De astă dată nu în fața colegilor (care îi cam cunoșteau mai noile convingeri nesocialiste), ci chiar a directorului departamentului poliției. Dar lectura atentă demonstrează că în această petiție el nu cere decît să fie crezut că nu mai este ceea ce a fost cîndva. Și că e sincer în această declarație, citînd în sprijin cazul lui Dostoievski care, și el, fusese nihilist exilat în Siberia și renunțase definitiv la

---

[1] Apud Gh. Lurie, *Legenda demascată*, *Krasnaia Besarabia*, 1932, nr. 1, p. 27—28.

acest militantism. Niciunde însă aici nu face delaţiuni şi nici nu se angajează să devină, în vreun fel, colaborator al acelei instituţii blestemate. Nici în timpul anchetei nu a făcut mărturisiri delatoare. Şi nu se sfieşte să recunoască în petiţie: [„excelenţei sale îi] pot apărea stranii unele caracteristici ale depoziţiilor mele". Cu siguranţă că aceste depoziţii îl vor fi nemulţumit pe anchetator care s-ar fi aşteptat la... colaborare. Şi faptul ajunsese şi la cunoştinţa celui ce îi adresa petiţia „de vreme ce Stere făcea apel la acel incident. Adaugă, de asemenea, că din fericire pentru el, nu cunoaşte decît „două-trei persoane" care ştiau de existenţa revistei care face obiectul anchetei şi pentru care e arestat, aşteptînd o pedeapsă. Încît acuzaţia de trădare, formulată de revista de unde am citat acest document, nu se verifică. Nu a trădat pe nimeni, ci a anunţat, penitent, că a renunţat, mai demult, la militantismul revoluţionar, cerînd să fie crezut de asta. S-a trădat pe sine? E probabil sau e îndoielnic. Dar numai pe acela ce fusese cu cinci ani în urmă. Cel de azi era altul. Dar, revenind, să ne întrebăm, e drept să considerăm trădare renunţarea la o convingere? Şi încă la una împărtăşită la 17—18 ani, prea imatură pentru a rămîne şi definitivă? Lecturile şi reflecţia pot devia oricînd (şi mai ales la această vîrstă) o convingere pînă la a fi abandonată cu totul. Încît în culpă e aici numai gestul de a se fi adresat, pentru înştiinţare, şefului departamentului poliţiei (secţia a patra, care ancheta cazul în care era implicat). Gestul, ca act moral, e impardonabil. Mai ales că-l făcea pentru a obţine nu scăparea de pedeapsă, dar, oricum, uşurarea ei. Sigur că la adoptarea deciziei de a scrie această suplică penitentă au concurat destule circumstanţe. Şi acuta depresiune nervoasă (el o numea neurastenie), şi insistenţele rudelor (soţia şi o mătuşă, cu relaţii suspuse, care era gata — pentru că i se sugerase — de a depune o mare sumă de bani drept cauţiune, şi la care Stere, informat, făcea referiri în scrisoarea sa). E chiar, probabil, că ideea scrisorii de penitenţă să-i fi fost sugerată de rudele sale. Toate aceste circumstanţe, şi altele încă probabile — ca de pildă sinuciderea fratelui său —, e posibil să fi avut rolul şi influenţa lor. Dar ele nu sînt de natură a face actul în sine scuzabil. Şi, să adaug, asupra acestui moment extrem de neplăcut al exilului său, Stere a păstrat, toată viaţa, tăcere deplină. Evident, nu-l onora.

Două alte evenimente tragice avea să mai trăiască în închisoarea din Tobolsk. Unul e vestea sinuciderii fratelui său mai mic.

Acesta, student, avîndu-l ca model pe Constantin şi fiind şi el, prin fire, un contestatar şi chiar un insurgent, intrase în contact cu elemente ale mişcării subterane revoluţionare. Greu de ştiut dacă — şi cît — a fost antrenat în activităţi subterane sau de nu va fi fost decît o stare de revoltată insubordonare. Fapt este că, la o descindere nocturnă a poliţiei pentru percheziţia locuinţei sale, fratele lui Stere, înainte de a i se fi găsit ceva compromiţător, s-a sinucis, trăgîndu-şi în tîmplă un glonte de revolver. Vestea l-a tulburat mult pe Stere, deşi nu prea era legat afectiv de fratele său. Dar se gîndea cu groază că el e vinovat de funestul gest al disperatului său frate. Vinovat şi în cazul că fratele a intrat în contact cu mişcarea subterană urmînd modelul lui Constantin, dar şi în cazul că, auzind de suferinţele fratelui său în exilul siberian, şi nesimţindu-se în stare să le suporte, a pus mîna pe revolver, mîntuind cu dilemele. În 1921 exclama, în plină Cameră a deputaţilor: „Am avut, domnilor deputaţi, şi eu un frate, mai mic decît mine, al cărui mormînt fără cruce nici astăzi nu ştiu unde se află. Pomenesc pentru prima oară în public despre această năprasnică moarte timpurie.“ [1] De ce nu i se ştia locul mormîntului e greu de înţeles. Dar drama se consumase şi eternul său sentiment de vinovăţie recidivase acut. Poate că acum chiar avea motive să-şi găsească vinovăţia întemeiată. Grea, ireparabilă era şi lovitura primită de Iorgu Stere, bătrînul. Avusese trei feciori. Nu-i mai rămăsese, dintre ei, decît Costea. Şi acesta se afla, departe, la „Sibir“, fără a putea şti ce va deveni şi ce drum va apuca în continuare. Îi trimetea, fără a precupeţi nici un efort, bani — destui —, îi subvenţiona achiziţionarea cărţilor, în aşa fel încît Constantin să poată trăi, decent şi fără griji materiale, în deportare. Mai mult nu putea face şi se supunea resemnat încercărilor. Costea înţelegea perfect drama părintelui său, se simţea mult vinovat, dar nu putea interveni cu nimic în trecut. Iar viitorul, pe care nu îndrăznea să-l scruteze nu dădea semne de îndreptare. Fiul rătăcit apucase pe un drum fără întoarcere. Tatăl său mai era chinuit şi de soarta averii (a moşiei) pe care o agonisise şi o voise păzită şi sporită de mîna destoinică a unuia dintre feciori. Dar pentru asemenea chestiuni, Constantin chiar că nu avea nici o înţelegere, disprețuind cu totul averea părintelui care îi asigura, totuşi, o

[1] C. Stere, *Cuvîntare asupra validării alegerii din judeţul Soroca* (12 februarie 1921), în *Preludii...*, p. 235.

existență ferită de griji bănești în deportarea siberiană. Între tată și fiu nimic, aproape, nu se putea armoniza. Se iubeau, se stimau, dar cale de apropiere sufletească sau intelectuală nu exista. Suferința amîndorura era, din această cauză, mare, fiecare considerîndu-se vinovat de suferința celuilalt (tatăl pentru că nu avusese tăria de a fi curmat dușmănia mamei împotriva fiului repudiat, iar Constantin pentru că, apucînd drumul răzvrătirii, îi provocase atîtea dezamăgiri părintelui său, îndepărtîndu-se, probabil pentru totdeauna, de el). Dar nici unul dintre ei nu putea (nu mai putea) să remedieze răul aducător de suferințe pentru celălalt.

Al doilea eveniment dramatic e propria sa tentativă de sinucidere. Nu știu cu certitudine dacă acest act funest s-a produs înaintea redactării scrisorii penitente. Dar e mai mult ca probabil. Fapt este că, în timpul detenției, procurorul, probabil pentru a-l demoraliza și mai mult (descoperise, iscusitul anchetator, terenul slab) și — cine știe? — pentru a-i smulge mărturisiri care refuzau să vină, l-a vizitat în celulă, aducîndu-i o veste înmărmuritoare. Lev Tihomirov, unul dintre fruntașii idolatrizați ai *Narodniei Voliei*, trădase și devenise agent al Ohranei. Și drept probă a acestei ticăloșii i-a adus un număr din *Moskovskaia Viedomnosti* în care era publicat un articol al acestui Tihomirov, o însăilare colcăind de toate clișeele utilizate de reacționarii țariști în neghioaba lor propagandă. Vestea acestei treceri scandaloase de partea inamicului a unui lider respectat al mișcării i s-a părut de nesuportat. Și poate că, sub impresia încă a gestului funest al fratelui său, a destrămării sale sufletești și a neurasteniei de care suferea, a încercat să se sinucidă în celulă. Avem despre acest episod două mărturii pe care se poate pune temei. Una e a amintitului memorialist S.A. Jebunov care afirmă că pe Stere „în mod atît de tragic l-a influențat schimbarea de front a lui Lev Tihomirov", încît a încercat să se sinucidă prin spînzurătoare. Dar frînghia, prea subțire pentru trupul său robust, s-a rupt și corpul lui Stere a căzut cu zgomot pe pardoseală. Alertați, gardienii au năvălit în celulă, găsindu-l pe sinucigaș și salvîndu-l. Același lucru îl povestește, în memoriile sale, Mihai Sevastos care deținea informația chiar de la Stere. O singură deosebire aflăm între relatarea lui Sevastos și cea a lui Jebunov. Și anume că această trădare l-a lovit atît de puternic încît, neputînd dormi, a citit pînă în zori *Crimă și pedeapsă*. „Cu sufletul zdrobit de vestea trădării lui Tihomirov, cu nervii scîl-

ciați de tortura psihologică a lui Dostoievski, Stere își puse în gînd să se sinucidă." [1] E probabil ca lucrurile să se fi petrecut cum le povestește Sevastos, respectînd relatarea lui Stere (deși e posibil ca Sevastos să fi aflat de acest moment trist al vieții lui Stere din articolul lui Al. Kidel, pe care îl publicase, în septembrie 1936, în revista pe care o conducea, *Adevărul literar și artistic*). Oricum, faptul pare cam literaturizat primind și ingredientele decorative ale lecturii din Dostoievski și insomniei. Dar nu e exclus, repetăm, ca tentativa de sinucidere să se fi petrecut chiar așa. Dincolo de explicații și circumstanțe, încercarea de sinucidere trădează limpede o mare tulburare sufletească și o acută debusolare.

Gh. Lurie, autorul articolului din *Krasnaia Besarabia*, din care am reprodus scrisoarea penitentă a lui Stere, pune la îndoială această tentativă de sinucidere. Într-un loc insinuează că i se pare improbabil ca tentativa să fi avut loc în cele două luni dintre momentul încarcerării în închisoarea din Tobolsk și data redactării scrisorii penitente. Această insidioasă îndoială, strecurată abil în articolul demascator, nu se sprijină efectiv pe nimic. Iar contestarea din articolul lui Lurie e categoric infirmată de amintirile lui S.A. Jebunov din 1907, care relatează tentativa de sinucidere a lui Stere ca un fapt cert, unanim cunoscut printre exilații siberieni din acea regiune, memorialistul aflîndu-se și el printre ei. Proba aceasta e, cred, de necontestat, infirmînd insinuația lui Gh. Lurie. În alt loc același Lurie se întreabă: „Este aceasta un mit, o înscenare conștientă din partea lui Stere sau tocmai știrea despre renegarea lui Tihomirov a provocat întîi încercarea de sinucidere iar apoi renegarea similară a lui Stere?" Nu a fost deloc o înscenare. Dar uu mit a fost și a rămas. E greu de spus dacă tentativa de sinucidere s-a produs înainte sau după ce Stere a aflat despre dezertarea lui Tihomirov la inamic. Amîndouă ipotezele sînt verosimile. Dar e nedrept să se pună sub semnul egalității fapta abominabilă a lui Tihomirov și scrisoarea lui Stere. Aceasta din urmă nu semnalează decît o ieșire din rînduri, pe cînd Tihomirov a scris în gazetele oficiale moscovite, devenind un adulator nerușinat al țarismului și denunțîndu-și foștii tovarăși. Sînt oare echivalabile sau înseriabile aceste două fapte, așezate, totuși, la antipozi? Dar acest articol al lui Lurie, ca și publicația în care a apărut,

[1] M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească"*, E.P.L., 1968, p. 103, vezi și Al. Kidel, *art. cit.*, în *loc. cit.*

făceau parte din strategia interesată a Cominternului de a compromite valorile politice românești. De la asasinarea unor activiști comuniști onești (după procese de tip stalinist) pînă la denigrări și înșelăciune, totul a fost utilizat în scopuri interesate, în care adevărul nu prezenta nici o importanță. Sigur e, revenind la drama eroului nostru, că tentativa de sinucidere este expresia gravei surescitări nervoase care îl chinuia. E chiar probabil că abia după aceea a fost internat, ca bolnav de nervi, în spitalul închisorii. Și dacă lucrurile stau așa, atunci scrisoarea de penitență a fost redactată după sinuciderea fratelui său și după propria-i tentativă de sinucidere. Cazul se complică și, poate, se explică, deși, în sine, scrisoarea continuă să rămînă, ca act moral, nescuzabilă.

Oricum, penitența, atît de stăruitor declarată, nu trebuie luată în litera ei. „Căința" lui Stere ca și asigurarea că, de acum încolo, nu se va mai abate din „drumul legalității" erau, totuși, afirmații de circumstanță. A continuat să rămînă viața toată un potrivnic neîmpăcat al țarismului și al tuturor ipostazelor opresiunii atotputernicei autocrații. Puțin îi interesa pe exponenții țarismului dacă un vrăjmaș era socialist, narodnic (cum nu mai era Stere) sau un democrat liberal care năzuia la înnoirea structurilor. Stere renunțase la socialism (narodnicism sau social-democratism), dar nu și la democratism sau antițarism. Aceste din urmă convingeri au rămas constante ale vieții sale de luptător. A luptat, însă, nu acolo, în Rusia, ci în România. Dar, deși aflat dincolo de granițele Rusiei, va continua să lupte, pe calea lui, împotriva opresiunii țariste. „Pocăitul" din noiembrie 1888 a continuat să fie un militant. Nici nu putea altfel. Militantismul era o componentă esențială a sufletului său pururi ardent. De n-ar fi trăit atunci, el însuși, sentimentul că trebuie să găsească o altă directivare activismului ideologic, că soluțiile propuse de orientările existente în mișcarea revoluționară sînt nepotrivite și că, deci, opțiunea sa adolescentină a fost falsă, poate că nu ar fi fost tentat de astfel de gesturi. Dar acum, descumpănit ideologic, dezarmat sufletește, a devenit victima ușoară a deciziei necugetate. Din fericire, sinuciderea a eșuat, destinul devedindu-se favorabil măcar o dată și lui Stere.

Lectura, apoi scrisul aveau să acționeze ca o terapie împotriva prăbușirii interioare totale. Stere s-a afundat în studiu. Citea din nou Kant, tratate nemțești de istoria filosofiei și, mai ales, pe exponenții principali ai curentului neokantian. Cu deosebire se pare că l-a marcat lectura cărții lui Alois Riehl, *Teoria științei*,

care i-a descifrat modul de a înțelege relația dintre conștiință și biologia umană, dintre conștiința umană și lumea fizică a universului, salvîndu-l astfel de la trivialele explicitări ale vulgarului materialism mărginit. (În roman, vorbindu-i unui coleg de detenție despre autorul acestei cărți, declara recunoscător: „îi datoresc, pot spune, viața"). Nu e mai puțin adevărat că aceste lecturi, deconcertante în ordinea epistemologică, i-au insuflat și o anume doză de scepticism. Nu numai privind capacitatea, fatalmente limitată, a omului de a cunoaște. Dar și limitarea tuturor actelor sale. Era un scepticism necesar pentru cenzurarea preajuvenilelor entuziasme. Aceasta semnala o intrare mai decisă în maturitate intelectuală. Și, mai ales, detectarea adevărului, atît de înfrigurat căutat, despre rostul și rațiunea vieții. Să decupez cîteva semnificative mărturisiri din roman, care suprind bine tensiunea sufletească din acea vreme a eroului acestei cărți: „Astfel se explică pentru ce, cu apariția conștiinței în lume, s-a afirmat o nouă forță, un factor real și activ în complexul energiilor mondiale... Astfel omul, în acțiunea lui, cu scopurile și idealurile lui, se încadrează și el între *forțele naturale*. Din pricina aceasta, omul poate subjuga scopurilor sale forțele fizice... Lupta noastră nu este deci zadarnică și viața nu e fără rost, pentru că voința noastră este un factor al evoluției universale și idealul nostru e îndrumătorul ei... Viața e acțiune. Universul e acțiune! *Acțiunea* e cheia întregei enigme a existenței". (vol. IV, p. 372—373). Cum se vede, voința nu i se devitalizase. Edificat asupra neliniștitoarei sale interogații care îl tortura de cîțiva ani buni, („blăstămata întrebare"), Constantin se simțea iluminat. Credea a ști, acum, că viața are sens și că datoria omului superior este să lupte pentru depărtarea de animalitate și pentru cunoaștere. Mesianismul său adolescentin, de care se tot delimitase în ultima vreme cu atîta ironie, își găsise — paradoxal — o justificare filosofică. Și era fericit că găsise ceea ce de de atîția ani căuta. Nu era vorba de substanța mai veche a acelui mesianism și a direcțiilor sale de activitate, ci de convingerea — acum legitimă și, deci, fortificată — că acțiunea este rostul necesar al omului. În consecință, găsise justificarea angajării sale în acțiune, din anii încă necopți ai adolescenței. Acțiunea de pînă acum nu i se mai părea judicios îndrumată, voia să-i aducă radicale amendamente pe care le socotea utile. Importantă i se părea însă ideea că acțiunea este rostul umanității, văzînd în acest postulat, repet, legitimarea sacrificiului său. Va găsi, negreșit, un

alt drum — în afara Rusiei — și idealuri care i se păreau mai potrivite convingerile sale. Dar nu va abandona acțiunea, altfel zicînd lupta. De obicei se crede că statutul de cugetător îl exclude pe cel de militant. Stere și-a luat, printre altele, misiunea de a demonstra că această incompatibilitate nu e o lege imuabilă, fiind posibilă și concilierea dintre cele două condiții. Cugetătorul, preocupat numai de latura socială a umanității, a fost, într-adevăr, toată viața dăruit militantismului pentru soluționarea complicatelor chestiuni sociale.

Dostoievski spunea undeva că omul poate fi fericit și într-o temniță. Avea poate dreptate, deși el socotea această stare de euforie ca izvorînd dintr-o credință mistică în puterea spirituală ce călăuzește totul. Stere era însă un raționalist. Dar convingerea lui nu atingea și ea radicalitatea mesianică, similară, pe alt plan, cu credința mistică? Acceptînd delimitările necesare, aș răspunde pozitiv. Cu experiența lui de vechi deținut politic, știa să se izoleze de viermuiala, totdeauna imundă, din jur. Își făcuse un program de studiu și mai că se gîndea ca, după pronunțarea verdictului în procesul în care fusese implicat, să rămînă în închisoare. Părea, la cei vreo 24 de ani ai săi, un bătrîn încercat de viață. Înfățișarea fizică, ea însăși, indică această vîrstă aparentă, cu barba alungită, castanie și cîrlionțată, obrazul supt și palid, acea concentrare a frunții care exprima severitate și tristețe. Nervii deteriorați dădeau figurii sale o stranietate care izbea, trădînd suferință. Nici concentrarea, nici severitatea, nici tristețea, nici suferința nervoasă nu erau aparente (sau „făcute"), ci exprimau zbucium sufletesc și intelectual real. Și el era profund, atotcuprinzător. Nu trebuie să se creadă că renunțase la reflecție prin descoperirea definitivă a crezului. Izbînda lui era mai curînd una a delimitării creatoare față de ceea ce crezuse mai înainte. Căutările de abia începeau și ele presupuneau mult studiu și multă, foarte multă gîndire personală. Spre acest țel se îndrepta. Mai ales că începuse și să scrie. Avea deci nevoie de răgaz și concentrare în singurătate. Închisoarea i se părea a fi, în condițiile în care se afla, un loc potrivit în comparație cu viața de știută colectivitate (obște) în vreo localitate (alta) de deportare.

Alegerea nu stătea însă în puterea lui. A fost trimis din nou în deportare, prelungindu-i-se exilul cu trei ani. La Serghinsk, undeva spre granița Mongoliei. În drumul, lung, spre locul surghiunului, autoritățile i-au îngăduit un popas, prelungit, în orașul

Krasnoiarsk. Se pare că a făcut din nou cunoștință cu calvarul transportului în convoi, pe etape. Și, de data asta, calvarul a durat mai multă vreme, cîteva luni. A ajuns, după chinuri grele, la Krasnoiarsk. Aici se afla un mare număr de deportați politici, asemuindu-se — din acest punct de vedere — cu obștea politicilor din Turinsk. A refăcut, deci, experiența din Turinsk cu acele interminabile convorbiri la care se reducea activitatea unei obști politice aflată în surghiun. Funcționau adevărate saloane literare, unde se discutau, în jurul samovarului, cele mai variate teme. Și discuțiile erau animate, în contradictoriu, detașîndu-se dezbaterii de opinie, mereu aceiași, care se confruntau între ei și își disputau întîietatea, în cele două saloane rivale. Lui Stere, după atîta vreme petrecută în satele de pe Obi sau în închisoare, această modalitate de a consuma timpul deportării i s-a părut — din nou — stranie, inutilă și chiar dăunătoare. Ba aici — spre deosebire de Turinsk, unde măcar se mai croiau planuri de reorganizare a mișcării și de evadări — era o snoabă măcinare de cuvinte în gol, o inutilă despicare a firului în patru. Mai nimic din preocupările și comportamentul lor nu indica în vreun fel convingeri revoluționare. Ispășeau fapte „vinovate" din trecutul lor juvenil cu care păreau a nu mai avea o legătură organică. Firește, nu toți. Dar cei mai mulți așa își petreceau timpul deportării.

Atmosfera de aici, din mediul exilaților din Krasnoiarsk, era o imagine în mic a celei care domina inteligheția progresistă din întreaga Rusie. Practic, mișcarea narodnică se năruise și noile orientări ideologice și politice abia își cucereau aderenții. Cu alte metode și — desigur — în alt scop. Dar efervescența, tipică cercurilor liceenilor și studenților din prima jumătate a anilor optzeci, nu se mai reaprinsese. Nici nu era nevoie, socoteau liderii noilor orientări, în vechea formă, socotită de ei anacronică și ineficientă. În afara Siberiei, prin orașele Rusiei, în centrele muncitorești militantismul revoluționar luase formele unei vieți autentice. Dar lui Stere și altora ca el, exponenți ai mișcării de odinioară, li se părea că totul a decăzut. N-avea(u) dreptate. Noua mișcare revoluționară, în special cea social-democrat marxistă (care, nu peste foarte multă vreme, se va scinda și ea în cele două curente, cel al menșevicilor și al bolșevicilor) era activă și destul de bine organizată. Aceasta din urmă fusese constituită încă din 1883, și fundamentată ideologic în 1885 prin lucrările lui Plehanov *Divergențele noastre* și *Contribuții la dezvoltarea concepției marxiste asupra*

istoriei (1895) polemică de principii cu narodnicismul. Dar lui Stere care nu agrea, din motive ideologice determinate, orientarea social-democrată marxistă, i se părea că mişcarea e în degringoladă şi că nimic nu o mai poate salva. Oricum, el ieşise din rînduri. Nici nu credea necesară salvarea mişcării. Vechea mişcare era, într-adevăr, anacronică şi definitiv condamnată. Pentru militanţi se punea, acut, problema unor noi opţiuni spre care unii se îndreptau, iar alţii le pregăteau. De fapt, unii, destui, erau de mult antrenaţi în noile opţiuni, angajînd dispute cu exponenţii mai vechilor orientări. Stere era el însuşi angajat într-o astfel de edificare filosofico-ideologică, scriind intens pentru propria lui fortificare intelectuală. Dar militantismul narodnic şi socialist îl abandonase cu totul. Se simţea, şi era, un înstrăinat de „ai lui".

În legătură cu popasul său la Krasnoiarsk (care nu poate să fi durat mai mult de o lună-două) şi apoi la Minusinsk, circulă legenda că aici i-ar fi cunoscut pe Lenin şi pe viitorul mareşal al Poloniei Pilsudski. Legenda aceasta a fost lansată chiar de Stere. Prima oară a vorbit public despre această întîlnire, nu chiar oriunde, ci de la tribuna Camerei deputaţilor, la 5 martie 1921, cînd îşi apăra mandatul supus discuţiei pentru invalidare. În această tulburătoare cuvîntare, rostită două zile consecutiv şi care i-a salvat mandatul, la un moment dat Stere a declarat: „... nu uitaţi deasemeni că am fost în acelaşi timp în Siberia cu cei doi şefi de stat, rivali astăzi, din fostul imperiu rus, cu Pilsudski şi cu Lenin."[1] Mai tîrziu, într-un interviu din 1931, va declara: „Inima şi corpul meu sînt pline de rănile existenţei aceleia cînd aveam în dreapta şi în stînga mea, tovarăşi de celulă, pe Pilsudski şi pe Lenin." Mai încolo, reporterul îl întreabă dacă a portretizat cele două personalităţi în roman. La care romancierul răspunde: „Nu m-am atins de numele acestor personagii istorice. Dar ele sînt întrupate în unele caracteristici ale eroului meu."[2] La data cînd i s-a luat acest interviu, nu publicase decît primul volum al romanului, avea gata pe al doilea, îl dicta pe al treilea şi se pregătea să-l înceapă pe al patrulea, care, împreună cu al cincilea, descrie perioada deportării siberiene a eroului. Pilsudski va apărea în roman în volumul cinci. Dar personajul întruchipîndu-l pe Lenin,

[1] Apud, C. Stere, *Preludii. Partidul Naţional Ţărănesc şi „cazul Stere"*, 1930, p. 237.

[2] Omicron, *În preajma revoluţiei*, *Curentul*, an V, nr. 1388 din 7 decembrie 1931.

așa cum e prezentat în al cincilea volum, îl aflăm introdus în scenă încă din volumul al doilea. A împrumutat acestui personaj, dinainte existent, trăsăturile caracteristice lui Lenin, așa cum îl prezintă, în al cincilea volum, la întîlnirea din Minusinsk. Dar, oricum, în 1931 declara că a stat în aceeași închisoare cu Lenin. Cît privește posibilitatea cunoștinței lui Stere cu Lenin, acum, prin 1889—1890, ea este cu totul exclusă. Lenin, născut în 1870, își începe activitatea revoluționară, ca student al universității din Kazan, în decembrie 1887 și e expulzat din oraș în aceeași lună. În 1890 capătă aprobare pentru a-și susține, în particular, examenele la Facultatea de Drept a universității din Petersburg pe care o absolvă în noiembrie 1891. Debutează publicistic în 1893 *(Noi schimbări economice în viața țărănească)*. Datorită intensei activități în cadrul „Uniunii de luptă pentru eliberarea clasei muncitoare", e arestat în decembrie 1895. După interogatorii și stagiul preventiv în închisoare, în ianuarie 1897 e condamnat la trei ani de deportare în Siberia orientală, satul Șușenskoe din gubernia Ienisei, districtul Minusinsk. În martie 1897 sosește la Krasnoiarsk, unde a căpătat o permisie de ședere pînă la 24 aprilie, cînd, prin Minusinsk, pornește spre Șușenskoe [1]. Așadar, întîlnirea dintre cele două personalități la Krasnoiarsk, Minusinsk sau oriunde în Rusia în timpul deportării siberiene a lui Stere nu a putut avea loc. Cum se va vedea, Stere se eliberează din deportare în toamna anului 1891 sau în primăvara lui 1892 și, în noiembrie 1892, ajunge în România, la Iași, unde se stabilește pentru studii. Prin 1891—1892, cînd Stere a călătorit prin Rusia spre Chișinău, Lenin se afla la Samara, unde pleda, ca avocat, pe lîngă tribunalul districtual din localitate. Greu de presupus, chiar imposibil, că Lenin și Stere s-ar fi putut întîlni și convorbi în acea perioadă.

Este, deci, indubitabil că legenda întîlnirii și convorbirii dintre Stere și Lenin în deportarea siberiană sau altundeva în Rusia e o pură invenție, pe care cercetătorii grăbiți au pus temei. Să citez două astfel de opinii, datorate Virginiei Mușat și lui D. Moldoveanu: „Este (Stere n.m.) din nou permutat la Krasnoiarsk, lîngă Minusinsk, unde în 1889, în al șaptelea an de deportare (avea pe atunci 25 de ani), îl cunoaște pe Lenin, deportat și el în

[1] Apud, tabelele cronologice la vol. I, II ale ediției, V. I. Lenin, *Opere*. Ed. Politică 1960, p. 615—626 și, respectiv, 647—660.

Siberia." [1] În *Magazin istoric* (an VIII, 1974, nr. 1) un autor ajunge la concluzia că „între Vladimir Ilici Lenin și Constantin Stere s-a închegat o prietenie strînsă, la închisoare". Și deși precizează că Lenin a fost arestat, deținut în închisoare și apoi deportat în Siberia între 1897—1900, fără a verifica și datele perioadei cînd Stere s-a aflat prin închisori și în exilul siberian, autorul relatează o întreagă poveste despre amiciția dintre cei doi revoluționari, totul bizuindu-se și pe un episod narativ din volumul al treilea din *În preajma revoluției*. Ba se afirmă chiar că Stere, la cererea lui Lenin, i-a făcut acestuia „pe scurt, un rezumat de istorie a poporului român pentru a cunoaște acest popor... Stere l-a informat apoi pe Lenin asupra literaturii române din acel timp..." Aceasta deși, pînă în 1892—1893, cunoștințele lui Stere despre istoria și literatura românească erau practic nule. Întreagă această relatare nu se verifică defel, autorul rezumînd, cu exagerații, un episod romanesc, unde, de fapt, Lenin nici nu apare și nici nu e vorbă de vreun curs concentrat de istorie și literatură prezentat lui, la cerere [2].

Această legendă se bizuie — probabil — pe existența, în romanul lui Stere, a personajului Danilov. E posibil — cum spuneam — ca autorul să se fi gîndit la acest model cînd l-a conceput pe Danilov. L-a imaginat însă — probabil — și cunoscînd unele elemente ale biografiei lui Lenin, inclusiv episodul deportării, în 1897, în Siberia orientală. Iar scena întîlnirii dintre eroul romanului și Danilov la Krasnoiarsk și Minusinsk nu spune mare lucru, pentru că acest personaj apare în roman încă în închisoarea de la Odessa și reapare de cîteva ori pe parcursul narațiunii. E posibil ca Stere să-l fi cunoscut totuși pe Lenin, cîndva, în perioada 1910—1914, în străinătate, în Franța sau Elveția. Și, convorbind, să fi constatat că au fost în Siberia, exilați, o vreme în aceeași localitate, dar la cinci ani distanță. Sau Stere să fi aflat, prin cunoștințe comune, de acest fapt fără a i se preciza cu exactitudine data cînd a avut loc deportarea lui Lenin. Oricum împreună, în același timp, nu au fost în Siberia.

Dacă episodul întîlnirii lui Stere cu Lenin e o pură invenție, adevărat este acela al bunei cunoștințe cu Pilsudski, care va ajunge,

---

[1] Virginia Mușat, *C. Stere, scriitorul*. Ed. Cartea Românească, 1978, p. 11.

[2] D. Moldoveanu, *Cum l-a cunoscut Const. Stere pe Vladimir Ilici. Magazin istoric*, an VIII, 1974, nr. 1, p. 32—43.

peste două decenii, mareșal al Poloniei și șeful acestui stat. Pilsudski a fost condamnat, pentru activitate revoluționară, la exil în Siberia occidentală, executînd pedeapsa între anii 1888—1892. Adică atunci cînd Stere se afla, tot exilat, prin aceleași locuri. În roman, personajul care îl întruchipează pe viitorul mareșal se numește Boreslaw Stadnicki. Cei doi s-au întîlnit mai întîi într-o închisoare și apoi la Serghinsk, satul de lîngă Minusinsk, unde era deportat Stere. Despre acest coleg de detenție, Stere a vorbit și în cîteva articole. Ba chiar o dată, în 1922, în plină Cameră a deputaților, s-a referit la „generalul Pilsudski. fostul student Pilsudski cu care am fost în același timp în Siberia" [1]. Lucru, probabil, adevărat. De altfel, faptul s-a verificat public, stîrnind multă rumoare. În aprilie 1927 Iosif Pilsudski a făcut, în calitatea demnității oficiale pe care o avea, o vizită în România. La unele dintre recepțiile oficiale ce i s-au oferit a fost invitat și Stere. Cei doi foști exilați, recunoscîndu-se, s-au îmbrățișat cu efuziune și au stat de vorbă, în ciuda protocolului de care și Pilsudski părea a fi uitat. Iorga, și el prezent, indignat că președintele Poloniei îi acordă lui Stere atîta atenție afectuoasă, a părăsit supărat recepția. Iar gazetarii au umplut ziarele cu relatarea acestui episod mai puțin obișnuit.

Stere n-a rămas, cum spuneam, multă vreme la Krasnoiarsk. De aici s-a îndreptat spre Minusinsk, unde a făcut un popas, pentru ca să ajungă apoi, fără peripeții, în satul Serghinsk. Sat cuprins, cu case solide, din lemn, cu curți mari, pline de acareturi, dovedind bună stare. Se mai afla, acolo, un mai vechi deportat politic care decăzuse, alcoolizat, devenind umbra depravată a ceea ce fusese odinioară. Stere și-a găsit o gazdă la o bătrînă văduvă, l-a luat cu sine pe colegul de detenție, supunîndu-l unui intensiv proces de reeducare. Veni și iarna, tipic siberiană, cu marile ei neajunsuri. Cu gerul se obișnuise însă, iar „gospodăria" lui era condusă bine de Maria și bătrîna gazdă. Nu ducea lipsă de nimic important. Primea cărți și banii legiuiți, relativ la timpul stabilit. Era însă departe cu sute de verste de cel mai apropiat oficiu poștal. Corespondența venea rar și capricios, iar cea pe care trebuia s-o expedieze aștepta cu săptămînile pînă se ivea o „ocazie". Se ajuta de serviciile unui surugiu care făcea transporturi

[1] C. Stere, *Cuvîntare rostită în Camera deputaților la 4 martie 1921*. În *Preludii. Partidul Național Țărănesc și „cazul Stere"*, 1930, p. 226.

ascunse cu ajutorul unei bine organizate poşte clandestine. Stabilise bune contacte şi cu sătenii care îl priveau cu stimă şi curiozitate. Gospodarii cuprinşi ai satului nu puteau să nu-l respecte pe tînărul aşezat, cu familie, care primea regulat bani de acasă şi-i chivernisea fără a fi zgîrcit, nu bea, citea pînă tîrziu în noapte cărţi groase cît Evanghelia şi scria de zor. Curioasă li se părea numai sobrietatea, atît de supravegheată, a traiului său, cu totul ieşită din comun.

Aici, la Serghinsk, a avut parte de o întîlnire neobişnuită. Un sătean care se tot mira cît de mult citeşte „politicul", i-a spus deodată că în partea locului trăieşte un învăţat pe nume Isaev. Stere şi-a adus aminte că Tolstoi, care era în corespondenţă cu acest original bătrîn, îl citează adesea, lăudîndu-i înţelepciunea. A avut ocazia să-l cunoască. Scena e descrisă mai întîi în decembrie 1932, în textul unei conferinţe publice, şi apoi, în 1935, în al cincilea volum al romanului. Relatarea din conferinţă şi pasajul din roman prezintă neînsemnate deosebiri. Esenţialul e păstrat. Textul conferinţei îl descria pe acest Isaev ca pe „un om înalt, bătrîn, frumos, cu o barbă foarte albă şi cu ochi albaştri, pătrunzători." Era un filozof original, care nu citea decît Sfintele Scripturi, refuzînd orice altă carte. Ţinea la mare cinste Apocalipsa sfîntului Ioan Teologul. Filozofia sa, creştină, era simplă şi dezlega toate înţelesurile sufletului şi ale lumii. Cum Dumnezeu e unul şi în toate, întreaga creaţiune e o emanaţie a lui. Fericirea omului stă în sufletul său, dacă acesta merge pe calea dreaptă poruncită de Dumnezeu. Nu lua în seamă nedreptatea orînduirii sociale sau legile strîmbe. Le considera o abatere de la legea Domnului pe care oamenii n-au ştiut să o aducă, prin credinţă, în cugetele şi sufletele lor. Lectura cărţilor necanonice strică minţile oamenilor şi, de aceea, Isaev recomanda ocolirea lor. În timpul convorbirii, Stere i-a mărturisit falnicului bătrîn, cu figură de apostol, că a citit despre el în scrieri de ale lui Tolstoi şi că e încîntat să cunoască, aici, într-un uitat sat siberian, un ucenic al marelui scriitor. Nu mică i-a fost mirarea cînd a auzit neaşteptata replică: „Eu, ucenicul lui Tolstoi? Tolstoi e ucenicul meu şi încă destul de prost, din păcate. Numai că pe Tolstoi îl vede toată lumea... Dar pe păstorul nu-l poate vedea din mulţimea care îl urmează pe acelaşi drum decît cei din primele rînduri. Eu sînt

acela care merge în frunte.“ [1] După Isaev (în roman apare cu numele de Eliseev), Tolstoi era un fel de eretic care apucase pe o cale greșită. Unii îl urmau pentru că e mare scriitor (îndeletnicire, de altfel, eretică) și le e mai ușor să vadă pe cel de pe cărăruia lăturalnică, decît pe cel din frunte — care era, desigur Isaev — acoperit de masa mulțimii ce merge în urma lui. El, Isaev, e în frunte, el învață și predică adevărul. Tolstoi e un biet învățăcel neinspirat și căzut mereu în greșeală. Culmea e că Tolstoi. obsedat mereu de gîndul că s-a îndepărtat de Hristos, dădea dreptate unor astfel de prooroci, pe care îi cinstea și-i preamărea. Iar aceștia interpretau căutările bătrînului de la Iasnaia Poliana, desele sale pocăințe drept recunoașterea superiorității lor în ale credinței propovăduite. Stere n-a putut uita strania scenă din înghețatul sat siberian și, după patru decenii, a povestit-o public, încă impresionat de tîlcul ei ascuns.

Ducea aici, atît de departe, o viață, oricît ar părea de ciudat, calmă, chibzuită și îndestulată. Nu știu dacă soția lui i-a rămas alături tot timpul la Serghinsk. E probabil că a stat aici, alături de Cotic. Venise primăvara, apoi arșița verii, se anunța toamna. Stere studia metodic, insistent și, de la o vreme, nu numai pentru interesul pur al lecturii sistematice, ci și cu intenții de elaborare. Voia să scrie și el un studiu sau o suită de studii filosofice. Cred — se va vedea — că le-a și scris. Se maturizase atît de tare încît mulți dintre colegii de deportare îi ziceau „moș“. Din băietanul din 1883, înfrigurat întru măreție eroică juvenilă, rămăsese doar o amintire fixată, tulbure, pe o ștearsă fotografie îngălbenită. Era, acum, un deportat cu experiență, trecut prin multe, comportîndu-se ca un înțelept ce trezea respectul. Înțelepciunea lui izvora din lecturi, meditație, har temperamental și experiența, tristă, acumulată. Deși deportat, avusese noroc în comparație cu soarta tovarășilor cu care pornise spre Siberia. Alții nimeriseră rău de tot, în urma amintitului crah al obștei politice din Turinsk și a afacerii cu gazeta și manifestul. Au fost duși, mult mai departe, în Iakuția, au îndurat suferințe extraordinare, au murit — cei mai mulți — în chinuri atroce, efectiv ca eroi și martiri. Aranjamentul sau norocul au determinat „potrivirea“ acestei soarte

[1] C. Stere, *Întîlniri fortuite*, *Adevărul literar și artistic* din 1 ianuarie 1933.

mai ferite? De fapt, întrebarea e inutilă. Pentru că îi ştim răspunsul. Stere nu a fost expediat în Iakuţia, ci, aici, la Serghinsk datorită amintitei scrisori de penitenţă, din 25 noiembrie 1888, către şeful departamentului poliţiei. Asigurările lui că nu mai militează ca socialist şi narodnic au convins stăpînirea. Pentru că alţi colegi de exil, ajunşi în Iakuţia şi supuşi, acolo, unui regim de viaţă teribil, s-au răzvrătit. În consecinţă, în martie 1889, autorităţile s-au dedat, în Iakuţia, la un adevărat măcel al exilaţilor, unii fiind ucişi pe loc, alţii condamnaţi la ocnă pe viaţă, alţii condamnaţi la moarte prin spînzurătoare, sentinţa fiind executată în august 1889. Printre cei condamnaţi la spînzurătoare s-a numărat şi prietenul lui Stere din Chişinău, Lev Kogan-Bernstein (în roman Moise Roitman). Acest asasinat colectiv din Iakuţia a rămas în amintirea foştilor exilaţi politici siberieni, fiind evocat, succint, şi de Stere în roman. Iar el a scăpat, probabil nu în mică măsură datorită acelei scrisori penitente din noiembrie 1888, deşi, lasă a se înţelege Gh. Lurie în amintitul articol, sentinţa îl deportase şi pe Stere în Iakuţia. Apoi locul detenţiei a fost schimbat.

N-ar trebui să se înţeleagă de aici că stagiul siberian al lui Stere ar fi fost comod şi pus la adăpost de orice primejdii. Expediţia lui silită spre ţinuturile lacustre ale osteacilor de dincolo mult de Tobolsk, relatată mai înainte, ca şi şederea lui acolo destulă vreme dovedesc, cît de greu i-a fost şi cît de multe a îndurat. Dar, oricum, putea fi mult mai rău, dacă împărtăşea tragedia colegilor săi. A imaginat, în roman, o scenă (pe care o admitem sub beneficiu de inventar) în care colegul de ideal de la Chişinău, înainte de a fi executat — prin spînzurare — în închisoarea din Iakuţia, îi transmite un mesaj scris, implorîndu-l să continuie lupta antitaristă sub deviza absolutismului eticist „nici o picătură de forţă morală nu se pierde în zadar". Va fi deviza de principiu suprem a întregii sale vieţi şi o va respecta. Acest mesaj venit aproape de dincolo de mormînt nu a fost trădat niciodată. Antitarismul total a rămas constanta convingerii sale. Şi ea a determinat, în perioada crucială dintre 1914—1918, opţiunea politică potrivnică alianţei cu Antanta care i-a adus nedreapta acuzaţie de trădare şi oprobriul teribilului „caz Stere". Dar el, netulburat de conjuncturi, şi-a urmat, inflexibil, crezul vieţii, plătind amarnic pentru convingerile sale. Sigur că aceste convingeri se distanţaseră — cum s-a văzut — de cele din adolescenţă, pînă la renunţarea la socialism şi marxism. Dar cîteva constante,

importante, au persistat, menținîndu-l pe Stere pe poziția — neînfricată — a radicalismului democratic de stînga, a militantismului pentru dreptate socială și națională.

Puțin a lipsit totuși ca aici, la Serghinsk, destinul lui să nu ia o întorsătură fatală. În roman a imaginat un episod posibil de crezut (pentru că și altele, asemenea, odată verificate, s-au dovedit reale). Marele duce Alexandru, fratele țarului, face o călătorie de inspecție și informare prin Siberia, trecînd prin Krasnoiarsk spre Extremul Orient. Guvernatorul provinciei, pentru a se evidenția și urca în grad, a înscenat un atentat la viața înaltului demnitar, plasînd o falsă bombă infernală sub un pod peste care trebuia să treacă suita marelui duce. Firește că la vreme, chiar sub ochii înălțimii sale, atentatul a fost dejucat. De această strașnică punere la cale a fost acuzat nimeni altul decît eroul cărții noastre. Așa se face că, pe neașteptate, o echipă a poliției civile, trimisă urgent din dispoziția expresă a guvernatorului, a sosit la Serghinsk și l-a arestat, în toiul nopții, pe Stere. Cu cătușe la mîini și la picioare, a fost imediat pornit, sub pază întărită, la Minusinsk. Încarcerat și atent supravegheat, aștepta, în celula închisorii politicilor, interogatoriul care să-i lămurească și lui motivul enigmaticei arestări. A rămas înmărmurit cînd a aflat de absurditatea acuzației, dar și îngrozit de consecințele ei. Norocul l-a mai ajutat o dată. Pentru că jandarmeria (adică Ohrana), străină de această afacere, cînd a fost admonestată, s-a socotit lezată și va fi prima interesată să dezvăluie Curții imperiale (chiar țarului) adevărul: anume că înscenarea e fără temei și că guvernatorul a vrut să compromită Ohrana. Colonelul de jandarmi din Minusinsk l-a înștiințat deci pe nevinovatul arestat despre țele ascunse ale afacerii, lăsîndu-l să înțeleagă că l-ar ajuta dacă ar acționa. Stere a redactat, deci, un memoriu pe care l-a expediat, prin intermediul comandantului jandarmeriei locale, către mareșalul nobilimii din Basarabia, cu rugămintea ca acesta să-l înainteze la Petersburg cancelariei Curții imperiale. E singurul memoriu către stăpînirea țaristă despre care el a amintit vreodată. Despre celălalt, din noiembrie 1888, n-a scos niciodată o vorbă. De la Chișinău memoriul lui Stere, însoțit de stăruințele mareșalului nobilimii, care îl cunoștea bine pe tatăl lui Stere, a pornit, într-adevăr, spre Petersburg. Succesul a fost instantaneu. Mai întîi, deținutul a fost eliberat, provizoriu, din închisoare, primind dreptul de a locui, sub supravegherea atentă a jandarmeriei, în oraș. Curînd a fost

convocat de colonelul de jandarmi. Acesta l-a înștiințat că, în urma memoriului său, Ministerul de Interne și Corpul jandarmeriei (Secția a treia a acestei instituții era Ohrana) s-au pus, în sfîrșit, de acord. În consecință, nu ar mai fi util ca memoriul lui să ajungă la cancelaria Curții imperiale, pentru a-l tulbura, inutil acum, pe țar. Dar mareșalul nobilimii refuză să retragă memoriul lui Stere, fără acordul expres al petiționarului. Deci colonelul de jandarmi îi cerea lui Stere să-l anunțe pe mareșalul nobilimii basarabene că își retrage cererea și, prin aceasta, acuzația.

Colonelul, sigur pe omnipotența sa, a știut să-i strecoare, perfid, amenințarea, abia voalată, că Siberia e mare și viața unui deportat oricînd posibil de curmat printr-un accident oarecare. Stere a înțeles imediat cum stau lucrurile. Mai ales că spilcuitul colonel l-a asigurat că, dacă acceptă „tîrgul", îi garantează că, la sfîrșitul termenului deportării, care era aproape, va fi, în sfîrșit eliberat, nemaiordonîndu-se, cum se intenționa, prelungirea surghiunului. A cerut timp de reflecție. A comunicat, apoi, colonelului consimțămîntul său, scriindu-i mareșalului nobilimii din Basarabia că acceptă întreruperea demersurilor pe lîngă țar. Sigur că a riscat. Dar de nu ar fi riscat în acest joc al intereselor oculte, pericolul prelungirii deportării (cazul cel mai fericit) sau al asasinării prin accident aranjat nu era mai mare? A mizat, așadar, pe prima dintre soluțiile alternativei. Și opțiunea s-a dovedit benefică. Deocamdată, scos de sub acuzația gravă de crimă de stat, a fost pornit înapoi la locul deportării sale, pașnicul sat Serghinsk. A fost primit, cu adevărată simpatie, de localnici, care vedeau în el un scăpat de la moarte sigură. Asemenea izbînde trezesc întotdeauna simpatie și stimă. Dar, cum spuneam, reținem acest episod sub stricta rezervă a beneficiului de inventar.

Eliberat, cu sufletul scindat între speranță și resemnare, Stere și-a reînceput lecturile și studiul. Lecturile și primirea, de-a lungul anilor de surghiun, a atîtor colete cu cărți îi creaseră o adevărată celebritate nu numai printre colegi și localnici, dar și înaintea autorităților. Stere a povestit apoi, și Sevastos a relatat în amintirile sale, o pățanie hazlie care vorbește însă despre faima sa de cititor insațiabil. Odată, un colet cu cărți expediat cine știe de unde în Liberia a ajuns, printr-o încurcătură a mesageriilor. în Siberia. Aici, autoritățile poștale n-au putut descifra exact numele destinatarului scris cu litere latine, cum, din aceeași

cauză, fusese confundată și denumirea țării. Dar știau numele lui Stere care primea de regulă colete cu cărți. I-au trimis, în consecință, lui Iada cu cărți. Primind-o, s-a așezat la lucru precipitat, a citit ceea ce îl interesa, și-a luat note, returnînd apoi lada cu cărți adevăratului destinatar [1]. De la o vreme, nu se mai mulțumea doar să facă lectura cu condeiul în mînă. Cugetînd pe marginea celor citite, a vrut să-și aștearnă gîndurile pe hîrtie. A comandat cărți noi, nu numai petru completarea bibliografiei, cît pentru a-și lămuri mai bine sau a-și verifica propriile opinii. Apoi, deodată, a început să scrie. Debutul acesta s-a produs nu aici, în Serghinsk, ci încă în închisoarea din Tobolsk, cînd aștepta verdictul „complotului" de care am amintit mai înainte. Își stabilise un program de lucru, cufundîndu-se, absorbit, în scris. Mutat la Serghinsk, continuă lucrul, reluîndu-l la Minusinsk, apoi iar la Serghinsk. Nimic nu-l mai poate îndepărta de la masa de scris. Redacta — la 24—25 de ani — ceea ce apoi va numi un tratat de filosofie: „Acum 40 de ani am început să public un tratat de filozofie. Dar numai am început, căci, în curînd, silit de împrejurări, a trebuit să renunț" [2]. Precizarea se referă la ciclul publicat, în *Arhiva*, revista ieșeană a lui A. D. Xenopol, nu în 1893, cum ar reieși din data menționată („acum 40 de ani"), ci în 1897.

Dar această suită de studii fusese redactată cu cîțiva ani mai înainte, de prin 1889 pînă prin 1890. A mărturisit-o limpede în primul studiu din ciclu: „Hotărîrea de a publica acest șir de studii, după atîția ani de cînd a fost scris are nevoie de o explicare, dacă nu de o justificare. Ele au fost scrise în cea mai mare parte pe la 1888—1890, cînd am fost tînăr de tot, în închisoarea politică din Tobolsk iar restul în diferite localități mai mult sau mai puțin « uitate de Dumnezeu » din Siberia orientală, adică în condițiuni cît se poate de puțin priincioase pentru o muncă științifică" [3]. Cîteva pagini mai încolo, justificîndu-se, adăuga: „Cunosc foarte bine defectele acestei lucrări, dar nu mă lasă inima să o refac, chiar dacă nu mi-ar lipsi timpul pentru o asemenea întreprindere (într-o notă de subsol menționa că ar trebui să aducă lucrarea la zi cu bibliografia temei, de la 1890 încoace — n.m.) pentru că de fiecare cuvînt de aci sînt legate pentru mine atîtea și așa fel

---

[1] M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească"*, E.P.L., 1966, p. 103.
[2] I.S., *De vorbă cu d. Stere*, *Adevărul literar și artistic*, din 19 martie 1937.
[3] C. Stere, *Încercări filozofice*, *Arhiva*, 1897, nr. 3—4, p. 159—160.

de amintiri și fiecare pasaj are istoria lui, cîteodată comică, mai des foarte tristă; încît mi s-ar părea că orice modificare atinge prea dureros însăși personalitatea mea. Astfel le public aceste studii așa cum sînt, cu toate că azi, chiar ca chestiune de fond, în multe privințe aș fi scris altfel. Dar mai ales asupra formei au înrîurit defavorabil două împrejurări: mai întîi fiecare coală scrisă tebuia să fie predată directorului închisorii, spre păstrare, pînă la eliberarea... ipotetică din ea și pentru că în locul acestei coale scrise să mi se deie cu număr o alta albă. Oricît de ignoranți sînt directorii de închisori și, în genere, autoritățile din Siberia și oricît de neaccesibilă ar fi pentru ei o lucrare de asemenea natură, totuși am fost silit prea des să recurg la o terminologie difuză și nehotărîtă, la fraza evazivă în tot ce atinge vreo chestie socială, politică sau religioasă ca să nu pierd «favoarea extraordinară» în închisorile *rusăști:* permisiunea de a mă folosi de cărți, hîrtie și cerneală și astfel să nu fiu expus la o inactivitate complectă de restul lumii, izolare, fără putință de a prevedea sfîrșitul ei și nici măcar dacă acest sfîrșit va veni vreodată. Cu toate acestea, prin cîte întreruperi silite și accidente n-a trecut lucrarea mea pînă să fie isprăvită! Pe urmă, în condițiunile atît de nenormale, cînd întrebarea caracteristică, pusă ca titlu unui capitol «Pentru ce să mai trăim?» nu e numai chestie pur teoretică, cînd «puterile oarbe ale Inconștientului» iau o formă așa de materială ca pereții groși de piatră și ușa ferecată de stejar cu zăvoru-i greu de fer, în momentele cînd «Omul în fața naturei neîndurătoare și rece» e reprezentat numai de tine însuți în mijlocul acestui decor, iar ca manifestare de «relații inter-omenești, frățești» abia poate pătrunde din afară vuietul surd al pașilor sentinelei — ușor se explică celălalt defect al stilului: tonul prea extatic și nepotrivit cu natura scrierilor pur teoretice și abstracte. Dacă aceste defecte se simt puțin în articolele de filozofie pur abstractă (de pildă în *Teoria cunoștinței*, *Critica «transcendențelor» lui W. Wundt*, *Spiritul și materia* etc.) care, de altfel, au tocmai un interes mai mare în sine — ele apar însă cu toată puterea în articole cari ating vreo chestie morală sau socială și, mai ales, în articolul introductiv *Misiunea filozofiei* care a fost scris în împrejurări cu totul excepționale asupra cărora e de prisos să mă întreb aci... În orice caz ele (aceste studii — n.m.) au un interes ca «document uman»"[1].

[1] *Ibidem*, p. 167—168.

Aceste mărturisiri, de o tulburătoare valoare emoțională, documentează asupra condițiilor elaborării acestui ciclu de studii. Cît privește calitatea argumentelor, aici lucrurile se păstrează în limitele relativității funcționale. Că nu voia, din motive sentimentale, în 1897, să le aducă, bibliografic, la zi și să opereze modificările necesare, e perfect de înțeles. Dar stilul și terminologia puteau fi retușate pentru că, oricum, aceste studii treceau prin purgatoriul traducerii din limba rusă în română.

Acest tratat sau ciclu de studii filozofice trebuie să fi avut dimensiuni respectabile. În prezentarea lor sînt anunțate nouă secțiuni (studii) ale, probabil, unui tot coerent. Ele ar fi următoarele: *Misiunea filosofiei*, *Teoria cunoștinței*, *Critica «transcendentelor» lui Wundt*, *Metoda științifică*, *Spiritul și materia*, *Voința și intelectul*, *Determinismul și liberul arbitru*, *Individul în evoluția socială*, *Scopul vieții individuale* („*Pentru ce să trăim*?"). Dintre acestea, în *Arhiva* nu vor fi publicate decît trei studii. A întrerupt Stere, în 1898, publicarea lucrării sale? A avut loc o defecțiune în raporturile cu profesorul său Xenopol? E greu de răspuns. Probabil că unele capitole *(Individul în viața socială* sau fragmente din *Scopul vieții)* au fost folosite în teza de licență. Dar acestea sînt simple și incontrolabile ipoteze. Singurul fapt cert e că din această lucrare mai vastă, Stere a publicat trei capitole (în numerele 3—4, 5—6 și 7—8 din martie-august 1897 ale revistei *Arhiva*). E o certitudine, în ordinea de interes a acestui capitol, de subliniată însemnătate. Cum din arhiva lui Stere nu s-a păstrat nimic, pe calea publicației lui Xenopol ne-au parvenit știri sigure despre începuturile activității creatoare a lui Stere. Și debutul, chiar în acele neprielnice condiții atît de colorat evocate, s-a situat în spațiul filosofiei. Iar temele dezbătute au în centrul lor vital chiar întrebările care îl torturaseră de pe la 19—20 de ani, încă din vremea detenției în închisoarea centrală din Odessa. Chinurile cogitative ale eroului din roman, descrise cu acuitate de autor, le regăsim transcrise, în limbajul abstract adecvat, în aceste studii redactate peste trei-cinci ani. Ba chiar apar tentative de aflarea unor răspunsuri posibile la torturantele întrebări ale unui tînăr care, pentru a se edifica intelectual, studiase temeinic și, acum, așternea pe hîrtie interogațiile și crîmpeie de răspuns. Ceea ce ar trebui să ne rețină aici atenția nu e atît calitatea sau valoarea acestui timpuriu debut în ale filozofiei, cît însăși producerea lui. Eroul nostru nu era, nici atunci, un oarecare. Citise

mult, meditase poate şi mai mult, simţind nevoia să se clarifice în scris. Pentru că numai scrisul, fixînd gîndul, îl limpezeşte, iscînd alte interogaţii şi semnalînd nu numai golurile în cunoaştere, dar şi interesul sporit de a le acoperi prin noi lecturi, mai adîncite. Cita scrieri notorii în germană, franceză, engleză. Pe lîngă autorităţi în ale istoriei filozofiei (ca Harald Höfding), îi aflăm aici, confortabil reprezentaţi, pe cei mai importanţi dintre neokantieni: Karl Göring *(Sistem der Kritischen Philosophie)*, Alois Riehl, Avenarius, pe Otto Liebmann *(Kant und die Epigonen)*, cel ce lansase celebra formulă: „Es muss auf Kant züruckgegangen". De altfel, în cel de al doilea studiu publicat în *Arhiva*, autorul mărturisea deschis: „În dezvoltările ce urmează mă voi sprijini mai ales pe filozofia germană modernă." Şi aceasta pentru că „numai în Germania chestia (cunoştinţa — n.m.) s-a pus pe o bază largă şi pe un teren solid. În mişcarea « noului criticism » care începe cu Otto Liebmann... şi ajunge punctul culminant în lucrările lui K. Göring, A. Riehl şi R. Avenarius, a fost formulată şi dezvoltată teoria filozofico-ştiinţifică a cunoştinţei care a lăsat la o parte şi pe «a priori » al lui Kant şi « abstracţiunea » pozitivistă, fără să se afunde în nebuloasa metafizică".[1]

Această mărturisire e foarte importantă pentru devenirea ideologică a lui Stere. Pentru că, se ştie, orientarea reformistă din cadrele mişcării socialiste europene a avut ca fundament filozofic criticismul neokantian. Bernstein, Hertz, David şi încă alţii se sprijineau, în mod explicit, în dezvoltările lor pe reevaluarea unor opinii ale lui Marx şi Engels, pe teze şi concepte ale neokantienilor. Stere al nostru s-a îndreptat — probabil că nu la întîmplare — spre criticismul neokantian încă din anii deportării siberiene, consolidîndu-şi filosofic actul delimitării şi îndepărtării de marxism. Şi-a cristalizat, astfel, propriul punct de vedere, prin lecturi şi meditaţii adîncite. Un punct de vedere sau să-l numim altfel, concepţie despre societate şi mecanismele ei interioare, în multe privinţe deosebită de teoremele principale ale marxismului (rolul ţărănimii în ţările predominant agrare, funcţiunile liminare în aceste spaţii ale clasei muncitoare, absorbanta problemă naţională cam neglijată de marxism etc.). Din această cauză, autorul a ţinut să prezinte în roman numeroase scene în care eroul (Vania Răutu — alias Stere) se confruntă cu exponenţi ai social-democratis-

[1] C. Stere, *Încercări filozofice*, *Arhiva*, 1897, nr. 5, p. 285.

mului marxist. Sigur că acelea cu Lenin (în roman, Danilov) sînt imaginate. Dar acest personaj reprezenta și atunci direcția radicalismului marxist de care Stere s-a delimitat. E sigur că, în diferite obști ale politicilor din Siberia, Stere a angajat polemici neîmpăcate, ceea ce nu va însemna renunțarea la militantismul social și politic, ci numai reorientarea acestuia spre scopuri socotite mai utile și mai adecvate. Mesianismul său de răzvrătit își păstra nealterată substanța. Iată o dovadă a acestui adevăr, exprimat printr-o profesiune de credință tonică și optimistă. Comentînd celebra *Confesiune* a lui Tolstoi în care se află derutant neîncrezătoarea exclamație „ei, și apoi?", Stere replica senin: „Cred că «apoi» oamenii au să găsească că viața merită să fie trăită, cred că «apoi» ei au să întrebuințeze toată puterea lor pentru a mări cît de mult plinătatea și multilateralitatea vieții fiecărui membru al marii familii *panumane*, cred că «apoi» dragostea reciprocă, relațiile interomenești bazate pe dreptate, determinarea independentă a destinelor proprii au să deie oamenilor de «apoi» o astfel de fericire că în epoca noastră săracă nu o va putea zugrăvi nici fantazia cea mai înflăcărată; cred că venind, în sfîrșit, neînlăturabilul «început al sfîrșitului» omenirea va lupta pentru fiecare palmă de pămînt și numai cu cel din urmă oftat al celei din urmă ființi omenești va cădea din mînele omului mare sceptrul domniei asupra stihiilor oarbe. Omenirea va muri ca un soldat la postul său, cu conștiința datoriei împlinite, cu conștiința că viața-i n-a fost trăită în zadar, că nu în zădar au trăit și au suferit marile genii și nu în zădar au sîngerat marile inemi. «Ei, și apoi?». Ceea ce va mai fi «apoi» nu mai are nici un raport cu dorințile pămîntești, cu idealurile omenești"

De n-ar fi scris aceste încercări filozofice în condițiile — puțin obișnuite —, arătate chiar de autor, e sigur că exprimarea idealului său social ar fi căpătat o concretețe și mai explicită. Dar să nu uităm că tînărul Stere nu elabora, atunci, un studiu de sociologie sau politologie, ci unul de filozofie. Nici măcar un studiu de filozofie socială. Preocuparea sa, care îl tulburase atît și îl chinuia de cînd fusese arestat, se concentra în jurul întrebării despre rostul omului în lume, despre capacitatea omenescului de a învinge stihialul („lutul"). Poate filozofia să răspundă valabil la această esențială întrebare, poate ea contribui efectiv la dezlegarea acesei taine? Investigațiile sale în sferele filozofiei înalte

urmăreau să detecteze un răspuns la aceste întrebări torturante, ivite din contemplarea umanității surprinsă (în închisoare) în condiții liminare, cînd fiara din om abia putea fi zăgăzuită, cînd granița dintre omenesc și subuman abia mai putea fi ghicită. Din perspectiva acestei situații limită a relației dintre uman și subuman, filozofia (chintesența cugetării umanității) se validează ea ca eficientă, poate ea oferi un model privind condiția și rostul omului pe pămînt și datoria sa morală? A încercat (nu degeaba și-a intitulat studiile, mai tîrziu considerate „tratat", simplu și nimerit, „încercări filozofice") să ofere cu puterile sale intelectuale, răspunsuri la aceste interogații. Interogații ale unui tînăr care, de la 18 ani, trăia o experiență dramatic de neobișnuită, prin închisori populate cu drojdia omenirii, deportat în pierdute ținuturi siberiene în care oamenii păreau a fi rămas (poate și rămăseseră) în afara oricărei evoluții pe scara civilizației, trăind asemenea triburilor sălbatice din epoca primitivă. Meditațiile sale erau, așadar, provocate de contemplarea îngrozită a omului aflat în condiție-limită. Și, în astfel de împrejurări atroce, constata că pînă și individul provenit din lumea civilizată și dotat cu bagaj intelectual, poate fi supus influenței dezumanizante, avînd de aceea nevoie de extraordinară forță morală pentru a se menține la suprafață. Aflase asta cu tristețe, din propria experiență, ca unul ce luptase cu sine și cu forțele oarbe ale teluricului agonizant. Izbîndise. Dar întrebările își păstrau valabilitatea întreagă. Merita, era chiar imperios necesar (kantiana „datoria morală", care va deveni axul întregii sale existențe de luptător) să dea expresie acestor întrebări, formulînd și răspunsurile considerate potrivite. Vor fi — se va vedea — răspunsuri tonic optimiste.

„Filozofia — declara eroul nostru, încrezător — nu poate crea sentimente pe care cineva nu le are; ea poate numai să meargă întru întîmpinarea, cum am spus, a « trebuințelor inimei », deja existente, poate numai să arate *încotro* trebuie îndreptate sentimentele ce clocotesc *deja* în pept și încălzesc *deja* sufletul, ea poate, în sfîrșit, să dovedească numai că oricine într-adevăr *iubește* pe oameni și că oricine nu e strimt iubitor de sine și un vorbitor fără miez, că acela trebuie să tindă către acest ideal . . . Dar este oare realizabil acest ideal de unire sau înfrățire generală și de biruința stihielor? Filozofia este silită să răspundă că pesimismul negru ca și optimismul trandafiriu sînt în această privință deopotrivă neîntemeiate . . . Viitorul să va îndeplini oricum va fi el, *nu fără*

om ci cu participarea lui activă. (Aici îl parafraza pe A. Fouillée din *La science sociale contemporaine*, dînd și citatul respectiv în nota de subsol — n.m.). Soarta oamenilor astfel în mare măsură atîrnă și de la aceea, *ce fel de scopuri* își vor propune ei și de la inteligența și priceperea cu care au să lucreze spre a le atinge . . . Numai biruința în luptă pentru ideal îl *poate* mîntui și numai însăși această luptă, *numai slujirea idealului în toată măsura puterilor*, *poate — chiar și imediat —*, *acum în fiecare moment de trecere prin această «vale a plîngerilor»*, *poate da un înțeles moral existenței noastre* cari altfel rămîne fără rost și fără noimă. Iar ca să credem în posibilitatea de a ne apropia mereu către ideal avem temeiuri dintre cele mai serioase." Apoi, după ce deplînge faptul că omul e însă supus puterilor oarbe ale naturii, conchide în termeni tot încrezător optimiști: „însă omul luptător, odată răsculat împotriva inconștientului nemărginit, nu se oprește. Observațiunea nepărtinitoare spune filozofului că uriașa frămîntare, cu care ne apropiem de sfîrșitul veacului, ne prevestește momentul cînd omul va ajunge, în sfîrșit, stăpîn netăgăduit pe soarta și istoria sa, supunînd idealurilor sale de fericire și dreptate puterile inconștiente ale evoluției sociale. Atunci se va sfîrși *istoria naturală* a propășirei omenești și să va începe adevărata *istorie omenească*. Unde ne va ducea ea? Cine va putea să o spuie?" Examinează apoi și alternativa pesimist descurajatoare: „Dar chiar dacă am presupune că omul nu va putea birui, nu va reuși în lupta-i titanică cu Inconștientul, totuși e mai bine ca omenire să cadă ca un erou, în lupta-i pentru ideal decît să aștepte cu o hotărîre tîmpită un sfîrșit rușinos, ca un rob al stihiilor. Numai lupta comună ne face într-adevăr oameni și frați, iar *fiecare pas* înspre ideal apare ca o biruință, ca un triumf al rațiunei și al voinței omenești și acest pas singur, independent chiar de rezultatul final, merită toate jertfele și sforțările cerute și dă prin sine însuși un înțeles moral vieții noastre."[1]

Se poate obiecta că și interogațiile și răspunsurile acestor reflexii dramatice reflectau stadiul de înțelegere a filozofiei secolului al XIX-lea cu optimismul ei robust în forțele umanului. E posibil ca obiecția să fie îndreptățită. Dar eroul nostru nu a negat niciodată că s-a format intelectual în acel secol pozitivist, încrezător în puterea științei transformatoare care va determina învingerea stihialului de către omul cugetător. De atunci lucrurile

[1] *Ibidem*, p. 180—183.

s-au mai nuanțat și, nu odată, avem sentimentul că știința transformatoare nu numai că nu eliberează umanitatea, dar îi amenință, pustiitor, existența. Această realitate incontestabilă nu anulează însă valoarea optimismului filozofic al lui Stere de la 23—25 de ani. Pentru că și astăzi omenirea continuă să spere — vorba tînărului Stere — în „triumful rațiunii și al voinței omenești". Și azi ca și ieri, nu credem toți, asemenea lui Stere în 1888—1891, că „numai lupta comună ne face într-adevăr oameni și frați" și că acest militantism conferă „prin sine însuși un înțeles moral vieții noastre"? Iar Stere, deși maturizat în convingeri comparativ cu haosul de idei al adolescentului de la 18 ani, continua să împărtășească o filozofie de luptător. În acest plan, convingerile sale nu suferiseră nici un fel de modificare. Dimpotrivă, lecturile îi fortificaseră crezul. Selectase oare lecturile pentru a reține doar acele scrieri care să-i sprijine convingerile? E posibil. Dar care cugetător nu supune lecturile unei prealabile sau ulterioare operații de selectare, pentru a ajunge la un punct de vedere socotit, totuși, obiectiv și original?

Trăia retras, aproape izolat în mica obște politică locală, în acest Serghinsk, un sat care deschidea într-o latură a sa priveliștea unor munți înalți. Se aranjase ca un bun gospodar, era stimat și n-o ducea deloc rău. Citea, scria și aștepta eliberarea. Promisiuni în acest sens, cum se știe, avea. Și iată că îndoielnicile promisiuni par a avea sorți de împlinire. În toamna lui 1891, dacă acceptăm versiunea lui Lurie [1], sau în martie 1892, Stere a primit încuviințarea să se stabilească la Minusinsk pentru a-și pregăti, în cîteva zile, plecarea spre casă. Cînd totul era gata, a fost chemat la isprăvnicie unde i s-a făcut cunoscut oficial că este eliberat (cu un an înaintea împlinirii termenului?), adăugîndu-i-se precizarea că nu are voie să se stabilească în cele două capitale ale imperiului, în nici unul dintre orașele universitare sau în cele industriale. Restricțiile erau grele. Dar acum nu-i stătea gîndul la ele. Trebuia să o pornească de îndată la drum pentru că avea de străbătut, pînă

[1] Gheorghe Lurie afirma, în articolul citat, că lui Stere i s-a redus durata exilului. Ar fi trebuit, potrivit sentinței din decembrie 1888 sau ianuarie 1889, să termine noua condamnare la exil (trei ani) în toamna lui 1892. Dar ar fi fost eliberat mai devreme cu un an. Evident, Lurie apreciază că această reducere a exilului se datorează scrisorii penitente din noiembrie 1888 și alteia, mai succintă, din octombrie 1889. Nu avem probe să-i verificăm afirmația. Să fi stat Stere în Basarabia din toamna lui 1891 pînă în noiembrie 1892, cînd s-a stabilit la Iași? E posibil.

la îngheț, o imensă distanță, comparabilă cu aceea dintre Chișinău și Paris. Și tot acest drum — pînă la prima stație, de cale ferată — trebuia parcurs cu troica (apoi și cu sania) în cinci-șase săptămîni. Altfel risca să se împotmolească undeva pe drum, fără a mai putea înainta decît după potolirea inundațiilor. A fost o culme a calvarului această călătorie contra cronometru, care nu i-a îngăduit nici un răgaz. S-a folosit de ceea ce în Siberia se numea sistemul „frînghiuței", un fel de originală poștă a cărăușiei particulare, rețeaua avînd plantat din loc în loc cîte un „prietenuș" care prelua călătorul și-l transporta pînă la „stația" următoare. Singurul element fix al acestui iureș era călătorul cu bagajul lui. Ceilalți se schimbau la intervale fixe — a căror parcurgere putea dura și două-trei zile —, cu o rapiditate atît de aiuritoare încît nici nu apucau să-și rețină reciproc figura. Iar călătorul (călătorii), grăbit foarte încît mai adesea nu se oprea nici noaptea, hrănindu-se numai cu merinde reci, stătea mereu cu mîna pe revolver pentru a se apăra de posibilele atacuri ale vagabonzilor profesionalizați. Ziua se îngemănase cu noaptea, într-un semiîntuneric indistinct și egal cu sine. Goana nebună amestecase totul, încît parcă se șterse pragul dintre veghe și somn. Nu vedea decît spatele căruțașului, crupa calului lăturaș, cîțiva copaci risipiți — parcă mereu aceiași — care fugeau pe dinaintea ochilor. Nici la Krasnoiarsk, unde mai locuiau vechii tovarăși, nu a poposit. Înainta, ca un halucinat, gonind, prin taigaua mohorîtă, către un țel ce părea să nu se mai apropie. Acinsk, Tomsk, Kainsk, Omsk, Petropavlovsk, Kurgan erau numai stațiile mai importante în care se schimbau „frînghiuțele" și călătorul intra în circuitul unei alte rețele de poștă siberiană. În rest, același peisaj aiuritor prin monotonie. Ajunsese și la Kurganul, unde debarcase cu opt ani înainte. N-avea răgaz de oprire, nici măcar pentru a revedea locurile inițierii în existența de deportat siberian. Nu a uitat toată viața această călătorie în goana neîntreruptă. În decembrie 1932, evocînd-o într-o conferință publică, mărturisea încă emoționat: „Am făcut un drum de aproape șase săptămîni prin toată Siberia, după sfîrșitul surghiunului. Ghemuit în fundul tarantasului, nu puteam vedea decît spinarea latră a căruțașului și, între ea și marginea acoperișului — un triunghi de cer sur, din cînd în cînd întretăiat de siluetele negre ale brazilor, apoi crupa calului mărginaș al troicei și, rar, pătratele estompate ale carelor caravanei între-

cute. În plînsul clopoțelului, singur, porți o lume în sufletul tău zbuciumat, prin pustietățile întunecate."[1]

Zdrobit de oboseală, a ajuns în Ural, localitatea Zlataust, unde exista prima stație de cale ferată. Trecuse, în sfîrșit, de Siberia. Scăpase cu adevărat. Dar nu se acomodase încă traiului de om liber. Cătușele deportatului mai zăngăneau în el. Avea nevoie, reală, de răgaz pentru acomodare. Trenul îl ducea, în ritmul lui, spre Chișinău. Mai era puțin pînă la acel departe atît de așteptat. A ajuns, la capătul a șase zile și șase nopți de călătorie neîntreruptă în trenuri supraaglomerate. Se încheia un calvar ce durase nouă ani. Dar nu atît durata, cît neobișnuita intensitate a trăirilor contează aici. Fusese o inițiere tragică sau o dramatică ispășire? E probabil că și una și alta. Adolescentul de odinioară, cel ce zvîrlise cu barda în ceruri și în strîmbătatea opresiunii țariste, era acum, în 1891 (sau 1892), un tînăr nu numai maturizat, ci aproape îmbătrînit. De experiențe cutremurătoare, suferințe atroce și înțelepciune acumulată lent. Puțini, să o recunoaștem, încă o dată, au parte de un astfel de destin teribil. Eroul nostru fusese un „ales" al unei sorți deloc comune. Scăpase. Dar cu ce preț! Stadiul inițierii luase sfîrșit. Dar există un capăt și un sfîrșit previzibile în plasma unor astfel de destine?

S-a înapoiat, oare, împreună cu Stere, și soția sa, Maria? Sau ea venise mai înainte și îl aștepta acasă? Era însărcinată și nu e exclus, deși puțin probabil, să fi ajuns acasă mai devreme. Dar, oricum, calvarul se isprăvise și pentru ea. Deportată, prin liberă opțiune, revenea și ea la căminul ei. Stere nu i-a uitat gestul sublim, de dragoste și dăruire. Pe prima pagină a tezei de licență (1897), eroul nostru a așternut nu numai o dedicație obișnuită („Doamnei Maria C. Stere"), ci a adăugat și un text emoționant care voia să exprime — și pe această cale — recunoștința-i întreagă. Gestul trebuie să o fi surprins plăcut pe Maria. Mai ales că textul era mai lung, tulburător și de o sinceritate a simțămintelor care aproape că nu îngăduie exhibarea în public. Iar Stere era un om sobru, taciturn, sever care știa să-și cenzureze atent emoția. Și totuși a scris aceste memorabile propoziții, un mesaj aproape incantatoriu, de o duioșie parcă înlăcrimată: „Poate vei găsi că e un sentimentalism de rău gust și nelalocul lui de a-ți afișa astfel numele în public. Dar pentru o viață întreagă de suferinți și

[1] C. Stere, *Întîmplări fortuite*, *Adevărul literar și artistic* din 1 ianuarie 1933.

chinuri, jertfită mie, acesta este singurul omagiu ce ți-l pot aduce. Cînd tînără, aproape copilă, te-ai despărțit de ai tăi și ai plecat din ticnitul Chișinău, spre a căuta, sub un cer străin, pe țărmul Oceanului Înghețat, pe un osîndit, pe un izgonit din viața civilizată, vechiul tovarăș al jocurilor copilăriei — atunci n-ai putut nădăjdui că vor veni zile mai fericite. Acum, cînd se pare că vîntul soartei începe să bată în altă parte, primește, fără a te supăra, această dedicație."[1]

Cineva, pretențios, cusurgiu din cale afară, ar putea vedea în această mărturisire de recunoștință, gînduri ascunse. Și anume că autorul voia să facă public — și pe această cale — statutul lui de fost deportat siberian pentru a forța îngăduința comisiei și a opiniei publice. O astfel de interpretare e falsă. Statutul său era, acum, în 1897, bine cunoscut în lumea publică românească, așa că n-avea nevoie să-l reamintească pe această cale. Iar comisia examinatoare, oricum favorabilă lui, nu putea fi astfel forțată, teza de licență a lui Stere fiind mult deasupra nivelului intelectual al unor lucrări de diplomă. Se apropia, mai curînd, de ținuta unei teze de doctorat. Nu ne rămîne decît să acceptăm adevărul emoțional al acestei delicate declarații de stimă și îndatorire morală din partea unui om care a ținut să o exprime pe această cale. Să reținem gestul acesta de sinceră recunoștință a lui Stere pentru soția sa. Peste două decenii, recunoștința, rămasă neîntinată, nu-l va împiedeca, totuși, să o lovească moral și sufletește în modul cel mai cumplit, divorțînd.

Dar să nu ne grăbim, încălcînd succesiunea cronologică a narațiunii. Deocamdată, ajunsese (sau ajunseseră) la Chișinău, scăpînd de calvar și coșmar. Erau, în sfîrșit, acasă. Dar erau Chișinăul sau Cerepcăul, cu adevărat, casa lor? Sfîrșitul deschidea, paradoxal, un început. Și acesta va fi poate mai tragic — oricît de ciudat pare faptul — decît chiar drama care tocmai se încheiase.

[1] C. Stere, *Evoluția individualității și noțiunea de persoană în drept*, Iași, 1897, p. 2.

Capitolul II

DESPĂRȚIREA APELOR

1

În toamna lui 1891 —, după o versiune (a lui Gh. Lurie, prin mai 1892 — după altele, Stere a ajuns, așadar, la Chișinău. Era un bărbat de 27 de ani maturizat în mari încercări, Robust de felul său, de înălțime potrivită, părea acum slăbit, iar obrazul — din care se reliefa nasul proeminent — era parcă mărit de o barbă lungă, tolstoiană. Părul bogat, creț, și-l pieptăna spre dreapta. Chipul exprima nu numai asprime, dar și încrîncenarea omului nemulțumit de toate. Privindu-l mai de aproape, distingeai și o ursuzenie ca și încastrată pe obrazul lui. Iar ursuzenia nu face casă bună cu prietenia. O fotografie din acei ani — reprodusă într-o gazetă din 1936 — ni-l arată așa. Dacă mai adăugăm rubașca rusească (vizibilă în acea fotografie) și expresia parcă speriată, hirsută, avem în față imaginea unui nihilist frămîntat de gînduri teroriste. Dar cum știm, lucrurile nu stăteau deloc așa. E probabil însă că tovărășia nihiliștilor i-a transmis în atîția ani de ocnă și deportare ceva din aerul specific inteligheției ruse pururea răzvrătite. Numai agreabilă și afabilă nu era atunci prezența junelui întors la matcă. Și, peste toate, era chinuit (cînd nu fusese el?) de mari griji. Mai întîi, nu mai era singur. Se însurase, avea un băiat (Roman) de aproape șapte ani (pe care acum abia îl văzuse cum se cuvine), iar Malișka, însărcinată, aștepta al doilea copil. Întrebarea era ce va face de acum înainte. Sigur că tatăl său ar fi fost bucuros ca feciorul să rămînă acasă, să se lase de „prostii" și, ca unic fiu, să învețe rosturile moșiei pentru a prelua, treptat, conducerea. Nu aceleași intenții avea mama lui, care — ciudată statornicie nevrotică! — continua să-l aibă ca pe un spin în ochi, dragostea ei fiind exclusiv îndreptată spre cele două fiice. Iar cu surorile sale Stere nici nu-și punea problema să

se înțeleagă. Îl despărțea de ele totul, de la cultură la mentalitate. De fapt, abia le cunoștea, rămînîndu-i niște străine care îl priveau, înfricoșate, ca pe unul ce le putea știrbi averea și, deci, periclita șansele la matrimonii convenabile.

După ce și-a revăzut familia și satul natal, s-a dus la Chișinău. Totul i se păru aici anost, fără vlagă și anacronic. Viața intelectuală era practic inexistentă, iar cea politică dominată de xenofobie antisemită, întreținută de autorități ca o nedisimulată diversiune față de populația majoritară a ținutului. Inteligheția obosise și ori se ralia oficialității, ori renunțase parcă să mai cugete și să citească. Vizitîndu-i pe unii dintre foștii colegi și tovarăși, Stere a realizat cît de mare era dezastrul. Deveniseră, toți, umbre anemice ale unui trecut schimonosit. Mimau preocupări intelectuale, vorbeau de jertfă și datorie, refuzînd însă — din neputință, abulie sau frică — acțiunea. Alții ajunseseră și mai rău, — ofițeri sau funcționari guvernamentali. Aici — socotea el — nu mai era nimic de făcut. Se înșela? Se mai putea face cîte ceva? E posibil. Era, de fapt, necesar să se ia totul de la capăt. Dar, și-a dat seama că din păcate, el nu mai putea întreprinde nimic aici. Jandarmii descinseseră la Cerepcău chiar înainte de sosirea acasă a lui Constantin și, de cînd revenise, era supravegheat îndeaproape, copoii jandarmeriei fiind mereu pe urmele sale. În aceste condiții, nu putea acționa efectiv, fără primejdia de a periclita situația celor care i s-ar fi alăturat și, prin aceasta, chiar interesul cauzei. Dar, nu trebuie să uităm, chiar sensul conceptului de cauză, cum se știe, se modificase pentru Stere. El se delimitase net de narodnicismul de tip terorist și de social-democratismul marxist, reținînd din idealurile sociale radicale antițarismul și militantismul pentru îmbunătățirea condițiilor de viață a maselor. Iar, penru el, masele erau constituite exclusiv din țărănime, pentru că refuza să ia în considerație cu seriozitate — pentru întreaga Rusie — existența proletariatului și rolul acestuia de avangardă în lupta politică. Din acest punct de vedere se apropia mai curînd de acea orientare, a mișcării socialiste ruse, care se intitula socialist-revoluționară. Identitatea era însă numai aparentă. Pentru că îl despărțea de această orientare un punct de vedere situîndu-l la antipod. Elementul disociativ era problema națională care devenise, pentru Stere, o preocupare de prim ordin, pe cînd eserii (ca și toate orientările politice socialiste) o ignorau total, afirmînd că abolirea țarismului și înălțarea noii societăți vor rezolva și problema națională. Firește,

Stere nu putea accepta opiniile foștilor săi tovarăși, decis să-și urmeze propria cale. Era o cale nouă, de el elaborată și înțelegea să i se conformeze.

În Rusia, sau — mai bine zis — în provincia sa natală, nu mai avea, cum spuneam, ce face. Voia să-și continue studiile universitare sau, în fapt, să le înceapă. Dar, potrivit condițiilor eliberării sale din deportare, nu avea voie să locuiască în nici un oraș universitar, ceea ce însemna, practic, că i se interzicea să urmeze o facultate. Singura soluție era plecarea, la studii, în străinătate, de vreme ce aici, în Rusia, i se ridicase acest drept. Dar unde? Amintitul Jebunov, cel ce și-a publicat, în 1907, fragmentele memorialistice despre deportarea în Siberia, evocîndu-l și pe Stere, afirma: „După ispășirea pedepsei, Stere s-a întors acasă, dar și acolo a găsit o atmosferă înăbușitoare: era sfîrșitul domniei lui Alexandru al III-lea. Apăsarea regimului autocrat era grea și Stere, român de origine, a părăsit Rusia, plecînd în patria sa nouă, România . . . Dacă Stere se întorcea din Siberia în Rusia cu cîțiva ani mai tîrziu, cînd a început destinderea, el ar fi rămas aici, devenind un om de frunte în viața publică."[1] Că atmosfera publică din Rusia era, în 1892, înăbușitoare, e neîndoielnic. Dar nu cred că de ar fi avut „norocul" să mai stea în Siberia cîțiva ani și să se întoarcă acasă într-o atmosferă mai destinsă, ar fi rămas aici pentru a deveni un fruntaș al vieții publice. Nu prea se cunosc cazuri de foști deportați politici care să fi ajuns, pînă în 1907, fruntași politici, cu excepția, firește, a celor ce au renunțat la militantismul antițarist. E adevărat, Stere abandonase și el convingerile socialist marxiste (le avusese, de fapt, vreodată?) și s-ar fi putut acomoda cu un regim politic liberalist constituțional. Intervenise însă elementul național. Conștiința sa națională îi impunea o atitudine politică specifică. Pe care nu ar fi putut-o adopta deschis niciodată în Rusia. Plecarea spre alte meleaguri era singura soluție. Și pentru continuarea studiilor, și a luptei politice. Dar nu putea pleca imediat. Mai întîi avea nevoie de refacere fizică și nervoasă, în tihnă. Era epuizat, răvășit sufletește, bolnav fizic. O recuperare mai îndelungată îi era imperios necesară. Și unde o putea realiza mai bine decît în belșugul de acasă, la Cerepcău sau la socri, în Chișinău? Și-a acordat deci acest

[1] Al. Kidel, *Mărturisiri rusești despre Const. Stere*, în *Adevărul literar și artistic*, 19 septembrie 1936.

răgaz, deși temperamentul său refuza starea de inactivitate. Trebuia apoi să-și rezolve unele dificultăți financiare și să aștepte sorocul venirii pe lume a celui de al doilea copil. Gheorghe, al doilea fiu al soților Stere, s-a născut la Chișinău, sau, după o altă versiune, la Cerepcău. Fapt este că Stere a rămas la Chișinău și Cerepcău un an încheiat, sau șase-șapte luni, pînă a lua drumul României. Pentru că, ar fi fost necesar să o spunem mai devreme, decizia lui se fixase — nu se putea altfel — asupra României. E probabil că această perioadă nu a fost folosită numai pentru întremarea fizică. Nu vor fi lipsit dilemele, căutările, frămîntările de tot felul, ca și pregătirea, atentă, a condițiilor în care va locui și studia la Iași.

Despre condițiile și momentul stabilirii lui Stere la Iași au circulat și mai circulă cele mai năstrușnice legende. S-a spus că, evadînd din Siberia, a fugit direct în România. Această versiune o accepta Savin Bratu în 1959: „Acesta (Stere — n.m.) fugise din Siberia, unde fusese deportat, pentru activitatea narodnică și trecuse clandestin Prutul, în România, înțeles dinainte cu socialiștii ieșeni și cu grupul refugiaților ruși de aici."[1] Cum știm, nu evadase din Siberia (de altfel, ar fi putut, de ar fi evadat, să traverseze toată Rusia pentru a trece, clandestin, granița, tocmai pe la Prut?) și, vom vedea, nici nu a venit ilegal în România. Dar Savin Bratu nu și-a inventat ipoteza sa. Într-un fel o acreditase într-o formă mai apropiată însă de adevăr, cu patru decenii mai înainte, G. Ibrăileanu. Într-un interviu acordat lui T. Teodorescu-Branișteanu, în 1932, criticul ieșean, bun prieten, cum se știe, cu Stere, declara: „Stere sosise din Rusia. Fusese eliberat din Siberia, dar cu îndatorirea de a rămîne pe teritoriul rus. El evadase. Vine la Iași."[2] Din versiunea lui Ibrăileanu, mai puțin excentrică, reiese, așadar, că Stere a fugit, fără acte în regulă, din Chișinău (sau Cerepcău) spre Iași. Cunosc și o versiune de familie a acestui episod. Avînd un caracter oarecum intermediar, ea face parte din arhiva sentimentală (nescrisă) a familiei și, deci, trebuie luată în considerare. Mi-a relatat-o, la 1 iulie 1983, doamna Leonie Stere, cea de a doua soție a lui Gheorghe Stere. Potrivit acestei versiuni, Stere, odată întors acasă din Siberia, ar fi reintrat în activitatea revoluționară. Ohrana, la curent cu deplasările fostului deportat,

---

[1] Savin Bratu, *Ibrăileanu, omul*. Ed. Tineretului, 1959, p. 71.

[2] T. Teodorescu-Branișteanu, *Cu d. G. Ibrăileanu despre „Adela"*, *Adevărul*, XLV, nr. 14872 din 14 aprilie 1932.

ar fi emis un ordin de arestare împotriva lui și a soției sale. Autoritatea polițienească din Chișinău a divulgat secretul unei rude a familiei Stere. Datorită unei mari sume de bani (în aur), s-a obținut o amînare cu o zi a arestării. Tatăl lui Stere a fost convins să-și ajute fiul să fugă în România. Tinerii soți Stere, împreună cu fiul lor Roman (abia născutul Gheorghe fusese lăsat la Chișinău, ca odinioară Roman), înzestrați cu o mare sumă de bani, au trecut, noaptea, în două căruțe (aveau multe bagaje) granița, mituindu-i și pe grăniceri. E probabil că și această versiune e neîntemeiată. Versiunea oficială, acreditată public de Stere, e că a intrat în România cu pașaport legal eliberat de guvernatorul Basarabiei. În 1894, devenit (se putea altfel?) ținta atacurilor violente, ale unei gazete adverse, a dat o dezmințire publică tuturor acuzațiilor ce i se aduceau. Rudolf Șuțu, figură pitorească a presei ieșene de odinioară, a consemnat episodul într-o carte apărută în 1923 și constituită, în mare parte, din articolele și notele sale. Acolo, Șuțu menționează: „D. C. Stere, printr-o scrisoare adresată ziarelor, afirmă că nu e refugiat din Basarabia, ci a venit în România cu un pașaport legal, eliberat de guvernatorul Basarabiei în 15 noiembrie 1892, mai afirmă că se numește Constantin Stere nu Șărcăleanu (un pseudonim sub care ar fi scris în *Evenimentul literar*). D. C. Stere a mai declarat că e «supus rus», deși de origină română din Basarabia. Pe atunci supusul străin C. Stere era student."[1] (Rudolf Șuțu s-a folosit, în această știre, de o notiță și o scrisoare a lui Stere, inserată în gazeta locală *Evenimentul* din 12 mai 1894. Stere ar fi reprodus, cu acest prilej, documentul pașaportului, cu numărul 2097, vizat de un Constantinov, guvernatorul Basarabiei). Să adaug și cele relatate, de M. Sevastos: „După nouă ani de deportare în Siberia, pe cale administrativă, lui Stere i s-a ridicat domiciliul obligator, i s-a dat pașaport și el a trecut granița cu trenul la Ungheni, avînd emoții pînă în ultimul moment la frontieră din pricina temerii de a nu fi dat jos din tren de către ohranicii și jandarmii țariști. Nu i-a venit sufletul la loc decî atunci cînd roțile vagonului său începură să huruie pe tăbliile de fier ale podului de peste Prut, cum ne-a povestit în redacție însuși Stere . . ."[2]

[1] Rudolf Șuțu, *Iașii de odinioară*, vol. I, 1923, p. 33.
[2] M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească"*, E.P.L., 1966, p. 12.

Din toate aceste versiuni contradictorii, să încerc — sub beneficiul de inventar al inevitabilei relativități — reconstituirea adevărului. E probabil că Stere a sosit în România cu legiuitul pașaport, și nu clandestin. (Aceasta e versiunea acreditată, de altfel, și în roman). Dar, deși avea pașaport legal, continua să-i fie teamă că oricînd, pînă a ajunge la Ungheni, un emisar al Ohranei putea să-l oprească, întorcîndu-l de unde pornise. De aici spaima de-a lungul întregului drum pînă să atingă punctul românesc de graniță. De nu ar fi venit în România cu pașaport în regulă și de ar fi existat un mandat de arestare emis împotriva lui, lui Stere i-ar fi fost teamă să revină vreodată în Rusia, (a făcut-o, în 1895, apoi în 1905—1906), cu toate că, acum, era cetățean român. Lui Gherea, aflat în aceeași situație, (după ce fusese arestat ilegal de Ohrana, în 1877, pe teritoriul românesc, fugise, în 1878, din locul deportării, de undeva pe lîngă Arhanghelsk), i-a fost veșnic frică de Ohrana, nemaiîndrăznind să plece vreodată în Rusia, deși, din 1890, devenise cetățean român. Ba chiar, la izbucnirea primului război mondial, de teama Ohranei ce s-ar fi putut strecura la noi împreună cu trupele țariste, Gherea a preferat refugierea în august 1916, în Elveția, reîntorcîndu-se în țară la sfîrșitul anului 1919. Cu Ohrana — știau toți cei ce veniseră cu ea „în contact" — nu era de glumit. Oricînd putea invoca un ordin de arestare mai vechi. Încît, repet, faptul că Stere s-a întors totuși în Rusia în 1895 și 1905 e o dovadă creditabilă a stabilirii sale legale în România.Ce-i drept, în roman, autorul se referă la un ordin de arestare. Dar acesta consemna o pedeapsă decisă de ispravnicul din Minusinsk pentru delictul de a fi părăsit pentru cîteva zile, fără învoire, satul Serghinsk într-o deplasare neanunțată în orașul Minusinsk. Ar fi fost condamnat, pentru această culpă, la o lună de închisoare, dar, după ce a ajuns la Chișinău, guvernatorul l-ar fi anunțat că sosise și ordinul *acesta* de arestare, întrebîndu-l cînd ar voi să execute pedeapsa, acum, aici. Oricum, chiar dacă versiunea din roman este exactă, asta nu a împiedicat autoritățile să-i elibereze pașaportul solicitat. De va fi fost vorba de o mituire a autorităților, obicei intrat acolo în uzul general, e posibil ca suma oferită „în dar" să fi fost atît de substanțială încît pedeapsa corecțională cu închisoare de o lună de zile să fi fost „trecută cu vederea". Stere spunea deci adevărul, în 1894, cînd declara că a venit în România în condiții de perfectă legalitate. Apoi, în 1895, cînd a obținut cetățenia

română, a depus și o dovadă, eliberată de guvernămîntul Basarabiei, certificînd renunțarea la cetățenia rusă. De nu ar fi venit în țară cu pașaport în regulă, nu ar fi putut obține actul de renunțare eliberat la Chișinău. Toate aceste informații, coroborate, conduc la ideea că „siberianul" a venit la Iași cu acte în regulă.

Neintrînd în țară repede și pe ascuns, Stere se va fi îngrijit din vreme de pregătirea condițiilor deplasării și stabilirii în România. E probabil că a cules informații de la cei în cunoștință de cauză, intrînd, poate, în corespondență secretă cu refugiații basarabeni din România și chiar cu socialiștii de aici. În roman se pomenește despre un schimb de epistole cu Ioan Nădejde. Se poate admite, cred, fără a greși, că decizia stabilirii în Iași și nu, de pildă, în București, se datorează asigurărilor primite că aici, în capitala Moldovei, va avea toate condițiile prielnice, de studiu și de locuit. Apoi, el, ca moldovean ce era și se voia, era mai aproape de locurile natale, putînd primi și transmite, mai lesne, știri. Aceste preparative odată isprăvite, în a doua jumătate a lui noiembrie 1892, Stere a ajuns la Iași, împreună cu soția și fiul său Roman. Nu venea aici, asemenea altor refugiați, sărac, doar „cu ce era pe el". Dispunea de considerabile mijloace de trai. Doamna Leonie Stere, în relatarea la care m-am referit, preciza că în familie se știa că Stere trecuse granița cu o sumă de bani atît de mare încît abia încăpuse într-o față de pernă, umplută cu galbeni. Putea, deci, trăi la Iași nu ca un nevoiaș, ci ca un om cuprins. Mihai Carp, cumnatul lui Ibrăileanu și bun prieten cu Stere încă din primul an de studenție, știa că atunci „cînd a venit de s-a stabilit la Iași, Stere aducea o moștenire destul de frumoasă ca să-și poată cumpăra un imobil și să ducă un trai abundent"[1]. De fapt, (să corectez, parțial, amintirile lui M. Carp), casa din str. Română și cea din Sărărie le-a cumpărat mult mai tîrziu, la început locuind în case închiriate (întîi pe strada Săulescu, apoi în strada Română). Dar mijloace financiare, îndestulătoare, avea. Ca de obicei, tatăl să nu se zgîrcise, oferindu-i o sumă apreciabilă la plecarea spre Iași. În roman se afirmă, chiar, că Stere a fost nevoit (era condiția pusă de autorități pentru eliberarea pașaportului) să declare că renunță, oficial, pentru totdeauna la moștenirea părintească, primind în schimb o sumă globală asupra căreia întreaga familie ar fi căzut de acord. Nu știu dacă D. I. Suchianu

[1] M. Carp, *Soarta predestinatului*, în *Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 23.

deținea de la Stere sau din roman informația potrivit căreia „venind în România, autoritățile țariste i-au confiscat moșiile."[1] De e adevărată această versiune, sigur e că actul renunțării nu avea decît o valoare formală (înlesnindu-i căpătarea pașaportului), familia considerîndu-l, în continuare, ca pe unul dintre moștenitori. Nu a primit, desigur, cît i s-ar fi cuvenit din această moștenire dacă ar fi rămas la Chișinău. Surorile și mama l-au dijmuit după plac, căci Stere nu a făcut nici o obiecție și a primit cît i s-a dat. Ba chiar, pe lîngă banii pe care i-i dăduse tatăl său în noiembrie 1892, Stere va mai primi regulat, lunar sau trimestrial, sume trimise prin poștă, de la Cerepcău. Așa a declarat el în presă în 1894 și în 1908, (în vestita *Spovedanie*, la care m-am referit, în capitolul precedent, și mă voi mai referi) și e puțin probabil să nu fi spus adevărul, lesne verificabil de puternicii și agresivii săi dușmani, care îl acuzau, pe nedrept, că deși deținea venituri foarte modeste, ar trăi ca un salarizat sau nabab. Așadar, revoluționarul a trăit un deceniu și mai bine, la Iași — unde tot răzvrătit era considerat, — ca și odinioară în Siberia, în condiții care erau foarte departe de cele ale unui proletar intelectual. Nu vedea în asta nici o incompatibilitate, cum perfect legitimă îi apărea și angajarea descendenților claselor avute în lupta revoluționară. În 1930 s-a și explicat, declarînd trivială opinia care consideră această aparentă contradicție drept o anomalie: „Pentru un cugetător, pentru un intelectual în care predomină puterea de abstracțiune, nu e nevoie să aparție clasei sociale a cărei ideologie își însușește. Un aristocrat ca Mirabeau nu făcea parte din « starea a treia » cînd s-a afirmat ca purtătorul ei de cuvînt la începutul marei revoluții franceze. Un landlord englez ca Parnell n-a avut nevoie să fie nici irlandez, nici farmer pentru ca să împărtășească revendicările muncitorilor de pămînt din Irlanda. Karl Marx, Friedrich Engels sau Jean Jaurès n-au fost proletari industriali cînd s-au pus în fruntea muncitorimii socialiste. Dar asemenea fenomene presupun o pregătire teoretică și o sublimizare a intelectualismului pe care nu le putem cere comunului muncitorilor. Cei mai mulți din oamenii politici au mentalitatea și aspirațiunile cari le sînt sugerate de originea lor, de categoria socială din care fac parte,

[1] D. I. Suchianu, *Patriotul C. Stere*, în *Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 130.

de mediul în care își duc viața."[1] El se considera, așadar, un astfel de căz ieșit din comun. Și nu era — văzuse cu zecile și în Siberia — singurul. Lupta, deci, pentru ameliorarea condițiilor de viață ale celor mulți și umiliți ducînd, însă, acasă, un trai comod și îmbelșugat, asigurat, nu din munca lui, ci din drepturile de moștenire trimise, de la Cerepcău, de marele moșier (de fapt un latifundiar) care era tatăl său. Dar se obișnuise — de mult — cu această aparentă antimonie. Nu trăise la fel, din aceleași stipendii, la Chișinău, în perioada insurgenței elevilor cerchiști, și, apoi, în tot timpul deportării siberiene? De ce ar fi renunțat la această condiție acum, cînd își reluase studiile universitare și se comporta, în continuare, ca un militant pentru drepturile celor de jos și exploatați? El era — o credea din totdeauna și a spus-o deschis în 1930 — un cugetător, un intelectual care lupta, din convingere, împotriva clasei din care provenea. Iar exemplele care îi stăteau oricînd la îndemînă pentru a fi invocate (pe cîteva le-a invocat singur, cum am văzut mai înainte) îi liniștea conștiința, legitimîndu-i traiul asigurat de sursele amintite. Avea întru totul dreptate.

Decizia lui Stere de a se stabili în România și, dintre orașele țării, la Iași a fost o opțiune la care chibzuise mult. Toate argumentele — și cu deosebire cel numit conștiință națională — pledau pentru această decizie. Nu a fost deci o întîmplare, cum s-a crezut, popasul în capitala Moldovei. Mai tîrziu, cînd norii se vor aduna împotriva lui Stere și „cazul Stere" va deveni o problemă de mare interes care nu-l privea numai pe împricinat, destui partizani ai urgisitului i-au reproșat decizia din noiembrie 1892. Să amintesc măcar două din aceste imputări. În 1934 Petre Pandrea, deplîngînd această decizie, îl interoga pe cel ce se afirma acum ca un elogiat romancier: „De ce-ai venit să-ți macini energia unei superioare minți printre pigmei? Să-ți topești zăpezile pure ale unui viscolos temperament la o temperatură lașă și pe drumuri noroioase vicinale?... Să te fi instalat la Capri sau la Paris, la Roma sau la Geneva, cu o profesie oarecare, înnobilată de geniul tău, dar să nu te fi oprit la... Ungheni! Ai coborît spre Sud, dar într-o țară unde nu e nici cald nici rece, o țară care intră în prescripțiile unui capitol din blestemele apostolului Pavel... Țara căldicică va înghiți sloiul siberian. Patetismul acestui roman al

[1] C. Stere, *Preludii. Partidul Național Țărănesc și „cazul Stere"*, 1930, p. 175—176.

romanelor românești de abia începe." [1] Trei ani mai tîrziu, după ce luptătorul — murind — încetase să mai sufere, Mihai Carp relua ideea, punînd-o în termeni rezoluți mai adecvați. Nu era numai o interogație, ci și propunerea unui răspuns posibil: „Ce l-a făcut să se statornicească în România, unde îndată și-a dat seama ce mediu politic, social și cultural era? De ce nu s-a dus în Franța, Italia ori Elveția, undeva, în sfîrșit, în apus, unde mijloacele materiale i-ar fi permis să se așeze și să-și creeze o situație?... Dar nu s-a dus. A rămas aici, chiar cînd cu amărăciune a văzut cît de multe sunt de făcut și cît de puțin se poate face, — sau nu cumva *tocmai* de aceea?... Nu este oare clar că soarta omului acestuia purta *pecetea destinului* și că ceea ce-l reținea aici era un imbold mai presus de judecata și hotărîrea liberă a omului, era porunca glasului celui mai din fund al neamului românesc?" [2] Am reprodus anume aceste întrebări dilematice pentru că, mărturisesc, ele m-au încercat și pe mine în anii mulți în care am gîndit la destinul nefericit al acestui om excepțional. Cu stipendiile promise de tatăl său, Stere putea foarte bine să plece, pentru a-și face studiile, apoi a-și lua doctoratul oriunde în Occident, în Franța, Germania sau Anglia. Sînt convins că, de ar fi procedat astfel, ar fi făcut o frumoasă carieră științifică de reputație internațională în sociologie, economie, drept sau politologie. Existau pentru aceasta toate premisele, între care o extraordinară înzestrare intelectuală și o cultură ieșită din comun. Faptul că era prea vîrstnic pentru studenție nu e un argument de luat în seamă, pe care — sînt încredințat — nici Stere nu l-a considerat cu seriozitate. La urma urmei, în România nu-și începea studiile universitare la aceeași vîrstă? Ceea ce a făcut aici putea face, tot atît de bine, și aiurea. Dar stabilirea în Occident, în vederea unei cariere științifice, însemna să renunțe la militantismul politic. Ceea ce Stere, devotat cum îl știm luptei pentru cauza sa, nu putea admite. Ar fi putut să se stabilească în Occident, unde eventual să și studieze, continuîndu-și activitatea militantă alături de revoluționarii refugiați ruși. S-a întîmplat însă că nici această eventualitate nu i s-a părut valabilă pentru că, s-a văzut, se depărtase total de idealurile pentru care luptau foștii săi colegi și tovarăși. Așadar, nu avea — de fapt — de ales. Singura soluție

[1] Petre Pandrea, *C. Stere, „Nostalgii"*, *Viața românească*, 1934, nr. 19—20, p. 65.

[2] Mihai Carp, *Soarta predestinatului*, *Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 23.

care corespundea crezului său ideologic și politic era stabilirea la Iași. Pentru că, în ciuda declarațiilor din scrisoarea de penitență din 1888, Stere nu renunțase defel la militantism. Era — prin educație, convingere și temperament — un luptător structural și nu putea, chiar de ar fi vrut, să renunțe la structura sa. Cine poate renunța, prin liberă opțiune, a fi el însuși? Să vedem în aceasta cum credea Mihai Carp, o fatală predestinare? E probabil. Un semn al voinței destinului, în această decizie, sîntem îndreptățiți să detectăm.

Deocamdată, la Iași, Stere nu cunoștea pe nimeni. Dar nu era deloc un debusolat. S-a adresat de îndată cercului de socialiști ieșeni. Cum spuneam, corespondase, probabil, dinanite cu Ioan Nădejde, așa că sosirea lui era așteptată cu curiozitate și mare speranță. Se știe că mișcarea socialistă românească își avea la Iași al doilea centru foarte important, ba o vreme, prin 1881—1885, Iașul ocupase, ca însemnătate, locul întîi. Aici editase Nădejde *Contemporanul*, din 1881 pînă în 1891, concomitent *Revista socială*, și în jurul acestor publicații (mai ales al *Contemporanului*) se formase un puternic nucleu de militanți socialiști. Am evocat, într-o carte din 1977 [1], această extraordinară atmosferă de confrerie a socialiștilor ieșeni care avea drept centru iradiant pe „hahamul" său „Sfinxul din Sărărie", cum era numit Ioan Nădejde. Mai toți entuziaștii care frecventau clubul socialist sau casa din Sărărie erau tineri intelectuali, de mare puritate morală, care se dăruiseră, fără preget, idealului socialist. Unii, cei mai mulți, erau încă elevi, alții studenți, iar alții, puțini, absolvanți în căutare de catedre sau de alte slujbe. Aici activau Ibrăileanu, Ionescu Raicu-Rion, Gheorghe Kernbach (Gheorghe din Moldova), Izabela Andrei (Sadoveanu), cei trei Botezi (Gheorghe, Ion și Constantin), Spiridon Popescu, Panait Zosîn, Mihai Pastia, Mihai Carp. A. Steurman, George Vasiliu, Emil D. Fagure, Lascăr Veniamin, Eugen Herovanu Nicolae Qinezu, Ștefan Gorovei, Marta Trancu (viitoare soție a lui Fr. Rainer), Nicolae Lupu, C. Chiricâ, D. D. Pătrășcanu, N. Savin, cei trei Nădejde (Ioan, Gheorghe, Sofia), poetul N. Beldiceanu și încă mulți alții. Stere nimerise, așadar, într-un mediu cunoscut, într-o ambianță intelectuală familiară. Și era considerat, de toți, ca un martir al idealurilor pe care și ei le împărtășeau. Îl înconjurau de aceea cu stimă, cu admirație, îl idolatrizau aproape. Nimeni

[1] Vezi Z. Ornea, *Curentul cultural de la „Contemporanul"*, Editura Minerva, 1977.

nu știa încă, de fapt, ce gîndește cu adevărat Stere despre socialism, iar el, deocamdată, nu mărturisea. Pentru toți tinerii socialiști ieșeni, Stere era un fost deportat siberian, încercat în luptă. Atît era de ajuns. Vestea despre sosirea lui Stere la Iași se răspîndise printre militanți, toți doreau să-l vadă și să-l cunoască. Dr. N. Lupu își amintea, peste ani, de acest eveniment, de mare importanță pentru cercul tinerilor socialiști: „Eram în clasa a șasea de liceu, prin 1893. Vestea venirii lui la Iași se răspîndise și între noi, elevii de atunci. Sosirea lui, persoana lui erau înconjurate de nimb și de legendă, chiar de la început. Într-o dimineață mohorîtă de toamnă, mergînd doi cîte doi în lung șirag de la internatul nostru de atunci, la liceu, ne-am întîlnit cu un om nou pe uliță, în dreptul spitalului Sf. Spiridon, pe strada de sus. Scurt, spătos, cu o barbă mare, castanie, ce-i acoperea tot pieptul, cu o pălărie neagră, rotundă, cu boruri mici, cu un demi-palton bleu-marin, cufundat în gînduri și cu privirea departe, îl întîlneam de atunci în fiecare zi. — « Aista-i Stere, măi », — ne șopteam noi între noi fără să știm mare lucru despre el, decît că e moldovean din Basarabia și că a fost nouă ani în Siberia pentru ideile lui nihiliste.“ [1] Impresii asemănătoare au mai avut destui alți tineri intelectuali, care mai tîrziu le-au făcut publice.

Stere a fost impresionat de primirea nu călduroasă, ci entuziast admirativă de la Iași. Avea nevoie de astfel de gesturi prietenești, după toate cîte pătimise, după deziluziile încercate. Și, dacă la Chișnău, în cele cîteva luni de răgaz i se întîmplase adesea ca unii vechi colegi sau tovarăși să-l ocolească cu spaimă, aici, oriunde se afla, simțea căldură și simpatie frățească. Vestea despre el și suferințele sale ajungea, mai totdeauna, înaintea sa. Iar cînd începea să vorbească își cucerea, imediat, auditoriul, fascinîndu-l. Stere a ținut, în 1897, să-și mărturisească public recunoștința pentru buna, cordial-frățeasca primire de care a avut parte la venirea sa în țară, la Iași. Mărturisirea a făcut-o în prefața tezei sale de licență și merită, sincer emoționată cum este — în ciuda volutelor și zorzoanelor stilistice —, să fie reprodusă: „Am intrat în țară ca un naufragiat care, după ce și-a încercat puterile într-o luptă îndrăzneață și inegală cu furtunile groaznice ale oceanului zbuciumat al vieței, învins, părăsindu-și barca zdrobită vine înnot la un țerm necunoscut și, rupt de oboseală și de răni sufletești, caută un adăpost la odihnă, fără nădejde că va mai putea lua o dată

[1] Dr. N. Lupu, *Amintiri despre C. Stere*, *Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 50.

parte activă în luptele vieții și să mai fie de un folos fraților săi de suferinți și lupte. Deși român de origine și cu multe legături de înrudire prin toată țara, n-am cunoscut-o deloc, n-am fost niciodată în ea; și după atîtea lovituri crude ale soartei și deziluzii mă temeam că voi fi primit cu răceală și neîncredere. Dar la cei dintîi pași, făcuți pe pămîntul românesc, după primirea călduroasă și frățească pe care mi-au făcut-o cu toții, m-am convins că m-am înșelat; după îmbrățișarea de frate, dată mie de unul dintre viitorii mei profesori — cel dintîi cu care am avut ocazia să fac cunoștință — am simțit cu toată firea mea că *sunt în țara mea, între frați*. Nu-i voi numi aici pe toți aceia cari au întins mîna lor de simpatie unui pribeag. Nu-i poate măguli tipărirea numelui lor într-o prefață la o teză de licență. Dar să știe cu toții că în inima mea recunoscătoare sunt adînc întipărite imaginele lor. Și nu voi dezminți această încredere și simpatie." [1] S-a păstrat, în arhiva lui Ibrăileanu, o poezie semnată Constantin Stere și purtînd data „11 dec.[embrie] 1892, Sinești". Poezia a fost publicată în al doilea volum al ediției *Scrisori către Ibrăileanu*. M-am gîndit mult dacă aceasta a fost scrisă chiar de Stere, deoarece nu-i era cunoscută vocația pentru poezie. Dar cele două-trei poezii inserate, din nevoi compoziționale, în roman, mi-au înclinat opinia spre a atribui bibliografiei romancierului poezia. Iar sentimentele pe care le exprimă versurile nostalgic recunoscătoare (evident, submediocre sub raport estetic) cu ecouri parcă din Lermontov și Pușkin, cu stîngăciile de limbă și prozodie, poartă indiscutabil sigla trăirilor sufletești ale lui Stere din perioada cînd tocmai sosise în țară. Iar datarea — neobișnuită la Stere — vrea să marcheze, pentru fixarea pro memoria, momentul exact al acestei spovedanii lirice. Cu toate rezervele, mult mai mici acum decît în 1971 cînd am citit-o prima oară, transcriu poezia ca pe un document emoționant de epocă:

Mîhnit, întristat și cu inima frîntă
La fereastra îngrădită cu fier
Șezînd plin de gînduri lugubre el cîntă
Spre sudul uitîndu-se-n cer:

„Morminte strămoșilor mei, pe părinți
I-am lăsat eu în patria mea;

[1] C. Stere, *Evoluția individualității și noțiunea de persoană în drept*, 1897, p. XIV—XV.

O gingaşă fată, regina dorinţii
A milei, remase calea.

Scînteie sei ochii ca azur din cer
Diamanţii pe pieptul ei ard
Şi-n curte de aur pe dînsa o fere
De pietre preţioase un gard.

Şi numele ei fără şiretenie
Bucuros voi spune curînd
Se cheamă ea: draga mea Românie!
O, ţara mea, ţie eu cînt

Cu lacrime, gemet dureri fierbinte
Ca maicei iubite suspin
Aud eu României sfinte cuvinte
Ce rar pînă la mine ei vin . . ."[1]

Stere s-a înscris de îndată la Universitate, ca student al Facultăţii de Drept. Cursurile începuseră de aproape două luni. Dar, cum fusese prevenit, aceasta nu constituia un impediment. În *Anuarul Universităţii din Iaşi* în tabloul studenţilor în anul 1892/93 l-am găsit pe „Const. Stere" figurînd ca student în anul I al facultăţii de Drept la numărul 961 [2]. Nu putuse depune, la înscriere (am mai spus-o în capitolul precedent), diploma de bacalaureat. Nici această lacună nu constituia un obstacol. Un regulament de funcţionare a Facultăţii de Drept, fără specificarea anului de promulgare, dar inclus în *Anuarul Universităţii din Iaşi* pe 1896—1897, menţionează că sînt „două specii de şcolari", „studenţi şi audienţi", iar art. 8 precizează că „nu vor fi primiţi ca studenţi regulaţi decît cei ce vor produce, conform art. 264 al legei de Instrucţiune, certificatul de terminarea cursurilor liceale şi trecere examenului general de maturitate". Dar cap. V „Dispoziţiuni finale" lasă poarta deschisă pentru că, menţionează articolul 42, „tinerii înscrişi pînă acuma vor rămîne bine înscrişi fără a li se mai cere să mai fi trecut examenele generale de studii liceale" [3]. E posibil ca Stere să fi beneficiat de această prevedere. Am mai găsit

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, Ed. Minerva, 1971, p. 381.
[2] *Anuarul Universităţii din Iaşi pe anul şcolar 1895—1896, precedat de o ochire retrospectivă asupra învăţămîntului superior din Iaşi*, Iaşi, 1897, p. 72.
[3] *Ibidem*, p. 170—171, 176.

studenți înscriși la Facultatea de Drept fără a fi depus toate actele necesare, chiar dintre cei ce absolviseră liceul în orașele din țară. Cu atît mai scuzabilă era, deci, lacuna de dosar în cazul lui Stere, care absolvise liceul la Chișnău. De fapt, Stere a fost înscris la facultate, sub rezerva unei viitoare aprobări a situației sale. De abia la 22 decembrie 1893 consiliul facultății se întrunește pentru a discuta, printre altele, situația cîtorva studenți care nu putuseră depune certificatele de bacalaureat la înscriere. Printre aceștia era menționat și Stere. În legătură cu Stere, procesul verbal al acestui consiliu profesoral menționează: „În privirea dlui Constantin G. Sterea, român din Basarabia, care prezintă certificatul de absolvirea cursurilor secundare de 8 ani la gimnaziul rusesc din Chișnău și că a trecut examenul de maturitate fiindcă a fost deportat, pe cale administrativă, la Siberia, unde a petrecut 9 ani, Consiliul decide a-i da echivalența de bacalaureat și a-l admite la facultatea noastră în calitatea de student regulat în anul întîi de Drept." Altor doi studenți care nu putuseră produce certificatul de bacalaureat, li se respinge cererea de înscriere în facultate. [1] Cred că, de fapt, Stere nu-și luase examenul de bacalaureat și, de aceea, nu putuse prezenta dovada trecerii lui, cum făcuse cu certificatul de absolvire a liceului. Dar a avut noroc. Consiliul profesoral a fost sensibilizat de situația sa specială ca fost deportat siberian și i-a echivalat certificatul de absolvire cu bacalaureatul. Apoi Ministerul Instrucțiunii a aprobat hotărîrea consiliului profesoral al facultății. E probabil, îndrăznesc o ipoteză pe care nu o cred hazardată, că la decizia lui Stere de a studia la Iași a contribuit, nu în mică măsură, și încurcata sa situație școlară. Oriunde, la o universitate apuseană, nu se putea înscrie fără diploma de bacalaureat. Astfel încît, din toate aceste motive binecuvîntate, a rămas la Iași. Studenții nu erau foarte numeroși, dar nici puțini. Iar profesorii nu erau deloc faimoși. În 1895/1896 funcționau următorii profesori: I. Tanoviceanu (Drept penal și procedură penală), Petre Missir (Drept natural și Drept internațional), Dumitru Zissu (Drept roman), Dumitru Alexandrescu (Drept civil. Persoanele și bunurile), N. Basilescu (Economie politică), Ioan Burada (Drept roman; preda cursul pentru anul II), George Mîrzescu (Drept civil. Succesiunile și donațiunile), George Bogdan (medicină legală), Toma Stelian (Drept comercial), G. A. Urechia (Drept administrativ), Șt. Șendrea

[1] *Arhivele Statului Iași. Facultatea de Drept.* Dosar 2240/1892, f. 90 recto și verso.

(Drept civil. Obligațiunile)[1]. Nu avem lista profesorilor acestei facultăți pe anul școlar 1892—1893. Dar e aproape neîndoielnic că mari schimbări de personal didactic nu s-au produs în doi-trei ani. Sigur e că profesorii ale căror cursuri Stere le-a audiat în al treilea an (1895/1896) sînt următorii: P. Missir, Toma Stelian, G. A. Urechia, Ștefan Șendrea.

În anul întîi erau înscriși numai 27 studenți. Nu știu cîți studenți număra întreaga facultate. În anul școlar 1895/1896, Stere fiind student în anul III, facultatea întreagă număra 118 studenți, iar anul III înmatriculase 39.

Prea multe nu avea de învățat aici cultivatul nostru tînăr, după ce îl citise pe profesorul german Alois Riehl și pe atîția alții, încercîndu-se chiar în redactarea unui tratat de filozofie. Cursurile nu-i ocupau prea mult timp. În rest, citea și se iniția în activități militante. În fapt, pe noul student ieșean nu-l interesau, deocamdată, studiul adîncit de bibliotecă și veritabila carieră științifică. Prin formulă sufletească și educație — deși nu o recunoștea și nu o va recunoaște niciodată — era un luptător. Militantismul său nu trebuie asemuit cu acela al unui politician, fie el doctrinar, care înțelege să acționeze pentru punerea în practică a concepțiilor sale socio-politice. Considera că, pentru ceea ce voia să înfăptuiască, absolvirea unei facultăți nu e decît o formalitate necesară obținerii unei diplome universitare. În rest, avea datoria să studieze independent (aproape ca un autodidact superior), să-și aprofundeze mai vechile puncte de vedere și să-și creeze o platformă pentru afirmarea crezului său. Greșea mult. Mai tîrziu avea să regrete că nu se consacrase altundeva carierei științifice, care i-ar fi adus, negreșit, mai multă liniște interioară, ferindu-l de acele tragice dezamăgiri care i-au marcat existența.

A avut plăcuta surpriză de a constata, cum spuneam, că, foarte repede, devenise idolul tinerimii intelectuale de stînga. Erau mai toți socialiști sau socializanți. E drept că mare lucru despre socialism și marxism nu prea știau. Dar din lecturile lor, puține și cam întîmplătoare, își configuraseră un punct de vedere comun, general-democratic și socialist. Nădejde și, mai ales, Gherea contribuiseră enorm la educarea lor ideologică și politică. Fuseseră colaboratori ai *Contemporanului*, unii, mai puțini, la *Revista socială* și, din 1890, masiv la *Munca*, organul central al

[1] *Anuarul...*, p. 135.

mișcării socialiste. Pentru că, într-adevăr, din 1890, mișcarea socialistă românească, reorganizată și aflată în avînt, se bucura de mare ecou și popularitate în spiritul public. Izbutise să obțină statutul de orientare recunoscută în mișcarea politică și de idei a vremii. Tinerii mai cultivați și practicînd convingeri radicale se îndreptau spre cluburile socialiste, unde audiau conferințe și asistau la dezbateri. *Contemporanul*, care stîrnise mare interes printre tineri (și nu numai printre ei), își încetase apariția (în ultimii ani cam letargică) în aprilie 1891. *Contemporanul* a fost, incontestabil, o școală care a modelat conștiințe, a format spirite. Misiunea sa de avanpost (pînă în 1885 ideologia revistei — vagă încă — a fost premarxistă, iar de atunci încolo, după clarificările lui Gherea, precumpănitor marxistă) a pregătit atmosfera și climatul necesare creării unui partid socialist, cucerind, prin educarea conștiințelor, simpatizanți și aderenți. Mai întîi prin educație științifică și apoi, împreună cu *Revista socială*, prin educație sociopolitică și, declarat, socialistă. Programul mișcării fusese publicat încă în 1886 de Gherea sub titlul *Ce vor socialiștii români?* De atunci lucrurile evoluaseră apreciabil, ba chiar fuseseră reevaluate destule puncte de vedere, naive, ale programului, și se pregătea redactarea unui nou program. Din februarie 1890, datorită apariției, la București, a gazetei săptămînale *Munca*, centrul mișcării se mută de la Iași în capitala țării. Săptămînalul, subintitulat „organ social democrat" — ager scris și bine redactat, (Const. Mille, care l-a coordonat la început, avea adevărată vocație de gazetar), nu lăsase însă Iașul izolat. Veneau colaborări și de la Iași (soții Ioan și Sofia Nădejde, Mihai Pastia, G. Ibrăileanu, H. Streitman). Iar la clubul socialist ieșean, încă foarte activ, se țineau regulat ședințe și se rosteau conferințe (la 1 mai 1892, de pildă, Ibrăileanu a rostit aici conferința despre *Darwinismul social* [1]). În primăvara lui 1892, clubul ieșean se reorganizase prin înființarea noului cerc de studii al Partidului Social-Democrat de pe strada Pomir. Și tot la Iași, lucru foarte important, continua să locuiască Ioan Nădejde, unul dintre cei mai proeminenți lideri ai „partidei".

Mișcarea socialistă se îndrepta spre constituirea într-un partid, de profilul celui social-democrat german (după modelul vestitului *Program de la Erfurt* elaborat de K. Kautsky și adoptat de con-

[1] Apud Al. Piru, *G. Ibrăileanu*, E.P.L., 1967, p. 53.

gresul social-democraților germani din 1891), adică un partid de ordine, parlamentar și legal, care să militeze pentru democratizarea vieții publice, apărarea intereselor economice ale celor ca muncesc. În iunie 1892 a început să funcționeze comisia reprezentativă a cluburilor socialiste din țară care elabora proiectul de program. *Munca* publica articole care comentau elemente ale viitorului program, se propuneau sugestii, iar toate cluburile organizau dezbateri pe marginea proiectului de program, exprimîndu-și adeziunea pentru întemeierea partidului. Iar proiectul program, redactat de o comisie largă (Ioan Nădejde, V. Morțun, Al. Ionescu, Const. Mille, Alex. Radovici, Al. Georgescu, Anton Bacalbașa), avusese ca document de bază mai vechiul program al lui Gherea din 1886, serios remaniat și adaptat. La mare preț era aici, ca și în 1886, problema specificității socialismului într-o țară ca a noastră, predominant agrară și cu o industrie abia născîndă. Tactica și strategia partidului socialist român trebuiau adaptate specific, cu deosebiri marcate față de partidele similare din țările occidentale evoluate pe cale industrială.

Cam aceasta era atmosfera printre tinerii care, la instalarea lui Stere la Iași, gravitau în jurul lui. Vedeau în noul venit un tovarăș de ideal, pe a cărui experiență revoluționară se puteau bizui, transformînd-o în important capital politic și ideologic. Stere nu a avut fermitatea de a-și preciza din capul locului opiniile care erau, mai demult, hotărît nesocialiste și, oricum, net potrivnice social-democratismului marxist. Dar o astfel de mărturisire tranșantă i-ar fi îndepărtat de el pe cei ce acum îl stimau pînă la venerație. Iar el avea efectiv nevoie de ei pentru ceea ce chibzuia că are de înfăptuit. Astfel încît a ales calea ambiguității, urmînd-o cîțiva ani buni. Aparent era socialist, se afla în centrul de interes al tinerilor intelectuali ieșeni, curînd și al celor din capitală, dar sugera, cu metodă, că varianta sa de ideologie socialistă și de militantism se deosebește de aceea oficială, adoptată și afirmată de conducerea partidului. Era o strategie bine gîndită pentru că, atunci, destui dintre socialiști aveau propriile opinii despre ceea ce ar trebui să fie socialismul în România, toate fiind tolerate cu îngăduință, de la anarhism extremist pînă la excesul de legalism. Astfel încît atitudinea lui Stere nu șoca pe nimeni, de la tinerii fără experiență, soții Nădejde, pînă la Gherea. Îi păstrau, toți, aceeași stimă, iar Gherea se bucura că un tînăr cu un asemenea trecut de deportat revoluționar, s-a stabilit în țară, adoptîndu-l imediat —ge-

neros — ca bun prieten. Și petreceau — e probabil că s-au cunoscut pe la începutul anului 1893 — ore lungi de taifas în jurul samovarului.

Să nu fi putut diagnostica Gherea „maladia" de care suferea Stere? E probabil că a detectat-o, deși acum manifestările ei clinice nu prezentau formele acute de prin 1897—1899. Iar Gherea era obișnuit cu „scrîntelile" tinerilor săi prieteni, tolerîndu-le excesiv și admițîndu-le atîta vreme cît se manifestau în cadrele interioare ale mișcării. De ar fi fost mai ferm pierdea pe mulți dintre ei și ar fi fost mai bine pentru partid. Dar Gherea era un om blînd și bun, neavînd duritate de organizator. Lui i se părea că mai importante decît divergențele sînt constituenții unificatori. Nu deosebirile de vederi sînt însemnate cît faptul că, în ciuda acestora, chiar oponenții continuă să lucreze pentru partid, iar unii dintre intelectuali îl onorează prin prezența și cuvîntul lor. A fost aceasta o concepție nefericită a lui Gherea privind rostul și funcțiunile mișcării socialiste în România, concepție care a adus partidului daune altfel evitabile. Cu compexul lui de metec, care l-a apăsat toată viața, era onorat că în mișcare se află tineri intelectuali de mare viitor, ce i se alăturaseră și îl recunoșteau, public, drept teoreticianul și conducătorul lor spiritual, trecîndu-le — probabil și din această cauză — cu vederea toate extravagențele. Chiar cele care subminau, din interior, existența mișcării socialiste. Cînd extravagențele treceau de pragul a ceea ce considera că e tolerabil, intervenea stăruitor și, cu darurile sale de împăciuitor, concilia ireconciliabilul. Apoi, pentru Gherea, mișcarea socialistă avea sau trebuia să aibă mai mult un caracter cultural, să creeze o orientare în viața spirituală și publică a țării. Și, din această perspectivă privind lucrurile, într-adevăr orice intelectual cu har (și Gherea avea antene speciale pentru a-i detecta!) era un element important pentru cauză. Iar cauza aceasta a fost extraordinar slujită, mișcarea socialistă impunîndu-se, acum, de la 1880 pînă la 1900, drept o orientare culturală majoră în spiritul public, cu consecințe durabile pînă tîrziu între cele două războaie mondiale. Cum să nu-l fi acceptat, deci, Gherea pe Stere drept tovarăș de idealuri, tolerîndu-i toate ereziile pe care acesta știa să le prezinte drept benigne opinii contestatare? S-a întîmplat însă că Stere nu s-a încadrat, nici organizatoric, în partid. I s-a tolerat și această extravaganță. Scuze sau argumente justificative avea destule. Era refugiat politic cu un trecut încărcat, nu devenise

cetățean român, de abia se înscrisese la universitate și nu voia să-și compromită — prin turbulență — statutul de student, avea familie grea, nici nu se orienta bine, ca nou venit, în viața politică românească, iar despre ideologia socialistă, cu deosebire cea social-democrată marxistă, avea opiniile lui care mai cereau răgaz pentru limpezire. Așa se întîmplă că Stere era unanim considerat socialist, fără ca, de fapt, să fie. Ambiguitatea aceasta a știut — cu dibăcie — să și-o ocrotească pînă pe la 1899.

Ar trebui adăugat că mult adulatul Stere, în jurul căruia roiau tinerii studenți (și nu numai ei!), își considera colegii drept învățăcei sau ucenici, tratîndu-i cu magnanimă superioritate. I se păreau nu atît plafonați cît rămași în urmă sub raport cultural și științific. Nu era vorba de diferența de vîrstă (Stere era, repetăm, cel mai „bătrîn" student, la cei 28 de ani ai săi) și de experiență, ci, pur și simplu, de un stadiu retardatar pe plan strict intelectual. I se păreau, mai toți, bieți provinciali, cu lecturi întîmplătoare, departe mult de nivelul cugetării din lumea europeană informată. Mult mai tîrziu, după ce apăruseră și volumele din ciclul Ciubăreștilor ale romanului său, și lumea toată îi reproșa nota caricaturală și chiar pamfletară în care își prezenta eroii, inclusiv foștii colegi sau prieteni (lesne recognoscibili), Stere a răspuns, într-un interviu, mărturisind impresia, rămasă încă nealterată în memoria sa afectivă, despre mediul intelectual din acea vreme: „Gîndește-te, — exclama romancierul — că așa-zișii intelectuali citeau abia pe Darwin (aluzia poate fi „aici" la Ibrăileanu care pregătise, în 1892, o conferință, rostită la clubul socialist ieșean și publicată în același an în *Revista socială* — n.m.) și alți autori cunoscuți, că Nădejde se ocupa cu descoperirea plagiatelor, căci România, pe atunci, era plină de savanți și filozofi ce maimuțăreau fără rușine știința și literatura apuseană și ajungeau profesori universitari de pe urma acestor opere furate. Îți închipui cum Vania Răutu (eroul romanului n. m.), care venea dintr-un mediu intelectual, unde Darwin era demult citit și trecut între clasici, este lovit de nivelul scăzut al acestor oameni ce bîjbîiau încă prin întuneric. Tînărul acesta găsește în Iași Școala Normală, pe strada Golia, o clădire mare față în față cu Maternitatea. Aici, studenții de la «Paternitate», cum era poreclită Universitatea, aveau asigurată masa și adăpostul, trăiau fără huzur și totuși se declarau socialiști și se manifestau ca atare. Vrobind cu ei, vedeai că se credeau cu sinceritate elita omenirii și eroi, ba chiar martiri.

Se înscrie (eroul romanului său n.m.) la universitatea din Iași, venind dintr-o sferă unde femeia se afirmase de mult ca intelectuală, și aici găsește numai două studente, care erau tratate cu multă ușurință și serveau ca punct de tir a tot felul de farse grosolane. În atmosfera asta de mlaștină înapoiată, ce putea crede unul ca Răutu? De n-ar fi avut atîta înțelegere pentru motivele ce făcuseră ca societatea românească să steie pe un plan așa de jos sub raportul cultural, ar fi trebuit să fie mult mai crud. Așa, realitatea este crudă; iar Vania Răutu a flatat-o și a îndulcit-o."[1] Cam aceasta era, în datele esențiale, opinia lui Stere despre colegii săi și lumea intelectuală de atunci a Iașilor.

Neîndoielnic, între el și colegii săi se ridica un înalt prag despărțitor. El era, într-adevăr, la cei 28—29 de ani ai săi, un tînăr tobă de carte, citind — cum va preciza în 1910, cînd polemizează cu Gherea, după apariția *Neoiobăgiei* — „în cinci limbi europene" (rusa, franceza, germana, engleza, italiana), cu lecturi bine-asimilate și preocupări intelectuale realmente înalte. Își impresionase, în consecință, adînc colegii. Dr. Nicolae Lupu (fruntașul politic național-țărănist) își amintea, în 1936, astfel de anii studenției: „Căci omul care venise din tundra siberiană, moldoveanul acesta cu voință neînfrîntă, era un titan al gîndirii și un om de o mare și rară cultură generală. Era — îmi spunea mult mai tîrziu Ion Cantacuzino, el însuși un savant și un enciclopedist — cel mai bine mobilat creier din cîte cunoscuse el."[2] Cu acest decalaj de cultură, care izbea de la primul contact, e poate mai lesne de înțeles de ce își judeca atît de aspru colegii, de ce îi considera mult inferiori și chiar de ce era atît de venerat. Superioritatea lui era incontestabilă. Îi era superior chiar lui Ioan Nădejde, care avea faima unui monstru de erudiție. Ce-i drept, Nădejde știa bine cele două limbi clasice europene, multă istorie, lingvistică și jurisprudență (mai ales istoria dreptului românesc și est-european). Dar Stere îl surclasa în filozofie, sociologie, politologie și literatură universală, istoria științei, domenii în care fostul director al *Contemporanului* era fie diletant, fie de-a dreptul necunoscător.

Stere nu avea darul modestiei colegiale. E, ce-i drept, un dar rar, de care puțini se învrednicesc. El persifla și ironiza pe toți

---

[1] Valer Dona, *D. C. Stere văzut de aproape. Adevărul literar și artistic*, nr. 784 din 15 decembrie 1935.

[2] Dr. N. Lupu, *Amintiri despre C. Stere. Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 51.

fără milă, arătîndu-le cît de înapoiaţi sînt, recomandîndu-le bibliografie şi cerîndu-le, imperios, să se lase de prostii şi să citească pentru a-şi umple, măcar, golurile cele mai penibile. Chiar de ar fi făcut-o (dar nu prea aveau vreme, ocupaţi cum erau cu activismul militant, universitatea, liceul, meditaţiile particulare pentru agoniseala zilnică, scrisul articolelor la gazetele socialiste), nu puteau diminua din decalaj. Superioritatea lui Stere se menţinea, mîndră şi ispititoare. Iar el nu era cîtuşi de puţin în stare s-o estompeze. Temperamentul său nemăsurat orgolios îl împingea să se pună în valoare, tratamentul aplicat noilor săi prieteni oscila, capricios, între condescendenţă şi dispreţ. Nu altfel se purtase, în cele intelectuale, cu foştii lui tovarăşi de deportare, deşi, dintre ei, unii erau la fel de cultivaţi ca el. Şi cu toate astea, relaţiile cu tinerii intelectuali ieşeni evoluau sensibil spre o prietenie care va rămîne durabilă. Ba ea a devenit, cu vremea, modelul adevăratei prietenii intelectuale. Cine nu ştie cît de caldă a fost amiciţia intelectuală dintre Stere, Ibrăileanu, cei trei Botezi, N. Qinezu, D. D. Pătrăşcanu, Petre Bogdan, Izabela Andrei (Sadoveanu), Spiridon Popescu, Mihai Carp şi întreaga grupare de la viitoarea *Viaţa românească*! Dar aceasta cu preţul admiterii, peste tot, a supremaţiei indiscutabile a lui Stere. (Numai cu timpul Stere va accepta să recunoască superioritatea incontestabilă a lui Ibrăileanu în critica literară). Dar aceşti tineri, repede maturizaţi, nu aveau orgoliul atît de ascuţit, încît să nu-i recunoască lui Stere valoarea adevărată. Cît despre comportarea seniorială a lui Stere, se vor obişnui cu ea, nemaiacordîndu-i importanţă. Calităţile şi sacrificiile lui meritau o astfel de cordială obedienţă. O observaţie, inteligentă, a Izabelei Sadoveanu, valabilă nu numai pentru acea vreme, dar pentru tot istoricul raporturilor dintre Stere şi prietenii săi, fixează extraordinar de bine atmosfera care domnea în această confrerie: „Întotdeauna mi s-a părut că Stere este un mare artist de scenă. Între el şi noi, ceilalţi muritori, era întotdeauna distanţa care e între public şi tragedianul de pe scenă, în rolul prim din divina comedie a vieţii. El avea un rol de susţinut, mai mult faţă de el decît faţă de alţii. Noi, ceilalţi, eram comparşii care trebuia, mai ales, să ne ţinem modestul nostru rol spre a nu strica ceva din reprezentaţia pe care marele nostru regizor o avea în minte şi pe care noi trebuia să avem tactul să o intuim şi să nu o turburăm.“ [1] Devenise deci,

[1] Izabela Sadoveanu, *Cei care au plecat...*, *Adevărul literar şi artistic* din 26 iulie 1936.

din capul locului, un lider care dirija, cum socotea, desfășurările grupării. Nimeni nu-i contesta rolul și drepturile de conducător.

2

Am înaintat, poate, prea mult, nu atît în timp cît în surprinderea caracterologiei lui Stere (deficitară prin orgoliu excesiv) și a raporturilor dintre el și ceea ce Izabela Sadoveanu a numit, atît de nimerit, „comparșii. Dar poate că devansul era chiar necesar. Pentru că stilul acestor relații, odată stabilit, se va menține pentru totdeauna. Nu e vorbă, voi mai reveni asupra cheltiunii. Dar mereu adăugînd noi fapte și elemente revelatoare pe canavaua acestei tipologii comportamentele de senior sau de regizor care își asumase greaua misiune de, vorba Izabelei Sadoveanu, tragedian pe scena vieții. Acum, în 1893, era student și se străduia din greu să se acomodeze cu realitățile țării. Vorbea cu pronunțat accent rusesc (accentul se va menține, chiar dacă estompat, toată viața), mai toată lumea (inclusiv colegii care îi vor deveni prieteni) îi spunea „rusul“ [1], iar studentul, încă debusolat, se întreba dacă n-ar fi mai bine să-și facă bagajele și să plece, undeva, în occidentul Europei. Nu o va face pentru că, știa bine, venise în țara lui nu dintr-un capriciu, ci dintr-un profund îndemn al conștiinței naționale. A săvîrșit astfel — să o spun încă o dată —, probabil, un mare sacrificiu. Dar așa înțelegea el să trăiască, neștiind (sau refuzînd) să aleagă comoditatea în dauna datoriei. Datoria lui, era încredințat, îi interzicea să se stabilească aiurea, în cine știe ce țară, și îi dicta să rămînă aici. Și nu pentru a-și aranja viața și cariera, ci ca să lupte pentru modificarea nu numai a mentalității intelectualilor, dar și a stărilor existente. Va fi — se va vedea — o

[1] Cu acest apelativ se referea la Stere fostul coleg Raicu Ionescu-Rion, acum, ca profesor la Tîrgoviște, într-o scrisoare către Ibrăileanu trimisă la 30 octombrie 1893. Cf. *Scrisori către Ibrăileanu*, Ed. Minerva, vol. IV, 1982, p. 62.

luptă dîrză, de posedat al unei idei fixe, cu destul izbînzi. dar soldată, finalmente, cu o tragică înfrîngere. Chiar de ar fi putut prevedea sfîrșitul, n-ar fi renunțat la lupta în care se angajase. Dar, acum, la început, în ciuda amarelor încercări și a deziluziilor, era încrezător (sau părea doar?), pornind la acțiune. A izbutit, cum spuneam, destul de repede, să grupeze o bună parte a studențimii în jurul lui. Marta Trancu (devenită — prin căsătorie — Rainer), fostă , în 1893—97, studentă medicinistă la Iași povestește în memoriile ei că, de îndată ce s-a acomodat cu lumea studențească, Stere ar fi inițiat o întrunire care a lansat un manifest semnat de memorialistă și de un alt student [1]. E probabil că memorialista se referă la preparativele întemeierii societății studențești „Datoria", pornită tot din inițiativa lui Stere. Era prima lui acțiune de organizare obștească în România și ținea să reușească. Va izbîndi.

Exista, desigur, o anumită tradiție a organizării studenților și tinerilor intelectuali ieșeni în societăți cu statut cultural. Astfel, funcționa la Iași „Societatea pentru învățătura poporului român". Cei mai mulți membri nu erau studenți, dar se apela, activ, la sprijinul acestora. În comitetul societății se aflau A. B. Brandia, Cornelia V. Morțun, S. Nădejde, I. Nădejde. În 1887 un raport al societății, întocmit de V. Castano, constata „slabele rezultate" obținute în activitatea unei școli de adulți, propunînd desființarea ei. Propunerea a fost respinsă și o comisie (în componența căreia se aflau I. Nădejde, vărul său Th. Speranția și V. I. Morțun) fusese însărcinată să facă noi propuneri. S-a decis ca școala cu pricina să nu fie desființată, ba chiar să se înființeze mai multe, pe cartiere. [2] Cum se vede, această societate culturală fusese inițiată și condusă de socialiști. Și chiar dacă nu era pur (sau aproape deloc) studențească, am socotit necesar să o amintesc pentru că — se va vedea — unul dintre scopurile ei — înființarea școlilor de adulți — care îl va preocupa și pe Stere, în 1893, avea precedente și chiar tradiție. Funcționa însă, la Iași, și o asociație propriu-zisă a studenților. Studenții progresiști s-au grupat, în 1892, în „Asociația generală a studenților universității din Iași". Președintele ei era Spiridon Popescu, student socialist. La o plenară din decembrie 1892 s-a votat statutul „Asociației". Au

[1] Marta Ttancu Rainer, *File de jurnal*, Ed. Eminescu, 1982, p. 29.
[2] *De la Societatea pentru învățătura poporului român*, *Contemporanul*, VI, nr. 3 (octombrie 1877).

fost prezentate două proiecte, al lui Spiridon Popescu întrunind un număr dublu de voturi în comparație cu cel adversar. Minoritarii nu au acceptat să se supună, democratic, voinței majorității, trecînd la ostilități. La un moment dat, împotriva „Asociației" și pentru a o submina, s-a organizat o societate studențească rivală, intitulată „Solidaritatea". La 1 februarie 1892 în ziarul (liberal ca orientare) *Evenimentul* din Iași, în redacția căruia lucra Albert Honigman (și el „asociaționist"), președintele „Asociației", Spiridon Popescu, publică o întîmpinare. Majoritatea studenților (mai ales normaliștii și cei de la Științe) sprijină, în continuare, „Asociația". Dar adversarii găsesc sprijin în gazetele *Era nouă*, *Lupta*, *Adevărul*. Scandalul de presă ia proporții și, se putea altfel?, sloganurile diversiunii naționaliste încep să fie utilizate. „Asociația" este în mod curent prezentată drept „asociația judaico-socialistă". Și asta pentru că comitetul ei se pronunța pentru admiterea în organizație a colegilor evrei. Un rival al lui Spiridon Popescu, pe numele lui V. Patriciu, care se voia el președinte, înființează, împreună cu un grup de partizani adversari ai colegilor lor socialiști sau socializanți, amintita *Solidaritatea*. Despărțirea s-a produs, cum spuneam, în decembrie 1892, în zilele Crăciunului. Vechea „Asociație" număra cu totul 170 de studenți. „Solidaritatea" pretindea că de partea ei sînt 150 de studenți, restul, „majoritatea ebrei", rămînînd dincolo. Dar dintr-un articol al lui Spiridon Popescu, publicat în *Evenimentul*, reiese că situația stătea exact invers. Și se pare că acesta era adevărul. Caracteristic pentru „moralitatea" solidariștilor e faptul că l-au atras de partea lor pe casierul „Asociației", care, plecînd, a luat cu el, împotriva legii, cei vreo 10 000 lei cît avea în casierie. De aici proteste, scandaluri și tentative de a-l da în judecată pe necinstitul casier. Casierul se alăturase, de fapt, dizidenților numai deoarece cheltuise de mult banii și acum agita sloganurile dizidente ale naționaliștilor, tocmai pentru a acoperi cu fumul vorbelor mari, frauda. Firește că oficialitatea (țara era condusă de guvernul conservator Lascăr Catargi) sprijinea „Solidaritatea" și nu se putea întreprinde nimic pentru restabilirea legalității. Stere a avut deci ocazia, de cum a devenit student, să asiste la acest jalnic spectacol. Își îndemna, desigur, colegii la acțiune și luptă. Dar, cum unul dintre membrii comitetului „Solidarității" era nepot al prefectului nimic serios nu se putea întreprinde împotriva neonestului casier. În 1911, Stere le va povesti studenților săi, la o prelegere de

Drept constituțional, acel penibil incident: „Acum vreo 20 de ani studenții din Iași s-au certat între ei. Și pe cînd pînă atunci aveau o singură societate, o minoritate infimă s-a desfăcut și s-a format o asociație deosebită. Casierul vechii societăți — care avea asupra lui o sumă de vreo zece mii de lei — cheltuise banii și atunci i s-a propus: treci d-ta cu casa la noi în societatea mică. Și fiindcă această minoritate era protejată de guvern, trecem peste lipsurile de pînă acum. Șase mii de franci au fost mîncați. Restul l-a vărsat el și astfel a pornit această societate « Solidaritatea », solidarizînd casa asociaților. Și s-a născut chestia, ce să faci cu acest casier, care a săvîrșit un furt, care a mîncat banii și ceilalți i-a dat celeilalte societăți. Procurorul n-a pornit nici o acțiune. Nici un asociat nu putea face nimic, căci nu există persoană morală care să poată sta în fața judecății.“ [1] Există însă o mărturie a lui Stere, mult mai înverșunată, referitoare la acest episod de la începuturile studenției sale, publicată în presă încă în octombrie 1893 în *Adevărul* (în redacția căruia lucrau acum cîțiva tineri socialiști: Anton Bacalbașa, Ion Teodorescu, C. D. Anghel, Al. Ionescu, redactorul suplimentului literar duminical al gazetei fiind chiar Toni Bacalbașa): „Într-o asociațiune studențească a fost ales ca președinte, cu o majoritate de voturi covîrșitoare, un student care n-a fost văzut cu ochi buni de vreo cîțiva indivizi cu fumuri ciocoiești, fiindcă era fiu de țăran și lor li se părea că manifestează niște sentimente prea *poporaniste*. Ei au decis să se retragă din asociațiune și să formeze o nouă societate. La asta, desigur, aveau drept perfect să o facă. Însă domnișorii au avut îngrijirea de a atrage cu dînșii în societatea lor pe casierul asociațiunii celei vechi. Acest casier-model nu s-a sfiit să *atragă* după sine și casa cu mai multe mii de lei... Onorabilii patronînd astfel un furt ordinar au știut să intereseze în cauza lor pe poliție și pe «toți oamenii cumsecade din societate », debitînd fel de fel de calomnii, cari se întreceau în stupiditate și infamie, neoprindu-se chiar înaintea denunțărilor false prin grai și în scris. Ei au izbutit, la urma urmelor, să intimideze cu asemenea mijloace pe cei slabi de înger, pe toți purceii hamletizatori, studenții funționari primeau chiar ordine directe de la superiorii lor să părăsească asociațiunea veche și să intre în societatea nouă și ei se supuneau, intrau, deși știau foarte bine resoartele cari au lucrat aci, deși ei înșiși

[1] C. Stere, *Curs de drept constituțional*, 1911, p. 617.

au fost votat (votul era secret) pentru președintele care a devenit pretextul dezbinării și recunoșteau că casierul a comis un furt." [1] O scurtă evocare a acestei ticăloșii, totuși caracteristică, a trecut și în roman (vol. 6), povestită lui Răutu de către Ibrăileanu (Ciorbadgioglu).

Sprijinită din umbră și de Stere, „Asociația" nu s-a lăsat intimidată, continuîndu-și activitatea. Mai ales că și-a găsit un protector leal în cel mai ilustru profesor al universității ieșene, istoricul și filozoful A. D. Xenopol care a acceptat să conferențieze în ciclul organizat de „Asociație" pe tema „Starea noastră de civilizație". (Ce-i drept, mai tîrziu, pentru a-și dovedi imparțialitatea , Xenopol a acceptat să conferențieze și pentru „Solidaritatea", amînîndu-și, totuși, conferința). Într-adevăr, la 28 februarie 1893, „Asociația" a inaugurat în aula universității un ciclu de conferințe, care s-a bucurat de succes. Printre conferențiari: Spiridon Popescu, G. Botez, G. Ibrăileanu („În morală"), Raicu V., Ionescu (Rion), M. Săvescu, I. Chirică, State Dragomir, Emil Severin. Pentru colectarea fondurilor, „Asociația" a obținut, în folosul ei — în februarie —, și o reprezentație a Teatrului Național, iar viitorul actor State Dragomir și-a făcut debutul, în martie, cu o reprezentație, în același scop, în sala Conservatorului. [2] Pînă la sfîrșitul anului universitar, ciclul acesta de conferințe a continuat să se desfășoare, cu efectivă audiență, demonstrînd că „Asociația" e viabilă și chiar puternică. Strădania lui Xenopol de a aplana zavistia dintre cele două societăți rivale, despre care se vorbea în mai 1893, a eșuat. Cale de conciliere, de fapt, nu exista pentru că, pe lîngă furtișaguri și rivalitățile personale dintre cei doi președinți, grupările erau despărțite de fundamentale deosebiri ideologice. Ideologia socialistă sau larg democratică nu se putea concilia cu ciocoismul guvernamental și cu sloganurile diversionist șovine.

La începutul noului an universitar , Stere ia inițiativa întemeierii altei societăți studențești, apelînd la membrii activi ai predecesoarei. După tatonări, conciliabule și dezbateri, la 27 noiembrie 1893 se votează statutele societății, redactate de Stere. Iar denumirea ei anunța una dintre principalele teme ale ideologiei poporaniste; sentimentul de *datorie* al „păturei culte" față de

---

[1] C. Stere, *Din notițele unui observator ipocondric*, în vol. *Scrieri* (ed. de Z. Ornea), Ed. Minerva, 1979, p. 293—294.

[2] Vezi și Savin Bratu, *Ibrăileanu — omul*, Ed. Tineretului, 1959, p. 76—77.

popor, cu deosebire față de țărănime. Stere izbutise deci, destul de repede, să grupeze, în jurul ideologiei sale, care acum se desăvîrșea, adepții studenți pe care îi convinsese. Nici unul dintre ei nu era preocupat să distingă diferența specifică a acestei ideologii pe care doctrinarul o prezenta drept socialistă. Statutele prevedeau „fundarea a două feluri de ziare și reviste: a) pentru propagarea în pătura cultă a ideilor și sentimentelor poporaniste și accentuarea datoriilor morale ce dînsa le are față de poporul român; b) pentru luminarea păturilor de jos, mai ales la țară.“ [1] Ședințele comitetului de inițiativă au avut loc — potrivit memoriilor Martei Trancu — într-o cameră de serviciu, pe care mama unui student o pusese la dispoziție. În acest comitet sau în societate au activat mai toți cei care, apoi, vor forma cercul *Vieții românești:* Stere, Petre Bogdan, Ion (Iancu) Botez, Mihai Carp, Zoe Georgescu (devenită apoi doamna Mihai Carp), Ana Caramlău (căsătorită cu Ion Botez), C. A. Teodoru, N. Lupu, G. Ibrăileanu, surorile Elena și Lucreția Carp (prima va fi viitoarea doamnă Ibrăileanu), Const. Botez, Gh. Kernbach (Gheorghe din Moldova), N. Savin, Mihai Pastia, Marta Trancu, D. D. Pătrășcanu, Izabela Andrei (Sadoveanu), N. Qinezu, Spiridon Popescu, T. A. Bădărău. Odată cu adoptarea statutului, a fost ales și comitetul de conducere al societății. Toți îl doreau președinte pe Stere. Dar acesta, bun și prevăzător tactician a avut inteligența de a nu accepta („Să se mai știe faptul — spunea Mihai Carp în 1937 —, pe care vrem să-l subliniem, anume că Stere nu a primit să fie președintele acestei societăți, și nu a ocupat nici o altă demnitate în comitetul ei.“[2] Stere a propus drept președinte pe I. Liteanu, care avea ascendentul de a fi (și faptul era cunoscut) nepotul lui Mihail Kogălniceanu. Din comitet făceau parte studenții I. Micu, Raul Stavri, Paul Zarifopol, State Dragomir etc. Xenopol era proclamat președinte de onoare. Societatea și-a publicat statutele și un Apel (*Apelul Societății culturale „Datoria“*), ambele redactate de Stere. De altfel, lectura Apelului trimite imediat gîndul spre fondatorul poporanismului. La început se arăta că „starea deplorabilă a culturii poporului nostru nu poate să nu inspire oricărui bun patriot, o îngrijire adîncă, acest pericol iminent și constant zădăr-

[1] *Apelul și statutele Societății „Datoria“*, Iași, 1894, p. 12.
[2] Mihai Carp, *Soarta predestinatului*, *Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 16.

nicind toate sforțările noastre și pe terenul economic și pe cel politic". Se descrie apoi, pe larg, starea de înapoiere economică, higienică și culturală a țărănimii, precizîndu-se parcă în compensație: „Însă avem o mare speranță și o mare mîngîiere. Poporul nostru, *chiar necărturar* (se precizează că, din ansamblul populației, numai 18% dintre locuitori sînt știutori de carte, n.m.) *nu-i idiot, nici tîmpit.* Cu toate lipsurile sale are în el scînteia geniului care creează capodopere ca *Miorița* și *Meșterul Manole* și toate doinele și cîntecele populare în cari sunt turnate toate sentimentele și aspirațiunile sale, fără sforțare, de un natural neîntrecut. Vinovatul cel mare nu-i poporul, ci noi, pătura cultă. Nepăsarea noastră pentru poporul care ne susține pe acest pămînt păstrat și frămîntat cu sîngele său, va putea aduce, în mod fatal, stingerea scînteei; interesarea noastră va aduce, din contra, aprinderea ei, deci nimicirea veacurilor preistorice în ființa sa. Conștiința că în popor este posibilitatea culturei, că el va primi cu o nemărginită lăcomie ajutorul nostru, ne-a îndemnat să înființăm și noi — în alte țări ființează de mult — societatea culturală «Datoria», al cărei scop este *răspîndirea culturei generale în popor* și înmulțirea cunoștințelor generale, îmbunătățirea stării sale (noțiuni elementare de drept, de fizică, agronomie, fiziologie, igienă, chimie, creșterea vitelor etc.!) Noi am recunoscut că avem o *datorie* sfîntă de a lucra pentru deșteptarea poporului nostru la o viață națională conștientă și sperăm că toți patrioții adevărați și luminați vor recunoaște această datorie!... Mijloacele noastre vor fi: întemeierea de biblioteci, de școli pentru adulți, ținerea de conferințe și editarea de cărți populare, în fine tot ce poate dispune un cetățean cult și devotat intereselor poporului său. Astfel numai ne vom face *datoria*, vom contribui la ridicarea nivelului cultural al poporului." [1]

Cum se vede, „Datoria" nu era o societate studențească asemănătoare celor precedente. Nu se constituise numai pentru apărarea intereselor studențești. Scopul ei este unul eminamente cultural, urmărind, de fapt, culturalizarea poporului. Sigur că cicluri de conferințe organizase și mai vechea „Asociațiune". Dar întemeierea de biblioteci, editarea broșurilor de popularizare, înființarea unor școli pentru adulți erau elemente noi de program în statutele unei societăți studențești. Ba s-ar putea spune că,

[1] *Apelul și statutele societății culturale „Datoria"*, Iași, 1893, p. 3—8.

prin scopurile propuse, „Datoria" depășea programul strict al unei societăți studențești, ea putînd antrena, în activitățile ei, orice intelectual adult animat de dorința culturalizării maselor. Recunoaștem aici experiența cîștigată de Stere în mediile inteligheniției narodnice ruse care tocmai astfel de acțiuni culturalizatoare întreprindeau. Și izbutise să implanteze aici, în țara pe care cu dreptate o considera a sa, la relativ puțină vreme după sosire, aceste crezuri socotite datorii neachitate ale tineretului intelectual. Elanul, deci, nu i se stinsese. Nu se blazase și avea energia necesară ca, după cîte pătimise pentru activismul adolescentin, să pornească din nou la acțiune. Firește, tot o acțiune militantă, pentru ameliorarea condiției de viață a poporului. De astă dată a poporului său. Militantismul se redeșteptase dîrz și frumos. Planul era mare și cutezător. Stere se gîndea la înființarea unor școli de adulți în sate. Deocamdată a fost deschisă, cu oarecare vîlvă, o astfel de școală pentru adulți în mahalaua ieșeană Tătărași, cu o populație între semirural și urban, cu mulți căruțași și alți oameni, mai toți nevoiași. Localul a fost pus la dispoziția profesorilor, după multe stăruințe, de primărie. Dar alte școli n-au mai fost înființate. Ba chiar, la un moment dat, în februarie 1894, membrii societății „Datoria", întruniți în aula universității, constată că școala din Tătărași, înzestrată cu 12 profesori recrutați dintre studenți (printre care și Marta Trancu), nu avea mai mult de un elev. Mai tîrziu, lucrurile aveau să se amelioreze sensibil. [1] Oricum, prin întemeierea acestei școli se realiza o premieră pe țară, cu totul semnificativă. Mihai Carp, vibrînd de emoția faptei săvîrșite în 1893—1894 scria patetic — și oarecum exagerat — în 1938: „Firește că, privită în sine, înființarea unei școli de adulți în suburbia Tătărași de către o societate studențească din Iași era o faptă cu totul neînsemnată. Privită însă în semnificația ei adîncă, *prima* școală de adulți înființată de studenți în România înseamnă *începutul unei orientări nouă*, marca *o importantă cotitură a istoriei noastre social-politice*. Și această mare faptă, mare prin semnificația ei adîncă, o săvîrșea *un student* venit de peste Prut, în primul său an de studenție." [2]

---

[1] Vezi și Al. Piru, *G. Ibrăileanu*, E.P.L., 1967, p. 58. De asemenea, Marta Trancu-Rainer, *op. cit*, p. 30.

[2] Mihai Carp, *Soarta predestinatului*, în *loc. cit.*

În 7 martie 1894 *Evenimentul literar* informa (sub titlul „Mișcarea studențească") despre înființarea și activitatea școlii de adulți din Tătărași, care de cîteva săptămîni, în diminețile de duminică, oferea cursuri de scris și citit. De asemenea, fuseseră susținute cîteva conferințe: „Nevoia și cartea" de Spiridon Popescu, „Legătura dintre aer și viață" de C. Chirica, „Legătura dintre căldură și viață" de Petre Bogdan[1]. Apoi, au mai ținut conferințe I. Simionescu („Lupta pentru existență în seria animală"), Mihai Săvescu („Evoluționism"), I. Ș. Botez („Femeia din punct de vedere social"), Raicu Ionescu („Eminescu și Lenau"), G. Ibrăileanu („În morală"). Cum se anunțase în *Evenimentul literar* din martie 1894, textele acestor conferințe urmau să fie imprimate în broșuri, realizîndu-se, astfel, acel punct al programului societății care prevedea publicarea unor broșuri de popularizare. Se pare că a apărut, în broșură, textul conferinței lui Spiridon Popescu. A fost realizat și acel punct de program care prevedea înființarea unei (sau unor) biblioteci. Biblioteca, înființată la Iași, se numea, tactic, „Biblioteca Carol I". Nu știu nici de cîte titluri dispunea, nici cîți cititori avea și nici din care categorie socială erau recrutați. Că ea a existat, se știe dintr-o scrisoare a lui Stere, trimisă din Ploiești lui Ibrăileani care se afla la Iași, în martie 1897: „Să-mi scrii ce ați făcut cu «Biblioteca Carol I»? Numaidecît. Am scris lui Petre Bogdan și nu mi-a răspuns."[2] Programul „Datoriei", în liniile sale mari, era deci realizat. Dar cea mai importantă realizare a fost, cu siguranță, școala de adulți. Nu era, cum credea Mihai Carp în 1937, o premieră absolută în țară. Avea, cum s-a văzut mai înainte, un precedent încă din 1887, inițiat de amintita „Societate pentru învățătura poporului român". Inițiativa din 1887, nedînd rezultate, a fost cum știm abandonată. Aceasta, din 1893—1894, datorată lui Stere, se pare că a avut ceva mai mult succes, beneficiind de mai multă stăruință și perseverență. De altfel, ideea a fost preluată de toată mișcarea socialistă românească. (Să nu uităm că I. Nădejde făcuse parte și din comitetul societății din 1887 care preconiza înființarea unor școli de adulți). În anii de după 1894, pînă tîrziu spre 1900, astfel de școli de adulți au fost înființate, după modelul celei din Tătărași Iași, și în alte orașe unde existau cluburi socialiste mai active.

[1] *Evenimentul literar*, nr. 12, din 7 martie 1894.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. IV, Ed. Minerva, 1982, p. 114.

Expert în astfel de școli (cursuri de alfabetizare) devenise Mihai Pastia (cel ce se ocupase, împreună cu alții, și de școala din Tătărași), care a organizat una și la Galați.

Chiar dacă izbînda „Datoriei" nu s-a arătat la înălțimea programului, este incontestabil că prin această societate culturală studentul Stere s-a făcut remarcat în mediile universitare (nu numai!), recunoscîndu-i-se personalitatea. Nu doar colegii, dar acum și profesorii îl tratau cu deosebită considerație. Xenopol, cunoscîndu-l mai îndeaproape, l-a asigurat de sprijinul său și chiar de protecție. Stere a acceptat pentru că Xenopol nu era profesor la Facultatea de Drept. Dar cîștigase și stima profesorilor facultății pe care o frecventa. Mai potrivit ar fi să se spună că doar se prezenta, în sesiune, la examenele facultății, altfel frecventarea efectivă a cursurilor nu era principala lui preocupare. În 1895—1896 era abia în anul al treilea, menționat în *Anuar* la numărul 104 (tot „Constantin Sterea"). Deci un an nu frecventase facultatea și nici nu-și dăduse examenele. Pentru că altfel anul III trebuia să fi coincis cu anul universitar 1894/1895. Ocupațiile, prea multe, provocaseră neglijarea facultății, considerată fără mare importanță. Avea, de altfel, o destul de proastă opinie despre calitatea învățămîntului nostru universitar de atunci și, cu deosebire, despre cel al Facultății de Drept din Iași. Nu a pregetat să o exprime public în textul tezei sale de licență. Preciza acolo că din capul locului universitatea românească a fost exclusiv preocupată de ceea ce el numea „direcția prea practică", adică pregătirea, în ritm accelerat, a unor cadre (profesori, primari, judecători, avocați și alți specialiști). „Ele (universitățile n.m.), sub presiunea împrejurărilor, fatal au luat mai mult înfățișarea unor școli profesionale superioare speciale — ceea ce nemții numesc *Fachschule*. Din cauza aceasta, la noi, cursurile cari au numai un interes general științific adesea lipsesc cu totul sau sînt foarte reduse; așa, de pildă, — ca să vorbesc numai de facultatea juridică din Iași — aci lipsesc cursurile de *drept comparativ*, *de istoria dreptului și a constituțiilor*, *de sociologie*, iar cursurile de *economie politică* și de *finanțe* sunt unite într-o singură catedră predîndu-se amîndouă numai un singur an; și întreg studiul dreptului e înghesuit numai în trei ani. Cred că a venit vremea ca această stare de lucruri să fie schimbată. În faza actuală a vieței noastre naționale nu mai e atîta zor de a avea un număr oarecare de specialiști diplomați, cît se simte o nevoie urgentă de a crea o

adevărată cultură națională, de a sădi adînc în tînăra societate românească un mediu în adevăr cult și civilizat. Și acest lucru nu se poate face decît creindu-se în universitățile noastre adevărate focare puternice de cultură științifică generală." [1] O mai străvezie critică a deficiențelor facultății pe care o frecventase nici că se putea. El ar fi fost interesat nu atît de disciplinele practice (de procedură), absolut necesare viitorilor magistrați și avocați, cît de cele teoretice, precum și cele menționate, dar și de un curs de filozofia dreptului. Din păcate, nu existau competențe care să le susțină. N-a putut audia nici măcar un curs de Drept constituțional. Îl va inaugura abia peste cîțiva ani chiar Stere, cînd va deveni profesor al universității pe care o frecventase, ca student, între 1893 și 1897. Fie și faptul că a solicitat și a căpătat această catedră e o dovadă că spre astfel de discipline se îndrepta interesul său, mereu fascinat de teoretic.

În activități militante printre tineri intelectuali se mai remarcase eroul nostru la Chișinău sau Odessa . Forța iradiantă a cuvîntului asupra oamenilor i se revelase încă la Odessa, cînd se descoperise el însuși orator. Acum își voia cuvîntul impregnat pe hîrtia imaculată pentru a pătrunde, cuceritor, peste tot. Iată deci că abia la Iași se remarcă o altă latură a vocației sale: aceea de publicist și scriitor. Își știa vocația dar nu avusese prilejul să și-o manifeste. Presa era aici liberă și gîndul întreg se putea dezvălui, fără opreliști cenzoriale de vreun fel. Iar Stere, de cînd sosise în țară, era frămîntat de gînduri pe care ar fi vrut să le facă publice. Încercase mari decepții. Venise în țară cu speranța naivă că va găsi tărîmul ideal, aproape paradisiac. Și deodată constatase, din nou, că realul e departe de închipuire. Totul i se părea sucit, vetust, și bolnav. Și, idealist năvalnic cum era, credea că adevărurile sale, odată spuse, ar trezi lumea din apatie. În el se clarificase, cum știm, încă din ținuturile surghiunului, conștiința națională. Se stabilise în țară, tocmai pentru ca să contribuie la propagarea și consolidarea idealului său național. Aici i-a fost însă dat să descopere că ascensiunea și consolidarea naționalului sînt primejduite de grave anomalii sociale. Această dizarmonie i se părea că trebuie dezvăluită pentru a se putea trece la rapide măsuri de asanare.

---

[1] C. Stere, *Evoluția individualității și noțiunea de persoană în drept*, 1897, p. VIII—IX.

O va și face, fără succes imediat. Dar această contradicție va rămîne una dintre ideile forță ale publicisticii sale de pînă la 1916, reluată, adesea, și după 1920.

Întrebarea era, în ce publicație să scrie. Se putea, desigur, îndrepta, din capul locului, spre presa socialistă. *Munca* i-ar fi primit, neîndoilenic, cu bucurie colaborarea. Avea însă rezerve. Căuta de fapt o publicație independentă sau liberal opozițională. I se părea că o astfel de tribună e mai utilă scopurilor sale. Ar fi spus cam aceleași lucruri ca și într-o foaie socialistă. Dar, susținute într-o tribună așa zicînd independentă, cauza ar fi fost mai bine slujită. Considera, în sfîrșit, că e mai bine să aleagă o publicație ieșeană, voind, deocamdată, să dialogheze cu locuitorii orașului în care se stabilise. După ezitări, s-a îndreptat spre *Evenimentul*. Aceasta era o foaie întemeiată în 1892 de Jacques Levin, nepotul arhimilionarului bancher Michel Daniel, și redactată de tînărul gazetar Albert Honigman. Ziarul era anticonservator, deci filoliberal, și, datorită lui Honigman, chiar simpatizînd (sau cochetînd) cu socialismul. Oficialitatea conservatoare, sîcîită, a socotit că scapă de foaia adversară expulzîndu-i pe cei doi adversari ai ei. A fost, pînă la urmă, expulzat numai Honigman, tînărul gazetar, sărac și lipsit de apărare (care, în cele din urmă, s-a întors înapoi). Nepotul bancherului a fost făcut scăpat în ultimul moment. Rămas singurul proprietar al ziarului, Levin a înțeles că trebuie să renunțe la independența totală și să-și transforme publicația într-un oficios al puternicei filiale ieșene a liberalilor. Pus astfel la adăpost, a căutat un director „necompromis" și l-a găsit în persoana lui Gh. A. Scorțescu care avea calitatea de a nu fi lider politic. Prim redactor era Iorgu Morțun (pseudonim Simis), iar în redacție lucrau M. Dafin (pseudonimul lui Mihai Carp), Max Caufman, Vasile Cernătescu, o domnișoară Lucia Sturdza. În această formulă remaniată, ziarul — prima foaie respectabilă a Iașului — ducea vajnice campanii împotriva guvernului conservator Catargi-Carp, cu reale ecouri în toată țara, inclusiv în București. Socialiștii ieșeni au colaborat aici foarte activ (Ibrăileanu, Raicu-Rion, N. Beldiceanu, Em. I. Fagure etc.), cu articole literare în care concepția lor estetică, pe care o considerau marxistă, era mărturisită cu vehemență juvenilă. Aici va debuta publicistic și Stere. Iar chestiunea pe care o va trata de la început era, cum ne așteptam, problema națională. Despre debutul său publicistic, Stere a făcut în două rînduri, în 1908 și în 1914, mărturisiri. În

1908 declara: „Primul articol l-am publicat chiar două-trei luni (de la stabilirea în țară n.m.) în ziarul *Evenimentul*, pe atunci ziar liberal, sub pseudonimul C. Scorțeanu, polemizînd cu social-democrații noștri în chestiunea națională și afirmînd pentru prima oară în germene ideile ce le-am dezvoltat, acum, în *Viața românească*." [1] Cea de a doua mărturisire e inserată într-o expunere politică liberală din iulie 1914, în care aducea, polemic, corective unei afirmații ale lui N. Iorga: „Am scris cu un an înainte de articolul citat de dsa (N. Iorga n.m.) în *Evenimentul*, pe atunci ziar liberal, o serie de articole polemice împotriva ziarului *Munca*, organ al partidului social-democrat de pe vremuri — polemică motivată pe chestiuni naționale. În acea serie de articole eu formulasem, în linii generale, pot spune, toate ideile pe care le-am susținut, sub semnătura mea, de la 1906 încoace, în *Viața românească*. Nici acele articole nu erau semnate cu numele meu, purtau un alt pseudonim pe care d. Iorga nu l-a descoperit, mi se pare C. Scorțeanu. Cît de puțină însemnătate am dat încercărilor mele publicistice se poate constata chiar din această variațiune care le condamnă la grabnică uitare." [2] Interesantă aici nu e diminuarea, din motive lesne de înțeles, pentru cel ce era, din 1909, șeful clubului liberal ieșean, a însemnătății acestui debut, cît invocarea lui tot din rațiuni pro domo.

Am cercetat atent, în 1971 și în 1986, colecția *Evenimentului*. Un moment am înclinat să-i atribui lui Stere ciclul de articole *Alianțele*, din iunie 1893. Tot ale lui ar putea fi și articolele editoriale, *Naționalismul* din 18 iulie și 5 august 1893, semnate V. Dar anume idei din al doilea articol, după care sentimentul național ar fi, în plan național-abstract, numai apanajul claselor suprapuse, mă îndeamnă la multă rezervă în atribuire. Rămîne, așadar, să acceptăm precizarea lui Stere din mărturisirile citate mai sus. E vorba, deci, de cele trei articole intitulate *Socialiștii și mișcarea națională* apărute în numerele 155, 156, 157 din 11, 12, 13 august 1893. Chiar de n-ar fi fost mărturisirile lui Stere, gîndul m-ar fi dus tot la el, de vreme ce se citează din autori francezi, germani, americani și englezi (nici unul dintre colaboratorii acestui ziar nu știa engleza) făcîndu-se referiri la fenomenul basarabean. Iar

---

[1] C. Stere, *Spovedanie*, *Liberalul*, Iași, an. IX, nr. 22 din 27 martie 1908.

[2] C. Stere, *Partidele politice și reformele* (expunere la adunarea plenară a clubului liberal Iași), *Mișcarea*, VI, nr. 141, din 28 iunie 1914.

tema dezbătută aborda frontal o idee care îl despărțise pe Stere, încă din anii detențiunii la Odessa și apoi în surghiun, de socialism și prietenii socialiști. Înțelegea, deci, să-și facă publice aceste opinii divergente despre care discutase în contradictoriu, fără îndoială, cu socialiștii ieșeni (numai cu ei?) de cînd ajunsese la Iași. De altfel, ciclul său de articole era îndreptat împotriva unui articol publicat de Ionescu Raicu-Rion în *Munca* sub titlul *De ce sîntem internaționaliști* [1], continuînd, de astă dată prin scris, disputele lor orale de mai înainte. În sfîrșit, trebuie menționat că polemica Stere-Rion a avut loc tocmai în perioada cînd Ioan Rațiu a inițiat, apoi a publicat replica sa la actul antiromânesc al dualismului austro-maghiar, cunoscutul *Memorandum* și cînd se desfășura scandalosul proces al memorandiștilor. Stere se solidariza, în articolele sale, cu mișcarea politică memorandistă, evocîndu-i și pe românii de peste Prut, pe cînd Rion considera, vădit eronat, că în Transilvania s-ar desfășura o „luptă între două burghezii", la fel de exploatatoare, chestiune care n-ar interesa pe socialiști. Stere a găsit, așadar, momentul cel mai nimerit pentru a-și rosti public punctul de vedere, luînd distanță față de prietenii săi socialiști. Spera că-i va lumina, demonstrîndu-le rătăcirea ideologică? E posibil. Deși experiența îi arătase că divergența e bine marcată, concilierea fiind greu de obținut. Dar, incontestabil, pe lîngă încercarea de a dezvălui colegilor dificultatea în care se aflau, ținea să sublinieze, public, că nu le împărtășește opiniile și că, în această chestiune cardinală, are propriul punct de vedere. Ba chiar că între socialism și mișcarea națională e o perfectă compatibilitate. În acest fel lăsa deschisă poarta colaborării sale în continuare cu prietenii săi ieșeni și cu socialiștii în genere. Iar argumentele sale nu sînt, pentru acea vreme, decloc comune, pentru că aduc în sprijin etno-psihologia. Discuția era purtată

[1] Rion scria aici: "De ce sîntem internaționaliști? Așa, dintr-o năzărită a noastră? Nu. Ci pentru că așa ne-a învățat întreaga istorie a omenirii și pentru că am constatat și noi, cu o dureroasă uimire, că cererile claselor apăsate n-au găsit nici «pe terenul național» nici o ascultare la clasele stăpînitoare... Toate mișcările ce s-au făcut în atîta amar de vreme de către clasele apăsate au fost, toate, pe terenul *național* și toate au deschis, în fine, mintea apăsaților ca să înțeleagă că lupta pentru emanciparea lor trebuie să fie internațională." Cei mulți și exploatați „au trebuit să ajungă a vedea că, deși între ei și apărătorii lor nu-i altă deosebire decît numai aceea că ei n-au nimica și ceilalți totul, această simplă și *internațională* deosebire explică toată barbaria asupritorilor lor."

la o necesară altitudine intelectuală, pe care, din păcate, colegii săi o vor contesta, calificînd-o — ignar — drept sofismă: „Omenirea de astăzi — atrăgea atenția Stere —, împărțită într-o mulțime de națiuni, este produsul unei lungi evoluțiuni și aceste particularități intelectuale și psihologice în genere — cari deosebesc o națiune de alta, ca un tip etnic particular și între care limba ocupă primul rang — vor putea să dispară (dacă vor putea, mai ales dacă trebuie să dispară) iarăși numai prin o evoluțiune foarte lungă și foarte lentă, după veacuri și veacuri. Pînă atunci a lucra pentru omenire, pentru progresul omenesc însemnează a lucra în sînul unui popor determinat și pentru el." Acest argument teoretic e plasat în spațiul celui de al treilea articol [1]. Pentru a ajunge la el, Stere, cum îi era felul, avusese nevoie de lungi incursiuni și detaliate ocoluri în jurul chestiunii. Se anunțau astfel, încă de la debut, cîteva particularități ale publicisticii sale: navigarea îndelungată pe albia subiectului, citatul amplu din cele mai autorizate surse, cuvintele sau propozițiile (idei) date mereu în cursive sau aldine pentru a semnala cititorului importanța lor semnificativă, acea bogată asociativitate — caracteristică gîndirii sale — greu de reprimat, dînd articolelor sau studiilor un caracter, adesea, stufos și încărcat. Pentru că, de fapt, cele trei articole de debut constituiseră materia unuia singur, atît de amplu însă încît redacția fusese nevoită să-l fragmenteze în trei părți. În sfîrșit, tot în această ultimă secțiune, autorul ținea să nuanțeze conceptul de burghezie, demonstrînd eroarea de a-l utiliza la întîmplare. În sfera burgheziei se află, spune Stere, și elemete radicale, înaintate (indivizi sau grupări) care pot colabora, util și sincer, cu socialiștii, fără a se încadra în structurile unui partid al proletariatului. A ignora sau a refuza această contribuție e o miopie dăunătoare. Măsura civismului o dau eficiența și stăruința activității, indiferent de flamura politică sub care s-ar situa: „Nu numai acei burghezi — observă polemic autorul — cari au *devenit* socialiști, au monopolul de o iubire sinceră și devotată pentru poporul lor... Numărul acestor burghezi în România este, credem, destul de mare ca ei să poată da mișcărilor naționale un caracter așa să

[1] *Societățile și mișcarea națională*, *Evenimentul*, an I, nr. 157 din 31 august 1893.

zicem *poporanist*, sacrificîndu-și forțele intereselor poporului nostru." [1]

Termenul *poporanist* este, deci, acum, pentru prima oară, rostit de Stere și el consemnează actul de naștere al unui concept ce a nutrit o doctrină sociologico-politică, devenită, din 1906, o importantă orientare democratică în spiritul public românesc. A scris Stere acest articol pentru a propune conceptul, care îi era atît de drag? Meditase mult la el și voia să-l propună, pe această cale, prietenilor socialiști și marelui public în genere? E mai mult decît posibil. E aproape o certitudine. La aceasta cugetase ani mulți, în timpul surghiunului, aceasta era contribuția sa originală în planul sociologiei și politologiei. Ar fi vrut, poate, să propună conceptul și doctrina încă, undeva, în Rusia. Dar nu avea cum s-o facă acolo, unde dezbaterile publice democratice erau interzise. Apoi cum să fi putut face referire, acolo, la problema națională, considerată tot atît de incendiară ca și orice altă propunere a unui concept de reformare socială? Stere elaborase, incontestabil, un proiect socio-economico-politic radical democratic privind reformarea structurilor în țări precumpănitor agrare. August 1893 marchează numai momentul inaugural al procesului de elaborare, dezvoltare și impunere a conceptului devenit doctrină și curent. De-a lungul acestui chinuitor proces, pe parcursul tuturor etapelor, fondatorul va duce o luptă epuizantă, presărată cu înfrîngeri și victorii. Finalmente, va fi chiar deposedat de contribuția care îi poartă numele, hulit și expulzat tocmai din organismele politice cărora le oferise doctrina și care o vreme, cît le fusese necesară, o și folosiseră cu bune rezultate. Dar înfrîngerea ca și excomunicarea aparțin, în destinul oricărui fondator de doctrină, logicii și regulii jocului.

Aflăm aici cel puțin două dintre elementele pivot ale doctrinei care, după 1906, va cunoaște atîta vogă și va face atîta larmă. Mai întîi aș consemna ideea posibilității desfășurării unei activități politice progresiste în cadrele unui partid burghez — implicită pledoarie pentru a le tempera socialiștilor convingerea mîndră că dețin monopolul revoluționarismului. Nu e, apoi, simplă coincidență faptul că termenul poporanism e pentru prima oară utilizat într-un context demonstrativ în care socialul se împletea cu naționalul. Poporanismul [apare, așadar, din capul] locului, ca

[1] *Ibidem.*

o expresie a preocupărilor politice majore ale epocii, de vreme ce Stere considera că activitatea socială şi politică a intelectualilor generoşi ar putea conferi complexei mişcări naţionale un caracter poporanist. Ba doctrinarul chiar lăsa a se înţelege, în articolele sale, că activitatea militantă cu caracter socialist ar trebui transferată pe un plan mult mai util şi înălţător, pentru a deveni exclusiv o luptă pentru împlinirea marilor imperative naţionale.

Cum se aşteptase autorul, articolul său a avut succes instantaneu. A fost discutat de colegii săi socialişti ieşeni, contestat — unii, poate, l-au şi acceptat —, după care au urmat şi replicile, publicate în *Evenimentul* ieşean şi în *Munca*. Răspunsul din *Evenimentul*, dezvoltat în trei articole, purta semnătura I. Doniroff (care, mi se pare, este un pseudonim al lui Raicu Ionescu-Rion), cel din *Munca* era semnat V. Stupu. Interesantă este replica lui Doniroff, pentru că ea a primit contra-replica lui Stere. Articolul (în trei părţi) din *Evenimentul*, intitulat *Mişcarea naţională şi socialiştii*, e plat, agresiv, intolerant şi oarecum trivial în argumentaţie. O mostră edificatoare întîlnim în finalul celei de a treia părţi a articolului (din nr. 164 al ziarului): „Mişcarea naţional-culturală, aşa cum este pusă, este ea în interesul clasei muncitoare?, prezintă aspectul de a satisface cîtuşi de puţin cerinţele economice şi culturale ale unei clase? Nu. Salutare, deci. Ea nu conţine decît sofisme şi iluziuni." (Stilul acesta neglijent şi bătăios, îl deconspiră, sub pseudonim, pe Rion). Stere s-a decis să răspundă (probabil atît aştepta: să ridice mănuşa). Va semna, abia acum, C. Scorţescu (păstrînd deci iniţialele numelui său adevărat). În principiu relua, cu aceleaşi argumente, ideea necesităţii colaborării dintre socialişti şi liberali. Chestiunea era însă prea importantă, iar Stere nu era, temperamental vorbind, omul care să o poată epuiza într-un singur articol, chiar dacă acesta continua o dezbatere începută mai înainte. Răspunsul lui dezvolta, într-un fel, ideile primului ciclu din *Evenimentul*. Dar, mai atent decît înainte, era acum prevenitor cu preopinentul pentru a nu arde toate punţile colaborării cu socialiştii: „Dacă pe d. Doniroff îl încurcă expresiunea mea « iubire pentru popor », apoi trebuie să-i amintesc că eu am încercat să discut pe baza principiilor socialiste, deci nu din întîmplare am întrebuinţat cuvîntul « poporul » şi nu « naţiunea », care nu sînt sinonime. Pe cînd « naţiunea » cuprinde totalitatea grupării etnice, sub « poporul » se înţelege masa concretă a tuturor ce sufăr şi muncesc, la noi mai cu seamă *ţărănimea*, atît de înapoiată

pentru care, *cum am dovedit, mișcarea culturală poate avea o însemnătate enormă*. Eu am vrut mai mult să arăt prin această că socialiștii români n-ar trebui să mărginească atențiunea lor la *proletariatul*, în sens european, pe cînd țărănimea compune o majoritate enormă, covîrșitoare, a clasei muncitoare. Un om politic care n-ar lua în considerațiune *toate* trebuințele ei ar fi condamnat la agitațiune sterilă și n-ar merita nici o atențiune... Sfîrșesc încredințînd pe d. Doniroff că scriind articolele mele n-am vrut să *combat*, ci să *conving pe unii dintre socialiști* că atitudinea lor nu se justifică chiar prin principiile socialiste." [1] Precizarea că argumentele sale utilizează „principiile socialiste" făcînd distincția dintre națiune și popor e bine plasată strategic. Pentru că îi punea în dificultate pe preopinenți, demonstrîndu-le că nu au dreptate, în aprecierile lor, chiar din perspectiva marxismului. Această disjungere, să notez în treacăt, va deveni un alt argument peremptoriu în dezvoltările sociologico-politice ale lui Stere de pînă prin 1914, care va stărui în ideea că îl combătea, de pildă, pe Gherea (în 1907—1908) cu opera lui Marx și Engels la îndemînă. În sfîrșit, să admirăm la doctrinar inteligența cu care își plasa în context opinia despre rolul social al țărănimii. Mai ales că, deocamdată, — o spune explicit — nu propunea socialiștilor să renunțe la militantismul lor revendicat de la proletariat și în favoarea proletariatului, înlocuindu-l cu țărănimea. Pur și simplu sugera această alternativă. Și aceasta pentru că — se știe — țărănimea constituie imensa majoritate a poporului în țări predominant agrare. Opinia sa inteligent plasată, nu putea șoca pe nimeni, acum, cînd conducătorii partidului socialist de la noi erau preocupați mult să demonstreze liderilor social-democrației europene specificitatea socialismului în țările europene agrare, iar în țară toate spiritele înaintate erau interesate de ceea ce constituia, încă de pe atunci, inflamabila chestiune țărănească. Totul, în ciuda încărcăturei dinamitarde bine ascunsă, părea acceptabil și moderat. Avea chiar aspectul unei divergențe de opinii în interiorul partidului, atîta vreme cît intențiile adevărate, nemărturisite, erau acum greu de descifrat.

Gheața fusese deci spartă, acum, în august-septembrie 1893. Vocația publicistică se dezvăluise și nu mai putea fi zăgăzuită.

---

[1] C. Scorțescu, *Răspuns dlui Deniroff*, *Evenimentul*, an. I, nr. 174 din 4 septembrie 1893.

E probabil că îi convinsese și pe colegii săi de generație socialiști. Pentru ei era unul dintre ai lor. Ce-i drept, un coleg cam curios, cu opinii extravagante și greu de acceptat, dar — incontestabil — personale, susținute cu vervă și talent. Și apoi era veșnic posomorît și nemulțumit, avea mereu ceva de revendicat, tuna și fulgera împotriva apatiei resemnate, a arivismului tineretului intelectual orientat spre băierile bugetului. Nu-i vorbă, nici maturii sau bătrînii nu-i treziseră altfel de sentimente. În roman (vol. 6) a ținut să dea o imagine, socotită caracterizantă, despre preocupările acaparant politicianiste ale exponenților surtucărimii și chiar ale celor cocoțați mai sus pe scara socială. Iar politicianismul acestor inși aproape deformați prin unidimensionare acaparantă se reducea la obsesia bunei instalări în ierarhia publică. Instalarea lor sau a protectorilor lor. Pentru că protectorul instalat mai avantajos le aducea și lor o strapontină acceptabilă. Astfel eroului romanului, de cum ajunge la graniță, călătorind, îi este dat să audă conversații politice. În ce constau ele?: „Se discuta, mai cu deosebire, cu pasiune, dacă « X intră » sau « Y iese », și cine în locul lor intră ca să iasă sau iese ca să intre... Sub altă formă, palpitanta problemă reapărea în întrebarea: cui și ce « s-a dat » sau « se va da », precum și cînd « se va da » ... Dar Nicu dacă iese de la Culte, nu intră la Comunicații, ci... pentru că... iese... intră... iese". Toată lumea „bună" se transformase într-o complicată rețea clientelară absorbită exclusiv de răsturnările de guverne pentru a se instala în locurile celor ce le ocupaseră pînă acum. Sau de menținerea guvernului pentru a nu pierde „bucățica". Preocupări mai înalte, fie și politice, legate de chestiunile reale ale țării nu putea descifra în aceste pătimașe convorbiri între personaje ce se cunosc bine, iertîndu-și condescendent matrapazlîcurile pe socoteala bugetului. Această scenă, a primului contact cu țara, care e posibil să fi fost și reală, descrisă în roman, o redescoperim în publicistica sa din 1893. Pentru a-și comunica opiniile insurgente a apelat la o gazetă centrală socotită tot independentă. E posibil însă să fi fost solicitat să colaboreze acolo pentru că opiniile lui interesau și chiar conveneau . Această nouă tribună va fi ziarul bucureștean *Adevărul*. În redacția acestui cotidian lucra atunci amintitul grup de tineri socialiști, iar suplimentul literar al ziarului era condus, de la 13 septembrie 1893, de Anton Bacalbașa, acel *Wunderkind* sau *Lassalle al României*, cum i se spunea, unul dintre fruntașii mișcării socialiste, gazeta-

rul ei strălucit și orator cu mare succes de public în sălile „Franzelaru" și „Sotir". Colaborarea lui Stere va începe la 18 octombrie 1893 (adică la o lună după instalarea lui Bacalbașa la conducere) în foiletonul suplimentului literar al ziarului. Semna „Observator ipocondric", iar titlul era chiar *Notițele unui observator ipocondric*. Eseul — pentru că eseu este! — era atît de întins încît a ocupat opt foiletoane ale suplimentului ziarului, semnalînd — încă o dată — că „siberianul", pentru a se rosti, avea nevoie de mult spațiu și prefera forma ciclică a discursului, chiar atunci cînd nu era narativ. Cum se va vedea, în ciuda tonului furios rechizitorial, se poate lesne constata existența unui liant între ciclurile din *Evenimentul* și cel din *Adevărul*. Liantul îl constituie reluarea conceptului de poporanism, care — de data asta — va primi și cea dintîi definire.

Eseul debutează printr-o mărturisire de convingere și opțiune. Declară că face parte, ce-i drept, din clasa avută. Dar, după multă chibzuială, s-a decis să renunțe la privilegii și chiverniseală pe seama bugetului: „M-am hotărît să fiu cinstit, să nu trăiesc în trîndăvie, fără să dau ceva în schimb celor ce *sufăr* și *muncesc*, celor ce mă susțin pe spatele lor pe mine și pe toți ceilalți ca mine. Am vrut să încep o viață nouă, plină desigur de suferințî și de necazuri, plină de lupte, în mijlocul disprețului și urei tuturor oamenilor ca oamenii, însă cu conștiința liniștită, încredințat că nu calc degeaba pămîntul acesta." [1] N-ar fi găsit însă cui să se adreseze și să se alăture pentru că, peste tot în lumea tineretului, n-a întîlnit decît preocupare pentru chiverniseală, rostuire achizitivă sau apatie blazată: „O parte din «tinerimea română» sînt numai niște aparate fiziologice, incapabile de orice sentiment mai adînc, orice gîndire mai nouă decît cele tradiționale, de cari s-a pătruns în atmosfera descompunătoare a «societății». Iar ceilalți, majoritatea covîrșitoare, care dă ton și caracterizează întreaga generațiune, e atît de «pesimistă», atît de lipsită de orice credință că numai la un entuziasm sincer pentru o acțiune devotată și dezinteresată, pentru lupta grea fără preget contra tuturor prejudițiilor morale și sociale nu e capabilă. Orice le-aș fi zis eu unor asemenea indivizi, cuvintele mele nu întîlneau nici o opoziționne. Ei împărtășeau, se părea, în totul vederile mele, însă îndată ce se

[1] C. Stere, *Din notițele unui observator ipocondric*, în *Scrieri* (ed. Z. Ornea), Ed. Minerva, 1979, p. 290.

prezinta o necesitate de acțiune energică și fără șovăire ei se învăleau în mantia lui Hamlet prințul Danemarcei, apăreau șovăitori și pesimiști, aduceau rezoane că nu pot trăi fără o bucățică ruptă din budgetul statului, argumentau că la urma urmelor toate îs moft și mai înainte de toate trebuie să se gîndească la sine și viitorul lor, că nu se poate merge contra curentului, nu se poate face nemic!... O *pureci hamletizători!*" Iar, după ce istorisește incidentul din 1893 despre societatea studențească ieșeană subminată de o minoritate dezidentă, conchide că a ajuns la concluzia că „pesimismul imoral sau imoralitatea pesimistă a păturei culte la noi are rădăcini adînci în condițiunile istorico-sociale ale țărei noastre". Va continua să rostească „adevărurile crude care nu-mi dădeau liniște", polemizînd cu cei care ar considera că dezvăluirile sale, consecvent întunecate, ar putea fi luate ca atare de străinătate, dăunîndu-ne („Dovediți că n-am spus adevărul!"). Sau tot polemic: „O, patrioți de pîslă care sînteți gata să încurajați și pe *faliții naționali*, nu vă e rușine? Nu, nu sînteți capabili de rușine... Și aveți îndrăzneala să-mi aruncați învinuirea că sînt antipatriot și antinațional, pentru că am fost sincer și am spus adevărul...?" [1]

La noi, stăruia ipocondricul observator, pătura cultă și cu deosebire tinerimea nu au știut să se dedice activității civilizatoare și culturalizatoare pentru luminarea poporului. Dădea exemplul tinerimei culte engleze, organizată în mișcarea coloniilor studențești cu scopul de a lumina, prin mijloace adecvate, masa celor mulți. Și apoi, pe larg, pe spațiul unui întreg foileton, (al patrulea) se referea la mișcarea revoluționară a tineretului intelectual rus „care a uimit lumea întreagă prin vitejia și devotamentul ei fără margini." Evident, omagiază solemn narodnicismul, echivalat în românește *(poporanism)*. Nu va face însă imprudența de a confunda narodnicismul cu conceptul său despre poporanism, căruia tocmai atunci îi elabora substanța doctrinară. Întregul său rechizitoriu urmărea, de fapt, să îndemne „pătura cultă" a tinerimii pe calea militantismului poporanist, evitînd socialismul. Desigur, acest din urmă scop nu e, acum, mărturisit direct. Dar se pregătea astfel terenul pentru a-l face receptiv față de o cotitură care, peste cîțiva ani, va fi proclamată deschis. Deocamdată, Stere proceda diplomatic: îl cita — de pildă — și-l elogia pe Engels, trimitea cititо-

[1] *Ibidem*, p. 291—292, 294, 298.

rul la studiile lui Gherea și Nădejde, dar demonstra că la noi nu există condițiile unei mișcări muncitorești: „Nici una din acele condițiuni — care au silit pătura cultă în Englitera și Rusia să-și însușească chipul și asemănarea mai omenești — nu există la noi. Proletariatul nostru industrial e prea puțin numeros și muncitorimea română, în genere, prea slabă, neomogenizată, prea departe de conștiința intereselor sale de clasă... Dintr-altă parte, pătura noastră cultă deloc nu îndură suferințele celei din Rusia, pentru ca să poată găsi vreun răsunet în inima-i «tandră» țipetele și bocetele mulțimei" [1].

Ceea ce voia să acrediteze Stere era ideea egalizării în comportament, concepție și origine socială — între tineretul studios socialist și cel încadrat în partidele burgheze sau total neangajat în politica militantă. Deosebirile îi par neînsemnate și artificiala „*pătură cultă socialistă* nu e la noi, în realitate, decît o ramificațiune neînsemnată a păturei culte *burgheze* și se deosebește în ceea ce privește calitățile morale și intelectuale, caracterul politic și social — foarte puțin de aceasta din urmă... Ea nu se alcătuiește din elemente viguroase, ieșite din sînul poporului muncitor, ca un Bebel, un Cavaignac, un Burns, un Tom Man etc., nici din burghezi entuziaști, cari s-ar fi pătruns adînc de interesele muncitorimii și ar sta în fruntea revendicărilor populare, ca un Liebknecht, un Lafargue, un Sidney Web etc., socialismul pentru o parte din pătura cultă burgheză nu e decît o fierbere trecătoare de sînge în prima tinereță, decît friguri de dentiție înaintea creșterei «măselelor de minte»." Aprecierea, părînd la o lectură rapidă nu lipsită de observații drepte, indică premisele viitoarelor erori de diagnoză. Mai întîi că, ignorînd realitatea structurilor românești și tradiția atît de juvenilă a mișcării noastre socialiste, Stere făcea un cap de acuzare din faptul că mediul de aici nu crease personalități de talia lui Bebel, Liebknecht, Lafargue. De fapt, la scara noastră, asemenea personalități existau și se preparau condițiile apariției, în viitor, și a altora. Gherea și chiar — atunci — I. Nădejde, dr. Stîncă, dr. Dimitrie Voinov și alții erau exemple ce contraziceau flagrant nedreptele opinii ale „ipocondricului". Contrazicerile și calificările prea iritate, mereu însă atît de parțialiste încît să fie utile unor scopuri abil urmărite, nu se opreau aici. Pentru că, printr-o întoarcere fulgerătoare, cel care mai înainte

[1] *Ibidem*, p. 327.

ignora sistemul local de referințe, formulînd repede judecăți cu valoare universală, cobora pe sol și pleda pentru supunerea la real, pentru concretețe și pragmatism. Argumentația poporanistă, dezvoltată, mai tîrziu, cu aparatul categorial și sociologic implicat, e acum destul de frontal enunțată. Se trecuse deci de la etapa anunțării la aceea a enunțării.

Ceea ce ținea Stere să demonstreze (scopul deliberat, credem, al întregului ciclu) era imposibilitatea acceptării unei teorii a socialismului cu valoare universală care desconsideră sau numai eludează complexul social local. Negreșit, în principiu Stere are dreptate. În fiecare țară teoria socialistă trebuia să capete pecetea specifică a realităților naționale, adaptat fiind la particularitățile și necesitățile ce se impun. Numai că Stere era cu totul departe de acest punct de vedere judicios, pe care, de fapt, nimeni nu-l nega. Dimpotrivă, Gherea, ca și alți fruntași socialiști, erau realmente preocupați să găsească forma specifică de socialism pentru țările mai puțin evoluate din punct de vedere industrial și, cu deosebire, pentru țara noastră. Ce alta va fi teoria lui Gherea — din 1910—1911 — despre socialismul în țările înapoiate? Specificitatea, în cazul lui Stere, însemna, dimpotrivă, anulare și renunțare la principiile generale socialiste: „*Nu înțeleg* — începe el lunga diatribă — pe un socialist dacă el nu simte un respect elementar pentru demnitatea omenească, dacă el nu are o umbră de iubire pentru oamenii concreți ce-l înconjoară; *nu cred* în sinceritatea unui luptător pentru forme sociale mai drepte și mai umane, dacă el îmi zice «piară poporul întreg, numai socialismul să învingă», dacă el nu pricepe astfel adevărul clar, ca lumina soarelui, că nu oamenii sînt pentru socialism, ci socialismul pentru oameni, dacă el uită cuvintele sfinte spuse aproape 2000 de ani acum: «nu omul e pentru sîmbătă, ci sîmbăta pentru om» și nici nu știe că prin asta el însuși nimicește dreptul de existență al idealurilor sale; *nu admit* confundarea *internaționalismului* cu *antinaționalismul*, cînd se scapă din vedere toate interesele vitale ale unui popor, cele *politice*, *economice* și *culturale*; *disprețuiesc* pe acei ce oftează că nu s-au născut în altă țară mai civilizată; urăsc pe acei care în programele lor aruncă peste bord majoritatea covîrșitoare a muncitorimei române, țărănimea, sub cuvînt că avînd o șuviță de pămînt sînt mici-burghezi!“ [1]

[1] *Ibidem*, p. 337, 341.

Cu toată vehemența tonului, în al cărui crescendo se poate descifra ceva din treptele constituirii credo-ului sterist („nu înțeleg", „nu cred", „nu admit", „disprețuiesc", „urăsc"), autorul forța uși deschise. Era însă o vehemență pentru el utilă. Izbucnirea vulcanică era necesară pentru a sugera necesitatea absolută a înlocuirii, la noi, a mișcării politice socialiste cu o altă ipostază a ei, cea poporanistă. Cum Stere își încheia foiletonul final al ciclului prin niște mărturisiri profund decepționate, amintind cititorului că fusese pe pragul deciziei disperate a sinuciderii, redacția gazetei (menționăm că numai primul foileton a apărut în *Adevărul*, celelalte șapte fiind publicate în suplimentul săptămînal *Adevărul literar*) intervine cu o precizare: „Prea se grăbește *Ipocondricul* nostru. Dracul nu e atît de negru cum zugrăvește el!.... Un amic al nostru ne făgăduiește că-i va răspunde, arătînd altă față a medaliei. Să-și amîne deci hotărîrea fatală măcar pînă la numărul viitor." [1]

Răspunsul anunțat, deși foarte necesar, nu a venit. Dimpotrivă, Bacalbașa a avut cuvinte elogioase despre foiletoanele lui Stere, pe care el (ca director al *Adevărului literar*) le încredințase tiparului. Iar ecoul acesta favorabil s-a făcut auzit chiar în organul partidului socialist, în ziarul *Munca*, într-un articol care purta semnătura lui A. Bacalbașa. „Cine a cetit interesantele foiletoane scrise de *Un observator ipocondric* în *Adevărul literar* a putut vedea ce s-a făcut aiurea cu privire la mersul cultural al poporului... Ei bine, a venit vremea ca tot noi socialiștii, cari am întreprins lupta cea mare pentru dezrobirea muncitorimei de sub stăpînirea vițelului... de hîrtie. A venit vremea să ne aducem aminte că omul nu trăiește numai cu pîine și să ne îngrijim și de hrana sufletească. Pe ziua de azi nu propun nimica... Oricum, în linii generale schițînd planul cred că s-ar putea începe prin alcătuirea unei biblioteci populare, în care să intre tot ce s-a scris pînă azi în mod cinstit, fără idei sălbatice sau antimorale." [2]

Peste cîteva luni, un alt articol din *Munca* se referea la unele dintre aceste foiletoane ale lui Stere, relevînd adevărul unor observații critice.

---

[1] *Adevărul literar*, nr. 1731, din 20 decembrie 1893.

[2] A. Bacalbașa, *Arta populară*, *Munca*, an. IV, nr. 34 din 14 noiembrie 1893.

3

Nu ar trebui să se creadă că, în pledoariile publicistice ale lui Stere, interesante sînt numai loviturile piezişe împotriva mişcării socialiste de atunci. Ar fi o simplificare trivială a unui caz mult mai complex şi mai complicat. De fapt, Stere era un democrat radical de stînga, năzuind spre reforme sociale favorabile marii mase a poporului. Că majoritatea imensă a populaţiei româneşti o constituia ţărănimea, cine nu o ştia? Iar ţărănimea, în urma insuficientei reforme de la 1864, era lipsită de pămînt, rămînînd iobagă — de fapt — pe moşia pe care locuia. Cît priveşte drepturile ei la viaţa publică, aici lucrurile se prezentau şi mai jalnic. Practic ţărănimea, potrivit articolelor Constituţiei din 1866, nu avea drept la expresie politică, satele fiind pentru orice alegere aşa-numita „zestre guvernamentală". Oamenii politici priveau — adesea — trufaş spre ţărănime, ca spre o turmă necuvîntătoare, desconsiderînd-o scandalos. Analfabetismul, subnutriţia, lipsa higienei elementare erau deopotrivă consecinţe şi cauze ale nenorocitei, intolerabilei situaţii din lumea satului. A milita pentru reformarea, în sens pozitiv, a acestor grave anomalii era o atitudine foarte înaintată, devreme ce se ţintea spre asanarea carenţei esenţiale din lumea românească. Sigur că şi mişcarea socialistă înscrisese, încă din 1886, în programul ei astfel de revendicări. Dar ele erau acolo — aprecia Stere, şi nu numai el — asamblate într-un program care anunţa că năzuieşte spre năruirea ordinii existente şi crearea celei socialiste. „Siberianului" i se părea că, astfel „ambalate", revendicările socotite de el esenţiale sînt defaforizate din start. El socotea că trebuie să se renunţe la această ideologie, inadecvată, deocamdată, la noi, eforturile militante trebuind îndreptate încotro era cu adevărat necesar. Căuta — şi prin 1898—1899 îl va găsi — cadrul politic adecvat şi eficient pentru lupta sa. Iar acţiunile culturalizatoare pe care le întreprinsese urmăreau, şi ele, aceleaşi scopuri. Pînă vor fi create condiţii oficial legale, i se părea că tineretul intelectual deocamdată are datoria să lumineze cultural — atît cît îi stă în putinţă — bezna în care trăia poporul. Era greu să nu-i dai , cel puţin parţial, dreptate. De aceea a şi cîştigat repede aderenţi. Ar fi vrut să trezească lumea la realitate, să adune tinerimea intelectuală sub un singur

steag și spre un unic țel. Nu va precupeți nici un efort pentru atingerea acestui ideal. Ce e rău — simplu vorbind — în acest militantism care nu urmărea scopuri personale, ci se dăruia unui umanitarism atît de generos? Întrebarea e retorică. Că Stere urmărea să recruteze aderenți pentru a crea o grupare în fruntea căreia să militeze pentru acest scop, e adevărat. Cum adevărat e că mulți, cei mai mulți dintre aceștia proveneau din mișcarea socialistă. Dar, încă odată, e drept să apreciem întreg militantismul sterist din perspectiva daunelor aduse mișcării socialiste? Și această întrebare e retorică. Stere a fost animat, de fapt, de idealuri reformatoare radical-democratice, urmărind o mutație de mentalitate în spiritul publlic. Finalmente, cum se va vedea, va izbîndi.

Așadar, în relativ puțină vreme (într-un an dacă ținem seama de data stabilirii „siberianului" în țară sau cinci-șase luni dacă se ia în calcul data debutului său publicistic), Stere a izbutit să strîngă în jurul său aderenți. Și mai toți aderenții săi erau tineri intelectuali socialiști. Devenise, la universitate, inițiatorul și liderul din umbră al unei respectate societăți culturale studențești, publicase cel puțin două eseuri (cicluri) bine primite de colegi și de cititori în genere. Era o performanță indiscutabilă a strălucitei inteligențe și a dîrzei voințe a eroului nostru. Nu realizase încă tot ceea ce își propusese. Dar începuturi, mai mult decît promițătoare, făcuse. Ultimele două luni ale anului 1893 au fost, evident, puternic agitate, constituind în activitatea „siberianului" momentul de vîrf al strădaniilor sale de pînă atunci, încununarea lor eclatantă. Acum a pus temeliile „Datoriei", acum și-a continuat foiletoanele din *Adevărul literar* (nu a predat redacției întregul eseu, ci, săptămînal, trimetea, la București, foiletonul respectiv), acum, se va vedea, a participat activ la pregătirea apariției, în decembrie 1893, a revistei ieșene *Evenimentul literar*. Și în toate aceste trei evenimente, fostul deportat era omul de prim plan. Iar cei care îl urmau, îl ascultau, îl citeau, îl înțelegeau și vedeau în el un lider, nu doar spiritual, erau socialiști. Aceasta deși — paradoxal — Stere nu era înscris, cu carnet de membru în regulă, în partidul socialist. Cum se știe, la 31 martie (stil vechi sau 12 aprilie stil nou) 1893 avusese loc, în sala „Sotir" din București, congresul de constituire al partidului. Participaseră 54 de delegați ai cluburilor socialiste din țară și, după ce au fost votate programul și statutul, s-a proclamat oficial crearea partidului, denumit P.S.D.M.R. (Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din Româ-

nia). Nu se știe dacă Stere, sosit de cîteva luni în țară, a participat la lucrările acestui congres. Deși nu e deloc exclus. Mai probabil e că a participat la cel de al doilea congres, din primăvara lui 1894. Oricum, la unul dintre ele a luat parte, ca invitat. Nu reprezenta pe nimeni. Nici chiar pe el nu se putea reprezenta ca socialist. Nu a mirat, totuși, prezența lui. Acolo se aflau cei mai mulți dintre noii lui prieteni și tuturor li se părea normal ca el să fie cu ei. Faptul că nu era înscris în partid nu constituia un impediment. Nu era singurul în această situație. A descris, parodic, lucrările congresului în al șaselea volum al romanului, menționînd că eroul ar fi fost chiar invitat să asiste la ședința Consiliului general al partidului (numită aici „Delegația permanentă a Comitetului executiv"). Obiectînd că nu este membru al partidului și, deci, ar fi neavenit la o asemenea consfătuire, un fruntaș al partidului, Bran Caroți (alias Vasile G. Morțun), ar fi răspuns emfatic: „Un erou și martir al revoluției, care s-a jertfit în lupta aprigă împotriva țarismului, revenind la lumină din întunericul ghețurilor siberiene, ne este tovarăș, indiferent de orice formulă statutară." Iar altcineva a adăugat, pentru a-i spori adeziunea că nici el nu este „încă în partid" și totuși e recunoscut drept o figură marcantă a mișcării. De altfel, în timpul lucrărilor congresului, Stere ar fi fost invitat să ia loc în așa-numita „lojă a intelectualilor", unde a întîlnit cîteva persoane știute care asistau, dinapoia perdelelor plușate, ferindu-le de orice privire indiscretă. Cînd și-a arătat mirarea, i s-a explicat condiția „ilegalizării" unor persoane importante ale mișcării care trebuiau să se ascundă de autorități pentru a nu-și compromite situația de profesori sau funcționari ai statului („Unii din noi nu sîntem încă definitivi... Alții sînt funcționari de carieră... Pentru ce să ne expunem prigonirilor?...") . Despre aceste „loji cu perdele" din sălile unde se desfășurau lucrările congreselor socialiste va vorbi și Ibrăileanu în decembrie 1909 în *Scrisoare deschisă către dl. Dobrogeanu-Gherea*. Ambiguitatea statutului lui Stere, de socialist neîncadrat în partid și chiar aceea — și mai stranie — de „socialist" contestatar al doctrinei socialiste părea deci a fi — și chiar era! — de ordinul perfectei normalități. În roman, Vania Răutu își expune chiar opiniile dizolvante în acea consfătuire, recomandînd reorientarea radicală a programului și a activității: „În loc de a vă juca de-a emanciparea proletariatului neexistent — dacă facem abstracție de victimele industriei parazitare întreținute din buget — mai bine să vă gîn-

diți la dezrobirea țărănimii și la introducerea unui regim democratic — cît de modest — și cît de burghez ...“ [1] Chiar dacă această tiradă nu a fost rostită atunci, e limpede că ea rezumă ideile lui Stere din acea vreme, lesne de identificat în toate enunțurile sale poporaniste din eseurile și articolele publicate. Cam în același fel trebuie să fi discutat Stere cu amicii săi ieșeni, supuși unei persuasive operații de convertire. În haosul doctrinar din anii sfîrșitului de deceniu și de secol, se întîlneau, în mișcarea socialistă românească (și nu numai!), destule alte opinii ciudate. Care erau chiar luate în considerare. Gherea s-a zbătut cîțiva ani buni pentru a concilia ireconciliabilul, fiind înfrînt, finalmente, în 1899. În această atmosferă tulbure și distorsionată — sub raport doctrinar — Stere și-a putut menține — se va vedea — ambiguitatea ciudatei condiții de socialist nesocialist.

Prestigiul său, oricum mare, crescuse și mai mult spre sfîrșitul lui 1893. Era considerat, printre studenți, drept exponent, poate chiar lider al mișcării socialiste. Nu era, firește, un lider oficial. Dar toată lumea Iașului îl știa bun prieten cu familia Nădejde, care era chiar unul dintre principalii conducători ai partidei. Stere nu își ascundea opiniile în casa de pe Sărărie, ba, dimpotrivă, le dezvolta cu franchețe în convorbiri și dispute ce nu mai conteneau. Iar casa soților Nădejde era pururea plină de lume, firește dintre inițiați. Ascultau, deci, cu toții, pledoariile lui Stere, mereu reluate, și meditau clătinați în convingeri. N-am spune că Stere izbutise să și-l facă prozelit pe Nădejde. Acesta avea, și fără argumentele lui Stere, îndoielile și nemulțumirile sale. Deocamdată nu le făcea publice, mulțumindu-se să vegheze la păstrarea, neabătută, a căii legale, adică a tacticii și prudenței excesive. Activismul cultural era considerat, în acest program tactico-strategic prudent, un element central. Și de ar fi putut, Nădejde ar fi redus întregul militantism socialist la acțiuni culturalizatoare. Aici se întîlnea perfect în opinii cu „siberianul“ care, de cînd începuse să se afirme în lumea studențească, tocmai astfel de acțiuni culturalizatoare întreprinsese. Deosebirile doctrinare — care, acum, prin 1893—1894, erau deja bine conturate — treceau pe planul al doilea. Se înțelegeau și colaborau de minune în planul platformei comune. Cît o privește pe consoarta enciclopedistului, Sofia („coana Sofica“), aceasta era mai puțin lămurită doctrinar și, deci, mai vulnerabilă

[1] C. Stere, *În preajma revoluției*, vol. VI, p. 181—184.

la insistențele ideologice ale lui Stere. Pînă la urmă, se pare, studentul de peste Prut a izbutit de nu să și-o facă adeptă pe Sofia Nădejde, oricum s-o determine să-i accepte unele dintre argumente. Era o cucerire de preț, pentru că neobosita coană Sofica avea o influență enormă în mediile socialiste ieșene și chiar asupra întregii mișcări. Consecințele nu se vor lăsa așteptate.

În timp ce *Adevărul literar* îi publica, săptămînal, foiletonul observațiilor ipohondrice, la Iași se pregătea apariția unei noi publicații. Va fi *Evenimentul literar*. Inițiativa a avut-o un grup de tineri socialiști, luînd ca model suplimentul literar al *Adevărului* condus de Bacalbașa. Cum noua publicație se tipărea în tipografia unde se scotea și ziarul *Evenimentul*, s-a ales, probabil, acest titlu, printr-un fel de contaminare. Dar noul săptămînal nu avea și nu va avea nici o relație (cu atît mai mult una de subordonare) cu cotidianul condus de G.A. Scorțescu. Într-o carte temeinică prin seriozitatea ei exemplară [1], Ion Vitner a formulat ipoteza că grupul care edita *Evenimentul* tutelat de Stere și de adepții săi poporaniști, ar fi ajuns la concluzia necesității unui supliment literar care, întrucît se adresa tineretului studios și intelectualității, putea să-și realizeze mai bine scopul decît prin intermediul unui cotidian politic. Un alt exeget, G. C. Nicolescu, folosind informații culese de la cei ce, pretindeau ei, fundaseră *Evenimentul literar*, propune o altă ipoteză. Săptămînalul ar fi fost fundat de Emil D. Fagure care intenționa să scoată în capitala Moldovei o revistă literară socialistă, de ținuta și fizionomia celei pe care o conducea, la București, Toni Bacalbașa [2].

Primul număr al revistei a apărut la 20 decembrie 1893, fiind imprimat în tipografia de pe strada Goliei, a lui Jacques Levin. Semnau versuri N. Beldiceanu, Gr. N. Lazu (otrăvitul personaj care îl „demascase", în același an în *Arhiva* și, apoi, într-o broșură, pe Coșbuc, drept plagiator), Steuerman; Emil D. Fagure publica un articol despre *Convorbirile lui Schopenhauer*, iar N. Tofan (Spiridon Popescu) își începea ciclul *Viața la țară. Către vărul meu*, (după

---

[1] Ion Vitner, *Literatura în publicațiile socialiste și muncitorești*, 1880—1900, E.P.L., 1966, p. 299—308.

[2] „Apariția (săptămînalului n.m.) se datorește dlui Emil D. Fagure (după cum mi-a comunicat d. dr. Ygrec, unul dintre colaboratorii de atunci, într-o convorbire ce am avut-o la 21 noiembrie 1934), care intenționa să facă o revistă literară socialistă." (Cf. G. C. Nicolescu, *Ideologia literară poporanistă*, 1937, p. 55).

modelul vestitelor scrisori ale narodnicului Lavrov ?). O rubrică de profiluri literare, nesemnată, debuta cu un cursiv despre Vasile Pogor, iar o notă violent antimacedonskiană anunța teribilele diatribe de mai tîrziu împotriva literaturii considerată decadentă. Evident, revista se deschidea cu un articol program intitulat *Calea noastră*. Destul de moderat ca ton și orientare, articolul program anunța o direcție care năzuia să țină, înțelept, mijlocia între tendenționismul exagerat și autonomismul estetic exacerbat. Se urmărea, astfel probabil, fixarea și mai apăsată a orientării și direcției literare a publicației, care se voia o tribună liberă de dezbateri.

S-a formulat ipoteza că editorialul primului număr și un articol din cel de al doilea au fost scrise de Stere. Ipoteza i se datorează tot lui Ion Vitner. În cartea sa din 1937, G. C. Nicolescu afirma, dimpotrivă, că articolului program „a fost scris, după cum mi-a mărturisit dr. Ygrec, de d-sa și de d. Emil Fagure" [1]. E probabil că amîndouă aceste ipoteze nu sînt integral creditabile. Mai plauzibil ar fi că amîndouă articolele sînt rezultatul unei elaborări colective, din care Stere nu a lipsit. (Îmi amendez astfel, la reexaminarea dosarului, după 15—17 ani — opinia exprimată în cartea din 1972, *Poporanismul*). Unele particularități ale publicisticii lui Stere (printre care și evidențierea, prin cursive repetate, a unor idei, socotite esențiale) sînt lesne recognoscibile aici. Cît privește argumentul propus de Ion Vinter, după care dovada paternității lui Stere ar fi indicarea, în aceste două articole, a „programului unei a treia căi", între cele două orientări estetice de atunci (autonomia artei și tendenționismul în artă), în timp ce poporanismul propunea, în genere, o a treia cale (între capitalism și socialism), nu ni se pare relevabil. E probabil însă ca, chiar dacă nu tot programul estetic al editorialelor îi aparține lui Stere, unele dintre ideile sale să fi pătruns și aici. Dar e exagerat și, deci nefondat, să se creadă că Stere ar fi turnat, ca poporanist ce era, apă în vin. În realitate, nu existau divergențe între socialiștii ortodocși și poporaniști în materie de convingeri estetice. Cum se știe, chiar mai tîrziu, după apariția *Vieții românești*, în 1906 și după deplina afirmare a poporanismului, Stere și ai lui au fost inflexibili în respingerea autonomiei esteticului, apărînd tendenționismul în artă. Grupul de la *Viața românească* a fost unul dintre cei mai de seamă continuatori ai programului estetic pe care l-a reprezentat la noi, încă din 1886,

[1] *Op. cit.*, p. 50.

Gherea. Aceasta chiar în toiul marii polemici dintre Stere și Gherea. De aceea nu cred că moderația din programul celor două amintite editoriale din *Evenimentul literar* i s-ar datora lui Stere sau lui Ibrăileanu și Raicu-Rion. E mai plauzibil ca aceasta să fi fost inițiativa celorlalți fondatori ai revistei și Stere (inclusiv prietenii săi) să se fi adaptat acestui punct de vedere, deoarece greul subvenționării *Evenimentului literar* îl suportau Emil D. Fagure, dr. Ygrec și alții. Totdeauna cei ce suportă finanțarea unei publicații îi impun și programul [1], ceilalți colaboratori i se adaptează, cu timpul, încercînd să găsească modalitatea cea mai potrivită de a-și exprima propriile puncte de vedere. Ce puteau face Stere și ai lui dacă finanțatorii considerau că pot fonda o a treia cale în estetică ? Negreșit, „dorința noastră ar fi ca arta să fie socială, artiștii să se pătrundă de misiunea lor socială, dar am adăugat totodată că realizarea acestei dorinți nu e tocmai atît de ușoară; că această schimbare în direcția literară nu s-a putut face încă nici în țările unde evoluția socială a ajuns aproape de apogeu, unde se găsesc deja milicane de oameni cu un ideal comun ...“ Și, după ce cheamă în sprijinul propriului program o opinie asemănătoare dintr-un articol apărut în oficiosul social-democrat german *Neue Zeit*, revista ieșeană specifica: „De altmintrelea, discuția rămîne deschisă, *Evenimentul literar* fiind o tribună liberă pentru astfel de discuțiuni.“ [2] Programul acesta estetic este de o naivitate aproape puerilă, ambiguitatea formulei coexistînd straniu cu dîrzenia apărării ei. Pentru a limpezi ambiguitatea, a intervenit Ioan Nădejde. Dar de abia în al șaselea număr. Însă nici pînă la această punere la punct, revista nu și-a respectat insolitul program. În al treilea număr, de pildă, Rion își publică articolul despre *Intim* al lui Traian Demetrescu. Și numai pendulant sau ambiguu nu era incisivul articol al lui Rion, care anunța încă de la început că ar putea fi considerat „prea brutal“. După ce îi reproșa lui Tradem că e plîngăcios în loc să fie, cum se cuvine, un artist luptător, afirma

---

[1] Într-un articol publicat în *Cuvîntul liber* din 15 februarie 1925 *(Amintiri despre Evenimentul literar)* și semnat cu numele său originar (dr. Glicsman), dr. Ygrec pretindea că el singur este autorul articolului program din primul număr al fostei reviste ieșene. Ba chiar și-l atribuie și pe cel de al doilea, de vreme ce vorbește de „articolele program ale ziarului scrise de autorul acestor rînduri“ *(rev. cit., art. cit.*, p. 22).

[2] * * * *Artă socială*, *Evenimentul literar*, I, nr. 2 din 27 decembrie 1893.

ritos în final: „Nu vreau ca artistul să mă moralizeze, ca un confesor — dar nici nu vreau și nici nu pot admira o artă imorală, o artă care, sub forme și culori frumoase, în cuvinte emoționale și în tablouri mișcătoare, să ascundă durerea englezului de a-și fi pierdut cheia de la casa cu bani." [1]

Nădejde pare a fi avut misiunea de a se rosti în numele conducerii mișcării socialiste, atrăgînd atenția că un tînăr artist socialist are cumva obligația morală de a crea artă angajată. Altfel ar însemna că exprimă în scrierile sale alte convingeri decît cele pe care, ca socialist, le împărtășește. În acest fel, postulează Nădejde, nu se comite nici un sacrilegiu împotriva artei. Dimpotrivă, „odată ce literatura e «oglinda societății», ea nu poate să nu reflecte și cu vocea simțirile și ideile scriitorilor". Socotind că redactorii revistei ieșene nou înființate afirmă, din perspectiva doctrinei socialiste, erezii estetice de neacceptat, Nădejde atrage atenția, dogmatic, că „arta nu poate avea menirea de a împăca lupta de clasă". Așa stînd lucrurile, „înțeleg deci ca o revistă literară să se declare deopotrivă primitoare pentru toate talentele, fie ele din orice clasă; dar nu înțeleg să se dea ca temă literaților să placă tuturor claselor sociale, deoarece asemenea încercare, după dovada atîtor sute de ani, e cu desăvîrșire zadarnică." [2] Concis și nenuanțat, Nădejde, spirit rigid și dogmatic, nu avea ezitări atunci cînd își socotea drepte convingerile. Suplețea și adecvarea, fie chiar și în domeniul esteticii, nu i se păreau acceptabile. Și chiar de le-ar fi crezut necesare, erau străine de gîndirea și temperamentul său rectiliniu. Intervenția dură a lui Nădejde a curmat ambiguitățile și îndoiala. Le-a convenit această intervenție lui Stere și grupului său? Îndrăznesc să răspund afirmativ, ținînd seama tocmai de faptul că, în ordinea convingerilor estetice, Stere nu era deloc adeptul căii intermediare. De altfel, foarte curînd, de pe la mijlocul lui februarie 1894, Sofia Nădejde devine directorul publicației [3], fapt menționat, pe frontispiciul revistei, de abia la 2 mai 1894 (nr. 20). Iar, cu Sofia Nădejde, Stere se afla în bune raporturi, izbutind — cum spuneam — de nu să o convertească,

---

[1] Raicu Ionescu-Rion, *„Intim"* , *rev. cit.*, an I, nr. 3 din 3 ianuarie 1894.

[2] I. Nădejde *Menirea artei; rev. cit.*, an I, nr. 6, din 23 ianuarie 1894.

[3] În nr. 18 (18 aprilie 1894), într-un articol se publică informația: „... În ultimele două luni de zile... *Evenimentul literar* a intrat sub o direcțiune nouă (a d-nei Sofia Nădejde)".

oricum s-o facă să-i privească, simpatetic comprehensiv, pledoariile poporaniste, chiar dacă erau eretice. Directoarea și ceilalți redactori au eliminat de acum încolo confuziile de orice fel, colaboratorii revistei fiind literații și publiciștii întîlniți peste tot în publicațiile socialiste sau socializante ale acelor ani. Revista a publicat literatură mediocră și submediocră, demnă de interes fiind aici publicistica vie, spirituală, datorată unor condeie care aveau să conteze apoi în istoria culturii și a vieții publice românești. Numele lui Stere și al lui Ibrăileanu (acesta din urmă semna atunci C. Vraja) sînt cu totul pilduitoare. (Dacă nu murea tînăr, Rion s-ar fi impus și el, cu siguranță). Și ei s-au numărat nu numai printre mentorii revistei, dar și printre combatanții ei principali. Revista era mult citită, avînd un tiraj apreciabil pentru vremea aceea. În iulie 1894 (nr. 31) revista e mutată la București, unde Nădejde fusese chemat să pregătească apariția noului cotidian al partidului, *Lumea nouă*. Mai apar 14 numere, după care *Evenimentul literar* — care a făcut mult zgomot în timpul aprigei polemici cu *Viața* lui Vlahuță — se contopește cu suplimentul literar al *Lumii noi*.

Important pentru noi e rolul eroului nostru la *Evenimentul literar*. Oficial, sub pseudonimul cu care va începe să semneze aici (C. Șărcăleanu), avea să apară în sumar abia în nr. 10. Nici pînă atunci însă, nu a rămas străin de revistă. Se ocupa de ea din umbră, cu intenții — eficiente ? — de dirijare, datorită influenței pe care o exercita, indiscutabil, asupra principalilor ei colaboratori (Ibrăileanu, Spiridon Popescu, și chiar, într-un fel, Sofia Nădejde). E foarte posibil ca un cursiv din nr. 3 — nesemnat — închinat lui Gleb Uspenski să-i aparțină lui Stere. Ion Vitner, în cartea amintită, i-l atribuie decis. Îndoiala prudentă e mai cuminte. Nu e totuși exclus ca Stere să fi scris acest articol în care se comentează, succint, semnificația scriitorului rus acum, în momentul internării lui într-un spital de boli nervoase. Or, Stere era cel mai în măsură să cunoască opera acestui scriitor, rolul său în fosta mișcare narodnică. După ce se evidențiază că Uspenski este un exponent al narodnicismului, se menționa: „În scrierea sa *Puterea pămîntului* se silește să dovedească că unele forme ale vieții țăranului rus sînt așa de înaintate, încît poporul rus ar putea trece la un grad superior de civilizațiune fără ca Rusia să fie nevoită să treacă prin perioada capitalistă, trecută deja în țările Europei

occidentale. Acum vreo 12 ani începu o luptă contra capitalismului în numele intereselor țăranilor." Cel ce putea descifra înțelesul acestui articol își dădea seama că soluția poporanistă, cu ocolirea capitalismului, e expusă aici franc, chiar dacă circumscrisă numai la situația din Rusia. (Cu excepția intimilor lui Stere, puțini—dar Gherea?—puteau totuși decoda, atunci, semnificația acestei sugestii. Ea a devenit mai limpede după 1898—1899 sau, mai bine, după 1906, cînd poporanismul, configural, doctrinar, iscase curiozitatea detectării istoricului apariției sale). Sigur că toate indiciile duc spre Stere ca autor al articolului. Dar nu ar fi putut Stere să sugereze doar tema articolului unuia dintre prietenii săi din redacție ?

Dincolo de orice îndoială e data debutului său oficial în *Evenimentul literar :* 17 martie 1894. Articolul e intitulat *Limba literară* și e semnat C. Șărcăleanu [1]. Subiectul nu trebuie să trezească nedumeriri. Socialiștii se preocupau, atunci, mult de probleme lingvistice, socotind că invazia neologismelor e o tendință a claselor avute de a schimba fizionomia limbii, îndepărtînd-o de structura ei originară. A păstra limba așa cum o vorbește poporul (deci țăranul), înlăturînd ceea ce e aluviune neologistică, li se părea socialiștilor (care greșeau profund) a fi aproape o chestiune de ordin politic. Nădejde apărase în scris acest punct de vedere eronat. Articolul lui Stere se plasa deci în această arie de preocupări. Sociolog prin formație, Stere își începea articolul cu o critică a procesului de apariție a structurilor românești moderne, socotite importate. Gherea, ca și junimismul, împărtășea același punct de vedere, exprimîndu-l încă, în 1886, în *Ce vor socialiștii români*. În timp ce Gherea socotea acest proces de împrumut și adaptare, ca fiind necesar, Stere (ca, mai înainte, junimiștii) i-a negat, chiar dacă nu violent, necesitatea. Nu în acest articol de junețe, ci în studiile de după 1906. Acum s-a mulțumit să amintească anomalia, pentru

[1] Aceasta e prima apariție a pseudonimului, pe care Stere îl va folosi apoi în *Viața românească*. Ionel Gherea povestea (*Amintiri*, E.P.L., 1968, p. 32) că, citind articolele lui Stere din 1906, Caragiale l-ar fi întrebat pe Gherea despre originea acestui ciudat pseudonim. Criticul i-a spus că are drept rădăcină numele satului siberian Șarcalî. La care dramaturgul ar fi izbucnit: "Șarcalî!?... Ei, vezi, că nu știe, *nu simte* limba românească? Nu se pricepe să românizeze un nume străin! Nu Șărcăleanu, Șărcălăianu trebuia să iscălească." De fapt, numele satului era Șarcala. Dar obiecția dramaturgului se menține. Numai că românizarea numelui nu era opera lui Stere, ci a lui Ibrăileanu.

a indica prăpastia ce s-a săpat, astfel, între cele două clase vrăjmașe. Anomalia nu se limitează însă, insista tînărul publicist, la sfera social-economică sau la cea politică. Ea s-a extins și în lumea intelectuală: „... tot așa și în privința intelectuală s-au format, se poate zice, două națiuni, cari vorbesc. fără esagerare, două dialecte cu totul deosebite, cari gîndesc și simțesc cu totul altfeliu și mai nu se pot înțelege între ele. Această stare e, desigur, anormală și — aicea — se naște întrebarea pusă la început: *cum trebuie să fie limba literară* și ce e de făcut pentru ca să fie cum trebuie.“ [1] Articolul următor (continuarea precedentului) e mai ponderat. Autorul nu respinge total necesitatea neologismelor, ridicîndu-se numai împotriva exágerațiilor. Cerea o fermă acțiune de purificare a limbii literare („a începe o lucrare serioasă spre a purifica treptat limba noastră literară, apropiind-o de graiul poporului.“). Acțiunea aceasta de purificare („să alungăm acele cuvinte străine care au fost introduse pînă acum“) nu trebuia întreprinsă însă după criterii arbitrare și nici prin măsuri bruscate, ci cu o lentoare înțeleaptă care izvora, poate, din preceptele evoluționismului: „Și această purificare a limbei literare nu va fi un rezultat a născocirilor dibace ale unei pături subțiri de oameni culți și literați ci a unei încrucișări îndelungate a înrîurilor culturale din sus în jos și din jos în sus, un rezultat al lucrărilor împreună pe terenul social, cultural și intelectual a maselor muncitoare, dintr-o parte, și a păturei culte *poporaniste*, dintr-alta ... și sfîrșitul acestei evoluții va fi cînd masele muncitoare vor fi un factor mulțămitoriu în jocul puterilor sociale și politice, cînd muncitorimea va învinge toate piedicile dezvoltării sale sociale și culturale.“ [2] Semnificativ e că cel ce lupta, acum, în 1894, împotriva neologismelor exagerate, se va remarca, în 1907—1912, prin polemicile împotriva celor care, precum Xenopol și Radu Rosetti, se ridicaseră contra neologismelor.

Neostenit, Stere revine, în numărul următor, cu un nou articol. După ton și aprecieri, e limpede că Stere vorbește acum în numele redacției care stabilește orientarea și direcția revistei. Într-un fel, acest articol stabilește programul publicației, simbioză între vederile exprimate de primele două editoriale și tranșantele

---

[1] C. Șărcăleanu, *Limba literară*, *Evenimentul literar*, an. I, nr. 10 din 21 februarie. 1894.

[2] *Ibidem*, nr. 11 din 27 februarie 1894.

directive din articolul lui Ioan Nădejde. Intervenția lui Stere[1] îndeplinește rolul de a explica așa-zicînd programul minimal al revistei, ajunsă, totuși, la al 12-lea număr („... a explica lămurit și fără șovăire ce direcție vom urma noi, ce steag vom ridica deasupra colibei noastre literare ?"). E respinsă desigur, teoria autonomiei esteticului, dar nici nu se recomandă un riguros exclusivism. Între acești doi poli se stabilește o linie programatică socotită echilibrată (poate că și era !) care, minimală fiind, nu mai poate suporta nici o concesie: „însă sînt margini peste cari noi nu putem trece. Și aceste margini ne sînt arătate de datoriile morale pe cari le are orice om cult crescut și de economia națională față cu masele mute și necunoscute ale poporului nostru (totalitatea claselor muncitoare și producătoare). Conștiința acestei datorii ne va călăuzi în activitatea noastră *pur literară*, în aprecierile și judecările noastre. Fiecare rînd publicat în coloanele *Evenimentului literar*, chiar dacă nu e inspirat de această conștiință, nu poate să fie în contrazicere cu dînsa. Acesta e minimul de cereri pe care-l putem face artiștilor. Toate aceste cuprind în sine: iubirea sinceră pentru popor, apărarea intereselor sale, lucrarea cinstită spre a-l ridica la nivelul unui factor social și cultural conștient și neatîrnat — pe cît, bineînțeles, ne îngăduie cadrele înguste ale unui ziar pur literar. Iar dacă vă trebuie un cuvînt, o etichetă care să rezume tendințele noastre, noi vom înscrie pe steagul nostru un cuvînt nou, care însă de minune caracterizează chestiunea noastră: *poporanismul*." [2] Articolul se încheia cu promisiunea că în numărul următor va fi explicată semnificația termenului (conceptului) propus.

Ar fi de observat că, de drept, cu acest articol Stere anunță încă o dată, deschis și programatic, poporanismul. E un moment important — unul de biruință — în strădaniile sale și merită să fie

---

[1] E de menționat că apare cu o săptămînă înainte ca directoratul revistei să-i fie încredințat Sofiei Nădejde. Cred însă că tratativele și deciziile au fost purtate și luate mai înainte (poate chiar din ianuarie). Iar cum Sofia Nădejde îl aprecia mult pe Stere, acesta începe să îndeplinească, în redacție, un rol mai important decît la început. Era, probabil, într-un fel anume, mandatarul directoarei.

[2] C. Șărcăleanu, *Ce cerem de la artiști*, *rev. cit.*, an. I, nr. 12 din 7 martie 1899.

consemnat cum se cuvine [1]. Izbîndise încă o dată. Dar acum parcă mult mai eclatant. Într-adevăr, celelalte două episoade publicistice *(Evenimentul, Adevărul literar)* îndeplinesc, în raport cu acesta, funcțiuni de preliminarii. De acum, încolo, Stere conferă poporanismului elaborat de el statutul unui curent de idei limitat, deocamdată, la sfera ideologiei literare. De fapt însă, în ciuda precizărilor, programul tinde să depășească teritoriile țărmurite ale ideologiei literare, de vreme ce se preconizează acțiuni pentru apărarea intereselor „maselor mute" și pentru ridicarea condiției lor sociale și culturale. Acest articol anunță decis nu numai „motivul datoriei", în funcție de care — se preciza — vor fi formulate aprecierile estetice, dar și viitoarele clarificări ale lui Ibrăileanu potrivit cărora cerința minimală recomandată scriitorilor e de a nu batjocori (cînd nu-l poate omagia) pe omul din popor. Nu lipsesc, apoi, nici unele dintre principiile sociale și politice care, în deceniul următor, vor fi cunoscute drept caracteristice poporanismului. Singurul principiu lăsat aici în penumbră (în foiletoanele din *Evenimentul* și *Adevărul literar* fusese, totuși, enunțat) e cel ce contesta legitimitatea mișcării socialiste și cerea înlocuirea ei cu poporanismul. Deocamdată, tactica i-a prescris lui Stere prudența de a nu se ridica împotriva militantismului socialist chiar într-o revistă socialistă. A avut însă inteligența de a descrie conciliator relația de interferență dintre poporanism și socialism pentru a nu leza prea mult convingerile și susceptibilitățile liderilor mișcării. O va demonstra, cu remarcabilă dibăcie, în următorul articol.

Acest articol, anunțat pentru al treisprezecelea număr, a întîrziat să apară și s-a presupus că faptul s-ar fi datorat unei posibile rezistențe din partea celorlalți membri ai redacției, care nu au acceptat ideile dezvoltate acolo. Ipoteza nu e deloc hazardată, Dar tot atît de posibilă e și supoziția mai simplă (mai verosimilă). că Stere a întîrziat cu redactarea articolului, care nu era tocmai lesne de elaborat. (Procedeul va deveni apoi obișnuit în publicistica

[1] În 1918 va sublinia această performanță. Candidînd la deputăție în numele unei grupări politice poporaniste, Stere s-a explicat: „Acum 25 de ani am publicat aici *Evenimentul literar*, primul organ de publicitate, în care au fost date la iveală ideile care întotdeauna m-au călăuzit în acțiunea mea. În acest ziar literar au fost formulate acele principii generale care au fost caracterizate prin *poporanism*. În el chiar a fost pentru prima oară întrebuințat cuvîntul însuși pentru concretizarea acestei concepții politice și sociale." (Din *Apel către alegătorii Colegiului II Cameră din Iași*, în *Momentul*, I, nr. 31 din 13 mai 1918).

lui Stere). Fapt este că articolul e anunțat în nr. 12, pentru numărul 13, în numărul 13 pentru numărul 14 și apare de abia în numărul 15. E intitulat, de-a dreptul, *Poporanismul*. Nu se putea altfel, Stere trebuia să definească, în sfîrșit, conceptul cu care opera de luni de zile. O va face, fără deocamdată aparat teoretic. Nici nu îi era, acum, util să prezinte poporanismul ca pe o doctrină sociologică. Ar fi trezit împotrivirea lui Gherea și a celorlalți devotați. De aceea poporanismul este prezentat a fi „mai mult un sentiment general, o atmosferă, cum am zis, intelectuală și emoțională, decît o doctrină și un ideal bine hotărît; analizîndu-l, putem scoate din el următoarele elemente constitutive: *iubirea nemărginită pentru popor* — sub care se înțelege totalitatea concretă a maselor muncitoare și producătoare — *apărarea devotată a intereselor lui, lucrarea entuziastă și sinceră spre a-l ridica la înălțimea unui factor social și cultural conștient și neatîrnat*; iar ca substrat teoretic putem arăta ideea: 1) Că poporul *numai el singur are dreptate*, că el, veșnicul martir, veacuri întregi a muncit și a vărsat sîngele său pentru a ridica pe umerele sale întreaga clădire socială și 2) că toate păturile superpuse au, din pricina aceasta, față cu poporul *o datorie atît de mare, că dacă ar dori sincer să o plătească, n-ar putea, cu toate jertfele, cu tot devotamentul și obligația lor, să plătească măcar procentele.*“ [1]

Stere nu ezită să indice originea curentului pe care îl preconiza, stăruind asupra condițiilor apariției narodnicismului în Rusia. După ce arată ce înțelege prin poporanism, nu uită să adauge că „aceste idei au fost formulate în celebrele *Scrisori istorice* ale lui Mirtov“ (P. Lavrov). Această mențiune este utilă pentru că mai tîrziu, în polemicile sale cu marxiștii, va nega faptul că poporanismul său e o adaptare locală (nelipsită — e necesară precizarea — de originalitate) a narodnicismului rusesc. Dar, atunci, această filiație îi era necesară, ca dovadă a revendicării dintr-o tradiție revoluționară. În acest fel putea adormi veghea doctrinară a socialiștilor mai atenți. Definirea poporanismului reia, de fapt, idei și precizări din celelalte demonstrații publicistice. Inedită, oarecum, e încercarea, deocamdată timidă, de a stabili raporturile dintre socialism și poporanism. Evident, Stere, prudent, nu poate afirma că cei doi termeni ai relației se exclud, ci, diplomatic, îi prezintă ca avînd sferele încrucișate. „Poporanismul, ca fenomen social, e și

[1] C. Șărcăleanu, *Poporanismul*, *rev. cit.*, I, nr. 15, din 28 martie 1894.

mai îngust și mai larg decît socialismul. *Mai îngust*, pentru că cuprinde numai pătura cultă, muncitorii și țăranii vădit că nu pot fi și nu-s poporaniști. (Stere prezenta poporanismul drept exclusiv o mișcare a tineretului intelectual burghez dornic să contribuie la îmbunătățirea condiției materiale și culturale a țărănimii n.m.); și *mai larg*, pentru că, dacă toți socialiștii din pătura cultă sînt poporaniști, nu toți poporaniștii sînt socialiști, deoarece pentru a fi socialist, un poporanist, pe lîngă elementele arătate mai sus, ar trebui să aibă încă ceva: o teorie istorico-socială și un ideal foarte bine hotărît." [1] Va reveni în nr. 19, unde, după ce justifica raționea transplantării narodnicismului în România, stăruia asupra implicațiilor politice ale poporanismului. De fapt, aici se reiau, în aceeași terminologie, idei din foiletoanele publicate în *Adevărul literar* („nu omul e făcut pentru sîmbătă, ci sîmbăta pentru om", „Program pentru popor și nu popor pentru program" etc.) [2]. Cu aceasta putem considera încheiată etapa dintîi a enunțării poporanismului. Lui Stere îi reușise tot ceea ce își propusese. Consecințele se vor vedea peste cîțiva ani.

De acum încolo lucrurile se complică, pentru că începe marea polemică a *Evenimentului literar* cu revista lui Vlahuță și dr. Alceu Urechia, *Viața*. Iar în această polemică de real răsunet în epocă (de partea socialiștilor mai participă revistele *Adevărul literar* și săptămînalul *Munca*), Stere a fost unul dintre combatanții importanți, vorbind, în numele grupării socialiste a revistei ieșene și al concepției socialiste, despre rolul și funcțiile artei. Revista lui Vlahuță a apărut la 28 noiembrie 1893, într-o perioadă cînd scriitorul se afla în excelente relații de amiciție literară cu Gherea. Ibrăileanu a disociat, în opera lui Vlahuță, o perioadă, cuprinsă între anii 1887—1894, dominată de optimism datorat „influenței hotărîtoare și ușor de controlat" exercitată de Gherea, prin articolele sale critice. [3] Poetul a colaborat la *Literatură și știință*, scria favorabil despre Gherea, l-a apărat împotriva atacurilor venite din partea lui Hasdeu (*Gherofobia dlui Hașdeu*) și, în general, se arăta (într-un fel) adept al opiniilor estetice promovate la noi de autorul *Studiilor critice*. Iar Vlahuță era, atunci, unul dintre scriitorii importanți. Și, deodată, se iscă vrajba. Nu între Vlahuță

[1] *Ibidem.*

[2] Idem, *„Poporul" în artă și literatură*, *rev. cit.*, II, nr. 19 din 25 aprilie 1894.

[3] G. Ibrăileanu, *Opera literară a d-lui Vlahuță*, p. 88—89.

și Gherea, cît între Vlahuță și discipoli ai lui Gherea. Totul a pornit de la conferința rostită de Anton Bacalbașa, în 17 februarie 1894, la Ateneu, pe tema *Arta pentru artă*. Firește, Bacalbașa a pledat pentru ceea ce se numea atunci „artă cu tendință", altfel spus, pentru caracterul implicit angajat al artei, ridicîndu-se împotriva autonomiei esteticului și a așa-zisului decadentism, identificat în simbolism și parnasianism, și elogiind exclusivist realismul. A fost, aceasta, una dintre dezbaterile fierbinți din ultimul deceniu al veacului. Azi ea și-a pierdut mult, dacă nu cu totul, din însemnătate. Valabile în sfera artei sînt considerate numai acele scrieri care rezistă estetic, nici o tendință, oricît de generoasă și înaintată, nu poate salva de la pieire o scriere mediocră. După cum, fără harul adevărat al creatorului, o operă născută pe principiul abstragerii din cotidian, e tot moartă sub raport estetic. De fapt abstragerea, chiar teoretizată, e o imposibilitate evidentă și orice creator e un implicat în contingent, uneori fără să o știe și împotriva voinței sale. Aceste adevăruri sînt astăzi truisme în sfera esteticii. Dar atunci ele iscau multă larmă, și în funcție de poziția ocupată în ecuație. Socialiștii epocii, care vedeau în artă un element de luptă pentru triumful cauzei lor, au salutat, cu satisfacție, ca pe un mare succes, conferința lui Bacalbașa, apărută mai întîi în presă și apoi în broșură. *Viața* a comentat într-o notă conferința lui Bacalbașa, inserînd, la sfîrșit, următoarea observație: „Cît despre arta cu tendință și anume tendința de a servi cauzei unei clase sau a unui partid, noi continuăm de a rămîne convinși că aceea nu e artă." [1] În același număr al revistei, un articol semnat de Vlahuță (*Eminescu și junimiștii în chestia națională*) conținea, de asemenea, unele aluzii la adresa unor opinii exprimate, în această chestiune, de publicațiile socialiste. Sigur că nota din *Viața* despre conferința lui Bacalbașa simplifica, pînă la vulgarizare, o chestiune de estetică, pe atunci de real interes. Dar asta nu motivează exploziv iritata reacție a publicațiilor socialiste. Mai întîi a intervenit *Munca* (la 6 martie 1894) cu două articole. Oficiosului i se alătură celelalte două publicații socialiste, *Adevărul literar* și, mai ales, *Evenimentul literar*. Combatanții principali sînt Bacalbașa, Ibrăileanu, Raicu-Rion și eroul nostru. A urmări, în detalii, această polemică pătimașă nu mi se pare nici util, nici interesant. E însă necesară precizarea că acum Stere s-a aflat

[1] *De la Ateneu*, în *Viața*, nr. 13 din 20 februarie 1894.

într-o perfectă comuniune de idei cu socialiștii. Viitorul romancier, de pe acum poporanist, avea, în planul esteticii, aceleași convingeri ca și socialiștii ortodocși, apărînd, deopotrivă, ideea tendinței în artă și combătînd autonomia esteticului. Această luptă în comun, durînd cîteva luni bune, a dat impresia că nu există divergențe între Stere și colegii săi. Nu apăra Stere aceleași principii ca și ceilalți, vorbind chiar — în mod explicit — în numele socialismului sau, mai exact, în numele a ceea ce numea „arta socialistă"? Evident, odată a găsit prilejul să facă referire și la poporanism, situîndu-l, pe acest plan, alături de socialism. Gherea, deși el era cel ce pornise, încă din 1886, campania împotriva orientării puriste în artă, nu agrea acum violența polemicii. Aceasta chiar dacă tinerii aflați în luptă se declarau adepții și continuatorii săi, apărînd principiile afirmate pentru prima oară la noi de autorul *Studiilor critice*. Mentorul însă nu contenea să le trimită, de la Ploiești, îndemnuri de temperanță. Tinerii, puși pe harță, refuzau să-l asculte, ironizîndu-l: „Ce a devenit — se scria într-o notă a revistei ieșene — seninul și blîndul Gherea! Nici nu e casă, casa lui, nici nu e masă, masa lui! Copiii nu mai frecventează școala, nevasta și-a uitat de gospodărie, întregul personal al restaurantului din gara Ploiești, toți zi și noapte, noapte și zi, răsfoiesc jurnale, reviste — tot ce se imprimă azi în România liberă — numai și numai ca nu cumva să se strecoare vreo ofensă la adresa dlui Vlahuță, fără ca Gherea să intervie pentru a apăra pe neprețuitul său ex-amic și binefăcător. Nu mai puțin de 25 de scrisori... închise ne-a trimis în cursul acestei săptămîni, conjurîndu-ne a nu aduce nici cea mai mică « supărare » dlui Vlahuță. În ultimul moment, primim a 26-a scrisoare închisă a dlui Gherea (dl Vlahuță e deabia la a treia... deschisă), prin care sîntem chiar somați a ne strămuta pînă la 24 de oare la Ploiești pentru a ne pune sub directa supraveghere a unei garde de onoare (și Vraja cerea juriu de onoare!). Într-un cuvînt, Gherea e perplex și pace... Pentru prima oară sîntem în divergență de opinii cu Gherea. Sincere regrete, domnule Gherea, dar... nu se poate. Și doar ți-am face noi un hatîr!" [1] Nimic nu-i putea opri pe acești tineri răzvrătiți care credeau a fi descoperit, în sfîrșit, inamicul comun, asaltîndu-i redutele, în iureș parcă vesel, pentru a-l nimici. De la București, Anton Bacalbașa îi îndemna pe Ibrăileanu și Stere: „Cred că

[1] Implex, *Gherea perplex*, *Evenimentul literar*, II, nr. 26 din 13 iunie 1894.

trebuie turnate mereu polemici cu *Viața*. Au să fie siliți să răspundă și pot fi ușor distruși pe tărîmul ăsta — fiindcă sunt proști. Mai ales să mutăm discuția de pe tărîmul literar pe cel socialist; acolo nu pricep nici pe dracu și au să spună gogomănii." [1] În același plic, o altă misivă, tot belicoasă, conținea și întrebarea: „Ipocondric al sufletului meu, de ce m-ai părăsit?" Fostul ipocondric de pînă mai ieri n-avea însă grija lui Bacalbașa care tocmai acum îl plămădea pe celebrul moș Teacă. El scria de zor articole și notițe acide împotriva grupului de la *Viața*, atrăgîndu-și insulte și calomnii care puteau să-i fie fatale. Pentru că polemica degenerase cei de la *Viața* (mai ales Alceu Urechia) utilizînd, în lipsă de argumente, imprecația șovină, în scopuri — desigur! — diversioniste. Șărcăleanu era denunțat drept evreu și, nefiind încă cetățean român, iar legea expulzărilor din 1881 funcționînd încă, se putea trezi zvîrlit peste granită. S-a apărat iscusit, fără să dezerteze din front. La 13 iunie 1894, războinicii erau decișii să anunțe, totuși, încetarea ostilităților (Stere, sub semnătura Șărcăleanu, semnînd, în *Evenimentul literar*, articolul *Ultimul cuvînt*). Dar au fost nevoiți să reia lupta pentru că adversarul, nedemobilizînd, aruncase în iureș noi proiectile. Stere a revenit, la 27 iunie, cu articolul *Ce cădere!*, amară, scîrbită condamnare a neloialității inamicului. Avea să continue cu lungul articol (secționat în patru) *Arta și poporul*, publicat în lunile iulie și august (ultima parte apare în numărul 37 din 29 august). Polemica cu *Viața* se stingea greu și, de fapt, redactorii de la *Evenimentul literar* nici nu doreau asta. Temperamental, lui Stere și prietenilor săi, încordarea luptei le convenea. Mai ales că putea pune astfel pe tapet (și nu numai el!) idei la care țineau mult, avea prilejul să-și elucideze propriile opinii estetice și politice, se maturiza în încercări dificile, se făcea cunoscut ca intelectual erudit care avea ce spune cu o seriozitate care impunea. Polemica se va stinge abia după mutarea revistei la București (numărul 31 din 1 iulie 1894 apare în capitală). A mai mocnit cîteva luni. La 24 octombrie 1894 (nr. 45) revista își anunță desființarea, contopindu-se cu *Lumea nouă literară și științifică*. Stere nu a mai colaborat în ultimele luni de apariție a *Evenimentului literar*, ultima sa semnătură fiind aceea, amintită, de la sfîrșitul lui august. Și nici la noul organ politic (inclusiv la suplimentul literar al acestuia), *Lumea nouă*, nu a prea colaborat. Prima și

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, ed. Minerva, 1973, p. 18.

ultima probabil colaborare a sa în cotidianul oficial al partidului socialist e din 28 noiembrie 1894. Articolul (semnat — evident — C. Șărcăleanu) purta titlul *Basmul cocoșului roșu* și relua, de fapt, ideile estetice afirmate, timp de opt-nouă luni, la *Evenimentul literar*. Tendenționismul pare a-i fi absorbit total preocupările. Și lucrurile nu stăteau deloc așa. Dar tema era, cum spuneam, de mare interes, în participarea la dezbatere i-a adus popularitate printre cititori și prieteni, consolidîndu-i statutul de tolerat oficial al partidului, de socialist nesocialist.

Mai interesante decît articolele pe teme literare mi se par a fi fost, la *Evenimentul literar*, două eseuri pe teme, să le spunem, filozofice. Unul e *Omul și natura* (nr. 29 din 11 iunie 1894), iar celălalt — *Omul perfect* (nr. 27 din 20 iunie 1894). E posibil ca aceste articole sau numai cel dintîi să fi fost decupate din materia ciclului de studii *Încercări filozofice* scris în rusește, în 1888—1890, în timpul deportării siberiene. (În prefață, se preciza că studiul e inedit, „afară de 2—3 mici fragmente utilizate în diferite articole de ocazie prin ziare"). *Omul perfect* e un eseu tulburător de frumos, în care vederile poporaniste sînt bine desenate. Idealul uman, contopind esența cu existența, era desigur țăranul. Aici perfecțiunea umană — se spunea — este sau poate deveni nu o abstracție, ci o realitate împlinită. Și Stere ni-l oferă — pe țăran — ca model spre care trebuie să năzuiască forțele progresului. E idealul umanist în care poporanismul a crezut cu o sinceritate pînă azi dezarmantă: „Țăranul e incult — scria Stere — orizontul vieții sale e foarte mărginit, el nu știe nimic încă de luptele noastre sociale și politice, el n-are nici o idee despre sîngele vărsat de ercii omenirii, de frămîntările cugetătorilor, de visurile poeților noștri. Cu toate acestea, el este cum este, e un tip *armonios*, el ne poate servi ca o imagine, ca un *prototip* al unui « om perfect » al viitorului... Să nu vi se pară că vreau să plăzmuiesc vreun paradox! Viața țăranului în adevăr are toate elementele unei vieți pline deopotrivă *trupul, inima și capul*... Civilizația noastră cu formele-i capitaliste a produs un om roată sau ciocan, un om-spadă, om-carte, om-condei și l-a mîncat pe adevăratul « om », pe bietul *homo sapiens*, *om pur și simplu*!... Și numai negația negației, numai transformarea societății aceștia, atît de puțin armonice, ne va duce iar la un *tip armonic*, la un adevărat om perfect..." Omul perfect spre care năzuia Stere era, de fapt, conceput ca expresie a unei civilizații anume. Modelul uman propus era o proiecție a concepției popora-

niste în planul antropologiei filozofice. Stere izbutise, și de astă dată, performanța de a propune un model nemarxist al omului viitorului într-o revistă care se considera — și parțial era — socialistă.

Performanțele publice, cîte au fost, (și au fost destule!) nu epuizează existența fostului siberian acum, în primii ani, de după stabilirea în țară. Sigur că aceste performanțe l-au solicitat foarte mult, punîndu-l într-o continuă agitație. N-avea liniște, se războia cu adversari ideologici de tot felul, din localitate și din capitală, dintre care unii, ca Vlahuță, erau figuri proeminente. Se străduia să-i convingă nu atît pe prieteni, cît pe unii lideri ai partidului, că ideile pe care le propovăduia, deși neortodox marxiste, sînt tolerabile și publicabile. De abia scăpase din tensiunea nervoasă a eliberării din deportare, a adoptării deciziei de a se stabili în România, și iată că intrase în alta. N-aș spune că tensiunea de acum o depășea, ca intensitate, pe cea dinainte. Dar ea era reală. Sigur că niciodată — vom vedea — viața lui nu a fost calmă și senină. I se cuvenea, poate, ca după toate cîte le îndurase în cei nouă ani de închisoare și surghiun, să fi avut parte de liniște. Nu va avea pentru că nu-i era dat să aibă. Răsfățat al soartei nu a fost niciodată. Firea sa de pururea răzvrătit îl proiecta, mereu, în prim plan. Dacă și-ar fi înfrînat firea și s-ar fi mulțumit cu roluri de rang secund sau cu totul eclipsate scăpa de multe nefericiri, iar viața i-ar fi fost mai ușoară. Dar care om își poate modifica firea și destinul? Acum se zbătuse ca să se facă cunoscut. Și izbutise. Firește, aceasta i-a adus, pe lîngă tensiunea provocată de frămîntare și pîndă, mari adversități. Erau primele pe care le dobîndea în România. Ele se vor dovedi perseverente, iar anii, deceniile îi vor aduce altele, foarte multe altele. Cele dintîi adversități s-au ivit după înființarea societății studențești „Datoria". „Colegii" studenți s-au simțit lezați de ascensiunea noii societăți, și utilizînd protecția unor fruntași politici conservatori și chiar liberali, s-au ridicat împotriva celui știut a fi conducătorul ei efectiv. Un ziar local a publicat un articol tăios, denunțîndu-l pe Stere ca pe un „individ zdrențăros". E drept că basarabeanul nu a acordat niciodată atenție înfățișării sale, cu atît mai mult în anii studenției, cînd deprinderile surghiunului nu fuseseră încă lepădate cu totul, iar ținuta „sans façon" era cea mai nimerită.

Dar zdrențăros nu fusese niciodată și nu era nici acum. De ar fi fost numai această ofensă, „siberianul" ar fi ridicat, nepăsător, din umeri. Dar se adăuga acolo și că trăiește din „subvenția ce o primește de la prefectura poliției". Firește că o astfel de acuzație nu-l putea lăsa indiferent pe un fost condamnat politic. Știa bine că adversarii săi voiau să-l compromită în ochii opiniei publice, inventîndu-i un dosar de delator. A replicat de îndată. S-a gîndit (a fost sfătuit?) să-l provoace la duel pe directorul acestei imunde foi. Ca vînător exersat în taigaua siberiană era un bun trăgător și se hotărîse să riște totul ca să-și apere onoarea. Pentru că nu era o ofensă oarecare, aceea care i se adusese, ci un efectiv atentat la statutul de om public, pe care și-l edificase cu grijă. A fost însă refuzat, cu aroganță, două persoane „de societate" declarînd că un „venetic" nu are drept la reparații de acest fel. Neputînd soluționa incidentul compromițător în modul cavaleresc pe care îl propusese, s-a gîndit la altă soluție. De cînd se stabilise la Iași, primea lunar — prin mandat poștal — o subvenție de opt sute de lei din partea tatălui său. S-a adresat, deci, oficial, poștei ieșene care i-a eliberat o adeverință (Stere l-a numit certificat) confirmînd o realitate probată prin acte. Însoțind-o de o notiță, a publicat, în presa locală, această adeverință emisă de o instituție de stat. [1]

Nu știu dacă acest incident reproducea un altul sau Stere i-a dat acestuia, peste 14—15 ani, alte circumstanțe. Sigur este că un incident, oarecum asemănător, s-a petrecut în mai 1894. Era pe vremea polemicii violente cu *Viața* care, s-a văzut, nu ocolise nici invectiva șovină. Din senin, ziarul bucureștean *Națio-nalul*, în redacția căruia lucra Eduard Dioghenide (prototipul lui Spanachide din schițele lui Caragiale), pe vremuri apropiat de cercul socialist ieșean, dar înlăturat de Nădejde care îl suspecta — pe drept cuvînt — că e agent al poliției, — a apărut un cursiv îndreptat împotriva lui Stere. Să reproduc textul, azi uitat și mai de nimeni știut: „Gazeta jidănașilor din Iași se joacă de-a socialismul și pe care-l exploatează în profitul rasei lor, au pus mîna pe un biet creștin, un băsărăbean pripășit prin Iași și care răspunde la numele Sterea. Acest Sterea, refugiat din Basarabia, este azi salariat al jidănașilor de la *Leterarul Eveniment* și, sub pseudonimul de C. Șărcăleanu, înjură săptămînal pe dnii A. Vlahuță, dr. Ureche, Delavrancea fiindcă acești distinși scriitori ar fi luat la vale stră-

[1] C. Stere, *Spovedanie*, *Liberalul*, an. IX, nr. 22 din 27 martie 1908.

duințele jidănașilor de la acel ziar eveniment și pentru că au apărat sentimentele naționale. N-am releva cîtuși de puțin numele puțin interesant al persoanjului Sterea, dacă acest nenorocit, pentru cîțiva franci, nu și-ar fi vîndut sufletul la jidani, recurgînd la falsuri, numai pentru a apăra pe jidani și socialiști." Și, după ce se referă la mai vechile articole ale lui Stere din *Evenimentul* politic („din vara trecută"), în care se polemiza cu socialiștii în problema națională, în vreme ce ar afirma contrariul, notița din ziarul lui I. N. Iancovescu (așa se numea directorul *Naționalului*) se întreabă cum se explică această răsturnare de optică: „Pentru ce recurgi dar la inexactități? Poate că ai căpătat un salar cu care trăiești? Sau poate pentru că jidănașii de la *Evenimentul literar* ți-au creat legenda că ești un al doilea Gherea? Crezi serios?!" [1] Notița, dacă nu redactată, oricum sugerată de Dioghenide, a trezit nu numai indignarea lui Stere, dar și pe a colegilor săi, studenți, înscriși în societatea „Datoria". În această otrăvită acuză, ei au descifrat (nici nu era greu) nu numai un atac calomnios la adresa liderului lor de fapt, dar și o primejdie pentru statutul lui de român fără cetățenie română. Se vor întruni într-o adunare și vor da publicității o scrisoare de protest, inserînd o notă și în *Evenimentul* ieșean. De la Iași veștile au venit repede și, pentru a mușamaliza scandalul, gazeta lui Iancovescu s-a grăbit să retracteze — cu jumătate de gură — calomnia. Mai ales că în *Evenimentul* (politic) ieșean, Stere și ai lui, profitînd de absența din localitate a directorului (G. A. Scorțescu), apropiat ca idei de Iancovescu de la *Naționalul*, izbutiseră să plaseze o notă protestatară, precum și scrisoarea lui Stere. Scrisoarea o voi reproduce mai tîrziu. Deocamdată să citez din notiță: „...I se mai impută dlui C. Sterea că ar fi susținut de redacția unui ziar literar, pe cînd un certificat, care poartă nr. 900 din 11(23) mai, eliberat de dirigintele Oficiului poștal Iași, ne spune că numai în aceste din urmă trei luni a primit mandate poștale reprezentînd valoarea de 4472 lei." După cum reiese din această notiță, Stere s-a prezentat la redacție cu cele două documente de care va fi vorba în scrisoarea sa către Iancovescu: pașaportul cu care venise din Rusia și adeverința primită de la oficiul poștal. [2] Șase zile mai tîrziu și a doua zi, după

[1] Sotir, *Pentru „Literarul Eveniment"*, *Naționalul*, an. V, nr. 117 din 8 mai 1894.

[2] *Evenimentul*, II, nr. 375 din 12 mai 1894.

apariția scrisorii în *Evenimentul*, *Naționalul* menționa într-o notă: „Într-un articol publicat săptămîna trecută în care vorbeam de ziarul jidovesc din Iași *Literarul Eveniment* am căutat să executăm pe un anume Șărcăleanu, insultător de meserie și apărător al intereselor jidovești, care însă după relațiunile ce ni s-au dat, n-ar fi decît un pseudonim ce ar acoperi pe un domn student din Iași, C. Stere. D. Stere ne trimite o scrisoare, pe care din lipsă de spațiu nu am putut-o publica încă, dar pe care o vom publica mîine, prin care ne arată că unele afirmări ale noastre despre d-sa sunt eronate și că nu d-sa ar fi numitul Șărcăleanu.“ [1] A doua zi, un articol reia chestiunea, inserînd — în spațiul lui — și scrisoarea anunțată a lui Stere: „... Într-un articol trecut, vorbind de *Literarul Eveniment* am spus că sub numele de C. Șărcăleanu, un insultător de meserie și un apărător al intereselor jidovești, s-ar ascunde un dn. student român din Basarabia numit C. Stere. Cu durere mărturisim că am făcut uz de relațiile cari ni s-au dat asupra dlui Stere. D-sa ne-a trimis însă următoarea scrisoare, căreia îi dăm loc:

Stimate domnule Iancovescu,

Am fost surprins găsind în ziarul dvs. un articol intitulat *Pentru Literarul Eveniment* în care, între altele, se afirmă despre mine următoarele:

1) că sunt refugiat din Basarabia

2) că scriu în *Evenimentul literar* sub pseudonimul Șărcăleanu.

3) Pentru ca să pot trăi primesc un salar de la jidani.

Pot să dovedesc cu acte;

1) că nu sunt *refugiat*, că am venit în România cu un *pașaport legal*, eliberat de guvernatorul Basarabiei, în 15 noiembrie 1892 sub nr. 2079.

2) Eu mă numesc Constantin Stere și nu Șărcăleanu, cu care n-am nimic a face. Dacă aveți de împărțit ceva cu acesta din urmă, adresați-vă la el și lăsați-mă în pace.

3) Prin chitanțele poștale pot să dovedesc că am un venit independent cîte cel puțin 800—1000 lei lunar și, deci, n-am nevoie să trăiesc din salariul jidanilor.

Sfîrșind, am onoarea a vă înștiința că fiind supus rus, deși de origine română din Basarabia, eu nu pot și nu vreau să mă ocup de politică. Din toate articolele ce mi le atribuie ziarul dvs.

---

[1] *Naționalul*, V, nr. 121 din 13 mai 1894.

pot să-mi asum responsabilitatea numai pentru șase articole, pur teoretice, publicate vara trecută în *Evenimentul* politic, trei neiscălite și trei cu semnătura C. Scorțeanu. Fiindcă articolul, mai mult decît neexact, din ziarul dvs, lovește în interesele și onoarea mea, ca student și supus strein și fiindcă îmi place să cred că, în acest caz, buna dv. credință a fost surprinsă, vă rog să binevoiți a dezminți, în modul cel mai formal și categoric, neexactitățile sus numitului articol, ca să nu fiu pus în displăcuta poziție, în cazul contrar, să recurg la justiție... C. Stere." Redacția adaugă o notă din care merită a fi reprodus următorul pasaj: „Noi luăm act de declarațiile dlui Stere și ne pare bine că nu-i d-sa Șărcăleanu, dar îi vom observa că zicînd că nu face politică mărturisește singur că a scris o serie de articole într-un ziar politic și că totodată are și obiceiul pseudonimelor, de vreme ce iscălea C. Scorțeanu și că recunoaște că jidanii de la *Literarul Eveniment* plătesc, dar dsa n-are nevoie de plata lor. Totuși, ne oprim și repetăm: *luăm act de declarațiunile sale*. Odată vidată chestia cu d. Stere, cu Șărcăleanu nu e terminată. Cine o fi acest Șărcăleanu? Am dori să-l cunoaștem, e cu perciuni sau e vreun român jidovit?..." [1] Lucrurile nu s-au oprit aici. Pentru că, la 19 mai, ziarele bucureștene *Constituționalul* (junimist) și *Lupta* (ziarul radical al lui Gh. Panu) publică protestul unui grup de studenți afiliați societății „Datoria", care îl și iscălesc (Din păcate, colecțiile celor două publicații la B.A.R. fiind atît de deteriorate încît nu pot fi consultate, nu am putut citi protestul în cauză și nici constata cine au fost semnatarii). Indirect, am luat cunoștință de acest protest dintr-o notă împăciuitoare publicată de „ziarul (săptămînal)" ieșean *Ecoul Moldovei*, apropiat ca orientare șovină de *Naționalul* bucureștean. Aici se insinuează că unii studenți ar regreta că au semnat acel protest, de vreme ce conflictul s-a aplanat, iar *Naționalul* a declarat că i-a fost surprinsă buna credință. [2] E probabil că în aceste două săptămîni, Stere, nemulțumit că nu primește reparațiile necesare, a încercat să-l provoace la duel (așa cum spunea în 1908) pe acel Iancovescu sau, poate, pe altcineva de la *Naționalul*. E posibil ca provocarea să fi fost lansată chiar după apariția scrisorii sale (în 14 mai 1894) în gazeta bucureșteană. Pentru că acolo, deși numele lui Stere era scos din cauză, cel al inventatului Șărcăleanu

[1] *Naționalul*, V, nr. 11, din 14 mai 1894.
[2] *O mică lămurire*, *Ecoul Moldovei*, III, nr. 45, din 26 mai 1984.

rămînea sub acuzație. Și deși *Naționalul* nu putea dovedi, cu probe valabile, identitatea dintre cele două nume, retractînd, de aceea, aluziv și perfid, menținea, de fapt, blamul. Iar Stere ,știind bine că *Naționalul* cunoaște adevărul, dar nu-l poate proba în justiție, susținînd de aceea, în continuare, acuzația contra „necunoscutului" Șărcăleanu, a considerat că singura modalitate de a-și apăra onoarea e duelul. Dar a fost refuzat. Chiar dacă refuzul însemna o nouă jignire, nu avea cum să reacționeze altfel decît ricanînd resemnat. Ceva totuși obținuse.

Stere s-a temut — în acest incident — nu pentru că fusese prea curajos în articole, ci, repet, de pericolul, real, să nu fie expulzat și, poate în primul rînd și mai ales, să nu fie izgonit din viața publică. Iar aceasta ar fi însemnat, înțelegea perfect, moartea civilă. De aceea a protestat atît de vehement, asociindu-și solidaritatea colegilor. Ideea — bună — era de a spulbera, indirect, grava acuzație ce i se adusese. Pentru că un tînăr familist care dispunea de o sumă lunară de 800—1000 lei nu trebuie să recurgă la expedientele unui stipendiat. Raționamentul era iscusit. Iar suma pe care o primea Stere nu era deloc una oarecare. În 1892 aceasta echivala cu salariul unui profesor universitar. Titu Maiorescu, de pildă, redevenit profesor universitar în 1884, cînd i s-a recunoscut vechimea din 1864, primea în anii nouăzeci un salariu de vreo 850 lei lunar și obținea, în 1901, la cerere, o pensie, calculată de autoritățile de resort, de 735 lei pe lună. Sigur că pentru oamenii de bună credință argumentul produs de Stere era perfect convingător, calomnia fiind anihilată. Dar pentru ceilalți? Ca de obicei, vorba dictonului, din orice defăimare rămîne ceva. Nu era însă Stere naivul care să creadă că poate astupa gura răuvoitorilor. Demonstrase public că acuzația ce i se adusese era nefondată. Din această infirmare, cu probe, a atacului calomnios se ivise însă un nou pericol. Făcînd cunoscută suma de care dispunea lunar, își dezvăluise — public — condiția de „întreținut" al latifundiarului său părinte. Prietenii socialiști sau poporaniști, care vedeau în el un lider, descopereau, brusc, „avuția" „siberianului". Care era foarte mare. Atît de mare, încît, știau ei bine, nici după terminarea studiilor și obținerea unei catedre liceale sau a unei slujbe mai de doamne ajută nu ar fi primit, ca salariu greu muncit, o sumă echivalentă. Basarabeanul lor era, deci, un om foarte înlesnit. Pe unii — destui! — această descoperire ului-

toare trebuie să-i fi descumpănit, diminuîndu-le încrederea într-un om ce, iată, nu era de-ai lor. Pe alții însă, această revelație — de n-or fi știut-o, cei mai intimi, dinainte — i-a întărit în convingerea că noul lor amic e un om de principii și de caracter. Pentru că numai caracterul și convingerile îl puteau îndrepta pe un vlăstar al claselor avute spre lupta revoluționară. Iar Stere nu putea fi bănuit de fariseism și demagogie. Suferise greu — asta știau toți — în cei opt-nouă ani de închisoare și deportare siberiană, neputînd studia și obține, la vreme, o diplomă universitară. Apoi, nici nu ascunsese că părinții săi erau foarte bogați, deși — din decență — nu mărturisise cîți bani îi trimeteau ei, lunar, din veniturile moșiei. Acum nu aflaseră, deci, decît cifra subvenției care, ce-i drept, era substanțială. Interzicea — în ochii lor — această condiție dreptul și posibilitatea luptei politice revoluționare? Întrebarea e superfluă. În istoria mișcării narodnice rusești, multe dintre personalitățile marcante (Sofia Perovskaia, Vera Zasulici etc.) proveneau din marea nobilime, fiind vlăstare ale unor familii foarte bogate. Și nimeni nu le-a contestat nici puritatea convingerilor, nici înalta valoare a sacrificiului. Prietenul lor era și el unul dintre exemplarele alese, făurite din această plămadă rară.

Stima lor pentru Stere — oricum mare — a crescut și mai mult. Pentru că o jertfă era fapta unui fiu de mari proprietari, care, avînd din ce trăi, cuprins și tihnit, se amestecase totuși printre ei, „pîrliții" de toată mîna, și se ostenea în activități pentru ridicarea condiției de viață a celor mulți și nevoiași. Și, ținînd seama de trecutul său politic, ca și de seriozitatea angrenării în activismul obștesc de acum, era limpede că ceea ce făcea Stere nu este un capriciu juvenil, ci o convingere de neclintit. Apoi chiar el — în articolele publicate de cînd îl cunoșteau, cu deosebire în ciclul de foiletoane „ipohondrice" din *Adevărul literar* — pledase, pe lîngă tinerii intelectuali din clasele bogate, să se alăture, sincer și dezinteresat, luptei pentru binele și luminarea mulțimii, arătîndu-le „calea datoriței". Un astfel de tînăr, pe deasupra tobă de carte și sclipind de inteligență, nu putea trezi, printre ei, suflete generoase și pure, decît admirație. Încît, pînă la urmă, incidentul care urmărise să-l compromită, condamnîndu-l la o efectivă moarte civilă, s-a întors în favoarea lui. Dar indignarea și spaima lui fuseseră mari. Și-a dat seama — vai, cît de repede! — că patria lui de adopțiune, spre care venise dintr-un înalt îndemn al conștiinței naționale, era departe de a fi

un paradis. Răuvoitorii și calomniatorii pîndeau, și aici, la tot pasul, tinzînd să-i compromită pe cei însuflețiți de un ideal dezinteresat.

Acest prim incident, care țintise la excluderea lui din viața publică, a funcționat ca un violent semnal de alarmă. Cum se putea însă feri de alte asemenea pericole, în ciuda avertismentului, atît de dur, pe care îl primise? Îi era limpede că mijloc de prezervare nu exista și că, de acum încolo, îi va fi dat să suporte multe alte asemenea încercări. N-a demobilizat, deci, și nu s-a retras în cochilia tihnei comode. Avea un ideal înalt, pentru slujirea lui venise în România și înțelegea să lupte pentru el în continuare. Spera, desigur, că viitorul va mai tempera adversitățile, eliminînd-o măcar pe aceea care urmărea izgonirea sa din viața publică. Se înșela amarnic. Excluderea din viața publică va deveni, dimpotrivă, țelul principal al puternicilor săi adversari. Și, nu o singură dată, vor fi aproape de izbîndă, cu consecințe tragice pentru el și — s-o spun de pe acum — pentru conștiința publică românească. Dar Stere îmbrăcase, de mult, cămașa jertfei și cale de întoarcere, pentru el, nu exista.

Am stăruit asupra acestui episod, descifrîndu-l după foarte multă osteneală, nu numai pentru că e într-adevăr important ca primă încercare de excomunicare a lui Stere din viața publică, dar și pentru că eroul nostru i-a dat mare importanță. În amintita *Spovedanie* din 1908, relatîndu-l nu foarte clar și fără să indice măcar o minimă bibliografie, spre sfîrșit lansa o invitație: „Dacă trecerea mea pe acest pămînt va merita odată o biografie, acest document, din ziarele de pe vremuri, nădăjduiesc, nu va fi trecut cu vederea.“ Cum era să nu-i ascult îndemnul?

4

Cu studența, odată înscris la Facultatea de Drept, nu prea-și bătea capul. La început avea dificultăți, mari, cu limba română. Nu numai în vorbire, rămasă arhaică și puțin concordantă cu limbajul intelectual sau academic, dar și în lectură.

A muncit mult să se acomodeze și să-și ajungă din urmă colegii din punctul de vedere al expresivității. A frecventat cîteva cursuri, constatînd că nu are prea multe de învățat, unii dintre profesori nefăcînd decît să citească fragmente sau capitole din ceea ce ei numeau cursuri universitare. Dar trebuia să dea examene. Nici asta nu era tocmai dificil. Dar ori că nu le dădea importanță, ori că nu avea timp (ocupat fiind cu activismul obștesc), ori că trecea prin eforturile acomodării, fapt este că nu s-a prezentat la toate examenele. Pentru anul universitar 1892—1893, actele existente în arhive (din păcate, nu am găsit în Arhivele Statului din Iași decît dosare-cataloage pentru primii doi ani din perioada studenției lui Stere, iar matricola sa de student a dispărut) atestau că în anul I de studii Stere a trecut numai examenul de Drept civil. [1] E probabil că la alt examen nu s-a prezentat, regulamentul, atunci în vigoare, îngăduind studenților astfel de absențe de la examene, fără ca aceasta să atragă după sine exmatricularea. În anul următor, 1893—1894, studentul C. Sterea ar fi trecut — în sesiunea martie 1894 — tot un singur examen, Drept roman I, fiind declarat admis [2]. La sesiunea din vară (iunie) 1894, actele menționează că studentul nostru nu s-a prezentat la examenele — la care se înscrisese — pentru materiile anului I, Procedură penală și Drept penal. Nu se poate stabili, dată fiind absența actelor de arhivă, cînd anume și-a dat celelalte examene, destule și importante. Dar asemenea situație școlară era curentă în epocă, Stere nefăcînd, la acest capitol, excepție. În tot cursul anului 1894 fusese ocupat pînă peste cap cu polemicile din *Evenimentul literar* și numai la examenele unei discipline anoste nu-i era gîndul. E probabil că în 1895 și în prima sesiune din 1896 să se fi reîntors cu gîndul la examene, cufundîndu-se în lectură și studiu. Că le-a absolvit strălucit, e dincolo de orice îndoială. Pentru că — se va vedea, de prin 1896, se mutase la Ploiești, unde își pregătea lucrarea de licență.

Greutăți materiale, am mai spus, nu avea, trăind îndestulat cu familia sa (spre deosebire de toți prietenii săi care, mai toți, trăgeau targa pe uscat). Locuia într-o casă cu chirie de pe strada Română nr. 6, lipsită de confort, dar decentă și bine rînduită. Avea, cum știm, doi băieți (Roman și Gheorghe), iar Maria aștepta

---

[1] Arhivele Statului Iași. Fondul Universității, Facultatea de Drept, dosar 29/1892—1897.

[2] *Ibidem*, Dosar 31/1893—1894.

al treilea copil. La 20 aprilie 1894 s-a născut în casa părinților, Elena. Martori au fost un analfabet de 56 ani, Dumitru Butnaru, și un bătrîn de 75 de ani, Gh. Corbu. Tatăl, care a declarat nașterea, avea 29 de ani, iar mama, Maria, 27 de ani [1]. Avea, deci, o familie grea și, cu tot venitul substanțial, provenit din subvenția lunară primită de la Cerepcău, nu stătea pe roze. E posibil ca Gheorghe, al doilea băiat, să mai fi rămas o vreme în grija bunicilor Grosu, la Chișinău. Dar mult timp această împrăștiere a familiei nu a fost, probabil, tolerată. Tînărul menaj avea angajată fată la copii și, nu e exclus, încă de pe acum, o bucătăreasă. Bugetul de cheltuieli al familiei era, deci, destul de încărcat. Și, periodic, de la Chișinău, veneau rude în vizită. Nu rudele lui Stere care, cu excepția tatălui (deși nici el nu l-a vizitat!), păstrau, față de „rătăcit", o rezervă glacială, ci ale Mariei. Elena Stere-Beldie își aducea aminte în evocarea ei, la care m-am mai referit, că mătușa ei, Elena (Lena), sora mai mică a mamei ei, i-a vizitat: „cînd aveam zece luni sora mamei, Lenea, venise la noi" [2]. Aceasta s-a întîmplat, deci, prin decembrie 1894 — ianuarie 1895. Aici, la Iași, Lena l-a cunoscut pe Spiridon Popescu, unul dintre bunii prieteni ai lui Stere. Tinerii s-au plăcut și, după ce Spiridon Popescu și-a luat licența în matematici, s-au căsătorit în 1895, autorul ciclului *Viața la țară*. *Către vărul meu* (apărut în *Evenimentul literar*) devenind profesor de matematică și apoi director al gimnaziului din Vaslui. Casa lui Stere era mereu deschisă prietenilor — toți nevoiași — samovarul tot timpul în clocot: se bea ceai și se discuta, cu glas tare și înfierbîntat, la nesfîrșit. Nimeni, nici gazdele, nici musafirii, nu-și punea problema banilor, cheltuielile nu erau deloc bine chivernisite, Stere nu se interesa (cum n-a făcut-o niciodată!) de ale casei. Iar Maria scundă, subțirică, cam urîțică dar simpatică, cu ochii mari, contemplativi, afabilă și primitoare, nu se pricepea în ale gospodăriei, așa că tînăra familie era mereu în jenă financiară. Și asta, în ciuda faptului că se îmbrăcau modest (de aici și batjocura că Stere era un „zdrențăros"), nu se duceau, deocamdată, niciunde în vilegiatură (nici măcar „la mănăstiri") și nu treceau de limita cheltuielilor obișnuite. Dar, repet, familia era mare și grea, iar trena „casei deschise" pentru cunoscuți și prieteni presupunea cheltuieli care isto-

---

[1] Arhivele Statului Iași. Apud Stare civilă 1894, nr. 439.
[2] Elena Stere-Beldie, *Amintiri* (manuscris), p. 15.

veau repede subvenția. Trăiau, deci, aproape în strîmtorare, legînd capetele, din greu, de la o lună la alta. Dar, firește, în comparație cu traiul prietenilor, mai toți de condiție modestă, locuind prin cămine studențești sau în chițimii plătite din lecții date unor elevi, casa familiei Stere părea (și chiar era!) o oază a bunei stări. Iar adversarii, mulți și veninoși, găseau aici prilej de bîrfă și calomnii, care nu au întîrziat să se răspîndească.

Lucrurile aveau să se complice mai destul de repede la capitolul finanțelor. La 3 septembrie 1895, Gheorghe Stere moare la Cerepcău, în vîrstă de 75 de ani. S-a deschis, deci, succesiunea. Cum s-a văzut în capitolul precedent, la venirea în țară, Constantin — potrivit versiunii din roman — ar fi renunțat definitiv la moștenire. E posibil ca această versiune să nu fi fost integral adevărată. Oricum, moartea tatălui, singurul proteguitor al fiului său (în roman — volumul VI — e descrisă înmormîntarea, la care Răutu ar fi luat parte, relatîndu-se și scena efectuării partajului masei succesorale. Constantin ar fi primit 120 000 ruble aur), încurca situația. E probabil că o vreme mama și cele două surori ale lui Constantin au continuat să-i trimită, la Iași, subvenția lunară, respectînd, astfel, voința bătrînului. Dar mai tîrziu, familia din Cerepcău s-a gîndit să lichideze, odată pentru totdeauna, contenciosul, acordîndu-i fiului o sumă definitivă. O versiune, pe care o menționez sub strictul beneficiu de inventar (pentru că nu indică nici o sursă a informației, și acreditează inexact că dată a morții tatălui ar fi anul 1901) crede a ști că, în 1901, Constantin ar fi primit suma de 300 000 lei aur drept moștenire din masa succesorală. (De fapt, această cifră e echivalentă, în monedă românească sumei în ruble). Figura Constantin printre moștenitori sau au convenit aceștia să fie generoși? Nu știu. Dacă această sumă a fost efectiv primită, familia lui Stere și-a putut aranja situația, mereu deficitară. Dar pînă atunci? Există informații, pe care le voi cita mai încolo, că în 1897 menajul Stere, aflîndu-se în serioasă jenă financiară a primit asistență din partea unui prieten, întotdeauna săritor. E posibil și ca Stere să fi primit acum, în 1895, dacă nu întreaga moștenire cuvenită, oricum o parte din ea. Sevastos știa că Stere și-a plasat o parte din moștenire în restaurantul bucureștean Andrei Dumitrescu. Despre asta a pomenit și Stere în *Spovedania* din 1908. O vreme restaurantul (exact perioada cît „a funcționat" acolo și plasamentul bănesc al eroului nostru) n-a mers bine. Avînd nevoie de bani, Stere s-a

retras din combinație, primind înapoi întreaga suma investită. Ca un făcut, imediat după asta restaurantul a început să fie frecventat de o clientelă tot mai numeroasă, ajungînd să dea beneficii importante. Sevastos amintea — citîndu-l pe Stere — acest episod, ca pe un exemplu al absenței simțului practic al „Siberianului". E drept, spirit practic n-a avut. Dar întîmplarea arată, mai degrabă, ghinionul. Dacă această relatare a lui Stere-Sevastos e adevărată (și cred că este), e probabil că faptul s-a petrecut în 1895, adică atunci cînd s-a înființat restaurantul, care — în primii ani — nu a reușit să se impună și să aducă beneficii. Stere s-a gîndit, probabil sfătuit de Gherea sau chiar de Dumitrescu, să-și plaseze aici o parte din moștenire. Studiind episodul acestui restaurant în cartea mea *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea* (1982), am ajuns la concluzia că el a fost fondat prin 1895, avîndu-l ca proprietar pe Andrei Dumitrescu. Era un fost revoluționar basarabean, refugiat în România și bun prieten cu Gherea. În 1881, expulzat, odată cu N. Russel, din țară, s-a reîntors, a lucrat o vreme în restaurantul din gara Ploiești al criticului, apoi pe cont propriu la Tulcea. Ideea înființării restaurantului a fost a lui Gherea, care, vrînd să-și extindă cîmpul afacerilor, l-a folosit pe Dumitrescu. Din actul aflat la Arhiva C.C. al P.C.R. în fondul Gherea, reiese că restaurantul și-a început activitatea cu un capital social de 30 000 lei, dintre care optsprezece mii au fost investiți de Gherea, zece mii de Andrei Dumitrescu și 2 000 de un C. Adamovici. E posibil ca partea de capital depusă de Dumitrescu să fi fost în realitate procurată de Stere care, în aceste condiții, urma să primească jumătate din beneficiile cuvenite asociatului său. E posibil ca Adamovici (personaj neidentificat de mine) să fi fost un interpus al lui Gherea sau al lui Stere. Oricum, în contractul citit de mine (de fapt reînnoirea lui, din 5 noiembrie 1900), Stere nu e menționat. E probabil că Stere a ieșit din afacere înainte de 1900. Pentru că la această dată, la reînnoirea contractului, capitalul inițial a fost dublat, iar sporul de capital provenea din beneficiile obținute în ultimii cinci ani. Ieșit din afacere, înainte de termenul prevăzut (cinci ani), Stere a rămas în pierdere.

Un alt motiv de îngrijorare — pentru că putea fi sursa unor daune previzibile — era cetățenia sa. E drept că Stere se considera a fi — și avea dreptate să se considere — român. Dar oficial era socotit român de supușenie rusă. În aprilie 1894, cînd s-a născut fiica sa Elena, actul de naștere menționa că tatăl e

„de naționalitate română și protecție rusă". Așa figura și în scriptele universității ieșene. O reglementare a acestei situații devenea imperioasă în perspectiva terminării studiilor și a intrării în viața publică. A existat un moment, la care ne-am referit, în toiul polemicii cu *Viața*, cînd Stere s-a văzut pus în mare pericol. Redacția *Vieții* coborîse atît de jos în pornirile ei (alimentate și inițiate de Alceu Urechia), încît îi soma pe redactorii *Evenimentului literar* să-și mărturisească originea națională, insinuîndu-se că Șărcăleanu era evreu rus. Etern degradanta diversiune șovină era, deci, utilizată fără rușine într-o polemică de idei. Stere s-a temut atunci de iminența unei expulzări și a declarat că numele adevărat al lui Șărcăleanu e Nicolae Quinezu [1]. Aceeași versiune despre reala identitate a pseudonimului Șărcăleanu mai fusese debitată, tot la somația *Vieții*, în cursivul *Cine sînt eu?* [2] Stere declarase acolo că numele său e Neculai Quinezu, menționînd numele părinților (părinții lui Quinezu), adresa și specificînd că e ofițer în rezervă. Tot acum avusese loc și incidentul polemic cu ziarul *Naționalul* din București care, și acesta, îi punea la îndoială calitatea de român, ceea ce putea atrage după sine expulzarea. Stere a înțeles că, în militantismul său, trebuie să elimine, pe cît posibil, punctele vulnerabile. Pentru că adversarii, în strădania lor de a-l înlătura, loveau tocmai în zonele fragile. S-a gîndit deci să facă demersurile legale pentru a căpăta cetățenia română. Într-o prelegere a cursului său de Drept constituțional , Stere observa că, de fapt, n-ar fi trebuit întreprinse astfel de demersuri. Și aceasta pentru că „tatăl meu e născut înainte de 1812 și nimănui și nici mie nu-mi putea veni în cap pe atunci să mă folosesc de acele dispoziții și am cerut naturalizarea". [3] Voia să spună că întrucît înainte de 1812 județul Soroca nu fusese încorporat în imperiul țarist, tatăl său era, de drept, cetățean român și acest drept se răsfrîngea, automat, și asupra fiului său. Dar nu avea dreptate. Pentru că, potrivit amintitei inscripții de pe piatra de mormînt de la Cerepcău, Gheorghe (Egor) Stere se născuse în 1820. Dar bunicul Ștefan se născuse, sigur, la Botoșani, unde mai avea frați și fii. (Informația Elenei Sere-Beldie, bizuită pe povestirile părinților, conducînd la ideea că bunicul ei descinde din Botoșani e, deci, creditabilă). Dar e puțin probabil că Stere

[1] C. Șărcăleanu, *Ce cădere*, *Evenimentul literar*, nr. 28 din 27 iunie 1893.
[2] *Evenimentul literar*, I, nr. 22 din 16 mai 1894.
[3] C. Stere, Curs de Drept constituțional, 1911, p. 360.

putea obține, automat, naturalizarea, utilizînd doar certificatul de naștere al bunicului. Încît singura soluție era adresarea către corpurile legiuitoare (potrivit stipulațiilor din articolul 9 al Constituției), solicitînd naturalizarea pentru el și familia lui. Pasul trebuia făcut și formalitățile începute. Pentru aceasta avea nevoie de o înaltă protecție. Un om politic influent sau un deputat trebuia să se ocupe de caz. Două-trei persoane protectoare, acționînd solidar, erau exact ce trebuia pentru soluționarea cazului. Altfel între cele trei-patru etape (Ministerul Justiției, Camera deputaților, Senatul, semnătura regală) prin care trebuia să treacă, necondiționat, cererea, se puteau scurge, cîteodată, ani mulți de așteptare. E probabil că Stere s-a bucurat de sprijinul profesorului său, Petre Missir, lider conservator local, junimist, în relații amicale cu miniștrii junimiști, și de al directorului *Evenimentului*, cam zgomotosul G. A. Scorțescu, deputat turbulent în 1895. L-a sprijinit și politicianul conservator A. D. Holban, cel care, din 1908, îi va deveni un aprig adversar, reproșîndu-i fostului refugiat basarabean că în 1895 l-a înșelat ca să-i acorde protecție. Țara era condusă din octombrie 1891 de un guvern conservator, în frunte cu Lascăr Catargi, portofoliul Justiției deținîndu-l Al. Marghiloman (Carp era titular la Agricultură, Domenii, Industrie, Comerț, iar Menelas Ghermani — ministru al Finanțelor). Mandatul guvernării se apropia de sfîrșit (patru ani prevedeau legile nescrise ale unei legislaturi) și cum protectorii săi îl asiguraseră că totul va decurge bine, venise timpul să acționeze. E probabil că la sfîrșitul anului 1894 sau începutul lui 1895 Stere a depus la Ministerul Justiției cererea de recunoaștere a cetățeniei române potrivit articolului 9 din Constituție. (În virtutea acestui articol, dobîndeau cetățenie românii din provinciile subjugate stabiliți în România, ceilalți, neromânii prin naștere, trebuind să se revendice de la articolul 7). Mi-au trebuit zile multe de investigații dificile prin impunătoarele colecții ale *Dezbaterilor Adunării deputaților* și *Dezbaterile Senatului* pînă să găsesc datele în chestiune, pentru că Stere, neglijent, nu a lăsat nicăieri vreo relatare asupra episodului. În sfîrșit, după căutări migăloase, într-o zi ceasul bun a fost de partea mea. În procesul verbal al ședinței Adunării deputaților din 28 ianuarie 1895 se menționează că s-au înaintat Camerei „20 de proiecte legi relative la naturalizarea dlor", printre care am aflat și numele C. G. Stere. La 15 februarie 1895, mențiunea e repetată, dar numărul natura-

lizaților se micșorează („se depun șase raporturi ale comisiunei de indigenat". Printre ei era citat, din nou, numele lui Stere. În sfîrșit, la 17 februarie 1895 comisia de indigenare a Camerei, după ce deliberase, aduce în discuția plenului Adunării deputaților raportul ei și propune spre aprobare proiectul de lege unic privind recunoașterea dreptului de cetățenie al personajului nostru: „Cu mesajul regal nr. 367 din 26 ianuarie 1895 dl. ministru al Justiției a prezintat onor Camerei proiectul de lege prin care, în virtutea art. 9 din Constituțiune, se recunoaște calitatea de cetățean român a dlui Constantin G. Stere, român din Basarabia. Comisiunea Dvs. de indigenat, întrunindu-se în număr regulamentar, sub președenția dlui Gherassi N., în ședința de la 10 februarie 1895, a admis acest proiect de lege.

Din actele de la dosar rezultă

Că s-a născut la anul 1865, iunie 1, în comuna rurală Corodiște (de fapt, Horodiștea, n.m.), județul Soroca, guvernămîntul Basarabiei și s-a botezat în religiunea creștin-ortodoxă, fiind născut din părinți români.

Că s-a lepădat de protectoratul Rusiei

Că familia sa a fost recunoscută ca nobilă în Rusia.

Față cu aceste constatări, comisiunea, admițînd cererea dlui Constantin G. Stere, vine, prin subscrisul ei raport, a vă ruga să binevoiți a vota următorul proiect de lege.

Proiect de lege

Articol unic. În virtutea articolului 9 din Constituțiune, se recunoaște dlui Constantin G. Stere, român din Basarabia, calitatea de cetățean român." Se trece la vot. După despuierea scrutinului, se constată că din 74 de votanți, 72 au depus în urnă bile albe (voturi pentru), doi votînd împotrivă. După aflarea rezultatului, președintele Adunării deputaților, generalul G. Manu, anunță: „Adunarea a adoptat proiectul de lege" [1]

Trecuse un hop. Urma al doilea. În alte cazuri, pe care le-am întîlnit în colecția documentelor cercetate, puteau trece doi-trei ani între o etapă și alta. Aici lucrurile au mers ca pe roate. Pentru că, la 11 martie 1895, comisia de indigenare a Senatului, după ce a deliberat, a adus în discuția maturului corp dosarul cererii lui Stere. Să citim documentul pentru că, surprinzător, e mai bogat în detalii semnificative decît cel dintîi: „Comisiunea de indige-

[1] *Dezbaterile Adunării deputaților*, 1894—1895, nr. 42, p. 717—718.

nare, întrunindu-se în ziua de 3 martie 1895, în majoritate de 5 membri, sub președenția dlui Dim. A. Sturdza, fiind prezenți dnii Grigore C. Cantacuzino, C. Vernicescu și C. Șefendache, a luat în discuție proiectul de lege, votat și aprobat de Adunarea deputaților în ședința din 17 februarie 1895 și adus în deliberarea Senatului cu mesagiul regal nr. 841 de la 22 februarie 1895, prin care, în virtutea articolului 9 din Constituțiune, se cere a se recunoaște calitatea de cetățean român dlui Constantin G. Stere, român din Basarabia, de religiune ortodoxă, student al facultății juridice din Iași. Examinînd actele aflate în dosarul acestei cereri, a constatat:

— Că este născut la 1 iunie 1865, în comuna Kișineu (eroare, evidentă n.m.), ținutul Basarabia, din părinții George și Pulcheria și s-a botezat în religia ortodoxă.

Că la 5 august 1894 guvernul Rusiei i-a permis emigrarea în România de la acea protecțiune

Că este român din Basarabia

Că este student al facultății juridice de la Universitatea din Iași (în text e menționat, din greșeală „București" n.m.).

În fața acestor constatări, comisiunea, în unanimitatea membrilor prezenți, a admis cererea dlui Constantin G. Stere, ca unul ce întrunește condițiunile prescrise de articolul 9 din Constituțiune și, prin subsemnatul raportor, vă rog să binevoiți a-i recunoaște calitatea de cetățean român, votînd proiectul de lege următor

Lege

Articol unic. În virtutea articolului 9 din Constituțiune se recunoaște dlui Constantin G. Stere, român din Basarabia, calitatea de cetățean român. Această lege s-a votat de Adunarea deputaților în ședința de la 17 februarie 1895 și s-a votat în majoritate de voturi, contra a două. Cantacuzino-nababul, ca președinte, pune proiectul de lege în „discuțiunea generală". Nimeni nu are nimic de obiectat. Se pune, deci, la vot proiectul de lege. Rezultatul e 43 bile albe (din 46 votanți) și trei bile negre. Președintele precizează în consecință că „Senatul a acordat cetățenia dlui C. G. Stere" [1]. Semnarea decretului de către rege nu mai era decît o formalitate. Repede satisfăcută și ea. La 23 martie 1895, regele semnează legea cu articolul unic prin care C. Stere devine

[1] *Dezbaterile Senatului*, 1894—1895, nr. 51, p. 644.

cetățean român. La 28 martie legea e publicată în *Monitorul oficial* (pagina 9859). I s-a putut elibera, de îndată, certificatul de cetățenie. A avut noroc că, în cele patru foruri de discuție (cele două comisii de indigenare și plenurile celor două corpuri legiuitoare) nimeni nu a pomenit ceva despre activitatea sa publicistică din gazetele socialiste, de polemica cu *Naționalul* lui Iancovescu și atîtea altele care, fiecare în parte și toate la un loc, puteau nemulțumi pe cei ce trebuiau să decidă, determinîndu-i — de ce nu? — să-i respingă cererea. Dar totul a mers iute și ușor. Cînd, în septembrie 1895, Stere s-a dus la înmormîntarea părintelui său, era cetățean român, așa că sînt închipuite incidentele, relatate în roman, prin care ar fi trecut la vama rusească de la Ungheni.

Legase, destul, cartea la gard. Trebuia să se grăbească să-și termine facultatea. Nu-și putea îngădui s-o mai tărăgăneze, asemenea altor studenți întîrziați. Două zile după ce regele a semnat legea pentru încetățenire (Stere era student în anul III), un proces verbal al facultății de Drept consemna: „În privirea petițiunii domnului Constantin Sterea, student al facultății de Drept din Iași de a fi admis la examenele de drept penal, procedură penală și drept actual cu tot timpul avansat în care această petițiune a fost prezentată, avînd în vedere însă a motivelor invocate de petiționar, admite și dispune a se înscrie în tablou cu examenele sus arătate. G. A. Urechia, Alexandrescu, P. Missir, Burada". Împotriva acordului acestor patru profesori s-a ridicat însă Toma Stelian, titularul catedrei de drept comercial și procedură comercială (viitorul ministru liberal de Justiție, din 1907—1910), care și-a motivat astfel refuzul: „neprobînd nici studii liceale și nici dispensa de asemenea studii, sunt de părere a se respinge.[1] Stelian exagera. Stere — s-a văzut — nu putea proba bacalaureatul (certificatul de absolvirea cursurilor liceale îl avea), iar echivalarea acestei diplome de bacalaureat o obținuse încă din decembrie 1893. Dar acest proces verbal demonstrează cît de mult își neglijase studiile Stere. Obținînd în fine aprobarea, a trecut la 15 aprilie 1895, examenul de drept penal și pe cel de procedură penală. Apoi, la 6 iunie 1895, se prezintă și își ia examenul de drept internațional privat. A urmat o pauză de un an. Pentru că de abia la 27 iunie 1896 seara își trece examenele de drept admi-

[1] Arhivele Statului Iași. Facultatea de Drept. Dosar 2243/1895.

nistrativ și de drept constituțional. În toamnă, la 24 octombrie, se prezintă în fața unei comisii alcătuită din profesorii G. Alexandrescu—Urechia (decan), Ștefan Șendrea, Dimitrie Alexandrescu, M. B. Cantacuzino, Vasile Dimitriu, I. Burada, și ia examenele la disciplinele drept civil (examenele II și III, obținînd notele 29 și, respectiv, 28) și drept comercial (cu nota 28). [1] E probabil că în 1895 și 1896 s-a prezentat și la examenele altor materii: economie politică, procedură civilă, drept roman. Dar nu am găsit, în arhivă, dovezi ale absolvirii lor, ci numai o convocare a decanatului din 1895 către profesori pentru a se întruni în comisie în vederea examinării studenților la aceste discipline. Printre studenții menționați că se vor prezenta la examene îl aflăm și pe Stere, alături de Const. Gh. Motaș și Al. Tiron [2]. Oricum, un student strălucit Stere nu a fost: considera examenele o pură formalitate, trecîndu-le cu întîrziere, cîteodată mai multe în bloc, și neacordîndu-le prea mare atenție.

În mai 1895 împlinise treizeci de ani, avea trei copii. Toate acestea și încă mult altele îl îndemnau să termine facultatea mai repede, gîndindu-se apoi la o carieră posibilă. După trecerea tuturor examenelor, în toamna lui 1896 a început să lucreze la teza de licență, Se gîndise mai demult la subiectul lucrării, adunase material, citise în ultimul an tot ce-i era util pentru dezvoltarea temei, trebuind — acum — „doar" să o redacteze. N-avea însă liniște, cu casa mereu plină de copii și de amici. Se știe că a stat cîteva luni bune la Ploiești, în casa lui Gherea. Omul blînd, bunătatea întruchipată care era Gherea, de o generozitate aproape neverosimilă, era întotdeauna gata să întindă o mînă protectoare unui prieten aflat la nevoie. Iar la Stere ținea foarte mult, considerîndu-l bun prieten. Îi legau înainte de toate comunitatea trecutului narodnic revoluționar, exilul siberian, convingerile estetice și lecturile comune. Discutau la nesfîrșit, în jurul samovarului, simțindu-se apropiați. Se vizitau adesea. Nu numai Stere la Ploiești, dar și Gherea la Iași. Fiica lui Stere menționa în amintirile ei: „îmi aduc aminte de persoana lui căci venea adesea ca oaspete al nostru". Aceeași Elena Stere-Beldie știa, din povestirile mamei ei, („căci eram prea mică să-mi amintesc") că familia Stere a locuit o vreme la Ploiești: „Nu știu din ce motive,

[1] *Ibidem*, dosar 2245/1895.
[2] *Ibidem*, dosar 2244/1895, f. 178, 172 etc.

familia mea avea nevoie de un sprijin material și moral pe care ni l-a oferit Dobrogeanu-Gherea. Cît am stat subt grija lui nu știu. Era un adevărat prieten al familiei noastre, care ne-a susținut la nevoie... La Ploiești am stat numai noi copiii cu mama, tata rămăsese la Iași pentru a-și desăvîrși studiile superioare. Cred că acesta a fost motivul plecării noastre, ca tata să aibă liniștea necesară studiului." [1] Greu de spus cîtă vreme a durat această strămutare la Ploiești. E probabil că o vreme (luni bune, dacă nu chiar mai mult de un an) Stereștii au locuit la Ploiești, pe cheltuielile lui Gherea, care s-a îngrijit și de închirierea unei locuințe — se înțelege — tot pe spezele sale. Stere, rămas singur la Iași, s-a pus pe treabă pentru a-și lua amintitele examene restante — toate deodată, și apoi pentru a-și pregăti teza de licență. E probabil însă că după ce și-a trecut examenele și a depășit preliminariile pregătirii tezei, a plecat și el la Ploiești. S-o fi înapoiat familia la Iași, el rămînînd singur la Ploiești? Nu cred. Oricum, la 13 martie 1897 îi scria lui Ibrăileanu din Ploiești. Din text reiese că se afla de mai multă vreme acolo și, de vreme ce îi scria pentru a comunica un răspuns așteptat, e sigur că nu avea de gînd să se înapoieze curînd. Dar iată textul misivei: „E trist să constați încă o dată că experiența din trecut nu vă aduce vouă, românilor, nici un folos! V-ați apucat iar de *Evenimentul literar*! Nu înțelegi că nu avem puteri să-l facem bun și, pentru a-l face mai suportabil sau prezentabil, cum a fost « defunctul », trebuie aceeași încordare și sacrificarea timpului întreg, ca și atunci; lucru peste putință pentru un timp îndelungat. Iar a scoate cîteva luni, luptînd cu deficite (în cazul cel mai bun echilibrîndu-le de azi pe mîne!), apoi să încetezi, lăsînd 600 franci datorii (pînă azi neplătite de *Evenimentul literar;* le-a plătit « partidul » și acum cîteva zile a încercat să mă execute pe mine), apoi asta vi e idealul? Nu înțelegi că astfel numai ne compromitem? Deci, iată părerea mea: lăsați-o pînă [ce] nu vom avea mai multe « mijloace materiale și morale ». Iar, pe scurt, răspunsul meu la propunerea voastră: Acum nu pot colabora « pînă la licență » iar « după licență » nu voi putea colabora pentru că... pînă atunci nu veți mai exista... N-am vreme să combat din răsputeri ideea voastră... De altfel: un spanac mai mult pe ogorul literaturii române nu e în sine un rău atît de mare, dar să nu pretindeți să contribui la cultivarea

[1] Elena Stere-Beldie, *Amintiri*, (manuscris), p. 13—14.

lui. Să-mi scrii ce-ați făcut cu « Biblioteca Carol I »! Numaidecît! Am scris lui Petru Bogdan și nu mi-a răspuns. Strîngere de mînă. C. Stere. *P.S.* Cum îți merge cu cătănia? Nu te-au dat oare afară să nu aduci melancolie în oștire? *P.S.S.* Peste vreo 10 zile sper să fiu, pentru o afacere, vreo 2 zile la Iași. Da nu știu sigur. P. P. S.S.! Gherea spune că el personal nu poate pînă la vară să colaboreze fiind ocupat cu scoaterea volumului III de *Critici* — iar vara va fi prea ocupat cu restaurantul, iar toamna... nu veți avea nevoie de colaborarea lui... « Dar, spune dînsul, să scoată: au să trăiască cîteva luni, apoi vor muri și poate tot va fi un folos oarecare, cu atît mai mult că sînt cîțiva băieți buni care n-au unde scrie ». Dar părerea mea (Stere) este totuși să nu o scoateți. Gherea nu vă știe și eu vă cunosc puterile." [1] Dincolo de sfaturile date lui Ibrăileanu în legătură cu tentativele de reînființare a defunctului *Evenimentul literar* (din care reiese rolul important ocupat de Stere în dispozitivul grupării ieșene), scrisoarea „siberianului" dovedește clar că se afla, de mai multe luni, la Ploiești, și avea de gînd să mai rămînă acolo. Încă o dată, se afla singur acolo sau cu familia? Oricum, se știe că atunci cînd, la sfîrșitul lui iunie 1897, își trecea, cu mare succes, examenul de licență, o publicație ieșeană ce anunța evenimentul preciza: „Dl Sterea se va stabili în Iași în octombrie și va îmbrățișa cariera de avocat [2]." Deci licențiatul se afla atunci la Ploiești, unde se va înapoia — după trecerea licenței — pentru a rămîne pînă la toamnă. Dar tot nu știm sigur dacă singur sau împreună cu numeroasa-i familie. E posibil chiar că o vreme a rămas singur la Iași, apoi s-a alăturat și el familiei, după care, a revenit, tot singur, la Iași, în timp ce ai lui au mai rămas o vreme la Ploiești. Dar cînd anume s-a înapoiat, cu siguranță, la Iași? Incontestabil e faptul că Gherea i-a stat aproape de inimă, ocrotindu-l la nevoie, și îmbărbătîndu-l cu prietenie frățească. Stere s-ar fi cuvenit să nu uite asta. Poate nici nu a uitat. Dar gratitudinea avea la el o prea particulară culoare, transformîndu-se, cîteodată, în contrariul ei.

Să revenim însă la teza de licență. Stere a voit să-i confere o însemnătate deosebită. Nu o făcea numai din orgoliu (care a fost la el, mereu foarte accentuat), ci și pentru că socotea sosită demult vremea ca, la 32 de ani, să se încerce în elaborarea unei lucrări

---

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. IV, 1982, p. 113—114.
[2] *Noutatea*, Iași, an. I, nr. 2, din 24 iunie 1897.

teoretice în care să-și fructifice lecturile și meditațiile de un deceniu. Apoi voia, în egală măsură, să demonstreze lumii academice ieșene și chiar din capitală marea-i capacitate intelectuală. Nu, ce-i drept, în mod gratuit, ci pentru a-i deschide calea spre o carieră academică. Firește că pentru apartenența sa la mișcarea socialistă cu care, totuși, — paradoxal — se confunda (datorită polemicilor, încă vii în memoria publică, de la *Evenimentul literar*) constituia un greu handicap. Nu-i fusese anulat lui Raicu-Rion, în 1894, de către chiar ministrul de Culte Take Ionescu, dreptul de a ocupa, la Tîrgoviște, catedra liceală de română, în ciuda faptului că ieșise primul la concurs? Dar debutul în carieră era un țel de viitor (ce-i drept, în planurile sale, nu tocmai îndepărtat). Deocamdată, trebuia să-și adune forțele toate pentru a scrie lucrarea. Putea alege o temă oarecare, simplă și comodă. A preferat una dificilă și originală, care să probeze marile-i, realele-i însușiri de cugetător. Subiectul tezei a fost, deci, *Evoluția individualității și noțiunea de persoană în drept*, o temă, de fapt, de pură sociologie teoretică (la confluența cu antropologia filozofică) în care chestiunile teoretice de drept apăreau în partea finală a titlului. În fond, ceea ce urmărea candidatul la licență era să studieze procesul dobîndirii statutului de individualitate umană în ansamblul, masificat, al colectivității care anihilează personalitatea. Tema era ambițioasă, de interes filozofico-sociologic real, nu tocmai frecventată în literatura de specialitate și, de aceea, socotită în acea vreme, chiar de specialiști, modernă și foarte dificilă.

Se poate, incontestabil, vorbi de o regie nu atît a tezei de licență, cît a strategiei impunerii sale drept cugetător de marcă. Teza de licență e numai un moment al acestei strategii. Stere izbutise să cîștige stima reală a doi dintre profesorii universității. Unul era chiar profesorul său Petre Missir, titularul cursului de Drept internațional. Acesta, om de reală cultură, era însă conservator junimist ca orientare politică, conducînd, la Iași, ziarul *Era nouă*. E greu de crezut că Missir (bun prieten cu Caragiale) putea simpatiza un tînăr afiliat mișcării socialiste. Dar profesorul, un autentic intelectual, a știut, probabil, să prețuiască pe studentul neobișnuit de cultivat, cu o gîndire matură și profundă. Aprehensiunile politice au cedat locul stimei intelectuale. Nu e exclus, totuși, ca prin 1895—1896, poate și 1897, convorbirile dintre profesor și student să-l fi convins pe Missir că tînărul Stere nu are tocmai convingeri socialiste. Un adversar postbelic al lui Stere, ie-

șeanul Ion Paul, devenit profesor de estetică la universitatea din Cluj, a declarat, într-un articol din 1924 că, în preajma examenului de licență, studentul fost siberian l-ar fi „curtat" pe profesorul Missir, publicînd articole în *Era nouă* [1]. N-am găsit, cercetînd, articole semnate de Stere în *Era nouă* din această perioadă ci, ciudat, tocmai în 1898 (două în mai și două în iunie). Dar e neîndoielnic că studentul și-a asigurat simpatia și sprijinul profesorului său, în virtutea unor fapte care nu erau numai de ordin intelectual. Cel de al doilea profesor care îl stima, îl simpatiza chiar pe Stere nu era nimeni altul decît A. D. Xenopol. Stere cîștigase prețuirea celui mai notoriu profesor al universității încă din toamna lui 1893-primele luni ale anului 1894, cu prilejul înființării societății studențești „Datoria". Stere citise, evident, lucrările lui Xenopol (primul volum din *Istoria romînilor din Dacia traiană* apăruse în 1888, ciclul încheindu-se, cu apariția volumului al cincilea în 1893). Marele profesor lucra la capodopera de filozofie a istoriei (*Les principes fondamentaux de l'histoire*) care va apărea în 1899 la Paris. (În *Istoria ideilor mele* Xenopol afirma că a început să lucreze la acest op în 1894 și că „după patru ani de stăruitoare cugetare și cetire" [2] cartea, de peste 300 de pagini, a apărut). Xenopol nu-i era profesor lui Stere. Dar studentul întîrziat, stimîndu-l mult, a izbutit să discute, uneori, cu ilustrul dascăl. În Xenopol Stere descoperise un învățat și un filozof de autentică talie europeană, mirîndu-se aproape, sceptic cum era, că-l găsește în universitatea ieșeană. I-o fi vorbit de lecturile sale filozofice, anunțîndu-l, direct sau prin interpuși, de faptul că are scris un tratat filozofic. Xenopol va fi fost impresionat de condițiile în care și-a scris tînărul lucrarea și, cucerit de seriozitatea lui intelectuală, i-a promis că-l va ajuta să o publice. Încurajat, Stere s-a pornit să-și traducă lucrarea, i-a adăugat o prefață (din care am citat în capitolul precedent), a modificat ordinea secțiunilor, încredințîndu-le profesorului pentru a le publica în revista sa, *Arhiva*. Publicația, apărînd din 1889, a trecut în 1894 sub conducerea lui Xenopol, fiind considerată, cum preciza mențiunea din frontispiciu, „organ al Societății științifice și literare din Iași". Se publicau, de regulă, studii de istorie sau filologie, multe recenzii

---

[1] Vezi articolul lui I. Paul în *Universul*, an. XLII, nr. 153, din 10 iulie 1924.

[2] A. D. Xenopol, *op. cit.*, în *Scrieri sociale și filozofice*, ed. de N. Gogoneață și Z. Ornea, Ed. științifică, 1967, p. 396.

și dări de seamă, scrieri literare și de istorie literară. Directorul publicației îi încuraja pe tineri, îngăduindu-i și pe cei cunoscuți a fi fost socialiști. De pildă, în nr. 1—2 din 1897 se publică un voluminos studiu de istorie literară (mediocru și plicticos) *Ceva despre poeziile lui Coșbuc* semnat de D. A. Teodoru, din grupul tinerilor socialiști ieșeni (acesta va deveni, apoi, după trecerea la liberali, înalt demnitar la Ministerul Instrucțiunii) iar fostul socialist J. Bonifaciu Hétrat publica aici, în mod curent, poezii. În același număr 1—2/1897 viitorul mare geolog și popularizator al cunoștințelor științifice, Ion Simionescu, coleg de universitate cu Stere, publica studiul *Crida superioară de pe malul Prutului*. Revista se bucura de oarecare prestigiu datorită directorului, deși tot el o cam expunea ridicolului prin poeziile sale (semnate I. Laur) sau prin cele, adevărate orori, ale viitoarei sale soții, Riria. Dar sub raport științific, revista era serioasă și luată în seamă.

Aici și-a publicat, deci, Stere ceea ce a numit, apoi, pretențios „tratatul" său filozofic, sub titlul, totuși modest și adecvat, *Încercări filozofice*. Prefața, care deschidea „încercările", era datată „19 martie 1897". Primul studiu (din cele zece anunțate) a apărut în numărul 3—4 din martie-aprilie 1897. Avea 22 de pagini îndesate și se încheia cu promisiunea „va urma". Iar acest studiu se deschide ca „introducerea" la „încercări", purtînd titlul de „Misiunea filozofiei". Era, incontestabil, un succes pentru viitorul licențiat care își pregătea, din timp, un statut de intelectual cu mare viitor. Pentru că nu orice tînăr aspirant la licența în drept putea să menționeze într-un eventual memoriu de lucrări un ciclu de studii filozofice. Iar misiunea filozofiei, așa cum o înțelegea Stere acum, ca și în 1888—1890 cînd elaborase aceste meditații filozofice, trebuia — cum am mai avut prilejul să o spun — „să fie expresiunea adevărului omenesc", confundîndu-se cu știința, întrucît „nu pot fi două sfere de cunoștinți asupra lumii — filozofie și știință — cu desăvîrșire separate una de alta sau cu atît mai puțin dușmane una alteia". Era aici — și asta am mai spus-o — o influență directă a lecturilor sale din cugetătorii neokantieni și cei pozitiviști (Auguste Comte, Alfred Fouillée, Avenarius, W. Wundt etc.). Oricum, aici Stere postula ideea că filozofia trebuie să aibă un „ideal", o datorie care, nu se putea altfel, să fie expresiunea *năzuințelor generale omenești*. Ba chiar, concretizînd sfera de manifestare a acestei misiuni, autorul stăruia: „a stabili baza teoretică pentru concepțiunea practică supremă a unirei ideale a omenirei și a arăta însemnătatea acestui

ideal pentru toate sferele de interese omenești — aceasta este misiunea, aceasta este *prima datorie a filozofiei contimporane.*" Visa la o „unire morală ideală a omenirei, bazată pe egala îndreptățire a tuturor membrilor familiei umane", în care se recunoșteau principii — de altfel mărturisite explicit — ale eticii kantiene. Etica i se părea a fi „singurul indiciu sigur al progresului social și ca o condițiune pentru triumful definitiv al omului asupra forțelor oarbe ale naturei". Nimic în aceste considerații scrise în tinerețe de un autor care mai înainte, ca și acum, în 1893—1894, se revendica de la marxism despre dinamica antagonismelor sociale, fără de care idealul etic al filozofiei și progresul social nu se puteau totuși realiza. Chiar dacă, cine știe, atunci cînd și-a scris acest capitol al studiului mai pătrunseseră, în substanța lui, ecouri din principiile fundamentale ale marxismului, acum, cînd le-a tradus în românește pentru a fi publicate, a expurgat orice astfel de influențe. Voia să se prezinte în lumea academică, e evident, cu un certificat de perfectă „onorabilitate" care să-i asigure șanse de promovare socială. Singura intrusiune tolerată din mai vechile sale scrieri (cele din adolescență care îi aduseseră surghiunul) era speranța umanitară investită în progresul moral al omenirii, în datoria etică a omului ca individualitate și a umanității ca ansamblu coerent. Răspunzînd vestitei interogații tolstoiene — la care ne-am mai referit — („Ei, « și apoi »?!") din celebra lui *Confesiune*, surghiunitul scrisese, cu un patetism impresionant: „Cred că « apoi » oamenii au să găsească că viața merită să fie trăită, cred că « apoi » ei au să întrebuințeze toată puterea lor pentru a mări cît de mult plinătatea și multilateralitatea vieții fiecărui membru al marii familii *pan-umane*; cred că « apoi » dragostea reciprocă, relațiile *inter-omenești* bazate pe dreptate..." Dar și aici e lesne observabilă tendința umanitaristă a autorului care ignora realitatea antinomici de clasă și vorbea exclusiv de „relațiile *inter-omenești* bazate pe dreptate". Autorul se recomanda numai ca un neokantian, cu un apăsat credo etic: „Numai biruința în lupta pentru ideal îl *poate* mîntui și numai însăși această luptă, *numai slujirea idealului în toată măsura puterilor, poate — chiar și imediat, acum în fiecare moment de trecere prin această « vale de plîngeri »*, — *poate da un înțeles moral existenței noastre*, cari altfel rămîne fără rost și fără noimă. Iar ca să credem în posibilitatea de a ne apropia mereu către ideal avem temeiuri din cele mai serioase."

Al doilea capitol al studiului (tratatului?) a apărut în numărul următor al *Arhivei* (nr. 5—6 pe anul 1897). Acesta era, într-un fel, mai specializat filozofic, ocupîndu-se de epistemologie (se intitula „Teoria cunoștinței"). Urmîndu-i îndeaproape exclusiv pe gînditorii neokantieni germani, Stere enunța scopul preocupărilor sale (al modelelor sale) în acest capitol: „Întrebarea fundamentală a teoriei cunoștinței este *cum se poate ajunge la o adevărată cunoștință?*" Originalitatea nu trebuie căutată aici pentru că ar fi greu de aflat. Dar era important pentru un viitor licențiat în drept să demonstreze — în scris — capacitatea (descriptivă) de sistematizare și sinteză într-un domeniu atît de dificil ca filozofia. Mai ales că neocriticismul kantian din filozofia germană nu era prea cunoscut în țara noastră la sfîrșitul veacului trecut. Stere avea deci meritul — enorm — de a face cunoscută la noi o orientare modernă în filozofia acelei vremi, care blama filozofia de tip sistemic. Fără amînare, numărul următor al revistei publică al treilea capitol al studiului. De data aceasta sînt analizate, frontal, *„Transcendențele" lui W. Wundt.* Autorul se păstra, așadar, în teritoriile specializate ale filozofiei. Deși îl prețuia foarte mult pe profesorul de la Leipzig, rechizitoriul împotriva lui e de o asprime neînduplecată. Ceea ce îi reproșează Stere lui Wundt e tocmai semnificația lucrărilor filozofului (*Etica* și *Sistemul de filozofie*) care ar însemna o diminuare a prestigiului său științific, de fondator (sau cofondator) al psihologiei experimentale. Imixtiunea omului de știință în filozofie s-a soldat, crede Stere, cu o mare decepție. „În morală, precizează tînărul autor, W. Wundt n-a știut să se ridice mai presus de prejudiciile curente ale claselor stăpînitoare. E destul să amintim că (...) el dă sancțiunea morală dezmembrării societății în caste, recurgînd la analogii crude ale organismelor animale; crede că bucătăria și odaia de dormit sînt aproape singura arenă potrivită pentru activitatea femeilor; afirmă că pedeapsa penală are o semnificare morală, după esența ei (« în sine ») iar nu numai ca o măsură de îndreptare a vinovatului sau de apărare a societății; susține că statul cuceritor are dreptul să-și menție cu de-a sila stăpînirea asupra națiunilor subjugate cari « din egoizm » ar năzui către independență și dezvoltarea națională neîmpedicată; că încetarea războaielor nu e de dorit, pentru că ele ar servi scopurilor morale înalte ș.a.m.d." Ceea ce Wundt numește „metafizică științifică" i se pare lui Stere a fi o pretenție nefondată. „Se înțelege că cu asemenea procedare i-a fost foarte ușor lui Wundt să vie într-

ajutor curentelor celor mai reacționare din domeniul credințelor omenești și să sprijine cu « schelele filozofice » niște idei ca « încarnarea » sau « nemurirea ». Însă trebuie să protestăm contra adiectivului « științific »... Noțiunea de « metafizică științifică » sau de « metafizică bazată pe esperiență » este un simplu *nonsens*. Cu siguranță, nu vom mai discuta asupra cuvintelor și tensiunilor de întrebuințat, însă « transcendențele » lui W. Wundt nu se pot împăca cum vom dovedi, cu metoda filozofico-științifică a procedărilor de cunoaștere și cugetare" [1]. Apoi urmează analiza în care se pot detecta elemente de cugetare originală care surprind, ingenios, dificultățile transcendențelor wundtiene. Capitolul se încheia cu precizarea: [în următorul] „vom vorbi despre metoda cercetărilor științifice și a construirii de *sisteme* științifice, în deosebire de cele metafizice". Aceasta după ce, cu două pagini înainte, o notă atrăgea atenția cititorilor: „cu sistemul moral și filozofic al lui Wundt avem să ne mai întîlnim în șirul acestor studii, iar în cadrul capitolului de față nu intră analiza lui detaliată, ci numai critica bazei lui — teoria transcendențelor." [2]

N-a mai urmat nimic pentru că *Arhiva* nu continuă publicarea următoarelor șapte părți ale lucrării, anunțate în prefață. Nu cred că profesorul Xenopol a fost cel care a decis întreruperea apariției. Mai curînd faptul pare a se datora autorului însuși. Ocupat pînă peste cap cu redactarea tezei de licență, nu avea timp să-și traducă, revăzîndu-le pentru tipar, capitolele următoare. Și astfel, „tratatul" său a rămas o promisiune neonorată, abandonat, fără regrete, în cartoanele arhivei personale (aș spune sentimentale) a autorului. Și cum aceasta s-a pierdut, nu mai putem ști se idei dezvoltase Stere în continuare acolo. Această delăsare abulică, acest dezinteres pentru propriul travaliu inaugurează, acum, o practică devenită apoi uzuală în sistemul de lucru al lui Stere. Reamintim o mărturisire retrospectivă a sa din 1933 în care, ciudat, nu se poate descoperi nici o undă de regret, ci numai o nepăsătoare ridicare din umeri: „Acum 40 de ani am început să public un tratat de filozofie. Dar numai am început, căci, în curînd, silit de împrejurări, a trebuit să renunț. La 1905 cînd mi-am dat licența (de fapt, 1897; reporterul o fi încurcat cifrele n.m.), am scris ca teză o lucrare în care erau cuprinse toate ideile dezvoltate mai tîrziu de Durkheim. După apariția *Neoiobăgiei* lui Gherea, am început în

[1] C. Stere, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 468—471.
[2] *Idem*, p. 490, 492.

Viața românească o polemică, neterminată nici ea, fiindcă m-au chemat în Ardeal dnii Goga și Maniu ca să împac unele diferende politice.“ [1] Cea de a treia amînare — aceea a polemicii începută cu Gherea în 1910 — nu are drept cauză — cum se va vedea la locul potrivit — pe aceea indicată de ghinionistul — într-adevăr — autor. Dar că împrejurările i-au fost mereu vrăjmașe, e incontestabil. Nu rămîne însă inutilă întrebarea. De ce nu a continuat Stere, după anularea cauzelor care l-au împiedicat să continue ceea ce începuse, să-și reia lucrul de unde fusese oprit? De ce nu a continuat, mai tîrziu, publicarea acelor juvenile „încercări filozofice“ (într-o revistă sau într-o carte), de ce nu și-a reluat — dezvoltînd-o și adîncind-o — teza de licență, de ce nu a continuat, chiar cu o mică întîrziere, polemica lămuritoare cu Gherea?

Abandonul în toate aceste trei cazuri menționate, ca și în altele, se datorează firii sale altfel croite. Nu avea stăruința hărniciei, fără de care cercetătorul nu poate exista. Temperamental, Stere era o natură luptătcare. I se părea totdeauna mai important să sacrifice o lucrare începută sau nici să nu o abordeze pe alta la care meditase , pentru cutare chestiune politică urgentă, dar care, cu vremea, se demonstra a fi de însemnătate modestă. Chiar studiile teoretice — puține — au slujit unor scopuri practice, cu imediată eficiență politică. A scris acele „încercări filozofice“ în surghiun pentru a se autoclarifica. Atunci cînd procesul interior i s-a limpezit, studiul nu-l mai interesa decît ca martor afectiv al evoluției sale. Dacă a concedat să-l traducă și să-l publice, faptul se datora, cum spuneam, exclusiv nevoii de a se prezenta înaintea lumii academice (și chiar politice) cu o bună recomandare de teoretician. Scopul odată atins, nu l-a mai interesat să continue ceea ce începuse. Își dădea seama că încercarea de tinerețe în spațiul filozofiei este prea diletantă și ar trebui să reia totul de la început? Nu e exclus, deși nu cred că acesta e motivul care a decis abandonul. La fel s-au întîmplat lucrurile cu teza de licență, scrisă în grabă, pentru a se încadra în timp, dar care, de ar fi reluat-o mai tîrziu, pentru a o adînci și amplifica, putea deveni o importantă lucrare de sociologie sau de antropologie filozofică. Dar de unde vreme? Din 1898, Stere intră — se va vedea — în iureșul bătăliei politice pentru trecerea generoșilor la liberali și numai răgaz de studiu nu avea.

---

[1] I.S., *De vorbă cu d. Stere*, *Adevărul literar și artistic*, an. XII, seria II-a, nr. 641 din 19 martie 1933.

N-aș spune că nu era un îndrăgostit efectiv de lectură, petrecîndu-și vreme multă în studiul de cabinet. Dar și atunci, gîndul îi alerga spre complicațiile de culise ale vieții politice care îl acaparau. Și el era, în toate aceste complicații tenebroase, eminența cenușie sau, cînd trebuia, chiar figură de prim plan. Adesea a spus că el e, temperamental, un om de știință și ar vrea să renunțe la activitatea politică — pentru că nu aceasta e chemarea sa — dedicîndu-se vocației adevărate. Nu avea dreptate. Se mințea sau nu se cunoștea îndeajuns. (Nu voia să se cunoască?) Temperamental, Stere era un om politic. Firește, nu un politician, ci un om preocupat, pînă la absorbire, de viața cetății, făurind doctrine valabile, menite să ofere fundamentele teoretice unor mari acțiuni politice. Un doctrinar e, negreșit, un cugetător. Dar un cugetător politic pentru că — nu-i așa? — efortul său doctrinar e subordonat explicit unor scopuri politice imediate sau de perspectivă. Și, toate aceste scopuri au urmărit — la Stere — înalte finalități reformatoare. Nu numai de ordin politic, dar și social-economic. Și din păcate, sau din fericire, aceste proiecte reformatoare, nutrite doctrinar, erau atît de radicale (de stînga), încît, mai devreme sau mai tîrziu, eșuau parțial sau complet. Eșecul se repercuta — se putea altfel? — și asupra doctrinarului, mereu înfrînt în singurul domeniu spre care îl îndrepta vocația. Pentru că, paradoxal, doctrinarul politic nu era și un strateg politic (cu atît mai mult un politician). Chinuit de scrupule nu se putea plia pe real (altfel spus pe conjunctural), fiind mereu sau periodic un învins. Tragedia sa de om public se afla înscrisă în chiar formula vocației sale. Și numai tîrziu, cînd a fost silit (fiind practic izgonit) să părăsească viața politică, a găsit răgazul și forța de a se închide în cabinetul de lucru, dictînd tulburătorul său roman. Dar și în acest caz, ceea ce l-a îmboldit și mobilizat a fost tot ambiția (vocația?) politică, pentru că voia să explice contemporanilor (de aceea a și renunțat la memorii ce s-ar fi adresat exclusiv posterității) cine este el și ce reprezintă. S-a realizat, deci, ca romancier, numai din instinctul sau nevoia revanșei. O revanșă a omului politic înfrînt, dar dornic să se răzbune, triumfînd.

Gîndul m-a dus prea departe pe cursul destinului său. Să mă înapoiez la momentul tezei de licență. La Ploiești (la început la Iași) căuta răgazul cînd să se așeze la scris. Își dădea, acum, seama de profilul limitat, din punctul său de vedere, al facultății pentru care optase. Normal ar fi fost să opteze pentru Litere, consacrîndu-

se filozofiei. Dar a ales Dreptul. E probabil că ori nu a fost alegere (s-a îndreptat, la nimereală, spre cea mai ușoară dintre facultăți), ori se gîndea că va practica avocatura, care îi va aduce independență față de bugetul statului. Acum, cînd trebuia să redacteze o teză de licență, își dădea seama că materialul de care dispunea și temele sale de meditație nu pot fi fructificate, cum se cuvine, într-o lucrare pentru obținerea licenței în Drept. Pentru asta ar fi fost mai nimerită o lucrare de sociologie sau filozofie. O fi căutat modalități de ocolire a regulamentelor universitare. N-a izbutit. S-a supus, deci, nu fără regrete, rigorilor, mărturisind faptul în prefață: „Aș fi voit să-mi iau un subiect pur sociologic, fiindcă îmi adunasem un material însemnat în această ramură de cunoștinți, căreia am consacrat mai mulți ani de muncă. Dar regulamentul în vigoare al facultăților noastre nu permite aceasta. Astfel n-am putut nici utiliza în totul materialul sociologic adunat, nici n-am putut consacra pentru subiectul atît de vast al tezei mele, să dau dezvoltare necesară chestiilor pur juridice. Am făcut tot ce mi-a stat în putință ca să-mi ușurez sarcina: acolo unde am fost silit să emit păreri, cari se puteau părea cam riscate am căutat, unde era cu putință, în loc să mă întind în dovezi, cari ar fi cerut prea mult loc și timp, să mă sprijin pe scrierile autorităților recunoscute în știință, chiar dacă în multe privințe mă deosebeam în vederi. Același lucru l-am făcut chiar în privința dreptului roman primitiv." De aici încolo începeau scuzele. Scuze pentru faptul că, silit să scrie o teză care îi îngrădea posibilitățile de desfășurare și în luptă fiind — totodată — cu cronometrul, a trebuit să renunțe la intențiile inițiale. Teza, voia să spună autorul, nu îl reprezintă și, de aceea, intenționa ca odată, cîndva, să revină la subiect pentru a-i da înfățișarea pe care o dorea. De nu s-ar fi bizuit pe citatele unor autorități, în loc să producă argumente, „ar fi trebuit să mai lucrez încă cel puțin un an la teza mea de licență. Din această cauză, expunerea mea a ieșit împestrițată în note și citații. Astfel prezint această scriere mai mult ca un plan pentru o lucrare viitoare, ca un program în care adesea sunt silit numai să emit o părere fără să o dovedesc pe deplin. Dacă, cum sper, în viitor mă voi afla în condiții mai prielnice pentru munca științifică, decît pînă acum, voi relua acest subiect pentru o tratare mai aprofundată." [1] În altă parte, tot în semn de scuză, demonstra că știința dreptului

[1] C. Stere, *Evoluția individualității și noțiunea de persoană în drept*, 1897, p. XII—XIII.

nu se poate pozitiva datorită insuficienței filozofiei, sociologiei și eticii. Ar putea soluționa numai chestiuni de amănunt, cum e, de pildă, studierea, cu mijloace sociologice, a evoluției noțiunii juridice de persoană. „Nici timpul, nici caracterul lucrării de față (o teză de licență!), nici poate chiar modestele mele puteri și bagajul meu științific nu-mi permit să întreprind aici acest studiu pe toată întinderea lui. Mă voi mărgini la întrebarea: ce noțiune de persoană se degajează din dreptul roman primitiv (pînă la cele 12 table), arătînd și întrucît această noțiune se deosebește de concepția corespunzătoare a științei moderne a dreptului." [1] În sfîrșit, tot în chip de scuză, a adăugat-o și pe aceea de ordin stilistic: „Trebuie să cer scuze dacă stilul pe alocurea se va părea cam greoi și fraza necorectă. Născut și crescut într-o provincie română subjugată — care de aproape un veac a fost cu desăvîrșire sustrasă oricării înrîuriri culturale din țara-mamă, în care nu e permis să intre măcar un abecedar român și în care limba română se vorbește și astăzi așa cum se vorbea în Moldova de oameni inculți acum un veac, am fost nevoit în cei 3—4 ani să mă pun la nivelul tuturor progreselor realizate de atunci în limba noastră literară. Oricîtă bună voință și muncă aș pune, n-am putut încă reuși." [2]

Materia cărții a fost structurată în cinci capitole, o concluzie și o listă bibliografică. Primul capitol, „Știința dreptului", e cel mai modest ca dimensiune. Miezul lucrării se află în al doilea capitol, „Originile societății și individualitatea" (de peste o sută de pagini), aparținînd, prin obiect, sociologiei sau antropologiei filozofice. E realmente interesant și aici aflăm acele intuiții sau enunțuri care apoi vor fi exprimate de Durkheim în lucrările sale aducîndu-i acestuia o îndreptățită faimă. Stere și, apoi, Ralea au vorbit despre o prioritate. Faptul nu poate face mai mult decît să ateste o vocație nefolosită. Pentru că altfel, în știință ca și în literatură, nu interesează atît prioritatea, cît opera care s-a impus ca atare. De ar fi avut răgaz acum sau mai tîrziu, repet, să-și ducă intuițiile pînă la finalizare și apoi să traducă lucrarea într-o limbă de circulație, poate că destinul științific al lui Stere ar fi fost altul. Dar ne putem oare închipui un C. Stere cu un alt destin?

Celelalte capitole (al treilea: „Originile statului și al dreptului [în special la romani]", al patrulea „Noțiunea de persoana în dreptul roman primitiv" și „Concepția modernă a noțiunei de persoană"),

[1] *Ibid.*, p. 34.
[2] *Ibid.*, p. XIII.

fără a fi lipsite de interes, (cu deosebire al treilea și al cincilea) sînt expediate cam repede, tratate mai mult enunțiativ. Comentariul critic original e abandonat, autorul recurgînd, masiv, la citarea unor autorități în materie de jurisprudență și sociologie, cu ample — prea ample — citate. La un moment dat, citînd opinia lui Gumplovicz despre stat, adăuga în notă: „Astfel se va înlesni și problema mea. Am căutat să dau pănă acum o dezvoltare mai mare ideilor mele, dar văd că vacanțele se apropie și eu n-am putut intra în subiectul propriu al tezei mele... Lipsindu-mi timpul, sunt acum silit să las mai mult să vorbească alții, astfel dispensîndu-mă de dezvoltări mai largi, necesare, dacă aș vra să supun criticei ideile curente și să caut să întemeiez vederile mele izvorîte din studii de mai mulți ani asupra sociologiei. Las această problemă pentru vremea cînd voi fi în condiții mai prielnice muncei științifice.“ Iar la sfîrșitul lucrării, pe ultima ei pagină, într-o notă de subsol, justifica încheierea abruptă: „Sunt silit să sfîrșesc acest studiu astfel, fără a-l isprăvi în realitate sau, poate, chiar fără a-l începe în modul în care am dorit să-l fac, după planul meu primitiv. Singura scuză pentru mine poate fi: imensitatea subiectului pentru cadrul unei teze de licență și speranța de a relua acest subiect cu altă ocazie.“ [1]

A isprăvit ultimele capitole ale cărții, probabil, prin mai 1897. S-a repezit la Iași unde a încredințat-o spre tipărire tipografiei Goldner, aceea unde se imprimase și *Evenimentul literar*. Corecturile le-o fi citit el, ajutat de vreunul dintre prieteni (poate Ibrăileanu) și la data legiuită o avea gata spre a fi înaintată comisiei de examinare. Cartea avea notate pe copertă (roșie!), după titlu, două precizări: „studiu sociologic și politic “ și „teză de licență în drept“. Precizările erau necesare pentru a sublinia caracterul lucrării și obiectul ei. Sigur că pentru o banală teză de licență nu era nevoie nici de o lucrare atît de erudită, nici de tipărirea ei. Am convenit însă că Stere își pusese mari nădejdi în acest eveniment din viața lui intelectuală care — în intenția sa — trebuia să se constituie într-o eventuală rampă de lansare spre o carieră universitară. Speranțele îi erau îndreptățite, ținînd seama de calitatea științifică a profesorilor Facultății de Drept ai universității din Iași. Chiar a doua zi după susținerea tezei, ziarul ieșean *Evenimentul* publica un amplu și critic articol, pe întreaga pagină întîi,

[1] *Ibidem*, p. 158, 245.

intitulat *Facultatea de Drept* [1], care demonstra marile insuficiențe ale acesteia. Se menționa, de pildă, că singurii profesori care își publicaseră cursurile sînt Petre Missir, I. Tanoviceanu, Dim. Alexandrescu. Un curs (de Drept administrativ și constituțional) ținea Const. Dissescu. Dar informatul gazetar îl găsea „superficial". Ceilalți profesori își țineau cursurile după libera lor voie și bunul lor plac, cu multe absențe și supliniri, iar ținuta lor științifică lăsa mult de dorit. De ce nu ar fi avut drept Stere să năzuiască spre una din aceste catedre, ocupate de profesori — cei mai mulți — improvizați? L-ar fi interesat, desigur, disciplinele cu profil teoretic, nu tehnic. Catedra de filozofia dreptului era ocupată însă de Petre V. Missir, bun profesor, care ținea un curs interesant, avea o solidă poziție politică în gruparea conservatoare junimistă, iar studentul și profesorul său, am văzut, se prețuiau reciproc. Rămînea în obiectiv catedra ocupată de C. Dissescu, și el om politic de oarecare suprafață, în gruparea conservatoare a lui Take Ionescu, bun jurist, dar navetist (locuia la București) și mult ocupat cu avocatura, predîndu-și, de aceea, cursul (cînd se prezenta la ore!), cum diagnostica gazetarul de la *Evenimentul*, cu neascunsă superficialitate. La această catedră vor avea, finalmente, cîștig sorții eroului nostru. Pînă atunci va mai avea de așteptat, cu obidă, înfrigurare și iritare.

Deocamdată țintea să atragă atenția asupra persoanei sale, semnalînd celor avizați, printr-o lucrare, că e mai mult decît o promisiune științifică, ci o efectivă certitudine. De aceea a pregătit, prin amintita strategie, acest moment al vieții sale intelectuale. Și-a publicat în *Arhiva* „Încercările filozofice", a redactat o teză pretențioasă, tipărind-o. Chiar și dedicația către soția sa, tipărită, între foaia de titlu și prefață, în care amintea de jertfa ei de a-l urma, benevol, „pe țermurile Oceanului Înghețat, pe un osîndit, pe un izgonit din viața civilizată" urmărea să documenteze neștiutorilor curba sinuoasă a destinului său, tragedia trăită în anii de pînă la stabilirea în România. Forța, în acest fel, emoția publicului — restrîns — interesat de lectura unei astfel de lucrări, a profesorilor din comisie și a eventualilor recenzenți. Apoi, regiei acesteia prealabile i s-au adăugat aceea a examenului, semnarea ecourilor acestui examen și comentarea, în presă, a tezei. Examenul a fost programat în ziua de duminică 22 iunie 1897. Era o zi caldă,

[1] S. R. Scriban, *Facultatea de Drept*, *Evenimentul*, V, nr. 1273, din 23 iunie 1897.

frumoasă de vară într-un Iași care, în mai, fusese afectat puternic de ploile ce inundaseră cartierele Păcurari, Nicolina, Tătărași. Stere va fi sosit la Iași cu cîteva zile (săptămîni?) înainte și se pregătea pentru solemnitate. Se îngrijise ca prietenii săi, colaboratori sau redactori în presa locală și bucureșteană, să anunțe evenimentul. Ce-i drept, nu se făcea, cu examenul său, o excepție, ziarele ieșene publicînd, de regulă, astfel de știri (chiar și liste ale noilor bacalaureați). Dar în toate cazurile, inclusiv în acesta care ne interesează, trebuiau contactați, din vreme, redactorii pentru a insera știrile cu pricina la timp și „bine". Primele anunțuri au fost publicate în două gazete locale, prietene candidatului. Un grup de tineri, unii foști socialiști ca Eugen Herovanu, au făcut să apară, chiar în ziua de 22 iunie 1897, un nou ziar la Iași, *Noutatea*. Aici s-a putut citi, în primul număr al ziarului: „mîine la orele 9 dimineața dl. C. G. Stere își va susține teza sa pentru licența în drept. Subiectul acestei teze: *Evoluția individuală și noțiunea de persoană*, în volum de 250 de pagini." [1] În aceeași zi, ziarul *Opinia*, întemeiat (cu nici două luni înainte) și condus de fostul socialist Al. Bădărău, făcea și el loc știrii: „Mîine dimineața, la orele 9 dimineața, d. C. Stere va susține importanta sa teză de licență în drept, tratînd despre *Individul în antichitate și în societatea actuală*. Comisiunea se compune din dnii Ureche, președinte, Tanoviceanu, Missir, Alexandrescu, membri." [2] Nu interesa pe nimeni (poate nici pe candidat) că amîndouă gazetele nu cunoșteau nici măcar titlul tezei. Important era ca anunțul să apară și ca lumea interesată să afle că evenimentul va avea loc. E mai mult ca sigur că susținerea acestei teze a fost realmente un eveniment. Nu numai în viața intelectuală (dar numai intelectuală?) a lui Stere, dar chiar a facultății și a universității. Nu în fiecare sesiune se prezentau la examenul de licență studenți atît de extraordinar dotați, făcînd onoare universității ieșene și tineretului ei studios. Încît aprecierile entuziaste ale presei (nu numai locale) reflectau o reală stare de fapt. E ceea ce exprima ziarul *Opinia*, cu o bună credință incontestabilă: „Teza dlui C. Sterea... a fost, pentru facultatea noastră de Drept un eveniment real și mult așteptat. Lucrarea dlui Sterea, după expresia unuia din membrii juriului, a reabilitat oarecum tezele acestei facultăți, care erau de o extremă decepție și făceau puțină onoare științei dreptului în genere și facultății noastre în

[1] *Noutatea*, I, nr. 1 din 22 iunie 1897
[2] *Opinia*, I, nr. 45 din 22 iunie 1897.

specie. Dl. Sterea, înarmat cu o cultură superioară, a prezentat nu o banală expunere sau compilare; d-sa a atins un subiect din domeniul sociologiei îmbrăcîndu-l numai, după expresia dlui Missir, membru în juriu, în haină juridică. Comisia examinatoare a acordat candidatului nota maximă, exprimîndu-i elogii și felicitări. Figura dlui Sterea va rămînea ca una din cele mai originale care au trecut prin universitatea noastră." [1] Reporterul de la *Evenimentul*, consemnînd și el evenimentul, știa că în sală a fost „un public studențesc de peste 60 de persoane", că nota maximă a fost 50 (notația de atunci la astfel de examene) și că I. Tanoviceanu în numele comisiei examinatoare a exprimat regretul de a „nu-i putea acorda un titlu mai mare decît cel de licențiat" [2]. Teza a prilejuit și dezbateri științifice în jurul unor categorii, noțiuni și concepte, făcîndu-se semnificative asocieri de idei. Reporterul de la *Noutatea* nota: „în timpul discuțiilor instructive ce se angajase cu ocazia susținerii licenței în drept a dlui C. Sterea un moment ni s-a părut interesantă deosebirea ce se punea în evidență între *drept și dreptate*." [3] Fusese, cum se vede, mult mai mult decît un simplu examen.

Evident, spre seară noul licențiat a oferit o agapă. Nu într-o locantă oarecare ci chiar în salonul hotelului Traian. Simțea nevoia să-și sărbătorească succesul care fusese, cu adevărat, răsunător. Reporterii au pomenit și numele unor invitați. Nu știm (de vreme ce nu sînt consemnați) dacă au participat membrii comisiei. Sigur au fost acolo colegi sau apropiați: Paul Bujor (era de acum profesor la universitate), I. Găvănescul, I. Ralet, Ibrăileanu (*Opinia* îl consemna sub pseudonimul C. Vraja), fostul socialist J. Bonifaciu Hétrat, Steuerman (Tristis), un Romanescu-Folticeni și nimeni altul decît... poetul Al. Vlahuță, fostul adversar de la *Viața*, aflat, din întîmplare, într-o vizită la Iași. Atmosfera era destinsă, amicală și veselă. Vorba reporterului de la *Opinia*, „s-a toastat, s-a vorbit literatură, politică, filozofie și s-a băut șampanie". Nu s-o fi băut numai șampanie, de vreme ce agapa s-a prelungit pînă spre miezul nopții. Iar la încheierea banchetului, tinerii, laolaltă cu Vlahuță, au pornit agale, pe jos, pe drumul Copoului (reporterul o numea „o excursiune") și, acolo, departe

[1] *O teză în drept*, *Opinia*, I, nr. 46 din 24 iunie 1897.
[2] *Evenimentul*, an V, nr. 1273 din 24 iunie 1897.
[3] Leandru, *Drept și dreptate. Cu prilejul tezei dlui C. Stere*, *Noutatea*, I, nr. 3 din 25 iunie 1897.

de oraș, în plin cîmp, convivii s-au oprit, continuînd, așezați pe iarbă, convorbirile pe care, cînd amenințau să devină excesiv de serioase, cineva, cu tact, le subția cu glume ce stîrneau veselie. Participarea lui Vlahuță la banchet nu trebuie să stîrnească mirare. Stere, pe cînd se afla în casa lui Gherea din Ploiești sau vara la Sinaia, e probabil că s-a întîlnit cu Vlahuță (bun prieten cu autorul *Studiilor critice* și amîndoi cu Caragiale) și — prin mijlocirea împăciuitorului prin vocație care a fost Gherea — s-or fi conciliat. Din adversari neîmpăcați de idei, ca oameni de lume ce erau, au devenit apropiați, stimîndu-se reciproc. În *Opinia*, Tristis (Steuerman Rodion), care — o și spunea — fusese și el în cercul *Evenimentului literar*, scria, acum amuzat, despre polemicile cu *Viața*, în care se remarcase „violentul Sterea-Șărcăleanu". Beligeranții de ieri s-au împăcat, stropind înțelegerea cu vin: „La banchetul dlui Sterea urmele legiunilor de luptători au închinat steagul și au închinat pahare pentru autorul lui *Dan*,... vechi îndușmăniți și-au dat mîna și în feeria unei nopți superbe... au visat cu toții dulcea prietenie, au gustat clipa de frăție și uitare." [1] De altfel, Stere, avea, de pe acum, planurile sale de alianțe nu numai cu foștii adversari de idei în probleme de estetică, ci și cu aceia politici. Cum să nu se înțeleagă tocmai cu un om superior ca Vlahuță? Concilierea se va transforma, cu vremea, în efectivă prietenie, Vlahuță devenind, din 1906, un colaborator de vază al *Vieții românești*, iar Ibrăileanu îi va închina scriitorului, în 1912, teza sa de doctorat (*Opera literară a dlui Vlahuță*).

Evenimentul tezei de licență nu s-a încheiat însă aici. Au început să apară recenziile. *Drapelul*, în redacția căruia lucra Ion Teodorescu, scria că lucrarea lui Stere „nu este o teză de școlar, ci o lucrare de erudit — și încă un erudit pătruns de metodele științifice moderne", și se reproducea un fragment din lucrare [2]. În alt număr se anunța de la ce librării se poate procura la București și la Iași. Despre lucrare a ținut să se pronunțe și foaia conservatoare ieșeană a lui Petre Missir, *Era nouă*. Articolașul pare a fi fost scris chiar de profesor care intenționa, astfel, să exprime public ceea ce afirmase în sala de examen: „Teza dlui Stere este mai puțin un studiu juridic, pe cît o lucrare remarcabilă de sociologie. Pentru a obține un titlu academic, dl. Stere s-a deghizat deci în legist. Dsa este însă un cugetător și e natural că lucrarea

[1] Tristis, *Vlahuță la Iași*, *Opinia*, I, nr. 47 din 26 iunie 1897.
[2] *Drapelul*, I, nr. 41 din 1 iulie 1897.

publicată este cu totul de alt calibru decît sunt de obicei așa numitele teze de licență, pe care le copiază elevii facultăților noastre după stocul disponibil de asemenea lucrări. Ne propunem cîndva să ne ocupăm în special de teoria susținută de dl. Sterea. Deocamdată, împărtășim cetitorilor noștri cuvintele calde de gratitudine pe care dl. Stere, basarabean de origină și siberian de patimi, le adresează celor ce l-au primit la noi cu brațele deschise." [1] E probabil că această cronică, mai mult de întîmpinare decît analitică, a trezit iritarea *Convorbirilor literare*. Pentru cei de la revista junimiștilor, Stere era definitiv clasat ca socialist și marxist (li se părea chiar, evident eronat, că găsiseră ecouri marxiste în paginile lucrării) și considerau că e periculos că pînă și o publicație conservatoare, ca *Era nouă*, elogia această teză de licență. *Convorbirile* vedeau în această prezentare din *Era nouă*, probabil, o erezie periculoasă și încurajarea unui adversar de idei (și politic) nu numai potențial, dar și actual. Revista, prin pseudonimul Pollux — care era al lui Mihail Dragomirescu — a reacționat vădit iritată, într-o neobișnuit de lungă recenzie: „Ce-a motivat concertul acesta de elogii pe care presa noastră le-a înălțat la apariția acestei teze? Pe ce este întemeiată această reclamă atît de negustorește și de revoltător înjgebată? Premizele și concluziunile aparțin lui Ihering, Gumplovicz, Menger, Darwin Letourenau și celorlalți. Rămîne meritul de a fi înfundat pe toți psihologii și sociologii prin celebra teorie asupra originii societății și prin ridicul de sucita aplicare a hipotezei evoluționiste. Și totuși dl. C.G. Stere o să ajungă o autoritate în țara aceasta fiindcă, din păcate, sunt elemente care să-l susție ca atare și încă cele mai multe și mai cu glas." Apoi, comentîndu-se finalul cărții, se insinua, pentru a-l compromite pe autor, caracterul marxist al concepției sale: „Și de ce nu este desăvîrșit (statul modern n.m.)?, vă veți fi întrebat; răspunsul o să-l găsiți în ultimul capitol al cărții dlui Stere asupra căruia planează spiritul lui Karl Marx și al lui Fr. Engels, la spatele lui Menger și Gumplovicz, pe care ni-i invoacă mereu. Care este forma societății viitoare în care se va realiza individualizarea definitivă a omului? Credem că oricine a înțeles-o. Este aceea pe care a conceput-o Karl Marx și, după dînsul, Engels, cu toți urmașii lor: lumea socialistă, a cărei

[2] Cronică. *O teză de licență în drept*, *Era nouă*, an VIII, nr. 384 din 29 iunie 1897.

proorocire dl Stere o scoate, cu chiu cu vai, din citatele lui Gumplovicz și ale lui Menger.“ [1]

Iritarea lui Dragomirescu nu era deloc motivată științific. Exagera în toate. Și în calificarea lucrării drept compilatoare („fiecare e în drept să-și publice compilațiile sale, numai bani să aibe“), și în denunțarea ei drept marxistă. Există, s-a văzut, în lucrarea lui Stere destule secțiuni de analiză și interpretare originală, ignorate de Dragomirescu. Și apoi, marxismul denunțat de Dragomirescu e, în lucrarea lui Stere, aproape inexistent, limitîndu-se la citarea unor scrieri ale lui Marx *(Capitalul, Critica economiei politice)* și Engels *(Originea familiei ...)*. Teoremele esențiale ale marxismului erau, dimpotrivă, nu numai ignorate dar, uneori, contestate. (E drept că Stere a recunoscut valoarea luptei de clasă în evoluția eliberatoare a personalității umane din comunismul primitiv, a criticat însă exagerarea de către discipolii lui Marx a unor teze din „cele trei pagini“ ale lucrării *Zur Kritik der politischer Oekonomie*, a contestat — de asemenea, unele opinii ale lui Engels din *Originea familiei*. Pe de altă parte distanțarea față de marxism sublinia o bine gîndită atitudine diplomatică a tînărului sociolog. Cu siguranță că Gherea citise în manuscris sau în corectură unele capitole ale cărții și, înțelegător cum era, l-o fi chiar aprobat pe tînărul său amic. Dar Dragomirescu socotea că „desființează“ lucrarea lui Stere dacă îi dezvăluie apartenența la maxism. Strădania calomnioasă a lui Dragomirescu s-a dovedit nu numai vană în rezulate, dar și nedreaptă. Viitorul autor al *Științei literaturii* absolvise Facultatea de Litere din București (în 1893) cu o teză de licență fără prea mari calități, nepublicată. Ceea ce nu l-a împiedecat pe profesorul și protectorul său să-i acorde o bursă de studiu Hillel, care se atribuia absolvenților de merit ai acestei facultăți. Va face, cu ajutorul acestei burse, o frumoasă călătorie de studii în Germania. Prima lucrare, substanțială, a lui Dragomirescu *(Critica științifică și Eminescu)* e publicată abia în 1894, în *Convorbiri literare*, în volum în 1905, dar revizuită esențial în ediția a II-a din 1906. Și totuși, deși licența îi fusese abia meritorie, numai pe temeiul studiului polemic din 1894 (chiar în prefața ediției revizuite din 1906 autorul reproșa cărții sale că, în forma inițială, a fost „prea polemică“ antigheristă) Dragomirescu va

[1] *Convorbiri literare*, 1897, nr. 10, p. 838—839.

deveni, din octombrie 1894, conferențiar de estetică la universitatea bucureșteană (titularizarea, ca profesor, o va dobîndi mai tîrziu — datorită unor defecțiuni în relațiile sale cu T. Maiorescu [1] — abia în 1906). Lectura, nu numai în 1897, dar și astăzi, a lucrării de licență a lui Stere, dovedește realele însușiri intelectual-creatoare ale autorului. Contestarea lor, atît de pamfletară, de către Dragomirescu, ridicîndu-se împotriva acelora care văd în cartea lui Stere „o lucrare ce are pretențiunea de a fi un element de cultură în mișcarea noastră literară", îi anulează chiar critica.

Atacul lui Dragomirescu a primit o replică imediată, sub semnătura autorizată a profesorului A.D. Xenopol. Într-o notă finală din *Arhiva*, acesta polemiza explicit cu recenzia lui Dragomirescu: „Presa îndeobște a prețuit favorabil lucrarea dlui Sterea. Numai *Convorbiri literare* au găsit cu cale să fie de altă părere. Un domn Pollux... și-a pus în cuget să dărîme cu totul lucrarea conștiincioasă a dlui Sterea". Și pentru a contesta pretinsa „seriozitate" a acestui „critic" (ghilimelele care înconjoară amîndouă cuvintele au, evident, un rol pejorativ) îi relevă contradicții de apreciere. Cît despre lucrare, Xenopol nu ezită să afirme: „Trebuie să salutăm cu bucurie o teză ca aceea pe care o analizăm și care se înfățoșază... ca o lucrare proprie care caută să stabilească o idee nouă în știința juridică. Această idee este un adaos la concepția generală a evoluției, emanciparea omului din sînul naturei, a conștiinței omenești din neconștiința firei. Acest adaos constă în dovedirea aceleiași procedări și pe calea juridică. Și ideea personalității s-a desfăcut cu încetul din lanțurile neconștientului, din presiunea uriașă a spiritului obștesc al neamurilor primitive. Aceasta e teza pe care o susține dl. Stere în scrierea dsale. Dacă teoria dsale nu e de tot nouă, adecă dacă ea a mai fost rostită în trecut de unii sociologi ca Ihering, meritul dlui Sterea constă în dezvoltarea ideii de persoană în cadrul ei firesc, evoluția omului din studiul naturei îndeobște. În orice caz, nu ne aducem aminte să mai fi încercat cineva, înaintea dlui Sterea, schimbarea evoluțiunei noțiunei de persoană în drept, concepția autorului în întregimea ei este desigur originală. Meritul dlui Sterea stă însă nu numai în punerea în lumină a ideii arătate, ci și în modul cum a făcut-o. Astăzi ideile nu mai au valoare, cînd sînt rupte numai așa din senin, ci ele trebuie să fie scoase din fapte și întemeiate pe ele. În această privire dl

[1] Vezi Z. Ornea, *Trei esteticieni*, E.P.L., 1969, p. 19—21.

Sterea se arată ca un om ce a cetit mult, a adunat din scrierile numeroase filozofice, sociologice, juridice, materialul de care a avut trebuință și pe el și-a clădit teoria. Dacă scrierea sa conține multe citațiuni, aceste citațiuni dovedesc că autorul a cetit cărțile ce le citează și că nu a luat, după sistemul unor învățați de la noi, citațiile ca țăranul din carăle de fîn ale altora spre a le pune într-al dsale... Într-un cuvînt, teza dlui Sterea reiesă mult, neasămănat de mult, din cadrul cunoscut al tezelor de licență; este o lucrare proprie a unui om care cugetă și a cărui cugetare este înarmată cu știința trebuitoare spre a străbate la adevăr." [1]

Stere ieșise, cum se vede, foarte bine din „bătaia" pentru obținerea diplomei universitare. La urma urmei, pentru asta (sau *și* pentru asta) se stabilise în România. Acum era diplomat universitar și aspira spre o carieră academică. Succesul tezei de licență (inclusiv polemica dintre *Convorbiri literare* și *Arhiva*) îndreptățea această speranță.

5

Viața eroului acestei cărți a stat incontestabil sub semnul neliniștit, al accelerației. Răgazul și odihna nu i-au fost vreodată îngăduite. A fost, probabil, blestemul său de om veșnic hărțuit și mînat de ambiții nobile, niciodată aservite profitului personal. Faptul se verifică și în perioada, scurtă, prin care trecuse în ultimii ani. Venise la sfîrșitul lui 1892 în România. Vorbea atît de prost românește, încît, atunci cînd fusese recomandat colegilor la o reuniune studențească, abia putuse îngăima, cu stridente greșeli, cîteva cuvinte de mulțumire [2]. Și în nici cinci ani devenise, vorba gazetarului de la *Opinia*, o figură a zilei. Mai potrivit ar fi să spunem că devenise o remarcată personalitate. Și în lumea literară, și în cea științifică sau politică. Într-un cuvînt, o personalitate în

[1] A. D. Xenopol, *Dare de seamă la teza de licență a lui C. Stere*, în *Arhiva*, nr. 11—12 (noiembrie-decembrie), 1897, p. 587.

[2] Rodion, *C. Stere (Figura zilei)*, *Opinia*, nr. 48 din 27 iunie 1897.

viața publică, obiect al preocupării unor importante cercuri politice care încep să și-l dispute.

Arăta ca un bărbat împlinit, potrivit de stat, cu o barbă castanie, lungă și neîngrijită, îmbrăcat fără dichis. Privirea îi era pătrunzătoare, îndrăzneață și sinceră. Nu ajunsese încă la acea corpolență de mai tîrziu. Dar nici nu mai era famelicul ce apăruse, în noiembrie 1892, pe străzile Iașului. Buzunarele surtucului îi erau mereu burdușite cu cărți, pe care le ducea și la subsuoară. Părea un tip dacă nu exotic, oricum excentric. Era cunoscut, privit de mulți cu simpatie, dușmănit de alții. De cum apărea pe stradă, singur sau înconjurat de amici, atrăgea privirile. Iar francheța sa — inclusiv în comportare — plăcea pentru că dovedea cinste. Vorbea rar despre încercările trecutului său încărcat de suferință. Dar cînd, solicitat, se pornea pe povestit, captiva, iar pe unii îi chiar înduioșa. Vocația de povestitor se manifesta, bine strunită, de pe acum. Își consolidase — și mai mult — statutul de lider ascultat și urmat de un grup omogen. Iar influența sa în mișcarea socialistă crescuse. Se reprezenta pe sine însuși și gruparea pe care o conducea.

Avea o familie grea. În 1897 i se născuse cel de al patrulea copil, Maria-Ana. „Cînd am împlinit 3 ani — își amintea Elena Stere-Beldie (născută în aprilie 1894) — a venit pe lume sora mea Rica." Greutățile cresc, așadar, foarte mult. Dar Stere nu era ceea ce se numește un familist. De casă și copii se îngrijea aproape exclusiv soția sa, Maria. El avea preocupări prea înalte și complicate, pentru a se coborî în treburile familiei. Dacă informația din *Noutatea* ieșeană, publicată la sfîrșitul lui iunie 1897, e adevărată (și n-are cum să nu fie), Stere s-a reîntors după examenul de licență, la Ploiești, urmînd ca în octombrie să revină la Iași pentru a practica avocatura. Am căutat în arhivele Iașului, încă din 1972, fără succes, date despre cariera sa de avocat. În 1973 distinsul arhivist Gh. Ungureanu (care mi-a procurat, în 1974, informații despre apartenența junimiștilor la loja masonică „L'Etoile de la Roumanie") mi-a comunicat că arhiva baroului ieșean a fost distrusă. Mai găsise, în 1938, în piață, dosare răzlețe din perioada 1865—1914, pe care cumpărîndu-le, le-a depus la Arhivă în trei mape. Într-una dintre acestea, pe un tablou al avocaților pe anul 1911, figurează și numele lui C. Stere, ca fiind înscris la 25 iunie 1897. S-a înscris deci în barou două zile după

examenul de licență [1]. Devenise avocat. Dar unul păgubos. Nu avea nici vocație, nici pricepere, nici interes pentru această profesiune care presupunea abilitate, stăruință în racolarea clienților, relații — nu întotdeauna curate — cu magistrații, mult timp consumat cu studierea dosarelor pentru a găsi chichițe, probe și materie pentru pledoarii, nesocotirea rigorilor adevărului pentru apărarea unei cauze ce se angaja să o apere. A avut, negreșit, procese angajate. Dar puține, neînsemnate și, de aceea, veniturile, pasagere și oarecari nu puteau acoperi bugetul încărcat al familiei. E probabil că se bizuia pe moștenire, din care suplimenta venitul procurat din avocatură. Trăiau modest, fără strîmtorări dar și fără extravaganțe de vreun fel. Nu le plăcea luxul, nu dădeau ospețe costisitoare, amicii care le călcau casa mulțumindu-se cu un ceai și frugalități obișnuite. Nu fuseseră niciodată plecați în străinătate, mulțumindu-se, și asta nu în fiecare vară, cu vacanțe la viile din marginea Iașilor sau la mănăstirile nemțene. (Deocamdată, nu se statornicise încă obiceiul vacanțelor pe toată vara la mănăstiri). În comparație cu belșugul din anii de după 1900, acum traiul familiei Stere era, evident, mai strîns.

În vara lui 1898 Stere (fără Maria, care rămăsese să vadă de copii) a participat la o neuitată excursie cu prietenii din grupul lor de amici. A povestit despre ea Elena G. Ibrăileanu, într-un caiet de amintiri publicate în antologia din care am mai citat. Excursia — imortalizată într-o fotografie reprodusă în cărțile lui Savin Bratu și M. Sevastos — ar fi fost proiectată (inclusiv itinerariul) de Ibrăileanu. Și ea a rămas memorabilă tocmai pentru că s-a deosebit de toate celelalte. Grupul era „mixt". Bărbații erau reprezentați de Ibrăileanu, Stere, Ion și Constantin Botez, Petre Bogdan, C.A. Teodoru, M. Carp, dr. N. Lupu, iar „sexul frumos" — de Elena Carp (viitoarea soție a lui Ibrăileanu), Lucreția Carp (viitoarea soție a lui Petre Bogdan), Ana Caramlău (căsătorită apoi cu I. Botez), Zoe Georgescu (devenită soția lui M. Carp), Maria Carp, o domnișoară Lupu și o Eliză Vasiliu (născută Caramlău, soră cu Ana). Stere a fost ales, ceea ce le și era de cîțiva ani buni, lider: i se spunea ironic „mareșalul". Echipați de drum (cu botfori sau botine înalte, pleduri, pelerine din cauciuc) au pornit, în patru trăsuri, spre Tîrgu Neamț. Prînzul îl iau la Agapia, iar spre seară au ajuns, pentru a înnopta, la Mănăstirea Neamț.

[1] Arhivele Statului Iași, Fond Baroul Iași, Tr. 1855, op. 2120 (donația Gh. Ungureanu).

Aici, au petrecut cu toții, iar Stere era „așa vesel că «scotea note» adică cînta cu un glas puternic un vers din *Demonul* (...) de răsuna arhondaricul". Amuzați de curiozitatea stîrnită vilegiaturiștilor, a doua zi, însoțiți de un car cu boi care le transporta bagajele, au pornit pe jos, pe malul pîrîului Moișei, spre mănăstirea Rișca, unde au ospătat și înnoptat. Dimineața, în niște harabale, au pornit spre Fălticeni, de unde a doua zi, în trăsuri confortabile, au ajuns la Mănăstirea Slatina. Stere, tot vesel, cînta cu glas tare „Chiriac s-ar însura! Chiriac mămucă" și își bine dispunea supușii. Cu alte trăsuri, tocmite la Fălticeni, au pornit, a doua zi, spre Cornul Luncii. Aici era punct de graniță. Și-au scos permise de călătorie (care țineau loc de pașapoarte) și au plecat spre Gura Humorului, unde au ajuns la prînz. Au dormit în acest orășel, de unde a doua zi, cu trenul, au sosit la Cîmpulung. Au rămas aici o zi și o noapte, seara, în restaurantul hotelului, întinzîndu-se la taifas lung la care au participat și intelectuali de prin partea locului, dintre care unul îi cunoaștea pe Stere și Ibrăileanu, din activitatea lor publicistică. De aici se îndreptară spre Rarău, pe care îl urcară. Reîntorși la Cîmpulung plecară, în trăsuri, spre Vatra Dornei, vrăjiți de frumusețea drumului serpentinat, de pe care se vedeau panoramele unui peisaj de neuitat. La Dorna au închiriat plute, amenajate cu bănci și o masă improvizată. Au avut grijă să ia cu ei mîncare și bere. Și apoi, bine instalați, au pornit pe Bistrița în jos — pe la Toance — pînă la Broșteni, unde au înnoptat. Dimineața devreme au pornit din nou cu plutele pînă în satul Răpciuni. De la Răpciuni, tot cu plutele, au ajuns la Bicaz și de aici la Piatra Neamț. Excursia se încheia și unii erau triști. Dar au avut noroc. Stere a aflat că în oraș se aflau Caragiale și Ștefania, fiica lui Gherea împreună cu alți prieteni. Și cum Stere îi cunoștea din perioada petrecută la Ploiești în casa lui Gherea s-au bucurat de întîlnire. A doua zi în sala unui restaurant „noi, cei mai tineri — își amintea Elena Carp-Ibrăileanu —, ne simțeam foarte onorați căci eram toți admiratori ai lui Caragiale, unii dintre noi îl vedeam atunci prima dată. La masă au vorbit mai mult Stere și Caragiale, noi tăceam și ascultam." De aici s-au înapoiat la Văratec, unde l-au găsit, venit de la Agapia, pe poetul Vlahuță. Au organizat, pe dată, o excursie pe Crîng, în timpul căreia Stere a discutat îndelung cu fostul lui adversar de la *Viața*. Nici nu se întorseseră bine la Văratec cînd a sosit acolo Caragiale, nou prilej de ospăț, discuție și glume. Stere, de obicei grav și sever, s-a

purtat, în excursie, ca un bun camarad, jovial, săritor, glumeț și plăcut. Inventa farse pline de haz. Sevastos știa, din relatările participanților, că odată a propus, de pildă ca fiecare bărbat, încălțat cu bocanci impermeabili, să-și transporte partenera (logodnică sau soție) peste un pîrîu. Lui Stere și Ibrăileanu le convenea pentru că soțiile lor erau plăpînde, pe cînd Zulnia lui Carp era voluminoasă. Carp n-a avut ce face, dar a trecut cu bine încercarea, spre amuzamentul lui Stere. Altădată, tocmiseră un țăran mucalit drept călăuză. Urcînd Ceahlăul și încălzindu-se, mai fiecare a zvîrlit în brațele și pe umerii călăuzei pelerine, impermeabile, pardesie, încît abia se mai zărea căciula munteanului. Stere, contemplînd spectacolul, a depus și el pardesiul pe calabalîcul purtat de biata călăuză, exclamînd hîtru: „Tu duci în spate edificiul social, du și veșmîntul meu...“

Chipul său, din fotografia purtînd data 1898, cu pălăria pe vîrful capului, cu pelerina aruncată pe umărul drept, cu mîna stîngă așezată cruciș pe piept pentru a sprijini și toiagul și pelerina, e voios și senin. Barba pare ceva mai scurtată ca de obicei, privirea e tot dîrză, iar gura nu i se vede deloc din stufăria mustății unită cu barba. Așezat între o doamnă și doctorul Lupu (aproape scheletic de slab), robustul Stere cîștigă parcă în relief. O altă fotografie, din 1899, făcută tot la Văratec, surprinde (așezați, ca la fotograf, doi pe scaune și doi în picioare) un cvartet de buni prieteni (Stere, Ibrăileanu, I. Botez și P. Bogdan). Stere, cu o imensă pălărie albă pe cap, în haine închise, stă pe scaun, i se vede o singură mînă care ține strîns un baston. Are o figură mai aspră, iar barba i se lungise — vai — din nou. S-a organizat, atunci, o nouă excursie pe Rarău, urmată de coborîrea, de la Dorna, cu plutele. Aceste excursii au devenit un obicei al grupului lor de amici, cimentîndu-le prietenia și apropiindu-i sufletește. Iar prezența lui Stere era dorită de toți. În 1900 prietenii aflați, în vilegiatură, tot la Văratec, au trăit o spaimă pe care nu au uitat-o. O relatează și Elena Beldie-Stere, și Elena Carp-Ibrăileanu. În toiul unei nopți a izbucnit la mănăstire un incendiu. Soții Stere și-au trezit copiii, scoțîndu-i, înfofoliți, în curte. Ibrăileanu a avut aceeași grijă cu logodnica sa. Și-au scos, toți, lucrurile din casă, în boccele mari și unii priveau înfricoșați spectacolul, iar bărbații dădeau ajutor dacă nu la stingerea incendiului, oricum la potolirea lui. Stere — pentru a nu se întinde incendiul — a rupt ostrețele gardului casei în care locuia, surd la plînsetele măicuței proprietare. Focul

a fost puternic. Au ars clădirea mănăstirii, casele vecine și turla bisericii, topind și clopotele. Casa în care locuia Stere și familia sa a rămas neatinsă de foc încît unii prieteni, sinistrați, luau masa la ei. Cînd lucrurile s-au liniștit, Stere a primit vizita lui Caragiale însoțit de doamna sa și de cei doi copii. De aici, în cîteva trăsuri, au plecat, cu toții, în excursie la Agapia, Stere instalîndu-se, ocrotitor, în vehicol, împreună cu doamna Caragiale și cu un copil al dramaturgului. A fost, în ciuda incendiului, o vilegiatură plăcută, în acest an care inaugura veacul nostru.

Stere era, acum, mult preocupat de chinuitoare întrebări. De fapt, răspunsurile la ele le găsise de foarte multă vreme. Simplu și direct spus, se gîndea care va fi calea de „soluționare" a impasului în care se afla mișcarea socialistă. Fără îndoială, avea, de mult formulate, propunerile sale. Dar nu-i stătea în putere aplicare lor. Aceasta era misiunea liderilor. Iar el, formal, nu era nici lider, nici membru al partidului. Dădea sfaturi, acționa ca eminență cenușie. Dar decizia ultimă nu putea să-i revină. De fapt, nici liderii nu puteau decide imediat, deși ar fi voit-o. Și ei trebuiau să manevreze, abil, pentru a atinge țelul dorit. Hotărîrile lor fuseseră, de fapt, mai demult luate. Ca și Stere, voiau să se desfacă de mișcarea socialistă. Desigur, nu toți. Nici măcar toți fruntașii intelectuali ai mișcării. Dar și în derută nimeni nu mai avea forța necesară să împiedice un deznodămînt previzibil. Muncitorii din partid, sătui de ineficiența tacticii parlamentare a lui Morțun, ceruseră, la congresul al V-lea (aprilie 1898), orientarea activității spre problemele profesionale muncitorești. Gherea a sesizat aici dizarmonia, aproape conflictuală, dintre cele două mari categorii de socialiști, intervenind — împăciuitor — pentru a aplana conflictul. Iar alți muncitori, brusc cuceriți de activitatea electorală, încercară să se organizeze independent, eliminînd din ecuație pe colegii lor străini (necetățeni români). Dizidența, de astă dată creată de unii muncitori, se profila din nou. Și tot amenințător. Diagnosticul lui Gherea, formulat la acest congres, e impecabil: „Fără să fi trecut prin aceeași evoluție (ca a muncitorilor germani și englezi n.m.), muncitorii din România s-au apucat deodată de politică, neglijînd prin asta absolut cu totul organizarea economică. Aceasta e și cauza pentru care a luat naștere în timpul din urmă mica dizidență în partidul nostru. Într-adevăr, o seamă de prieteni vor să facă în capitală un club electoral. Mă mir că nu s-a găsit nici un munci-

tor dintre toți aceștia ca să ceară și organizarea breslelor de muncitori, din care ei fac parte. E prea multă încordare politică! În provincie cluburile trăiesc pe baze șubrede, căci ele au fost înființate într-un moment de entuziasm de cîțiva socialiști binevoitori, cari din diferite motive și nevoi au plecat, lăsînd pe muncitori să conducă singuri organizația lor politică. E foarte greu ca un club socialist să poată trăi. Dovadă avem clubul muncitorilor din Brăila și multe alte cluburi, care au căzut tocmai din cauză că muncitorii din port n-au fost organizați pe bresle... Oricine știe că prin bresle puternice muncitorii pot să capete treptat-treptat oarecare îmbunătățiri. Pentru socialism, organizarea muncitorilor în bresle puternice aduce un folos nemărginit de mare, căci, după un an, doi, fatal acele bresle vor veni la socialism... Ca să-i atragi pe muncitori la socialism trebuie mai întîi să fie organizați în bresle puternice. Nu vreau să zic ca să se schimbe tactica politică a partidului, ci înțeleg că să se lucreze mai mult pentru organizarea economică a muncitorilor." [1] Rechizitoriul, e drept, se bucura de adeziunea lui I. C. Frimu și a recoltat chiar o rezoluție aprobatoare. Dar era prea tîrziu. Ca să fi fost util operatorie, această tactică ar fi trebuit aplicată de la început. Acum timpul devenise nerăbdător. Totul trebuia reluat și pornit, cu forțele existente, de la bază. Actualii conducători ai mișcării nu mai puteau fi însă factorii ei exponențiali. Era necesar să cedeze cîrma celor ce aveau energia moral-politică pentru această reevaluare și mutație fundamentală. Și peste un an, deznodămîntul care, oricum, nu mai putea întîrzia, a venit. Veacul al XIX-lea, care se pregătea de plecare, nu putea lăsa, probabil, neîncheiate socotelile în acest plan. Stere avea să joace aici un rol esențial.

Tuturor dificultăților partidului li s-a adăugat o alta, care avea să se constituie în cauza imediată a dezorganizării sale. E vorba de cluburile socialiste sătești în jurul cărora s-au purtat încinse controverse la penultimul congres al partidului. Nădejde, de astă dată cu dreptate, era împotriva organizării cluburilor socialiste la sate. Alți delegați, muncitori și țărani (printre care și I. C. Frimu) pledau în favoarea acestui proiect. Dilema era dificilă. A elimina țărănimea din activitatea unui partid socialist dintr-o țară agrară era, negreșit, o aberație care, înfăptuită totuși, ar fi paralizat practic activitatea socialismului românesc. Mai

[1] *Documente din istoria mișcării muncitorești în România, 1893—1899*, Editura politică, 1969, p. 578.

ales că acest partid se făcuse cunoscut în mișcarea socialistă internațională prin insistența cu care demonstrase rațiunea socialismului în țările agrare și posibilitatea atragerii țărănimii în sfera militantismului socialist. Dar extinderea activității socialiste la sate constituia — știau toți — un mare pericol. Chiar de ar fi fost ponderată și ar fi evitat, scrupulos, orice revendicare turbulentă, guvernanții de orice culoare politică nu puteau tolera astfel de activități. Sectorul agrar era, atunci, dificultatea esențială a economiei românești, cu repercusiuni catastrofale pe plan social și politic. Orice acțiune de luminare a țărănimii despre drepturile ei era considerată, deci, o tentativă de instigare la nesupunere și răzvrătire, fiind cu asprime sancționată. Pericolul pentru mișcarea socialistă era foarte grav. Gherea, în cuvîntul său la congres, a propus ceea ce credea a fi o soluție intermediară. Pleda, prudent, pentru acțiuni menite „a ajunge ca instituțiile democratice ale țării să devină o realitate și pentru țărani... Acest program e foarte modest la prima vedere, dar colosal de important în fond. El poate să ajungă încă pentru mai mulți ani.“ Dar nu uita să atragă atenția: „Frazele obișnuite revoluționare care aduc efecte foarte încete în oraș pot să devină foarte primejdioase la sate. Acolo trebuie foarte multă prudență și foarte mult tact. Apărînd interesele țărănimii în marginile instituțiunilor democratice existente, socialiștii vor avea țărănimea de partea lor și atunci vor deveni în adevăr o putere politică.“ [1] A mai vorbit o dată, cam în același spirit, semn că voia să aducă disputa pe un făgaș al cumpănirii chibzuite. Spera Gherea că, odată intrați în sate, activiștii socialiști vor fi tolerați sau a fost silit să adere la această soluție numai pentru a curma disensiunile din congres și, desigur, din partid? Greu de spus. Dar lucrurile în partid ajunseseră la o tensiune care nu mai putea fi stăpînită. Propagandiștii socialiști pătrunși în sate, indiferent dacă au prezentat un program maximal sau minimal, au constituit focare de contestare a ordinii existente.

Și, cum s-a prevăzut, odată începută activitatea lor, fenomenul a căpătat proporții de necontrolat. Doi militanți, Th. V. Ficșinescu (un student) și muncitorul strungar I. T. Banghereanu (membru în Consiliul general al partidului), conduceau activitatea care mergea atît de bine încît în toamna lui 1898 funcționau 300 cluburi țărănești în Vlașca, Olt, Romanați, Argeș, Dîm-

[1] *Ibidem*, p. 582—583.

bovița, Buzău. S-a elaborat un *Statut model al cluburilor muncitorilor plugari*, s-a organizat o consfătuire, la București, cu delegații acestor cluburi, recomandîndu-se, din nou, multă prudență. Cei doi militanți însărcinați cu conducerea acestei activități incendiare erau vădit depășiți, și cereau conducerii partidului — insistent — sfaturi și directive. Ba chiar au propus convocarea unui congres extraordinar al partidului, care să ia decizii în legătură cu activitatea socialistă la sate. Constantin Titel Petrescu (în cartea sa din 1944, *Socialismul în România*) știa că a avut loc la București o consfătuire intimă „ale cărei ecouri n-au pătruns niciodată în opinia publică". Au participat la ea cîțiva lideri (Gherea, Morțun, soții Nădejde, frații Radovici, George Diamandy, I. C. Atanasiu, Deodot Țăranu, I. Vasiliu, Banghereanu și Ficșinescu). Important e faptul că la consfătuire — desfășurată în trei seri consecutiv din decembrie 1898, în casa lui V. G. Morțun — a participat și Constantin Stere. Și aceasta în ciuda faptului că avocatul de la Iași nu era, oficial, nici lider și nici membru al partidului. C. Titel Petrescu știa că la această consfătuire desfășurată „în trei memorabile seri", nu s-a ajuns la nici o decizie. Toți credeau că trebuie acordată o sporită atenție mișcării socialiste țărănești pentru a preîntîmpina acte de revoltă. Dar decizii nu s-au adoptat. De fapt, discuțiile ar fi apucat „pe un drum pieziș" cînd Morțun, pretextînd pericolul iminent constituit de cluburile țărănești, a propus, pur și simplu, „dizolvarea partidului iar elementele valoroase să treacă în Partidul Liberal". Nimeni n-a acceptat propunerea lichidatoristă a lui Morțun, Gherea demonstrînd — calm, persuasiv și argumentat — eroarea acestui punct de vedere. „Însuși Stere... se declară împotriva trecerii la liberali." [1]

Așadar, eroul nostru devenise un factor — important — de opinie în partid și în afara lui. Practic, după mutarea soților Nădejde la București, Stere era considerat liderul, de fapt, al socialiștilor ieșeni. Avea prestigiu intelectual, avea un trecut care impunea și, de aceea, cuvîntul lui era ascultat. Aceasta în ciuda faptului că profesa, deschis, poporanismul său. În octombrie 1898 Lascăr Veniamin — unul dintre foștii fruntași ai clubului socialist ieșean, ales chiar odată deputat și invalidat de Cameră, stabilit acum, ca profesor, la Bîrlad — scriindu-i lui Ibrăileanu se interesa ce face „apostolul poporanismului" [2]. Ionel Brătianu,

[1] Const. Titel Petrescu, *Socialismul în România*, 1944, p. 132—133.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, Ed. Minerva, 1973, p. 415.

cu aspirații spre cucerirea șefiei în Partidul Național Liberal, începuse constituirea unei grupări a tinerimii de stînga care să restructureze și să regenereze partidul prin răsturnarea lui Sturdza și înlăturarea aripii — bătrîne — a ruginiților de dreapta. Se știa că de prin 1898, la București, în fiecare sîmbătă erau programate ședințele unui cenaclu de dezbateri politico-ideologice la care luau parte elemente ale tineretului din stînga liberală (Ionel Brătianu, C. Băicoianu, dr. Const. Angelescu, G. Saita, N. Coculescu, Emil Frunzescu). La aceste dezbateri au participat și socialiștii V. G. Morțun și Al. Radovici [1]. Stere intra și el în vederile lui Ionel Brătianu, căruia i se vorbise de „siberian" și avea cunoștință de ideologia lui poporanistă. De aceea, voia să-l coopteze printre ai săi. În a doua jumătate a anului 1898, în vizită fiind la Iași, Ionel Brătianu (care era, din martie 1897, ministrul Lucrărilor publice) l-a cunoscut pe Stere. Întîlnirea a avut loc în casa liderului liberal ieșean, prozatorul Nicolae Gane. L. Leoneanu povestește episodul într-un manuscris pe care l-am citit în 1970 — depus azi, în Arhiva I.S.I.P. [2]; iar în romanul lui Stere scena acestei memorabile întîlniri e, de asemenea, foarte plastic evocată. Brătianu i-a solicitat, deschis, lui Stere intrarea la liberali. Stere nu a respins, în principiu, propunerea, dar a formulat condiții prealabile: înfăptuirea, de către liberali, a celor două mari reforme social-politice (exproprierea latifundiarilor și votul universal). Brătianu, nu a respins — nici el — aceste condiții, i-a mărturisit la rîndul lui, că acestea constituie și idealul său politic, dar sînt necesare atente pregătiri preliminare. Pentru aceasta, tocmai, dorește să-și alcătuiască o grupare de tineri inteligenți, onești și de stînga, cu ajutorul cărora să poată cuceri conducerea partidului. Numai după aceea, consolidat în fruntea puternicului partid liberal, putea înfăptui visatele reforme. În cadrele acestei grupări îl invita și pe Stere, asigurîndu-l că opinia sa va fi ascultată și respectată. Stere i-ar fi promis colaborarea. Dar, date fiind realele deosebiri de vederi, pactul colaborării ar fi fost limitat în timp, pînă la înfăptuirea celor două mari reforme, partenerii fiind apoi liberi să-și aleagă drumul politic. După această înțelegere, afirmă sursa mea de informație, ar fi urmat celelalte, cu Morțun, Al. Radovici și Georges Diamandy. E probabil că relatarea aceasta, în general creditabilă, e ușor exagerată. Cu siguranță că tînărul

[1] M. Theodorian-Carada, *Efemeride*, p. 141.

[2] L. Leoneanu, *Amintiri din lumea scrisului*, Arhiva ISIP, Fond XV, dosar 1406.

Brătianu îi cunoștea pe Morțun și Radovici dinainte, cu cel dintîi aspirantul la șefia partidului liberal, fiind chiar bun prieten. Apoi, era Stere atît de naiv, încît să creadă în posibilitatea înfăptuirii imediate a celor două reforme, ca apoi să se poată desface — politic — de gruparea tînărului Ionel Brătianu? De fapt, se angaja pentru o colaborare de lungă durată. Dar înțelegea să-și asigure un anume statut autonom care să nu-l absoarbă cu totul în grupul cu care colabora. Iar pentru aceasta cedările imediate și integrale erau contraindicate. Ionel Brătianu trebuia făcut să înțeleagă că tratează cu o personalitate, condusă de principii ideologice inflexibile, și nu cu un candidat oarecare la înalte funcțiuni politice într-un partid puternic și de viitor. De aceea, tocmai, la amintita consfătuire a liderilor socialiști din decembrie 1898, Stere s-a pronunțat împotriva propunerii lui Morțun de dizolvare a partidului socialist și înregimentare la liberali. I se părea, cu siguranță, că renunțarea e prea grăbită, periclitînd astfel garanțiile promise de Brătianu. Tratativele de colaborare cu liberalii mai trebuiau, socotea, prelungite, încît Brătianu și — prin el — oculta și chiar grupul lui D. A. Sturdza, să realizeze că atragerea foștilor socialiști e în avantajul Partidului Liberal și, nicidecum, a celor ce se pregăteau să părăsească P.S.D.M.R. Sub raport tactic, planul lui Stere era perfect și, incontestabil, superior strategiei imaginate de Morțun, care nu urmărea decît dobîndirea rapidă a unui loc de deputat și ministru într-un guvern liberal. Din păcate, Morțun și ceilalți (Radovici, Diamandy) nu se puteau pune de acord cu Stere (nici nu se prea agreau), crezînd total în promisiunile tînărului Brătianu, ai căror secondanți (și prizonieri) erau de pe acum. Așa stînd lucrurile, lui Stere îi convenea, deocamdată, să sprijine opiniile lui Gherea, amînînd — cît se putea — decizia retragerii. Pentru că, știa bine, nici grupul Morțun nu putea părăsi oricum partidul socialist, ci numai (așa prevedeau termenii înțelegerii cu Brătianu) prin desființarea oficială a P.S.D.M.R. Din păcate, dorita de Stere tergiversare avea să fie grav primejduită de precipitarea evenimentelor politice.

Deocamdată, Stere a fost solicitat, în octombrie 1898, să accepte o demnitate politico-administrativă: aceea de consilier în Consiliul comunal al orașului Iași. Era, firește, o demnitate modestă, cu atribuții mai curînd administrative. Dar era cea dintîi solicitare și nu o putea refuza pentru că se încadra în stipulațiile acordului încheiat cu I. I. C. Brătianu. Țara era condusă de guvernul liberal D. A. Sturdza care revenise în fruntea cabi-

netului (după paranteza guvernului P. S. Aurelian) în martie 1897. Potrivit legii, trebuiau convocate alegeri comunale în toată țara. Guvernarea liberală se apropia de sfîrșit, și Sturdza, rău compromis politic, avînd de biruit coaliția conservatorilor și a disidenților liberali (grupul N. Fleva și cel al lui P. S. Aurelian), trebuia să-și asigure, cu orice preț, victoria în aceste alegeri. Avea nevoie, totodată, ca aceste alegeri municipale să-i consolideze prestigiul politic. Mârzescu, ministru în guvernul Aurelian, îl părăsise pe fostul său șef și se alăturase lui Sturdza. Iar premierul dorea să demonstreze că al doilea club liberal din țară se află, disciplinat, de partea sa. De aceea, tocmai, Sturdza a ținut să rostească, în preajma acestor alegeri, un discurs în fosta capitală a Moldovei, de aceea i s-au trimis, de la Iași, telegrame de solidarizare. Sturdza avea nevoie, prin aceste alegeri, de o recunoaștere publică a șefiei sale necontestate în partid. Spera, de asemenea, să obțină, în acest fel, prelungirea guvernării care, de abia în octombrie 1899, ajungea la legiuitul soroc de patru ani. Aflîndu-se de pertractările lui Ionel Brătianu cu unii fruntași socialiști, Sturdza și ai lui au fost convinși, ca în unele orașe „mai dificile", pentru sporirea electoratului, să fie incluși, pe listele liberale, și cîțiva socialiști. Orașele desemnate au fost Iași, Ploiești, Galați, Vaslui (iar candidații socialiști au fost Stere, C. Crupenski, I. Radovici, I. C. Atanasiu și I. Vasiliu). Gh. Mârzescu, care fusese ministru în guvernul P. S. Aurelian, era acum senator al Iașului și unul dintre — împreună cu Petre Poni și N. Gane —, liderii clubului politic liberal ieșean. El s-a adresat lui C. Ghilimoglu (membru al partidului socialist) pentru a-i comunica lui Stere că i se cere să figureze, alături de un alt socialist, pe lista candidaților liberali pentru aceste alegeri comunale. Faptul avea precedent. Al. Radovici candidase pe lista liberală, la alegerile comunale din 1897, și devenise chiar primarul orașului Ploiești. Partidul Socialist își dăduse acordul și Radovici a declarat, public, că se consideră numai „împrumutat liberalilor", el continuînd a fi membru al Comitetului Executiv al P.S.D.M.R. Stere știa deci că propunerea, venită prin Ghilimoglu, va fi agreată de partidul socialist. „Disciplinat", a răspuns că acceptă, în principiu, propunerea, dar, deși nu e înscris în partid, cere avizul conducerii sale. I-ar fi dezvoltat lui Ghilimoglu următoarea alocuțiune: „Ideea este acceptabilă. Eu nu sînt membru al partidului, dar nu pot lucra decît cu socialiștii. Concepția mea mă îndepărtează de conservatori și junimiști și mă apropie de liberali. De aceea

socot că e bine ca Ioan Nădejde să convoace la Iași o întrunire intimă a prietenilor voștri, care să studieze chestiunea și să hotărască." Consfătuirea s-a ținut într-una din sălile hotelului Traian și la ea ar fi participat Stere, Gherea, Nădejde, frații Radovici, Dionisie Many, G. Diamandy, Const. Crupenski, I. Vasiliu, C. D. Anghel și încă alții. Discuțiile au fost încordate. Gherea, înțelegînd unde va duce colaborarea aceasta „temporară", se împotrivea. Nădejde, conciliant, a sfîrșit prin a se supune majorității, considerabil influențată de Stere. S-a convenit, finalmente, asupra unui cartel cu liberalii la *aceste* alegeri, cu condiția, expres formulată, a neacceptarii nici unei demnități oficiale de către candidații socialiști. Aceștia, în eventualitatea alegerii lor în calitate de consilieri, trebuiau să îndeplinească numai oficiul util de „simpli controlori ai acțiunei edilitare de la Comună". Stere a acceptat această formulă. [1]

I-a comunicat deci lui Mârzescu, pe aceeași cale, că propunerea de a figura pe lista liberală de alegeri îl onorează. Alegerile fuseseră stabilite pentru ziua de 1 noiembrie 1898, în jurul lor ducîndu-se, ca de obicei, o aprigă bătălie. Mârzescu, lipsit de un organ de presă, (pentru că *Evenimentul* lui G. Scorțescu, devenit flevist, era potrivnic guvernului Sturdza), editează un cotidian propriu, cu neinspiratul titlu *Propaganda*. Îl combăteau aprig, la Iași, *Evenimentul* și *Opinia* lui Bădărău (intrată, ca toți foștii radicali, în gruparea takistă a conservatorilor). De la București guvernul era atacat (deci și *Propaganda* lui Mârzescu) de ziarele dizidențelor liberale, *Drapelul* (aurelianist), *Dreptatea* (flevist) și *Epoca*, ziarul conservator condus de N. Filipescu. Uzanțele cereau ca lista candidaților să fie aprobată la o ședință a clubului politic local. Aceasta a avut loc în seara zilei de 19 octombrie, cînd „D. Mârzescu a esplicat adunării rațiunile pentru cari Comitetul Electoral a consimțit să primească candidatura a doi luminați socialiști. În Partidul Liberal, a zis d. Mârzescu, stă ca o dogmă politică, *libera cugetare*. Toate ideile, toate teoriile, toate sistemele de guvernămînt pot să se discute, A ne lumina unii pe alții și a ne convinge reciproc: iată rațiunea decisivă ce ne-a făcut pe noi național-liberalii să întindem o mînă amicală socialiștilor, precum odinioară am întins-o radicalilor, cari azi se găsesc pre-

[1] C. Săteanu, *Cine a propus trecerea socialiștilor la liberali. Interviu cu d. C. Ghilimoglu*, *Adevărul*, an 49, nr. 15814 din 8 august 1935.

făcuți și schimbați în conservatori." [1] Cît de idilic sună această declarație de principiu inserată într-o gazetă liberală oficială! Și, totuși, peste nici trei luni, această dogmă a liberei cugetări va fi suspendată și „mîna amicală" se va transforma în instrument de represiune împotriva socialiștilor și a partidului lor. Cei doi candidați socialiști — anunțați ca înscriși pe lista liberală a Colegiului I — erau C. Stere și C. Crupenski. A doua zi, același cotidian, comentînd această înțelegere electorală cu socialiștii locali, preciza: „Dovada cea mai evidentă despre aceasta este și faptul că primirea a doi socialiști pe lista național-liberală s-a făcut *absolut fără nici o condiție* și fără măcar ca această conlucrare să poarte numirea de alianță. Socialiștii se vor bucura de cea mai deplină libertate de gîndire și acțiune. Ei vor putea emite orice păreri, propune orice măsuri și Partidul Național Liberal îi va sprijini cu căldură îndată ce va fi vorba de un folos general, de binele public. Vor fi liberi de a sprijini administrația comunală sau de a o critica, ori combate, cînd vor crede că trebuie s-o facă. În fine, cei doi socialiști puși pe lista național-liberală vor putea servi și ca un excelent element de control." [2] Sigur că, tot ca de obicei, lista candidaților liberali la cele două colegii orășenești a trezit multă animozitate. Mai întîi în clubul liberal ieșean. Pentru că includerea celor doi socialiști a dislocat doi candidați liberali cu stagiu și, deci, cu drepturi. *Evenimentul*, de pildă, știa că un N. Constandachi a cerut să devină ajutor de primar, dar a fost refuzat. Imputări și dezaprobări, deloc surdinizate, s-au făcut auzite. Apoi au reacționat violent gazetele locale adversare. „Alianța, scria *Evenimentul* — deocamdată calm, dar replicînd articolului din ziarul lui Mârzescu citat mai sus — s-a făcut numai cu condițiunea celor două locuri ce s-au dat socialiștilor și nemic mai mult. Organul ocultei din localitate chiar se fălește cu aceea că n-a fost silit să facă oarecari concesiuni, că alianța s-a făcut fără nici o condițiune, fără a se alcătui un program, fără ca socialiștii să impuie măcar una din revendicările ce cer pentru comună. Atunci alianța aceasta devine chiar neînțeleasă... Spunem că rău au făcut prietenii noștri socialiști cînd s-au hotărît

[1] *Adunarea generală a Clubului Național-Liberal*, *Propaganda*, I, nr. 89, din 20 octombrie 1898.

[2] *Candidații Partidului Național-Liberal*, *Propaganda*, I, nr. 90 din 21 octombrie 1898.

a da concursul lor ocultei." [1] Iar *Opinia* îl injuria, neobosită, pe Stere, acuzîndu-l că e un transfug care „s-a dat mai întîi pe lîngă dl. Panu, pentru un interes, apoi a curtenit pe junimistul Missir, pentru un altul, și acum se vinde liberalilor" [2]. Și atacurile de abia începeau, sporind cu vremea, în violență și josnică injurie.

Cu cîteva zile înaintea alegerilor, clubul liberal ieșean a organizat o mare întrunire electorală, la care au luat cuvîntul liderii locali și unii candidați. După N. Gane și Gh. Mârzescu, i s-a dat cuvîntul lui Stere. Discursul lui a fost lung, a fost reprodus aproape în întregime și unele opinii exprimate acolo au contrariat. A început prin a declara că s-a alăturat liberalilor, la aceste alegeri, pentru a răspunde apelului lansat, la Iași, tineretului de către Dimitrie A. Sturdza: „Dacă mă vedeți aici e că am răspuns acestui apel, e că m-am hotărît a nu rămînea răzleți și stingheri cu totul în afară de cele două partide istorice, mulțumindu-ne a critica activitatea lor, fără a înrăuri mai deadreptul mersul afacerilor publice. Eu personal, ca concepție asupra lumei și vieței, am fost întotdeauna, sînt și voi rămînea socialist, însă deși am perfectă considerație personală pentru conducătorii socialismului român n-am împărtășit vederile lor și tactica politică pe care o urmează sau, cel puțin, au urmat-o pînă acum și care-i condamnă la pasivitate. Sînt astăzi cu atît mai fericit, cînd toți socialiștii din localitate și mulți dintre acei democrați înaintați cari nu împărtășesc pe deplin vederile socialiste și cari au rămas pînă acum în afara grupărilor politice socialiste s-au hotărît să intre în luptă alături cu acela din partidele istorice care reprezintă în țară la noi ideea progresistă și democrată." Urma apoi, repede și în contradicție cu ceea ce spusese atunci cînd se declarase socialist, o infirmare a însăși rațiunii existenței unui partid socialist în România: „La noi în țară față cu lipsa proletariatului industrial și imposibilitatea dezvoltării lui chiar în viitor, prin politica noastră internă nu putem urmări decît reformele practice pentru înălțarea nivelului economic, cultural și politic al țărănimei, singura clasă în adevăr muncitoare la noi. Românii nu pot lua asupra lor inițiativa unor noi forme sociale și a le impune Europei; fatalimente noi ne supunem formelor sociale la care ajunge Occidentul civilizat. Dar dacă prin politica noastră internă nu putem con-

[1] G. (pseudonimul lui G. Scorțescu), *Alegerile și socialiștii*, *Evenimentul*, V, nr. 1657 din 24 octombrie 1898.

[2] Apud *Mărșăvii radicale. Propaganda*, I, nr. 92 din 23 octombrie 1898.

tribui direct la mersul evolutiv al omenirii spre progres, putem face aceasta în politica noastră externă." Rolul României este, socotea, acela de avangardă a Europei spre Orient. Şi, cu această ocazie, ţinea să-şi afirme filodinasticismul său. Pentru că, nu-i aşa?, cine îşi putea asuma responsabilitatea unei astfel de politici externe active? Desigur, regele. „Acest factor este regele. Prin urmare, toată democraţia română nu poate refuza concursul ei loial acestui monarh, oricare ar fi concepţiile noastre abstracte şi vederile noastre teoretice." După care revenea la ideile sale despre rostul (pentru el incert şi cam superflu) al partidului socialist la noi: „În această situaţie e lucru vădit că socialiştii nu pot forma un partid revoluţionar pe care l-ar despărţi de celelalte partide o prăpastie de netrecut. Socialiştii nu pot să fie decît un partid de reforme pacinice şi realizabile în folosul muncitorimei române reale, ţărănimea. Deci socialiştii fatal trebuie să colaboreze cu celelalte partide democratice şi progresiste din România. Dacă ar fi existat în momentul acesta, la noi, un partid sincer şi francamente radical, noi am fi obligaţi să mergem cu acest partid. Desfiinţîndu-se însă partidul acesta, a trebuit să ne adresăm aiurea." Singura opţiune valabilă e deci colaborarea cu Partidul Naţional Liberal care încarnează, la noi, „ideea progresistă şi democratică". Şi adăuga că programul acestui partid ar fi „atît de larg încît dacă generaţia noastră va reuşi să-l realizeze pe deplin va putea cu conştiinţa împăcată să lase urmaşilor mergerea înainte". Aici exagera evident (din motive electorale?). Pentru că dacă actualul program liberal ar fi fost atît de încăpător, atunci de ce îi ceruse lui Ionel Brătianu, drept condiţie a colaborării, realizarea celor două mari reforme, fără de care reînnoirea ţării nu se putea nici măcar imagina? Apoi, polemizînd cu radicalii care s-ar fi contopit în masa conservatoare, considera că „socialiştii şi toţi democraţii înaintaţi să se folosească pentru activitatea lor viitoare de această experienţă, să nu cadă în greşala radicalilor şi să înţeleagă că ei trebuie să formeze aripa stîngă a marelui partid progresist, grosul căruia formează Partidul Liberal— se înţelege, păstrîndu-şi indicvidualitatea şi independenţa fără să renege nimic din principiile lor. Dacă vom lupta alături cu liberalii, vom putea contribui la realizarea mai grabnică a acelor puncte din programul lor care sînt comune tuturor democraţilor din România, dar pe care liberalii îl consideră numai ca un ideal

mai îndepărtat, cum este votul universal, autonomie comunală, reforma sistemului de impozite etc."

Această din urmă precizare despre păstrarea independenței de principii a socialiștilor, chiar încadrați în Partidul Liberal, amintește de unele din stipulațiile înțelegerii sale cu Brătianu. Stere se dovedește a fi, deci, consecvent cu sine. Numai că în chiar cutele acestei consecvențe sălășluiește, mirare, naivitatea, ca să nu folosim un termen mai drastic. Cum putea crede un om care se considera militant politic că socialiștii intrați în Partidul Liberal, chiar „formînd aripa stînga a marelui partid progresist", își vor putea menține „individualitatea și independența"? Credea cu adevărat în această posibilitate sau făcea o astfel de declarație de conivență cu fruntașii liberali și pentru liniștirea acelor socialiști care nu acceptau abandonarea partidului? E probabil că în această declarație de principiu se afla o cîtime de conivență politicianistă. Dar, dincolo de aceasta, fundamentală e aici convingerea că statutul de autonomie al socialiștilor în partidul liberalilor ar fi posibil și necesar de menținut. Această convingere iluzorie pune sub semnul îndoielii vocația sa de om politic. Avea naivitatea să creadă că poate să-și apere convingerile doctrinare chiar în interiorul structurilor compozitului, puternicului Partid Liberal. Această — cum să-i spunem? — inocență avea să-i aducă, după cîțiva ani, amarnice deziluzii. Dar e cu adevărat om politic un militant care pornește la drum cu asemenea — vorba lui Maiorescu — iluzii fără trup?

În sfîrșit, discursul lui Stere (cel mai important din cîte rostise de cînd se stabilise în țară, avînd oarecum un caracter inaugural pentru „liberalizarea" sa) se încheia cu asigurări, angajamente și apeluri: „Eu și amicul meu Crupenschi, primind candidatura noastră în consiliul comunal liberal, înțelegem foarte bine că nu putem fi acolo *reprezentanți ai muncitorimei*, fiindcă nu muncitorimea ne va alege, dar putem fi și vom fi acolo *advocați ai muncitorimei*. Și ne adresăm către tineretul cult al acestui oraș, de cultură. Dacă nu putem reprezenta muncitorimea, suntem îni realitate reprezentanți ai tinerimei, cu aspirațiile ei idealiste și, dacă vreți, chiar cu visările ei umanitare." [1] În sfîrșit, a mai cuvîntat odată la o întrunire din 30 octombrie, tot în sala Pastia,

[1] *Întrunirea noastră*, *Propaganda* (supliment), I, nr. 75, din 28 octombrie 1898.

rostind un tipic discurs electoral, polemizînd cu conservatorii, cu foștii radicali (cu deosebire, desigur, cu Al. Bădărău) și pledînd pentru programul liberal.

În seara de 1 noiembrie oficialitățile liberale locale și candidații au așteptat rezultatul alegerilor la primărie. Votul a fost favorabil — se putea altfel? — guvernamentalilor (612 față de 462 obținute de conservatori). La clubul național-liberal a avut loc, firește, o manifestare cu aclamații. Au vorbit, mulțumind, N. Gane, Gh. Mârzescu și Stere al nostru. Ziarul liberalilor ieșeni ținea să precizeze: „O excelentă impresie a făcut asupra tuturora concursul și devotamentul tinerilor socialiști și democrați, cărora le revine o parte din succesul de ieri. Partidul socialist a inaugurat ieri cu demnitate intrarea lor în luptele politice. La primărie, în momentul proclamării votului, toată lumea a fost de acord pentru a recunoaște aceasta și numeroase strigăte de «trăiască socialiștii» s-au auzit.“ [1] Ceva mai ridicol și mai cinic decît aceste urale nici că se putea. Mai ales dacă se ține seama de prigoana împotriva socialiștilor dezlănțuită de liberali pe la sfîrșitul lui ianuarie 1899. Sinceritatea eroului nostru tindea să capete, chiar de la început, inevitabile accente de mascaradă.

O lună aproape s-a scurs de la data alegerilor pînă la constituirea, ca organism oficial, a Consiliului comunal. În aceste săptămîni factorii interesați se agitau de zor. Guvernul gafeurului Sturdza devenise ținta unor atacuri concentrate și, în culise, se pregăteau replici și contraatacuri. În aceste săptămîni, grele și pentru guvern și pentru socialiști, s-a produs o schimbare semnificativă în statutul de consilier al lui Stere. Cum se știe, în consfătuirea liderilor socialiști care a avut loc, probabil, în a doua jumătate a lui septembrie — prima decadă a lui octombrie, lui Stere i se îngăduise să candideze pentru mandatul de consilier în Consiliul comunal. Tratativele purtate în aceste săptămîni l-au pus în situația de a depăși limitele consimțămîntului primit. Simplu spus, i s-a propus să accepte funcțiunea de ajutor de primar. E probabil că recomandarea a venit de la Brătianu și factorii de putere liberală din Iași au acceptat propunerea, anunțîndu-l pe Stere. A acceptat. Întrebarea e dacă a consultat și fruntașii socialiști din București pentru că depășea, evident, cadrul înțe-

[1] *Propaganda*, I, nr. 121 din 28 noiembrie 1898.

legerii dinaintea alegerilor și dator era să o urmeze. Nu se știe dacă această consultare s-a produs, deși nu e exclusă deoarece, apoi, nimeni din conducerea partidului socialist nu i-a reproșat nimic. Nu uităm că Stere a declarat, la 24 februarie 1899, într-un interviu acordat lui Mille, că atunci cînd liberalii i-au propus să candideze pe lista lor i-au promis și postul de ajutor de primar. Nu e exclus. Dar nici sigur nu e că lucrurile s-au petrecut cum le relatează „împricinatul". La 26 noiembrie 1898, cînd a fost convocată prima ședință, de constituire, a Consiliului comunal, jocurile fuseseră pregătite în culise. Stere a fost ales în comisia de validare a noilor consilieri. La redeschiderea ședinței, consilierii depun jurămîntul și consiliul alege pe titularii unor funcțiuni. Importantă era, desigur, conducerea primăriei. Gane e ales primar, un C. Săndulescu (tînăr liberal) e ales prim ajutor de primar, iar Stere (la propunerea lui Gane) e ales (cu 15 voturi pentru și patru abțineri) al doilea ajutor de primar. Rostește un mic discurs de gratitudine: „Vă mulțumesc, onorați colegi, cu atît mai mult vă mulțumesc cu cît votul dvs. nu-l iau pentru meritele mele, pînă acum necunoscute, ci ca o manifestare foarte elocventă a generațiilor trecute, care au deja o activitate rodnică, pentru cele tinere; căci dacă e fatal că generațiile se succed, apoi cei bătrîni trebuie să dea concursul celor tineri. Vă mulțumesc și din alt punct de vedere. Partidul Liberal, alegîndu-mă ca ajutor de primar, a dat dovadă că este un partid cu vederi largi, care nu se teme de cuvinte, că nu e un partid fetișist, care să se teamă de etichete; mulțumesc în numele tinerilor pe care îi reprezint aici și vă făgăduiesc că nu voi uita ziua de 1 noiembrie, nici ziua de azi. Voi căuta să fiu demn de alegerea dvs. și de predecesorii mei". E probabil că, într-adevăr, nu a uitat aceste zile. Pentru că ele au marcat debutul în viața politică liberală, începutul triumfului și al calvarului său.

Acceptase să capete, deci, o funcțiune publică, ce-i drept modestă, dar grevată de îndatoriri politice. Situația lui era ciudată. De prin 1895 nu se mai manifestase, publicistic, ca socialist și avea mari rezerve față de partidul socialist. În amintitul interviu acordat lui Mille, declarase că „înainte de alegeri nu făceam politică nici socialistă, fiind în oarecare divergență de idei cu căpeteniile socialiste". Și acum devenise, totuși, reprezentantul socialiștilor în municipalitatea ieșeană, reproducînd situația lui Al. Radovici, la Ploiești, în 1894. Dar Radovici continuase să fie

membru al conducerii partidului socialist, pe cînd Stere nu era nici măcar membru de rînd al acestui partid, iar opiniile sale ideologice divergente erau unanim cunoscute. Dar lui Brătianu i-a convenit ca Stere să fie cooptat ca socialist, și acesta, înțelegînd cum stau lucrurile, și-a îmbrăcat, concesiv, toga roșie, declarîndu-și, în întruniri publice, apartenența la socialism. Poziția lui era, din capul locului, vulnerabilă. Mai vulnerabilă decît a tuturor colegilor săi din municipalitate, care nu aveau parte de o condiție atît de ambiguă precum aceea, neinvidiabilă, a lui Stere. Plictiselile, vrem să spunem sursele de atac, se profilau limpede la orizont încă din momentul instalării „socialistului" în responsabilitățile municipale, într-un oraș cu grele probleme edilitare: lipsa cronică a apei potabile, pavajul deficitar, instalarea tramvaiului electric și încă multe altele. Deocamdată, la 3 decembrie 1898, căzuse în Iași prima zăpadă, anunțînd o iarnă lungă și grea. Pentru eroul nostru va fi și una foarte zbuciumată.

Mai întîi au început complicațiile de ordin, să-l numim, administrativ, care căpătară, imediat, coloratură politică. Încă în prima jumătate a lui ianuarie 1899 cetățenii din mahalaua Tătărași (pentru care Stere, cu societatea „Datoria", întemeiase, în 1894—1895, școli de adulți și o bibliotecă) au cerut modificarea traseului liniei tramvaiului electric. Voiau ca liniile să ajungă și în cartierul lor. Aținați de opoziție, s-au constituit în delegație (ziarele *Evenimentul* și *Opinia* vorbeau chiar de manifestații), protestînd înaintea mai marilor urbei. Lui Stere i se părea exagerată pretenția tătărășenilor pentru că, așa cum demonstrase într-o ședință a Consiliului comunal, prelungirea liniei de tramvai, presupunînd multe exproprieri, ar scumpi enorm întregul proiect. Dar cei din Tătărași nu renunțau la „pretenție", și gazetele opoziției făceau continuu tapaj în jurul acestei măsuri „anticetățenești", sprijinită de un reprezentant al „socialiștilor". Apoi a intervenit un „inflamant" litigiu cu „hala refrigerantă" care, și aceasta, se afla în responsabilitatea celui de al doilea ajutor de primar. Abatorul din Iași fusese dotat cu instalații moderne de congelare a cărnii și tot aici se producea gheață artificială pentru nevoile orașului. Instalația fusese însă prost făcută. În loc de gheață, congelatorul producea un fel de „zăpadă consistentă", iar abatorul se putea lipsi, credea ajutorul de primar, de rigorifice iarna de vreme ce carnea e imediat transportată, în oraș, la măcelării. Cum toată instalația greva serios bugetul

comunei, Stere a dispus suspendarea funcționării întregii instalații pînă în primăvară, timp în care să se facă și reparațiile necesare. Dar aceasta însemna și licențierea tuturor funcționarilor de la frigorifice (cu excepția primului mașinist și a fochistului). S-a declanșat, pe dată, încă un conflict. Degeaba explica Stere, în ședințele Consiliului comunal, rațiunea măsurii adoptate. Opoziția găsise un nou prilej de șicană și îl exploata copios. *Evenimentul* observa, perfid (încercînd, firește, să-i învrăjbească pe mai marii primăriei), că: „D. Sterea, al doilea ajutor de primar, e singurul, din actuala administrație comunală, care s-a *relevat*, lăsînd în urmă pe dl. Săndulescu." [1] Imediat, *Propaganda* a replicat, apărîndu-l pe Stere și arătînd că *Evenimentul* falsifică *Monitorul comunal*, inclusiv, desigur, intervențiile celui de al doilea ajutor de primar în ședințele Consiliului comunal: „Consiliul comunal e de aviz că e un nonsens să cheltuiești zeci de mii de lei ca să produci iarna răceală artificială pentru conservarea cărnei și suprimă aceste cheltuieli, iar *Evenimentul* declară că economia aceasta însamnă suprimarea halei refrigerente." [2] În numărul următor, *Propaganda* deschide ziarul cu articolul de fond, intitulat, în replică, *Adorabil* înfățișîndu-l pe Scorțescu (directorul *Evenimentului*) drept un calomniator pentru că „atribuie toate relele dlor Gane și Sterea, pe care de asemenea cearcă să-i învrăjmășească". Iar neplăcerile, toate cam de același calibru, continuau să vină în avalanșă, însoțite de atacuri agasante. Ele făceau însă parte din apanajul profesiei pentru un om politic, cu funcțiuni edilitare. Și Stere trebuia să se aștepte la ele cînd și-a asumat responsabilitatea oficială. Iar angrenajul, odată pornit, îl punea în cele mai insolite situații. A trebuit, de pildă, să cuvînteze, în numele primăriei (Gane era plecat din oraș), de pe balconul instituției, la ceremonia funerară a fruntașului liberal local Gh. Tacu, vorbind de cinstea (inexistentă), abnegația și moralitatea dispărutului. A socotit chiar că e posibil să introducă, în acest discurs funebru, o idee scumpă lui, care i-a fost adevărata normă de viață: „Nici o picătură, cît de mică, a forței morale nu se poate pierde iar mîne, cînd ne vom întoarce la grijile și munca noastră zilnică, imaginea aceasta de bunătate și credință pentru ideal ne va încălzi și ne va ușura luptele și mizeriile." [3]

---

[1] L. *Adorabil*, *Evenimentul*, an VI, nr. 1721 din 16 ianuarie 1899.
[2] *Cinizm și prostie*, *Propaganda*, an. I, nr. 158 din 19 ianuarie 1899.
[3] *Propaganda*, an I, nr. 164, din 26 ianuarie 1899.

De fapt însă, toate aceste plictiseli și — vorba lui — mizerii trecuseră, repede, pe planul al doilea. Prioritate absolută căpătase, din a doua jumătate a lunii ianuarie, furibunda campanie antisocialistă dirijată chiar de factorii centrali ai guvernului liberal, cu deosebire de ministrul de Interne Mihail Pherekide. Iar Stere, reprezentant al socialiștilor în municipalitatea ieșeană, depindea, ierarhic, chiar de ministrul de Interne. Ambiguitatea condiției sale politice se răzbuna amarnic. Dar nu el o voise și o dorise ca fiind cea mai nimerită? Totul se desfășurase timp de peste două luni calm și în armonie aparentă, fruntașii liberali din aripa stîngă a partidului elogiindu-i mereu pe socialiști pentru cumințenia și spiritul lor de colaborare. Și, deodată, s-a dezlănțuit, pustiitoare, urgia. Opoziția (conservatorii puri cărora li se alăturaseră foștii radicali și takiștii, junimiștii, fleviștii și aurelianiștii liberali) erau de mult în căutarea unui motiv de atac împotriva guvernului Sturdza. Nu-i vorbă, găsiseră destule motive și pînă acum. Unul în plus nu era deloc de lepădat. Mai ales dacă era bine exploatat și ridicat la dimensiunile, amenințătoare, ale unui grav pericol național. Arma de atac împotriva guvernului a fost răzmerița provocată la sate de cluburile socialiste. Și opoziția știa bine că astfel de motive, abil agitate, găsesc audiență la oamenii politici din amîndouă partidele istorice, iar regele (factorul constituțional de care depindea guvernarea), era, și el, cu deosebire sensibil la asemenea „argumente". Campania a fost declanșată de gazetele *Epoca*, *Timpul*, *La Roumanie* încă din decembrie 1898. și e desfășurată tenace, mereu în crescendo. N. Filipescu, directorul *Epocii* (aici lucra, de curînd, și Gh. Panu), om impulsiv și incontrolabil (de abia ispășise cele șase luni de închisoare pentru uciderea în duel a lui G. M. Lahovari), cunoscut „specialist" în organizarea campaniilor politice antiguvernamentale, a pus zel și furie în această nebunească ofensivă. Zi de zi, gazeta sa (secondată de celelalte două) publica articole, pe baza unor stiri inventate, cum că în județele din preajma capitalei țăranii se răscoală, că vor pămînt în proprietate, că alungă arendașii, că ar cere modificarea zeciuelii în favoarea lor (o zecime proprietarului și nouă zecimi celor ce muncesc), că în primăvară nu vor ieși la arat decît în aceste condiții. Satele, toate, erau prezentate ca fiind în clocot, iar țăranii, agitați, ar sta gata să pornească asupra capitalelor de județ și, chiar, a Bucureștiului. „Feriți-vă, Majestate, de focul din Teleorman", avertizase *Epoca*. De fapt, singurul lucru adevărat

era că în aproape trei sute de sate funcționau cluburi socialiste. Propagandiștii răzvrătitori, atîția cîți apăreau, erau agenți plătiți ai opoziției, cu misiunea de a-i aţîța pe țărani pentru a da substanță campaniei împotriva guvernului. La 24 ianuarie 1899, *Lumea nouă* (devenită din noiembrie 1898 din cotidian, săptămînal) povățuia țăranii: „Suntem informați că prin multe sate s-a dat zvon de oamenii arendașilor și proprietarilor cum că socialiștii ar fi făgăduind țăranilor pămînturi, islazuri, dijma din zece una, că ar fi sfătuind pe săteni să-și vîndă pămînturile ce le au pentru că numai astfel ar putea să li se dea altele, că i-ar fi îndemnînd, în sfîrșit, să ia parul pentru a cîștiga cele de mai sus. Vestim pe toți prietenii noștri săteni să se ferească și să ferească și pe alții de asemenea oameni primejdioși. Acești oameni sunt spionii ciocoilor învechiți în zile rele, sunt argații arendașilor și proprietarilor conservatori, cari vor să aţîte pe oameni făgăduindu-le lucruri cari nu li se pot da, spre a provoca tulburări și revoluții, pentru ca apoi oamenii să fie tărîți prin judecăți și închisori... De aceea, prieteni săteni, oricînd veți întîlni oameni cari vă făgăduiesc dijma din zece una și marea cu sarea și vă îndeamnă la răscoală, să știți că aceștia nu sunt socialiști, nici oameni de ai socialiștilor, ci sunt dușmanii drepturilor voastre, sunt oamenii ciocoilor conservatori..." Ziarele liberale filoguvernamentale *(Voința națională*, *Tribuna*, *Liberalul)* afirmau, și ele, că adevărații agitatori, dacă sînt, provin din tabăra opoziției conservatoare. Iar *Dreptatea* flevistă și *Drapelul* aurelianist scriau, nealiindu-se campaniei conservatorilor, că nu cred în realitatea acestor agitații, Independentul *Adevărul*, al lui Mille, scria indignat, la 23 ianuarie 1899: „Campania începută, cu atîta furie, de presa conservatoare în chestia închipuitelor mișcări țărănești aţîţate de socialiști începe să se demaște și să puie Partidul Conservator într-o lumină din cele mai urîte. Scrisori cari au început să ne sosească la redacție și pe care le ținem la dispoziția publicului, arată că agenți conservatori cutreieră satele în cari țăranii s-au organizat strict legal și pașnic și tulbură liniștea printre țărani." Se citează o scrisoare din Alexandria în care se afirmă că, de fapt, „conservatorii cutreieră satele, dîndu-se drept socialiști, și propagă prin cîrciumi ca idee socialistă dijma din zece una."

Scandalul a pătruns, evident, și în parlament. Cum *Epoca* din 18 și 19 ianuarie 1899 anunța, alarmată, că țăranii din patru județe (Teleorman, Vlașca, Romanați, Olt) sînt pe punctul de a

porni răscoala, Morțun, ca deputat socialist, îl interpelează, în Cameră, pe ministrul de Interne, rugîndu-l „să răspundă dacă e ceva adevărat din cele publicate prin acel ziar". Două zile mai tîrziu, la 21 ianuarie, deputatul Missir îl interpelează și el pe M. Pherekide în legătură cu aceeași chestiune. Deși, cu două zile mai înainte ceruse timp pentru studiu, de data asta ministrul răspunde scurt, fără a intra în detalii. Iar răspunsul lui e liniștitor. Nu s-a întîmplat nimic grav și cele ce se petrec nu sunt „de natură a produce o emoțiune publică". Armata, ce-i drept, a fost pusă la dispoziția autorităților. Dar numai pentru a le feri de eventuale agresiuni. Oricum, ordinea a fost restabilită peste tot și justiția cercetează faptele. (În Senat, la o întrebare a lui Andrei Vizanti, ministrul răspunde în același fel). Deputatul Morțun a luat din nou cuvîntul în Cameră, reamintindu-i lui Pherekide că așteaptă răspunsul promis la interpelarea sa, ia act de declarația că situația e calmă, îi cere să se cerceteze cine sînt tulburătorii satelor (cu aluzii directe spre băncile conservatorilor), subliniind că, întrucît știe pozitiv că nu colegii săi de partid au îndemnat țăranii la nesupunere și revoltă, în cazul cînd autoritățile ar constata contrariul, își va da demisia din Cameră și se va retrage din viața politică. Toate ziarele liberale (inclusiv *Propaganda* din Iași) reproduc aceste declarații, le comentează favorabil, condamnîndu-i, încă o dată, pe conservatori că, prin ziarele lor, dezinformează opinia publică, întreținînd în sate o atmosferă de turbulență.

Chestiunea părea închisă. Dar, stupoare, la 23 ianuarie, din dispoziția aceluiași Pherekide, în înțelegere cu ministrul Justiției C. I. Stoicescu, sînt arestați de parchetul Caracal, unde fuseseră convocați, Banghereanu și Ficșinescu, delegații socialiștilor pentru organizarea cluburilor sătești. Mare emoție și mirare. Mai ales că de îndată sînt pornite perchezițiile în toate cluburile socialiste din țară (inclusiv în cele sătești), sînt confiscate arhive și registre iar mulți militanți socialiști (cu deosebire din mediul rural) sînt arestați. Oscilațiile guvernului în această chestiune par de neînțeles. Dar nimic, de fapt, nu mai era în Partidul Liberal coerent și rectiliniu, factorii de presiune între atîtea grupuri dizidente determinînd acțiuni contradictorii în politica unui guvern efectiv încolțit. *Adevărul* afirmase, la redeschiderea Camerelor legiuitoare, că pînă și Pherekide e înțeles cu bătrînii drapeliști pentru a-l debarca pe premierul Sturdza. Încît nu e exclus, dacă această ipoteză

e valabilă, ca ministrul de Interne să fi acționat astfel pentru a lovi, indirect, în primul ministru. Pentru a spori atmosfera antisocialistă, ministrul de Interne, tot în colaborare cu cel al Justiției, ordonă aplicarea legii expulzărilor din 1881 și unii muncitori, gazetari democrați sau socialiști, fără cetățenie română, sînt expulzați în 24 ore de la emiterea mandatului. Teroarea efectivă, împotriva socialiștilor, crește în intensitate. Pherekide și-a găsit, desigur, argumente la care nici Sturdza, nici Ionel Brătianu nu puteau replica. Și, de fapt, Sturdza nu era mai puțin reacționar decît Pherekide, agreind, deopotrivă, măsurile de mînă forte. Pherekide o fi demonstrat că evenimentele constituie un bun prilej de a aplica mișcării socialiste o lovitură decisivă. Iar, fapt incontestabil, cluburile socialiste țărănești sînt o creație a P.S.D.M.R. Or, acestea, chiar dacă funcționau perfect legal, și nu au provocat răzmerițele de care au fost acuzate, constituiau un mare factor de risc și un pericol latent ce trebuiau lichidate. De aceea, la 25 ianuarie, Pherekide, cerînd o amînare a răspunsului la interpelarea lui Morțun, declară că liniștea e restabilită. Menționează apoi că nici un indiciu nu duce la concluzia că propagandiștii răzmeriței ar fi conservatorii, ci membri ai unui cu totul alt partid, dintre care doi sînt arestați. Aluzia la Ficșinescu și Banghereanu și la întregul partid socialist era străvezie. Iar la 3 februarie, cînd Morțun și-a dezvoltat interpelarea, frumoasă și elocventă, Pherekide a declarat ritos: „Socialiștii sunt cei cari au organizat cluburile de unde a ieșit mișcarea agrară. Declar aceasta sus și tare!... Se poate pînă la un punct tolera doctrinele abstracte, dar cînd ele intră în domeniul faptelor noi avem dreptul să examinăm dacă aceste fapte nu sunt de natură a tulbura instituțiile și liniștea noastră.“ [1]

Soarta partidului socialist era pecetluită. De fapt, era mai dinainte. Și o știau bine deopotrivă Gherea, ceilalți fruntași ai partidului ca și militanții socialiști. Tuturor le era limpede că venise vremea unui sfîrșit de etapă, după care va începe altceva. Lucrurile fuseseră discutate la consfătuirea șefilor partidului de la 23—25 decembrie 1898. E aceea — amintită — la care făcea referire C. Titel Petrescu. S-a păstrat o misivă convocare a lui Gherea către I. C. Atanasiu (purtînd data de 21 decembrie 1898 (care precizează data consfătuirii, participanții și obiectul ei: „Ai primit,

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1899—1900.

probabil, o scrisoare de la Morțun, prin care te invită pe tine, Țăranu și Damian la București, unde are să se țină un fel de întrunire intimă pentru a discuta criza prin care trece partidul socialist. Trebuie să veniți negreșit, dar negreșit, și dacă s-ar întîmpla că Țăranu și Damian nu pot veni, în orice caz tu trebuie să vii fără doar și poate, dar absolut fără dcar și poate. La această întrunire au să vie Stere, Crupenski, Diamandy, Radovici, Nădejde, Morțun, eu etc. Nu-ți scriu nimic nou, pentru că vom vorbi cînd ne vom vedea. Vineri seara trebuie să plecați din Galați, ca sîmbătă dimineața să fiți la București." [1] Cum spuneam, mare lucru nu s-a soluționat la această consfătuire. Important era faptul că propunerea lui Morțun ca toți intelectualii să treacă în bloc la liberali a fost respinsă. Și nu numai de către Gherea. Dar și de Radovici și Stere. Gherea, văzînd că unii dintre participanți erau cu bagajele făcute, a pledat pentru trecerea individuală, sperînd astfel că va evita un transfer global. De reținut e, de asemenea, faptul că Stere al nostru fusese invitat la o astfel de restrînsă consfătuire. La aceea din octombrie 1898, de la Iași, era normal să fi participat deoarece el recomandase convocarea ei întrucît urma să se decidă dacă să accepte sau să refuze invitația de a candida pe lista liberală a consilierilor comunali. Dar la aceasta din decembrie? Să observăm că alături de liderii știuți ai partidului, au fost invitați toți consilierii comunali socialiști aleși pe listele liberale în noiembrie (I. Radovici, C. Stere, C. Crupenski, I. Vasiliu). Stere fusese invitat, cred, în această calitate. Pentru că, deodată, consilierul din Iași devenise o personalitate politică importantă. Dintre toți consilierii comunali socialiști numai el îndeplinea o funcțiune publică administrativă. Iar de la sfîrșitul lui ianuarie 1899 funcția sa de ajutor de primar devenise, cum știm, obiect de controversă și țința unor atacuri concentrice.

Într-adevăr, în ultima decadă a lui ianuarie și, mai ales, după discursul lui Pherekide în parlament, situația lui Stere era foarte incomodă. Cum mai putea reprezenta pe socialiști în Consiliul comunal, în timp ce partidul socialist era prigonit de guvernul liberal? Presa opoziției acuza guvernul pentru colaborare cu instigatorii la răscoala țărănească, întrebînd ce mai caută acești „împrumutați" în organisme politice oficiale după ce chiar ministrul de Interne i-a demascat. *Opinia* lui Bădărău observa că „în timp ce Banghereanu și Ficșinescu putrezesc pe paiele umede ale în-

[1] I. C. Atanasiu, *Mișcarea socialistă*, 1932, p. 336—337.

chisoarei din Teleorman, colegii lor din comitetul central socialist se rățoiesc cu havane în gură prin landoanele municipale (aluzia la Stere e străvezie, n.m.), aleargă după audiențe la palat și interviuri pe la infamele gazete reacționare... Se scoboară dl. Sterea din stepele siberiene ale Rusiei și vine pînă-n valea Bahluiului ca să proclame că să aliază cu partidul colectivist care este un partid de progres!... *Progres*! răspunde ecoul de la clubul muncitorilor din strada Doamnei, progres îngână încet acustica restaurantului din gara Ploiești... Aventurieri ai cugetărei, grupul lor nu poate întreprinde decît aventuri... Căci din aventură, dl. Sterea a ajuns ajutor de primar și mîne, poate, prefect de poliție." [1] Lumea interesată se întreba ce va face Stere: va rămîne, imperturbabil, în post sau va demisiona? Se zvonea că demisia e iminentă, o adevărată polemică încingîndu-se în jurul acestei ipoteze. La 2 februarie *Evenimentul* scria: „Întîlnesc pe d. Sterea, ajutor de primar, la ușa primăriei. La întrebarea noastră întrucît sunt de adevărate zvonurile despre demisia dsale din ajutoria de primar, în urma campaniei în contra socialiștilor, d. Sterea, zîmbind, ni spune că nu poate da nici un răspuns.

— Ce credeți despre răscoalele țărănești și de goana dezlănțuită împotriva socialiștilor?

— Convingerea mea este că n-au fost răscoale și nefiind răscoale n-au fost nici instigatori — aștept cu toată încrederea rezultatele anchetei." [2] Zvonurile se vor confirma. Dar interviul era o invenție. De aceea a fost dezmințit, în 4 februarie, de *Propaganda*. În ziua următoare se precizează: „e inexact că dl. Morțun ar fi intervenit pe lîngă domnii Stere și Radovici ca să-și dea demisiile. E inexact deci că dnii Stere și Radovici ar fi refuzat ori primit această cerere; ea n-a existat." [3] Se poate, totuși, ca Stere să fi plecat la București la începutul lui februarie. Oricum, nu a demisionat din funcția ocupată. Dar, cum zvonurile continuau să se facă auzite, la 6 februarie (nr. 218) *Opinia*, bucuroasă foarte, insera știrea: „D. Sterea și-a înaintat astăzi telegrafic, la Ministerul de Interne, demisiunea din postul de ajutor de primar al Iașului. Era și timpul". Pînă și *Dreptatea* flevistă din București știa, la 8 februarie, că Stere „a demisionat telegrafic din acel post în urma declarațiunilor făcute în Cameră de d. Ferekide că

[1] Juvenal, *Aventurile socialiste*, *Opinia*, II, nr. 214 din 31 ianuarie 1899.
[2] Rep., *Interviev expres*, *Evenimentul*, VII, nr. 1734 din 2 febr. 1899.
[3] *Propaganda*, II, nr. 171 din 5 februarie 1899.

socialiștii sunt escroci și că guvernul niciodată nu s-a aliat cu ei." [1] Deziluzie! Stere continua să funcționeze. Patru zile mai tîrziu, *Evenimentul*, exultînd, titra de-a latul întregii pagini „Demisia dlui Sterea", scriind, la sfîrșitul unui articol de fond în care comenta situația imposibilă a ajutorului de primar: „În ultimul moment aflu că d. Sterea și-a înaintat demisia Ministerului de Interne, cel puțin d. Stere a declarat-o la un număr de prieteni. Dacă dl. Sterea nu va dezminți de astă dată zvonul, nu vom putea decît să-l felicităm pentru hotărîrea luată." [2] Replica a venit, firește, în *Propaganda*. Și ea, deși e lipsită, cum se vede, de orice comentariu, limitîndu-se a cita un articol de lege, nu poate risipi zvonurile: „Pentru *Evenimentul*. Legea comunală din 1894. Art. 3 «Primariul și ajutorii își dau demisiunile lor ministrului de Interne. Ei continuă să funcționeze pînă la primirea comunicării ce li s-a făcut pentru acceptarea demisiunii »" [3].De aici se lăsa mai degrabă a se înțelege că Stere a expediat telegrafic demisia și că așteaptă acceptarea sau respingerea ei. În consecință, pînă la adoptarea unei decizii, la ședința Consiliului comunal din 17 februarie Stere a participat. Adversarii erau tot mai iritați. Drept care, la 18 februarie, *Evenimentul* publică o dare de seamă a dezbaterilor ședinței din 16 februarie a Consiliului comunal. Aici un consilier, și el excedat de atîtea zvonuri, l-ar fi întrebat, în plen, despre demisia sa. Stere i-ar fi replicat: „Îmi vine foarte greu să răspund într-un cuvînt, dacă mi-am dat sau nu demisia. E drept că într-un moment am crezut de datorie să-mi dau demisia și am trimis-o la un prieten din București... Acest prieten, după ce s-a consultat și cu ceilalți, a venit azi la Iași și m-a convins să mi-o retrag pe motivul că atît timp cît sunt alesul consiliului și consiliul nu mi-a retras încrederea, n-am dreptul s-o fac. M-am supus și mi-am retras demisia." [4] Dar cine mai putea crede în astfel de relatări contrazise de la o zi la alta? Drept care gazeta flevistului Scorțescu publica, a doua zi, un articol de fond intitulat *Se retrage, nu se retrage*, plictisit și dezamăgit. Dezamăgirea se datora faptului că Stere rămîne în post, acreditînd astfel ipoteza că e un socialist dizident și de aceea nu se supune dispozițiilor partidului. Însă, cum se știe, nu existau astfel de dispoziții, și

---

[1] *Demisia dlui C. Sterea*, *Dreptatea*, an. III din 8 februarie 1899.
[2] *Demisia dlui Sterea*, *Evenimentul*, nr. 1742 din 12 februarie 1899.
[3] *Propaganda*, II, nr. 178 din 14 februarie 1899.
[4] *Evenimentul*, VII, nr. 1746 din 18 februarie 1899.

probabil, nici recomandări în acest sens Dar lumea de bine se aşteptase ca Stere să renunţe — prin demisie — la funcţiunea de ajutor de primar, continuînd să rămînă consilier comunal. Nu a renunţat la nimic. E probabil că sfătuitorul său în această chestiune să fi fost Ionel Brătianu, căruia i-a trimis de nu textul demisiei, oricum un mesaj prin care îi cerea opinia. Iar Brătianu, şi el deranjat de campania dezlănţuită de Pherekide şi Stoicescu, împotriva căreia nu putea acţiona, nu era deloc interesat să renunţe la tinerii de el selectaţi. Ar fi făcut, în acest fel, jocul adversarilor săi din centrul de putere al Partidului Liberal. L-a consiliat, în consecinţă, pe Stere să rămînă la post. Acelaşi sfat, ascultat, l-a dat şi celorlalţi consilieri socialişti.

Dintr-un interviu acordat lui Mille (care a venit, special pentru asta, la Iaşi, la 20 februarie), publicat la 24 februarie, aflăm un răspuns care — în sfîrşit, după atîtea zvonuri — oferă o relatare creditabilă despre controversata situaţie. Întrebat „ce este cu demisiunea dv., de ce aţi dat-o şi cari sunt motivele de aţi retras-o, după cum aţi declarat în Consiliul comunal?“, ajutorul de primar declară: „Intrat (în Consiliul comunal — n.m.) ca socialist, era natural ca să-mi dau demisiunea, atunci cînd d. Pherikide a luat măsurile nedrepte şi nemeritate împotriva socialiştilor şi a organizaţiilor sătesti. Am crezut însă că aceasta ar trebui să fie o măsură colectivă şi, de aceea, pe de o parte am scris celorlalţi consilieri comunali din ţară cerîndu-le avizul, iar, pe de altă parte, văzînd că răspunsurile întîrzie, am trimis demisiunea mea motivată unui prieten din Bucureşti cu rugăciunea să o înmîneze ministrului de Interne. Amicii mei m-au deconsiliat să fac acest pas. În prima linie mi s-a adus argumentul că aici este vorba de o *cestiune locală*, că de liberalii ieşeni nu sunt dezaprobat. Ca argument hotărîtor mi s-a mai dat şi acesta care mi-a făcut să tacă scrupulele mele: sau ai fost ales, mi s-a zis, în urma unui cartel electoral sau nu ai fost ales astfel. În secundul caz, de nu ar fi fost cartel, ar trebui să zici că ai fost ales prin propriile tale puteri, în primul caz însă, existenţa cartelului dezminte cele zise de d. ministru de Interne — şi că aşa este e faptul că liberalii locali niciodată n-au negat existenţa cartelului.“ Mille a perseverat însă, străduindu-se să-l prindă pe intervievat pe picior greşit. Îl întreabă, deci, dacă după măsurile guvernului împotriva socialiştilor, a sătenilor şi

[1] *Evenimentul*, VII, nr. 1746 din 18 februarie 1899.

a libertăților publice (expulzările), nu ar fi avut un „efect salutar" fie „demisiunea colectivă a consilierilor comunali socialiști, fie demisiunea d-tale personală". La care Stere, deloc stînjenit, răspunde: „Față de faptul că niciodată nu am declarat că sînt liberal, că nu sînt înscris în clubul liberal din Iași, că am declarat la alegeri că-mi pun candidatura ca socialist, nu înțeleg cum ar putea fi umbră de o îndoială. De altmintrelea, dacă vreodată voi crede util să intru în Partidul Liberal, voi face-o pe față nefiindu-mi rușine de actele mele." Și cum a fost abordată această chestiune, Mille se interesa ce s-ar cuveni să facă, în condițiile date, partidul socialist. Stere e la început evaziv: „Nici eu nu prea văd clar ce s-ar putea face. De altmintrelea, ceea ce eu cred că s-ar putea întreprinde nu pot spune acum deoarece este vorba ca peste puțin, cînd lucrurile se vor liniști și clarifica, să se convoace un fel de congres al căpeteniilor socialiste din țară pentru a discuta asupra măsurilor de luat." Apoi adăuga, pentru a fi ceva mai limpede, că e necesar să se găsească și să se adopte „o întreagă linie de conduită pe viitor". Mille aștepta să consemneze o opinie mai rezolută în această chestiune. A formulat, deci, în încheiere, o nouă întrebare, la care Stere a răspuns: „Cred că un partid socialist român în sensul occidental nu poate exista la noi, neavînd rațiune de a fi. Dacă dar prin contactul de idei între Apus și noi, e firesc să existe în țara noastră oameni cu idei socialiste, în luptele politice ei nu se pot afirma decît ca o grupare democratică și progresistă, legalistă și pașnică, într-un cuvînt să aibă rolul partidelor înaintate radicale sau extrem liberale din Occident." În sfîrșit, totul era clarificat. Stere exprimă aici ceea ce gîndea mai de mult și opinia sa era destul de concordantă cu aceea a unor „căpetenii socialiste". În rest, condamna vehement toate măsurile punitive adoptate de guvernul liberal, pe care le califica drept ilegale. [1]

Așadar, nedemisionînd din funcțiunile sale, Stere se pregătea să întîmpine viitorul. Spera oare că guvernul acesta va supraviețui multă vreme? E greu de crezut că putea nutri astfel de iluzii, cînd puternica opoziție, coalizată, nu-și contenea ofensiva. Mai ales că, vorba lui P. P. Carp, „nu atît meritele noastre, cît greșelile dlui Sturdza o să ne readucă la guvern". Și Sturdza, gafeur și ghinionist, ajuta, într-adevăr, opoziția. Deocamdată,

[1] Const. Mille, *Un ajutor de primar socialist. Interviu cu d. C. Stere*, *Adevărul*, an XII, nr. 3447 din 24 februarie 1899.

pînă la ghinionul fatal, Stere devine și obiect de dezbateri parlamentare. T. Maiorescu rostește un amplu discurs în Senat, la 15 februarie 1899, făcînd un drastic rechizitoriu întregii politici a guvernului, pe care o consideră lipsită de direcție, paralizînd orice activitate serioasă și provocînd mare neliniște în țară. Și aici, în acest discurs, Maiorescu îl implica pe Stere, considerînd cazul său o gravă eroare a Partidului Liberal: „Dar la Iași? La Iași, guvernul a făcut ce a făcut, dar e mare discuție asupra cuvintelor: s-a aliat, ba nu s-a aliat; s-a contopit, ba nu s-a contopit. Dar aici nu e vorba de cuvinte. Faptul este că a conlucrat cu socialiștii ca să obțină succesul la col. I". Și după ce citează din articolul apărut în *Propaganda*, din care am citat mai înainte, exclamă: „Bine, dlor, în ce țară sîntem? Apoi socialiștii, într-o țară cu libertatea presei, ca a noastră, și-au spus foarte clar cari sunt vederile lor... Socialiștii sînt din principiu antimonarhici, sînt din principiu antireligioși, dar mai ales antimilitari, și ei vor căuta totdeauna să răzvrătească pe soldații de jos în contra ofițerilor... Dar care guvern monarhic, față cu un partid care este fățiș antimonarhic, antireligios, antimilitar va primi pe acești oameni ca asociați în politică, în administrațiune, îi va pune pe lista consiliilor comunale și-i va admite în aceste consilii? Care? Nici unul și nicăieri, afară de guvernul dlui Sturdza în România... Cînd înaintea soldatului din Iași, pe cazarma de la Copou fîlfîie stindardul tricolor al țării și al regelui, jos pe ospelul comunal din oraș fîlfîie stindardul dlui Stere ca ajutor de primar și stindardul de jos zice celui de sus; urmează-mă pe mine în idei și acțiune! Aceasta este o perturbare a ordinei elementare; aceasta nu poate să izbutească decît unde a izbutit: la răscoala țărănească pe care o vedeți." Firește că Maiorescu exagera pentru a putea lovi în politica guvernului. I-a răspuns Sturdza care a declarat, fără a pomeni numele lui Stere, că de fapt, la alegerile comunale n-ar fi fost vorba de alianță electorală, ci de o intrare a acelor consilieri socialiști în partidul pe care îl conducea. Ceea ce era încă o gafă. Pentru că dezvăluia public o taină. A răspuns și Gh. Mârzescu. Și acesta s-a referit pe larg la Stere, citînd din discursul acestuia rostit la întrunirea electorală liberală din 23 octombrie 1898, în care candidatul socialist făcuse o semnificativă declarație de

[1] Apud T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. V, 1915, p. 377, 380—381, 382.

principiu filodinastică. Eroul nostru continua, deci, să fie în centrul de interes al opiniei publice.

Stere se ocupa, cît se putea, de treburile sale municipale. Participa la dezbateri, adopta decizii, era atacat de adversari, se apăra. Într-un cuvînt, se agita pentru a crea aparențele normalității. Știa însă bine că normalitatea este o ficțiune și că zilele guvernului sînt numărate. În martie Sturdza e din nou în foarte mare dificultate. Atitudinea sa duplicitară în chestiunea transilvană (pe care el o folosise, cel dintîi, ca mijioc de atac în viața politică atunci cînd se aflase în opoziție) e readusă pe tapet, pentru că, la Budapesta, o broșură a unui publicist maghiar o dezvăluia. Opoziția atîta aștepta. Au fost imediat organizate mari întruniri de protest, după care șefii opoziției (printre care și Petre Carp) cer audiență la rege, căruia îi aduc „la cunoștință starea spiritelor și necesitatea de a degaja Coroana de faptele lui Sturdza". La 15 martie opoziția organizează obstrucția parlamentară, paralizînd practic, prin interminabile discursuri sau interpelări, activitatea corpurilor legiuitoare. După alte înfruntări dintre guvern și opoziție, la 30 martie 1899 Sturdza e nevoit să-și prezinte demisia. Și pleca de la guvern sub acuzația infamantă de trădător. Gafele și ghinioanele lui Sturdza s-au răsfrînt și asupra lui Stere. În aceste condiții, destul de penibile, încetau funcțiunile municipale ale lui Stere care nu duraseră nici cinci luni încheiate.

Redevenea persoană particulară cu statut incert. Scăpase doar de condiția ambiguității publice. Pentru că nu avea cu actul din aprilie 1899, formal sau oficial, nici o legătură. Unii dintre liderii socialiști se pregăteau de plecare. Nădejde demisionase din conducerea partidului și din partid printr-o scrisoare publicată în *Lumea nouă* din 21 februarie 1899. Ceilalți doreau mai mult. Chiar desființarea partidului. La 20—23 aprilie 1899 se desfășoară, la București, al VI-lea congres al P.S.D.M.R. Va fi cel din urmă. Am comentat în trei cărți *(Poporanismul, Curentul cultural de la „Contemporanul", Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea)*, pe larg, detaliile și semnificația acestui eveniment politic, de la care Gherea a lipsit. Diamandy a propus transformarea partidului socialist într-unul progresist-democratic. Morțun l-a sprijinit. Această propunere a fost combătută de delegații muncitori și intelectuali (C. Z. Buzdugan). S-au propus, spre votare, două moțiuni. Cea a lui Morțun-Diamandy, care propunea întemeierea Partidului național-democrat, întrunește 16 voturi. Dar cînd

totul părea pecetluit și stratagema Morțun-Diamandy ieșise victorioasă, grupul muncitorilor, în frunte cu C. Z. Buzdugan, își dă demisia din congres, urmat a doua zi de I. C. Frimu. Argumentul lor era de bun simț. Fuseseră trimiși ca delegați la congres pentru a reorganiza partidul, nu pentru a-l desființa. Și, de vreme ce ridicola majoritate dorește contrariul, părăsesc un congres care nu mai e al partidului lor. După conciliabule, demisii și reveniri care dau impresia de haos generalizat, Morțun, realizînd situația cel puțin comică în care se afla, propune o soluție menită să salveze aparențele: amînarea cu două luni a lucrărilor congresului, cînd să se ia din nou totul în discuție. Era, s-a spus, „o chestiune de demnitate pentru dînsul și pentru congres". În această atmosferă de improvizație s-a încheiat acest congres care nu a decis nimic. Iar un alt congres nu a mai avut loc. Concluzia o propunea Al. Ionescu (cel ce publicase înaintea congresului articolul *Sîntem și rămînem*) în articolul replică *Trăiască socialismul* (*Lumea nouă* din 25 aprilie 1899) în care declara: „Partidul socialist va exista, căci el e izvorît din alcătuirea nedreaptă a societății de azi... Partidul socialist este și va trebui să rămînă partid al clasei muncitoare." „Toți, ca un singur om, au azi datoria sfîntă să se ridice și să protesteze în contra acestui atentat săvîrșit printr-un pretins congres socialist." Dar P.S.D.M.R. a încetat să existe, cei rămași pe poziții strîngîndu-și rîndurile pentru a depăși vremelnica dezorganizare. Cum era normal, Stere nu a participat la acest congres. Și totuși, s-a spus că prezența sa a fost aici o realitate agresivă. Firește, una ideologică. Constantin Titel Petrescu afirma chiar că „adevărații generoși (cei citați mai sus) au fost și ei victimile altuia și anume a lui C. Stere. Stere a fost acela care i-a « luminat » pe șefii socialiști de atunci asupra acestei tactici filoliberale. Stere i-a convins de utilitatea acestei bizare politici... de clasă." [1]

Această opinie e vădit exagerată. Morțun și companionii nu au avut nevoie expresă de ideologia poporanistă a lui Stere pentru retragerea lor. Încă în 1897, la al patrulea congres al partidului, Morțun declarase că dorește să treacă la liberali, sugestia lui fiind respinsă de Nădejde și de toți ceilalți participanți. De altfel, între grupul Stere și cel al lui Morțun existau știute rivalități. Morțun și ai lui se săturaseră de atîta așteptare, voiau să se rostu-

[1] C. Titel-Petrescu, *op. cit.*, p. 143.

iască drept importanți oameni politici într-un partid puternic, ajungînd miniștri. Pe cînd Stere și grupul său aveau temeiuri ideologice pentru actul lor de abandon. Fără îndoială amîndouă grupările utilizau ca argument ideea inadecvării socialismului la condițiile concrete ale României. Iar această idee a avut curajul să o afirme, întîia oară la noi, Stere, stăruind asupra ei din 1893 pînă acum, în 1899. Dar de nu ar fi fost Stere să o afirme prima oară, nu s-ar fi găsit și altcineva care s-o vehiculeze? Ideea, de fapt, plutea în aer și, chiar în lipsa „siberianului", ar fi lansat-o altcineva. Poate că fără aparatul doctrinar al lui Stere. Dar ideea, folosită ca argument peremptoriu, incontestabil că ar fi încolțit. Mai ales că nici măcar nu trebuia inventată. Deloc ciudat e faptul că deși invocau același argument teoretic pentru actul lor comun de abandon cele două grupări „generoase" nu se agreau deloc, socotind, fiecare în parte, că „aliata" o stînjenea în atingerea înaltelor scopuri. Pe scurt spus, grupul Morțun era pur politicianist, pe cînd cel al lui Stere era unul doctrinar, afirmînd peste tot ideologia poporanistă. Conflictul deschis acum, nu s-a mai stins pînă în 1918. Grupul Morțun s-a adaptat perfect, difuzîndu-se zelos în structurile grupării Brătianu din Partidul Liberal, pe cînd poporaniștii, mereu apăsați de scrupule doctrinare, s-au menținut pe poziție de supravegheată și incomodă autonomie. Firește că, astfel stînd lucrurile, grupul Morțun era mai bine plasat decît cel al lui Stere. A perpetua, deci, ipoteza lui C. Titel-Petrescu că generoșii toți au fost victime ale lui Stere e o eroare fără acoperire. Din păcate, această ipoteză a găsit audiență, fiind vehiculată tîrziu pînă astăzi și constituind unul dintre motivele blamului care a planat asupra lui Stere, și asupră operei sale. Blamul și repudierea sînt deopotrivă nedrepte. Pentru că Stere nu s-a îndreptat spre liberali ca să se căpătuiască. A crezut, cu o sinceritate ce nu trebuie suspectată, că idealurile sale democratice privind necesitatea reformării structurilor românești vor avea sorți de împlinire prin și datorită Partidului Liberal. Că, așa cum vom vedea, s-a înșelat amarnic, e adevărat. Dar buna lui intenție e incontestabilă. Și aceasta trebuie să primeze în eforturi de evaluare a strădaniei sale de mesianic pururea răzvrătit și înșelat în așteptări. Apoi, partidul socialist intrase într-un impas de nedepășit în vechile cadre. O sfărîmare a lor, prin reorganizare și adoptarea unei noi strategii, devenise inevitabilă. Actul din aprilie

1899 a marcat nu numai un sfîrșit, dar și un început, Apele se despărțeau pentru a intra, fiecare, pe o nouă albie.

Cum congresul din aprilie 1899 se încheiase fără a fi decis nimic, se căuta o cale potrivită pentru a oficializa trecerea generoșilor la liberali. Condiții favorabile existau. Sturdza era — s-a văzut — rău compromis politic și, pentru a demonstra că e stimat de tineretul de stînga, îi era chiar necesară o declarație de solidarizare. Iar lui Brătianu, pregătit de „oculta" liberală pentru a-i lua locul lui Sturdza, îi convenea să-și îngroașe gruparea cu aceste competențe intelectuale. Cît privește celelalte grupări de dreapta din partid — puternice — nu puteau și nici nu aveau interes să se opună. Din vara pînă în iarna anului 1899, s-au tot organizat conciliabule și consfătuiri între generoși și Brătianu. Acesta, la rîndul său, comunica rezultatele lui Sturdza, ocultei și celorlalți șefi liberali. Stere i-a relatat, prin anii treizeci, lui L. Leoneanu, despre una din aceste consfătuiri, probabil cea decisivă: „Am asistat apoi la o conferință a lui Brătianu cu socialiștii, în calitate de simpli aliați, înainte de înscrierea lor în Partidul Liberal. Am propus atunci ca socialiștii să susțină cu tărie un program de reforme și, în primul rînd, introducerea sufragiului universal pentru ca, astfel, intrarea socialiștilor într-un partid de guvernămînt să fie justificată și să dea opiniei publice o indicațiune în ce privește viitoarea îndrumare a partidului. Unul din frații Radovici, cel mai tînăr din ei, (Ion n.m.), susținu cu tărie teza mea. Celălalt Radovici — ales primar « independent » în Ploiești, dar cu sprijinul Partidului Liberal — se ținu în oarecare rezervă. Însă V. G. Morțun, spre marea mea mirare, protestă cu solemnitate: « Nu putem pune bețe în roate *șefului* de la început... Trebuie să fim cuminți... disciplinați... Să urmăm indicațiunile șefului...» Ionel Brătianu... interveni în discuție: « Desigur, amicul Stere are dreptate...: intararea voastră în partid trebuie să însemneze începutul unei noi, mai mult sau mai puțin apropiate, îndrumări a partidului nostru. Dar. Dar, cum, cu drept cuvînt observă amicul Morțun, trebuie să fim cuminți și disciplinați. Nu față de *șef*... Dar față de conștiința voastră și față de interesul superior al țării... să nu creăm dificultăți prea mari ». Discuția dezordonată ce urmă n-avea să ducă la nici un rezultat precis."[1]

[1] L. Leoneanu, *Amintiri din lumea scrisului*, (manuscris), Arhiva ISIP, Fond XV. Dosar 1406, p. 48—49.

E posibil ca schema generală a discuției să fi fost cea relatată aici. Oricum, fostul surghiunit a ținut — și în roman — să acrediteze versiunea că el a dorit ca trecerea la liberali să fie condiționată de angajamentul oficialităților partidului că vor milita pentru programul reformator al generoșilor. Nu e exclus ca acest punct de vedere — afirmat, de altfel, și la prima sa întîlnire cu Brătianu, în 1898, la Iași în casa lui N. Gane — să fi fost reiterat acum. Dar probe pentru a-i verifica relatarea nu avem. Pentru că Morțun, în interviul acordat *Adevărului*, la 15 februarie 1900, declara scurt : „În tot cursul verii au urmat diferite consfătuiri și înscrierea noastră în Partidul Liberal era definitiv hotărîtă acum o lună“ [1].

Dar, pînă atunci, generoșii viețuiau într-un fel de Niemansland periclitat. Nu-i vorbă, erau invitați să facă parte, cînd și cînd, din alaiul fruntașilor partidului care se deplasau în capitalele de județe la manifestări pentru consolidarea prestigiului politic al lui Sturdza. Uneori, luau cuvîntul chiar și unii dintre generoși. Lui Stere, tînărul Brătianu îi încredința și misiuni speciale. L-a invitat, de pildă, la o solemnitate comemorativă, la Florica, pentru a-l omagia pe fondatorul dinastiei politice Brătianu. Fiul voia astfel să reamintească opiniei publice de personalitatea tatălui care întruchipase ideea liberală, azi atacată. La această solemnitate, au rostit cuvîntări P. S. Aurelian — dizidentul — și Stere al nostru. Cel din urmă avea misiunea să aducă omagiul tineretului intelectual de stînga marelui, într-adevăr, bărbat politic. Stere va declama, aproape emoționat: „Înaintea mormîntului ce ascunde în sine rămășițele pămîntești ale lui Brătianu, ale conducătorului glorioasei generații ce a avut tăria de a realiza o parte din visurile unui neam schingiuit de veacuri, năpăstuit de forțele oarbe ale istoriei — noi, asupra cărora cade acum sarcina de a păși înainte pe calea deschisă de el, simțim cu mai multă putere nevoia de a ne strînge rîndurile. Acest moment e, pentru noi, simbolul unirii în abnegațiune și devotament pentru ideile și sentimentele ce însuflețeau generația lui Brătianu. Și generația tînără actuală mai mult de altfel are nevoie de a fi chemată la simțul de datorie.“ [2] Stere vorbea, așadar, în numele generației

[1] Inter. *Trecerea socialiștilor la liberali. Interviu cu d. V. G. Morțun*, *Adevărul* din 15 februarie 1900.

[2] *La mormîntul lui Ion Brătianu*, *Voința națională*, XVII, nr. 4573 din 9/22 mai 1900.

sale, reamintind că datoria ei morală este să perpetueze idealurile pașoptismului, înfăptuind ceea ce rămăsese în sarcina viitorului. Iar tînărul Brătianu voia ca opinia publică să știe că el, fiul, e legatarul idealurilor politice ale tatălui său. Nu venise, desigur, încă momentul înălțării sale la șefia partidului. Dar consolidarea prestigiului său de aspirant, cîndva, la șefie trebuia întreprinsă cu grijă.

Finalmente, s-a decis ca oficializarea intrării acestei pleiade de generoși în Partidul Național Liberal să aibă loc la un banchet în onoarea lui D. A. Sturdza. Ideea, se pare, a fost a lui Ion Radovici. S-au făcut dinainte demersuri ca toți noii veniți să participe la banchetul din sala restaurantului Liedertafel. S-a păstrat un document al acestei convocări (reprodus de I. C. Atanasiu în cartea sa). E o scrisoare convocare trimisă de Morțun lui Atanasiu: „Atanasiule dragă, Miercuri 9 seara, în sala Liedertafel, tinerimea liberală din București a hotărît să dea un banchet politic în cinstea dlui D. A. Sturdza, ca răspuns la acuzația de trădare națională ce i s-a adus de conservatori și la soluțiunea ce au dat în chestiunea rentei școalei de la Brașov. E absolută nevoie să fii de față atît tu, cît și Deodat (Țăranu n.m.). Din toate punctele de vedere absența voastră ne-ar face rău. Trebuie să ne arătăm soldați gata de luptă și să ne manifestăm cu această ocaziune. Dacă ții la prietenul tău nu trece cu vederea această chemare și veniți numaidecît. Sunt însărcinat din partea comitetului de organizare să vă invit pe amîndoi.“ [1] Probabil că Stere a fost convocat în același fel. Atanasiu nu a venit.Stere însă a fost prezent. Așadar, în seara lui 9 februarie 1900 (era miercuri), la orele 19 invitații au sosit. Erau mulți și importanți. Tineretul din stînga liberală (cei cu stagiu și cei care acum se înregimentau), adică mai toți acei ce au frecventat acel cerc săptămînal de dezbateri ideologice despre care a vorbit Marius Teodorian-Carada, voia să-și afirme unitatea de corp, solidarizîndu-se cu șeful oficial al partidului, încă tolerat. Cîțiva dintre ei (Ionel Brătianu, N. Coculescu, M. Corbeanu, N. N. Săveanu, V. G. Morțun, Ion Radovici, C. Stere) au și cuvîntat. Ionel Brătianu, întrebîndu-se retoric dacă să vorbească în numele celor tineri sau al celor bătrîni, a conchis că va vorbi în numele apostolatului tuturor. Ideea aceasta a apostolatului deschidea portița de intrare pentru noi veniți. Primul a vorbit Morțun, care a spus: „De aceea și nehotărîrea noastră a încetat.

[1] I. C. Atanasiu, *op. cit.*, p. 304—305.

De aceea venim în rîndurile voastre să luptăm alături de voi, lupta sfîntă și măreață pentru respectul, pentru domnia legilor, pentru respectul libertăților publice, pentru respectul drepturilor cetățenești. Venim în rîndurile voastre, nu mînați de seci ambiții-uni, nici călăuziți de meschine interese personale, ci venim, după o lungă și chibzuită judecată, ca împreună să apărăm moștenirea sacră a eroicei generațiuni astăzi nesocotită, pîngărită, astăzi primejduită. Vénim cu inima curată și cu nestrămutată hotărîre să luptăm din toate puterile pentru întărirea Partidului Liberal. Ridic deci acest pahar și zic: Să trăiască dl Dimitrie Sturdza, înțelegînd, prin aceasta, că zic să trăiască libertățile noastre publice! Să trăiască drepturile noastre cetățenești." [1] Lui Stere *Voința națională* nu i-a reprodus integral toastul, ci l-a parafrazat, prin rezumare: „Dl. C. Sterea, primit cu aplauze, declară că reazimul Partidului Național Liberal trebuie să fie în popor și în popor trebuie îndreptat apostolatul de care vorbea d. Brătianu. Să dispară bisericuțele, să ne devotăm marei misiuni și să mergem cu hotărîre înainte pe calea trasă. Închină pentru șeful Partidului Național Liberal." [2] Deosebirea dintre cele două toasturi e evidentă. Morțun a vorbit sibilinic despre programul de reforme, referindu-se, vag, la „libertățile publice", „drepturile cetățenești". Pe cînd Stere a socotit că e necesar să sublinieze că „în popor trebuie îndreptat apostolatul". Aparent, deosebirile par minime și, poate, atunci nici nu au fost sesizate. Astăzi ne apar mai limpezi. Și probabil că de aceea alocuțiunea lui Morțun a fost reprodusă integral, iar a lui Stere numai rezumată. Tuturora le-a răspuns Sturdza, care a bătut monedă pe rolul „tinerimei", elogiindu-i „mișcarea spontanee" și „entuziasmul curat cu care ea pășește în viața politică", și mărturisindu-le „adînca mea recunoștință că ați voit să asociați numele meu la deciziunea voastră bărbătească". După banchet, *Voința națională* a anunțat înscrierea noilor veniți în partidul liberal. Morțun în clubul bucureștean, frații Radovici la Ploiești, G. Diamandy la Bîrlad, Stere în cel de la Iași („dl. Sterea a cerut să fie și a fost admis în clubul național liberal din Iași"). Această festivitate, numită de presă „banchetul tinerimei în onoarea dlui Sturdza", a oficializat o stare de fapt.

Gazetarii au spus cu umor că intrarea socialiștilor la liberali s-a făcut „la un pahar cu vin". Destui n-au fost de acord cu

[1] *Voința națională*, XVII, nr. 4501 din 11/23 februarie 1900.
[2] *Voința națională*, XVII, nr. 4502 din 12/24 februarie 1900.

modalitatea trecerii socialiștilor la liberali. Se pare că nici puternicul Eugeniu Carada nu a fost tocmai mulțumit. Nu de primirea noilor aderenți, cît de forma adeziunii. I-ar fi spus nepotului său: „S-a făcut o greșeală mare. Au primit în partid pe socialiști, fără măcar a le cere să renunțe categoric la idealul lor.“ [1] Această procedură de adeziune le-a îngăduit conservatorilor să afirme, acuzator, că, de fapt, liberalii și-au „socializat“ partidul. Dar *Adevărul* a replicat, amintindu-le conservatorilor numele foștilor socialiști intrați în Partidul Conservator. Și erau destui (Al. Bădărău, dr. C. Istrati, frații Săulescu, M. și I. Tanoviceanu, Dionisie Many, Th. Speranția). *Voința națională* s-a grăbit să reproducă replica *Adevărului*. Dar insatisfacția a rămas. Paul Zarifopol, mai tîrziu, comentînd lucrarea lui Const. Graur, *Din istoria socialismului românesc* scria: „socialiștii noștri s-au liberalizat fără a spune partidului părăsit de ce l-au părăsit, nici celui nou de ce l-au îmbrățișat.“ [2] Aprecierea, chiar dacă exagerată, califica poziția de fapt a generoșilor. Dar ei au izbutit, destul de repede, să o depășească, instalîndu-se activ în acțiunile politicii liberale.

Stere s-a străduit însă, cu iscusință, să-și mențină statutul de relativă independență. Și chiar dacă nu a reușit întotdeauna, important era că avea conștiința necesității de a-și apăra convingerile reformatoare. Se deosebea în acest fel de colegii generoși intrați, odată cu el, la acel „banchet al tinerimei“, în Partidul Liberal. În 1907, răspunzîndu-i lui G. Panu, Stere declara demn: „D. Panu este rău informat. Eu, personal, n-am intrat în politica militantă românească decît odată cu intrarea în partidul din care și astăzi fac parte, nu mă simt « convertit » și nu simt nici nevoia de a-mi « justifica » legăturile politice sau de a-mi afirma « ruperea definitivă cu socialismul ».“ [3] Aceasta era convingerea lui Stere și în 1900. Spre deosebire de ceilalți, statutul său nu are nimic echivoc. N-a fost socialist, deci, oficial, nu s-a convertit la liberalism radical. A rămas ceea ce fusese de cînd venise în România. Uitase declarațiile filosocialiste și chiar luările de atitudine în numele partidului socialist. Avea, se vede, o bună memorie selectivă. Dar exceptînd cele cîteva gesturi de afiliere prea radicale la socialiști, adevărat este că din vara lui 1893, de la

---

[1] M. Teodorian-Carada, *op. cit.*, p. 141.
[2] *Adevărul*, 15 octombrie 1930.
[3] C.S., *D. Panu și Viața românească*, 1907, nr. 9, p. 430.

prima manifestare publicistică şi pînă acum, în februarie 1900, rămăsese consecvent în a afirma inadecvarea socialismului de tip apusean la realităţile româneşti. Încît, în forul său interior, avea dreptate să considere că nu abjurase nimic. Dimpotrivă, acum încheiase cu provizoratul ambiguităţii incomode moral. Se amăgea, crezîndu-se eliberat. Era o amăgire crescută din necunoaştere de sine. Pentru că, de fapt, ambiguitatea era — fără s-o ştie — chiar formula destinului său nefericit, conturată încă în perioada tulbure a începuturilor. N-a fost fiul de boier nevoit să trăiască printre ţărani, simţindu-se aici mai acasă decît în familia sa? N-a devenit dvoreanul un narodnic care voia eliberarea din iobăgie a ţărănimii, rămînînd totdeauna consecvent acestor idealuri? Ambiguitatea persistă întrucît , iată-l, acum, considerat, nu de puţini, un socializant printre liberali.

Capitolul III

AMĂGIRILE VICTORIOSULUI

1

Omul despre care se discuta atîta peste tot era încă un bărbat tînăr și viguros. În noiembrie 1900 împlinea 35 de ani. O fotografie purtînd data 27 februarie 1901 ni-l înfățișează așa cum arăta la această vîrstă. Același obraz plin, cărnos, oval, cu privirea dîrză și nasul puternic. Solid la trup, mijlociu de înălțime. Își lăsase să crească, mai mult ca de obicei, mustața și barba castaniu închis. Cum mustața se întindea în fuioare de-a curmezișul obrazului iar barba, deasă, îi alungea figura, chipul pare — deși nu este — ușor modificat. O anume decizie de a înfrunta neliniștile care îl încercau se poate citi în această imagine bine lucrată. Nu punea preț nici acum pe îmbrăcăminte, pe ținută în general. Vara umbla în pantaloni de dril, fără dungă, pe care nu-i dezbrăca nici după masă, cînd se odihnea. De aceea pantalonii arătau ca două burlane. Dar cînd trebuia, știa să se îmbrace cum se cuvine; surtucul de rigoare, guler tare la cămașă, cravată fluture sau de forma obișnuită, pantaloni pe potrivă, baston, pălărie și mănuși. Figura lui exprima severitate și chiar asprime, încît intimida pe cei ce se a propiau de el fără a-l fi cunoscut dinainte. Sever, poate și aspru era într-adevăr. Viața îl încercase greu, încît blîndețea și duioșia fuseseră, de-a lungul anilor, bine strunite. Copiii luptătorului știau, totuși, să le descopere și să se bucure de ele. Dar celorlalți, cei mai mulți, li se impunea ca un om distant, rece și ursuz, intimidînd adesea pe interlocutorii nepreveniți. Prietenii îi cunoșteau fața ascunsă a firii, expansivă și entuziastă, nepăsătoare de apa-

rențe. Se pare că fața ascunsă era cea adevărată. Dar puțini puteau deosebi esențialul de aparență, încît contemporanilor li s-a impus imaginea unui om glacial, neînduplecat, mohorît, abia obișnuind să zîmbească. Acum, în 1900, avea motive speciale să fie adînc întristat. Îi murise mezina, Maria-Ana (Rica), o fetiță de trei ani, de un pojar complicat cu o scarlatină. Pojar avuseseră toți copiii. Dar scarlatina o contractase numai Rica, încît ceilalți trei copii au fost izolați și mutați în casa lui Ibrăileanu. Fetița n-a rezistat acestor două boli infecțioase. După două grele și lungi săptămîni cît a durat lupta cu suferința, copilul vesel, blond și zglobiu, aducînd înseninare și zîmbet în casă, s-a prăpădit. Elena Beldie-Stere își aducea aminte de disperarea mamei și de „chipul împietrit" al tatălui, cînd părinții au venit la Ibrăileanu să o ia acasă, vestindu-i moartea fetiței. Tatăl, fire puternică, își îndura în tăcere durerea. Dar Malișca era neconsolată. Și memorialista pe ale cărei informații ne bizuim își amintește că mama, crezînd că nu mai are rost să trăiască, a făcut o tentativă de sinucidere cu un glonte de revolver. Copiii au alergat înspăimîntați în dormitorul mamei și, palizi de spaimă, au îmbrățișat-o, acoperind-o de sărutări. „În fața disperării noastre a renunțat definitiv la acest gînd (al sinuciderii n.m.), auzind-o exclamînd: «Cum pot sacrifica trei copii pentru unul?» Și-a închis durerea în adîncul sufletului, și-a luat îndemnul, concentrîndu-și toată grija și puterea ei de dragoste asupra noastră." [1] Viața Mariei Stere trecea astfel printr-o nouă încercare. Nu va fi singura și nici, vai, cea din urmă, din cîte i-au fost date să trăiască acestei femei brave și profund nefericite. Se mîngîia cu dragostea copiilor și era preocupată — mult — de creșterea și educația lor. Cînd vor ajunge să stea pe picioarele lor, viața îi va deveni... lipsită de sens. Pentru că de soțul ei — vom vedea — se înstrăinase de multă vreme. Poate că de la începutul căsniciei. Și timpul adîncise această despărțenie afectivă. Era o căsnicie foarte bizară. De o parte, tatăl, stăpînul solitar, de cealaltă toată familia în frunte cu mama, în care copiii recunoșteau pe șeful necontestat. Acasă, Stere era mai curînd absent, inaccesibil, aferat cu ale sale și distant, neangrenîndu-se în ambianța vieții familiale. De dragoste între soți nu se putea vorbi. Mai curînd de stimă (nici măcar reciprocă) și recunoștință. Peste

[1] Elena Stere-Beldie, *Amintiri*, ms., p. 17.

cincisprezece ani va izbucni furtuna iar ruptura o va lăsa pe biata Malișca asemenea unei biete frunze în vînt. Acceptase, de bună voie, sacrificiul în adolescență și va avea parte de un destin al jertfitei pe altarul unui idol. Dar am avansat prea repede în timp. Pînă a ajunge aici mai e vreme. De aceea mă voi înapoia la zilele frămîntate ale sfîrșitului de an 1900, cînd unele ziare locale urau cititorilor „un veac fericit". (Vor repeta urarea, totuși, — cum se cuvenea — și la începutul lui 1901).

Stere locuise, de cînd se stabilise la Iași, în două case (pe strada Sărărie și, apoi, pe strada Primăriei). În 1900 se hotărăște să-și cumpere o casă a sa. Nu-i vorbă, nu se îmbogățise între timp încît să-i prisosească banii. Dar tot primind în rate, cu țîrîita, sume de bani de la surori în contul moștenirii paterne pe care, nechivernisit cum era, le părăduia fără să se aleagă cu nimic din ei, s-a gîndit să le investească într-o proprietate. I-a plăcut o casă din strada Română nr. 2 bis, care fusese a lui Petre Poni și pe care acesta o vînduse unui Vladimir Hertza din Orhei în iulie 1899. În 20 aprilie 1900 acest Vladimir Hertza, care, de fapt, era mandatarul unei doamne Ecaterina Moscoleva din Chișinău — i-a vîndut casa lui Stere. În actul de vînzare tradus din limba rusă, întocmit la Chișinău la 28 aprilie 1900, se precizează: „1) Eu, Hertza, pe temeiul procurei mencionate a dnei Moscoleva, am vîndut dlui Constantin Stere casele care aparțin dnei Moscoleva, cu construcțiile, curtea și grădina de pe lîngă ea care se află în orașul Iași România în str. Română nr. 2 bis, carele au fost cumpărate de dna Moscoleva de la dl. Vladimir C. Hertza după convențiunea autentificată de tribunalul Iași S.III sub nr. 3233 din 15 septembrie an 1899 și trecută în registrul de transcripțiuni al aceluiași tribunal sub nr. 974, fila 249, vol. IV la 15 septembrie an 1899. 2) De astăzi dreptul de proprietate și posesiune trece asupra dlui Stere, cu toate drepturile pe care le-a avut dna Moscoleva în fapt și după titluri de proprietate. 3) Prețul stipulat al vînzării în suma de 30 000 franci, care fac curs în moneda rusă 11 101 ruble cincisprezece copeici. Prețul stipulat al vînzării în număr de treizeci de mii franci care fac după curs unsprezece mii o sută una ruble cincisprezece copeici eu, C. Stere, l-am plătit dlui Hertza pe deplin iar eu, Vladimir Herța, declar că am primit de la dl Stere această sumă în comptul și numele doamnei Moscoleva, această declarațiune echivalează cu chitanța de primire a banilor. 4) Toate titlurile de proprietate sunt acum ale Dlui Stere iar eu, Stere, declar că le-am primit... 6) Casele vîndute nu sînt ipo-

tecate nicăieri nimănui, nici închiriate..." Actul a fost autentificat de notarul George Spiridon Gore la Chișinău la 29 aprilie 1900, legalizat de Ministerul Afacerilor Străine al României la 2 mai 1900 și trecut în registrul de transcripțiuni al Tribunalului Iași la 16 mai 1900 [1]. Stere nu dispunea însă de întreaga sumă ce trebuia achitată. S-o fi împrumutat de la vreun prieten sau cunoscut. Pentru a rambursa datoria s-a împrumutat la 13 iunie 1900 de la Creditul Urban Iași (director Vasile Pogor) cu 16000 lei. S-a păstrat acest contract de împrumut, pe termen de 40 ani, plătibil în anuități, a cîte două rate egale. Pentru siguranța plății, Stere a ipotecat casa recent cumpărată. Ipoteca a fost stinsă și radiată abia la 10 decembrie 1932. [2] Casa nu era prea mare (deși în contractul de împrumut se vorbește de „patru corpuri de clădire, cu toate dependințele și terenul lor") pentru o familie numeroasă. Stere devenise vecin cu prietenul său Ibrăileanu, care și el locuia, atunci, pe strada Română nr. 4. Casa există și azi (numele străzii fiind Karl Marx) și în ea funcționează un institut de cercetări științifice. Stere va vinde apoi această casă, poate prea mare pentru el și ai lui, și se va muta, cu chirie, în strada Sărărie, în casele unui C. Dimachi.

Cum, probabil, mutarea în noua locuință nu era cunoscută de clienți, în noiembrie 1900 a inserat în *Liberalul* un anunț: „C. G. Stere; Advocat. S-a mutat în Strada Română 2 bis". Am găsit anunțul reprodus, de cîteva ori pe săptămînă, pînă prin ianuarie 1901. Mare lucru nu cîștiga din avocatură pentru că, am mai spus-o, nu avea vocație pentru această îndeletnicire care, practicată cu stăruință și pricepere, era aducătoare de mari venituri. Se mulțumea, probabil, cu obținerea minimului necesar. De nu s-ar fi putut bizui pe sumele pe care i le mai trimeteau surorile în contul moștenirii, e probabil că s-ar fi ostenit mai sîrguincios cu avocatura. Preocuparea sa principală era însă politica. Nu apetiturile politicianiste erau însă cele ce îl mobilizau. Se gîndea, incontestabil, la momentul cînd promisiunile reformatoare ale lui Brătianu se vor realiza. Acesta fusese, la urma urmei, motivul intrării sale în cadrele, mult complicate, ale Partidului Liberal. Dar chestiunea bunei plasări în plutonul conducător al partidului nu-l lăsa deloc

---

[1] Arhivele Statului Iași. Fond Tribunal Iași S. III. Registrul de transcripțiuni pe anul 1900, vol. II, cota 339, filele 105—107.

[2] Arhivele Statului Iași. Fond Tribunal Iași. Registrul actelor autentice pe luna iunie 1900. Tribunal S III, Notariat, foile 411—415.

indiferent. De asta depindea, știa bine, chiar posibilitatea exercitării presiunilor asupra lui Brătianu și — prin intermediul lui — asupra conducerii partidului. Iar Brătianu cel tînăr avea și el nevoie să-și constituie gruparea sa, cu statul ei major, ca să poată obține victoria în lupta pentru șefia marelui partid. Iar Stere era un candidat cu șanse sigure de a ajunge, în calitate de sfetnic de taină, în statul major al grupării Brătianu. Concurența era însă mare și, dintre cei veniți de curînd ca generoși, preferați se arătau a fi V. G. Morțun și Al. Radovici. Erau supuși, ascultători, nu făceau o problemă din respectarea principiilor. Pe cînd Stere pornea întotdeauna de la principii, era dîrz, orgolios și radical. De aceea incomoda chiar acum, la început. Deocamdată, Stere era încă realmente prețuit, Brătianu investind mari speranțe în capacitatea politică și doctrinară a protejatului (prietenului?) său de la Iași. Stere nu putea conta însă exclusiv pe Brătianu și pe, deocamdată, cam mica sa grupare. Era necesar să obțină de nu simpatia, măcar adeziunea celorlalți lideri ai partidului, în primul rînd a lui Sturdza. Momentul era prielnic, acum cînd Sturdza era încă șocat de oprobriul abătut asupra-i datorită infamantei acuzații de trădător. Acum, aflat într-o situație atît de jenantă, era dispus să fie mai îngăduitor și față de un reformator radical, fost socialist, dacă acesta îl elogia (chiar și din complezență) și se solidariza cu trecutul lui politic liberal. Această ocazie unică Stere, tactician inteligent, nu avea voie să o rateze. Mai ales că — socotea — micul compromis nu afecta principiile înalte. De acum încolo, mereu va fi, din păcate, silit să facă astfel de calcule, așezînd pe balanță raportul dintre mișcarea tactică (adesea un compromis) și scopul ideal, căutînd, pentru echilibrarea lor, alibiuri valabile. Nu o dată le va găsi, liniștindu-și conștiința pe care și-o considera (cu dreptate) leală. Dar nu e acesta blestemul condiției omului politic, mereu în căutare de justificări pentru a se concilia cu sine însuși? Stere intrase în teritoriul politicii și politicianismului și n-avea cum să evite povara situației lor echivoce. N-o fi fost, poate, o mare concesie ideologică elogierea lui Sturdza. Dar un compromis era, negreșit, actul de publică solidarizare cu un înrăit reacționar, potrivnic știut al oricăror măsuri reformatoare, figură efectiv odioasă democraților de orice fel. Intrase însă într-o horă prea largă, cu parteneri de tot felul pe care nu-i putea selecta. Și nici nu-i convenea s-o părăsească, tocmai acum, cînd abia i se asociase. Mai

ales că începuse să bată, la pupa vasului condus de Sturdza, un vînt prielnic. Încă în 1899 o secetă dură crease guvernului conservator condus de Cantacuzino-nababul mari dificultăți, țara aflîndu-se într-o grea situație financiară. Iar generalul Gh. Manu, ministrul de Finanțe, era un monument de incompetență. Împrumutul extern contractat în 1900 de acest ministru improvizat a fost dintre cele mai rele — prin condițiile impuse de creditori — din cîte împovăraseră țara. E drept că nevoile erau presante — și creditorii o știau —, dar acceptarea acestor condiții a trezit iritare îndreptățită. Opoziția (liberalii și junimiștii) va ști să exploateze iritarea publică, în folosul ei. Colac peste pupăză opoziției i-a căzut, ca o mană cerească, și vestita, pe atunci, afacere Hallier. Acest Hallier, un antreprenor francez, se angajase să extindă și să modernizeze portul Constanța. Hallier nu și-a prea văzut de treabă, de aceea lucrările pe care ar fi trebuit să le execute el au fost continuate de ingineri români, în frunte cu Anghel Saligny. Cînd s-a pus chestiunea împrumutului extern negociat de Gh. Manu, bancherii francezi, prin intermediul guvernului lor, au condiționat participarea la împrumut de... soluționarea litigiului cu Hallier. Iar acest antreprenor neonest cerea guvernului român rezilierea contractului, ale cărui clauze le încălcase, și instituirea unui tribunal arbitral care să-i asigure o mare despăgubire. Reprezentantul lui Hallier în România nu era altul decît Const. Manu, fratele ministrului de Finanțe în funcțiune. După tergiversări și conciliabule, s-a admis constituirea acestui tribunal arbitral și procesul a început la 29 februarie 1900. terminîndu-se la 14 martie. Avocat al lui Hallier era Raymond Poincaré, viitorul președinte al Franței. (Celălalt avocat al lui Hallier, Const. Nacu, a fost nevoit să se retragă, după un zgomotos scandal politic care a provocat și demisia lui din Comitetul Executiv al Partidului Național Liberal). Avocații statului român au fost G. Panu și I. Boambă.

Liberalii (ca și junimiștii, înșelați în speranța lor de a prelua conducerea Partidului Conservator și, deci, reincluși în guvernul lui Gh. Gr. Cantacuzino) au găsit un prilej ideal pentru o mare campanie politică, acuzîndu-i pe conservatorii Nababului că au trădat interesele naționale ale țării. Mai ales că acest tribunal extraordinar era o efectivă imixtiune în afacerile interne ale țării, iar Poincaré a cerut, în numele clientului său, o despăgubire exorbitantă (18 000 000 lei, cînd întregul buget se ridică la

238 000 000 lei) [1], comportîndu-se din cale afară de arogant (atunci a rostit el celebra apostrofă: „Que voulez-vous, nous sommes ici aux portes de l'Orient, où tout est pris à la légère", așezată de Mateiu. I. Caragiale ca motto la *Craii de Curtea-Veche*). Pînă la urmă, Hallier s-a mulțumit cu o tremie din pretențiile sale financiare. În perioada desfășurării procesului, liberalii au organizat (în provincie și în capitală) mari întruniri publice, una dintre acestea fiind o procesiune la statuia lui Mihai Viteazul din fața universității. Sturdza obținea o revanșă neașteptată, putea acuza, el, de trădare guvernul adversar.

Criza financiară — gravă — a țării, neputînd fi soluționată, ca și politica guvernului de largă deschidere a porților în fața capitalului străin, aduceau apă la moară compromisului D.A. Sturdza. Liberalii puteau acum să se remarce — în opoziție — drept apărătorii intransigenți ai intereselor economice și politice ale țării. Devenise evident că guvernul Nababului (în care Take Ionescu deținea, din ianuarie 1900, portofoliul Finanțelor) nu putea face față situației. După tratative obositoare, conservatorii puri cedează junimiștilor, la 7 iulie 1900, conducera unui guvern concentrat, în frunte cu P.P. Carp, care preia și Finanțele, Maiorescu fiind ministru al Justiției, Take Ionescu nu era inclus în cabinet. Noul guvern, subminat treptat de propriul parlament (Carp a acceptat, impardonabilă eroare, să guverneze cu parlamentul ales de Take Ionescu și Cantacuzino Nababul), nu a putut face față situației. Carp era un bun, realist finanțist în vremuri normale. Dar acum greaua criză economico-financiară reclama o competență mai versată (potrivit ar fi fost junimistul Menelas Ghermani, bancher cu relații în lumea financiară apuseană, dar acesta decedase în decembrie 1900). Programul financiar al lui Carp, prezentat parlamentului la 27 septembrie/10 octombrie 1900, a fost alcătuit în pripă, demonstrîndu-se ineficient. În plus, unele măsuri, de sporire a impozitelor sau de instituire a altora noi, prea impopulare, vor fi abil și zgomotos speculate de opoziție. Printre acestea legea impozitului asupra băuturilor spirtoase (așa-numita „lege a țuicii") a stîrnit împotrivirea țăranilor producători, dînd naștere la revolte țărănești, solicitînd intervenția armatei, înregistrîndu-se morți și răniți (în județele Rîmnicul Sărat, Buzău, apoi în Gorj, Putna, Olt, Mehedinți, Dîmbovița). Maiorescu, chiar el, vădit de-

[1] Vezi și Mircea Iosa, Traian Lungu, *Viața politică în România 1899—1910*. Ed. Politică, 1977, p. 53.

cepționat, nota în jurnal la 28 septembrie 1900: „Aceasta distruge prestigiul lui Carp (...) N-a fost bine studiată legea, și n-a fost bine instruită, nici explicată prefecților", diagnosticînd „o criză morală, dacă nu încă efectiv politică". Iar la 16 noiembrie nota amărît, după ce îl vizitase pe suveran: „Regele vizibil fără încredere în capacitatea financiară a lui Carp. Nu e de mirare, și eu am pierdut credința în Carp. Cam penibilă situație a fiecărui ministru individual, deși poate eu personal am ieșit mai bine decît alții. Dar tot junimismul «carpist» e o mare decepțiune." [1] Au survenit, totodată, încercările lui Carp de a înfeuda — prin împrumuturi la bănci germane — și mai mult economia țării capitalului străin, refuzînd propuneri mai avantajoase venind din partea unor bănci franceze. Dar, cu toate străduințele depuse (în ianuarie 1901 șeful guvernului a făcut și o călătorie, în acest scop, la Berlin); Carp nu a izbutit să obțină împrumutul solicitat insistent. Soarta guvernului său e pecetluită.

Firește că liberalii au știut să exploateze, în favoarea lor, situația delicată a guvernului. Stere s-a folosit inteligent de aceste frămîntări pentru a se remarca, luînd parte la întruniri și rostind discursuri. Mai ales că unele dintre măsurile guvernului (ca aceea a legii țuicii sau proiectul de reformă administrativă a comunelor) loveau efectiv în interesele țărănimii pe care Stere se credea în drept a le reprezenta. În zilele de 24—25 septembrie (stil vechi) Sturdza a sosit, în vizită, la Iași, în cadrul campaniei declanșate de liberali — vorba *Voinței naționale* — de „luptă de răsturnare contra primejdiosului regim ce deținea frînele țării". La gară (era sîmbăta) a fost primit cu mare alai de toți fruntașii liberali ieșeni. Printre ei și C. Stere (menționat al șaptelea în lunga listă citată de *Liberalul*). Au avut loc trei întruniri, în care s-au rostit discursuri împotriva incapacității guvernului. Din 17/30 octombrie *Voința națională* începe să anunțe știri despre răscoalele țărănești provocate de legea țuicii și publică articole patetice de condamnare a guvernului. Sturdza pozează în apărătorul națiunii și salvatorul ei. Telegrama trimisă de clubul liberal ieșean (printre semnatatari și Stere) lui Sturdza, de Sf. Dumitru, îi elogiază, la superlativ, tocmai aceste virtuți, aflate în 1899 în vădită suferință, cum știa toată lumea. La 12 noiembrie are loc o mare întrunire liberală în sala „Dacia" din București, în care se protestează, clamoros, împotriva guvernului Carp și a politicii sale de represiune

[1] T. Maiorescu, *Jurnal*, Caiet 22, BCS, Mss 11390.

a răscoalelor țărănești (Au cuvîntat Sturdza, Gh. D. Pallade, V. Lascăr, P.S.Aurelian). La 21 noiembrie, în aceeași sală, are loc o nouă întrunire publică asemănătoare. Era campania denumită de *Voința națională* de „protestare a țării". Astfel de întruniri au fost organizate în toate reședințele de județ. La aceea din 11 noiembrie de la Iași a vorbit și C. Stere (alături de M. Pherekide, Spiru Haret, Toma Stelian). Programarea lui printre vorbitori era un vădit semn de considerație și recunoaștere a poziției fruntașe dobîndite. (La București, dintre generoși, cuvîntase V.G. Morțun). Iar cuvîntarea sa, în ton cu celelalte, avea și o anume trăsătură distinctivă, așa cum reiese din reportajul publicat în *Liberalul*: „D. C. Sterea începe prin a spune că: în viața popoarelor se ivesc momente solemne și decisive cînd de la conștiința demnității sale naționale atîrnă viitorul. În momentul prin care trecem, ne incumbă datoria să spunem tot adevărul, fără a cruța nici chiar slăbiciunea noastră a tuturora. Actualul guvern, sub forma legii reorganizării comunelor rurale, urmărește distrugerea vieții cetățenești a țăranilor. Se tinde la distrugerea germenului de viață cetățenească ce mai există la sate. În afară de aceste două mari primejdii ce ne amenință acum, fiecare sîntem obligați să intrăm în luptă. Nu vă chem la datorie în numele meu, nici în numele partidului, ci în numele suferințelor de veacuri ale poporului român. Pentru procopsirea mai multor samsari boierești, se urmărește confundarea (probabil condamnarea n.m.) la mizerie a poporului pentru vecie și risipirea bogăției naționale spre a o da samsarilor capitaliști internaționali. S-a văzut sub actualul guvern armata adunată spre a smulge dări, am văzut ofițerii armatei române vînînd pe nenorociții țărani ce se refugiaseră în păduri, am văzut torturîndu-se săteni. Dacă vom mai tolera un asemenea guvern, vom ajunge să vedem cum sătenii vor căuta la dușmani scăpare. Cînd satele sînt prefăcute în lăcașuri de tortură, cînd cîmpiile sînt acoperite de sînge, cînd văile răsună de gemetele asupriților, nu mai e momentul să stăm în nepăsare. Va fi rușinea copiilor noștri de amintirea numelui nostru dacă vom tolera această nelegiuire." [1] La încheierea adunării, firește, participanții au aclamat și au semnat un protest. Și numai ploaia rece care căzuse peste oraș în acea zi i-a împiedicat pe participanți să se încoloneze pentru a manifesta, cum se proiectase, pe străzile Iașului.

[1] *Liberalul*, Iași, an. I, nr. 212 din 12 noiembrie 1900.

Greu de știut dacă reporterul acestei gazete (în general lamentabil scrisă) a reprodus întreg discursul lui Stere și nici dacă acestea au fost chiar cuvintele rostite de el. Oricum, cuvîntarea a plăcut. Nu numai publicului dar și mărimilor venite de la centru. Și asta, în împrejurările de atunci, conta foarte mult. Guvernul Carp era pe ducă, se aștepta o nouă echipă ministerială, iar liberalii sperau — de aceea toată campania de răsturnare — că succesiunea le va reveni lor și nu cantacuziniștilor. Iar în perspectiva unor viitoare alegeri parlamentare, Stere trebuia să cîștige simpatia căpeteniilor partidului pentru un mandat de deputat. E drept că nu a fost ales, la începutul anului 1901, în comitetul dirigent al clubului liberal ieșean. Dar aceasta nu era un simptom de nesocotire. Era, o știa și Stere, prea devreme pentru cooptarea lui într-un comitet măcinat de numeroase rivalități, greu de potolit și fără includerea lui. Evenimentele se precipitau și atenția trebuia păstrată mereu trează. La Iași e convocată pentru ziua de 21 ianuarie 1901 o nouă „mare" întrunire liberală în sala „Pastia", adică exact în ziua cînd, la București, Carp, hărțuit și împiedecat să legifereze de parlamentul cantacuzinist, își prezintă demisia, respinsă, deocamdată, de vodă. La întrunirea de la Iași au vorbit Petre Poni (președintele clubului liberal ieșean), Toma Stelian, T. Vasiliu, Gr. Macri. La sfîrșitul întrunirii, Nicolae Gane dă citire unei rezoluții care e, desigur, aprobată. Stere se afla în sală, ca participant activ. Cînd, deodată, tocmai la sfîrșit, cîțiva inși (din inițiativa lor proprie, îndemnați de cine știe ce rivalități locale sau de „oameni" din gruparea sa?) îl solicită, zgomotos, pe Stere să cuvînteze și el. Sau în termenii gazetei liberale: „în urmă, dl C. Stere, chemat cu insistență de adunare, se urcă la tribună". Fie că a fost un aranjament, fie că a fost un act spontan, aclamatul invitat nu putea fi decît măgulit. Nu atît pentru că discursul său era cerut de sală, cît pentru că obținea încă o dovadă a prestigiului său politic printre liberalii ieșeni. Și asta, repet, era important, pentru că Brătianu se putea folosi de incident ca de un argument valabil atunci cînd — adică foarte curînd — se va întocmi lista candidaților la deputăție. Ajuns pe scena improvizată în tribună, Stere a declarat: „Sunt foarte măgulit, zice dsa, de simpatiile pe care mi le arătați dar vă rog să mă iertați că nu vă pot face un discurs, deoarece oarele sunt înaintate. Dsa termină îndemnînd a subscrie protestarea cetită de dl N. Gane" [1]. Încercările celor două grupări

[1] *Marea întrunire*, *Liberalul*, Iași, I, nr. 259 din 23 ianuarie, 1901.

conservatoare de a forma un nou guvern concentrat (în care să fie integrați Take Ionescu și Mihail Cantacuzino) sau un cabinet Cantacuzino în care să intre și doi junimiști (Th. Rosetti și C.C. Arion) eșuează. Nici unul dintre lideri (Carp și Nababul) nu acceptă soluția celuilalt. Și atunci se petrece faptul fără precedent și urmare, guvernul conservator P.P. Carp este invalidat la 12 februarie 1901, în Cameră, de chiar deputații conservatori. A doua zi, Carp prezintă, regelui, demisia guvernului. Regele Carol, invocînd dizarmonia din cadrele conservatorilor, încredințează succesiunea lui Dimitrie A. Sturdza, la care ținea efectiv, ca la un premier supus pînă la slugărnicie. Sturdza introdusese obiceiul de a săruta mîna suveranului, căruia gestul îi plăcea foarte mult, toate inițiativele sale fiind ecouri ale sugestiilor regale, pe deasupra era un om muncitor, executînd energic și cu metodă însărcinările asumate sau primite. Un astfel de sfetnic era totdeauna agreat de regele Carol I (numai de el?). Mai ales că proiectele sale de redresare financiară erau mai realiste decît ale lucidului Carp (cei doi bărbați politici erau cumnați, fiind căsătoriți cu două domnișoare Cantacuzino, surorile mai tîrziu vestitului savant dr. Ion Cantacuzino).

Așadar, rivalitățile dintre liderii conservatori (care nu se vor potoli pînă la războiul mondial, erodînd iremediabil din interior partidul) au readus, în fruntea țării, pe compromisul Sturdza după nici doi ani încheiați de la demisia (de fapt, demiterea) lui din aprilie 1899. Sturdza a avut, incontestabil, noroc cu carul. L-au ajutat nu numai simpatia regelui sau războiul dintre căpeteniile conservatoare (care preferau să piardă bătăliile dacă nu se aflau, fiecare dintre ei, în fruntea oștirilor), dar și năpasta țării: marea criză economico-financiară. Și ca norocul să fie în întregime de partea sa, pe lîngă proiectul de asanare financiară (care anunța o reducere a bugetului cu douăzeci milioane de lei), a avut parte și de două recolte — succesive — bune, care au contribuit, substanțial, la redresarea economiei. Generoșii mizaseră deci pe cîștigător, în februarie 1900, cînd, trecînd la liberali, s-au solidarizat cu Sturdza, închinînd paharul, la banchetul de la Liedertafel, (precum a făcut-o și Stere) în cinstea șefului partidului în care s-au înregimentat. Au avut și ei noroc ori s-au asociat, fără s-o știe, norocului de o clipă (așa e în politică!) al lui Sturdza? Oricum, din punctul lor de vedere, au ales bine — chiar fără să o știe — momentul înregimentării. Într-un an de zile de la producerea eveni-

mentului deveneau candidați la deputăție în parlamentul celui mai puternic partid al țării. E drept că atunci cînd au oficializat convertirea, Sturdza, pe care îl omagiau, era cel mai odios personaj politic din țară. Reabilitarea, ca în mai toate compartimentele niciodată curate ale politicii, a venit foarte repede, iar generoșii n-au fost nevoiți să facă, în umilitate, anticameră de opoziție ani mulți. Deocamdată, erau încă buimaci, fericiți de repeziciunea cu care ajunseseră „la putere". Se vor trezi, din euforie, foarte repede. Nu știu dacă Stere era și el euforic, acum, în februarie 1901. Oricum, activ pînă la febricitare, a fost. Dar și el se va convinge, repede, cît de dificilă e situația sa și a grupului din care făcea parte. Odată trecută emoția începutului, va deveni circumspect, prevăzător și foarte atent în atitudini, mișcări și inițiative.

Deocamdată, Sturdza depune jurămîntul, în fruntea guvernului său, la 14/27 februarie 1901. Guvernul dădea aparența unității de partid, de vreme ce căpătaseră portofolii foștii drapeliști P.S. Aurelian (la Interne; în iulie 1902 a demisionat) și Vasile Missir (la Agricultură și Domenii, tot pînă în iulie 1902). E drept că lipseau din cabinetul de miniștri fruntași proeminenți ca Emil Costinescu și Eugeniu Stătescu. Dar la remanierea din 1902 aceștia vor fi integrați în guvern, reparîndu-se omisiunea. Nu era însă unica defecțiune. De fapt, Sturdza conducea un guvern alcătuit din grupuri politice aflate în inimiciție și rivalitate. Pentru eroul cărții mele importantă era poziția pe care o ocupa în guvern Ionel Brătianu. Acesta își reia portofoliul Lucrărilor pulblice, pe care îl mai deținuse și în precedentul guvern Sturdza (martie 1897 — aprilie 1899). Urmărea însă — cum știm — scopuri personale înalte, care țințeau acapararea șefiei partidului, prin debarcarea lui Sturdza și neutralizarea celorlalți pretendenți posibili. Iar oculta — în frunte cu atotputernicul din culise, Eugeniu Carada — îl ajuta, pregătind ascensiunea tînărului Brătianu. Acesta era acum nemulțumit și pentru că primise un portofoliu prea modest, și pentru că — și-a dat seama curînd — nu avea libertate deplină de mișcare, întîmpinind rezistența colegilor. Pentru început însă, partidul trebuia înfățișat ca o perfectă unitate de vederi și acțiune. Chiar a doua zi după instalarea guvernului, a avut loc, la clubul liberal din București, o mare întrunire a fruntașilor. Au cuvîntat, în ordinea anunțată de ziare, Sturdza, Aurelian, Pallade, Brătianu, Costinescu, Morțun, Stere. Nu s-au reprodus textele acestor discursuri, deci nu avem cum știi ce a spus

Stere acolo. Probabil a vorbit tot despre condițiile venirii la putere a liberalilor și marile dificultăți ce trebuiesc învinse, la care s-au referit toți cei ce au luat cuvîntul [1]. Dar important era că a fost invitat, acum, la preluarea conducerii treburilor statului, și că i s-a dat cuvîntul la această întrunire inaugurală. Într-un fel, îl reprezenta, aici, la clubul bucureștean, pe cel ieșean, deși nu era membru în comitetul dirigent din capitala Moldovei. Ascensiunea sa era evidentă. Guvernul dizolvă parlamentul și pregătește, în mare grabă, alegerile, pentru ca după aceea să pornească la lucru pentru redresarea financiară a țării. E instituit un colegiu electoral central, care stabilește lista candidaturilor pe întreaga țară. Probabil că Stere s-a înapoiat la Iași cu promisiuni de deputăție în care se putea încrede. La 3/16 martie 1901 promisiunile se împlinesc. Ziarele — în primul rînd *Voința națională* — anunță candidatura lui Stere la colegiul al III-lea din Iași. Aici, în acest oraș, stabilirea candidaturilor a fost mai complicată, deoarece cartelarea guvernului cu unele fracțiuni conservatoare, inclusiv junimiști, a impus sacrificii pentru militanții liberali locali. Și aceste sacrificii au stîrnit împotrivire și nemulțumiri. Astfel, pe lista liberală, la Colegiul I Senat candida conservatorul junimist Petre Missir (fostul protector al studentului Stere), pe a celui de al doilea Colegiu Cameră Gh. Panu, iar la cel dintîi Matei B. Cantacuzino. Așadar, Stere a trecut cu bine pe sub aceste furci caudine, apărînd drept singurul candidat pe lista guvernamentală a Colegiului al treilea. Prefectul județului Iași era N. Gane, care, în 1897—1899, fusese primar în fosta capitală a Moldovei. Stere era scutit, deci, de orice surprize privind rezultatul pentru că, prin tradiție, colegiul al treilea reprezenta zestrea guvernamentală și, deci, reușita era garantată prin uz. Sigur că argumente pentru candidatura lui la colegiul țărănesc nu lipseau. Dar ar fi fost deplin valide dacă alegerile erau libere și delegații țăranilor alegători își puteau vota alesul din propria voință. În roman, naratorul și-a prezentat eroul în chiar această ideală ipostază. Răutu a fost ales, ca independent, deputat al Colegiului al treilea și, în ciuda marilor adversități, o campanie electorală bine, onest condusă, ca și marile simpatii ale țăranilor, care vedeau în candidat exponentul aspirațiilor lor, i-au asigurat alegerea. Realitatea e totdeauna mai urîtă. Stere a fost candidatul guvernamental la cel de al treilea colegiu.

[1] Cf. *Voința națională*, an XVIII, nr. 4793 din 16 martie/1 martie 1901.

Iar la alegerile pentru Camera deputaților, care au avut loc la 13—15 martie 1901, Stere e declarat ales cu 500 voturi din 774 alegători înscriși. [1]

Era, incontestabil, un succes politic. Nu atît alegerea propriu-zisă, cît înscrierea pe lista candidaților. Dar Brătianu avea nevoie, în Cameră, de „oamenii" lui, iar Aurelian, ca titular al Internelor, nu i-a putut refuza acest serviciu. Chiar Sturdza și gruparea sa se angajaseră, nu atît moral cît politic, să aibă grijă de cei care, cu un an în urmă, la Liedertafel, trecuseră la liberali, apărîndu-l pe „șef" de toate acuzațiile infamante. Din lotul foștilor generoși au răzbit în Camera deputaților trei: Morțun, Stere, George Diamandy. Morțun mai fusese deputat (ce-i drept, ca socialist), dar ceilalți doi acum debutau ca „parlamentari ai națiunii". Apoi au mai devenit deputați frații Al. și Ion Radovici.

Vremurile erau aspre și starea economică a țării nu îngăduia așteptări. La 24 martie/6 aprilie 1901 are loc deschiderea ședințelor corpurilor legiuitoare, în care opoziția era reprezentată de Carp, Marghiloman și alți cîțiva junimiști, intrați aici cu sprijinul guvernului, pentru a adînci prăpastia dintre conservatori. Cantacuzino-Nababul și Take Ionescu nu izbutesc „să se aleagă" în parlament. Se trece repede peste uzualele validări și, după rapida constituire a organelor de conducere ale Camerei și Senatului, se pornește de îndată la lucru. După lectura mesajului regal, guvernul prezintă în cinci zile (24—28 martie), la care se adaugă opt zile (14—21) din iunie, proiectele legilor menite să scoată economia și finanțele țării din impas. Dar prima sesiune parlamentară la care a participat Stere nu a durat decît cinzi zile. A fost repartizat în secțiunea a V-a a Camerei deputaților, ca unul dintre cei doi secretari ai acestei secții. Primise așadar, ca să spunem așa, și o atribuție oficială. Situația celor trei deputați foști socialiști pare să nu fi ieșit din sfera echivocului. De fapt, ieșise de mult. Dar opoziția avea nevoie să o exploateze, așa că bătea monedă în jurul ei, exploatînd faptul că generoșii nu au dezavuat public vechile lor convingeri. O săgeată bine armată din acest punct de vedere a trimis spre băncile majorității Constantin Mille, devenit deputat, ca independent, cu sprijinul membrilor fostelor cluburi socialiste. Vorbind despre necesitatea acordării votului universal, cerea foștilor socialiști deveniți liberali să apere această revendicare, ca și în trecut. „Eu

[1] Cf. *Voința națională*, nr. 4818 din 17/30 martie 1901.

— spunea directorul influentului *Adevărul* — aș fi, firește, foarte bucuros ca aceea ce s-a întîmplat atunci cînd socialiștii erau în opoziție *să se întîmple azi, cînd socialiștii sînt în sînul dvs.* Acești tineri, cînd au venit la dvs. au făcut aceasta nu pentru a mări numărul, căci acesta nu vă lipsește, ci pentru a aduce cu dînșii în Partidul Liberal sufletul lor generos, viața lor sacrificată pentru binele obștesc, energia lor de oameni cari au știut să lupte cu restriștea, fără a-și schimba ideile. Acum, în rîndurile majorității, sînt atîția tineri cari au sperat să aducă idealul lor în îndeplinirea pe altă cale și cari azi, văzînd că nu mai pot urma această cale, au venit în rîndurile dv., sperînd cel puțin să aducă la îndeplinire acele reforme cari sînt și în programul dvs." [1] Elogiul era și el nu fără scop, abia învăluit, aprecierea echivocă („cînd socialiștii sînt în sînul dvs", „fără a-și schimba ideile", „idealul lor..." etc.). Situația era jenantă pentru că amenința să readucă în discuția publică o chestiune pe care și convertiții, și cei ce îi primiseră o doreau clasată.

Stere, simțindu-se vizat, și-a asumat responsabilitatea unei puneri la punct, care să curme echivocul și să preîntîmpine alte nedorite speculații. De aceea, urcîndu-se la tribuna Camerei, a declarat, în discursul său de debut parlamentar: „Cred că dl. Mille, atunci cînd s-a adresat la socialiștii liberali, sincer nu și-a dat seama că într-un Partid Liberal nu mai pot fi socialiști. Cred de asemenea că dsa a fost sincer și convins făcînd apel la acești foști socialiști și n-a voit să recurgă la un truc de politician, crezînd că va pune într-o situațiune dificilă pe unii dintre noi!.... Dar, dlor, nu voi face polemică și țin să fac o declarație francă și leală: am fost, sînt și rămîn partizan al votului universal! Am intrat în Partidul Liberal, care are această reformă înscrisă în programul său, avînd credința fermă că acest partid, și numai el, va putea realiza acest ideal... Am intrat în Partidul Liberal și totodată în politica militantă ca un om matur care-și dă seama de valoarea actelor sale și de consecințele lor... Am intrat în Partidul Liberal după un adînc examen de conștiință.... etc... etc." [2] Răspunsul era ferm și se voia definitiv. Cu toate acestea, el nu a închis dosarul, mereu pus în dezbatere. În 1909—1910 procesul era redeschis (nu numai de către Mille, Fagure sau Constantin Graur, dar și de către Ghe-

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților.* Sesiunea ordinară 1901—1902, nr. 10, 30 noiembrie 1901, p. 33—34.

[2] *Ibidem*, p. 35.

rea). De astă dată, a intervenit Ibrăileanu, tot atît de ferm, dar parcă mai iritat că o afacere încheiată își prelungește ecourile, tîrziu, peste ani.[1] Chestiunea, în anii aceia și poate că în întregul prim deceniu al veacului, va continua să preocupe pe toți cei ce fuseseră odată socialiști. Să citățm încă două eșantioane pe care le socotim reprezentative. Iată o opinie sarcastic critică adresată lui Ibrăileanu, la 23 septembrie 1901, de către un fost companion socialist de tinerețe, Lascăr Veniamin, ales, în 1889 deputat socialist la Roman, dar invalidat de Cameră, acum profesor acrit la Bacău: „Că te-ai însurat ai făcut bine, că scoți Magnisimum Etimologisimus (Dicționarul limbii române redactat, din însărcinarea Academiei, de Al. Philippide, la pregătirea căruia lucra, ca angajat plătit, și Ibrăileanu n.m.) iar bine, că ești generos din tagma călugărească din Sărărie (fosta locuință de la Iași a soților Nădejde n.m.) și acum joci chindia cu tagma călugărească din beciurile Băncii Naționale, sau cel puțin cu cea de la asfalt și de la cele 10 milioane ale Iașului, iar bine. Dar ce feliu de generos ești, cînd ai mîncat pîne de la Porumbariu?“[2] Cum se vede, chiar un fost prieten putea crede, fără temei, în zvonurile că foștii generoși, ajunși, odată cu partidul lor, în situația de guvernamentali, s-ar fi înfruptat din fondurile statului sau ale băncilor liberale. Iată un exemplu care arată, încă o dată, cît de mult preocupa chestiunea și de ce devenea Stere atît de iritabil cînd era invocată. Eugen Herovanu, fost și el cîndva socialist — mai curînd unul sentimental — a relatat în niște memorii tîrzii următoarea întîmplare petre-

---

[1] „Ce însemnează — scria Ibrăileanu — paranteza asta făcută în Partidul Liberal de « tinerii generoși ». Poate să fie în acest partid mai multe curente ca-n orice partid, dar este Partidul Liberal un conglomerat de partide...? Ai auzit dta de un club « tînăr generos » și de un altul « bătrîn liberal », fiecare cu programul, statutul, președintele și comitetul lor? Iubite dle Gherea, noi sîntem *liberali* pur și simplu. Se poate ca între noi « foștii » să fie mai multă asemănare, ca unii ce am avut o educație comună mai îndelungată...

Noi sîntem solidari cu trecutul și prezentul Partidul Liberal. Meritul ca și demeritul faptelor acestui partid ni-l însușim pe de-a întregul. Dacă partidul face o faptă bună ne simțim mîndri, iară dacă face una greșită, *chiar dacă noi « foștii » am fost în contra acestei fapte*, ne luăm partea de răspundere și de merit. Și dacă s-ar întîmpla ca acest partid să facă mai mult rău decît bine, atunci, *ca orișicare alt membru conștient din partid*, știu ce mi-ar rămîne de făcut, fără să am nevoie de lecții din afară“. G. Ibrăileanu, *A treia scrisoare deschisă către dl C. Dobrogeanu-Gherea*, *Viitorul*, IV, nr. 773, din 13/26 ianuarie 1910.

[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, Ed. Minerva, 1973, p. 417.

cută în 1903, în timpul unei convorbiri cu scriitorul ucrainean Korolenko (acesta, avînd în România o soră măritată cu refugiatul rus dr. Petru Alexandrov fost anarhist în tinerețe, acum medic la Tulcea, venea adesea în țara noastră; Korolenko era bun prieten cu Gherea și cu Stere) în trenul care îi ducea de la Galați la Iași: „La un moment dat, Korolenko mă întreabă ce cred despre trecerea socialiștilor la liberali. I-am răspuns ce credeam, dezaprobînd actul politic, criticîndu-l în tot cazul. Cîteva zile mai tîrziu, la Iași, văzînd pe Const. Stere, îi vorbesc despre întîlnirea aceasta și de conversațiunea pe care am avut-o, știind că fostul socialist văzuse și el pe Korolenko, pe care mi se pare că l-a și avut oaspete, o zi sau două, acasă la el. « Știu, îmi răspunde dl. Stere. Știu și ce i-ai spus despre trecerea socialiștilor în partidul liberal. Dar am avut grijă să-i și lămuresc cine e omul care i-a vorbit și ce valoare prezintă critica lui. I-am spus că ești conservator »“ [1] Ceea ce nici nu era, riguros vorbind, exact. Dar Stere își pierdea cumpătul atunci cînd se redeschidea dosarul înregimentării lui la liberali și, în ripostă, nu-și mai putea filtra argumentele. Era convins, neclintit, că avusese dreptate și nu suporta discuțiile în contradictoriu.

L-am abandonat însă, îmi dau seama, pe eroul nostru la tribuna Camerei deputaților. Să mă înapoiez acolo pentru a-l regăsi și a-l lăsa să-și dezvolte opiniile. Era, cum am spus, debutul său parlamentar. De aceea și-a pregătit atent discursul, gîndindu-se nu numai la ceea ce va spune, dar și la ton sau modalități retorice. Știa bine, de calitatea impresiei pe care a lăsa acum depindea, poate, cariera sa politică. Avea dreptate. Emoționat, scuzîndu-se în cîteva rînduri că e lipsit de experiența necesară unui orator parlamentar, Stere a ținut, totuși, un discurs cu adevărat magistral. Magistral deopotrivă ca substanță, compoziție și ton. Și-a ales bine momentul. A urcat la tribuna Camerei (președinte era Mihail Pherekide) la 30 noimebrie 1901 ca al doilea vorbitor. Cel dintîi fusese Constantin Mille. Și, cum — s-a văzut — Mille trimisese săgeți, cam perfide, spre generoșii trecuți la liberali, Stere a găsit cel mai bun prilej pentru a interveni. Nu a fost un cuvînt replică în chestiune personală. Dar inserțiunile replică, spontane, din cadrul discursului au făcut bună impresie deputaților, care au descoperit în noul lor coleg nu nesiguranța debutantului, ci

[1] Eugen Herovanu, *Orașul amintirilor*. Ediție de Ion Ardeleanu. Ed. Minerva, 1975, p. 105—106.

aplombul bunului orator dublat de un gînditor de marcă, pe deasupra un perfect analist al fenomenului socio-economic și politic românesc. Pentru că intervenția lui Stere era ceea ce se numea în uzanțele parlamentului un „discurs la adresă". Era una dintre formele cele mai importante, probabil, ale oratoriei parlamentare, cînd deputații majorității (firește unii dintre ei) și exponenții opoziției își rosteau opinia pe marginea mesajului regal la deschiderea sesiunii parlamentare. Și, se știe, mesajul tronului („adresa") conținea programul, nu numai legislativ, al guvernului. După dezbateri, se vota adresa și Camera (apoi, Senatul) o aprobau prin vot și se trecea la lucrările curente. Stere s-a înscris, deci, la cuvînt în acest moment al dezbaterilor Camerei. Și e, probabil, poate chiar sigur, că nu fără prealabila aprobare a mai marilor partidului. S-a considerat, cred, că e bine să se ofere și unuia dintre generoși posibilitatea (necesitatea ?) de a vorbi în numele majorității, altfel spus al partidului aflat la putere. Era o probă (o dovadă ?) a integrării lor definitive în structurile Partidului Liberal.

O excelentă impresie a lăsat analiza crizei economice prin care trecea țara. Fructificîndu-și întinsele lecturi de economie politică și sociologie, Stere consideră criza ca fiind mondială; „Nu dlor, cauza crizei este mai adîncă. Am intrat în mecanismul economic mondial", în care acționează un factor foarte important: „capitalul călător și cosmopolit care tinde să ajungă stăpînul lumei, dictînd voința lui, din localul de bursă, omenirei întregi". Profund comprehensiv s-a demonstrat examenul sistemului economic din țările europene, relevînd că peste tot balanța e neechilibrată, importul depășind exportul. S-a oprit, desigur, pentru a evidenția sistemul de activitate al trusturilor capitaliste și modalitatea specifică de acțiune a capitalului străin, aducătoare — în țara de origine — de dividende și dobînzi, compensînd astfel deficitul balanței comerciale. De fapt, evidențiază oratorul, capitalul străin, atotputernic, a împărțit lumea în două: „popoare capitaliste rentiere și popoare aservite, adevărate popoare proletare, din munca cărora ar fi plătite și foarf ecele pentru cupoane". De aceea, tocmai „politica lumei este astăzi condusă de interesul capitalului cosmopolit". I se părea, și nu se sfia să o spună, că împrumuturile externe pentru crearea unor instalații industriale, importate din străinătate, „încurajează tot industria străină". Utile ar fi numai investițiile în industria extractivă. În acest sector i se pare legitim și necesar chiar apelul la capitalul străin.

Caustică, prin finețea ironiei, a fost și pertinenta observație privind structurile Partidului Conservator, aflat într-o gravă degringoladă internă: „Acum avem două partide conservatoare ... pure, cu doi șefi conservatori ... puri, și amîndouă susțin că sunt continuatoare ale tradițiilor lui Lascăr Catargiu și se clasifică reciproc de uzurpatori, de intriganți, ambițioși și incapabili. Discuțiunile asupra șefului real și șefului nominal, asupra șefilor de formă și șefilor de fond — o metafizică întreagă care de astă dată și-a găsi un interpret într-un filozof din școala germană postkantiană — toate discuțiunile acestea subtile au cedat locul unei polemici aprige asupra chestiunii atît de palpitantă și pasionantă pentru timpurile grele prin care trecem.“ E un diagnostic fără cusur, ascuțit și necruțător care, prezentat în termenii perfectei urbanități parlamentare și la un nivel expresiv ireproșabil, nu a putut fi contestat de cei vizați. Și nici nu a produs reacții de protest, „în chestiune personală.“ [1] Era, incontestabil, o performanță. Cu atît mai prestigioasă cu cît fusese obținută de un debutant în oratoria parlamentară. Și, cum se vedea, un debutant care mînuia deopotrivă examenul socio-economic și bisturiul polemicii corosive. Nu e vorbă, adversarii, apreciindu-i calitățile de cugetător și urbanitatea polemicii, au găsit — se va vedea — modalitatea de a-i contesta unele opinii, instalîndu-l în jenante dificultăți.

Știind că putea fi oricînd acuzat de socialism sau filosocialism, a eliminat din aprecieri și considerații tot ce putea duce la asemenea interpretări. Discursul a fost, probabil, *și din această cauză*, prudent și extrem de moderat. Atît de moderat încît s-a pus în situația de a i se aduce reproșuri ... de la stînga, formulate însă, surprinzător, de conservatorii P. P. Carp și Al. Marghiloman. Stere dezvoltase un credo aproape tradiționalist, de partizan al micii agriculturi și al economiei comunitare, se ridicase împotriva industriei și industrializării, condamnase capitalul străin și „cîntecul de sirenă“ al căii capitaliste, nepotrivite pentru noi. Nu e vorbă, unele dintre aceste opinii vor intra în articulațiile poporaniste, pe care le expune sistematic, în 1907—1908, în studiul *Poporanism sau social-democratism*. Dar acolo, în opoziție cu opiniile marxiste, nu au, parcă, înfățișarea extremistă din 1901. De pildă, antiindustrialismul, acolo mai moderat, e aici excesiv. În discuție era utilitatea capitalului străin în procesul evoluției moderne (inclusiv industrializarea) a României. (Neplăcuta afacere Hallier rămăsese

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților 1901—1902*, p. 36, 40—41.

încă proaspătă în memoria contemporanilor). Stere neagă total utilitatea capitalului străin, mai cu seamă în „creațiunea așa-numitei industrii naționale, sub care se înțelege în primul rînd industria de fabricațiune, industrializarea țărei, nu extragerea bogățiilor naturale". Or, ideea industrializării, pentru o țară ca a noastră, Stere o nega cu argumente pe care le vom reîntîlni, pe larg demonstrate, în studiul său din 1907—1908.

Aici se mulțumește să menționeze apodictic că „este o falsă idee că toate țările din lume pot imita în evoluțiunea lor economică țările din Apus". Argumentele invocate pedalează pe inexistența debușeului extern și pe îngustimea pieței interne. Adăuga, în sprijin, consecințele dezastruoase ale industrializării pentru o țară agrară (minarea pînă la ruinare a micilor industrii țărănești, proletarizarea micilor producători, secătuirea venitului național de către capitalul străin, periclitarea agriculturii căreia îi vor lipsi — în lunile de sezon — brațele de muncă ocupate, inutil, în industrie etc.). După etalarea grăbită a acestor argumente (care aici se prezentau descărnate, de vreme ce erau numai enumerate), Stere încheia convins de dreptatea opiniilor sale: „Domnilor, eu declar că, afară de cazuri excepționale, totdeauna bine studiate și bine chibzuite, nu putem avea noi, popor de țărani, decît o industrie accesorie și suplimentară agriculturii, o industrie țărănească. Noi trebuie să ne gîndim pentru noi înșine și pentru noi înșine (prefigurare a vestitei doctrine — ce-i drept industrialiste — a lui Vintilă Brătianu, — unii cercetători acordă paternitatea formulei lui Vintilă I. C. Brătianu — care ar fi fost formulată de abia în 1905 [1] n.m.) Toate nevoile principale ale vieții noastre economice se pot satisface prin munca țăranului în lunile de iarnă... Încă o dată repet, trebuie ca această consumațiune țărănească să fie satisfăcută de muncă țărănească. *E un tip de organizațiune economică necunoscut în țările mari din Europa. E greu să mergem pe căi nebătute*, mai ales cînd am distrus în mare parte germenii din trecut." (subl. m.) [2]

Radicalitatea (de dreapta) a opiniilor lui Stere din acest discurs de debut parlamentar e, fără îndoială, expresia unor servituți inevitabile condiției de deputat al unui partid care a fost totdeauna împotriva sau cel puțin rezervat, față de capitalul străin.

[1] Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, vol. I, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 383.

[2] Cf. *Dezbaterile Adunării deputaților* din 2 decembrie 1901, nr. 12, p. 41—44.

Stere trebuia să apere acest punct de vedere, demonstrînd chiar caracterul dăunător al capitalului străin. Alți parlamentari liberali s-au referit la alte aspecte ale chestiunii. Stere a considerat că e bine să demonstreze inutilitatea acestuia în procesul de industrializare. Nu pentru că ar exista un capital național care să-și asume această responsabilitate, ci negînd însăși necesitatea și posibilitatea industriei și a industrializării în România. Opinia aceasta din urmă era expresia concepției sale poporaniste. Dar ea venea, destul de evident, în contradicție cu opiniile știute liberaliste care afirmau, dimpotrivă, necesitatea industrializării. Din acest punct de vedere, contradicția în care se instala Stere era stridentă, ideile sale fiind destul de neortodoxe față de spiritul liberalist și vederile programatice ale Partidului Liberal. Conservatorii, partizani ai pătrunderii capitalului străin, au știut să speculeze paradoxul situației în care se afla Stere. Vor replica cu umor și cu dreptate [1].

[1] P. P. Carp a observat: „... ar trebui să ne explice știința dlui Stere acest fenomen. Și v-aș întreba dacă noi nu am fi făcut șosele, dacă nu am fi făcut drumuri de fier, dacă nu am fi făcut școli decît cu mijloacele noastre, temîndu-ne de stafia care se pune înaintea noastră, cum că capitalurile străine au să fie mijloace de împilare și cotropire a acestei țări, vă întreb în ce stare ne-am fi găsit noi astăzi? Prin urmare, toate acestea sînt teorii goale, teorii pe care realitatea le răstoarnă" *(loc. cit.*, p. 47*)*. Mai vîrulent și mai la obiect a fost, tot în replică, la 1 decembrie 1901, Al. Marghiloman. Fruntașul conservator aprecia că opiniile dezvoltate de Stere în discursul său se constituie într-o „concepțiune simplistă a societății, este concepțiunea lui Tolstoi, lui Gorki... Nu, domnii mei, acestea sînt paradoxe literare și numai paradoxe literare. Proba este că ajungi să stabilești necesitatea unei industrii în România tocmai cu unele din motivele pe cari le-a invocat d. Stere în contra ei. Dl. Stere a atacat toate industriile din țară, fără a cruța nici chiar industria forestieră, oricît de apropiată este ea de singura industrie ce dsa admite, adecă industrie conexă cu agricultura. Știe dsa că, așa vorbind, nu este deloc în ortodoxia liberală? Legea pentru încurajarea industriei — lege bună, pe care am aprobat-o — este opera Partidului Liberal. Concluzie firească este că ne trebuie o industrie și că pentru aceasta avem nevoie de capitaluri." *(loc. cit.*, p. 73*)*. La 2 februarie 1902 conservatorul takist Mihai Vlădescu, (cel ce va deține, din decembrie 1904 la octombrie 1906, portofoliul Ministerului Instrucției Publice), intervine și el în aceeași chestiune: „Știu că d. Stere, în discuția la Adresă, a insistat tocmai asupra dezvoltării industriei noastre mici, afirmînd că ar fi un punct de stabilitate economică pentru țară. D. Stere însă și-a spus programul său, noi nu l-am auzit din gura guvernului și noi nu știm dacă acesta e programul guvernului. Partidul Liberal se laudă, și bine face, cu o lege de proteguire a industriei, cu legea pe care a făcut-o, în mai 1887, asupra încurageriі industriei." *(loc. cit.*, p. 490). Dreptate au avut, paradoxal, conservatorii. Pentru că în 1904 guvernul liberal face să treacă prin parlament o nouă lege de sporire a tarifului vamal

Stere și-a luat revanșa asupra conservatorilor în alt plan. În acela al libertăților publice, pledînd — ce-i drept moderat — pentru votul universal și îmbunătățirea soartei populației țărănești. În acest fel își justifica, încă o dată, trecerea la liberali. Apoi, întregul discurs a fost agrementat cu citate din sociologi și juriști de renume, vădind reală capacitate de analiză a fenomenului social care îl trăda pe sociologul de întinsă cultură. Și totul spus cu o artă oratorică nebănuită la un cugetător. A fost ascultat cu atenție și considerație, numeroși oratori citîndu-l apoi fie aprobator, fie pentru a se delimita de opiniile sale.

Impresia generală a fost excelentă. L-au felicitat nu numai colegii liberali, dar chiar și — deloc convențional — conservatorii. P. P. Carp, incontestabil unul dintre cei mai cultivați deputați, i-a adus un elogiu mișcător de la tribuna Camerei: „Am simțit cu toții o plăcere intelectuală auzindu-l. Am avut acel simțămînt care-l are oricine ce, aflîndu-se într-o odaie, cu atmosfera viciată, deschide fereastra și un aer nevinovat vine de-i răcorește plămînii înăbușiți.“ Și după ce din nou „exprima plăcerea față de talentul dlui Stere“, nu uita să plaseze, ca adversar al liberalilor ce era, înțepătura: „d. Stere, cred, în numele tineretului generos, a lăsat la o parte ideile socialiste și se mulțumește cu sufragiul universal.“ Dar nu uita să pună la îndoială convertirea lui Stere (și a colegilor săi generoși) la liberalism: „Inexperiența mea și altora, socialiștii, chiar aceia cari sunt socialiști cu intermitență, sunt oamenii cei mai autoritari din lume și nici nu pot fi altfel. Un om care ia asupra lui de a plămădi din nou lutul uman, care aruncă peste bord ceea ce mii și mii de ani au produs, cari vor să reformeze și modul de a gîndi și forma socială, înțelegi că oamenii aceia dacă nu sunt nebuni, trebuie să-și zică că nu prin persuasiuni pot să ajungă a obține ceea ce vor să obțină, ci prin forță... Și această tendință autoritară reiese din cuvîntarea dlui Stere. Că din vreme în vreme, socialiștii se transformă în liberali, se poate dar mă rog să nu-i credeți.“ [1] Nici Marghiloman nu și-a precupețit aprecierile elogioase: „...Poți să nu aprobi concluziile dlui Stere, poți să te înscrii în fals în contra teoriilor

---

care, prin protecționism, favoriza dezvoltarea industriei autohtone. A fost rîndul conservatorilor să se opună. De care parte a celor două tabere se afla, acum, Stere, e greu de spus. Ambiguitatea îl încerca, și nu pentru ultima oară, încă o dată.

[1] *Dezbaterile Adunării deputaților*, vol. cit., p. 45.

sale, dar este imposibil să nu recunoşti că ele solicită examenul şi provoacă discuţiunea din care poate ieşi o lumină." [1] Ceea ce, evident, nu l-a împiedecat să-i conteste opiniile antiindustrialiste. La discursul lui Stere s-au referit, în intervenţiile lor, şi M. Vlădescu (conservator de orientare takistă), Gh. Panu, liberalii Al. Djuvara, G. Diamandy.

Sigur că Stere a găsit cuvinte vibrante pentru apărarea drepturilor democratice şi a votului universal. În acelaşi spirit au vorbit şi ceilalţi doi generoşi, ca şi independentul Const. Mille. Despre aceste reforme a vorbit, evident în termeni foarte generali, şi Ionel Brătianu, ca şi alţi deputaţi din grupul său. Dar aceste proiecte nu erau defel agreate de Sturdza şi gruparea sa, care voiau să le temporizeze. De aceea, primul ministru a ţinut să-şi spună opinia, destul de limpede; „Dar ca să se pună în practică votul universal trebuie să se schimbe constituţiunea; pentru schimbarea Constituţiunii trebuie să se convoace o Constituantă care va avea a vota o reformă electorală. Dar în această lucrare şi frămîntare a reformei electorale care va ocupa şi preocupa pe toţi cetăţenii, ce se face cu situaţiunea grea a tezaurului public, cu dificitul neacoperit, cu creditul public încă slăbit? Ce facem cu nevoile cele mari care...? Cum merge atunci cu fluierătura doinei frumoase a votului universal? Nu e doină amăgitoare? Nu e cîntec ameţitor de sirenă? Ce să facem? Să facem ceea ce a făcut Ulise cînd a trecut cu corabia pe lîngă insula farmecelor... Să nu ne clintim de pe tărîmul sănătos pe care ne aflăm." [2]

Discursul lui Sturdza comenta, aparent, opiniile afirmate de Const. Mille. De fapt însă (au înţeles-o toţi cei interesaţi), premierul se referea, în egală măsură, la discursurile lui Stere şi ale celorlalţi oratori din stînga liberală. Tuturor reformatorilor le recomanda răbdare şi aşteptare nelimitată. Lui Stere (ca şi celorlalţi generoşi) i-a fost dat să constate, la puţină vreme după ce partidul său ajunsese la putere, că actul conversiunii politice nu constituia şi o garanţie a realizării reformelor democratice promise. Mai avea de aşteptat vreme îndelungată. Sigur că nu sperase o izbîndă imediată. Dar, acum, înfruntarea cu premierul îi relevase cît de potrivnic unor măsuri radicale reformatoare e grupul lui Sturdza din Partidul Liberal. Era aripa moşierească a partidului, conservatoare ca atitudine în problemele sociale şi politice.

---

[1] *Ibidem*, p .73.
[2] *Ibidem*, p. 79.

Iar forța ei, în structurile conducătoare ale partidului, era considerabilă. „Siberianul" a înțeles, mai bine decît pînă acum, că lupta cu adversarii din partid va fi lungă și istovitoare. Știa însă că izbînda idealurilor poate depinde nemijlocit de instalarea lui Brătianu la conducerea partidului. Pentru aceasta, tocmai, se desfășura o luptă crîncenă între grupările liberale. Deocamdată, nu i se contesta bătrînului Sturdza dreptul la șefie. Disputa, fără menajamente, se ducea pentru a cuceri poziții puternice în organismele conducătoare ale partidului, eliminîndu-și adversarii, neutralizîndu-i sau diminuîndu-i în importanță. Stere nu va rămîne neutral în această bătălie. Se va angrena în curentele ei de adîncime și de suprafață. Deocamdată, continua să se manifeste ca deputat, participînd la dezbateri. La 2 februarie 1902 urcă din nou la tribuna Camerei participînd la discutarea generală a bugetului: „Discuția bugetului e un moment solemn în viața parlamentară, cînd toate partidele, opoziția și guvernul desfășoară toate puterile de luptă." Și aceasta pentru că „nu se poate vota un buget dacă nu aprobă politica generală a guvernului, fiindcă bugetul îi servește ca bază materială" [1]. Ceea ce spusese era, de fapt, un banal truism. Bine ar fi fost să se fi referit la caracterul extraordinar al acestui buget, pus în discuție și spre aprobare într-o perioadă de gravă criză economico-financiară, care impunea nemiloase economii pentru reechilibrarea bugetului și acoperirea deficitului, mare, lăsat de guvernul conservator. Important era să fi apărat unele categorii sociale lovite prin buget, propunînd amendamente sau rectificări. Dar astfel de inițiative nu și le putea îngădui. Nu numai pentru că era debutant în Camera deputaților, dar înainte de toate pentru că ar fi însemnat să ia poziție critică față de guvern. Ceea ce, evident, nu-și putea îngădui. Cum nu avea posibilitatea să spună ce credea, s-a scuzat că e „indispus" și a renunțat a se referi la unele argumente pe care își propusese să le dezvolte. A procedat înțelept, pentru că discuțiile au fost cu totul încordate și era mai prudent să se păstreze în rezervă. A mai luat cuvîntul, cu o mică intervenție, la 22 februarie 1902 pentru a apăra opiniile expuse într-o cuvîntare de Georges Diamandy în chestiunea legii meseriilor. Dar în aceeași lună reizbucnește scandalul cu meseriașii care își voiau — unii — apărate interesele în fața concurenței marei industrii,

[1] *Ibidem*, 1901—1902, p. 427.

iar alții, salariații, legalizarea drepturilor la muncă, salarizare, program de lucru. Se cerea, insistent, o lege a meseriilor. Chestiunea data. Cu ea se confruntase și guvernul conservator, fără a fi ajuns să o soluționeze. Acum, reizbucnise și mai violent. La 12/25 februarie 1902 meseriașii au organizat, la București, o întrunire publică, urmată de manifestații de stradă care au degenerat în ciocniri cu poliția. Un număr compact de manifestanți au încercat să pătrundă în Camera deputaților și, cum au fost opriți la porți, i-au apostrofat pe unii deputați, printre care și pe Stere. Legea meseriilor, elaborată pe baza proiectului prezentat de ministrul Vasile M. Missir, a fost aprobată la sfîrșitul lui februarie, fiind în esență reacționară, pentru că obliga pe lucrători să intre în aceleași corporații împreună cu patronii, nu limita durata zilei de muncă și prevedea măsuri restrictive împotriva meseriașilor de origine străină. Exponenții clasei muncitoare au condamnat, în termeni categorici, legea meseriilor din 1902, cerînd organizarea în sindicate, nu în corporații.

A urmat o perioadă de cîteva luni bune, cînd parlamentul a fost în vacanță, guvernul lucrînd activ (evident, primul ministru și șeful departamentului de Finanțe) pentru redresarea finanțelor și a economiei, operație care, în general, a reușit. La redeschiderea sesiunii parlamentului, în 15 noiembrie 1902, Stere a absentat. Peste cîteva zile, și-a reluat locul în banca sa de deputat și, la 26 noiembrie, face parte din grupul de douăzeci de aleși ai națiunii ce propun, „din inițiativă parlamentară" un proiect de lege prin care cer ca avantajele acordate prin Băncile populare populației de la sate să se extindă și asupra populației agricole de la orașe. Aceste bănci populare sătești, apărute mai întîi spontan, au fost opera lui Spiru Haret. Devenit ministru al Instrucțiunii în 1901, Haret, idolatrizat — pe bună dreptate — de învățătorime pentru bunele sale inițiative în domeniul propășirii învățămîntului în general și luminarea — prin carte — a lumii satului, a înțeles utilitatea băncilor populare. De aceea, prin învățătorime și preoți, a impulsionat înființarea unor asemenea bănci la sate. Succesul a fost extraordinar. În cîteva luni, din aprilie pînă în decembrie, s-au înființat 168 bănci, pentru ca, pînă în septembrie 1902, să apară alte 444. Numărul membrilor acestor bănci ajunsese, în 1902, la 20 604 cu un capital de peste cinci milioane lei. Aceste bănci împrumutau țăranii aflați în nevoie, scăpîndu-i de plaga cămătarilor și de povara jecmănirii de către

moșieri și arendași. Ba țăranii puteau chiar, cînd și cînd, să ia și ei pămînt în arendă sau să se ajute la construirea unor acareturi. Sigur că aceste bănci populare nu puteau soluționa marile, esențialele probleme ale lumii rurale determinate de scandaloasa disparitate din structura proprietății rurale. Dar, deocamdată, era o realizare de necontestat. Se simțea, acut, nevoia legiferării acestor organisme și, mai ales, a organizării unei Case centrale a băncilor populare. Guvernul liberal, la stăruința lui Haret care a demonstrat folosul politic al acestei acțiuni, a inițiat legea băncilor populare. Proiectul de lege a fost întocmit și prezentat de Emil Costinescu, devenit din iulie 1902 ministru al Finanțelor. Eroul nostru a sprijinit, entuziast, această inițiativă în care vedea un prim pas în efortul îmbunătățirii situației țărănimii. Fiind cunoscută preocuparea sa pentru lumea rurală, a fost ales raportor al Comitetului delegaților secțiilor Camerei deputaților care a analizat proiectul lui Costinescu. La 12 martie 1903 a prezentat plenului Camerei deputaților raportul, apreciind că scopul proiectului este „de a asigura prosperitatea și propășirea băncilor populare.“ [1] A fost, cu acest prilej, deosebit de activ. A apărat legea, cu tact și neînfricare, intervenind din sală pentru a replica unor vorbitori ai opoziției. La 15 martie, luînd din nou cuvîntul, a cerut Camerei să voteze unele dintre amendamentele propuse. Două zile mai tîrziu a urcat din nou la tribună pentru a comenta articolul 8 din lege, apărîndu-l și obținînd admiterea lui. A fost, atunci, indiscutabil „omul zilei“, relevîndu-se prin toate ale sale calități în apărarea unui proiect de lege care, socotea, e în folosul țărănimii întregi. Legea a fost votată în 20 martie 1903, fără a fi iscat împotriviri marcante din partea conservatorilor. Stere a continuat să investească speranțe în această instituție care devenise, de fapt, un instrument al burgheziei sătești. Dar el se arăta entuziasmat de rolul ei chiar și în 1912, cum scria într-un articol: „Nu cunosc o lectură mai reconfortantă decît *Anuarul Băncilor Populare*, pe care îl publică în fiecare an Casa lor centrală. În ultimul deceniu s-a zămislit o Românie nouă, și nicăieri nu se vădește mai bine creșterea ei ametitoare ca în paginile monotone ale acestei publicațiuni oficiale.“ [2] La apariția lor și poate, în primii lor ani de funcționare aceste bănci populare au avut un

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1902—1903, p. 813.
[2] C.S., *Băncile populare și creditul țărănesc*, *Viața românească*, an VII, 1912, nr. 9, p. 367.

rol negreșit pozitiv, încît un bun cunoscător al fenomenului agrar, Radu Rosetti, le-a lăudat la superlativ în 1904, într-o scrisoare către Ion Bianu [1]. Dar menținerea entuziasmului la aceeași cotă ridicată, în 1912, era stranie. Pentru că datele culese în 1914 de un alt eminent specialist și publicate într-o carte apărută în 1936, Dr. A.G. Galan, *Monografia cooperației de credit din România 1906—1936*, demonstrează, indubitabil, caracterul capitalist al acestei instituții de credit. Nu trebuie contestată însă utilitatea ei inițială. Pentru că, datorită capitalurilor furnizate de aceste bănci, s-au creat obști țărănești care au arendat sau chiar cumpărat pămînt. Încît, Stere, neputînd — știa bine — obține o radicală modificare a structurii proprietății rurale, se mulțumea cu paleative, după principiul înaintării cu pași mici. Va fi condiția în care se va zbate de acum încolo timp de peste un deceniu: un fel de stranie simbioză între radicalitate și compromis. Dar era încă la început. Revolta umilită împotriva acestei condiții incomode și compromițătoare va răbufni mai tîrziu, după 1906, atingînd momentul limită în 1914.

Știa bine că face parte dintr-o grupare care pentru a izbîndi în ceea ce-și propusese trebuia să ajungă, prin combinații de culise sau înfruntări de suprafață, la conducerea partidului. Deși Sturdza revenise, în 1901, la putere pentru că partidul pe care îl conducea putea pretinde că, prin revenirea la matcă a drapeliștilor, reintrodusese armonia integratoare, disensiunea interioară era o realitate apăsătoare. Premierul avea în 1901, 68 de ani, era considerat, cu dreptate, exponentul aripii moșierești a partidului și tinerimea liberală, în frunte cu Ionel Brătianu, pregătea debarcarea lui pentru a se instala la cîrmă. Eugeniu Stătescu, care avusese pretenție la șefie încă după decesul bătrînului I. C. Brătianu, conducea o întreagă echipă de partizani puternici ce voiau rolul de arbitri supremi. Drapeliștii în frunte cu P. S. Aurelian, Emil Costinescu și Vasile Lascăr își menținuseră, de fapt, atitudinea de frondă, erau antisturdziști, potrivnici grupului Stătescu și Gh. Pallade, înclinînd — cu mari rezerve — spre gruparea tinerimii generoase. Iar grupul de sub conducerea lui Gh. Pallade vădea o înverșunată ostilitate față de tinerii brătieniști care vegheau, mereu atenți, la orice tentativă ce ar fi primejduit aspirațiile lor spre șefie. Această încîlceală de contra-

[1] *Scrisori către Ion Bianu*, vol. IV, Ed. Minerva, 1976, p. 185.

dicții interioare nu avea șanse de conciliere. Mai ales că ele se răsfrîngeau nu numai în activitatea guvernului sau parlamentului, dar și în funcționarea cluburilor județene. Desele remanieri guvernamentale demonstrau, evident, acerba luptă pentru putere, ca și încercarea disperată a lui Sturdza de a se menține la cîrmă, navigînd, fără mari șanse, pe această mare în furtună. Gh. Pallade a fost, ce-i drept, eliminat cu totul din guvern în noiembrie 1902, după ce din iulie același an condusese chiar Internele, și dăduse dispoziție „oamenilor săi" să-i boicoteze pe brătienișți. Dar C. I. Stoicescu, sturdzist, nu a putut fi debarcat, deși „tinerele cadre" îl urau ca pe un adversar neîmpăcat. Au rămas, de asemenea, în guvern, pe poziții puternice, drapeliștii, pentru că dețineau portofolii însemnate. Emil Costinescu conduce, după remanierea din iulie 1902, Ministerul Finanțelor, iar Vasile Lascăr preia, de la Gh. Pallade, Ministerul de Interne. Iar Internele reprezentau, în orice guvern de atunci, o poziție cheie de care depindeau multe pentru fortificarea unei grupări din cadrul unui partid. Brusc, toate orientările antibrătienești din partid, guvern și parlament s-au coalizat cu drapeliștii, hotărîte să bareze ascensiunea „tinerelor cadre" (Sturdza și chiar Spiru Haret îi sprijineau și ei, discret, pe drapelișți). Înaintea acceptării portofoliului Internelor, Vasile Lascăr a primit asigurări, într-o consfătuire care a avut loc în casa lui Eugeniu Stătescu, că se va „bucura" de sprijinul tuturor orientărilor din partid.

Iluzie deșartă și asigurări formale. Oculta liberală (alcătuită, atunci, din atotputernicul Eugeniu Carada, conducătorul Băncii Naționale, Mihai Pherekide, Take Protopopescu, frații Ion, Vintilă și Constantin Brătianu) nu agrea deloc alegerea, în acest post cheie, a lui V. Lascăr și era hotărîtă să-l boicoteze. Chiar cu riscul căderii guvernului. Pentru că împuternicirea lui Lascăr și a lui Costinescu însemna, dacă nu integral și întărirea lui Sturdza, sigur însă blocarea ascensiunii spre șefia partidului a lui Ionel Brătianu. Și asta nu o puteau admite în nici un caz. Mai ales că Vasile Lascăr era și el cunoscut ca partizan al reformelor, om politic cu inițiativă, bun organizator și tactician, relativ tînăr (avea, în 1902, 48 de ani) și, deci, cu bune șanse la succesiune. Boicotarea lui Vasile Lascăr devenise, în consecință, în ultimii doi ani ai guvernării liberale, preocuparea supremă a ocultei. Proiectele de lege privind reorganizarea poliției urbane (decembrie 1902), a poliției generale a statului (ianuarie 1903),

sporirea efectivului jandarmeriei rurale (februarie 1903) au declanșat vii împotriviri. Și potrivnici nu erau numai parlamentarii conservatori, ci, înainte de toate, liberalii socotiți brătieniști. Stere s-a implicat activ în această dispută intestină. A semnat, alături de alți treizeci de deputați liberali, un amendament colectiv — prezentat de Al. Radovici — care voia să corecteze stipulații ale proiectului legii poliției. Sturdza era alarmat de situația creată, cînd, lucru rar, un proiect de lege guvernamental era contestat, prin amendamente colective, de deputați ai majorității. Iar Vasile Lascăr era furios la culme, proferînd amenințări la adresa adversarilor săi. Stere, imperturbabil, a urcat la tribuna Camerei la 21 februarie 1903, ca să ia apărarea amendamentului Radovici, polemizînd cu fruntașul liberal Al. Djuvara (cel ce va deține portofoliul Externelor, din noiembrie 1909 pînă în decembrie 1910, în viitorul guvern Sturdza), care apăra legea lui V. Lascăr. („Am cerut cuvîntul în acel moment cînd, spre marea mea mirare, d. Djuvara a găsit că amendamentul colegului nostru d. Radovici sapă din temelie legea de față.“ [1]) Și Stere a găsit, cu știința lui în ale dreptului constituțional și administrativ, argumente valabile, bine susținute și apărate. Dihonia era generală și proiectele de lege ale ministrului de Interne au fost votate cu mare greutate. Un alt proiect de lege al ministrului, cel privitor la organizarea comunelor rurale (aprilie 1904), abia a putut fi votat, deși era efectiv bun și progresist. Prezenta însă enormul dezavantaj, pentru ocultă, că îi fortifica lui Lascăr postura de reformator liberal. Carada, în semn de protest, a demisionat din președenția comitetului de direcție al *Voinței naționale* și din Comitetul Executiv al partidului. Cum nu putea bloca total activitatea guvernului, în care predominau drapeliștii ajutați de Stătescu, oculta pornește o eficientă acțiune de cucerire a supremației în partid. În vara lui 1903 Vintilă Brătianu devine director al oficiosului partidului, *Voința națională* (eliminîndu-l pe Ioanovici, considerat filodrapelist), iar președintele organizației electorale a partidului ajunge Take Protopopescu. Oculta cucerise, astfel, două importante centre de comandă: presa și parlamentul, pornind și mai crîncen lupta pentru înfrîngerea drapeliștilor și aliaților lor. Noile remanieri în guvern din toamnă demonstrau cîștigurile de poziție ale ocultei. Sturdza, de-a dreptul alarmat, îi scria la 15/28 octom-

[1] *Dezbaterile Adunării deputaților*, 1903, vol. 3, p. 665.

brie 1903 lui Spiru Haret: „Vijelia s-a dezlănțuit cu toată puterea: stau în mijlocul ei în locul în care m-ați așezat, plini de griji mari pentru prezent și viitor, înfricoșat de răspunderea ce ne apasă... Eu, pe care m-ați legat de catargul corăbiei ca să nu lunec și să nu pic și să nu slăbesc, strig din toate puterile mele: nu abandonați corabia în mijlocul furtunii, căci am mai trecut prin asemenea vijelii... Datori sîntem să mergem pînă la capăt..." [1]

Zadarnice lamentări și zadarnice strigăte de alarmă. Nu mai putea face nimic și disoluția era generalizată în partid (inclusiv în comitetele județene), în guvern și parlament. Oculta, care pînă acum îl cruțase pe Sturdza (urmărind numai neutralizarea concurenților spre succesiune), pornește ofensiva și împotriva sa, acuzîndu-l că îl sprijină pe Vasile Lascăr. În plus, guvernul e pus în mari dificultăți la alegerile parțiale sau în cele județene din mai 1903. [2] Desigur, explicația profundă trebuia căutată în măsurile de austeritate (inclusiv concedierea unor funcționari publici) care îndepărtau alegătorii de listele guvernului. Dar unii considerau că și dihonia din partid (organizațiile județene) perturba rezultatele alegerilor. În aceste condiții, unii fruntași ai partidului propuneau o modificare drastică a sistemului electoral. Nu se propunea pur și simplu universalizarea dreptului la vot, ci, deocamdată, colegiul unic. S-a formulat o astfel de propunere în Camera deputaților, la 8 decembrie 1903, de către G. Dragu. Dar nimeni nu avea timp să asculte, acum, astfel de proiecte. Probabil că nici Stere sau ceilalți foști generoși, mult preocupați de destinul posibil al șefului lor Ionel Brătianu. Apoi, în 1904, guvernul are de făcut față marilor dificultăți cu care se confrunta

---

[1] BAR, Mss. Corespondența D. A. Sturdza — Spiru Haret, doc. 16227.

[2] La aceste alegeri a candidat și eroul acestei cărți. Titularizarea ca profesor universitar definitiv anulase mandatul său de deputat. La alegerile parțiale din 30—31 decembrie 1903 a candidat, deci, din nou. Firește, tot la colegiul al treilea. A fost aspru combătut de conservatori, avînd drept contracandidat pe Al. Bădărău. Lupta electorală a fost de o extremă duritate, Stere, deși candidat guvernamental, fiind boicotat, în sate, de electorii conservatori ajutați — și financiar — de moșieri și arendași. A izbîndit, cu greu, obținînd 407 voturi din 633 exprimate. (Contracandidatul său, Al. Bădărău, a adunat, totuși, 223 voturi. Cf. *Liberalul*, IV, nr. 246 din 1 ianuarie 1904). Conservatorii au încercat, apoi, să-i invalideze mandatul. Alegerea i-a fost însă validată de Cameră, Stere rostind, acolo, la 14 ianuarie 1904, un discurs în care a relatat condițiile acestei alegeri, polemizînd cu Matei B. Cantacuzino, apărător, de la aceeași tribună, al lui Bădărău. Își păstrase, așadar, mandatul de deputat pînă la sfîrșitul legislaturii.

țara: problema școlilor particulare de călugărițe din Galați și București, dar — mai ales — situația țăranilor care, lipsiți de pământ, mai aveau de suportat consecințele secetei din vara și toamna lui 1904: problema hranei lor și a vitelor de muncă. Izbucnesc răscoale țărănești în cîteva județe moldovene (inclusiv în județul Iași) care sînt stăvilite prin trimiterea, de către guvern, a unor cantități de porumb, prin intermediul băncilor populare, cărora li s-a deschis — în mod special — un credit important. Guvernul se clătina amenințător. Mai ales că Sturdza, contrariat de agresivitatea ocultei și a „tinerelor cadre", socotește nimerit, înainte de deschiderea sesiunii parlamentare, să opereze — la 14/27 noiembrie 1904 — o nouă remaniere guvernamentală, în acest cabinet de miniștri necontenit fluctuant. Introduce, deci, în guvern pe un alt fost drapelist, Emanoil Porumbaru, la Lucrări Publice. Oricît a pledat Sturdza pentru conciliere, în semn de protest președintele Camerei deputaților, M. Pherekide, și vicepreședinții săi (Take Protopopescu și V. G. Morțun) demisionează din funcțiunea lor. Și demisiile lor sînt acceptate. Apoi 12 deputați din majoritate demisionează din comisia bugetară. Și acești demisionari făceau parte din gruparea lui Ionel Brătianu. Iar această liminară atitudine protestatară urmărea să-l silească pe Sturdza nu numai să înceteze a-l protegui pe Vasile Lascăr, ci, pur și simplu, să-l demită. Sturdza nu s-a supus, așteptînd — naiv — potolirea zavistiei. Nu mai era nimic de făcut, pentru că — de fapt — cele două tabere rivale nu doreau decît nimicirea adversarului. În 12/25 decembrie 1904 Ionel Brătianu demisionează de la Ministerul de Externe. A doua zi, în sfîrșit, demisionează și Vasile Lascăr de la Interne. Sturdza mai credea că, prin interimate, va putea prelungi existența guvernului. Nimic de făcut. A doua zi își prezintă demisia fruntașul drapelist Emil Costinescu de la Finanțe și sturdzistul C. I. Stoicescu, de la Domenii, iar Camera deputaților și Senatul nu mai pot funcționa deoarece „aleșii națiunii" intră în grevă. Brătieniștii cer imperios o nouă remaniere care să le asigure preeminență în guvern, altfel amenințînd că nu vor fi votate bugetul și proiectele de lege depuse Camerei deputaților. Premierul nu voiește și nici nu poate accepta acest ultimatum de forță. În consecință, la 21 decembrie 1904 prezintă suveranului demisia guvernului.

„Tinerele cadre" au provocat, deci, prin precipitarea lor spre șefia partidului, căderea lui Sturdza, cu două luni înaintea

încheierii legiuitei legislaturi de patru ani. Ba Sturdza crezuse chiar, în 1901, că guvernul său are șansa unei lungi guvernări, de două legislaturi. Fără îndoială că accesul la șefia partidului și dorința eliminării adversarilor au jucat roluri importante în demiterea guvernului Sturdza. Dar nu ar trebui ignorat că scopul „tinerelor cadre" nu era exclusiv politicianist. Lupta pentru putere urmărea înalte ținte ideologice, grupul Brătianu dorind șefia fără de care planurile lor democratice reformatoare nu se puteau înfăptui. Brătianu și grupul său, sprijinit de ocultă, avea dreptate. Pentru că aripa moșierească nu putea accepta astfel de reforme democratice, iar drapeliștii înțelegeau să nu promoveze decît o politică reformatoare moderată. Emil Costinescu, industriaș foarte bogat, director al Băncii Generale, o sucursală a băncii germane „Disconto Gesselschaft", (fusese mai înainte guvernator și director al BNR), nu se arăta chiar un simpatizant al reformelor radicale. Take Ionescu a acreditat chiar, în decembrie 1905, zvonul că oculta i-a sabotat lui Costinescu un proiect de concesionare a terenurilor petrolifere românești unui consorțiu de bancheri germani. Iar Costinescu era, indiscutabil, liderul grupării drapeliste. Încurajarea lui Vasile Lascăr, în proiectele sale reformatoare, nu avusese drept țel real decît boicotarea brătienieștilor pentru a nu se mai putea prezenta ca singurii exponenți ai înnoirii democratice în partid.

N-aș spune că Stere a ieșit, din această primă a sa legislatură de deputat, dezorientat. Știuse bine de la început, încă din 1900, că s-a angajat, împreună cu gruparea în care se integrase, să lupte deopotrivă împotriva conservatorilor, ca și a grupurilor rivale din propriul partid. A fost, în această dispută pe două fronturi, un factor activ, împărțindu-și eforturile cu tact, măsură și discernămînt. Iar în ultima etapă, în aceea a înfruntării deschise cu gruparea drapelistă, a ținut — s-a văzut — steagul sus, fiind un combatant util, pe care Brătianu conta. Nu trebuie să se creadă însă că s-a mulțumit a fi doar un soldat disciplinat și obedient în „armata" lui Brătianu. Avea, în fapt, nu numai programul său, dar și planurile sale, concentrate, amîndouă, în opiniile sale despre reformele democratice spre care năzuia. A sprijinit deci atitudinea combatantă a lui Ionel Brătianu în măsura în care acesta contribuia la realizarea programului reformator socotit de Stere absolut necesar. De aceea, tocmai, a sprijinit toate reformele favorabile țărănimii (inclusiv cele inițiate de Haret), precum

băncile populare, Casa rurală ca și pe acelea aflate deocamdată în stare embrionară, privind lărgirea dreptului la vot (de nu încă universalizarea lui, măcar Colegiul unic) care, de asemenea, erau în avantajul țărănimii. Nu și-a putut afirma deocamdată independența de atitudine, pe care o va afișa, aproape public, după 1906. Dar anii aceștia ai deputăției dintîi îi vor fi de folos în acumularea experienței necesare pentru viitor. A ieșit din această etapă a noviciatului parlamentar mult fortificat politic. Ionel Brătianu și-a dat seama că are în Stere un om politic cu o zestre de cugetare impresionantă, de care poate și *trebuie* să țină seama, iar „bătrînii" liberali (inclusiv cei ieșeni) au realizat, deloc surprinși, că au în el un concurent periculos. E drept că aceste însușiri nu vor fi integral în avantajul său. Pentru că Brătianu avea nevoie de personalități disciplinate și nu de independență în program și atitudine. Îl va tolera, deci, pe Stere în anturajul său apropiat, se va folosi de consiliile lui, lăsînd chiar să se creadă în afară (cum se și credea) că îi este unul din sfetnicii de taină. În fapt, nu agrea, ba chiar îl indispuneau atitudinile independente ale poporanistului, radicalismul democratic al convingerilor sale, preferîndu-i, dintre foștii generoși, pe Morțun și Al. Radovici. Iar oculta, nu era nici atunci un secret, nu-l privea cu ochi buni pe „siberian", continuînd să-l considere un socialist abia deghizat în liberal. Dar, deocamdată, nu sosise vremea clarificărilor definitive. Acum, pentru această etapă, Stere era, încă, în jocul combinatoriu al disputelor intestine pentru supremație, un element nespus de prețios. Chiar și tocmai pentru radicalismul său reformator democratic, al cărui exponent, în partid, era socotit Ionel Brătianu. Lui Brătianu îi convenea, acum, de minune să se creadă că programul înnoitor afirmat de Stere era aprobat dacă nu chiar sugerat de pretendentul la șefia liberalilor și că, la vremea deciziilor finale, îl va modera oportun. Iar pentru fortificarea grupării sale și acaparrarea posturilor de comandă în partid, Stere era socotit un element de o neprețuită utilitate. Pentru că în acțiunea de cucerire a conducerii în organizația liberală ieșeană (a doua, ca importanță, după aceea bucureșteană), nimeni nu era mai potrivit decît Stere pentru a-i contracara pînă la a-i înlocui definitiv pe „bătrînii" locali. Toate aceste calcule politice de culise (întotdeauna tenebroase) îi erau favorabile lui Stere. Iar el, înțelegîndu-le bine, se slujea de ele pentru propriile scopuri. Care nu erau — e necesar să o spun — deloc personale sau de natură strict politicianistă,

ci subordonate înaltelor idealuri pentru care milita. E însă întotdeauna dificil să se discearnă, în acest plan, puritatea convingerilor de macularea politicianistă. Cine, într-adevăr, avea atunci timp, interes și prevedere să disocieze, în comportamentul lui Stere, idealul democratic neîntinat de uzanțele politicii de partid cu toate ale ei servituți adesea deloc oneste? Acestea sînt însă misiunea și rostul posterității. Analistul de dincolo de imediatul conjunctural și cu atît mai mult biograful au datoria să disocieze planurile chiar cînd amestecul lor pare inextricabil — deosebind consecvența de oportunitate, puritatea de întinarea ei. E tocmai ceea ce încerc să fac — sper cu folos — aici.

Rămînînd în spațiul acestei perioade, e necesar să ne întoarcem înapoi cu cîțiva ani. Mai precis în februarie-martie 1901. Stere era, cum s-a văzut, avocat. Un avocat cam lipsit de clientelă și cu venituri incerte. Pur și simplu avocatura nu-i plăcea și nici nu-l interesa. Aspirația lui era cariera științifico-academică. Voia să scrie și să se afirme drept ceea ce considera că este: un om de știință. Nu se va realiza, în acest domeniu, pe potriva aspirațiilor și a înzestrărilor sale reale. Dar asta se va vedea mult mai tîrziu, la vremea bilanțului final. Pînă una alta, știa bine că începutul e universitatea, care îl putea legitima în sfera, rîvnită, a științei. Și aici voia să ajungă. O voia încă din 1897, cînd, publicîndu-și teza, își luase strălucit licența. Dar nu existaseră condiții favorabile. Acum, cînd partidul său era la putere, iar el considerat un tînăr om politic de mare viitor, se iviseră, în sfîrșit, condițiile favorabile. Va ști să se folosească de ele ca un bun tactician. Simplu și deschis spus, s-a folosit de instrumentul politicii pentru a ajunge la universitate. E foarte adevărat. Dar a fost singurul? Un examen atent și complet al „distribuirii" catedrelor universitare de pe la 1860 încoace ar ajunge la concluzia că mai toate au avut ca punct de sprijin un partid politic sau un om politic cu influență. Maiorescu, el însuși, n-a revenit la catedra universitară (la cea din București), în 1884, datorită cartelului de parțială alianță cu liberalii conduși de bătrînul I. C. Brătianu? Iar „aleșii" săi care au obținut catedre universitare din 1893 pînă în 1906 (P. P. Negulescu, Teohari Antonescu, Mihail Dragomirescu, D. Evolceanu, S. Mehedinți, C. Rădulescu-Motru, Ermil Pangratti) nu au datorat faptul sprijinului Partidului Conservator? Nu interesează aici că aleșii săi au fost tineri înzestrați

care s-au impus ca mari valori ale universității românești. Stere, care cunoștea perfect modalitatea accederii spre catedra universitară, a procedat la fel. Iar școala românească superioară nu a avut decît de cîștigat.

A procedat inteligent și prompt. Nu s-a adresat direct lui Haret, ministrul Instrucțiunii în funcțiune, ci liderului grupului din care făcea parte, lui Ionel Brătianu. Și — spre beneficiul biografului — nu oral, ci în scris. Scrisoarea (pe care am descoperit-o păstrată în fondul Spiru Haret de la B.A.R.) e nedatată. Dar din aproximările mele (sprijinite pe documentele — datate — pe care le voi cita mai încolo) cred că scrisoarea e redactată la mijlocul lui februarie 1901, cînd Stere, imediat după instalarea guvernului Sturdza, se deplasase, cu interese electorale, la București. Scrisoarea, mișcătoare și elocventă pentru ceea ce urmărește, merită citată în întregime:

„Hotel Metropole
Bucarest

Mult stimate dle Brătianu

Dl. Haret vrea să prezinte în sesiunea actuală a corpurilor legiuitoare un proiect de lege prin care revine la legea învățămîntului secundar și *superior* din 1899.

Nu vreau să discut nici legea d-sale, nici cu atît mai puțin intențiile de cari e călăuzit. Însă îmi dai voie să-ți atrag atențiunea asupra următoarelor anomalii. Timp de $3\,^1/_2$ ani, dl Haret a ținut la facultatea de Drept din Iași vacante *cinci* catedre (din 8!) fiindcă condițiunile de admisibilitate la gradul de profesor titular erau greu de întrunit. Desigur, dacă legea aceasta ar fi fost cu sinceritate aplicată timp de 20—30 ani am putea ajune la rezultate frumoase. Dar acum am văzut numai un rezultat negativ: *nimeni* dintre liberali n-a putut ajunge profesor titular și imediat după căderea liberalilor cele cinci catedre vacante au fost ocupate cu titlul definitiv de niște oameni în cea mai mare parte insuficienți pînă la ridicul. Astfel chiar interesele superioare ale învățămîntului au suferit.

Acuma văd că se va începe acela-și (sic) joc. În Iași acum sunt iar alte două catedre vacante pe care noi le vom rezerva pentru « homunculii » dlui Take Ionescu...!

Nu vorbesc numai din punctul de vedere de partid (așa cum stau lucrurile pentru cei din liberali cari ar vrea să se devoteze

acestei cariere e *pedeapsă* înregimentarea lor), dar şi pentru mine personal aceasta e o chestie vitală; sunt prea bătrîn şi cu o familie grea ca să pot spera întruni condiţiile legei dlui Haret în timpul cît liberalii vor sta la putere (ar trebui să plec în străinătate; nu prea se găsesc acuma de aceştia în ţară) iar după aceasta... catedra va fi ocupată de un avocăţaş oarecare. Şi am credinţa că pot ocupa această catedră cu demnitatea (sic), deşi soarta nu mi-a permis să am *titlurile*, deoarece în realitate sunt numai un autodidact, (mulţi ani de zile n-am avut altă ocupaţie decît studii) [1].

Cred că trebuie să-ţi dai seamă de împrejurările. Deşi în conformitate cu legea lui Istrati (ministru al Instrucţiunii din ianuarie pînă în iulie 1900 n.m.) aş fi putut să fiu numit *imediat*, ca profesor titular, n-am vrut să o cer, avînd intenţiunea să scot peste cîteva luni o lucrare care ar împăca scrupulurile oricui. Acum însă acest lucru ar fi în zadar...

S-ar putea remedia inserînd în lege un articol tranzitoriu (cum, de pildă, a fost legea judecătorilor de pace a dlui Stătescu), prin care pentru un timp 1—2 ani ministrul şi-ar rezerva dreptul de a face numiri în condiţiunile legei lui Istrati, în vedere că altraminte cu greu s-ar găsi titulari pe baza legii noi.

Mi-e nespus de greu să rog despre această favoare, dar mă gîndesc că toată viaţa am fost greu gonit de soartă, nici o dată nu m-am gîndit la interesele mele personale, am sacrificat totul şi am ajuns la al patrulea deceniu, fără să am măcar satisfacţia morală a unei profesiuni potrivite cu firea mea... Fire de advocat să crezi că nu am.

Puteţi să faceţi astfel bine nu numai mie personal, ci să preveniţi un (cuvînt ilizibil n.m.) din punctul de vedere general.

Mă grăbesc să plec astăzi, nici nu vreau să te plictisesc cu vizitele, de aceea mi-am permis să-ţi scriu, în speranţa sprijinului Dtale.

Al dtale devotat

C. Stere." [2]

---

[1] Paranteza e adăugată ulterior, după recitirea scrisorii; literele sunt mai mici şi înghesuite pentru ca precizarea să poată fi inserată.

[2] B.A.R., Msse S $\frac{49\ (1)}{DC\ II}$. De menţionat că pe pagina întîi sus, pe spaţiul rămas liber deasupra formulei de adresare, se află următoarea precizare: „Graba şi emoţiunea (azi numai am aflat cu siguranţă intenţiile dlui Haret) sunt cauza neglijenţei cu care scrisoarea e scrisă. Te rog să nu te superi şi să ai răbdare să o descifrezi. Al dtale C. Stere".

Așadar, Stere se socotea îndreptățit să devină universitar deși nu îndeplinea condițiile legale. Nu putea prezenta o diplomă de doctorat și nici o listă cu titluri de lucrări de specialitate. Prima condiție nu era obligatorie (nici P. P. Negulescu sau Mihail Dragomirescu, dintre exemplele citate mai înainte, nu fuseseră doctori). Mai complicată i se părea a fi lipsa cîtorva cărți în materie. În fapt, această absență era, obiectiv vorbind, strict formală. Cartea lui din 1897, acea strălucită teză de licență, recomanda un om de știință care stăpînea deopotrivă sociologia, filozofia juridică, antropologia și politologia. Oricare dintre aceste domenii ar fi fost onorate de Stere, ca titular de catedră. Dar el absolvise Facultatea de Drept și nu Literele. Nu putea solicita decît o catedră la una dintre disciplinele acestei facultăți. Normal ar fi fost ca preocupările sale să-l îndrepte spre catedra de filozofia dreptului. Aceasta era însă ocupată de Petre Missir, fostul său profesor. Era obligat să se îndrepte spre una dintre catedrele vacante. Cea mai apropiată ca preocupare era aceea de drept constituțional, atunci asociată cu aceea de drept administrativ, deși presupunea două cursuri distincte. Pe aceasta, tocmai, o va solicita și, destul de repede, o va și căpăta. Brătianu cel tînăr, cu spiritul său practic și întotdeauna eficient, a acționat rapid. I-a vorbit — probabil — lui Haret de cererea lui Stere care i se părea îndreptățită, din punct de vedere științific și politic, și i-a înmînat scrisoarea pe care am citat-o, prevăzător păstrată de ministru. Iar Haret, încă neadversar declarat al grupului Brătianu, s-a grăbit să-i dea curs. Pe atunci, partidele politice erau interesate să aibă în cele două universități exponenții lor. Pentru că elita partidului nu era formată numai din lideri, ci și din universitari cu renume, scriitori, mari medici și avocați, cu un cuvînt „noblețea în robă" sau a spiritului care, adesea, nu avea ascendență nobiliară. Această categorie intelectuală era un capital politic foarte important (exponenții ei erau alegători și aleși), care nu putea fi niciodată neglijat, mai ales în perioada funcționării sistemului electoral cenzitar. Cîteodată, această noblețe a spiritului ocupa și funcțiuni de prim ordin în planul vieții politice. Exemplele sînt cunoscute (printre ele să-l amintim, din nou, pe Maiorescu). Dar aceasta nu era o regulă. Conservatorii (cei puri sau takiștii) avuseseră grijă în deceniul care încheiase veacul să populeze catedrele universitare cu aderenții lor. (N-au făcut excepție nici cadrele din învățămîntul secundar). Era rîndul liberalilor (care de-a lungul timpu-

lui, ce-i drept, vegheaseră atent la acest capitol) să se „compenseze". Încît argumentele oferite de Stere în scrisoarea sa nu puteau fi neglijate de Haret, în ciuda ştiuteï sale intransigenţe pentru a înzestra învăţămîntul de toate gradele cu competenţe verificate. De data asta, chiar dacă încălca principii formale, nu făcea nici o concesie de la rigoarea competenţei. Stere era, cu adevărat, un intelectual recunoscut, cu ştiută aplecare spre exegeza ştiinţifică şi a i se acorda o catedră era nu o concesie politică, ci un act de dreptate, cu totul favorabil învăţămîntului. Iar, sub raport formal, se putea prevala de precedentele legii predecesorului său, dr. Const. Istrati, întrucît el, Haret, nu apucase să legifereze în materie de învăţămînt. Totul pleda, deci, în favoarea solicitării lui Stere. Acesta o şi ştia foarte bine. De aceea, tocmai, îndrăznise (trecînd peste orgoliul său) să-i scrie, ca demn solicitant, lui Brătianu. Scrisoarea, bine concepută, pedalînd inteligent pe etalarea motivaţiilor personale şi generale, a mers direct la ţintă. Haret a consimţit să dea curs favorabil cererii lui Stere. În consecinţă, au demarat rapid formalităţile. La 6 martie 1901 Stere înaintează ministrului o cerere bine motivată: „Subsemnatul C. G. Stere, licenţiat în drept, avînd în vedere că la Facultatea de Drept din Iaşi e vacantă catedra de drept constituţional şi administrativ, am onoarea a vă ruga să binevoiţi a mă numi, pe baza lucrării mele *Evoluţia individualităţii şi noţiunea de persoană în drept*, profesor suplinitor la această catedră, pînă la numirea titularului. Conform cu interpretarea dată art. 63—64 din Regulamentul învăţămîntului superior de către profesorii Universităţii din Iaşi, în mai multe rînduri, nu este nevoie de avizul senatului universitar şi al Consiliului facultăţii pentru numirea de suplinitori, cînd aceasta se face în afară de profesorii actuali ai Universităţii. Dacă sînteţi de părerea contrarie, vă rog să supuneţi cererea mea facultăţilor, deoarece şi fără aceasta sînt hotărît să prezint lucrările mele consiliilor universitare spre a putea fi numit, conform legii, profesor titular la această catedră..." [1]. Cum apăruse şi un contra candidat, a doua zi, la 7 martie, ministrul trimite decanului Facultăţii de Drept din Iaşi o adresă prin care îl încunoştiinţează că îi expediază, în original, petiţiile celor doi solicitanţi la catedra în chestiune, „rugîndu-vă să binevoiţi a le supune consiliului acelei facultăţi pentru a se pronunţa, conform

[1] Arhivele Statului Iaşi. Fond Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de Drept, dosar 2250, f. 50.

art. 63 din lege, relativ la suplinirea acestei catedre“ [1]. Lucrurile s-au desfășurat cu precipitare. Rapiditatea, se va vedea, era necesară pentru a nu se încălca în vreun fel litera legii. Nu știu sigur dacă a fost obținut, în termen, avizul favorabil al Consiliului facultății. Fapt este că la 13 martie 1901 ministrul comunica rectorului și decanului, scurt, că „s-a încredințat pe ziua de 15 martie curent domnului C. G. Stere suplinirea catedrei vacante de drept administrativ și constituțional de la acea facultate“[2]. În *Anuarul Universității din Iași* pe anul 1901—1902, am găsit menționat faptul, cu diferența de o zi, care — se va vedea — era importantă. Acolo se precizează: „Const. Stere. Licențiat în drept de la Universitatea din Iași. Profesor suplinitor la catedra de drept administrativ și constituțional. Numit la *14 martie* (subl. n.m.) la catedra rămasă vacantă prin moartea dlui G. A. Urechia“ [3]. La 15 martie, cum s-a văzut, Stere e ales deputat și participă, la 24 ale lunii, la deschiderea corpurilor legiuitoare. Pentru a nu contraveni prevederilor legii, la 23 martie înaintează ministerului o cerere, aprobată și comunicată apoi de ministru decanului, prin care nou numitul „fiind ales deputat, domnia sa a renunțat la retribuția cuvenită pentru suplinirea numitei catedre, urmînd a face cursul în mod gratuit, conform declarației d-sale făcută prin petiția înregistrată la nr. 15377 din 23 martie a.c.“ [4].

Toată această grabă contra cronometru a numirii lui Stere ca profesor suplinitor ca și cererea, oportună, de renunțare la retribuție aveau rostul lor deplin motivat, în condițiile cînd nou numitul candida în alegeri și avea șanse sigure de izbîndă. Pentru că, potrivit art. 61 din Constituție, preoții, învățătorii, funcționarii de stat de orice rang, medicii și avocații statului nu aveau dreptul de a fi aleși deputați. (Puteau fi aleși, în schimb, profesorii secundari, din învățămîntul superior și toți intelectualii liber profesioniști). Or, Stere nu era profesor titular, ci de curînd *numit* suplinitor, încît dacă nu se evitau, riguros, arcanele legii putea intra sub incidența articolului 61 din Constituție, contestîndu-i-se și mandatul de deputat, și recenta intrare în universitate. Iar de ar mai fi avut răgaz să aștepte o vreme pentru ca, deputat fiind,

---

[1] *Idem*, f. 49.
[2] *Idem*, f. 101.
[3] *Anuarul Universității din Iași pe anul școlar 1901—1902*, Iași, 1903, p. 52.
[4] Arhivele Statului Iași. Fond cit., dosar 2230/190, f 116 .

să devină, profesor universitar, nu avea dreptul la numire. Ar fi trebuit, în acest caz, să treacă prin toate etapele concursului, cu șanse minime pentru că Haret era decis să reintroducă legea sa ce presupunea obligativitatea candidaților de a prezenta titluri de lucrări și doctorate. Iar pe acestea, se știe, Stere nu le avea. Grăbirea soluționării întregii „afaceri" era, deci, absolut necesară. Și totul s-a făcut, într-adevăr, bine și repede. În opt zile Stere a căpătat dorita numire.

Prevederea s-a dovedit utilă pentru că, peste doi ani, a izbucnit în jurul acestui episod un mic scandal, declanșat firește de opoziție. În ședința Camerei deputaților din 5 martie 1903 Mihai Vlădescu (cel ce va deveni, în decembrie 1904, ministru al Instrucțiunii Publice) atacă guvernul în chestiunea incompatibilității dintre calitatea de deputat și încredințarea unor funcțiuni publice. Printre exemplele citate era amintit și „reprezentantul colegiului III de Iași care a fost numit profesor suplinitor la facultatea de drept din Iași". Stere ia imediat cuvîntul, în aceeași ședință, arătînd că situația sa nu intră sub incidența incompatibilității la care se referea Vlădescu, deoarece „eu am fost numit ca suplinitor al unei catedre la facultate înainte de a fi fost ales deputat și, în al doilea rînd, n-am fost numit într-o «funcțiune salariată» fiindcă am fost însărcinat să fac un curs gratuit pe care-l țin pînă astăzi". Spiru Haret, prezent în banca ministerială, s-a ridicat și l-a apărat, cu argumente valabile, pe Stere: „Dsa a fost însărcinat la 15 martie 1901 cu facerea cursului de drept constituțional la Universitatea din Iași și fiindcă știa că alegerile se apropie, dsa a declarat că renunță la leafă și face cursul gratuit. Acest lucru l-a comunicat chiar de atunci dlui președinte al Camerei". Lucrurile nu s-au oprit aici. Pentru că Take Ionescu s-a socotit și el dator să-și spună cuvîntul. A declarat, ca fost ministru al școlilor, că după părerea sa Stere intra sub incidența incompatibilității arătate de Vlădescu deoarece, deși nu e retribuit pentru cursul său, „ocupă totuși o catedră la facultatea de drept din Iași, chiar dacă este suplinitor gratuit... Va să zică, acei cari sunt numai profesori suplinitori nu pot fi aleși, mandatul este incompatibil cu funcțiunea ce o ocupă". Stere, văzîndu-se obiectul acestui neașteptat atac concertat, s-a urcat din nou la tribună, pentru a preciza: „d. ministru al Instrucțiunii m-a însărcinat cu ținerea unui curs dintre acelea cari sunt prevăzute în programul facultății de Drept din Iași. Prin urmare, strict vorbind, sunt suplinitorul

unei catedre de la facultatea de drept din Iași, însă îndată ce am fost ales ca deputat, am făcut o declarațiune că nu primesc salariul și că voi presta gratuit serviciile mele la Universitatea din Iași". Deci, subliniază încă o dată, nu intră sub incidența incompatibilității, de vreme ce Camera i-a validat mandatul de deputat. Cum polemica risca să se poarte în gol, preopinenții repetînd aceleași argumente, iar Stere invocînd valabilitatea mandatului de deputat, a intervenit de la pupitrul său însuși președintele Camerei, Mihai Pherekide, care conclude: „În ce privește cazul dlui Stere, întîi numirea dlui Stere precede cu o zi alegerea, deci este anterioară. În al doilea rînd, d. Stere nu e numit funcționar într-o funcțiune salariată, nici jurămînt n-a prestat, nici salariu nu primește. În așa condiții nu găsesc întrunite elementele cari sunt vizate prin art. 34" [1]. Pus la vot, incidentul se închide, prin bilele majorității deputaților care resping propunerea lui Vlădescu. Dar fără sprijinul masiv al majorității (ar fi obținut-o în 1904, cînd zavistia între deputații liberali era generalizată?) putea pierde ceea ce obținuse atît de tîrziu.

Așadar, la 36 de ani Stere devine, în sfîrșit, universitar. Pe acea vreme, se intra mult mai devreme (pe la 25—26 de ani) în învățămîntul superior. Dar, la Stere, totul s-a decalat în timp. Primăvara lui 1901 a fost îngăduitoare cu el, pînă la răsfăț. Trecea printr-o stare de grație pe care nu o mai cunoscuse pentru că, pînă acum, soarta îi fusese vrăjmașă. În cîteva — puține — săptămîni, trecute ametitor de repede, s-a văzut și deputat, și profesor universitar. Era un triumf îmbătător care, cu siguranță, i-a dat sentimentul ciudat al atotputerniciei. Nu-l mai cunoscuse. Dar, lucid, știa bine că își datora situația exclusiv politicii liberale căreia i se dedicase, oficial, din februarie 1900. Mizase deci bine și ieșise cîștigător într-un an de zile. Era, incontestabil, un record pentru cel ce, pînă atunci, fusese obișnuit exclusiv cu condiția de perdant. Să credem că era încercat de amărăciune la gîndul că obținuse accesul spre cariera academică nu prin merite exclusiv științifice, ci datorită politicii de partid? Aș răspunde, fără ezitare, negativ. Deși deloc carierist și angajat în politica liberală din profundă convingere, înțelegea să uzeze de prerogativele dobîndite pentru a ajunge universitar. Altă cale, în epocă (numai atunci?), nu exista și ar fi fost stupid să creadă că se poate singu-

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1903 (30—55), p. 723—725.

lariza, făcînd carieră didactică exclusiv prin merite personale. Inteligent, Stere s-a supus, de astă dată, realului și a dobîndit ceea ce i se cuvenea. Condamnabilă ar fi fost inițiativa sa (pentru că, s-a văzut din scrisoarea către Brătianu, a lui a fost inițiativa!) dacă s-ar fi demonstrat a fi un impostor. Nu era deloc. Locul său la universitate era cu asupra de măsură meritat, căci Stere a devenit, repede, unul dintre marii profesori ai învățămîntului superior ieșean. Pentru ca afirmația (pe care mai încolo o voi motiva) să nu plutească în gol ofer, deocamdată, puncte de reper pentru o judecată comparativă. Iată care erau colegii săi de profesorat în anul universitar 1901—1902: S. G. Longinescu (Drept roman), D. Alexandrescu (Drept civil), M. Șuțu (Drept penal și procedură penală), A. C. Cuza (Economie politică), I. Th. Burada (Drept roman), Matei B. Cantacuzino (Drept civil), P. Missir (Drept internațional public și privat), Emanoil Antonescu (Drept civil), V. Dimitriu (Drept comercial), G. Bogdan (Medicină legală). Decanul facultății era S. G. Longinescu [1]. Dintre toți cei citați, notorii și, deci, importanți cu adevărat erau bătrînul Petre Missir și, mai ales, ilustrul jurist și finul intelectual Matei B. Cantacuzino (devenit suplinitor în 1896 — tot prin proptele politice — și titularizat în 1901). Stere le era, incontestabil, egal în valoare acestor doi mari profesori. Cît despre ceilalți, nu avea motive de trac sau complexe de vreun fel. Era, așadar, aici — să o spun încă o dată — perfect la locul său.

La început, a predat studenților din primii doi ani (durata studiilor era de trei ani) un curs de Drept administrativ. Mai precis, studenți din anul I și II erau reuniți pentru a audia cursul noului profesor. Situația se va repeta, aidoma, și în anul școlar 1902—1903. *Anuarul* la care ne-am mai referit, pe anul 1903, preciza pentru 1902 că „în anul acesta se va face cursul de Drept administrativ cu studenții anului I și II reuniți, rămînînd ca unul viitor să se facă cursul de Drept constituțional“ [2].

Suplinirea, o știe oricine, era însă un provizorat, oricînd definitivabil și în defavoarea numitului. Trebuiau depuse stăruințe pentru ca suplinirea să se transforme în titularizare. Aici lucrurile nu puteau merge atît de ușor, pentru că dobîndirea

---

[1] *Anuarul Universității din Iași pe anul școlar 1901—1902*, Iași, 1903, p. 34—35.

[1] *Anuarul Universității din Iași pe anul școlar 1902—1903*, Iași, 1904, p. 44.

titlului de profesor agregat și apoi titular nu se putea face prin numire ci prin concurs. Bătălia trebuia deci reîncepută și dusă, cu tact și pricepere, pînă la izbîndă. La 1 decembrie 1902 *Monitorul oficial* a publicat vacantă catedra de drept administrativ și constituțional pe care o suplinea Stere. Aceasta putea însemna — dacă nu se proceda cu atenție și abilitate — instituirea concursului. Dar existau articole în regulament care îngăduiau evitarea lui. Asupra acestora s-au concentrat Stere și sprijinitorii săi. S-au înscris drept candidați — pentru ocuparea catedrei — Paul Negulescu, din București, și — desigur — C. Stere. Negulescu era doctor în drept al Facultății de Drept din Paris, licențiat în Litere și elev al școlii „des hautes etudes". Avea publicate ca lucrări științifice, una în limba franceză *Histoire du droit et des institutions de la Roumanie* (din 1898), una în limba română *Studii de istoria dreptului român* (o replică polemică la adresa unui studiu al lui Ioan Nădejde) și cîteva broșuri și articole apărute în revista *Dreptul*. Celălalt candidat, C. Stere, era numai licențiat al Facultății de Drept din Iași. Lucrările sale științifice erau amintita teză de licență, cartea *Introducere în studiul dreptului constituțional* (atunci tipărită), un extras din studiul *Încercări filozofice* publicat în *Arhiva* lui A. D. Xenopol în 1897 și extrase după două discursuri parlamentare rostite în sesiunile parlamentare din 1901—1902 și, respectiv, 1902—1903. Ministerul a cerut, la 5 februarie 1903, celor două universități să examineze cererile și lucrările celor doi candidați, adoptînd decizia ce se va impune. La Universitatea din Iași, Senatul universitar l-a însărcinat pe Matei B. Cantacuzino, la 10 februarie, să refere. La 16 aprilie Cantacuzino a prezentat rectorului referatul său. Despre lucrările lui Paul Negulescu se constată că autorul „scrie cu talent, într-o formă clară și îngrijită: materiile ce le tratează sunt bine studiate și documentate, mai cu samă acele relative la cercetările istorice. E de regretat însă că scrierile prezentate de dsa, deși interesante, nu sunt de natură a oferi cetitorului un criteriu de apreciere îndestul de precis nici despre cunoștințele autorului în materia specialității științei de stat, nici despre spiritul de metodă și de sinteză științifică despre unitatea și universalitatea de concepție și de expunere fără de care opera inventatorului celui mai talentat rămîne fără roade." În schimb, „această sinteză științifică, această expunere metodică, după un plan bine conceput, le aflăm în lucrarea prezentată de dl. C. G. Sterea". Și după ce analizează

amîndouă lucrările lui Stere, conchide: „Dl. Sterea e, pe lîngă un om de știință, un cugetător care simte adînc suferințele sociale în genere și suferințele societății noastre în special. Preocupațiunea constantă a cercetărei și a metodei științifice nu exclud la dsa căldura deseori eloquentă în expunere. Lucrarea dsale (e vorba de cea de a doua n.m.) lasă impresiunea unei clădiri frumoasă, bine așezată și în chip armonios înălțătoare. Ea constituie, necontestat, o scriere instructivă, însemnată în literatura noastră juridică și care merită de a asigura autorului locul pe care dsa îl ocupă deja cu distincție în învățămîntul universitar.“ [1] Nu poate fi contestată seriozitatea analizei lui Cantacuzino, cunoscut ca un om de o integritate desăvîrșită. Dar nici nu trebuie ignorat faptul că Matei Cantacuzino devenise în mai 1901, deși conservator ca apartenență politică, deputat ales pe listele liberale ieșene, contractînd, în consecință, oarecari obligații față de liberali. Apoi nici nu trebuie ignorată realitatea prieteniei dintre Cantacuzino și Stere. La 21 aprilie, sub conducerea rectorului C. Climescu, are loc ședința Senatului universitar, invitat fiind și colegiul Facultății de Drept (patru profesori). Matei Cantacuzino dă citire raportului său și conchide, în final, că recomandă pentru ocuparea catedrei vacante pe cel ce o suplinește. Au urmat aprinse discuții. Cuza se înscrie imediat la cuvînt și propune recomandarea, către minister, a ambilor candidați. Dr. Riegler se alătură opiniei lui Cuza. Cantacuzino intervine din nou pentru a-și apăra punctul de vedere, care e sprijinit și de alți profesori. Constatînd existența a două păreri, rectorul propune să se treacă la vot deschis. Propunerea de a se recomanda amîndoi candidații e respinsă cu șapte voturi contra șase. Vot foarte strîns, obținut cu dificultate și la limită. Atunci se pune la vot propunerea de a fi recomandat Stere pentru ocuparea catedrei vacante. Propunerea e admisă cu o majoritate confortabilă: 10 voturi și trei abțineri. [2] Era, pentru Stere, un succes. Dar nu și o victorie. Pentru că, la București, Senatul însărcinase o comisie de trei profesori pentru a aviza. Comisia era alcătuită din profesorii C. Dissescu, N. Crătunescu și N. Basilescu. Raportul a fost întocmit de Dissescu, takist, care îi era favorabil lui Paul Negulescu, ca unul care îi suplinise catedra pe vremea cînd fusese

[1] Arhivele Statului Iași. Fond Rectorat. Dosar nr. 1 (1902—1903) foile 349 recto și verso.

[2] Arhivele Statului Iași. Fond Universitatea „Al. I. Cuza“, Dosar nr. 4. Senatul Universității din Iași. Procesele verbale ale Senatului 1898—1905.

ministru. În raport deprecia valoarea lucrărilor lui Stere, cărora le recunoștea ținuta sociologică, dar le contesta calitatea juridică. În schimb bătea multă monedă pe titlurile academice ale lui Paul Negulescu, lăudînd, firește, și valoarea științifică a lucrărilor depuse de candidat. În consecință, doi dintre membrii comisiei (Dissescu și Crătunescu) îl recomandau ministerului pe Negulescu, iar cel de al treilea (Basilescu) făcea opinie separată propunînd amîndoi candidații. Consiliul universității bucureștene, cu o majoritate de nouă voturi contra cinci, propune ministerului publicarea concursului de agregație pentru ocuparea catedrei vacante.

Lucrurile păreau încurcate. Dar nu erau. Realitatea este că fiecare dintre candidați avea de partea lui și atuuri, și inconveniente. Negulescu îl surclasa, incontestabil, pe Stere la capitolul titlurilor academice. În schimb Stere avea de partea sa celălalt capitol (publicațiile), Negulescu, prin lucrările prezentate, se dovedea un specialist în dreptul vechi. Dar mai nimic, în ele, nu atesta cunoștințe de drept constituțional. Pe cînd ultima lucrare a lui Stere *(Introducere în dreptul constituțional)* demonstra competență tocmai în materia catedrei pentru care candida. Strict vorbind, pentru interesul învățămîntului, alegerea lui Stere ar fi fost mai utilă. Dosarul cu rapoartele și propunerile celor două universități au fost înaintate ministerului. Ministrul Haret a încredințat dosarul Consiliului permanent al învățămîntului spre avizare. Ion Bianu, sturdzistul (era „om de casă" al lui Sturdza și — se știa — în relații foarte intime cu dna Sturdza), membru al acestui Consiliu, e însărcinat să întocmească un raport. Avea deci în sarcină să opteze fie pentru propunerea universității bucureștene, care recomanda concurs, fie pentru cea a universității ieșene, care îl recomanda pe Stere pentru catedra vacantă. Și, firește, opțiunea trebuia făcută în funcție de articolele Regulamentului pentru numirea docenților, agregaților și profesorilor universitari. După ce descrie, obiectiv, dosarul, raportul lui Bianu — — redactat la 2 iunie 1903 — conchide: „Art. 70 din Lege spune însă lămurit că este loc a se publica concursul de agregație « în caz cînd numirea nu se poate face conform art. 60 *din lipsă de candidați cari să împlinească condițiunile cuvenite* »; dar acum nu ne găsim într-un asemenea caz, căci majoritatea de nouă din doisprezece tocmai a Consiliului universității, căreia aparține catedra vacantă, recomandă în mod elogios pe candidatul C. G. Sterea

ca să fie numit de-a dreptul profesor la numita catedră; și chiar în rapoartele prezentate Consiliului de la București se recunoaște că au valoare lucrările amînduror candidaților și, prin urmare, și ale celui recomandat de Universitatea din Iași. Astfel stînd lucrurile, subscrisul este de părere să facem avizul pentru aprobarea propunerii Universității de Iași." [1] În aceeași zi de 2 iunie 1903, o comisie a Consiliului Permanent de Instrucțiune al ministerului, alcătuită din profesorii C. Dimitrescu-Iași, I. Bianu și N. Coculescu, redactează o hotărîre care, pe baza raportului Bianu, „propune ca dl. Constantin G. Sterea să fie numit agregat la această catedră pe baza art. 69 litera d din legea învățămîntului secundar și superior". Pe această propunere a Consiliului permanent, la 7 iunie, ministrul Spiru Haret redactează o lungă rezoluție, cu argumente comentate din rapoartele comisiilor celor două universități, în care, în final, se menționează: „avînd în vedere că aceste constatări dovedesc că lucrarea dlui Stere este lucrarea de drepturi pe care o cere legea; avînd în vedere avizul dlui Bianu, membru în Consiliul permanent, precum și avizul acestui Consiliu, decidem: d. C. Stere se va numi profesor la catedra vacantă de drept administrativ și constituțional de la Universitatea din Iași." [2] Decizia ministrului, căpătînd forma unui decret, a fost semnată de rege la 26 iunie 1903. A doua zi ministerul, cu adresa numărul 5801, trimite decanului Facultății de Drept din Iași următoarea comunicare: „Am onoarea să vă fac cunoscut că în urma propunerii subsemnatului Majestatea Sa Regele, prin înaltul decret cu nr. 2203 din 26 iunie a.c., a binevoit să numească pe dl. C. G. Sterea profesor la catedra de drept constituțional și administrativ de la acea Facultate, conf. art. 69 din legea învățămîntului secundar și superior. Numirea se consideră cu începere de la 1 iulie 1903." Noului profesor, menționează decanul, i s-a adus la cunoștință imediat decretul de numire, depunînd și „jurămîntul legiuit" [3]. Operația, cu deosebire de grea, a durat nu mai puțin de șase luni. Noua situație profesorală a lui Stere, consolidată acum, la sfîrșitul anului școlar, e consemnată la pagina 54 și în *Anuarul* Universității ieșene.

---

[1] Arhivele Statului București, Fond Ministerul Instrucțiunii. Dosar 308/1903, vol. I, p. 249.

[2] *Idem*, pag. 247.

[3] Arhivele statului București, Fond Universitatea „Al. I. Cuza" Iași. Facultatea de Drept. Dosar 2253, f. 56.

Acum, în sfîrșit, se putea considera perfect liniștit. Dinspre partea asta se asigurase că e ferit de orice neplăcute surprize. Obținuse titularizarea (adică definitivarea) statutului său de profesor. Nimeni și nimic — credea — nu îl mai putea clinti de la catedra sa, pînă la pensionare, tocmai la 70 de ani. Iar iluzie amăgitoare! Șaisprezece ani mai tîrziu va fi suspendat din învățămînt și tentativele colegilor de prestigiu de a-l readuce la catedră vor rămîne fără rezultat. Destinul său, mereu fluctuant și potrivnic, îi va mai aplica o lovitură dură. Și va veni tot dinspre partea politicii. Adică tot de acolo de unde, în 1901—1903, îi venise succesul.

Pînă atunci mai este însă vreme. Și nimeni, asemenea lui lui Stere, nu se gîndea la îndepărtatul deznodămînt nefericit, greu de întrevăzut. Deocamdată, devenise profesor titular definitiv. Firește, tot datorită intervențiilor pe lîngă Haret. Care îl titularizase, deși, în 1903, Stere era în relații încordate cu ministrul său, datorită disputelor dintre gruparea brătienistă și aceea sturdzistă, sprijinită de noul profesor [1]. Era, desigur, satisfăcut. Se statornicise, în sfîrșit, în „profesiunea potrivită cu firea" sa, profesiunea pe care o dorise, de fapt, de cînd se stabilise în România. A fi profesor universitar era, atunci, cea mai înaltă demnitate intelectuală. Mai proeminentă, ca suprafață, chiar decît înalta magistratură. Era și bine retribuită (600—700 lei aur lunar chiar de la numire) și, prin ceea ce reprezenta, valora, vorba lui Iorgu Iordan, „cît o moșie". Pentru că un universitar era adesea solicitat să facă parte din diverse consilii de administrație ale unor societăți anonime (industriale, financiare, extractive, comerciale etc.), de obicei bine retribuite. Mai existau și alte avantaje. Nu le voi pomeni pentru că, de fapt, Stere, cu înalta-i ținută morală, a înțeles să nu beneficieze de ele. Dar e incontestabil că situația sa materială, de care se plîngea în scrisoarea din februarie 1901 către Ionel Brătianu, s-a îmbunătățit, tinzînd către stabilitate. Nu a încetat cu totul să practice avocatura. Dar angaja procese foarte rar si numai atunci cînd împrejurări speciale o impuneau. Trăia din leafa de profesor, la care se adăugau, în timpul cînd era deputat, diurnele acordate oricărui mandatar al națiunii. E [probabil că,

[1] La 23 octombrie 1903 H. Sanielevici, scriindu-i lui Ibrăileanu, observa: „După cum știi desigur, în chestiunea numirii mele n-am reușit, fie că Haret n-a vrut, fie că Sterea a rămas în relații încordate cu dînsul" *(Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, Ed. Minerva, 1973, p. 23).

suplimentar, se ajuta și cu dobînzile din capitalul (provenit din moștenirea paternă) depus la bănci sigure. Ba, uneori, intra și în capital, reducîndu-l simțitor. (De altfel, în septembrie 1901 i-a murit și mama — nu avem știri să fi participat la înmormîntare — și e probabil că surorile lui, cu care nu se înțelegea deloc, să fi întreprins diligențe pentru stingerea definitivă a contenciosului moștenirii). Devenise o personalitate recunoscută. Fusese una, ce-i drept, și pînă în 1901—1903. Dar acum obținuse recunoașterea oficială. Nu vreau deloc să spun că simpla investitură universitară asigura în perpetuitate un statut de personalitate. S-au văzut — în epocă — destui universitari care n-au trecut de stadiul mediocrității dezolante. Stere căpătase doar, prin noua investitură, o oficializare a competenței, pe care o va consolida cu strălucire. Nu numai prin sau cu ajutorul catedrei de pe care a vorbit tinerelor generații ci, poate, în primul rînd, prin studiile publicate și prin audiența cucerită față de spiritul public. E probabil că, din acest punct de vedere, revista *Viața românească*, întemeiată în 1906, a jucat un rol mult mai important decît chiar catedra universitară. Dar catedra i-a asigurat, fără îndoială, onorabilitatea unei profesiuni intelectuale cu promisiuni de împlinire în domeniul științei pe care o cultiva.

După ce, în 1901 și 1902, Stere a predat studenților săi un curs de drept administrativ, din 1902 sau 1903 a inaugurat și cursul de drept constituțional. Concomitent, a suplinit — la cererea titularului — timp de șase luni (din noiembrie 1903 pînă în februarie 1904) cursul de filozofia dreptului, predat de Petre Missir. Aici datele sînt cam încurcate. Pentru că amintitul *Anuar* consemna că în 1902 Stere a predat, cum am menționat înainte, studenților din primii doi ani ai facultății un curs de Drept administrativ, „rămîne ca anul viitor să se facă cursul de Drept constituțional". Dar în prefața cărții sale, *Introducere în studiul dreptului constituțional*, menționează că publică aici „prelegerile ținute de mine la Universitatea din Iași, în calitate de profesor suplinitor al catedrei de Drept constituțional" [1]. Or, cum s-a văzut, abia din iulie 1903 Stere a devenit titularul acestei catedre. Să fi ținut Stere și în 1902 un curs de Drept constituțional, nemenționat de *Anuar?* Greu de crezut. Oricum, poate că mai important e să aruncăm o privire peste acest curs. Lucrul e posibil, pentru că

[1] C. Stere, *Introducere în studiul Dreptului constituțional*, 1903, p. I.

profesorul l-a publicat. Nu e un curs complet, ci numai o introducere în disciplină. Și nu l-a publicat în întregime, ci numai partea întîi din materia predată. (În 1908, polemizînd cu A. C. Popovici, declara „urmarea (adică partea a doua n.m.) n-am avut mijloace să o public“ [1]). Modalitatea era larg uzitată în universitățile germane sau cele britanice. Un profesor, înainte de a-și elabora cursul, după o concepție proprie, făcea o introducere în disciplina sa de studiu. Stere, ca profesor ce se respectă, a procedat aidoma, refuzînd improvizația și treaba de mîntuială. Putea, desigur, să însăileze, la nevoie, un curs adaptîndu-l după modelul unora predate de mari profesori germani sau englezi, autorități în materie. Așa procedau unii. Nu însă și Stere, care se respecta pe sine și învățămîntul românesc. Și ducînd rigoarea la limita de sus a exigențelor, deocamdată, pînă să epuizeze bibliografia, prin lecturi adîncite și prin reflecție, s-a gîndit că e mai nimerit să pornească de la teza sa de licență. Cu elementele comentate acolo, la care a adăugat ceea ce îi rămăsese, în fișe, a alcătuit, cu seriozitate, un curs adaptat nevoilor didactice. În prefața acestui curs introductiv, a ținut să precizeze: „Publicațiunea de față nu cuprinde decît prima parte, cu foarte puține modificări, a prelegerilor ținute de mine la Universitatea din Iași, în calitate de profesor suplinitor al catedrei de Drept constituțional. Această origine a determinat planul și stilul lucrării; dar, oricît de modest a fost, astfel, scopul pur didactic urmărit de mine, pentru oricine va fi vădită legătura intimă, ca concepțiune generală, ce există între această scriere și lucrarea publicată de mine acum cinci ani (de fapt opt ani n.m.) și prezentată ca teză de licență, sub titlul *Evoluția individualității și noțiunea de persoană în drept.*“ Se scuza apoi că nu a putut nici acum utiliza întreg materialul studiat în tinerețe (în Siberia), neizbutind să dezvolte ceea ce și în teza de licență nu era decît enunțat, așteptînd aprofundare și dezvoltare. Conjunctura nu i-a fost prielnică. „Speranțele acestea (mărturisite în 1897 n.m.) nu s-au realizat: nimene nu e stăpîn pe împrejurările vieții sale... Pănă astăzi încă nu am putut utiliza materialul utilizat în anii de studiu. Și așteptînd încă « condițiuni mai prielnice pentru munca științifică », am început publicarea acestei « introduceri în studiul dreptului constituțional », în care capitolele asupra

[1] C.S. *Democratismul dlui Aurel C. Popovici*, *Viața românească*, 1908, nr. 6, p. 467.

« noțiunii de stat », « originilor statului» «problemelor vieții de stat » nu sînt decît continuarea și dezvoltarea ideilor emise în *Evoluția individualității*... Partea dată acum la lumină a *Introducerii în dreptul constituțional* cuprinde principiile generale ale științei de stat și evoluția formelor politice, — partea următoare, care va apărea cît de curînd, va trata despre « caracterele esențiale ale statului constituțional ». " [1]

E de presupus că această a doua parte a cursului care nu a mai fost publicată (și nu ni s-a păstrat) a fost totuși predată. Motivele (lipsa mijloacelor materiale) nu pot fi cele invocate. E probabil, mai curînd, că pe Stere nu-l mai satisfăcea calitatea științifică a celei de a doua secțiuni și pregătea cursul în forma lui completă (care depășea, prin substanță și amplitudine, o simplă *Introducere în*...). Dar nici acel curs (l-am citit și studiat pe cel stenografiat de studenți în 1911 n.m.). voluminos, serios și integral, nu-l putea satisface pe omul de știință care era Stere. De fapt, Stere nu a fost atît un jurist, cît un sociolog. Un sociolog care a așezat la temelia concepției sale perspectiva istorică și etnologia, așa cum va proceda, mai tîrziu, și Emile Durkheim. Gîndise și studiase mult, îi citise — înaintea lui Durkheim —, pe etnografii sau etnologii Morgan, Lubock, Mac Lenan (încă în anii exilului siberian), făcuse în Siberia investigații personale asupra comunităților tribale primitive și ambiționa să scrie o lucrare care să-l reprezinte. Ar fi trebuit să fie o lucrare de sociologie în care problemele statului (ale societății) să se integreze, firesc, într-o modalitate, desigur, diacronică de tratare a materiei. Nu a făcut-o niciodată, mulțumindu-se toată viața cu fragmente care surprind o imagine, uneori caracteristică și concludentă, a întregului ce nu s-a putut constitui. Această neîmplinire a fost, neîndoielnic, una (poate cea mai dureroasă) dintre marile suferințe ale cugetătorului.

Întrebarea, gravă, e de ce nu a făcut-o? Vocație de cugetător în ale sociologiei a avut negreșit. Se cuvenea să-și găsească răgaz pentru un spor de studiu și reflecție și pentru a înălța edificiul teoretic spre care năzuia. S-a plîns mereu că împrejurările i-au fost vitrege, altfel spus, că nu a avut timp și liniște pentru impunătoare construcții teoretice. Motivația e, pînă la un punct, adevărată. Dar dificultatea, singura esențială, se află în structu-

[1] C. Stere, *op. cit.*, p. I—II.

rile temperamentale ale vulcanicei personlități a lui Stere. Se credea, pe drept cuvînt, un om de știință, dar era, în egală măsură, un luptător pentru progresul social. Iar militantismul politic se conciliază, rareori, cu meditația de cabinet. Or, fără liniștea cabinetului de lucru e greu de conceput opere de știință. Cele două chemări aflate în raporturi de reciprocă excludere l-au handicapat pe omul Stere, neîngăduind să se realizeze, la dimensiunea adevăratelor calități, nici cugetătorului, nici luptătorului. A eșuat, s-o spun de pe acum, în amîndouă planurile. Pentru că principiile l-au constrîns pînă la inhibiția umilitoare, pe militantul politic, iar vocația de cugetător era constant perturbată de precipitarea spre activismul politic. De fapt, perioada sa optimă a fost, oricît ar părea de paradoxal, aceea de aproape un deceniu petrecută în Siberia. Atunci și acolo, izolat de lume și de politică, nu a avut, ca obiect unic de preocupare, decît lectura adîncită și sistematică. La acele vremuri de abstragere în studiu s-a gîndit mereu cu nostalgie. Dar atunci i se păruse că e prea tînăr pentru lucrări teoretice de amploare, mulțumindu-se, pentru autoclarificare, cu modeste „încercări filozofice". Era convins că va veni vremea ca, odată, nu prea tîrziu să construiască mari ansambluri din ceea ce acumulase. Speranța nu se va împlini niciodată. Dar, odată stabilit în România, l-a acaparat, vorace, militantismul politic. Acestui *hommo duplex* i s-a părut că va putea concilia contrariile sufletului său fatalmente scindat. Iluzie părelnică și păgubitoare! Mereu antrenat în activism, chiar dacă mulțumindu-se cu roluri modeste, de rang secund, dar totdeauna prezent în culisele marilor decizii, nu a mai avut parte de seninătatea liniștită a camerei de studiu pentru a scrie ceea ce considera, cu dreptate, că e menit să scrie. Poate că nici nu a avut energia interioară de a depăși efemeritatea cotidianului pentru a se dărui bucuriilor construcției teoretice? Această din urmă ipoteză nu ar trebui ignorată în tabloul evaluărilor. A fost, poate, din acest punct de vedere, prea slab și — de aceea — prea vulnerabil. S-a risipit în puțin tocmai omul care știa aproape totul în științele socialului. De ar fi avut puterea abstragerii, chiar vremelnice, și a concentrării în sine, edificiul sociologic la care cugeta ar fi devenit o realitate impunătoare. Aici însă, tocmai aici, omul puternic și de neclintit, adevărat personaj ibsenian, s-a dovedit excesiv de fragil, lăsîndu-ne numai fragmente dintr-un întreg netrecut de stadiul preliminariilor. Singurele segmente rotund închegate

sînt cele (precum studiul *Social-democratism sau poporanism?*) despre fenomenul socio-economic și politic românesc. Și valoarea lor este foarte mare, oferindu-ne, într-un fel, măsura celorlalte dimensiuni, neajunse la faza realizării concrete. Și ele sînt atît de importante încît au rămas ca unul dintre proiecte (modele) sociologice de evoluție a structurilor românești, calea a treia între capitalism și socialism. De unii aprobat, de alții negat, modelul propus de Stere e și azi studiat nu numai de cercetătorii români, trezind interes mai ales printre sociologii preocupați de evoluția posibilă a lumii a treia.

Dar dacă nu a izbutit să scrie acea visată lucrare (operă) care să-l reprezinte, Stere a devenit un mare și, de aceea, stimat profesor. Nu era, aparent, un orator, în sensul că-i lipsea ușurința exprimării. Vorbea cu pronunțat accent rusesc și cu debit rar. Dar această dificultate în adunarea cuvintelor îl avantaja, dînd studenților impresia că asistă, de visu, la un proces adînc de elaborare, nu numai al frazelor, ci și al ideilor. Lumea ideilor expuse *atunci* se năștea, în chinuri grele și firești, ivindu-se din mintea unui om care, se vedea bine, nu expunea — profesional — un curs, ci dezvăluia convingeri. Pentru că profesorul, mai ales la cursul de drept constituțional, aborda acute chestiuni sociale, înflăcărîndu-se, acuzînd, evidențiind mereu carența socială, indicînd calea dreaptă și omenește legitimă. Își ținea cursul într-un amfiteatru nu mare, dar totdeauna plin. Nu se așeza la catedră, ci se plimba, concentrat și parcă abstras, de la catedră de-a lungul șirului de bănci, sau de la ușă la geam în fața pupitrelor și înapoi, gîndind cu voce tare la ceea ce avea de spus timp de o oră jumătate sau o oră și trei sferturi. Aproape că-și ignora auditoriul, călcînd apăsat și cu capul în jos, scrutînd pardoseala. Dar niciodată nu și-l minimaliza sau desconsidera. Iorgu Iordan care i-a audiat cursul în 1908—1910 (deci atunci cînd, desigur, Stere și-l definitivase) povestea în 1937 [1] că a fost puternic impresionat de considerația arătată de profesor studenților săi. Pentru profesor, studentul continua să fie, după un obicei rusesc al tinereței sale, o expresie a inteligenției cugetătoare, dăruită problemelor sociale și morale. De aceea, tocmai, nu-și cobora expunerea la nivelul mediocrităților, ci le silea pe acestea să facă un salt intelectual spre înțelegere. El trata chestiunile ca înaintea unor camarazi de idei.

[1] Iorgu Iordan, *Const. Stere profesor ul*, *Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 48.

Ce-i drept, mai tineri. Dar camarazi. Studenții cu convingeri de dreapta sau cei lipsiți de convingeri, dar cuceriți de sloganurile maniacului profesor A. C. Cuza, trebuie să fi fost stînjeniți la aceste prelegeri, neagreîndu-le sau blamîndu-le de-a dreptul. Dar profesorul era franc, nu ascundea nimic, vorbea despre Constituție, și în limitele ei, exprimînd, în sala de curs, opinii în care credea.

Nu neglija deloc aspectul didactic-instructiv al cursului. Expunea materia atent, după un plan bine organizat pentru a instrui, oferind cunoștințe. Dar nivelul era tot timpul ridicat. Adesea studenții mai instruiți aveau impresia că li se expune o lucrare științifică, accesibilă, și pătrunzătoare. Impresia se păstrează și azi, la lectură. Demostene Botez, care a audiat cursul lui Stere în 1914, își amintea în 1937: „Noi parcă asistam, nevăzuți, la elaborarea unei Constituții și la fixarea unor reguli care trebuiau să fie de-atunci înainte, nu numai reguli pentru călăuzirea unui stat dar și pentru așezarea pentru totdeauna, în noi, în mintea și în sufletul nostru, a unor puncte morale, după care să ne ducem toată judecata rostului nostru între oameni. Respectul de lege, credința că în ordinea legală este singura garanție de dezvoltare a unui stat, ca și a indivizilor în stat, mi-au rămas de-atunci ca niște adevăruri organice cărora mă supun ca unei religii acceptate cu încredere și în deplină libertate. Am fost seriile acelea de studenți, o generație fericită. Ni s-a dat credința în cîteva adevăruri, de care nu ne îndoiam. Și asta e o mare ușurare... Și azi port în urechi glasul ridicat al lui Stere, strigătele lui, revolta lui zguduitoare, cînd ne-a vorbit despre injustețea votului cenzitar și despre proprietate, garanția ei constituțională și exproprierea pe care pe-atunci o preconiza. La aceste capitole C. Stere era transformat. Pasul îi era mai repede și mai apăsat, vocea mai patetică. Odată, vorbind despre țărani, a început să țipe furios, cu acel glas adînc și cavernos și să bată cu pumnul în masă.“ [1] Cam aceleași impresii le-a comunicat Iorgu Iordan și în memoriile sale: „Ceea ce impresiona puternic la prelegerile sale, care durau, fără întrerupere, cîte aproape două ore, era, în primul rînd, nu erudiția, adică bogăția și varietatea informației ajutate de o concepție social-politică de mare înălțime, ci pasiunea și convingerea cu care dezbătea problemele și-și prezenta punctul de vedere foarte personal. Sub acest ultim aspect, pe care îl consider,

[1] Demostene Botez, *Profesorul Stere*, *Viața românească*, 1937, nr. 1—3, p. 149—150.

înainte de toate, strict uman, în sensul cel mai pur al termenului, el semăna cu N. Iorga: același patos și etos, la marele istoric mai mult sentimental, la emulul său, revoluționar. Problema agrară o trata la curs întocmai ca în celebra rubrică *Cronica internă* din *Viața românească;* date și fapte concrete, comentate sever din punct de vedere nu numai social-politic, ci și național, dată fiind proporția numerică a clasei țărănești." [1]

Profesorul, cel mai stimat alături de M. B. Cantacuzino, dintre dascălii Facultății de Drept, a ținut, așadar, să-și onoreze vocația de profesor. După acea *Introducere în studiul dreptului constituțional* din 1905 a început să-și pregătească și să prezinte studenților cursul de Drept constituțional, care — s-a văzut — impresiona atît auditoriul. L-am citit la Biblioteca Academiei, litografiat după notele de mînă — probabil stenografiate — ale unui student conștiincios, sub forma unui caiet gros de 1132 pagini, fără final (pagina ultimă lasă propoziția neîncheiată). Cursul e stenografiat în 1910—1911, pentru că, din cînd în cînd, unele prelegeri sînt datate (a VIII-a e din „25 ianuarie 1911", a IX-a e din „4 februarie 1911", a X-a din „7 februarie 1911", a XI din „14 februarie 1911", a XIV-a e din „18 februarie 1911", a XVI-a e din „23 februarie" ș.a.m.d.). E probabil însă că și pînă atunci (din 1905 pînă în 1910), profesorul ținuse același curs. Dar de abia acum a îngăduit studenților să ia note, litografiindu-le apoi. Exemplarul de la Biblioteca Academiei are pe copertă, scris, tot de mînă, numele profesorului bucureștean Const. Dissescu. Greșeala e evidentă, pentru că lectura atentă demonstrează, pînă la evidență, adevărata identitate a autorului. Undeva, la pagina 33 stenograful scrie rezumativ: „Dl Stere vorbește de incidentul Filipescu". Iar la pagina 68 se amintește: „Dlor, am publicat o parte din cursul meu de drept constituțional, nu l-am putut publica tot, deoarece astfel de literatură cere mari sacrificii din partea autorului". De altfel, lectura atentă demonstrează că acest curs continuă, reluînd de acolo unele idei, *Introducerea...* din 1905, dar mai sistematic, serios și didactic în sensul superior al termenului. Pentru că profesorul știe să păstreze prelegerea la o cotă teoretică înaltă, explicația informativă îngemănîndu-se fericit cu exegeza interpretativă. Și se discută, fără alegere și menajament, toate aspectele dreptului constituțional, neocolind referința critică la defecțiunile

[1] Iorgu Iordan, *Memorii*, vol. I, Ed. Eminescu, 1976, p. 169—170.

practicii constituționale sau, chiar, ale unor articole ale ei. Undeva, Stere a ținut să precizeze: „Vom studia Constituția nu numai din punctul de vedere sociologic și nu numai din punctul de filozof al istoriei, dar și din punctul de vedere strict juridic ca să putem fi lămuriți în ceea ce privește aplicarea principiilor primordiale de drept constituțional la realitățile noastre politice.“ [1]

Obiect al preocupărilor sale predilecte este aici efortul de a detecta, în istoria dreptului constituțional la noi, din 1866 pînă în 1911, relația dintre aspectul social și cel constituțional. În prim plan apar lipsa de drepturi a țărănimii, spolierea în masă a acestei categorii sociale ce constituie majoritatea populației țării. Profesorul urcă în timp, începîndu-și investigațiile de la epoca Regulamentului Organic și, apoi, a perioadei hotărîrilor convenției din 1858. Se menționează că aceste anomalii nu au fost rezolvate „decît parțial și insuficient printr-o lovitură de stat — măsura revoluționară — de Mihail Kogălniceanu“[2]. „Va să zică, spunea odată, se recunoaște (în Constituție n.m.) tuturor românilor, care au ajuns la majorat, dreptul de a participa la guvernarea țării. Dar, domnilor, recunoscînd acest principiu constituția noastră îl reduce la nimic, și îl reduce la nimic făcînd cu neputință exercițiul acestui drept în forme eficace pentru majoritatea covîrșitoare a țării. Domnilor, voi analiza organizația corpului electoral după constituția noastră pentru ca să dovedesc aceasta. Acum, dați-mi voie, înainte de a vorbi de aceasta să arăt că acest privilegiu care se creează în favoarea unor clase este și era în dauna națiunii considerată ca o ființă morală“. [3] Aceeași atitudine critică poate fi detectată și în analiza altor capitole (articole) ale Constituției, inclusiv vestitul articol 7. Iorgu Iordan își aducea aminte că, după ce explicase, la curs, cum stau lucrurile cu drepturile civile și politice ale străinilor, la examen Stere formula, aproape invariabil, întrebarea „Ce drepturi au, după constituția noastră, străinii din România?“. La care, unii, îndoctrinați cu propaganda cuzistă, răspundeau senin, „nici un drept“. Profesorul se irita, replicînd că aceasta ar fi valabil „numai după constituția dumneavoastră de la Iași!“. Răspunsul pe care îl aștepta, îl formulau nu puțini: „au, ca și cetățenii români, toate drepturile

[1] C. Stere, *Curs de drept constituțional*, p. 265.
[2] *Ibidem*, p. 209.
[3] *Ibidem*, p. 832.

civile, lipsiți fiind numai de drepturi politice“ [1]. Iar, criticînd revoltat carențele (practice) ale regimului nostru constituțional, releva mereu caracterul de model invidiabil al constituționalismului englez. Spre acest model, nu ostenea să sublinieze profesorul, trebuie să tindă și țara noastră. Ceea ce se putea realiza numai în funcție de creșterea conștiinței de drept în masele largi cetățenești. Iluzii nu-și făcea. Mai trebuiau timp, educație și o modificare, chiar, a sistemului constituțional. Pentru că Anglia avea de partea ei, din acest punct de vedere, șapte secole de viață parlamentară și cetățenească. Nu a ignorat nici vitregia istoriei care a împiedicat constituirea statului român în hotarele sale istorice: „Și dacă numai o jumătate (a țării n.m.) a reușit să creeze un stat, iar restul a rămas încă răzlețit între alte state, cînd apoi îți dai seamă de situația specială a acestor părți a Europei, concluzia nu poate să fie decît că, pentru acest neam, nu s-a ajuns încă la o așezare politică definitivă și pentru ce a întîrziat e ușor de explicat“. [2] Iar altă dată, arăta studenților săi necesitatea imperioasă a evoluției spre civilizația de tip european apusean, „cu spiritul lui de libertate, cu respectul de demnitate omenească, cu spiritul de critică și inițiativă individuală, cu toate aceste idei și sentimente care nu se pot separa de respectul adînc pentru fiecare ființă omenească și pentru libertatea ei de gîndire și cugetare“. Aceasta depindea, la noi, și de disocierea de „Orient și spiritul lui fanatic, cu spiritul de tăgadă pentru libertate și drept al omului, cu disprețul pentru individ și stat“. Speranța în viitor era certă și o exprima deschis studenților săi: „Domnilor, și acest viitor mult va atîrna, de la noi, în sensul acesta că întrucît vor fi în țara aceasta mai mulți oameni cu conștiința de menirea lor, că datoria lor față de țară nu este rolul de a avea rolul (sic) de specimene zoologice care nu-și dau seama de rostul adevăratei vieți civilizate, că dacă nu-și vor da seamă că în afară de idealurile care încălzesc sufletele oamenilor nobili, pe baza cărora se așează toate statele, că în afară de aceasta nu poate fi scăpare pentru noi, nu poate fi o așezare statornică ci numai o vegetație care duce la moarte și nu e posibil de redeșteptare.“ [3] În sfîrșit, s-a referit, firește tot critic, la modalitatea aplicării principiilor libertății persoanei și a conștiinței garantate de Constituție dar neaplicate în practică („nu se respectă

[1] Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 171—172.
[2] C. Stere, *op. cit.*, p. 115.
[3] *Ibidem*, p. 263.

cu un cinism și cu o nerușinare groaznică"). Se referea la controlul corespondenței de către poliție, la nerespectarea inviolabilității persoanei și a domiciliului. Am decupat numai cîteva exemple (dar ar putea fi înmulțite) care dau măsura acestui curs universitar, efectiv incendiar prin caracterul lui critic protestatar. Nu altfel proceda profesorul la prelegerile cursului de drept administrativ. Situația era cel puțin ciudată. Un profesor salarizat pentru a explica studenților săi tainele dreptului constituțional și ale celui administrativ dezvăluia, de fapt, carențele lor de neiertat, cerînd imperios remedierea. Nu se sfia chiar să ceară modificarea Constituției. Aveau dreptate, într-adevăr, auditorii săi. Între cronica internă publicată de directorul ei în *Viața românească* și prelegerea universitară nu era nici o deosebire. Stere dezvăluia peste tot, cu o consecvență impresionantă, aceleași convingeri democratice și reformatoare.

2

De la sfîrșitul lui decembrie 1904 Stere era un om politic în opoziție. Îi rămăsese un gust de cenușă după înfruntările intestine din partidul în care se integrase, cu atîtea speranțe, în 1900. Nu-și pierduse, ce-i drept, speranțele. Continua să fie încrezător. Dar gustase din amărăciunea disputelor înverșunate cu cei care, formal, îi erau aliați. Nu se putea altfel, dacă voia ca aspirațiile sale reformator democratice să aibă șansa realizării. Ionel Brătianu, cu toată gruparea lui, trebuia împins, cu orice preț, spre conducerea partidului, eliminînd sau anihilînd adversarii. Iar Stere nu mai era, în această grupare zisă a „tinerilor", un novice. Căpătase statutul unui membru de vază, un inițiat perfect al tacticii politice de culise și de suprafață. Se conta pe el, pe tăria convingerilor sale, pe prestigiul dobîndit în viața publică. Era un om politic liberal nu chiar din primul eșalon, în care bătrînii mai dominau abia îngăduindu-i pe cei mai tineri. Dar, incontestabil, era un om politic considerat și cu un statut bine precizat, șefii lui contînd pe el ca reprezentant al lor în clubul liberal din Iași, unde trebuia să preia,

treptat, funcțiunile conducătoare din mîinile bătrînilor (Petre Poni și Nicolae Gane). Și nu avea decît 39 de ani, iar în țară se află abia de 12 ani. Era, credeau alții, în culmea succesului și un deplin realizat. Nu devenise el rapid profesor universitar, nu era el un membru marcant al celui mai puternic partid politic, cu șanse certe la o perpetuă deputăție și chiar mai sus atîta vreme cît partidul său se afla la guvern? Faptele erau adevărate și incontestabile. Dar, în forul său intim, Stere era profund dezamăgit și, chiar, nefericit. Se gîndea, neliniștit, la rosturile sale, întrebîndu-se dacă e înzestrat pentru lupta politică, dacă dispune de „rezistența" morală necesară sacrificării — fie și în interesul cauzei — a principiilor pentru a se plia la o conjunctură favorabilă. Răspunsurile, la toate aceste interogații chinuitoare, erau dubitative. Nu avea „stofa" unui om politic de anvergură, capabil să treacă proba tuturor compromisurilor necesare, să lovească pe la spate, să fie obedient ascultător cînd e nevoie, și răzbunător, pînă la neomenie, cînd îi dictau interesele. Acum, după experiența primilor trei-patru ani de activism politic liberal, venise — poate prea repede — regretul. Firește, nu se gîndea la abandon, angrenat, cum era, în mecanismele jocului politic. De ar fi voit, nici nu ar fi izbutit să iasă „din joc". Mai credea, totuși, în această cale, singura, deocamdată, de acces spre reformele năzuite. Dar se gîndea să-și pregătească un statut de independență, fie și relativă, cu ajutorul căruia, dacă l-ar fi putut consolida, să exercite presiuni asupra lui Ionel Brătianu și a cercului din imediata lui apropiere. Aceasta, în ciuda faptului că, din exterior privite lucrurile, Stere era considerat un personaj din intimitatea cercului Brătianu. Și analiștii nu greșeau, deocamdată, apreciind astfel situația. Tactica sa, la care începuse să gîndească, era cu deosebire periculoasă, solicitînd veghe atentă pentru a nu-și deconspira intențiile și a capota înainte de vreme. Era însă decis să-și urmeze drumul. Îi trebuiau calm, precauție, strategii de învăluire, captațiune și delimitare riguros urmărite. Din păcate, unele dintre aceste însușiri (dacă nu chiar toate) îi lipseau. Se cuveneau suplinite prin altele și, mai ales, printr-un puternic factor de presiune. Care nu putea fi decît o publicație relativ independentă. O va funda ceva mai tîrziu. Acesta era unul dintre scopurile secrete ale *Vieții românești* la care, el și amicii săi ieșeni (toți foști socialiști), meditau de pe acum căutînd modalități de realizare.

Retras la Iași, Stere își vedea de cursuri, muncind din greu la pregătirea lor. Orașul, cu cei 60 000 locuitori ai săi, era în 1905, în delăsare și paragină. Rudolf Șuțu, unul dintre gazetarii spirituali ai urbei fostă capitală, îi creiona o descriere deloc îmbietoare: „Iașii în 1905. Nici un progres. Aceeași lîncezeală și platitudine în afaceri ca și cu cinci și cu zece ani în urmă. Doar cîteva noi clădiri monumentale: abatorul, tîrgul de vite, Teatrul Național clădit pe piața foastei primării, după planurile arhitecților vienezi Fellner și Hallmer și care a costat două milioane lei, băile turco-romane și o baie populară zidite în locul feredeului turcesc, liceul model și liceul externat, șase școli primare model, apoi Universitatea, zidită în locul Teatrului Național care a ars (în 1887 n.m.), de la Copou." Vara, cînd căldurile deveneau de nesuportat, cei cu dare de mînă se retrăgeau la viile din împrejurimi sau spre vîrful Repedea, „acolo unde petrecea boierimea Iașilor, cum nicăieri în altă parte nu se petrecea așa. Drumul pînă acolo era foarte frumos, serpentinat, presărat cu căsuțe înconjurate cu grădini, apoi sate mici. Se afla în drum schitul Tarița. Din cerdacul schitului se vedea valea Buciumului", oază de calm, reculegere și desfătare [1]. Ce-i drept, din 1891 se introdusese, în oraș, iluminatul electric și apăruse tramvaiul electric. Dar apa era infectată de microbi, sursă constantă a malariei care făcea ravagii și producea spaimă. Nu se mai aducea apa, decît prin mahalale, cu sacaua unde era vîndută cu cofa. Instalațiile moderne de apă curentă erau la începutul construirii lor. Iar problema calității higienice a apei era calul de bătaie al edililor și obiect de atac al opoziției politice împotriva guvernanților. Viața intelectuală era amorțită, iar cea literară aproape inexistentă încă din 1885, cînd Negruzzi a mutat *Convorbirile literare* la București. Lumea intelectuală nemulțumită, plictisită, aștepta de undeva scînteia care să reaprindă, aici, lumina redeșteptării culturale. Ceea ce se va întîmpla în curînd. Datorită acestui om neobișnuit, animat pururea de intenții reformatoare și visînd răsturnări revoluționare, care era Constantin Stere. Și, norocul lui cel mare, avea parte de prietenia — supusă, dar mereu stimulatoare — a lui Ibrăileanu gata să se sacrifice, luînd asupra lui corvoada unei publicații. Timpul se grăbea și dezlegările se apropiau. Mai era puțin de așteptat.

---

[1] Rudolf Șuțu, *Iașii de odinioară*, vol. I, 1923, p. 235—244.

Stere, nemulțumitul tenace, era, în 1905, la fel de ursuz și posomorît, cu barba lui stufoasă și enormă prelungită pînă aproape de brîu, cu părul capului bogat și parcă mereu în dezordine, cu ochii mari și scînteietori. Figura lui, care copiilor străini dar și alor săi, le provoca spaimă, exprima nu știu ce revoltă nestrunită. Nimic nu-i convenea din cîte vedea și îi era dat să trăiască. Participa, ce-i drept, la bătălia liberalilor pentru refacerea unității partidului lor și pentru răsturnarea guvernului conservator. Dar o făcea cam fără chef, deși din afară părea un element dinamizator, iar în comitetul de conducere al liberalilor ieșeni bătrînilor le era efectiv frică de el, bănuindu-l de intenții ascunse. Gîndul lui era, mai curînd, în altă parte. În iulie 1905 se dusese la Chișinău, de astă dată ca avocat al zemstvei locale într-un proces de moștenire, așa-numitul proces Calmuski. Acest boier bogat, murind, lăsase o moștenire importantă, cu bunuri imobiliare și în România, iar zemstva Chișinăului îl angajase pe Stere pentru aducerea întregii averi în patrimoniul ei. Era, desigur, bine plătit. Dar ceea ce îl determinase să angajeze procesul, care se anunța lung și greu, era posibilitatea de a reveni în orașul copilăriei și adolescenței pentru a constata, la fața locului, atmosfera morală și politică din mediile românești de acolo. Peste trei-patru ani acest proces va constitui obiectul unei mari campanii calomnioase împotriva lui Stere. Dar el, acum, în vara și toamna lui 1905, nu la avantajele materiale ale procesului se gîndea. Ceea ce prevala era posibilitatea legală de a relua contactul cu lumea românească a Chișinăului. Și-a revăzut familia, foștii colegi și tovarăși, cei ce nu apucaseră să se răzlețească. Avea gînduri mari pentru redeșteptarea conștiinței naționale. Și aceasta datorită acelei mișcări revoluționare din Rusia care începuse în ianuarie 1905; cu o forță fără precedent, aducătoare de mari nădejdi.

Cum se știe, în ianuarie 1904 izbucnise războiul ruso-japonez care, destul de repede, s-a demonstrat a fi un răsunător eșec pentru imperialismul țarist. Dar, la început, oamenii politici români contau toți, inclusiv regele Carol, pe victoria Rusiei. Singur Stere, bun cunoscător al situației din Rusia, pronostica înfrîngerea imperiului vecin de la răsărit. Mai tîrziu, a evocat, într-o bună pagină memorialistică, episodul proorocirii de atunci. Va fi cea dintîi în legătură cu starea revoluționară din Rusia. Apoi vor urma și altele care, deși s-au dovedit la fel de valide,

i-au adus mari necazuri. Dar iată acea evocare, transcrisă în 1930: „E încă vie în memoria mea, după mai bine de un sfert de veac, acea seară de bal la Curte în februarie 1904, cînd a venit prima veste despre izbucnirea războiului ruso-japonez. Cu toată animația pe care o dă strălucirea unei asemenea festivități mondene, prin saloanele luminate *a giorno* parcă trecuse fiorul sumbru al marilor cataclisme istorice. Într-un colț, regele Carol își spunea impresiunile într-un cerc de oameni politici de diferite nuanțe. Aproape toată lumea era de acord că « mica Japonie » nu va putea rezista uriașei Împărății de la Nord, oricîte sforțări s-ar cere acesteia. Conversația se desfășura mai mult în jurul repercusiunii pe care *victoria* Rusiei ar putea-o avea asupra situației politice mondiale. Atunci mi-am permis să afirm că Împărăția țarilor va fi cu siguranță învinsă și înfrîngerea va determina izbucnirea unei formidabile revoluții. Take Ionescu a strîns din umeri și a făcut glume pe variațiunile temei « vrabia mălai visează ». Ionel Brătianu zîmbea neîncrezător, dar părea totuși impresionat de argumentările mele. Regele Carol asculta grav și tăcut, interesîndu-se mai mult de informațiunile de fapt decît de considerațiunile teoretice și de speculațiuni asupra viitorului. Am crezut, în urmă, să luminez opinia publică românească asupra posibilităților și perspectivelor viitorului, în caz de înfrîngere, neîndoielnică pentru mine, a Rusiei țariste. Am fost întîmpinat cu aceeași neîncredere, nelipsind chiar oarecare notă întărîtată, pentru că perspectivele deschise ar fi trebuit în mod fatal să devieze curentul dominant al opiniei publice și al acțiunii naționale. Față de această lipsă de orientare, am îndrăznit să scriu un memoriu documentat, în care încercam să dovedesc atît imposibilitatea victoriei pentru oștile țarului cît și, în consecință, inevitabila izbucnire a unei groaznice revoluții care pentru multă vreme va paraliza acțiunea de stat a colosului de la nord. Această argumentare mi se părea atît de clară și de convingătoare încît am înmînat cîte un exemplar din memoriul meu regelui Carol își tuturor șefilor de partide. Ionel Brătianu, care pe atunci nu ajunsese șef al Partidului Liberal, cu toate îndoielile de la început, a fost totuși impresionat încît a rugat pe una din doamnele din familie, care se află încă în viață, să traducă memoriul în limba franceză pentru uzul corpului diplomatic. Iar d. general Averescu

mi-a comunicat mai tîrziu că acest memoriu și studiile mele ulterioare în aceeași chestiune au fost traduse și de statul nostru major în limba germană și transmis statului major din Berlin."[1]

Memoriul de care vorbește Stere aici (nu l-am găsit în Fondul Casei Regale de la Arhivele Statului) trebuie să fi fost redactat mai tîrziu, spre sfîrșitul anului 1904 — începutul anului 1905. Cel puțin așa ne lasă a înțelege o altă mărturisire, din 1917: „La începutul războiului ruso-japonez, cînd toată lumea se aștepta la o victorie eclatantă a Rusiei, am arătat că imperiul țarilor nu poate birui și că în urma înfrîngerii ne putem aștepta la izbucnirea revoluțiunii. *Mai tîrziu, cînd revoluția a și izbucnit, am scris un memoriu* (subl. ns.) pe care l-am comunicat tuturor oamenilor noștri de stat. Am avut amara satisfacțiune să le aduc aminte această împrejurare în ședința Camerei din decembrie 1915, cînd i-am avut aproape pe toți în față." [2]

Evenimentele s-au desfășurat în Rusia chiar așa cum le pronosticase Stere. Războiul se dovedise catastrofal pentru țarism. Au fost mari înfrîngeri maritime pentru Rusia, în Oceanul Pacific, și terestre (cea de la Mukden, căderea Port-Arthurului) care demonstrau, indiscutabil, dezastrul. Marele imperiu se dovedea, deodată, în ochii lumii, un colos cu picioare de lut, în care nimic — cu excepția Ohranei — nu funcționa. Apoi războiul, cu inevitabilele sale consecințe economice și cu marile jertfe umane, a agravat situația socială și politică a imperiului. În 9 ianuarie 1905 e înăbușită în sînge vestita procesiune muncitorească care se îndrepta spre Palatul de iarnă. Pe dată au izbucnit grevele de protest la Petersburg, Moscova, Riga, Varșovia, Tiflis. Și acest val de greve are un pronunțat caracter politic, transformîndu-se în revoluție. Pentru că din orașe revoluția coboară și la sate. În vara lui 1905 grevele devin tot mai puternice și de lungă durată (cea de la Ivanovo-Voznesensk, din mai, a durat 72 de zile). Sînt organizate sindicate ilegale. Starea revoluționară pătrunde și în armată, în iunie izbucnind răscoala marinarilor de pe crucișătorul Potemkin, cu un ecou extraordinar în întreaga lume. (Inclusiv la noi unde, după peregrinări tragice, crucișătorul a ancorat, marinarii rămînînd în țară sau emigrînd aiurea; grija

---

[1] C. Stere, *Partidul Național Țărănesc și „Cazul Stere". Documentări și lămuriri politice*, 1930, p. 7—9.

[2] C. Stere, *Glasul celui ce strigă în pustiu*, *Lumina*, I din 17 septembrie 1917. *Apud Marele război și politica României*, 1918, p. 117—118.

lor au avut-o socialiștii români, în frunte cu Gherea și Rakovschi). Țarismul era în derută și în declin. Țarul a căutat forme de conciliere cu poporul. La 6 august 1905 apare un manifest care anunța convocarea Dumei de stat (un fel de parlament), iar la sfîrșitul aceluiași an e semnată pacea (rușinoasă) cu Japonia. Rusia e cuprinsă de febra alegerilor pentru Dumă care, după constituire, nu putea avea decît un caracter strict consultativ pe lîngă țar. Puterea emana, deci, nu de la națiunea, reprezentată de Dumă, ci numai de la țar. Dar, oricum, fie și întemeierea acestui pseudoparlament era o concesie din partea autocratului Rusiei. Social-democrații ruși se activizează și conduc lupta antițaristă. Stere îi cunoștea, din Siberia, pe unii dintre fruntașii socialiști care acum erau împărțiți în grupări (partide) distincte (bolșevici, menșevici, eseri), avînd programe și tactici deosebite față de evenimentele în curs. Bolșevicii sabotau Duma, menșevicii și socialiștii revoluționari voiau să se folosească de ea. Grevele însă continuă și în octombrie 1905 comitetul din Moscova al P.M.S.D.R. hotărăște declararea grevei generale. Autocrația e în derută și chiar panicată. La 17 octombrie 1905, țarul dă publicității un vestit manifest conciliant și plin de făgăduieli privind libertatea cuvîntului, a organizării în asociații și organizații, inviolabilitatea persoanei. Ba chiar se vorbește — supremă concesie — de caracterul legislativ al Dumei de stat. Era vorba, firește, de o înșelăciune. Dar partidele burgheze, grupate în „Uniunea 17 octombrie", și cel al cadeților (Partidul democrat-constituțional) își puneau mari speranțe în promisiunile țarului, crezînd în transformarea imperiului autocrat într-o monarhie constituțională. Social-democrații (bolșevicii, menșevicii) și socialiștii revoluționari se arătau cu totul sceptici, îndemnînd masele la intensificarea mișcării revoluționare. Apar și organizații politice proguvernamentale (finanțate și oblăduite de Ohrana) ca „Uniunea poporului rus", „Uniunea Arhanghelului Mihail", așa-numitele „sutele negre", care în Basarabia au făcut ravagii. Dar activau și, atunci apărutele, Soviete de deputați ai muncitorilor care organizează, în decembrie, mari greve și demonstrații. La Moscova muncitorii, înfruntînd poliția și armata, ridică baricade pe străzi. La 10 decembrie greva moscovită se transformă în insurecție armată, cu lupte crîncene. Mișcări insurecționale au loc în decembrie 1905 și ianuarie 1906 și în alte orașe. Revoluția atinsese punctul ei culminant, după care au urmat represiunea și înfrîngerea. Dar țarismul, conco-

mitent cu fărădelegile represiunii, procedează și la reforme. La 11 decembrie e promulgată legea care stabilește organizarea alegerilor pentru Duma de stat. Alegerile — firește desfășurate nu pe baza votului universal — au loc și deputații Dumei încep să-și exercite prerogativele pînă la 8 iulie 1906 cînd Duma a fost, pur și simplu, dizolvată de țar. A fost convocată o a doua Dumă de stat, dizolvată, și ea, la 3 iunie 1907, după care, pe baza unei noi legi electorale și mai restrictivă, a fost constituită a treia Dumă. Revoluția din 1905 din Rusia a fost, finalmente, înfrîntă. Dar absolutismul țarist a constatat că nu e invulnerabil, că reformele au devenit imperioase și că nivelul de conștiință revoluționară a maselor a crescut, revolta luînd forme amenințătoare. Chiar existența Dumei, ca primă instituție reprezentativă în Rusia, demonstra fisurarea structurilor autocrate ale imperiului țarist.

Stere nu s-a mulțumit cu satisfacția adeveririi pronosticurilor sale. S-a hotărît să plece la Chișinău pentru a vedea aievea visul tinereții sale revoluționare, înfrîngerea țarismului și apariția acolo, a unor structuri democratice. În acea atmosferă efervescentă, putea contribui la fortificarea conștiinței naționale a românilor de acolo. E probabil că depusese stăruințe pe lîngă liderii liberali încă din a doua jumătate a anului 1905, adică după ce, în iulie, fusese la Chișinău ca avocat în procesul Calmuski. Dar nici unul dintre liberalii cu putere de decizie nu avea timp să-l asculte, ocupați cum erau toți de marile dispute intestine. S-a adresat și conservatorilor (cu acordul, probabil, al lui Ionel Brătianu) la care a găsit mai multă înțelegere. A avut o convorbire cu șeful noului guvern, Gh. Gr. Cantacuzino-nababul, care și-a dat acordul pentru misiunea lui Stere la Chișinău. În memorialul din 1930, din care am mai citat, Stere spunea: „În țară, această hotărîre, socotită de unii ca un semn de nebunie, a fost cunoscută într-un cerc relativ restrîns. Îmi aduc însă cu recunoștință aminte de emoțiunea pe care a provocat-o. ... Bătrînul șef al partidului conservator, « Nababul », a voit să mă vadă și m-a asigurat de tot sprijinul său, pe care mi l-a și dat ca șef de guvern. Nicu Filipescu a ținut să mă însoțească pînă la gară [1] și la urcarea mea în tren, cu lacrimi în ochi m-a îmbrățișat și mi-a urat să revin « cu scut sau pe scut ». Despărțirea de Ionel Brătianu nu o pot descrie aici. Nu vreau să-mi întunec amintirea acelor ceasuri

[1] Sprijinul lui N. Filipescu în această misiune a fost confirmat și de fiul acestuia, Gr. N. Filipescu, în Camera deputaților din martie 1927.

prin contrastul cu urmările firești ale memorabilelor zile de atunci." [1] E drept că Stere menționa, tot aici, că plecînd „am luat concediu pentru un an de la Universitate, am lăsat în uitare mandatul de deputat și am trecut Prutul". Concediu de la Universitate și-a luat, dar mandatul de deputat nu l-a lăsat în uitare, pentru bunul motiv că venind guvernul conservator nu mai era ales al națiunii de peste un an. Plecarea eroului nostru în această misiune s-a petrecut prin octombrie-noiembrie 1905. O știm după data primului articol reportaj semnat de Stere în *L'Indépendance Roumaine* (3 noiembrie/13 decembrie 1905) și, dacă a plecat în decembrie, din textul unei scrisori către Barbu Catargiu, om politic conservator, deputat cantacuzinist, care fusese probabil însărcinat de primul ministru să țină legătura cu Stere în această chestiune. Iar scrisoarea e datată „1 ianuarie 1906. Chișinău" și are următorul conținut revelator: „Nu mă pot orienta în haosul de impresiuni, dar peste cîteva zile am să-ți scriu dtale detaliat despre cele văzute și auzite din zbuciumul vieții de aici. Îți scriu acum într-un scop special, adică în două scopuri speciale:

1) Am plecat din țară fără să fi avut timp de a-mi regula situația la Universitate. Alăturez cererea de concediu și te rog foarte mult să stărui *personal* pe lîngă Vlădescu (ministrul Instrucțiunii în guvernul Cantacuzino n.m.) să mi-o aprobe în totul.

2) Cei de aici mă împresoară în chestia succesiunii Calmuski. La *15 ianuarie* a.c. se adună Cnsiliul provincial (Zemstvo). Rog să faceți *toate* chipurile ca pînă atunci afacerea să fie rezolvată, astfel mi se creează o situație falsă.

Îți doresc toate bunătățile vieții și rămîn al d-tale devotat.

C. Stere

Îți atrag atențiunea asupra corespondenței ce va apare zilele astea în *L'Indépendence* despre chestia agrară de aici" [2].

De aici se poate deduce nu numai data începerii misiunii lui Stere la Chișinău (pentru că această scrisoare e prima din lotul de corespondență cu Barbu Catargiu din această perioadă), dar și faptul că, formal, el se afla acolo ca avocat al zemstvei în procesul Calmuski. Ceea ce nu a spus Stere nici în această corespondență, nici în mărturisirile din 1917 și 1930, e faptul că premierul Canta-

---

[1] C. Stere, *op. cit.*, p. 9—10.

[2] BAR S $\frac{1\ (1)}{\text{CCLXXXVIII}}$. Și în volumul nostru *Comentarii*, Ed. Eminescu, 1985, p. 109.

cuzino nu i-a sprijinit misiunea numai moral, ci și material. O aflăm dintr-o însemnare a lui Maiorescu în jurnalul său din 14/27 decembrie 1916: „Dimineața Paul Greceanu la mine... îmi spune candid că Barbu Catargi i-a spus că Stere pe vremea ministeriatului G. Cantacuzino (1906—1907) a cerut și a obținut 100 000 lei spre a revoluționa Basarabia, dar a întrebuințat banii la fundarea revistei *Viața românească*. Să fie adevărat? Stere face o foarte bună impresie. Ce e drept, revista lui a fost fundată în 1906, dar se zicea pe atunci că banii i-a dat dr. Jean Cantacuzino, cumnatul socialist al lui Carp, care și figurează ca împreună-redactor cu Stere pe copertă.“ [1] Iar în informația venită de la Barbu Catargiu, ca unul ce cunoscuse toate detaliile acestui episod, se poate pune deplin temei. Nu interesează deocamdată, aici, dacă Stere a utilizat o parte a acestei sume pentru întemeierea *Vieții românești*, cît faptul că misiunea pe care o primise fusese *și* finanțată de guvernul conservator. E sigur că de aceasta nu au știut nimic amicii săi. Dar Ionel Brătianu? Cred că acesta din urmă a știut. A fost asta o pactizare cu adversarul? Nicidecum. Dar Stere se pricepea să fie un bun tactician, apelînd și la sprijinul adversarilor politici, atunci cînd interesele unei cauze reclamau un compromis util. Era, deci, în bune relații cu guvernul conservator și, întrucît misiunea lui fusese finanțată de oficialitate, îi scria regulat „omului său de legătură“, Barbu Catargiu.

Sosise deci la Chișinău prin noiembrie sau decembrie adică în toiul evenimentelor de după manifestul țarului din 17/30 octombrie. Se deplasa, cînd și cînd, și la Odessa, în faza preparativelor electorale pentru Dumă. Era însă — dacă articolul din care citățm (nesemnat) aparține lui Stere — peste măsură de optimist, crezînd efectiv în promisiunile țarului Nicolae. Starea sa de spirit e total transparentă în articolul din care citez: „În timpul acestei perioade de transformare, ultima etapă va conduce la o Rusie nouă, unde fiecare rasă se va putea dezvolta după geniul propriu, după făgăduielile solemne ale decretului imperial; rolul intelectualității române din Basarabia este definitiv trasat. Datoria inteligheției române din Basarabia este a se consacra astăzi cauzei conservării rasei, cauza civilizării și ordinei.“ [2] Sigur e faptul că pe temeiul acestui manifest al țarului s-au întreprins

[1] T. Maiorescu, *Jurnal*, Caiet 41, B.C.S. mss 11401, p. 59.
[2] Bessarabie, *L'Indépendance Roumaine*, din 30 noiembrie/13 decembrie 1905.

și în Chișinău acțiuni menite să asigure și să garanteze autonomia locală. Într-un al doilea articol — tot nesemnat — din 14/27 decembrie, entuziasmul e mult coborît, bătînd spre dezamăgire. Rusia se afla în plină insurecție revoluționară, începuseră represiunile și intelectualii democrați burghezi erau demoralizați. Descrierea tulburărilor sîngeroase provocate de sutele negre, naționaliste și pogromiste, capătă tonuri dramatice. Perfect îndreptățite pentru că la Chișinău activa o organizație retrogradă, filiala locală a „Ligii adevăraților ruși", condusă de Pavel Crușevan, care se distingea prin ticăloase și diversioniste manifestări pogromiste, în apărarea țarismului. Neîndoielnică e paternitatea lui Stere asupra unui ciclu de articole, dintre care primul apare în revista franțuzească a liberalilor la 6/19 ianuarie 1906. O știm nu numai din precizarea făcută în scrisoarea de mai sus către Barbu Catargiu. Ci și datorită faptului că întreg ciclul, numerotat, intitulat *Scrisori din Basarabia*, e semnat C. Șărcăleano, recomandat drept „corespondentul nostru particular". Primul articol are mențiunea „Kichineff, 2 janv." Acesta, ca și celelalte, e preocupat aproape exclusiv de problema agrară, cum îl prevenise, de altfel, și în scrisoare pe Catargiu. La început o descriere a Chișinăului în agitație revoluționară. Stere trebuie să fi trăit acum, acolo, sentimente de bucurie triumfătoare. Visase, în adolescență și tinerețe, la astfel de vremuri de răsturnare. După exilul din Siberia aproape că-și pierduse nădejdea. Și, deodată, visul i s-a împlinit, revoluția, la care și el aspirase, devenind o realitate politică și socială. Era agitat, bucuros și preocupat. Dar corespondența sa e cu intenție glacială, voind numai să atragă atenția guvernanților noștri — prin exemplul stărilor pe care le întîlnise în urbea sa liceală — că problema agrară e un factor exploziv care se cere soluționat. Mărturisește că a participat la o ședință a Consiliului districtual (Zemstvo) din localitate. De obicei astfel de ședințe durau o zi, ocupate fiind cu lucrări de rutină. Acum i s-a povestit — și a constatat singur — că ședințele se prelungesc și sînt furtunoase. Au avut loc dezbateri aprinse despre problema agrară, care preocupă întreaga Rusie. Emoționat, menționează că la ședința la care a participat a fost citită o proclamație în limba română [1]. La 10/23 ianuarie i se publică a doua corespondență (datată „3 janv"). Aici nu face decît să descrie

[1] C. Șărcăleano, *Scrisori din Basarabia (I)*, *L'Indépendance Roumaine* din 6/19 ianuarie 1906.

ședința extraordinară a Zemstvei din 28 decembrie 1905. Ședința a fost solemnă pentru că s-a dat citire manifestului imperial în limba rusă. Pentru a fi înțeles însă și de cei 70 de țărani delegați ai districtelor s-a citit apoi și traducerea „en moldave" a manifestului. Zemstva avea, printre altele, misiunea de a intermedia cumpărarea de către țărani a unor pămînturi particulare cu ajutorul Băncii țărănești. Dezbaterile au fost încordate, deosebindu-se diferitele curente de interese. Deodată, s-a ridicat un țăran delegat și, cu umor involuntar, a declarat că n-a înțeles nimic din toată înfruntarea, cerînd intrarea în miezul chestiunii pentru că altfel nu vede de ce au fost aduși țăranii la ședință [1]. A treia corespondență, din „6 janv.", publicată la 11/24 ianuarie, se ocupă de aceeași chestiune, ținînd să releve: „Se poate vedea cît de mult domină azi problema agrară toate preocupările în Rusia prin faptul că guvernul Basarabiei a acceptat cu bunăvoință ideea publicării unor ziare moldovenești. 15 zile mai tîrziu a aprobat decizia Zemstvei districtuale din Chișinău privind imprimarea unor broșuri de propagandă împotriva agitațiilor agrare, broșuri scrise în limba poporului român. Acest rezultat a fost obținut datorită faptului că revoluționarii adresîndu-se poporului în limba sa, au o superioritate efectivă, de care oamenii au trebuit să țină seama." [2] Semnificativă, în a patra corespondență, e prezentarea unor exponenți ai boierimii care duceau o politică reacționară și trădătoare. Se referea direct la Pavel Cruşevan, Purişkevici (de fapt, pe numele lui adevărat, Purice), Sinenko, adepți ai „Ligii adevăraților ruși", care organizau acțiuni contrarevoluționare, șovin pogromiste A șasea corespondență, publicată la 25 ianuarie/8 februarie 1906, deși se termina cu mențiunea „pe curînd", a fost cea din urmă, apărută în această gazetă.

Acest ciclu de articole prezintă fața oficială și calmă a „corespondentului nostru particular". În fapt existența lui era trepidantă și pîndită de mari riscuri. Agenții Ohranei și cruşevaniștii îi dăduseră de urmă și îl supravegheau. Își credea viața în primejdie, dar rămînea în misiune. Luase legătură cu fruntașii intelectuali locali pregătind organizarea lor politică pentru alegerile Dumei și, în general, îndemnînd la deșteptarea conștiinței naționale. Rolul său, în aceste preparative, atunci foarte importante, fusese extraordinar. Ion Inculeț, care, după 1923, îi va deveni

[1] *Idem, loc. cit.*, din 10/23 ianuarie.
[2] *Idem, loc. cit.*, din 11/24 ianuarie 1906.

lui Stere un adversar tenace, a făcut, în 1921, această revelatoare mărturisire în plină ședință a Adunării deputaților: „Eu l-am cunoscut pe Stere în anul 1905. Eram încă un băiat. Erau, pe atunci, și d-nii Halippa și Pelivan, pe [sic] care, cu drept cuvînt, îl numeam (pe Stere n.m.) nașul moldovenilor noștri. Erau și alții, ... Ne preocupam cu autonomia, cu limba, cu biserica, cu școala, cu necesitățile populației noastre din Basarabia. Și, atunci, îmi amintesc, d-lor, că în timpul revoluțiunii a venit d. prof. Stere la noi, la Chișinău, pe ascuns, urmărit de agenții ruși și am avut, noi, tinerii aceștia, cu d. Stere o întîlnire noaptea, cu lumină din lumînări. Ne-am adunat pe ascuns și țin minte că d. Stere, cu multă căldură sufletească (...), ne-a învățat pe tinerii băieți de atunci ce să facem. Ne-a învățat că trebuie să ridicăm steagul revoluției împotriva Rusiei ... Ne vorbea de originea noastră, că noi, intelectuali, atunci mai ales băieți ieșiți din moldoveni, trebuie să ținem la poporul acesta, să-i apărăm limba și datinile. Degeaba însă, d-lor, Stere a trebuit să plece căci putea să vină o Siguranță, o Ohrană, cum se zicea în Basarabia, în mahalaua aceea unde ne-am adunat pe ascuns. A plecat zicînd să ne organizăm un ziar moldovenesc. A mai spus că tinerii basarabeni pot să-și găsească, pot să fie primiți foarte bine în universitățile din România ... Aceste momente sunt neuitate pentru noi, basarabenii "[1]. Firește, Inculeț prezintă aici întregul program al acțiunii politice întreprinse, atunci, de Stere la Chișinău. Și nu e vorba de o singură întrunire conspirativă, ci (există și alte mărturii) de multe altele. Iar plecarea lui s-a produs mai tîrziu, atunci cînd existența lui acolo devenise extrem de periculoasă. Paralel cu organizarea general politică, pregătea apariția unui ziar democratic în limba română. A găsit și un redactor șef, în persoana bătrînului Em. Gavrilița, care a avut curajul să-și asume riscul unei astfel de responsabilități. Dar totul era dificil și complicat. Trebuiau scrise articolele, procurată hîrtie, închiriată tipografie, gîndite toate celelalte elemente previzibile și imprevizibile pentru editarea unei gazete într-o perioadă cînd revoluționarismul în Rusia intrase în etapa depresivă. Circula peste tot. Nu numai spre Odessa. Se repezea, cînd și cînd, la Iași, unde erau în toi pregătirile pentru întemeierea *Vieții românești*. Două dintre contribuțiile sale la primul număr *(Cîntarea pătimirii noastre* și articolul *Urmările războiului ruso-japonez)* sînt scrise

[2] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1921, p. 1091.

la Chișinău, cel dintîi făcînd chiar referire, în pagina de început, la locul unde redacta eseul, care poartă data de 10 februarie 1906. Articolul politic e încă optimist: „În Rusia sunt cu toții de acord că pentru un viitor apropiat trebuie să ne așteptăm la o nouă recrudescență a furiilor revoluționare." Și în același timp reținem mărturisirea că „pentru multă vreme Imperiul Rus va fi scos din numărul factorilor activi ai politicii internaționale europene" [1]. Stere nu stătea deloc pe roze. Era preocupat și îngrijorat. La 3 ianuarie 1906, îi scria lui Catargiu, printr-un intermediar sigur ce se deplasa la Iași: „Am făcut demersurile necesare pentru deschiderea gazetei, avem asigurarea că [nu ?] ne va tărăgăni prea mult cu formalitățile, totuși până atunci vom scoate, începînd cu 15 ianuarie, suplimente în românește la o gazetă democrată rusească, fiindcă agitația electorală e în toiul ei și timpul nu ne iartă. Toate zilele astea am discutat programul partidului pentru a împăca toate elementele naționaliste. O greutate nespusă prezintă chestiunea agrară ... Scopul nostru este să nu perdem nici puținele elemente dintre proprietari cari sunt accesibile propagandei naționaliste și, în același timp, să găsim o formulă care să împace pe țărani, fiindcă, mai ales, trebuie să organizăm pe țărani, stăpânind și canalizînd mișcarea agrară." La 14 ianuarie începea o scrisoare din Chișinău („Hotel Suisse"): „Mă aflu într-un moment de depresiune; s-a început o goană turbată contra noastră ... Alaltăieri a fost închisă *Bessarabska Jizn* care s-a angajat să ne publice, începînd cu 15 ianuarie, o foaie românească în formă de suplimente. Ne-am hotărît că dacă până la 1 februarie nu ni se dă autorizația să înfruntăm toate riscurile și să scoatem gazeta într-o tipografie secretă, altfel ne vor surprinde evenimentele, satele ferb." Oprește scrisoarea aici, pleacă urgent la Iași și acolo o continuă: „În fiecare moment pot să fiu arestat și am crezut să iau oarecari măsuri de precauțiuni." Îi comunică lui Catargiu ce s-a întîmplat cu banii primiți din partea guvernului (voi cita acest fragment puțin mai tîrziu), adăugînd că îi precizează toate acestea „pentru ca în caz de arestarea mea *să puteți găsi toate ițele*". A rămas o vreme la Iași pentru a organiza, spre Chișinău, transporturi cu cărți românești, care dăduseră, toate, rezultate. Trebuia să se înapoieze și el acolo, dar nu o putea face pentru că, între timp la București, se rătăciseră actele în procesul Calmuski, și, fără ele,

[1] C. Stere, *Urmările războiului ruso-japonez. Evoluția din Rusia. Viața românească*, I, nr. 1, p. 163.

situația oficială a deplasărilor sale la Chișinău era primejduită. Implora urgentarea rezolvării situației, care să i se comunice tele. grafic prin cuvintele „poți pleca".

A primit telegrama cerută la 2—3 februarie 1906. A plecat imediat. Peste cîteva zile, ajuns din nou la locul misiunii sale, a găsit situația primejdioasă dinainte. Pentru a preîntîmpina orice surprindere a corespondenței, și-a adus aminte de experiența de conspirator, din vremea tinereței, și a stabilit un cod cifrat, explicîndu-l nepriceputului care era Catargiu: „Cele 26 litere din alfabetul românesc le numerotezi cu litera S și astfel că pănă la nr. 9 faci ca cifra să fie precedată de un 0 (zero) pentru ca fiecare literă desemnată de *două* cifre, adică după cum urmează ...". Și desenează un complicat pătrat alcătuit din litera S și numere într-o ordine strictă, greu de descifrat pentru un neinițiat. (Firește, n-am putut dezlega acest cifru, în ciuda explicațiilor amănunțite). De altfel, n-am găsit nici o scrisoare cifrată, cu acest cod, în corespondența cu Barbu Catargiu. L-a rugat Catargiu să nu-l folosească sau a găsit Stere o cale intermediară, sigură, pentru a transmite informațiile la București ? La 9/22 februarie îl încunoștiința pe corespondentul său: „Am fost în județul meu natal (Soroca), acolo, ca și aici, vremuri crunte ... Peste trei săptămîni sper să fiu în București, acum îți scriu mai mult ca să știi că n-am murit." Șapte zile mai tîrziu: „Oricît aș voi e cu neputință să-ți descriu ce grozavă e viața aici; nu numai nimene nu poate ști ce-l așteaptă a doua zi, dar nici măcar peste un ceas ... Se zice că la 1 martie vor fi autorizate trei ziare românești." În sfîrșit, la începutul lui martie putea să comunice vești bune despre misiunea sa: „Am cumpărat tipografia. Acum nu mai avem nevoie să mergem la tipografii secrete (cu litere ruseşti) peste cel mult zece zile apare gazeta. Campanie electorală am dus foarte energic, acum e în toiul ei." Cum lucrurile se apropiau de dezlegările așteptate, s-a repezit la București și acolo a stabilit, împreună cu fruntașii partidului său, un plan coordonat de activitate. N-a avut timp să-l vadă, ocupat cum era, pe Catargiu. De aceea îi scrie din Iași pentru a-l informa că a luat legătura cu Emil Costinescu, frații Ionel și Vintilă Brătianu și, împreună, s-a decis alcătuirea unui comitet de patru (Filipescu, Costinescu, Ionel Brătianu și Gh. Gr. Cantacuzino-nababul) „adică toate nuanțele conservatoare și liberale" care să coordoneze rosturile misiunii sale și a celor selectați de el în Chișinău. „Rog să iei avizul primului ministru și apoi să vorbești și cumnatului d-tale să nu refuze propunerea cînd i se va face."

Şi adaugă: „maşina tipografică n-a sosit încă, după ce va sosi plec imediat la Chişinău. Alăturez telegrama din care rezultă că s-a primit *autorizarea oficială*." A plecat curînd la Chişinău, de unde îi scria corespondentului său la 14 şi 22 aprilie 1906. În sfîrşit, în scrisoarea din 22 aprilie putea comunica vestea cea mare: „... Peste o săptămînă apare la Chişinău o gazetă românească, *Basarabia*, sub direcţia dlui Em. Gavriliţa." [1] Gazeta a apărut. Dar abia la 25 mai 1906. Era bisăptămînală, titlul era imprimat cu litere latine, restul gazetei fiind scrisă în limba română cu litere chirilice. Era, cu adevărat, o performanţă. Se spera şi în deschiderea unor şcoli în limba română. Speranţele au fost poate exagerate. În aprilie-mai 1906 Stere exulta: „Prin uimitorul triumf al opoziţiei în alegerile pentru Duma — rezultat neaşteptat şi pentru guvern şi pentru opoziţie — *revoluţia în Rusia a triumfat asupra anarhiei*, asupra dezlănţuirii de puteri destructive, cari duceau statul spre o pieire sigură. Se poate spune că poporul a *salvat* Rusia dar, în acelaşi timp, că revoluţia, adevărata revoluţie, *acum abia începe*, cînd forţele revoluţionare au reuşit să se organizeze, creindu-şi un organ de acţiune şi de direcţie în primul parlament al Imperiului rus." Ţarismul însă nu s-a lăsat înfrînt. Întrucît la alegerile pentru Dumă (întîia) a învins opoziţia, guvernul a trecut la măsuri represive pentru apărarea ordinei, instigînd şi subvenţionînd bandele sutelor negre şi ale drojdiei societăţii care organizează jafuri, tîlhării şi asasinate în masă. Apoi a dizolvat Duma. Efectele represiunii s-au făcut simţite şi la Chişinău, unde acţionau celebrii Cruşevan şi Sinenco. Tipografia *Basarabiei* a fost incendiată, iar numărul 5 al gazetei e confiscat. Cruşevan avea ziarul său, reacţionarul *Drug*, şi depunea stăruinţe pentru a-şi elimina adversarul. Va reuşi pentru moment. Dar, în fapt, victoria va fi a lui Stere şi a celor pe care îi adunase în jurul său. S-au organizat şi au durat societăţi culturale, punînd bazele unui partid ţărănesc, iar la universitatea ieşeană a venit să studieze un grup de tineri de peste Prut. Programul de care vorbise, în 1921, Inculeţ a fost deci integral realizat. Stere îşi îndeplinise misiunea.

Stere s-a întors acasă prin aprilie 1906. Nu mai avea rost şi nici nu mai putea să stea, deocamdată, acolo. Fusese denunţat

---

[1] Fragmentele din corespondenţa cu Barbu Catargiu au fost decupate din scrisorile păstrate la B A R, Mss S $\frac{1\ (1-23)}{\text{CCLXXXVIII}}$

guvernului de la Petersburg, iar presa retrogradă din Chișinău ducea o campanie împotrivă-i. Pentru a-i deruta pe eventualii urmăritori, a plecat, pe ascuns, mai întîi la Odessa, unde a participat la o ședință a reprezentanților diferitelor grupări (partide) revoluționare. Se simțea înstrăinat de ei. A doua zi a trecut, tot în taină, granița, revenind la Iași. În iunie 1906 era iar la Chișinău. Despre această călătorie îi scrie Ibrăileanu lui Brătescu-Voinești în iunie. „Stere pleacă mîine la Chișinău — și am o frică teribilă, o panică de soarta lui, căci acolo viața e foarte nesigură și el deja e denunțat ca agitator daco-român. Va sta vreo două săptămîni. Și mă gîndesc dacă-l voi mai vedea; toată iarna asta m-a torturat așa; mai ales că e un om foarte imprudent, lipsit absolutamente de frică fizică. Dar nu vorbi despre aceste lucruri. Dar să sperăm că peste două săptămîni vine și apoi ne întîlnim la Tîrgoviște (cam peste 3 săptămîni), unde e vorba să vină și Goga, apoi Nour (nu Radu Nour care e pseudonim) primul redactor al *Basarabiei* și Tofan din Bucovina; *unitatea culturală*." La sfîrșitul lui decembrie 1906, Stere era din nou la Chișinău, de unde îi trimitea urări de anul nou lui Catargiu. Și, din nou, pe la mijlocul lui februarie 1907 (îi scrie de aici, la 20 februarie, lui D. Voinov) și în prima decadă a lui martie, cînd îi scrie, la 2 martie, lui Catargiu: „În sfîrșit, m-am putut duce la Chișinău *pe față* și să stau acolo mai mult timp liniștit ... Am reușit să aduc la împăciuire taberele din Basarabia și să conving să fuzioneze ziarele rivale într-o singură gazetă. *Viața Basarabiei*, *mai moderată* în celelalte privinți ca *Basarabia* (intrînd și cei de la *Basarabia* în combinație, ea va înceta). *Viața Basarabiei*, sub direcția lui Petrilă și Nour (Gavrilița și ceilalți rămîn în comitet), va apare cel tîrziu la 15 martie a.c." Îi făcea, totodată, cunoscut lui Catargiu: „am regulat, de asemenea, toate socotelile, conform cu înțelegerea ce am avut cu « Bătrînul », le țin la mine. Dar în săptămîna viitoare voi veni la București și ți le voi comunica".

Stere era neobosit și vegh a de peste tot, căutînd căi potrivite pentru îndeplinirea misiunii sale. La 3 martie 1907, gazeta *Liberalul* din Iași (unde Stere avea un cuvînt greu de spus) insera știrea apariției ziarului *Basarabiei reînnoite*, în alfabetul latin, care se va tipări, deocamdată, la Iași, săptămînal. La 26 aprilie 1907 se anunța întreruperea acestei gazete, deoarece numerele 3 și 4 au fost oprite, la graniță, de autoritățile țariste. La 24 mai 1907 tot *Liberalul* anunța apariția, bisăptămînală, a gazetei *Basarabia*. Să fie acesta

ziarul despre care îi vorbea Stere lui Catargiu la 2 martie 1907 și care, finalmente, a apărut tot sub titlul celui din mai 1906 ? E posibil. Oricum, e evident că Stere nu își considera misiunea încheiată nici în aprilie-mai 1907. Păstra însă în amintire imaginile „spectacolului" pe care a avut fericirea să-l contemple, stranie împletire de paradisiac și terifiant, de speranță și deznădejde. În 1930 a încercat o repede ochire asupra a ceea ce văzuse în 1905—1906 la Odessa configurînd un tablou pe deplin revelator, deși autorul își lua anumite precauțiuni. Va reveni asupra acestui grandios eveniment al vieții sale de răzvrătit în al optulea volum al romanului său. Merită pînă atunci decupată evocarea din 1930: „Clocotul de forțe elementare răscolite, caleidoscopul mișcărilor de mase, erupțiunea năpraznică de noi revendicări din partea elitei intelectuale ca și rezistența dîrză și sălbatecă a represiunii din partea ocîrmuirii — mi-ar cere volume. (I-a fost, totuși, suficient un volum în roman n.m.) Grandiosul spectacol al primelor spasme de prăbușire ale unui imperiu milenar nu poate fi recat în cadrul unui articol de ziar. În veci nu voi uita fantasmagoria luptelor de stradă, la care mi-a fost dat să asist într-o zi la Odessa. Insurecțiunea bîntuia în plin; dar trupele rămase credincioase stăpînirii, îi opuneau o rezistență tenace. Cartierele orașului, îngrădite de baricade, formau un fel de tablă de șah, aflîndu-se unele în mîinile revoluționarilor, altele în ale trupelor guvernamentale. Nenorocitul trecător, somat la fiecare pas să rădice mîinile în sus, nu mai știa căror zei să se închine. Cetățeanul care se culca socialist republican, peste noapte — prin biruința trupelor guvernului — putea redeveni pe neașteptate un supus credincios al țarului. Sau invers: ziarul care în ajun tuna sub cenzura regimului țarist, combătînd anarhia și uneltirile criminale ale dușmanilor tronului și ai altarului, a doua zi — după o fluctuațiune a baricadelor — era silit să predice cu entuziasm evanghelia revoluției sociale. Chiar tihnitul Chișinău nu mai era de recunoscut. Puteai auzi și acolo tunuri bombardînd casele ce adăposteau pe răzvrătiți. Străzile, de obicei așa de adormite și pustii, erau acum veșnic animate și adesea însîngerate de încăierări sălbatice. Doi prieteni, la despărțire, nu puteau ști dacă la cîțiva pași nu-i așteaptă pumnalul revoluționarului sau gloanțele bandelor negre." Apoi constata amar că „revoluția a fost înfrîntă. Împăratul Wilhelm a plătit prea scump, abia cu nouă ani mai tîrziu, pentru că la 1905 a socotit mai prudentă și mai « profitabilă » o supralicitație pentru prie-

tenia țarului, decît riscul unei intervenţiuni armate ... Revoluția a fost înecată în sînge. Franța și Germania, într-un acord duios, au sărit în ajutorul țarismului ... Dar în anul acesta de revoluție și de reacțiune, ca observator și părtaș în luptă, am ajuns la convingerea fermă că, dacă țarismul a triumfat pentru un moment, el n-a biruit revoluția. Acțiunea revoluționară a fost înăbușită în 1905, mai cu seamă mulțumită pasivității țărănimii. Dar tocmai în acel moment, cînd ideea revoluționară a fost gonită la subsol, s-a început infiltrarea ei în adîncimile organismului național. În adevăr, tocmai de la 1905 a pornit acel proces molecular în psihica țărănimii ruse care a dus-o în masă, la 1917, în lagărul revoluției. Și tocmai din represiunea și din rezultatele mișcării de la 1905 s-a născut în intelectualitatea rusă acea evoluție care, natural, trebuia să transforme acțiunea revoluționară într-un proces de dezagregare și de descompunere a însuși organismului de stat. Astfel, din cercetarea atentă a realității și din observarea obiectivă s-a înrădăcinat în cugetul meu credința adîncă și neclintită că, în ciuda triumfului aparent din 1905-1906 zilele imperiului, țarilor sunt numărate. În același timp, am putut constata că ambele tabere învrăjmășite, fatal, vor împinge Rusia într-un război mondial: revoluționarii în nădejdea înfrîngerii care de la sine ar duce la prăbușirea vechii forme de stat iar stăpînirea speculînd asupra consecințelor inevitabile ale unui succes militar. Totodată, cunoștința împrejurărilor mă duceau la concluzia că victoria imperiului țarist nu poate fi întru nimic datorită puterilor proprii ale regimului, ci numai unei fericite conjuncturi internaționale. De asemeni, îmi dădeam seama că, în caz de înfrîngere sau chiar numai de întîrziere a victoriei aliaților din apus, Rusia pentru multă vreme va fi condamnată să rămînă o simplă «expresiune geografică», mai cu seamă din punctul de vedere al acțiunii internaționale.“ [1]

Își încheiase o misiune dificilă și temerară. Dar acceptarea ei (pe care, de fapt, o solicitase stăruitor) și modalitatea înfăptuirii i-au întărit convingerea — cum s-a văzut și din pasajul de mai sus, pe care tocmai de aceea l-am reprodus — că rolul imperiului țarist, pe plan internațional, se încheiase. După opinia sa (pe care a formulat-o și în memoriul din 1904) puterile europene, precum Franța și Anglia, trebuie să renunțe la politica de ajuto-

[1] C. Stere. *Preludii. Partidul Național Țărănesc și „cazul Stere“*, 1930, p. 10—12.

rare și alianță cu Rusia. O reevaluare asemănătoare a politicii internaționale se cuvenea să o facă Germania și Austro-Ungaria. Alianța noastră cu Triplicea e justificată și trebuia fortificată. Ceea ce propunea Stere era, în fapt, o modificare esențială a strategiei diplomatice de către marile puteri europene, un fel de alianță sau stare de nebeligeranță între principalele două puteri ale Triplei alianțe, Franța și Anglia. Dar aceste alianțe se bizuiau pe stringente interese economice, pe rivalități tot economice, imperialiste, care făceau aproape imposibilă concilierea propusă de Stere. Oricum, România, considera eroul nostru, trebuie să se țină la distanțe astrale de orice tentativă a unei apropieri politice de Rusia. Ceea ce, poate, ar fi avut șanse de realizare. Mai complicat era să păstrezi rezerva față de țările europene interesate în sprijinirea Rusiei. Sigur că, formal, țara noastră — faptul nu era un secret pentru oamenii politici — era legată de Tripla Alianță. Aceasta nu constituia însă un suficient factor de siguranță pentru temerile lui Stere. Simpatia pentru Franța, la noi, era prea puternică. Iar Franța era interesată (datorită marilor capitaluri plasate — prin împrumuturi — în imperiul țarist) în fortificarea Rusiei. Orice ajutor acordat Rusiei însemna, fatalmente, periclitarea operei de redeșteptare a conștiinței naționale românești pentru care se dusese Stere în Basarabia în misiune din decembrie 1905 pînă în aprilie 1906.

Axul esențial al preocupărilor sale de acum încolo va fi destinul acelui efort de renaștere, la temelia căruia se aflau strădania și inițiativa lui. Sentimental, sufletul său vibra pentru aceste prime licăriri și se va strădui mereu să îndrepte atenția opiniei publice românești spre chestiunea pentru el absorbantă. Așa și acum, au apărut primele indicii ale viitorului „caz Stere". Pentru că atitudinea directorului *Vieții românești* din anii neutralității, rechizitoriile sale antiantantiste *(id est* contra Rusiei țariste*)*, opțiunea sa din anii războiului nu sînt decît consecințe ale strădaniilor sale politice din 1904—1906. Acum, în lunile misiunii basarabene din 1905—1906, a îmbrăcat eroul cărții noastre cămașa morții civile (nedrepte) care l-a însîngerat și izolat, înveninîndu-i ultimele două decenii de viață. Dar nu a avut — ca mai totdeauna în momentele sale de răscruce — de ales. Venise în România, se angajase în viața publică. Dar gîndul său era îndreptat spre locurile copilăriei și adolescenței. Spera că prin prăbușirea țarismului, acest odios jandarm al Europei, conaționalii săi vor renaște,

conștientizîndu-li-se datoria de a gîndi și trăi în spiritul etniei din care făceau parte. A întreprins pentru acest înalt scop tot ceea ce era necesar și chiar ceva mai mult !, comportîndu-se vitejește. Și cînd a constatat că nu e înțeles, a socotit că are datoria morală să-și poarte singur convingerile. Chiar împotriva celor mai mulți. Oricum, nu a demobilizat și nu a renunțat la idealul său, oricît de greu i-a fost. Neînțelegerea aduce însingurare. Și însingurarea — damnare sau excomunicare. A suportat cu bărbăție toate cîte i-a fost dat să îndure. Fără a se plînge, doar explicînd și reproșîndu-le unor contemporani orbirea, nu întotdeauna nevinovată. A avut însă mereu conștiința tragediei sale, moral asumate, continîndu-și imperturbabil drumul, cu toate riscurile pe care — uneori — le-a prevăzut.

Se gîndise mai demult, poate încă din 1904, la o publicație a sa. Nu era numai dorința lui. Ci a întregului grup de amici (majoritatea ieșeni), în frunte cu G. Ibrăileanu. Adică cei ce, în 1899—1900, părăsiseră mișcarea socialistă și acum vegetau în nelucrare. Li se părea necesar, tuturora, să scrie, impunîndu-și punctul de vedere ca un curent de idei în spiritul public. Știau că au ce spune, că programul lor reformator e justificat și nu le convenea situația de remorcă a unui partid politic unde nu toate erau evoluate și acceptabile. Voiau, altminteri spus, să aibă posibilitatea exprimării propriului ideal care să-i deosebească de celelalte, nu numai din Partidul Național Liberal. Iar aceasta nu se putea realiza decît printr-o publicație de prestigiu. Sămănătorismul, încurajat inițial de Spiru Haret, care finanțase, în 1901, apariția revistei *Semănătorul* (devenită, de la nr. 27 din septembrie 1901, *Sămănătorul*), era atotputernic. Dar poporaniștii (pentru că ei erau cei ce se aflau în jurul lui Stere) considerau fenomenul sămănătorist un adevărat flagel, o deviație pernicioasă de la idealul lor filoțărănesc. Ei, poporaniștii, continuau să se considere mai apropiați — prin unele convingeri — de socialism și nu puteau accepta sămănătorismul pe care îl taxau ca retrograd. Stere a povestit, cu umor suculent, în ianuarie 1933, scena în care s-ar fi constituit întemeierea *Vieții românești*. Într-o zi, Ibrăileanu a năvălit în biroul său de lucru, exasperat ca de obicei, și l-a somat:„ « Să scoți o revistă. Nu mai merge așa. X... Y... Z... în *Foaie de varză*, în *Rătăciri literare*, în *Zi-i pe nume* ... otrăvesc tineretul, falsifică gustul literar, buimăcesc opinia publică. N-ai dreptul ... Ai datoria ...

Ar fi o crimă ... » Ce puteam răspunde ? Înțelegeți, că puteam rezista cîtă vreme mi se cerea să iau comanda unui corp de armată, sau să răstorn cosmogonia lui Newton. Dar cum să refuzi publicarea unei reviste într-o țară în care fiecare licean e om de litere, fiecare candidat nenorocit la bacalaureat — poet și fiecare « belfer » — mare savant și filozof genial. Ibrăileanu a și avut grija să adune la mine, în curînd, dacă nu în aceeași seară, pe toți *aeronauții*, rătăciți prin Iași în acele vremuri *ante-blériotice*, deopotrivă dispuși de *prendre de vessies pour des lanternes*, și aproape tot așa de dezarmați față de cruzimile vieții ca și el însuși. Ion Botez (pe atunci nu ajunsese încă director de bancă), Costică Botez, Gheorghe din Moldova, D. D. Pătrășcanu, Paul Bujor, Spiridon Popescu, I. Mironescu, P. Bogdan, Mihai Carp, Mihai Pastia, dr. N. Quinezu. Fără multă vorbă s-a căzut de acord asupra titlului *(Viața românească)* și asupra fizionomiei [1]." Scena aceasta, dacă a avut loc aidoma, trebuie să se fi petrecut prin decembrie 1905—ianuarie 1906. Numai că inițiativa nu a venit acum, chiar dacă decizia aici s-a luat. Lucrurile sînt mai complicate și au o istorie îndelungată. De multă vreme, foștii socialiști ca și cei ce se mai considerau socialiști proiectau o revistă comună. Ibrăileanu testa terenul, făcea planuri. La sfîrșitul anului 1904, adică atunci cînd a fost debarcat guvernul Sturdza, Ibrăileanu dorea să întemeieze o revistă la Iași. L-a însărcinat cu misiuni de explorare pe Spiridon Popescu care, la 10 ianuarie 1905, îi comunica, de la București, rezultatul: „Am avut o consfătuire la Nădejde cu dînsul și Teodoru. Ei sînt *pentru*. Nu cred că Gherea ar colabora: el e hotărît să stea jumătate de an în străinătate și altă jumătate în țară. Totuși cred ei că i-ar putea zmulge, din cînd în cînd, cîte un articol. Ei cred că revista trebuie să calce a liber-democratism. *Iașul* — provincia ar omorî revista; deci e neapărată nevoie să iasă în București = capitală. Cantacuzino ar primi, poate, direcția, dacă ar fi nevoie de un director. Asta ar însemna (ieșind în capitală, chiar numai cu concursul lui Cantacuzino, Brătianu etc.) că-și asigură abonamente grase în lumea mare — lucru ce nu-i de lepădat. Sînt cine să se îngrijească de lucrurile mari și mici ale revistei și deci ar avea toți sorții să poată răzbate pretutindeni și să trăiască. Revista *trebuie* să iasă — asta o recunosc toți și dacă, pînă

[1] C. Stere, *Cum am devenit director al „Vieții românești"*, în *Scrieri*, Ed. Minerva, 1979, p. 278—279.

una-alta ... toți se învoiesc și se apucă de scris. Eu le-am spus că din vorba noastră nu reieșea că am ținе morțiș să iasă la Iași, dar ținem să iasă — asta-i tocmai și ceea ce vor și ei, cu singura deosebire ca să iasă în București pentru o mie și o sută de motive." [1] Lucrurile au rămas baltă, ca și alte proiecte. Încurcătura mare, de fapt piedica de nebiruit, o constituia intenția socialiștilor (prin Gherea, D. Voinov, Racovski, dr. I. Cantacuzino, Iosif Nădejde etc.) de a edita, ei, o revistă. Iar foștii socialiști nu concepeau să editeze o publicație decît laolaltă cu aceștia. Două publicații cu aceeași fizionomie (continuau ei să creadă) ar fi însemnat o nepermisă risipire de forțe. Dar proiectata revistă a socialiștilor puri, despre care toți știau, întîrzia să apară. Atunci s-a născut ideea ca revista să apară la Galați, unde lucrau foștii socialiști Deodat Țăranu, Damian, H. Sanielevici, Const. Graur, Mihai Pastia, cel dintîi citat avînd în proprietate și o tipografie. La 10 mai 1905 H. Sanielevici îi scria lui Ibrăileanu: „La București am avut o mică întrunire, la berărie, provocată de mine: Sp. Popescu, Teodorescu (I. Teodorescu fostul gazetar socialist n.m.), Fodor, Pastia, Graur, Iosif Nădejde, Botez (Jean Bart n.m.) etc. pentru a discuta chestiunea revistei. Graur, care are tipografie la Galați (de fapt, tipografia era a cumnatului său, avocatul Deodat Țăranu n. m.), s-a oferit s-o editeze el pe socoteala lui. Din discuții a reieșit că Voinov, Cantacuzino, Gherea vor numaidecît o revistă pur socialistă și deci nu pot face comună cu *dtră*. Asta ne-a spus-o Teodorescu. Eu am pledat zădarnic pentru un compromis. Apoi Gherea, fiind bolnav, a plecat în străinătate și deci nici gînd nu mai are să scoată revista. Propunerea lui Graur nu s-a primit. Așa că rămîne să vedem ce faceți dtră la Iași. Scoateți revista ? De la socialiștii puri (Gherea etc.) să nu așteptați ajutor" [2]. Sanielevici avea dreptate. De la Gherea și ai lui nu exista nici o speranță de colaborare. Asta o știa prea bine Ibrăileanu care, scriindu-i probabil, prin ianuarie—februarie 1905 lui Gherea, în aceeași tentativă de explorare pentru care îi dăduse însărcinări — cum s-a văzut — și lui Spiridon Popescu, primise un răspuns concludent: „Mă întrebi — îi scria la 21 martie 1905 criticul — dacă are să iasă revista noastră ? Iarna trecută am hotărît definitiv apariția revistei pentru primăvară, bineînțeles cu condiția că vom

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, Ed. Minerva, 1971, p. 276.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, Ed. Minerva, 1973, p. 233—234.

avea material tipăribil cel puțin pentru trei numere. M-am adresat la toți acei cari pot să scrie. Jean Bart (Botez) v-a anunțat personal pe voi cei din Iași. După patru luni — terminul care a fost pus pentru strîngerea manuscriptelor, m-am trezit cu o traducere în versuri din inglizește, cîteva foi, și nici acele tipăribile. Altădată, cînd scriam toată *Revista socială* singur, aceasta n-ar fi fost o piedică hotărîtoare, dar acuma cînd nu pot să scriu eu, ce vrei să fac? Acum am hotărît cîțiva priteni: eu, Cantacuzino, Voinov, Irimescu, Racovski etc ... să scoatem la primăvară o publicație *neperiodică*, între 5 și opt coale de tipar, care va apare atunci cînd se va strînge material *tipăribil*. Văd că s-au pus pe lucru și deci se poate foarte bine ca la primăvară să iasă prima fascicolă. Știu că o astfel de publicație e departe de a fi un ideal, știu dinainte toate obiecțiile cari s-ar putea face unei astfel de publicații dar, pentru moment nu cred că se poate face mai mult; dacă așa o publicație ar reuși, s-ar putea transforma într-o revistă lunară. Eu nu cred că pentru moment să poate face mai mult, nu știu dacă să poate măcar atîta în mod convenabil. Evident că atîta vreme cît e speranță să iasă această publicație, nici vorbă nu poate să fie să scrii în altă parte. De altfel, o repet, nu știu dacă eu însumi mai sînt în stare să scriu ceva convenabil. Aș fi vrut să mai scriu mai multe, spre pildă asupra deosebirii noastre care provine de acolo că unii credem că slujim idealul într-un chip, alții în altul, o deosebire mai adîncă decît îți poți închipui, dar nu poți să-ți imaginezi cît sînt de deprimat și istovit moralicește și de aceea o las pentru altă dată.“ [1] Finalul acestei scrisori dovedea limpede cît de naivi erau Ibrăileanu și ai lui cînd credeau într-o colaborare posibilă cu socialiștii rămași credincioși idealului lor. Deosebirea, vorba lui Gherea, era „mai adîncă decît îți poți închipui“. Încît, în mai 1905, Sanielevici nu făcea decît să confirme ceea ce Gherea îi comunicase, cu delicatețe, lui Ibrăileanu, în martie.

Realitatea este că nici grupul ieșean (Stere, Ibrăileanu) și nici cel gălățean (mai erau și alții la București) nu aveau curajul să pornească o revistă fără concursul foștilor colegi socialiști. Gherea, cu prestigiul său de mare critic literar, era o garanție a succesului dorit. Apoi D. Voinov, dr. I. Cantacuzino, N. Leon, Paul Bujor erau profesori universitari, care puteau de asemenea aduce prestigiu, seriozitate și autoritate unei proiectate reviste. Așadar, despăr-

[1] *Ibidem*, p. 58—59.

ţiţi de ideea socialistă şi considerînd-o inadecvată la noi, foştii socialişti voiau să se sprijine pe colaborarea celor credincioşi vechiului ideal. Şi aveau vana speranţă că toţi aceştia sau numai unii dintre ei îşi vor împrumuta numele pentru a funda o revistă nesocialistă şi chiar antisocialistă. Şi, culme a paradoxului, voiau să-l asocieze unei asemenea întreprinderi pe Gherea. Dar acesta, suferind de o neurastenie rebelă, era deplin edificat asupra opiniilor celor ce îl tot invitau la colaborare. Prefera o revistă a sa, refuzînd orice afiliere. Încît cele două grupări au înţeles că din partea socialiştilor puri nu e nici o nădejde. Atunci, în toamnă, gălăţenii (cărora li s-a alăturat I. C. Atanasiu, şi el fcst lider socialist trecut acum la liberali), au hotărît să scoată ei revista, solicitînd insistent ieşenilor colaborări. Revista, intitulată *Curentul nou*, a apărut la 15 noiembrie 1905 şi avea un pronunţat caracter antisămănătorist. În sumarul primului număr se afla şi un capitol *(Cîteva consideraţii asupra spiritului critic în cultura românească)* din viitoarea carte a lui Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*. Dar, chiar de la primul număr, poporaniştii şi-au dat seama că nu aceasta e revista pe care o voiseră. Sanielevici care devenise aici, datorită experienţei pe care o avea ca fcst secretar de redacţie la *Noua Revistă Română*, factotum, om capricios şi fără tact, megaloman, violent şi agresiv, gafase din capul locului. Nu numai în articolul program, dar şi în nesocotitul, nedrept-stupidul articol *Morala dlui Sadoveanu*, care a provocat un scandal de presă instantaneu. De altfel, în numărul al doilea al revistei lui Sanielevici, Ibrăileanu a respins în articolul său *Doi critici şi mai mulţi scriitori*, stupizenia directorului. Alţi poporanişti au procedat la fel. Spiridon Popescu şi-a retras colaborarea, anunţîndu-l pe Ibrăileanu („Una plănuisem noi şi alta a ieşit — ceva mai mult decît o porcărie ... Chiar dacă aş da, asta s-ar întîmpla numai după cîteva numere, în care n-ar figura Sanielevici ca secretar de redacţie.") Ibrăileanu a continuat, totuşi, colaborarea. În al doilea număr al revistei a publicat şi articolul *Situaţie gravă*. Dar cea mai importantă colaborare a sa apare în al treilea număr al revistei; studiul *Poporanismul*, care se recomandă a fi cea mai importantă contribuţie, de pînă atunci, despre orientarea ideologică propusă de Stere. Studiul lui Ibrăileanu e chiar mai important decît toate celelalte, anterioare, ale lui Stere (Acesta se va revanşa, cu asupra de măsură, în 1907—1908). Importantă e aici respingerea sămănătorismului ce ar fi uzurpat poporanismul care îşi trage originea din

Dacia literară, apoi din articolele din *Evenimentul literar* „Se voieşte a se crea o legendă. D. Iorga vrea să convingă publicul românesc cum că dsa şi cu cîţiva tineri, sătui de spiritul străin în literatura românească, au creat o noutate: *întoarcerea la popor*. Vom dovedi că acest lucru este mult mai vechi, că a fost pus în practică de scriitori de mai înainte." Sămănătorismul ar practica un ţărănism fenomenal, de natură idilic-decorativă şi pitorească. „E imorală această teorie, pentru că ţăranul pitoresc e o concluzie care exclude sentimentul de datorie faţă de ţăran." [1] Cu aceasta încetează contribuţia lui Ibrăileanu la revista lui Sanielevici care, de altfel, va sucomba curînd.

Grupul ieşean s-a decis, în sfîrşit, să scoată el revista dorită. Decizia a fost luată, probabil, prin decembrie 1905—ianuarie 1906. În a doua jumătate a lui ianuarie 1906, Ibrăileanu îi mai cerea lui Sanielevici să cedeze *Curentul nou* pentru a-l muta la Iaşi. Noroc că megalomanul Sanielevici a refuzat. Altfel noua revistă ar fi fost grevată de moştenirea celei mult compromise. Oricum, această stăruinţă demonstra teama ieşenilor de a nu capota. Dar la mijlocul lui ianuarie 1906 cei solicitaţi (dr. Lupu, Spiridon Popescu, D. Voinov, Brătescu-Voineşti etc.) încep să-şi trimită răspunsurile. Deci Ibrăileanu şi Stere porniseră corespondenţa pe la începutul lui ianuarie 1906. Lui Brătescu-Voineşti îi scria la 19 ianuarie: „... Scoatem aici o revistă mare, de peste 100 pagini, sub direcţia lui Stere şi Bujor şi cu colaborarea dlor Gane, Vlahuţă, dr. I. Cantacuzino şi alţii. Ne-am despărţit de *Curentul nou*, din cauza unor deosebiri de principii, care s-au dat pe faţă şi la sfîrşitul articolului meu despre Sadoveanu, dacă l-aţi citit. Vor fi toţi cu noi, şi Jean Bart, Sanielevici, sper, se va contopi, cu revistă cu tot, supunîndu-se programului nostru, care se rezumează în două vorbe: *naţionalism* şi *democratism*. Va fi o revistă cinstită, fără polemici personale, cu discuţii de idei — de altmintrelea, nume ca Gane, Vlahuţă, Stere, dr. Cantacuzino, sînt o garanţie ... Încă o dată, stimate domnule Brătescu, vă rog, şi în numele lui Stere, care m-a însărcinat să vă scriu, el fiind în Basarabia (poate i-aţi cetit « scrisorile » din *L'Indépendence*, iscălite C. Şărcăleanu) să ne daţi preţiosul dvoastră concurs." [2] Prozatorul, acum îndepărtat de cercul *Convorbirilor*, a promis că va colabora. Dar nu de la primul nu-

---

[1] G. Ibrăileanu, *Poporanismul*, *Curentul nou*, 1906, nr. 3, p. 140—159.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, Ed. Minerva, 1973, p. 433.

măr, ci de la al doilea pentru că nu avea nimic isprăvit. Tot atunci Ibrăileanu i-a scris și lui Sadoveanu, cerîndu-i insistent, colaborarea. Nu avem scrisoarea către Sadoveanu. Dar cunoaștem răspunsul prozatorului din 2 februarie 1906: „Colaborarea mea de la sine vă e dată cu cea mai mare plăcere, numai să mi-o îngăduie situația mea de colaborator la *Sămănătorul*, ca redactor — numele meu alături de numele lui Iorga scris pe copertă —, ceea ce mă obligă la unele îndatoriri". Prozatorul credea că e posibilă apropierea proiectatei reviste de *Sămănătorul* și făcea recomandări în acest sens.[1] Importantă e însă obținerea promisiunii de colaborare. Pentru primul număr a dat povestirea *Pustiul*. Nu a trimis-o, ci, semn al integrării în noua grupare, s-a deplasat special la Iași, unde a citit-o la o reuniune ad-hoc, ținută nu într-un salon simandicos, ci într-o cîrciumă. Era, într-un fel, una dintre primele (poate chiar prima) ședințe redacționale ale grupului de la *Viața românească*. Și, prin tînărul prozator, se spera dobîndirea și a altor colaboratori din constelația *Sămănătorul*. Stere, deși ocupat cu misiunea amintită la Chișinău, a scris multor cunoscuți cerînd colaborări, a stabilit (cu principalii săi cofondatori) programul, structura revistei (literar-științifică) și chiar titlul ei, deși se pare că denumirea a fost stabilită mai tîrziu, în urma unei sugestii venite de la Vlahuță. Stere revenea, meteoric, de la Chișinău la Iași, constata, dădea dispoziții, verifica, redacta noi scrisori, stăruia, asigura că va scrie el însuși, încuraja și ... pleca. Dar, chiar la Chișinău fiind, gîndul îi era împărțit între importantele treburi de acolo și cele, tot atît de preocupante ale revistei proiectate. Ibrăileanu îl ținea la curent cu toate cîte se întîmplau și Stere răspundea. La 19 ianuarie 1906 îi scria de la Chișinău: „Nu știu dacă va mai putea încăpea încă o revistă: 1) Amîndouă titlurile sînt la fel de bune, dar ... 2) Sînt atît de preocupat, că nici nu pot visa la articole-program, mai ales acum [...] 3) Desigur, vei putea scri un bun program, n-ai voie să-l trimiți aici, va fi bine și neiscălit (de altfel, duminică sau luni sper să fiu la Iași). 4) Adrese îți voia da la timp [...] Am dat răspuns la toate ale tale. Acum de ale mele. Dacă vei avea o « cronică internă » să fiți foarte precauți în ce privește pe Cantacuzinești (adică persoane), revista purtînd numele meu, *pentru moment* nu-mi convine (am

[1] *Idem*, vol. I, E.P.L., 1966, p. 206—207.

un plan). Iată am răspuns imediat." [1] Referirea la precauțiunile ce trebuiau păstrate față de conservatorii cantacuzinești trebuie pusă, desigur, în legătură cu relațiile sale bune, de atunci, cu guvernul Nababului, care îi finanța misiunea la Chișinău. Așadar, Stere era activ și nimic important nu se făcea fără asentimentul lui hotărîtor. Greul salahoriei îl suporta Ibrăileanu, infatigabil și inventiv în toate. A redactat el programul viitoarei publicații, neasistat de Stere sau de ceilalți, trimițîndu-l peste tot. Vestea s-a răspîndit repede în lumea literară, în cea cultural-științifică și chiar în cea politică. Din București, probabil pe la mijlocul lui ianuarie sau începutul lui februarie (epistola e nedatată), A. Toma îi scria, la Craiova, Elenei Farago: „Acum să-ți povestesc despre întîlnirea mea cu J.[ean] B.[art] ... Întîi de toate, după cîte spunea el, nu e vorba de o simplă foaie literară ca fostul *Eveniment*, cum crezusem noi. E vorba de aceeași mare revistă pe care era s-o dirijeze Gherea, să apară acum cu aceeași colaboratori sub îngrijirea lui Stere, Bujor, Vraja etc. să colaboreze Gherea, Vlahuță, Voinov, Brătescu-Voinești, Jean Bart, Sanielevici etc. Numai pentru că Gherea e prea obosit și sceptic să ia alții inițiativa și grija apariției. J. B. a fost la Iași și au ținut o consfătuire. S-a hotărît apariția la 1 sau 15 martie. Au discutat multe." [2]

Cum, deci, toată lumea aflase de revista ieșenilor, iar unii știau că Gherea va fi unul dintre colaboratorii ei principali, Ibrăileanu (însărcinat de Stere) s-a decis să-i scrie criticului. A făcut-o tîrziu, la 14 februarie. Mai mult ca să salveze aparențele și pentru a para o impolitețe prea acuzată. Iar scrisoarea e diplomatică, aglomerată de ipoteze alternative în stilul specific lui Ibrăileanu, dar vădind decizia: „Nu te-am văzut de mult și nu mai știu ce faci, nici ce gîndești — nu-i vorbă, nu mai știu ce gîndește nimene și n-aș putea spune singur nici ce gîndesc eu lucrurilor vieții, în criza asta prin care trecem. De atîta sînt sigur că, intelectualicește, am murit cu toții, căci nu mai însemnăm nimica în țara aceasta, unde atîția alții, nechemați, sînt aleși. Și, cît despre mine, nu mă gîndesc la în adevăr obscurul meu nume, ci la ceea ce reprezintam altădată și la ceea ce am putea, poate, fi încă o dată. Cîțiva de aici, însă, ne-am gîndit să mai facem o ultimă încercare de a trăi și am hotărît să scoatem o revistă, mai propriu: revista pe care dta o dorești de atîta vreme, dar pe care, cum mi s-a spus că te-ai

[1] *Idem*, vol. II, *ed. cit.*, 1971, p. 369—370.
[2] El. Farago, *Corespondență*,

exprimat, ai tot amînat-o din lipsa unui Jac Negruți. Dacă voiești, ne însărcinăm noi, mai mulți, să jucăm rolul lui Jac Negruți, și ceea ce a făcut el, unul, poate vom fi în stare să facem mai mulți. Dacă dta o scoți în București în martie ori aprilie, n-am nimic de zis, ne supunem, dar d-ta s-o scoți sub direcția d-tale ... Dacă nu, atunci o scoatem noi și te rugăm să te pui în fruntea ei, sau cel puțin să colaborezi și de la primul nr., pentru ca să știe lumea, prin faptul colaborării d-tale, *ce vrea să fie această revistă*. Deși, cum am spus, nu știu bine ce gîndește nimene, și probabil fiecare dintre noi, socialiștii, gîndește deosebit de ceilalți (judecînd după noi din Iași), dar sînt sigur că e ceva comun între toți, substratul adînc, *modul* de a gîndi, în sfîrșit, socialismul nostru teoretic. Dacă ne deosebim, în privința a ceea ce credem că trebuie de făcut în lucrurile politicei curente, deosebirea cred că vine de acolo că unii credem că slujim idealul într-un chip, alții în altul — dar idealul cred că e același la toți. Așa că avem destule lucruri comune care să ne apropie în de noi și să ne separe de rest. Cred că îți va vorbi și Stere, dar pot spune chiar acum că politică de partid nu se va face în revistă, că vom fi liberi și față de liberali, pe care, dacă vom avea motiv, îi vom critica, și că partea *afirmativă* a politicii, dacă se va face vreo politică, va fi arătarea falimentului politicii actuale și nevoia ca clasele dezmoștenite să fie stăpîne pe țară. Se poate să te hotărești să scoți revista d-ta, atunci bine, numai s-o scoți imediat, căci, dacă declari că ... mai pe urmă, nu credem, și o scoatem noi. Se poate să nu o scoți, dar să nu vrei să fii cu noi, atunci vom regreta adînc. Se mai poate să te hotărești să aștepți ce avem să facem, cum are să fie revista și apoi să colaborezi. De asta mă tem, căci cu d-ta sau *fără* la început cînd se lansează, e mare deosebire. D-ta ești un factor foarte important pentru reușită și, dacă te sustragi, atunci reușita va fi mai mică ... și însuși d-ta nu vei fi satisfăcut și ... nu vei colabora ... Te rog răspunde-mi ce crezi și trimite-ne un articol." [1]

Nu mai așteaptau de fapt, nici un articol de la Gherea, și nici nu ar fi oprit pregătirile pentru editarea revistei lor dacă autorul *Studiilor critice* le-ar fi răspuns că are gata materia pentru publicația lui și că o trimite la tipar. Pentru că la data cînd Ibrăileanu îi scria lui Gherea, la București, Spiridon Popescu se agita alcătuind liste de nume în vederea procurării abonamentelor. La 17

[1] Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Corespondență*, ediție de Ion Ardeleanu și Nicolae Sorin, Ed. Minerva, 1972, p. 239—240.

februarie 1906 Spiridon Popescu îl anunța pe Ibrăileanu: „la clubul liberal, prin ajutorul lui Nădejde, am căpătat făgăduința de a se alcătui o listă de probabilități". Iar zece zile mai tîrziu fiind dus cu vorba, declara: „m-am lehămitit de dus pe la *Voința* [*națională*] și la club, făgăduiesc dar nu fac; n-am nici o lefterea... Eri a vorbit Nădejde cu I.I. Br.[ătianu] și a dat ordin ca să dea adresele *Voinței*". Și încă, la 12 februarie: „Pentru adrese să scrie Stere lui Otnescu" [1]. Și cum se gîndeau Stere și Ibrăileanu să obțină colaborarea lui Gherea, în virtutea comunității „socialismului nostru teoretic", de vreme ce articolul lui Stere, deja redactat (poartă data de „10 februarie 1906") și probabil cules, combătea mișcarea socialistă? Stere observa ironic că „pe țărmurile Bahluiului nu sînt proletari ca « în toate țările », țara lui e ocolită de țărani, care — după etichetele *Manifestului* lui K. Marx și Fr. Engels — sînt « mici burghezi » și fac parte din « masa reacționară », dușmană « celor mai înalte idealuri ale veacului »". Pentru că au ignorat realitatea specifică a României „socialiștii au plătit scump, prin zădărnicirea unei vieți de chinuri, lupte și visuri nobile, pornirea de a considera țărănimea, cum a scris subsemnatul încă acum 12 ani, « ca un material de experimentație pentru aplicarea formulelor abstracte ale vreunui program, oricare ar fi el », uitînd sfîntul cuvînt că «nu omul e făcut pentru sîmbătă, ci sîmbăta pentru om »". Singura soluție, potrivit acestui dicton, este adoptarea idealurilor la realitățile locale, specifice, altfel zicînd convertirea socialismului la poporanism. Gherea a recepționat atacul, a înțeles ce voia să devină noua revistă, așteptînd definitivarea programului prin contribuții mai sesizante. Iar în 1908 (după ce Stere își va publica vestitul studiu în revistă), Gherea își va aduna forțele și va răspunde, amplificînd replica în 1910, prin *Neoiobăgia*.

Cum Gherea nu va fi codirector și, probabil, nici colaborator, Stere s-a gîndit să apeleze la un alt socialist pur. A fost ales Paul Bujor, naturalist, din 1896 titularul catedrei de morfologie animală la Universitatea ieșeană. Era socialist încă din vremea studenției bucureștene, prieten bun cu Gherea care se mîndrea cu tinerii intelectuali socialiști intrați de pe la 1891 în învățămîntul universitar. Iar Bujor, ca și Voinov sau Cantacuzino, rămăsese socialist, nepărăsind partidul — deși nu era un militant activ —

[1] *Scrisori către G. Ibrăileanu*, vol. II, 1971, p. 278—279.

în 1899. El, care frecventase clubul socialist bucureștean nu numai în studenție, dar și între 1891—1895, cînd devenise asistent universitar, ba chiar păstrase legături cu mediile socialiste și în perioada doctoranturii la Geneva, unde l-a cunoscut și pe Plehanov, continua să se considere ceea ce fusese în tinerețe. Nu se distingea prin preocupări doctrinare. Era ceea ce se numea atunci „un idealist" și, sentimental, nu s-a despărțit niciodată de aspirațiile tinereții. Avea însă o fire sucită, mereu susceptibilă, complexat că nu e prețuit cum se cuvine și că nu e ascultat. Onestitatea lui era proverbială, scria — rar — proză și ar fi fost, cu siguranță, flatat să fie codirector (pentru partea științifică) al unei reviste ce se anunța serioasă. Vlahuță, bunul său prieten de o viață, l-a sfătuit, probabil, să accepte, promițîndu-i și colaborarea, promisiune pe care o va onora. Cînd inițiatorii au pornit corespondența către viitorii colaboratori, numele lui Bujor era anunțat ca director alături de Stere. Sigur că, știindu-l pe Stere liberal marcant, iar pe prietenii săi convertiți la liberalism, Bujor se va fi asigurat că revista pe frontispiciul căreia se afla numele său nu va face politică liberală și, oricum, nu va milita împotriva socialismului. I s-au dat asigurări, cum se grăbise să-l asigure și Ibrăileanu pe Gherea în scrisoarea pe care am citat-o. Bujor a crezut în asigurările primite. Ele, totuși, nu au fost respectate, pentru că, s-a văzut, în articolul lui Stere despre placheta lui Goga săgețile antisocialiste erau destul de ascuțite. Mai tîrziu, în mai 1907, cînd a părăsit codirectoriatul revistei, în scrisoarea explicativă pe care a publicat-o în *Opinia* și *Adevărul*, Bujor a declarat: „Trebuie însă să se știe că, chiar de la înființarea revistei, eu nu voiam să iau direcția științifică. De ce? Prevedeam, chiar de la început, că în contactul cu d. Stere și al devotaților dsale nu voi găsi acea atmosferă caldă, prielnică unei munci sincere. În urma insistențelor lor repetate, am primit." [1] Cum necum, fapt este că Bujor a acceptat să-și împrumute numele (de revistă efectiv nu s-a ocupat) și *Viața românească* s-a putut prezenta în lume ca avînd și girul unui universitar socialist. Voia Stere ca prin această simbioză formală, să poată exercita presiuni asupra unor grupuri de interese liberale, avînd cutezanța de a se recomanda un liberal cu vederi încă socializante, deși mult adaptate? Voia numai, prin această racolare, să atragă doar anumiți intelectuali cu vederi de stînga? Cine ar

[1] *O scrisoare a dlui Bujor*, *Adevărul*, XIX, nr. 6362 din 11 mai 1907.

putea-o spune cu siguranță? E posibil ca oricare din aceste ipoteze să fie valabilă, dacă nu chiar amîndouă deopotrivă. Oricum, nu degeaba a stăruit atîta Stere să-și asocieze un socialist pur în calitate de codirector. Planurile sale, nu totdeauna mărturisite fie și apropiaților, țînteau departe și urmăreau scopuri precise.

Angrenajul pregătirii revistei funcționa ireproșabil. Ibrăileanu, mereu supravizat de Stere, muncea istovitor. La 2 februarie i se confesa lui Brătescu-Voinești: „Pentru 400 franci pe lună muncesc toată ziua și sînt un neurastenic, sufăr de insomnie“ [1]. Materialul era în bună măsură pregătit. Denumirea revistei fusese stabilită încă din a doua jumătate a lui ianuarie. Era de optat între *Viața contemporană* și cel asupra cărora s-au oprit. Stere, de la Chișinău, chestionat, socotea, cum s-a văzut, că „amîndouă titlurile sînt bune“. Pînă la urmă, hotărîrea a fost cea știută. Sigur e că în scrisoarea către Brătescu-Voinești din 2 februarie opțiunea se definitivase. Se conta pe colaborarea lui Vlahuță, N. Gane, Paul Bujor, dr. N. Lupu, Sadoveanu, pe aceea, apropiată, a lui Brătescu-Voinești și a grupului de prieteni generoși, cei trei Botez (Ion, Constantin și Octav), Spiridon Popescu, Jean Bart, Gheorghe din Moldova (Kernbach), D.D. Pătrășcanu, Izabela Sadoveanu, N. Quinezu, P. Bogdan, Mihai Carp. Și se depuneau stăruințe pe lîngă alți scriitori și oameni de știință. Erau necesare lucrări literare, articole științifice, cronici (nu numai literare), recenzii despre reviste din țară și străinătate, notițe polemice. Toți scriau cu sîrg. La început s-a decis constituirea unei grupări proprietare. O știm din aceeași scrisoare către Brătescu-Voinești: „Ca să lucrez la revista aceasta, cei 14 proprietari (sînt 14! — dar nu fac, nu-i vorbă, cît unul adevărat)“. Cine au fost ei nu se știe. Nu s-a păstrat, din cîte cunosc, un act înscris la tribunal. E probabil că erau cei din grupul foștilor generoși, plus Paul Bujor și, poate, N. Gane, sau Al. Philippide. Întrebarea e de unde au fost procurate fondurile necesare imprimării revistei, știut fiind că inițiatorii erau toți oameni cu venituri modeste, de slujbași sau profesori. Mai ales că unora dintre colaboratorii mai prețioși (Sadoveanu, Brătescu-Voinești etc.) li s-a promis și onorarii. Poate că din puținul lor, au avansat ceva bani și unii dintre proprietari. Grosul pare a fi venit însă din partea lui Stere. E probabil că informația notată în jurnal de Maiorescu în 1916 privind sub-

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, ed. cit., p. 434.

venționarea revistei de către Stere din fondul primit pentru misiunea în Basarabia să fie adevărată. Cît anume a dat, cu titlu de împrumut, Stere, nu știu exact. Apreciez suma între cinci-zece mii lei. Dintr-o scrisoare a lui Ion Botez din iulie 1906, la care mă voi referi mai încolo, reiese că, la acea dată, revista îi mai datora lui Stere trei mii de lei. Că Stere a „rupt" din fondul primit de la cantacuzinești o parte pentru întemeierea noii reviste, nu e neonest. Mai tîrziu, de îndată ce a încheiat socotelile cu Barbu Catargiu, nu încape îndoială că i-a rambursat tot ce nu apucase să cheltuiască la Chișinău. Stere era, din acest punct de vedere, de o corectitudine ireproșabilă și nici nu-i convenea ca vreodată, cîndva, să poată fi reclamat de adversarii politici pentru vreo incorectitudine. A împrumutat, pur și simplu, dintr-un fond ce-l avea la îndemînă pe care apoi, cînd bugetul propriu i-a îngăduit, l-a înapoiat. Nici măcar (dacă ipoteza împrumutării din acest fond e valabilă) n-a făcut un abuz. A utilizat acest împrumut în interesul aceleiași cauze, lucru bine intuit de Ibrăileanu, cum se vede dintr-o scrisoare către Brătescu-Voinești din 15 aprilie 1906, după apariția primului număr din *Viața românească*: „Țin să vă fac cunoscută o mare bucurie: am pătruns și în Basarabia. Am trimes 200 de exemplare și au trecut prin cenzură. Să fie cauza «liberalismului» rusesc ori a anarhiei? Nu știu căci Stere, care ar putea să mă lumineze, e în Basarabia: scoate, adică se pregătește să scoată, un ziar românesc. Așadar, o revistă, a noastră, și un ziar, românești, în Basarabia! E un moment istoric. De altmintrelea, vom căuta să facem din *V.r.* o adevărată expresie a întregii vieți românești. Vom avea cronici lunare din toate provinciile românești" [1]. Și promisiunea a fost, se știe, respectată.

În sfîrșit, după atîtea eforturi istovitoare, revista era, la 6 martie, tipărită. Sumarul a fost alcătuit cu multă diplomație, ordinea semnăturilor respectînd o ierarhie a importanței. După articolul program, urma semnătura fostului junimist Nicolae Gane, care publică anodine *Amintiri* despre felul cum i-a venit ideea de a-l traduce pe Dante (Gane era, desigur, un scriitor ieșit din uz, dar în epocă se mai bucura de considerație și, apoi, era fruntaș liberal ieșean, iar noua revistă nu-l putea ignora). Urmau o nuvelă a lui Vlahuță *(Datorii vechi)*, un articol științific de Paul Bujor,

[1] *Ibidem*, p. 435. Știrea îi fusese comunicată lui Ibrăileanu de Stere, la 12 aprilie 1906, din Chișinău („Aici s-a primit și a doua serie. Deci cenzura lasă.").

un altul despre „istoria și critica literară" de Al. Philippide, o poezie de Artur Stavri, eseul lui Stere despre poeziile lui Goga *(Cîntarea pătimirii noastre)*, schița lui Sadoveanu, *Pustiul*, un studiu al lui Ibrăileanu *(De la M. Kogălniceanu la d. Maiorescu)* din viitoarea sa carte, un articol al lui Constantin Botez despre Conachi, acida rubrică *Miscellanea*. Veneau la rînd variate cronici: literară (*Scriitori și curente* de Ibrăileanu), științifică (de Paul Bujor și Petre Bogdan), pedagogică (Ion Botez), internă și externă (amîndouă datorate lui Stere; cea internă, intitulată *Foametea constantă și chestia agrară*, e de o percutanță care a impresionat puternic). Apoi o bogată rubrică de recenzii, una, tot atît de amplă, de „revistă a revistelor", „mișcarea intelectuală în străinătate" și „bibliografie". Totul era redactat cu seriozitate, vocație și bună-credință, demonstrînd informare (erau recenzate nu numai revistele interne, ci și cele mai importante publicații din străinătate) și spirit critic. Revista ieșeană prezintă particularitatea de a-și fi fixat fizionomia de la bun început, ceea ce nu se prea întîmpla. Începînd cu coperta (litera roșie pe fondul alb era un împrumut de la *Revista d'Italia*), format, structura revistei (rubricile permanente), pînă la direcție și orientare, totul era așezat pe piloni fermi de pe acum. Nici o ezitare de debutant, care să fie eliminată apoi de procesul maturației, nu poate fi detectată aici. Revista ieșea în lume din capul locului fermă și sigură pe sine. Variația, atîta cît se poate vorbi de variație, îi va fi apoi conferită de noile contingente de colaboratori. Dar și aceștia își vor înscrie colaborările în structura fixată a rubricilor existente și în linia generală a publicației. E probabil că încă înainte de expedierea revistei către toți viitorii posibili abonați, o reuniune ad-hoc a omagiat, cu simplitate totuși, marele eveniment. Stere își amintea în 1933: „Și acum mă înduioșează amintirea paharului cu bere, pe care bătrînul Nicu Gane ni l-a închinat, cu surîsul lui blînd și fin, cînd sărbătoream, chiar în sărăcăciosul nostru local de redacție, apariția primului număr: « Să ne adunăm aici, domnilor, cu toții, cînd se va serba jubileul de patruzeci de ani și al *Vieții românești* ». (Era tocmai pe vremea jubileului *Convorbirilor literare...*)"[1]

Atît de bine, armonios conceput, modern alcătuit, variat și interesant, primul număr al *Vieții românești* s-a bucurat de o primire excepțională. Să citățm cîteva dintre opiniile exprimate, care

[1] C. Stere, *Cum am devenit director al „Vieții românești"*, în *Viața românească*, 1933, nr. 1—2, p. 13. Apud C. Stere, *Scrieri*, ed. cit., p. 280.

au ajuns la cunoștința directorului și a redacției: Vlahuță către Paul Bujor: „Hotărît e cea mai bună revistă din cîte s-au încercat la noi, și e așa de interesantă și de minunat scrisă, c-ar putea să facă cinste oricărei țări civilizate (...). E atîta simțire de adevăr și dragoste de neam în ce spuneți voi, încît cuvîntul vostru pune pe gînduri și — ceea ce veți vedea în curînd — *Viața românească* va însemna un moment istoric în regenerarea neamului acestuia." [1] Nu mai puțin încîntat a fost Mihail Sadoveanu: „Revista mi-a făcut negreșit o foarte bună impresie. Chipul cum e făcută și cuprinsul o fac să fie cea dintîi revistă europeană la noi. Vinerea trecută, ducîndu-mă la Vlahuță, și el spunea că acest număr e mai bun decît oricare număr din *La Revue*." [2] Copleșită de entuziasm a fost Izabela Sadoveanu: „*Revista e admirabilă*. Mai bună decît cele mai bune numere din *Revue des Revues*. Felicitările noastre entuziaste... Pe toți cîți i-am văzut sînt încîntați de revistă." [3] Spiridon Popescu s-a grăbit să comunice opinia cercurilor liberale conducătoare: „Nădejde, Teodoru și cu cîți am vorbit găsesc foarte bună revista. Nădejde spune că oculta e încîntată." [4] Pînă și *Viața literară* a lui Chendi, care nu avea interes să elogieze un concurent, nu putea să nu constate strepezit: „În *Viața românească*, noua revistă de la Iași, capitala Moldovei a dobîndit un puternic organ de luminare iar noi un viguros tovarăș de acțiune literară. Găsim în ea forțe, pricepere, însuflețire, scopuri frumoase, în sfîrșit tot ce dă unei reviste dreptul la viață. Idei noi de estetică sau dezvoltare culturală, firește, nu ne aduce. În programul ei doar că apasă ceva mai mult asupra lărgirei principiilor de cultură națională. Încolo, noua grupare pornește esact pe aceeași cale, pe care alți scriitori de seamă au adus și continuă să aducă enorme servicii cauzei culturale." [5] Circumspect și în așteptare, N. Iorga se arată mai curînd binevoitor, neputînd ignora valoarea revistei: „Ni vine nr. 1 din *Viața românească* de la Iași (...) Revista are între colaboratorii săi pe d. Sterea, cu un număr de tineri care-și vor lămuri cu vremea pe deplin ideile lor asupra neamului, nevoilor ce are și mijloacele prin care ele se pot ajuta mai bine. Salutăm cu bucurie pe colaboratorii basarabeni, cari se vor orienta pe încetul și mai bine

---

[1] Scrisoare din 14 aprilie 1906. Fond Ibrăileanu. B.C.U. Iași.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. I, ed. cit., p. 207.
[3] *Ibidem*, vol. II, *ed. cit.*, p. 326.
[4] *Ibidem*, p. 281.
[5] *Viața literară*, nr. 21 din 21 mai 1906.

asupra oamenilor și rosturilor, cinstite și necinstite, de la noi." Și după ce descrie, cu aprecieri, sumarul, Iorga opinează că „bogata cronică a revistelor"e excesivă în sectorul celor străine, și apoi trece la reproșuri și chiar la neascuțite critici: „Sînt și note politice, interesante, căci *Viața românească* se deosebește întru aceea de noi — o deosebire pe care o constatăm fără să avem pretenția de a înlătura o teorie în legătură cu multe lucruri — că ea așteaptă de la activitatea politică o mai bună viață culturală, iar noi așteptăm de la o mare cultură a românilor de toate treptele și din toate țerile cele mai mari bunuri. În chestie personală cu d. Sterea, țin să spun că avînd pentru acest neam o iubire care nu poate fi întrecută de a nimănui, văd — și se spune în cuvîntarea mea de acum trei săptămîni — văd ca singură mîntuire pentru noi o viață dominată de țerănime. Pentru ca să poată fi această viață, trebuie o pregătire cinstită la care toți avem datoria să ni jertfim puterile, în loc să zvîrlim pe stradă pruncul ce nu poate umbla. Spun lucrurile limpede ca un om ce n-a intrat într-un partid pentru a-și schimba ideile vieții sale cu ale altora, ci pentru a căuta să facă a străbate și învinge în mediul ce crede mai priincios ideile la care ține." [1] (Precizarea chestiunii personale cu Stere avea în vedere nota din *Miscellanea* unde se comenta discursul lui N. Iorga la congresul conservator junimist din sala Teatrului Liric din București, discurs ce marca intrarea istoricului în acest partid, ocazie cu care savantul s-a ridicat împotriva votului universal). Fără a ignora semnificația acestui început de polemică, devenită apoi ireductibilă, redacția știa bine, după opiniile competent-obiective recepționate, că o nimerise cu dreptul. Ibrăileanu îl informa la 16 aprilie 1906 pe Brătescu-Voinești: „Revista are un succes foarte mare. Gazetele din Transilvania o laudă mai mult decît merită. Avem un tiraj de 3000 exemplare. Am primit o scrisoare entuziasmată de la d. Vlahuță, ca să-l citez pe cel mai de samă. Chiar și Jak Negruzzi ne-a felicitat călduros, spunînd că... nici nu cetește *Convorbirile*." [2]

Stere exulta. Realizase în cîteva luni două mari înfăptuiri. Nu mai erau de ordin strict politic ci, dimpotrivă parcă, reunite, se instalau într-un alt compartiment, superior. Prin ele începea

---

[1] N. Iorga, *Cronică*, *Sămănătorul* din 12 martie 1906, în N. Iorga, *O luptă literară*, vol. II, ediție de Valeriu și Sanda Râpeanu, Ed. Minerva, 1979, p. 288.

[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, ed. cit., p. 435.

să se dezvăluie, la scara întregii țări, ipostaza sa de director de conștiință. Era o ipostază la care ținea și considera că avea dreptul să o facă a fi cunoscută. Izbutise. Acum trebuia să-și focalizeze astfel energia încît tot ceea ce înfăptuise, cu atîta trudă, să dureze și să se consolideze. Înainte de aceasta, trebuie să revin la chestiunea surselor finanțării noii reviste, atît de bine primită de public. Am menționat însemnarea din jurnalul lui Maiorescu despre utilizarea, pentru întemeierea *Vieții românești*, a unei părți din fondul primit de Stere în decembrie 1906 din partea guvernului conservator în vederea îndeplinirii misiunii din Basarabia. Informația poate fi corectă. Pentru că la 14 ianuarie 1906, într-o scrisoare către Barbu Catargiu, Stere dă seama despre utilizarea sumei primite: „Plecînd la Chișinău am luat cu mine 10 000 ruble (27 000 lei) pentru a începe gazeta, apoi încă 3500 ruble (aproape 10 000 lei) pe cari le-am depus odată cu petiția de autorizarea gazetei la guvernator (restul a rămas în depozit la bancherul Groswald, din Iași). Banii de la Chișinău i-am depus la..." [1]. E, desigur, posibil ca din acest depozit rămas la Iași, Stere să fi împrumutat cinci mii de lei pentru înființarea revistei, restituindu-le pînă la sfîrșitul anului 1906 (în iulie se și returnaseră două mii de lei). Deși n-ar fi exclusă și ipoteza ca Stere să fi avansat el, din fondurile sale (primise, ca avocat al zemstvei din Chișinău, în procesul Calmuski, un acont de 5000 ruble) cei 5000 lei pentru fundarea revistei, care apoi i s-au returnat. Pentru că, la urma urmei, știrea consemnată de Maiorescu nu menționează decît faptul că Stere a primit, din partea oficialității conservatoare, o sumă de bani pentru misiunea ce și-a asumat-o. Ipoteza că din acești bani a întemeiat revista apare, chiar și în nota lui Maiorescu, ca o pură speculație. Stere a avut grija scrupuloasă să justifice cu acte în regulă cheltuielile efectuate. Odată, în ianuarie 1906, trimițîndu-i lui Catargiu niște socoteli menționa: „Chitanța ți-o trimit dtale să o pui *ad acta*". Ceea ce însemna că la Catargiu se afla un dosar în care se păstrau toate actele justificative ale cheltuielilor și costurilor acestei misiuni. În timpul trecerilor sale fulgerătoare prin București, Stere dădea seama celor în drept de ceea ce face și cheltuiește. În 2 martie 1907 îi comunica aceluiași Catargiu: „Am regulat de asemenea toate socotelile, conform cu înțelegerea ce am avut cu « Bătrînul »;

---

[1] BAR Mss S $\frac{1\ (4)}{\text{CCLXXXVIII}}$

le țin la mine. Dar în săptămîna viitoare vin la București și ți le voi comunica." Nimic vag și tulbure nu pare a fi fost în această „afacere", Stere avînd grijă de decontarea minuțioasă a banilor ce-i mînuia.

Toate acestea nu elimină însă întrebarea despre sursele finanțării revistei sau, în termeni mai potriviți, cum a izbutit să reziste financiar o revistă atît de importantă timp de peste zece ani (prima ei serie)? În epocă, „atoateștiutorii" și răuvoitorii nu osteneau să acrediteze versiunea că revista apare cu fondurile Partidului Național-Liberal. E o ipoteză în care nu cred. Aceste fonduri nu au existat nici la început, nici în anii următori. Chiar de ar fi fost oferite (dar cred că nu au fost), Stere nu le-ar fi acceptat, pentru că aceasta ar fi primejduit, cum spuneam mai înainte, dorita independență a publicației sale și chiar statutul său de om politic în structurile organismelor de conducere ale partidului. Dar de un sprijin al partidului, chiar dacă nu direct, prin sume anume acordate, se poate incontestabil vorbi. Acest sprijin s-a materializat în abonamente. S-a văzut că, încă înainte de apariție, redacția s-a străduit să obțină din partea conducerii partidului o listă a abonaților *Voinței naționale* pentru a recolta, dintre aceștia, și abonamentele pentru noua revistă. Cifra pronosticată, o mie de abonamente, era, atunci, considerată excesivă. Spiridon Popescu, care locuia la București și avea bune relații cu cercurile conducătoare pentru că fusese director în Ministerul Instrucțiunii pe vremea ministeriatului Haret, a comunicat redacției că pretenția e exagerată („Despre 1000 de exemplare, las-o mai domol!"). Nu e deloc hazardat să se presupună că de nu la început, apoi sigur mai tîrziu astfel de liste de abonament au fost obținute și revista a recoltat, de nu o mie, oricum cîteva sute bune de abonați. Și, pe parcurs, numărul abonamentelor a crescut. Un astfel de „sprijin" nu era deloc unul oarecare pentru că, istoria presei stă martoră, s-au văzut numeroase publicații, chiar serioase, care au capotat din lipsă de abonamente, adică de tiraj minimal stabil și venituri sigure. Să fim însă drepți, aceste abonamente obținute inițial de revista ieșeană, poate pe calea clubului liberal central, nu ar fi fost menținute dacă publicația nu s-ar fi impus prin calitatea ei extraordinară. Încît meritul este și al redacției. Ce să mai spunem de abonamentele încheiate ulterior, cînd revista era căutată peste tot? E apoi mai mult ca sigur că, în 1907, după revenirea liberalilor la guvern, Ministerul Instrucțiu-

nii a dispus abonarea școlilor secundare la principalele reviste. Printre cele literar-culturale, figurau *Viața românească*, *Luceafărul*, *Sămănătorul*, *Convorbiri literare*. Se pare că majoritatea școlilor au optat — firesc, dată fiind calitatea revistei — pentru *Viața românească* sau că ministerul a acordat prioritate revistei de la Iași. Motiv pentru care ziarele adversare au atribuit *Vieții românești* titulatura de „monitor oficial literar“ [1] al Partidului Național-Liberal. Aceste abonamente au constituit, la 26 februarie 1909, și obiectul unor acuzații în Camera deputaților. Într-o cuvîntare a lui N. Filipescu, liderul conservator atacîndu-l pe Stere ca socialist tolerat de guvernul liberal al lui Ionel Brătianu, își susținea acuzația și prin aceea că *Viața românească* e sprijinită financiar de Ministerul Instrucțiunii: „Mi s-a afirmat că sunt școli cari au primit abonamente la *Viața românească* din partea Casei Școalelor.“ Stere a răspuns, întrerupîndu-l din bancă pe orator: „Ca și toate celelalte reviste. N-am cerut abonamente. Ministerul a abonat diferite reviste din țară și, între aceste reviste, este egal și *Viața românească*.“ Filipescu a luat această declarație ca o recunoaștere a afirmației sale, drept care Stere a replicat scurt: „E și *Sămănătorul* abonat.“ În aceeași zi, vorbind în „chestia personală“, a precizat încă o dată: „Administrația revistei *Viața românească* a primit într-o zi, fără să cer acest lucru, de la Ministerul Instrucțiunii, un abonament pentru un număr neînsemnat de exemplare, pe care nu-l pot spune acum exact, pentru bibliotecile școalelor secundare și, prin aceeași rezoluție, ministerul a abonat școalele secundare și la multe alte reviste, între altele o revistă foarte simpatică dlui Filipescu, condusă de un teoretician conservator foarte intransigent (aluzie la *Sămănătorul*, condus atunci de A.C. Popovici n.m.). Vedeți, dlor, că a deduce din acest fapt că ministerul patronează revista noastră nu este oare tot așa de greșit cum ar fi foarte greșit să spunem că ministerul patronează acea revistă conservatoare?“ [2] E sigur însă că grosul abonamentelor provenea de la particulari și nu de la școlile secundare. Revista nu se putea bizui pe acestea din urmă, oricînd revocabile la o schimbare de guvern.

La început revista s-a imprimat într-un tiraj de 2000 exemplare. S-au epuizat foarte repede. Exemplarele trimise la adresele

---

[1] P. Nicanor & Co., *Abilități*, *Viața românească*, an. II, 1907, nr. 7, p. 116—117.

[2] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1908—1909, p. 556—562.

colectate pe diverse căi s-au materializat în abonamente stabile iar cele încredințate librarilor pentru desfacere au fost vîndute, unii librari cerînd să li se suplimenteze disponenda. Se pare că s-a scos un tiraj suplimentar pentru a face față cererilor. În iulie 1906 revista avea 1800 de abonați, iar librarii vînduseră și ei 800 de exemplare. Tirajul era, atunci, de 2700 exemplare și se prevedea o creștere a numărului de abonamente cu încă o sută. Anul, aprecia financiarul revistei, se încheia fără pierderi, chiar cu beneficii. [1] În 1908, tirajul revistei era de 3200—3400 exemplare [2]. Și Ion Botez, devenit, între timp, director de bancă, a avut grijă să ferească revista de orice surprize financiare. Prestigiul revistei crescuse spectaculos. Era , incontestabil, cea mai citită dintre publicațiile din țară, și pătrundea, prin abonamente, în toate provinciile românești subjugate. Așa stînd lucrurile, nu „geniul financiar" al revistei și nici inventate subvenții liberale îi garantau stabilitatea. Stabilitatea îi era asigurată de seriozitatea ei. Situația

---

[1] Cf. scrisoarea lui Ion Botez către Ibrăileanu, în *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, p. 16—18. Această scrisoare e, de fapt, o foarte detaliată dare de seamă asupra situației financiare a revistei pentru întregul an 1906. Reproduc din ea un fragment semnificativ, invitînd cititorul interesat să o citească în întregime pentru a se convinge că revista nu a fost subvenționată:

„Suma admisă la încasări pe un an	37 522,30	
Suma datorită de Lupu	86	
	37 608,30	
Suma cheltuită pînă acum	17 768,78	
Suma datorită lui Stere încă	3 000	
Suma datorită la hîrtie încă	2 130	
	22 898,78	
Suma probabil necesară pînă la sfîrșit an I	14 000	
	36 898,78	
Suma generală a încasărilor pînă la sfîrșit an	37 608,30	
	709,52	

După socotelile mele revista dar se va plăti de toate datoriile și va da chiar și un beneficiu. Socot că beneficiul va fi încă mai mare, căci desigur am exagerat rezervele asupra abonaților și librăriilor. Apoi, la hîrtie se va putea face o economie." Adaug că dacă situația financiară a putut fi atît de înfloritoare chiar în primul an de apariție, în cei următori, cînd revista și-a consolidat prestigiul, perspectivele au devenit și mai limpezi.

[2] Cf. scrisoarea lui Stere către Al. Tzigara-Samurcaș. BAR 20183.

revistei devenise, în 1909—1910, efectiv prosperă. La 9 august 1909 *Evenimentul* ieșean pretindea că *Viața românească* a realizat un venit anual de 80 000 lei și afirma că aceste venituri ar fi provenit, mai ales, din fondurile guvernamentale pentru publicitate pe care Stere, ca lider liberal, le obținuse pentru revista pe care o conducea. Se citau chiar trei reclame de avizare publică (una, a Ministerului Domeniilor, două ale Ministerului Finanțelor) lipite pe coperta nr. 6 pe anul 1909. Astfel de reclame au apărut într-adevăr. În anii următori (din 1910 încolo) ele vor fi chiar mai numeroase, redacția rezervîndu-le, în coala de deschidere și în cea finală, pagini întregi. Dar care publicație ce se respectă și vrea să supraviețuiască nu apelează la reclame? Că le obținea și de la unele instituții de credit, de asigurare, comercial-industriale aflate sub oblăduirea Partidului Liberal, e posibil. Dar erau și altele, ale unor întreprinderi independente. Iar după război, astfel de reclame — mai multe chiar decît în anii antebelici — au fost în continuare obținute, fără a se mai putea invoca protecția generoasă a Partidului Liberal. În loc de a se constitui în acuzație, aceasta e o dovadă de inteligență practică. Stere, Ion Botez și alții au știut să utilizeze toate mijloacele legale și oneste pentru a așeza revista pe piloni fermi, punînd-o la adăpost de orice surprize neplăcute. A coborît această utilizare a reclamelor publicitare calitatea revistei? Sau a înfeudat-o Partidului Liberal, transformînd-o într-o obedientă tribună a șefilor partidului, dominat acum de gruparea lui Ionel Brătianu? Nici adversarii cei mai înverșunați ai revistei nu au putut răspunde afirmativ acestor întrebări. E probabil că toți acești factori, întruniți, au contribuit la rentabilizarea extraordinară a revistei. Informația apărută în *Evenimentul* o regăsim și într-o scrisoare a lui Sanielevici din 7 decembrie 1909: „În ultimul moment aflu precis c-au fost o *sută de mii de lei* de împărțit colaboratorilor și eu (mi se cuvine o cotă egală cu cea maximă) am fost ignorat!!! (Sentimentele tale (?!?!). Rămîn stupid de uimire!!!"[1] (Sanielevici funcționase, în 1909, ca secretar de redacție al revistei, înlocuindu-l pe Ibrăileanu, bolnav, și considera că are drept la o parte, chiar echivalentă cu cea maximă, din beneficii). E posibil că informația să fie adevărată sau întrucîtva exagerată. Dar că revista a devenit rentabilă, recoltînd chiar beneficii, e incontestabil. Și e probabil că beneficiile, la început

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, ed. cit., p. 316.

minime, doar simbolice, au fost înregistrate de pe la sfîrșitul primului an de apariție, de vreme ce în contractul de asociere a proprietarilor din octombrie 1907 se vorbește de beneficii și de modalitatea repartizării lor. Totuși în august 1909 Ibrăileanu, lipsind I. Botez, era îngrijorat că bugetul anului se va încheia cu deficit. Revenit în țară, financiarul îl liniștește: „Din socotelile de aci văd că *V.R.* are de luat încă 26 000 lei *numai* de la abonați pe anul curent. Eu cred că revista va da un excedent anul acesta, cu toate că încasările au mers mai slab în lunile din urmă... Socotelile nu se pot încheia cu precizia unei afaceri serioase decît la sfîrșitul anului." Valabil a fost pronosticul lui I. Botez. Dar la cît anume se va fi ridicat beneficiul e greu de știut. Să fi fost el, chiar, de 80 000—100 000 lei? Nu trebuie să se creadă că astfel Stere s-ar fi îmbogățit. În 1909 revista avea șapte proprietari [1] și suma se împărțea, probabil, între ei plus ceilalți colaboratori din redacție și administrație. Dar, oricum, partea cuvenită eroului nostru (opt-zece mii lei) nu era deloc de ignorat, fiind aproape egală cu salariul său anual de universitar. De această prosperi-

---

[1] „*Act de asociațiune*

Subsemnații C. Botez, I. Botez, M. Carp, G. Ibrăileanu, Gh. Kernbach, N. Quinez și C. Stere convenim următoarele asupra dreptului de proprietate a revistei *Viața românească:*

1. Proprietatea revistei aparține asociației subscrișilor. Nimeni nu va putea ceda partea sa decît către societate. Nici un asociat nou nu va putea fi primit fără consimțămîntul tuturor asociaților în viață. În caz de retragere voluntară, asociatul nu poate avea nici o pretenție contra asociațiunii, rămînînd totuși răspunzător de datoriile revistei contractate pînă în momentul retragerii. În caz de moarte, urmașii asociatului decedat nu vor avea nici un drept în asociație, dar vor primi o dată pentru totdeauna o indemnizare echivalentă cu de cinci ori partea sa de beneficii, calculată după media celor din urmă trei ani ai apariției revistei.

2. Direcțiunea revistei rămîne încredințată dlui C. Stere, care păstrează dreptul de a-și alege pe co-directorul științific al revistei.

3. Administrațiunea revistei se face de coproprietari, cari vor putea delega parte din atribuțiuni unei anumite persoane răspunzătoare către coproprietari, cari vor da descărcare cu majoritate din numărul membrilor. Aceeași majoritate va decide asupra repartizării beneficiilor și deficitelor anuale. O delegațiune compusă din C. Stere, directorul revistei, secretarul de redacție și administratorul va fixa onorariile celorlalți colaboratori.

4. Nimeni nu poate rămîne coproprietar al revistei decît atîta timp cît lucrează efectiv pentru revistă.

Făcut în șapte exemplare, cîte unul pentru fiecare în parte.

5 octombrie 1907 C. Stere, I. Botez, G. Ibrăileanu, M. Carp,
Iași G. Kernbach, C. Botez, dr. N. Quinez"

(Arhiva Ibrăileanu, Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu" Iași).

tate a revistei nu au beneficiat numai coproprietarii ei ci și colaboratorii așa-zicînd externi. În iulie 1906, din scrisoarea amintită a lui Ion Botez reieșea că retribuirea autorilor reprezintă 400 lei de fiecare număr („2000 lei la 5 numere"). Dintr-o scrisoare a aceluiași I. Botez, care pare a fi din iunie 1907, reiese că Sadoveanu primea 400 lei pentru un roman (probabil, *Însemnările lui Neculai Manea* n.m.), o sută lei pentru o nuvelă, iar Goga 150 lei pentru o poezie. Financiarul revistei protesta chiar împotriva acestei risipe. Dar lucrurile s-au echilibrat prin achiziționarea reclamelor publicitare, inserate distinct, la deschiderea și închiderea fiecărui număr cu cîteva bune pagini colorate (în roz, violet și verde). Aceste reclame încep să fie inserate de la nr. 7 (1907) și devin mai numeroase de prin 1908. E drept că e singura revistă de cultură care face loc unor astfel de seturi publicitare. Dar nu meritau un astfel de compromis stabilitatea revistei, prosperitatea ei și posibilitatea menținerii onorariilor la cote ridicate? Nu știu la cît se ridica valoarea acestor reclame. Dar era, desigur, însemnată. În noiembrie 1911 Ion Botez îi comunica lui Ibrăileanu din București să-l anunțe pe Mihai Carp că „tot mîni îi trimet și 750 lei de la publicații pentru *V.r.*". Suma nu e deloc mică, deși nu știu ce reprezintă. Oricum nu e deloc neglijabilă din moment ce, după calculele lui I. Botez făcute în iulie 1906, imprimarea unui număr costa, atunci, 2270—2300 lei, din care hîrtia reprezenta 700 lei. E probabil că alte numere costau mai mult. Dar, în ansamblu, e probabil că aceste reclame publicitare compensau, în proporție apreciabilă, totalitatea costurilor efective pentru imprimare și retribuirea colaboratorilor. De aici rezultau beneficiile. Acuzația lui Mehedinți zvîrlită ca o osîndă în *Convorbiri literare*, de „americanism literar" (la care se adăugau și cele — asemănătoare — ale lui Iorga) care ar fi fost instaurat de *Viața românească* în lumea literelor și a culturii e ridicolă. Mai bine era ca revista să sucombe, să nu-și plătească foarte bine colaboratorii sau, chiar, ca toți aceia ce osteneau pentru apariția ei să nu obțină și beneficii? Stere, bine sfătuit de Ion Botez, a optat pentru o soluție fericită și eficientă. Pentru că fără acordul lui Stere, în care toți recunoșteau pe conducătorul efectiv, nimic nu se întreprindea: de la sumar, alegerea colaboratorilor, recrutarea altora noi, pînă la chestiunile economico-administrative. Totul era supravizat de Stere. Și nu e greu de închipuit că stăruinței sale i se datora procurarea celor mai bine retribuite reclame, cele provenite

de la „B.N.R.“, „The Bank of Roumanie“, „Națională“ (societate generală de asigurare), „Agricola“ (societate anonimă generală de asigurări) etc. Dar și cele obținute de la Banca Marmorosch — Blanck & Co., Loteria de stat, fabrica de petrol și derivate „Aurora“, societatea petroliferă „Steaua Română“, „Generala“ („Societatea română de asigurări generale“), pînă la sucursalele unor firme particulare ca vestita „Singer“ pentru mașini de cusut sau altele precum Jost (pentru mașini de scris) și întreprinzători comerciali treceau prin sita selectivă a lui Stere. Iar numărul acestor reclame (redacția le numea „anunciuri“), mai ales cele provenite de la firme particulare, se explica efectiv prin marea popularitate a revistei, citită de publicul intelectual de toate condițiile. Ținînd seama de calculele sociologilor de azi, după care cititorii unei publicații se evaluează înmulțindu-se cu șase tirajul ei, ar însemna că *Viața românească* era citită de 25 000 de intelectuali. Ceea ce, pentru acea vreme, era foarte mult. *Viața românească* era cea mai citită, incontestabil, revistă culturală din țară (inclusiv în provinciile românești subjugate).

Așa se și explică de ce au venit spre revista ieșeană, din capul locului, mulți și prestigioși colaboratori, scriitori, publiciști și oameni de știință. În ciuda unor opinii acreditate de adversari, programul revistei nu era deloc rigid și scriitori de orientări estetice diferite au putut (au preferat) să publice aici din proprie inițiativă sau solicitați: Sadoveanu, Brătescu-Voinești, Coșbuc, Goga, Jean Bart, Ọ. Carp, D.D. Pătrășcanu, Elena Farago, Alice Călugăru, Agârbiceanu, Sandu Aldea, Galaction, Ciocîrlan, Hogaș, Iosif, Anghel (singur sau cu St. O. Iosif sub pseudonimul comun A. Mirea), Natalia Iosif, Romulus Cioflec, I. I. Mironescu, M. Codreanu, Spiridon Popescu, apoi I. C. Vissarion, Topârceanu, Rotică, foști convorbiriști ca Matilda Cugler-Poni, G. V. Volenti, N. Gane, în sfîrșit, Arghezi, Cocea, Dem. Botez, Lucia Mantu, Constanța Marino-Moscu, Hortensia Papadat-Bengescu, Otilia Cazimir, Ibrăileanu, H. Sanielevici, Isabela Sadoveanu, Ion, Octav și C. Botez. Apar aici și „moderniști“ ca Ion Minulescu (în 1908, se pare și pentru că poezia sa era îndrăgită de Ionel Brătianu), Pillat, nepotul Brătienilor, (cu versuri parnasiene), Mateiu I. Caragiale (la insistențele lui I. L. Caragiale și Vlahuță). Rubricile științifice sau de politică generală sînt și ele onorate cu semnături de prestigiu: Al. Philippide, Xenopol, Radu Rosetti (istoricul), Stere, Vasile Pârvan (pentru scurtă vreme), I. G. Duca, Virgil

Madgearu, Gr. Antipa, dr. N. Lupu, dr. N. Leon, C. I. Parhon, Ion Simionescu, Ionescu-Sișești, Petre Poni, dr. S. Irimescu, N. Profiri etc. Și am menționat numai pe unii dintre colaboratorii revistei de pînă la declanșarea primului război mondial.

Înainte de a încheia acest capitol al întemeierii și impunerii *Vieții românești* — care a însemnat un moment de triumf în viața lui Constantin Stere — să mă refer la chestiunea codirectoratului. Și aceasta nu numai pentru că dezvăluie o ipostază demnă de semnalat a nemăsuratului orgoliu al eroului nostru, dar și pentru că evidențiază dorința lui de a se prezenta lumii — și în 1907 — ca un filosocialist. Cum s-a văzut, la început Paul Bujor a acceptat să apară codirector pentru partea științifică a revistei. Dar s-a menținut la distanță, nu se angrenase în mașinăria redacției și în corvoada ei (inclusiv cheltuielile financiare). De fapt nu era și nu se considera membru al redacției, mulțumindu-se să solicite spre avizare articolele științifice ce intrau în sumare. Pe deasupra era și o fire ciudată, irascibil, susceptibil, mereu supărat că nu i se acordă respectul ce i se cuvine. Ceilalți membri de fapt ai colectivului redacțional nu îl socoteau de-al lor și nici el nu voia să se amestece în „intimitățile" acestui colectiv, refuzînd să fie unul dintre cei 14 coproprietari din perioada inițială. Stere și ai lui se gîndeau să renunțe la Bujor și să caute un alt codirector. Raporturile dintre redacție și Paul Bujor deveniră încordate încă de prin vara lui 1906. Mihai Sevastos știa că diferendul, mai acut, ar fi izbucnit prin mai-iunie 1906 datorită articolului *Lumea mărilor* publicat de Bujor în nr. 3 din 1906. D. Voinov și Ion Cantacuzino l-ar fi ironizat pe Stere, la București, pentru caracterul prea acuzat de popularizare al acestui articol, încît apoi Stere și Ibrăileanu se arătau circumspecți cu colaborările lui Bujor. Pe naturalist l-ar fi scandalizat tentativele unei astfel de nepermise tutele, ceea ce a sporit tensiunea unor raporturi și așa încordate [1]. E posibil ca versiunea lui Sevastos, culeasă din „memorialul" oral al redacției, să fie adevărată. Fapt este că încă din decembrie 1906 Stere s-a gîndit să-l înlocuiască pe Bujor cu dr. D. Voinov, și el socialist rămas credincios idealurilor sale. Îi ceruse mai de mult lui Voinov colaborarea la revistă cu articole de specialitate. Ele n-au venit. La 16 decembrie își va reînnoi cererea, adăugînd și propunerea codirectoratului. La 29 decembrie 1906 Voinov îi răspunde: „Dragă

[1] M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească"*, EPL, 1966, p. 162.

Stere, iartă-mă că am întîrziat cu răspunsul meu, am lipsit cîteva zile din București și am nevoie de mai multe zile să mă gîndesc. Primesc să iau direcția părții științifice a Revistei în condițiunile următoare: 1. Poziția mea față de Bujor să fie lămurită. Cu Bujor sînt prieten din tinerețe și nu vreau să-l jignesc trecîndu-mi-se direcția. Ţin deci foarte mult să știu ce spune și dînsul în această chestiune. 2. Intrarea mea la *Viața românească* să fie întovărășită de o înștiințare — asupra redactării căreia ne vom înțelege în urmă — prin care să se stabilească completa mea independență: conducerea părții științifice astfel cum o înțeleg și nesolidarizarea mea cu direcția politică pe care veți vói poate s-o imprimați revistei." [1]

Nu e de mirare că Stere nu a putut accepta condițiile lui Voinov și, cu deosebire, cea de a doua. Mai ales că el dorea ca, în opinia publică, să se știe că revista are chiar girul unor socialiști de prestigiu. Mai spera că îl va întoarce totuși pe savant din hotărîrea sa. De aceea în scrisoarea sa de răspuns (nedatată, dar probabil redactată între 31 decembrie 1906 și 5 ianuarie 1907) începea prin a-și exprima bucuria de a-i fi primit acordul: „Iubite prietene, sînt foarte fericit că te-ai hotărît, în sfîrșit, să ne dai concursul dumitale nu numai fiindcă va cîștiga revista, dar și pentru că d-ta, scriind într-o revistă răspîndită și cîtită, ca *Viața românească*, nu vei mai face «artă pentru artă» la *Convorbiri* ci vei contribui efectiv la educația onoratului nostru public cititor." Dar cum condițiile fuseseră totuși clar și ferm exprimate, Stere e obligat să le comenteze, încercînd să demonstreze că cel puțin cea de a doua e nejustificată și inutilă: „Ce vrei să zici? Nu-ți convine direcția ce a avut revista *pînă acum?* Sau ce temei ai să presupui că am vrea poate s-o schimbăm? Direcția de pînă acum izvorăște din convingeri adînci, pe care le apăram încă acum 13 ani cînd scoteam *Evenimentul literar* la Iași." Și adaugă: „revista noastră o socot de atîta însemnătate pentru îndrumarea științifică și culturală a țării întrucît de s-ar întîmpla, de pildă, ca direcția actuală a revistei să nu fie compatibilă cu situația mea în Partidul Liberal, nici un moment n-aș sta pe gînduri să sacrific pe aceasta din urmă. Înțelegeți că pentru un politician adevărat ar fi un sacrificiu imens." Într-adevăr, sacrificiul era

[1] Apud. Radu Iftimovici, *Dimitrie Voinov*, Ed. Ştiinţifică, 1971, p. 92. (Dialogul epistolar dintre Stere și Voinov a fost publicat mai întîi de Radu Iftimovici și Mircea Curticeanu în *Echinox*, an I, nr. 12, 1970).

imens dar Voinov n-a ascultat de argument. Ştia bine că Stere, deşi păstrîndu-şi un statut de relativă autonomie în partidul liberal, nu era totuşi socialist, iar revista sa aşijderi. Degeaba făcea apel Stere la tradiţia *Evenimentului literar*. Sensul poporanismului său de atunci se dezvăluise limpede de la 1899 încoace. Iar frontalele atacuri antisocialiste ale lui Stere (din eseul despre poezia lui Goga) şi ale lui Ibrăileanu (din recenzia despre broşura lui Gherea *Din ideile fundamentale ale socialismului ştiinţific*) îl lămuriseră deplin pe Voinov. Nu numai pe el. În consecinţă, cum Stere îi ceruse un *da* explicit, fie el trimis telegrafic, Voinov îi răspunde printr-o scrisoare politicoasă, dar dură prin francheţe: „Dragă Stere, regret foarte mult că nu pot spune da şi iată pentru ce: ...presupunînd, cum spui dumneata, că chestiunea cu Bujor se va aranja astfel încît eu să nu fiu amestecat în plecarea lui... rămîne totuşi punctul 2, acela al declaraţiei, a cărei dezlegare, astfel cum ai dat-o dta, nu-mi convine... O asemenea declaraţie era referitoare la persoana mea, care era invitată să intre într-o organizaţie existentă şi dînsa era destinată pur şi simplu să arate că între dvs. şi mine sînt deosebiri de vederi politice... Deosebirea de vederi există între noi şi e destul de profundă: *Viaţa românească* este revista Partidului Liberal; ea s-a declarat împotriva socialismului pe motivul că lipsesc din ţara noastră bazele pe care s-ar putea clădi socialismul... în ea «Casa Rurală» se dă zilnic ca o soluţie aproape unică a relelor de care suferim... Or toate acestea nu numai că nu sînt ideile mele dar de multe ori diametral opuse.“ Şi apoi adaugă că îl mai împiedică să accepte demnitatea codirectoriatului faptul că, în sfîrşit, s-ar fi adoptat decizia tipăririi mult aşteptatei reviste pur socialiste „la care puţinii socialişti care au mai rămas trebuie să colaboreze“. Stere a mai insistat, deşi — cum mărturiseşte — ştia că e inutil; o făcea mai mult „ca să semnalez... o rea voinţă nejustificată şi pe care nu o puteam aştepta de la dta“ [1].

Aşadar, încercarea de cooptare a lui Voinov a eşuat. E probabil că Bujor nu a ştiut nimic despre aceste negocieri. Tensiunea dintre cei doi parteneri (redacţia şi... codirectorul ştiinţific) se menţinea încordată. Şi deodată a explodat declaraţia de demisie a lui Bujor, care a apărut în numărul din aprilie 1907. Nu cred

[1] *Ibidem*, p. 92—95.

asemenea lui L. Kalustian [1], că motivul invocat de Bujor pentru această demisie ar fi abandonarea democratismului în revista lui Stere. N-o observase Bujor pînă acum? El pretindea că faptul a căpătat dimensiuni mai acuzate după izbucnirea răscoalei țăranilor din martie 1907 și numirea lui Stere ca prefect de Iași. Nici această motivație nu poate fi înregistrată cu seriozitate. De fapt, partenerii au convenit asupra unei soluții onorabile. O notă la *Miscellanea* anunța hotărîrea în termeni vătuiți, fostul codirector continuînd să rămînă, aici, membru în comitetul de redacție și colaborator. Și ca să sublinieze faptul, în același număr (4) i se publică o schiță *(Măcar o lacrimă)*. Dar Bujor își schimbă, brusc, decizia astfel că în nr. 5 o altă notă, tot la *Miscellanea*, comunică noua situație. Numai că acum tonul e aspru, subliniind că, de fapt, „această schimbare nu atingea și nu putea să atingă întru nimica direcția generală a *Vieții românești*, întrucît aceasta cade exclusiv în sarcina dlui C. Stere..." Supărarea lui Bujor a luat apoi forme paroxistice, fostul codirector publicînd în *Adevărul* și *Opinia* [2] o scrisoare mînioasă. Din fericire pentru revistă, dr. Ion Cantacuzino a acceptat el codirectoratul științific. Iar Cantacuzino, deși cumnat cu P. P. Carp și D.A. Sturdza, era încă socialist. Un socialist care frecventa clubul „România muncitoare" unde ținea chiar, precum la 4/17 decembrie 1906, conferințe. Și nu contenea să se declare socialist și admirator al lui Gherea. În plus, era un universitar de mare renume. Pentru Stere situația lui Cantacuzino era ideală pentru scopul său. Era chiar o soluție mai bună decît aceea cu Dimitrie Voinov. În 1933, în articolul din care am mai citat, Stere își amintea: „Din fericire, d. prof. I. Cantacuzino a fost gata să figureze, ca director științific pe coperta unei reviste pe care probabil nu o citise nici o singură dată — cu aceeași bonomie indolentă și grație fermecătoare..."[3]

Grupul de prieteni (unii rude) se devotaseră cu totul redacției, muncind continuu pentru apariția ei. Ei, profesori, (unii universitari), se ocupau de administrație și de relațiile cu tipografia, tot ei se îngrijeau de expediție, iar corectura o făceau toți. Salariu nu primise, o vreme, la început, decît Ibrăileanu (cînd își luase

---

[1] L. Kalustian, *„Clocotitorul" Paul Bujor. Contribuții la istoricul „Vieții românești"* în *Simple note*, vol. II, Ed. Eminescu, 1982, p. 65—130.

[2] *O scrisoare a dlui Bujor*, *Adevărul*, XIX, nr. 6362 din 11 mai 1907.

[3] C. Stere, *Cum am devenit director al „Vieții românești"*. Apud *Scrieri*, ed. cit., p. 279.

concediu de la școală), în 1909 Sanielevici și apoi Topârceanu și Sevastos care nu dispuneau de alte venituri. Aceștia îl ajutau pe Ibrăileanu în munca de redacție, triind sau stilizînd manuscrise, participînd la discuțiile redacționale. În sfîrșit, își asumaseră misiunea de a redacta benevol și uneori anonim rubricile finale *(Revista revistelor*, *Recenzii*, *Mișcarea intelectuală în străinătate*, *Bibliografie)* care cerea efort și informație la zi. Și aceste rubrici nu erau deloc minore. Erau foarte citite și nu se concepea număr al revistei fără ele. Toți se ocupau, în consecință, de alimentarea acestor rubrici, inclusiv Stere și Ibrăileanu. Atmosfera era colegială și chiar boemă, nimeni neconsiderînd că se umilește dacă îndeplinește nu știu ce sarcină minoră. Aduseseră cu ei, aici, ceva din camaraderia liceană și studențească, cînd fuseseră socialiști și cultivau simplitatea comportării. La început redacția era găzduită într-o cămăruță din locuința lui Ibrăileanu de pe strada Română, apoi în apropierea tipografiei, într-un fel de „coridor lung și îngust, sumbru și înghețat" (l-am citat pe Stere), în care iarna stăteau încotoșmănați cu paltoanele, iar Gh. Kernbach, chel fiind, chiar cu căciula în cap. Mobilierul era sărăcăcios și simplu: o canapea desfundată, o masă lungă cu scaune „de berărie", un clasor înalt cu sertărașe multe. Acesta era localul, indicat pe coperta revistei ca fiind al administrației de pe strada Manolescu 2. Apoi clădirea a ars și redacția s-a mutat pe strada Lăpușneanu. Atmosfera colegială, ca și mobilierul au rămas aceleași.

Stere era recunoscut de toți „amicii" drept conducătorul de fapt și de drept. Deciziile importante le lua el, uneori consultîndu-se cu principalii colaboratori (Ibrăileanu, I. Botez), alteori singur, comunicîndu-le apoi hotărîrea. Alte inițiative i se aduceau doar la cunoștință spre avizare. Scrisorile proprietarilor (cei 14 și, apoi, cei șapte) către Ibrăileanu (cele către Stere nu s-au păstrat) abundă în astfel de recomandări: „spune-i lui Stere", „arată-i lui Stere", „ce părere are Stere", „Stere mi-a cerut", „cum mi-a scris Stere", „întreabă-l pe Stere ce să fac". Apoi a a fost, în primele numere ale revistei, foarte activ. În numărul inaugural i-au apărut patru studii și o notă la *Miscellanea*. În cel următor trei note la *Miscellanea* și două cronici (internă și externă), iar în al treilea număr alte cinci articole (unul semnat St., al doilea C.S ., al treilea C. Șărcăleanu, unul cu pseudonimul M. Costea, o notă nesemnată la *Miscellanea*), cinci articole în al

patrulea număr, patru în al cincilea număr, patru în al şaselea, cîte un articol în numerele 7 şi 8, cinci în al zecelea număr.

Prezenţa sa nu se remarca numai în alcătuirea sumarelor, în contribuţiile la alimentarea revistei, în conducerea ei. Se preocupa şi de recrutarea colaboratorilor. De Brătescu-Voineşti s-a ocupat în chip special, vizitîndu-l la Tîrgovişte, citindu-i manuscrisele şi comunicîndu-i chiar observaţii şi sugestii de modificare a unor nuvele. După ce a găsit colaboratori pentru rubricile „Scrisori din Basarabia" şi „Scrisori din Bucovina" (Radu Nour şi, respectiv, N. Tofan), s-a gîndit să găsească pe cineva potrivit şi pentru „Scrisori din Ardeal". I se părea necesar ca recrutarea acestui colaborator să fie făcută la faţa locului. Şi, înainte de toate, voia să-l cunoască, atrăgîndu-l spre revista sa, pe Goga, în poezia căruia vedea, cu dreptate, un simbol al rezistenţei conştiinţei naţionale ardelene. De altfel, voia mai demult să viziteze Ardealul pe care nu-l cunoştea. Şi considera că are datoria morală să cunoască *de visu* viaţa politică, culturală şi socială a celei mai mari provincii româneşti subjugate. Aşa că, de îndată ce şi-a încheiat prima parte a misiunii la Chişinău, după o vizită fulger la Bucureşti şi Tîrgovişte, şi-a procurat un paşaport şi, la 6 mai 1906 (era într-o sîmbătă), a coborît din tren la Sibiu. Avea planul său. Voia, cum spuneam, să-l întîlnească pe Goga („pentru care anume am venit la Sibiu"). Nu-i cunoştea adresa. Dar a izbutit repede, a doua zi, să dea de el, stabilind o întîlnire pe terasa unei cafenele. S-au plăcut, pe dată, reciproc. La masa de prînz i-a întîlnit, conversînd îndelung în patru, şi pe părintele Miron Cristea (viitorul patriarh al României), şi pe tînărul Caius Brediceanu. Îl cunoaşte şi pe profesorul Ion Lupaş. Împreună au pornit, în trăsuri, spre Sălişte, unde, la hora tradiţională, în casele unor gospodari şi din discuţii cu fruntaşii satului, ia cunoştinţă, cu mare emoţie, de puternica viaţă românească de aici. Mare interes îi trezeşte organizarea cooperatistă a vieţii economice din acest sat bogat. Admiraţia sa e fără margini şi, în reportajul publicat în *Viaţa românească*, exclamă: „Pălăria jos, domnilor, înaintea acestor oameni *liberi*, cari sînt mîndri de numele de *ţăran*, care n-au cunoscut iobăgia, care şapte veacuri au putut ţine în frîu poftele «magistratului» din Sibiu şi care şi în viitor vor şti să zădărnicească toate încercările de subjugare, realizînd în viaţa lor frumoasă de sat, *adevărat* românesc, idealul unei democraţii sănă-

toase și temeinice!“ [1] A doua zi a vizitat „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român“ din Sibiu. I-a cunoscut pe I. Șterca-Șuluțiu, președintele acestei importante organizații cultural-politice, pe Partenie Cosma, președintele băncii „Albina“. De aici, repede, s-a îndreptat, cu trenul de noapte, spre Arad. Îi întîlnește, în redacția *Tribunei*, pe I. Russu-Șirianu, pe Sever Bocu și P.I. Papp, apoi pe părintele Roman Ciorogariu, directorul Seminarului din Arad, pe Sever Secula, colaborator al *Vieții românești*. Vizitează, firește, și satul românesc Pecica, încîntat pînă la tulburare de ceea ce vede. Călătoria a durat, se pare, cu totul patru zile. (Așa s-a și intitulat reportajul: *Patru zile în Ardeal*). Își făcuse astfel o impresie lămurită despre Ardeal și a izbutit să adune colaborările dorite. Ajuns la București, printr-o carte poștală ilustrată din Sălișteîl vestea pe Ibrăileanu, la 13 mai 1906: „Ura! Goga ne dă o poezie pentru nr. 4 (pe la 20 mai, trebuie să mai „cizeleze“), și va da regulat“ [2]. De asemenea, I. Russu-Șirianu va deveni curînd colaborator al revistei ieșene, revenindu-i rubrica „Scrisori din Ardeal“. Stere a rămas bun prieten cu Goga. La sfîrșitul lui septembrie al aceluiași an 1906, se ducea din nou la Sibiu, participînd la căsătoria (nunii au fost soții Vlahuță) poetului cu domnișoară Caterina Cosma, fiica directorului „Albinei“ [3]. Prietenia cu Goga s-a extins, destul de repede, la scara întregii mișcări politice transilvane, Stere devenind un fel de împuternicit al Partidului Liberal pe lîngă ardeleni. Această „ambasadă“ își va demonstra curînd eficiența.

3

Era neobosit. De abia revenise din Ardeal, și în iunie se afla la Chișinău. Înapoiat acasă, prietenii voiau să organizeze o nouă excursie la care să ia parte și Brătescu-Voinești. Dar la sfîrșitul lui august, Ibrăileanu îi scria, dezamăgit, lui Brătescu:

---

[1] C. Stere, *Patru zile în Ardeal*, în vol. *Scrieri*, ed. cit., p. 167.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 371.
[3] *Ibidem*.

„Excursia cred (nu pot spune sigur de tot! nu e așa că lucrul a ajuns deja ridicol?) că nu se mai face. Stere e ocupat cu zece feluri de chestii; scrie pentru revistă, scrie aiurea; face memorii, așteaptă în fiecare moment telegrame să fie chemat nu știu nici eu unde și nu-l întreb, poate n-aș fi delicat. S-a încurcat teribil și mai ales cu *Patru zile în Ardeal* la care s-a angajat, îl încurcă de tot. Idealul lui e să isprăvească odată acele *Patru zile.*“ [1] Le-a terminăt greu (trei capitole în numerele 4—5—6 din 1906 și două tocmai în primele două numere ale anului 1907). Voia să le scrie și nu avea timp, mereu acaparat, cum era, în fiecare moment de două-trei chestiuni (poate chiar mai multe!) la fel de presante. Realizează încă o dată, poate mai acut decît pînă acum, consecințele angrenării în teribilul mecanism politic. Practic, nu mai avea vreme pentru scris. Iar el considera că rostul său e scrisul.

Nu era însă, cum s-ar crede și în ciuda a ceea ce va deveni în curînd, un politician. Ba poate nici un om politic în sensul consacrat al termenului. Năzuia spre modelarea, în sens democratic, a structurilor românești și dezvoltarea, consolidată, a conștiinței naționale, pusă la unison în toate teritoriile locuite de români, inclusiv — desigur — în cele încă subjugate. Ar fi voit să atingă acest nobil țel numai prin scris. Și-a dat seama (de pe acum?) că nu va izbuti numai cu pana. De aceea se sacrifica deocamdată, lăsîndu-se antrenat pe terenul alunecos al luptelor politice. Spera că, după ce va convinge factorii de decizie, se va putea retrage spre rosturile sale adevărate. A avut însă dezamăgirea să constate că nu va putea ajunge niciodată la acest liman. Pentru a convinge și a influența trebuia să se afle perpetu în apropierea factorilor de decizie. Și asta presupunea dobîndirea unui statut politic ferm consolidat. Sacrificiul de moment se transforma într-unul perpetu. Nu avea, deocamdată, cum să-l evite. Mai ales că în partidul său, lupta pentru putere era la apogeu, acerbă și necruțătoare. Și-a mai acordat un termen, pe care îl credea limită. Se va cheltui în astfel de activități politice, care nu-i plăceau, pînă ce liderul grupării din care făcea parte, Ionel Brătianu, va parveni la demnitatea șefiei de partid. Apoi se va retrage, mulțumindu-se cu rolul sfetnicului de taină ascultat. A fost aceasta încă una dintre iluziile cu care se amăgea. Dar, deocamdată, mai spera. Mai ales că, datorită *Vieții românești*, devenise efectiv un director

[1] *Idem*, vol. III, p. 441.

de conștiințe, stimat, apreciat și urmat. Programul afirmat de revistă, devenită repede cea mai importantă publicație culturală a țării, produsese o modificare sensibilă de mentalitate.

Țelul lui Stere, al lui Ibrăileanu și al întregii grupări din jurul *Vieții românești*, acela de a detrona sămănătorismul conservator al lui Iorga în favoarea poporanismului lor democratic, era pe cale de a fi atins. Aceleași comandamente esențiale ale epocii, problema țărănească și cea a unității naționale, erau într-adevăr mai bine slujite de poporanism decît de paseismul sămănătorist. Lumea de bine începuse să-și dea seama de aceasta, iar conștiințele progresiste vedeau în poporanismul lui Stere adevărata cale de urmat. Confuzia nu fusese înlăturată cu totul. De aceea *Viața românească* depunea eforturi pentru a înlătura echivocul și a limpezi lucrurile. O notă din ultimul număr al anului 1906 urmărea tocmai acest scop; „Trăim vremuri biblice. Niciodată țara aceasta n-a avut atîția profeți și apostoli. Toți vorbesc apocaliptic, toți vociferează, toți fac gesturi frumoase pentru că toți sînt « îndrumători ». Dl. Panu a observat cîndva, vorbind de Conta mi se pare, că ceea ce lipsește azi sînt *cugetătorii* și spiritele cu *putere de observație*. Ridicîndu-se în numele *poporului*, profeții noștri se și simt datori să vorbească ca poporul și ca autorii trioadelor ... Acești profeți afectează un mare dispreț pentru cultura europeană, chiar mai ales pentru cea franceză ... Acești profeți luptă fără odihnă în contra tuturor decadențelor — din celelalte țări europene și din America ... În ultimul timp dau lovituri de moarte ministerului Clemenceau, căci profeții sînt papalini. Fiind profeți ei vorbesc în fraze scurte, sacadate și inspirate! «Spirit de observație» ? Dar ce nevoie are de asemenea lucru un profet inspirat de Duhul Sfînt? « Cugetare »? Dar aceasta e o manifestare de «decadență », e « raționalism »! Și ați observat, desigur, că în toate scrierile lor, acești apostoli mai mari și mai mici nu întrebuințează forma de cugetare cunoscută sub numele de silogism! — «Așa e! Așa trebuie să fie! », spun ei — și încearcă să nu-i crezi pe cuvînt! Sînt în stare să asmute împotrivă-ți întreaga lor ceată de prozeliți ... Instinctualismul întunecat a luat, în cultura noastră actuală, locul intelectualismului.“[1] Cine nu recunoaște în acest portret robot îngroșat caricatural (creionat de Ibrăileanu sau de Stere) pe N. Iorga, faimos, în

[1] *Viața românească*, I, 1906, p. 657.

epocă, sub apelativul de „apostolul neamului"? Stere se considera (și era!) un cugetător raționalist care refuza gestica apostolomaniei, propunînd soluții de reformare democratică, în spiritul vremii, inspirate din știința modernă a sociologiei și a economiei politice. Nu se voia un profet, nici un inspirat, nu-i plăceau gesturile grandilocvente. El argumenta, silogistic, drumul de urmat. Și constata, cu mîndră bucurie, că este ascultat. Era, indiscutabil, un director de conștiințe. Și acest statut, atît de rapid dobîndit, tindea, evident, spre emergență și consolidare. Spera, cum spuneam, că pe calea aceasta va căpăta un statut de autonomie în cadrele liberalismului, exercitînd funcțiuni de presiune, fără a se amesteca (și a fi amestecat) în tribulațiile politicii curente. Nu va fi așa pentru că nu putea fi. Și e de mirare că luciditatea i-a fost de atîtea ori eclipsată, sperînd într-o eliberare pe care nu a putut-o cuceri decît tîrziu, în ultimii șapte ani ai zbuciumatei sale vieți. Și, atunci, numai cu prețul, nedorit, al izgonirii din viața politică. Nu, din fericire — pentru că nu se mai putea — și din aceea a spiritului public.

Își ducea deci, într-o inextricabilă osmoză între silă și entuziasm, destinul său nefericit. Nu-l putea ajuta nimeni. Nici măcar el. Nu se confesa nimănui. Nici chiar celor care se știau că-i sînt cei mai apropiați prieteni. Nimeni nu-l întreba de planuri, nimeni nu-l chestiona asupra intențiilor. Nu spunea decît ceea ce era strict necesar a se ști, trăind zăvorît, din acest punct de vedere, în el însuși. Nici Maria, soția sa, nu era îngăduită în taina lui sufletească, iar ea nu îndrăznea să afle ceva, fie și pe căi ocolite. De altfel, traiul soților Stere era ciudat din cale afară. De dragoste nici că putea fi vorba și e probabil că acest sentiment nu a existat nici la început. Îi unea cu totul altceva. Ea îl diviniza iar el îi purta infinită recunoștință pentru că îl urmase în Siberia. Nici nu cred că erau prieteni, dat fiind decalajul intelectual dintre ei. Și, cu trecerea timpului, denivelarea se adîncise. Și, totuși, erau foarte legați afectiv. Îi unea trecutul comun care acum, în 1906—1907, reprezenta peste două decenii de căsnicie. Ea era sclava supusă a stăpînului ei. Nu s-ar putea spune că nu o respecta pentru tot ce făcuse pentru el, chiar dacă nu era, sub raport intelectual, o parteneră. Dar Maria, Malișca, se mulțumea cu rolul pe care îl avusese din totdeauna în acest straniu menaj. Era șeful recunoscut al familiei, administratorul veniturilor pe care le primea, fără să întrebe, totdeauna, de proveniența lor. Decizia

în toate ale casei îi aparținea. Copiii, toți trei, o ascultau fără crîcnet,numind-o „majestatea sa", semn că stăpîna indiscutabilă era mama. Inclusiv în ceea ce privește multele și complicatele chestiuni ale educației lor. Diferențe, nu numai de vîrstă, erau multe între copii. Roman, născut în 1886, avea, prin 1906, nouăsprezece ani, Gheorghe numai 13—14 ani, iar Lili (Elena), 12 ani. Fiecare cu preocupările și prietenii săi. Casa era plină de tineri și copii care se simțeau aici ca în familie. Mai ales de prietenii lui Roman care, internişti la liceu fiind, apăreau, invariabil, la sfîrșit de săptămînă, în casa Stere, comportîndu-se și fiind tratați asemeni copiilor familiei. Unii, precum N. Profiri, au crescut efectiv în casa lui Stere și soții s-au îngrijit de educația și cariera lor. Cu timpul au apărut, cu același statut, și prietenii lui Gheorghe (Jică). Numai prietenele lui Lili, ființă mai ghimpoasă sau mai retrasă, nu apucaseră să devină membre ale familiei Stere. Preferatul mamei era, prin 1900—1906, Roman, apoi cînd acesta a plecat să studieze agronomia la Gemblause în Belgia, preferatul devenise Gheorghe și așa rămas cît timp a trăit Maria. Tatăl nu se ocupa deloc de copii și nici de cele ale casei. Fiica sa, Lili, își aducea aminte că se întîmpla ca Stere, mereu hiperocupat, să nu știe nici în ce clasă era fiecare copil. Tandrețe și afecțiune nu le arăta. Cîteodată, cînd o întîlnea pe mezină, pe un culoar sau într-o cameră unde nu-i vedea nimeni, o ridica în brațe și, asigurîndu-se încă o dată că nu e cineva prin preajmă, o săruta. Se deda și la amuzamente stranii. Îi plăcea, de pildă, să răcnească pe neașteptate la cîte un copil. O nepoată, neștiind că unchiul „glumește", a paralizat de frică, intrînd într-o criză gravă, cu tremurături și spasme. Dar Elena îl înfrunta, curajoasă, ripostîndu-i: „ce crezi că mi-e frică, Cotic?" Casa era îmbelșugată, cu slugi la bucătărie, și în curte. Deocamdată, stăteau cu chirie într-o locuință modestă, dar încăpătoare. Copiii au rămas cu impresia belșugului. Lili își amintea de vremurile acelea neuitate: „Nu ne lipsea nimic. Aveam toate bunătățile posibile: migdale, stafide, castane, mandarine, portocale, roșcove, pe care mama le împărțea în părți egale. Fiecare își păstra averea lui cum credea de cuviință. Noi, mai mici, ne consumam porția mai repede și ne înfruptam și din porțiile celor mai mari." Firește că parte egală aveau toți, tinerii Stere și prietenii lor. Tot Lili își aduce aminte că prietenul lui Roman, un viitor amiral, exclama în extaz „ce deliciu",

arătînd spre bomboane şi celelalte bunătăţi [1]. Camerele din demisolul casei erau, iarna, raiul copiilor, acolo se încingeau jocurile cele mai năstrușnice.

Această democraţie a casei, care era aproape o devălmăşie, era respectată în toate ale educaţiei, neacceptîndu-se favorurile. Lili a început şcoala primară din Sărărie, iar din a II-a, a trecut în vestitul pension Humpel. La terminarea şcolii primare, prin 1905, tatăl a decis „în urma unor discuţii aprinse între părinţi", să-şi înscrie fiica la un liceu de stat, atunci înfiinţat în Iaşi, cunoscut sub numele de „Oltea Doamna". Era un gest de democratism făţiş, pentru că odraslele protipendadei, inclusiv cea intelectuală, erau trimise la licee particulare sau la pensionate. Doi ani mai tîrziu, Roman s-a hotărît să urmeze agronomia în Belgia. Spiru Haret, ministru al Instrucţiunii, a voit să-i acorde tînărului — la intervenţia lui Ion Botez — o bursă. N-ar fi fost o excepţie pentru că statul era efectiv interesat să sprijine pe acei tineri — foarte puţini — care se îndreptau spre agronomie. Stere însă a refuzat. Voia să se facă totul cu o perfectă corectitudine. Roman s-a înscris, deci, la un concurs pentru bursă şi a reuşit al treisprezecelea din trei sute de candidaţi. Tatăl era mîndru că fiul şi-a cîştigat, prin merite proprii, dreptul la bursă. Băiatul nu era mai puţin bucuros. La absolvirea facultăţii, tatăl îl putea „aranja" într-un post ferit, undeva pe la Ministerul Domeniilor sau în alte locuri călduicele. Dar Stere nu a marşat la aceste aranjamente. Şi-a sfătuit fiul să-şi înceapă practica profesională de la treapta de jos, angajîndu-se ca administrator de moşie. Roman a învăţat, deci, în practică, agricultura adevărată, devenind un bun agronom. Gheorghe a studiat dreptul la Iaşi, fiind un student eminent care nu a uzat (nici n-avea nevoie!) de favoruri şi protecţie. „Indiferentul" tată a ştiut să vegheze, în momentele hotărîtoare, asupra destinului copiilor săi. Altfel, prezenţa lui nu se prea simţea în casă. Cum acuza nu ştiu ce boală de stomac, i se găteau bucate anume. Ba chiar, treptat, s-a instalat obiceiul de a-i duce mîncarea în cameră, astfel că Stere nu mai cobora în sufrageria unde luau masa, ce-i drept rareori toţi deodată, familia şi apropiaţii care i se integraseră. Familia avea deci, în mare, două despărţăminte: deoparte tatăl, de cealaltă toţi ceilalţi. E probabil că la această separare în fapt contribuiseră esenţial frecventele absenţe ale tatălui, mereu ocupat cu treburi

[1] Elena Stere-Beldie, *Amintiri*, mss., p. 4.

la București, în județ sau în oraș. Rareori se întîmpla să fie la prînz acasă. Treptat, excepția a devenit regulă și obiceiul s-a „împămîntenit". Familia, numeroasă, se obișnuise să-și facă programul, de fiecare zi și de vacanță, fără a conta pe prezența lui Stere. El apărea meteoric, dădea sfaturi, se distra cu copiii, discuta cu ei sau cu Malișca. Sosirea lui, acasă sau în vacanță, constituia un eveniment și o mare bucurie. Nimeni nu protesta, situația aproape că nu mai șoca pe nimeni, fiind scuzată și justificată prin acaparantele ocupații ale șefului oficial (formal?) al familiei.

La aceasta a contribuit hotărîtor Maria, ființă bravă, puternică și înțelegătoare. Se învățase cu acest tratament și comportament al soțului ei. De aceea a avut inteligența și tactul de a prezenta copiilor și prietenilor situația aceasta, cel puțin ciudată, drept firească. Și cum cam la fel se comporta Stere și cu prietenii apropiați, explicațiile Mariei convingeau pe interlocutori. La suferințele sufletului ei, însîngerat, nimeni nu se gîndea. Poate că nici ea. Se alinase cu bunele, trainicele prietenii de care avea parte. Ibrăileanu era una dintre ele. S-a statornicit între criticul incurabil nevrozat și încercata Maria o trainică prietenie amoroasă, care a durat pînă tîrziu spre 1930. O tandrețe a inimii rănite unea aceste două ființe chinuite, el de fobii fără leac, ea de complexe de tot felul. Iar amiciția lor avea o liniștitoare funcțiune compensatorie. Pentru că fiecare știa suferința celuilalt și încerca s-o aline tămăduitor. Cum locuiau aproape (cîțiva ani buni au fost vecini), Ibrăileanu venea spre prînz, după ce se trezea, să stea de vorbă cu Maria. Casa era atunci pustie în comparație cu larma de după amiaza a tinerilor. După ce vorbeau mult, ocolind cu delicatețe esențialul, Maria era nevoită să-l abandoneze — reclamată fiind de multele ei treburi gospodărești — tutunului, cafelei și visării. I-a venit — prin 1911 — ideea să-i ofere un caiet, numai de ea păstrat, invitîndu-l să-și scrie acolo amintirile. Bucuros, Ibrăileanu a ascultat-o. Așa s-au născut *Amintiri din copilărie și adolescență* publicate tîrziu, în 1937—1938. Și tot Ibrăileanu a imortalizat-o în *Doamna X*, un manuscris redactat în 1916, cînd Stere se afla în Bucureștiul ocupat, iar Maria rămăsese singură, în Iași. Și se știa (amîndoi acești prieteni o știau) de infidelitatea lui și de iminența divorțului. S-au alinat reciproc. Acum, în 1916, o făcea cu precădere Ibrăileanu. Dar cu discreție, pentru că Maria, deși nenorocită, era mîndră și orgolioasă. Formula specifică a prieteniei lor amoroase e bine surprinsă de Ibrăileanu în aceste

cîteva rînduri înfiorate: „Doamna X era ori se simțea singură. Dorian era singur și nefericit, chinuit de eternul lui sentiment de singurătate morală. El a început să i se destăinuiască. A găsit în ea un suflet cald, înțelegător, plin de interes ... Ochii lui frumoși, mari, adînci, rugători au impresionat-o adînc, căci unul din punctele cardinale ale sufletului Doamnei X este mila. Am impresia că Doamna X nu poate rezista suferinței. Sensibilitatea asta la suferință face din Doamna X cea mai adorabilă consolatoare ...“ [1]. Asta s-a petrecut mult mai tîrziu, cînd Maria va deveni, din consolatoare, consolata prietenului ei. Dar tandra lor prietenie s-a înfiripat, atunci, între 1902—1906 și a rămas pururea activă și neîntinată. În sfîrșit, Maria se mai bucura de prezența afectivă a surorii sale, măritată cu Spiridon Popescu, dar aflată departe la București. Ori de cîte ori se vedeau, găseau una în alta reazemul sufletesc de care aveau nevoie. O mai vizita, în vacanțe, și o altă soră rămasă în Rusia, împreună cu copilul ei. Apoi casa era plină de copii și prieteni comuni, preocupările o absorbeau, îl admira pe soțul ei, în ciuda comportamentului (temperamentului) său straniu și totul părea a sta între limitele normalității decente.

În intervalele dintre agitatele sale preocupări, Stere găsea timp și pentru ale sale hobby-uri. Era pasionat de astronomie, achiziționase o lunetă telescop și, în unele nopți, contempla adîncit cerul, studiind pasionat stelele și ordinea existenței lor. Mai tîrziu, își va construi, sub acoperișul casei, un mic laborator astronomic, dedicîndu-se nevinovatei pasiuni pe care și-o descoperise încă în anii exilului siberian. Iubea apoi animalele. Cîini — de soi — erau mulți prin curte. Dintre ei, unii erau preferați, cum a fost devotatul „Barbu“, căruia i se făcea cinstea de a fi luat cu familia în vilegiatură la mănăstiri. Apoi casa era plină de pisici de care se bucurau amîndoi soții. Maria își făcuse obiceiul de a se îngriji de toate mîțele de pripas de pe stradă. Ziua toată și noaptea, umblau hai-hui prin cartier. Dar la vremea prînzului, Maria — ea și nu vreo slujnică — se instala lîngă gard și, cu chemări la care pisicile făcuseră, după atîta timp, reflexe, le aduna să le dea mîncarea pregătită. Aceasta era categoria „pisicilor din afară“. Pentru că altele, destule, erau ale casei, toți împiedicîndu-se de

[1] G. Ibrăileanu, *Opere*, vol. 6, ediție de Rodica Rotaru și Al. Piru, Ed. Minerva, 1978, p. 272.

ele la tot locul. Ibrăileanu își amintea, în portretul la care ne-am referit, că Mariei „îi place să se lipească, să se încălzească de corpul copiilor și al pisicilor". Cîinii și pisicile, oricît de mulți ar fi fost, aveau, fiecare, numele lui, erau îngrijiți și proteguiți. Cînd se întîmpla să moară careva dintre aceste ființe fără glas era înmormîntată în grădina casei, lîngă un copac. În august 1912 scriindu-i lui Ibrăileanu, printre altele, Stere îl vestea că la umbra unui frasin îndrăgit „la stînga se ridică mormîntul unui motan, iar la dreapta alte două morminte ale lui Suru și al Mimii, morminte în care zac îngropate pentru veșnicie atîtea, ideile trăite sub lumina lunii și stelelor!... Și cînd ați ști voi cîtă filozofie fac eu cu gîndacii mei de turbă și cu cînii și mîțele mele moarte" [1]. Numai mult îndrăgitul „Barbu" n-a avut parte de mormînt. Bătrîn, într-o zi a dispărut cine știe unde. Se dusese să moară, din delicatețe?, departe de stăpînii lui, regretat de toți și cu deosebire de Stere. Îi mai plăceau, tot mult, florile și arborii exotici, de care se îngrijea cu pricepere de grădinar școlit în ale horticulturii. A fost, aceasta, începutul unei pasiuni căreia avea să i se dedice total, de prin 1925, în parcul de la Bucov. Alte pasiuni nu avea. Nu-i plăcea vînătoarea, nici alcoolul și nici femeile. Iar cealaltă mare pasiune, excursiile montane, nu prea mai avea vreme să și-o satisfacă decît rareori. Dar cînd prindea un răgaz, vara, se și grăbea să organizeze excursia, dînd dispoziții și conducînd-o inflexibil. Avea întregul echipament socotit necesar în anii aceia: bocanci, jambiere de piele, pantaloni ca de călărie, surtuc, asortat, închis la gît, șapcă, pelerină, rucsak și un baston asemănător unui alpenstock. L-am văzut, astfel echipat, într-o fotografie luată cam prin 1910, un instantaneu, într-un defileu, în spate proiectîndu-se, indiferentă, stînca unui munte măreț. Iar chipul excursionistului, dedat, în sfîrșit, plăcerilor sale, e voios, zîmbitor aproape triumfal. Dar cît de puțină vreme avea pentru a porni, însoțit de prieteni sau numai de o călăuză, cîteva zile la munte, în sus!

Marea bucurie, așteptată de toți, era vilegiatura de vară. De cum venea vacanța, amicii de la *Viața românească*, aproape toți profesori, părăseau Iașii. De cînd apăruse *Viața românească* nu mai puteau merge, ca înainte, cu toții deodată. Cu rîndul, cîte unul se sacrificau în redacție cîteva săptămîni, făcînd singur toată corvoada pînă îi venea înlocuitorul. Familia Stere a mers

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 375.

an după an la Văratec sau Agapia, împreună cu ai lui Ibrăileanu, Botezii, Pătrășcanu și toți ceilalți. Prin 1906—1907 familia Stere se răzleți se de stol. Stere și-a amenajat o casă la Piatra Neamț, la care s-a tot meșterit. „Am — îi scria lui Ibrăileanu în august 1907 — *oameni la lucru*. Știi că am niște bordeie dărîmate pe jumătate și că mi-am pus în gînd să-mi fac din ele palate. Oricum o să vă întoarceți prin Piatra. Să dea dracul să nu vă abateți pe la mine [1]". Aici se afla și în august 1911. În vara lui 1907, a scris prima parte din studiul *Poporanism sau social-democratism*. Casa o mai avea și în 1914. Pentru verile cînd primea ca oaspeți neamurile de departe sau cînd scria, lăcașul de la Piatra era mai potrivit. Altfel, chiar de stăteau și la Piatra Neamț, gîndul le era tot la mănăstire, unde jinduiau să ajungă. Pentru că marea, adevărata plăcere o constituia șederea la Mănăstirea Neamțului, de care familia Stere prinsese drag. Ne-a rămas de la Elena Stere-Beldie o frumoasă pagină despre plecarea spre mănăstire. Pentru că bucuria vilegiaturii începea de la pornire și continua cu parcurgerea, în alai, a drumului pînă acolo. Plecau toți ai casei, inclusiv copiii prietenilor și slugile de ajutor. Bagajele, de tot felul, impresionante ca volum, erau pornite înainte într-o căruță încărcată condusă de „omul din curte" și supravegheată de femeile de serviciu. Barbu, cîinele îndrăgit, urma cu pas vioi căruța. Familia, numeroasă, o pornea cu trenul pînă la Pașcani. Aici, în spatele gării, îi așteptau landourile încăpătoare ale căruțașului Wasserman de la Tîrgu Neamț, tocmite din vreme. Prezența acestor așteptate landouri le era semnalată de zurgălăii de la gîtul cailor, de cum coborau din tren. Bucuria copiilor devenea gălăgioasă. De acum încolo începea excursia. Se îmbarcau în landourile la care erau înhămați cîte patru cai. În landoul „serioșilor" se instalau soții Stere, Gheorghe-fiul și adoptivul Nicolae Profiri. În cealaltă lua loc gloata zgomotoasă și neastîmpărată. La vremea prînzului, landourile erau oprite și toată lumea „lua masa" la iarbă verde, cu bunătăți anume pregătite de „majestatea sa". Porneau din nou și nu mai era mult pînă întîlneau căruța cu bagaje. Următorul popas, mai lung, era la Tîrgu Neamț, la Tomovici, cunoscut băcan, unde Stere făcea aprovizionarea pentru toată vara. De aici începea „domeniul nostru binecunoscut", cu peisaje știute, cu cîmpiile înflorite și păduri dese de brad. Se trecea la pas apa

[1] *Idem*, p. 373.

Moldovei, apoi a Ozanei și spre înserat ajungeau la mănăstire. Camerele cu aroma dragă și icoanele vechi îi așteptau primitoare. Copiii, osteniți, abia mai apucau să mănînce. Adormeau fericiți. Vacanța cea mare începuse cu bine. De fapt, „cînd ajungeam la podul apei Moldova începea împărăția vacanței. Apa limpede curgea lin și-mi umplea sufletul de admirație. Caii landourilor se auzeau străbătînd podul cu copitele lor iar zăngănitul zurgălăilor ne pătrundeau în suflete și ne produceau o liniște prevestitoare de fericire. Iar înaintea noastră venea «vacanța ». Străbăteam sate, lanuri de grîu, păduri ... Cînd ajungeam la podul de pe Ozana știam că mănăstirea nu-i departe. Iată fîntîna cea albă care stătea ca o strajă bătrînă la intrarea în mănăstire. Iată arhondaricul, iată aghiazmatarul. Pentru noi apăreau, ca niște ființe vii, binecunoscute, ce ne așteptau. Arhondaricul cu balcoane de lemn, cu chiliile călugărilor prin ale căror balcoane îmi plăcea să mă plimb, unde descopeream cîte un bătrîn uitat de vremuri, cu părul alb ca zăpada, ce mă privea uimit și speriat ... La mănăstire mi-am dat seama de frumusețea naturii, acolo am început să o văd și să o simt ... Pîrăul Ozana trecea prin apropiere, vesel, iute și limpede, rostogolindu-se printre pietre. Ici, colo stoguri de fîn cosit ce împrăștiau mireazma lor ce ne îmbăta în parfumul minunat al fînului «curînd cosit ». Era o liniște ce se auzea ... Momentele cele mai frumoase ale vieții mele le-am trăit în munți la mănăstire.“ [1]

Familia odată instalată, Stere pleca, de cele mai multe ori, la treburile sale, totdeauna mai multe deodată. Dar cînd avea vreme, apărea la mănăstire, de unde, după cîteva zile, pleca din nou („În vacanță la mănăstire tata nu stătea cu noi, venea din cînd în cînd“.) Dar cînd era acolo, stătea înfundat în lecturi, scria și avea interminabile conciliabule cu eventualii vizitatori, unii anume sosiți pentru asta. La distracțiile copiilor nu lua parte decît arareori, abstrăgîndu-se astfel în universul lui. Dar masa, de data asta, o lua împreună cu familia iar în clipele de răgaz se deda uneia din „distracțiile lui obișnuite“ aici, la mănăstire. Își pregătea provizii la îndemînă și hrănea, de pe balconul casei, vrăbiile. Remarcase odată un vrăbioi, prezent mereu la ospăț, agitat, gălăgios și cu penele zburlite. Îl botezase Ionică. Ajuta, probabil, brutal selecția naturală sau se distra amestecîndu-se în legile

[1] Elena Stere-Beldie, *op. cit.*, p. 11—12.

ei. Odată, în 1908 (cînd Lili, născută în 1894, avea 14 ani), Stere și-a găsit răgaz pentru o excursie pe Ceahlău. Pe aceea din vara lui 1907 o ratase. Acum a luat parte, împreună cu cei mai mulți dintre cei de la *Viața românească*, (printre care Ibrăileanu, Sadoveanu, D.D. Pătrășcanu, doi Botezi și încă alții, printre care și tineretul din casa Stere). Lili a fost îngăduită printre ei, pentru a primi botezul muntelui. Maria, ca și celelalte doamne, au rămas „la vatră". Fiecare avea calul lui și urcușul, prin locurile mai grele, se făcea călare. Azi ne vine greu să înțelegem „frumusețea" unor astfel de excursii, cînd delectarea decurge și din înfruntarea oboselii urcușului pe propriile picioare! Dar atunci nici nu era de închipuit o excursie montană fără cai și călăuze, care se îngrijeau de toate, de la drum, și bagaje, pînă la popasuri și mese. Lili își amintea că în acea excursie, pentru ea de început, Ibrăileanu („bietul") „avea de suferit din cauza mea. Calul lui era tovarăș al calului meu și se țineau unul după altul. Cînd neastemperată o luam la goană, îl auzeam pe dl. Ibrăileanu, țipînd disperat: «Lili, Lili ce faci? Mă nenorocești »". La mănăstire, tatăl nu venea niciodată cu mîna goală. Aducea nu numai bunătăți dintre cele mai excentrice, dar — pentru copii — și jocuri distractive (crichet, ping-pong, sersoul). Nu lipseau nici focurile de artificii. Jocurile copiilor (la unele lua parte și Stere) se făceau pe terenul din fața aghiazmatarului. Tot aici se aprindeau, în unele seri, focurile de artificii, spre uimirea aproape înspăimîntată, a călugărilor mai bătrîni. Starețul, din considerație pentru profesorul Stere, nu protesta, tolerînd aceste năzdrăvănii cam nepotrivite cu atmosfera unei mănăstiri.

Acest om de 41 de ani, cîți avea în 1906, era, s-a văzut, preocupat de gînduri și planuri de tot felul, unele destul de fanteziste. Era, cum se autocaracteriza în *Patru zile în Ardcal*, „scurt și gros" cu barba castanie bine înspicată. De fapt, era de înălțime mijlocie și, vînjos fiind, părea mai curînd gros. Concediul pe care îl căpătase la începutul anului de la universitate, și l-a prelungit de la 8 aprilie pînă la 1 iulie, fiind suplinit de Alfred Juvara. [1] Practic, deci, din ianuarie pînă la sfîrșitul anului școlar, n-a funcționat ca profesor. De abia în toamnă, a revenit la catedră. Acest conce-

[1] Arhivele Statului Iași, fond Universitatea "Al. I. Cuza". Facultatea de Drept, dosar 2258, f. 65.

diu prelungit i-a îngăduit să-și îndeplinească misiunea la Chișinău și să facă la începutul lui mai, călătoria în Ardeal. Vizita mereu Bucureștiul, se dusese la Tîrgoviște, prin august a stat o vreme, alături de familie și Ibrăileanu, la Mănăstirea Neamț, unde scria reportajul despre călătoria transilvană. A plecat, s-a întors la mănăstire, s-a dus din nou la Chișinău, a revenit la Iași, s-a dus la București. Și tot așa într-o alergătură continuă. Unii au crezut chiar, prin octombrie 1906, că e undeva, prin Belgia. Și nu oameni oarecari. Ci chiar cei din apropierea lui Ionel Brătianu. La sfîrșitul lui octombrie, Brătescu-Voinești îi scria lui Ibrăileanu: „Dl. I.I.C. Brătianu, pe care l-am văzut deunăzi la Florica, m-a întrebat despre dl. Stere, unde e și ce face. N-am putut să-i dau nici un răspuns, neștiind eu însumi. Un prieten a răspuns că ar fi prin Belgia.“ [1] De fapt, la mijlocul lui octombrie 1906 Stere se afla la Sibiu, invitat la nunta lui Goga. Să se fi repezit de aici spre Viena? Nu e cu totul exclus. Pentru că în textul unei conferințe din decembrie 1932 am găsit următoarea afirmație: „Mi-a fost dat numai tîrziu să trec hotarul spre Apus. Aveam aproape 40 de ani“. Această indicație pare a semnala anul 1906. Și plasăm această călătorie — de se va fi făcut — spre Viena (și nu undeva prin Belgia) pentru că în textul aceleiași conferințe dădea amănunte amuzante despre cum păruse figura sa unor vienezi: „În redingota lungă pînă la tălpi, cu un guler tare, înalt, strîns într-o cravată îngustă ca de ștreang și în cap cu un semijoben de fetru tare ... Zece ani de închisoare și de surghiun, începînd de la vîrsta de 18 ani, nu mă puteau face autorul eleganțelor mondene“. Cineva, considerîndu-l după îmbrăcăminte pastor, i s-a adresat, în consecință, astfel pe o stradă din Viena. [2] Nu avem alte probe pentru a verifica ipoteza acestei călătorii. Prin noiembrie era însă la Iași, unde tocmai venise de la București și îi dăduse lui Ibrăileanu știri despre admiratorii din capitală ai prozei lui Brătescu-Voinești. Și secretarul de redacție comunica, la rîndu-i, aceste informații prozatorului din Tîrgoviște. E evident că Stere se învăluia în mister, plăcîndu-i să se știe că e amestecat în multe, fără a da detalii și precizări. Aceasta folosea, destul de bine, situației sale mereu ambigue. Făcea oarecum parte din regia de culise a unui om politic care n-avea șanse (sau nu voia) să iasă în

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 62.
[2] C. Stere, *Întîlniri fortuite*, *Adevărul literar și artistic*, 1 ianuarie 1933.

prim plan. Enigma trebuia păstrată chiar și (dacă nu mai ales) față de superiorii săi. Aceștia nu era rău să știe că „omul lor" are relații multe și tainice cu tot soiul de persoane și grupări care, în anumite momente, pot deveni utile și utilizabile. Stere știa bine asta și urzea în jurul său rețeaua enigmelor de nepătruns. E probabil că și în acest scop a inițiat și întreținut bune relații (cîteodată amicale) cu oamenii politici sau de cultură proeminenți de dincolo de munți care apoi au devenit utile chiar șefilor săi liberali. Iar bazele acestor relații le-a pus, trainic, acum, în 1906. Cum tot acum le-a stabilit pe cele cu personalitățile exponențiale din provinicia natală și din Bucovina. Își făurea faima de bun cunoscător (specialist) al problemelor românești din provinciile subjugate. Să adăugăm că în acest plan nu aflăm nici un meschin interes politicianist. Era chiar chestiunea care îl preocupa — ideal — în chipul cel mai acut și voia să contribuie, după puteri, la soluția ei. *Viața românească*, cu rubricile ei fixe, *Scrisori din* ... toate aceste provincii, a contribuit enorm la consolidarea acestei specializări de care, foarte repede, a început să se țină seama și să fie chiar utilizată de șefii săi politici. Dar totdeauna, iscusitul Stere a știut să-și păstreze o marjă de manevră, păstrînd pentru sine (și nu pentru partidul său) zestrea de capital politic reprezentată de aceste relații [1]. Pentru întreținerea lor cheltuia o imensă energie, totdeauna gata să plece oricît de departe dacă era de aplanat un conflict sau de adoptat o decizie. Era un ambasador cu puteri nelimitate, lăsînd totdeauna părțile să înțeleagă că își depășește mandatul primit din partea liderilor liberali, dar că va stărui pe lîngă ei să îndeplinească totdeauna cutare nevoie presantă sau de aplanat un conflict nou ivit. Pentru ardeleni devenise omul de încredere. Și, cu timpul, va fi invitat, chiar telegrafic, ca mediator, de diverși factori de răspundere din regat sau din provinciile subjugate. Specialistul în problema națională avea tact, putere de persuasiune, enorma răbdare de a descurca țele cele mai com-

[1] O scrisoare din 25 august 1907 către Goga e semnificativă din acest punct de vedere: „Mult iubite Octaviene, ... În chestia cea mare a ziarului, acum nici nu e chip să te apropii de boierii noștri. Trebuie pregătit terenul cu îngrijire și aceasta nu va fi cu putință decît cînd voi sta această iarnă la București —, să le scrii e de prisos (cu Brătienii nici nu m-am întîlnit, de cînd am fost împreună la ei). Te sărut frățește, asemenea pe « coana » Hortensia ..." BAR S $\frac{4(2)}{CCLXXXVIII}$

plicate. Devenise, în acest plan, util tuturor. Și se bucura de asta ca de o mare, într-adevăr, înfăptuire a vieții sale hărțuite.

Ca orice om politic (inclusiv, ca orice partid) Stere își consolida poziția în perioadele de opoziție. O făcea simultan cu strădaniile de omogenizare, de surdinizare a divergențelor din Partidul Liberal. Prin septembrie 1906, după multe și încordate dispute, se ajunge la o formulă unificatoare, și se constituie un larg comitet executiv în care erau reprezentate toate orientările din partid. Președinte continua să fie Sturdza, dar oculta, puternică, izbutise, firește, să-și asigure poziții fruntașe de pe postamentul cărora pregătea, totuși, debarcarea bătrînilor (în special a sturdziștilor) în favoarea „cadrelor tinere". Șeful clubului ieșean continua să fie sturdzistul Petre Poni. La 3/16 decembrie 1906, acest Comitet executiv se întrunește și adoptă programul P.N.L., care se dă publicității. Era anodin, fără vlagă, reflectînd compromisul la care toți păreau a fi conlucrat. Comitetul executiv, care părea a fi conciliat disputele intestine, nu a fost lăsat să funcționeze însă continuu ca un organism conducător. La 20 decembrie/1 ianuarie 1906 *Voința națională* anunța: „Comitetul executiv al *Partiului Național-Liberal* s-a întrunit sîmbătă seara la d. Emil Costinescu. Comitetul a ales o delegațiune permanentă care va avea de rezolvat chestiunile urgente în lipsa Comitetului executiv. Această comisiune se compune din domnii; Dim. Sturdza, P.S. Aurelian, Anton Carp, Emil Costinescu, I.I.C. Brătianu, S. Haret, V. Lascăr, M. Pherekide, P. Poni și Al. Nicolaid. Comitetul a numit mai multe comisiuni pentru studierea diferitelor chestiuni. Comitetul executiv se va întruni, în completul său, la clubul liberal, în a doua duminică a fiecărei luni." Acest supraorganism conducător a iscat, din nou, nemulțumirea celor lăsați pe dinafară. În plus cunoscătorii știau că oculta, deși ocupa aici numai trei „posturi" (M. Pherekide, Anton Carp și Ionel Brătianu) era bine instalată, putînd racola cel puțin încă două personalități adversare lui Sturdza (Aurelian și Costinescu), ca să dicteze — cu ajutorul B.N.R., unde „omul din umbră" (Carada) îi sprijinea puternic — voința sa. În această formulă unificatoare, totuși fragilă, liberalii pornesc acțiunea pentru debarcarea guvernului conservator al lui Cantacuzino-Nababul. Era momentul, pentru că trebuiau exploatate disensiunile din cadrul guvernului, unde grupul lui Take Ionescu se împuternicea, nemulțumindu-i pe cantacuziniști și pe junimiștii carpiști din opoziție. Între cantacuziniști și carpiști fuseseră

reluate tratativele în vederea unificării partidului sub conducerea lui Carp. Se intenționa eliminarea grupării lui Take Ionescu și alcătuirea unui guvern conservator sub conducerea lui Carp, care să dețină și Ministerul Internelor. Liberalii știau bine aceasta și nu puteau accepta situația. Considerau că succesiunea trebuie să le revină lor. Pentru că un guvern conservator concentrat sub conducerea lui P. Carp, care să-l îngenuncheze pe Take Ionescu, li se părea un mare pericol, capabil să amîne, pentru cine știe cînd, succesiunea liberală. De aceea tocmai au fost nevoiți să domolească luptele intestine, creind regelui iluzia că liberalii, din nou împăcați între ei, pot reveni la guvern.

Liberalii pornesc deci în ianuarie 1907 campania de debarcare a guvernului. Au speculat în favoarea lor încercarea guvernului de a legifera două proiecte, unul — din inițiativa takiștilor (care au izbutit să-l elimine de la Instrucțiune publică pe cantacuzinistul M. Vlădescu în favoarea takistului C. Dissescu) — de reformă a învățămîntului universitar și, celălalt, privind inamovibilitatea în magistratură. Amîndouă aceste proiecte-legi (dintre care unul, cel al învățămîntului superior, votat, a fost retras chiar de ministrul în funcțiune) urmăreau consolidareau takiștilor în universități și magistratură. De aceea au fost aprig combătute, în forurile legislative de carpiști și de liberali. La un moment dat, liberalii au declarat în Camera deputaților că, în semn de protest, nu vor participa la dezbateri. Au fost programate mari întruniri publice la sala „Dacia" din București (în duminicile din 14/27 ianuarie, 28 ianuarie/12 februarie, 19 februarie/2 martie 1907) la care au cuvîntat fruntașii partidului (Sturdza, Haret, V. G. Morțun, Ionel Brătianu, M. Pherekide, Toma Stelian, Ion Radovici, D.I. Ghica, Gh. Panu, Pompiliu Eliade, N.N. Săveanu). La una din aceste întruniri M. Pherekide a făcut apel la unitatea partidului. Clubu-rile liberale județene intraseră și ele în efervescență, întreținînd aceeași stare de luptă. La 16 februarie 1907 are loc plenara clubului liberal din Iași, la care participă 119 membri. Se alege un nou comitet dirigent, format din 28 de membri sub conducerea lui Petre Poni. Printre tinerii brătienișt ieșeni aleși în acest comitet erau Stere, G.G. Mârzescu, Ion Botez și — cine ar fi crezut? — G. Ibrăileanu [1].

[1] *Liberalul*, VII, nr. 276 din 18 februarie 1907.

Dar, brusc, configurația situației avea să se modifice la mijlocul lui februarie 1907. Degeaba scria C. Bacalbașa că rar i-a fost dat să asiste la o campanie de răsturnare de guvern mai slăbănoagă ca aceasta. Împrejurările, toate, erau favorabile liberalilor. La 8/21 februarie izbucnește, în Flămînzi-Botoșani, primul semnal al împotrivirii țărănești. La 22 februarie/7 martie și a doua zi mișcarea își conturează caracterul de răscoală în județele Dorohoi și Iași. Răscoala ia proporții amenințătoare, țăranii, exasperați de exploatare, cerînd modificarea învoielilor agricole, alungînd pe arendași sau proprietari de pe moșii și atacînd în masă centrele urbane. Guvernul Cantacuzino intră în derută și încearcă să mistifice opinia publică, dîndu-i asigurări liniștitoare. Nici nu putea proceda altfel de vreme ce, tot timpul, negase existența problemei țărănești. Cu exact un an înainte, Virgil Arion, în raportul majorității la proiectul bugetului pe 1906—1907, declara senin: „...Nu se poate zice că există la noi o chestiune țărănească. O chestiune țărănească presupune o situațiune excepțională a țăranului, care ar fi exclus de la unele drepturi în stat, cum era înainte de 1864. O astfel de stare nu există în România ... Nu există legi de excepțiune pentru țăran sau, cînd există, ele au de scop nu oprimarea, ci ocrotirea lui ..., nici măcar un antagonism de clasă nu există între țărani și marii proprietari în România. Dacă uneori există conflicte de interes între țărani și unii arendași sau unii exploatatori agricoli ..., aceste conflicte nu au deloc sensul unei lupte de clasă, ci efectul firesc al organismului individual dintr-o țară de libertate a contractelor.“ [1] Nici Carp și ai lui nu împărtășeau altfel de opinii, menținîndu-se, încăpățînat, pe pozițiile *statu-quo*-ului. În realitate, toate spiritele înaintate demonstrau scandaloasele anomalii din lumea satelor, disparitatea condamnabilă a regimului proprietății și mărirea extraordinară a prețurilor la hectar percepute țăranilor, la învoielile agricole, de către arendași sau proprietari. Radu Rosetti scrisese în cartea sa devenită celebră că, de fapt, „cercul de fier în care trusturile strîngeau pe țăranii moșiilor ce le țineau în arendă, scumpirea cumplită a chiriei locului de arătură și de pășune și totodată micșorarea întinderii pusă la dispoziția țăranilor sporise nemulțumirile acestora într-un chip îngrijorător. Prefectul unuia din județele cele mai bîntuite de trus-

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1905—1906, nr. 54 ședința din 20 februarie 1906, p. 920.

turi venise în repetite rînduri la București spre a lămuri Ministerul de Interne asupra mărimii și iminenței primejdiei la care era expusă liniștea publică în județul lui. Dar guvernul, slab cu desăvîrșire și a cărui întreagă băgare de samă era absorbită de disensiunile partizanilor și de lupta pentru preponderența în partid între *boieri* și *neboieri*, nu crezu de cuviință să se ia vreo măsură..." Răscoala a izbucnit în județele moldovene și „pretutindeni țăranii cereau ieftenirea pămîntului de arătură și a imașului și socoteală dreaptă." [1] Guvernul, surprins, e incapabil, evident, să facă față situației. Sigur că dacă se realiza grabnic o concentrare conservatoare sub conducerea lui Carp, acesta — cinic și decis cum era — și-ar fi asumat misiunea represiunii. Dar concentrarea, deși se apropiase de finalizare, nu se înfăptuise încă. Iar Take Ionescu, știindu-se înlăturabil din combinație, era interesat în căderea guvernului, și chiar sugerase Palatului această soluție. De altfel, și fără sugestia lui Take Ionescu, regele, nemaiputînd conta pe guvernul în funcțiune, a hotărît demiterea lui. Vîlvătaia răscoalelor se întindea, amenințînd ordinea existentă și transformînd jubileul celor 40 de ani ai domniei lui Carol I, care tocmai fusese sărbătorit, într-o caricatură grotescă. În plus, cele două imperii vecine, alarmate, întrebau ultimativ și oficial Bucureștiul dacă are puterea să restabilească ordinea, altfel lăsau a se înțelege că ar putea interveni pentru a-și apăra hotarele de posibile influențe nedorite.

În condițiile date, regele nu are altă alternativă decît aceea de a-l rechema la guvern pe Dimitrie Sturdza. Grea și neașteptată misiune pentru liberali. Erau chemați, înainte de toate, pentru a reprima răscoala țăranilor, cei cărora liberalii nu osteneau să afirme că le apără interesele. Ar fi preferat ca represiunea să le fi revenit conservatorilor. De fapt, aceasta ar fi fost mai în firea lucrurilor. Dar viața politică românească a acelei vremi era o lume a paradoxurilor celor mai baroce, bizare și sinistre. Așa că liberalii care tot agitaseră, unii cu sinceritate, necesitatea reformelor țărănești, aveau acum „datoria" să gireze reprimarea dreptei ridicări a țăranilor. Gruparea lui Ionel Brătianu era pusă într-o situație tragică, aproape autoridiculizîndu-și anunțatele planuri reformatoare. Dar un partid serios (cel dintîi ca importanță dintre cele două existente) nu putea refuza chemarea la guvern, indiferent

[1] Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țaranii*, ed. de Z. Ornea, Ed. Eminescu, 1987.

de împrejurările în care se producea. În consecință, la 11/24 martie 1907 e convocat în ședință Comitetul Executiv al Partidului Național-Liberal. S-a discutat propunerea regelui de a se forma un guvern liberal. Dar nu aici a fost hotărîtă lista viitorului guvern, ci, probabil, în grupul supraconducător al celor zece. Și cine știe dacă toți partenerii „decemviratului" au fost consultați și ascultați. La 14 martie, *Opinia* takistă din Iași insinua perfid: „Cel mai mîhnit dintre toți (șefii liberali ieșeni n.m.) este desigur d. Poni căci a fost nesocotit în chip nepermis, n-a fost consultat în privința formației ministeriale și a fost complect uitat a fi consultat în ceea ce privește administrația locală. D. Const. Stere a fost numit prefect fără ca acest lucru să fie măcar adus la cunoștința președintelui clubului ieșean. D. Poni nici nu știa încă exact de formațiunea ministerială la ceasul în care d. Stere, în calitate de prefect, telegrafia cerînd pentru astăzi convocarea inspectorilor comunali. Acest lucru a mîhnit mult pe bătrînul prezident care, din această cauză, nici n-a luat parte la ședința de aseară a Comitetului executiv. Să sperăm însă că d. Poni va reintra în activitate." E posibil ca această informație să fie mult exagerată sau, poate, pur și simplu inventată. Evident, *Liberalul* din Iași s-a grăbit chiar a doua zi să protesteze, declarînd că știrilor colportate de adversari le dă „cea mai categorică dezmințire, totul reducîndu-se la intrigi și infamii" [1]. E probabil că *Opinia* surprindea unele nemulțumiri reale din organismul conducător al liberalilor, firești de altfel oriunde și oricînd în momentele de maximă agitație ale formării unui guvern. Și care guvern, cu portofolii fixe, poate satisface toate ambițiile sau numai pretențiile ministeriabililor *in spe*? Nemaivorbind că răscoala, ca puternic factor de presiune, nu îngăduia timp de consultare și de conciliabule. Sturdza a fost aproape „somat" să prezinte suveranului — spre aprobare — lista guvernului. Și a prezentat-o la 12 martie 1909, cînd guvernul a și depus jurămîntul [2].

Cum se poate observa din lista guvernului, oculta i-a impus lui Sturdza o formație în care majoritatea miniștrilor îi erau insubordonați sau de-a dreptul ostili (Costinescu, Brătianu,

---

[1] *Liberalul*, 15 martie 1907.

[2] Componența guvernului a fost următoarea: D. A. Sturdza președintele guvernului și portofoliul Externelor, Ionel Brătianu — Interne, Emil Costinescu — Finanțe, Toma Stelian — Justiție, Spiru Haret — Culte și Instrucție publică, V. G. Morțun — Lucrări publice, Agricultură, Domenii, Industrie și Comerț, Anton Carp, general Al. Averescu — Război.

Anton Carp, Morțun).[1] Apoi încredințarea Internelor lui Brătianu transforma efectiv guvernul într-un prizonier al ocultei. Sigur că Brătianu ar fi preferat să nu conducă Internele în perioada represiunii. Dar prea mare era ispita puterii de comandă în guvern și partid, prin acapararea acestui departament cu rol esențial, pentru a-l refuza din scrupule morale. A avut și noroc. Vasile Lascăr, fostul deținător al Internelor, care ar fi fost susținut puternic de Costinescu și ceilalți foști drapeliști (agreat și de Sturdza), era, tocmai acum, grav bolnav, murind — oportun — la 22 martie. Dispărînd acest contracandidat, Brătianu a fost acceptat. Mai ales că planurile sale reformatoare îl recomandau regelui și lui Sturdza ca pe un ministru care se va strădui să evite excesele represiunii, inițiind apoi reforme. Că n-a izbutit să evite cu totul excesele, e îndeobște cunoscut. Dar el și ai lui n-au încetat atunci și mulți ani după aceea să argumenteze că excesele au fost ale armatei, dictate de Al. Averescu, ministrul de Război, subalternii direcți ai lui Brătianu depunînd eforturi supraomenești să tempereze zelul ofițerilor dezlănțuiți și căutînd căi pașnice de rezolvare a stărilor conflictuale. De îndată ce a știut că va deveni ministru la Interne, Brătianu și-a convocat amicii. Pe Morțun izbutise să-l facă ministru. Era cel dintîi dintre foștii generoși care ajungea pe banca ministerială Acuzațiile nu vor întîrzia să se declanșeze. Trebuia să numească noi prefecți care aveau misiunea de a conduce acțiunea de potolire a răscoalei. S-a gîndit să-i utilizeze, în acest scop, pe membrii grupării sale. Unii dintre foștii generoși intrau astfel în acțiune, ca prefecți în județele moldovene, adică acolo unde răscoalele se făcuseră simțite. (Focul răzmeriței nu trecuse încă în Muntenia). Au fost numiți prefecți următorii foști socialiști: I.C. Atanasiu (Covurlui), dr. N. Lupu (Fălciu), C. Stere (Iași), G. Diamandy (Tecuci), Spiridon Popescu, înlocuit imediat cu

[1] Presa opoziției s-a grăbit să comenteze, chiar în acest fel, situația prea transparentă pentru a fi ignorată. *Opinia* takistă acredita ideea că noul guvern ar fi de nuanță socialistă: „Țara însă, așa de importantă în actualele împrejurări, va fi condusă de acea delicioasă nuanță socialistă care este Banca Națională și dl. V. G. Morțun... În actualul cabinet, dl. Sturdza este redus la prietenia dlui Haret. Încolo, nici un aderent. Noi ne explicăm că Oculta trebuie să jubileze de acest succes și succesul ei e foarte mare. Viață bună între «șef» și ceilalți din minister nu poate fi." *(Șeful, Ordinea*, an IV, nr. 96 din 14 martie 1907). Dacă aprecierea de la început e o banală calomnie menită să discrediteze guvernul, cea următoare, privind triumful „ocultei" în constituirea guvernului, e perfect valabilă.

dr. Ion Radovici (Vaslui). Acești prefecți, de comun acord cu Brătianu, au decis să potolească răzvrătirea țăranilor fără a face apel la armată, ci convingînd părțile la sacrificii reciproce. Dar, de fapt, acceptînd o astfel de misiune, foștii socialiști își compromiteau prestigiul de apărători radicali ai intereselor țărănimii. Să fi fost ideea lui Brătianu de a-i „murdări" în acest fel? Sau a ocultei în genere? Sturdza cu ai lui fusese consultat sau a fost pur și simplu ignorat, Brătianu apelînd la „oamenii săi" pentru a-i amesteca în treburile de stat? D.I. Suchianu știa — și mi-a relatat-o în septembrie 1978 — de la C. Stere, via fostul său secretar L. Leoneanu, că imediat ce a depus jurămîntul ca ministru de Interne, Brătianu i-ar fi cerut sfatul lui Stere, și acesta i-ar fi spus că răscoala poate fi potolită dacă e satisfăcută imediat principala revendicare a țăranilor: modificarea radicală a regimului învoielilor agricole. Stere l-ar fi conjurat pe Brătianu să evite represiunea, legiferînd rapid tocmelile agricole. Brătianu nu l-a ascultat, preferînd să realizeze „prin noi înșine" ceea ce amenințau că vor face cele două imperii vecine. I-ar fi răspuns deci lui Stere că nu poate expune țara primejdiei, pentru că „opera familiei mele este suveranitatea acestei țări". Greu de acceptat integral această informație. La urma urmei, Brătianu nu era liber să adopte, el singur, strategia de urmat. Nu putea hotărî de unul singur o măsură atît de „revoluționară" precum modificarea radicală a regimului învoielilor agricole. Moșierii (și erau mulți chiar în cadrele liberalilor!) nu ar fi acceptat ușor astfel de măsuri „vexatorii". Cît despre legiferarea unei asemenea decizii, nici că putea fi vorba cu un parlament ales de fostul guvern conservator. Apoi guvernul, în întregul lui, nu putea, chiar de ar fi voit, să adopte măsuri „de capul lui". Regele, care chemase la putere guvernul Sturdza, era interesat ca acesta să restabilească de îndată liniștea în țară. Și el a dictat guvernului modalitățile acestei pacificări. Acel manifest al regelui, din 12 martie, adică din chiar ziua instalării noului cabinet ministerial, semnat de guvern „în numele M.S. Regelui", era, nu cum s-ar crede, „opera" exclusivă a miniștrilor, ci expresie a voinței suveranului. Iar în acel manifest, pe lîngă unele concesii minore făcute țărănimii, se preciza că „se va pregăti o lege pentru ușurarea învoielilor agricole". Deocamdată, nu se anunța nimic precis și eficient. Și după ce se anunțau alte viitoare legi (legea antitrusturi, legea pentru înființarea Casei Rurale, întărirea băncilor populare etc.), se preciza că „guvernul este totodată hotărît a înfrîna

cu energie neorînduielile și a pedepsi cu asprime pe cei cari ar căuta să se folosească de prădăciuni".

Acestea erau, așadar, circumstanțele în care a debutat a doua demnitate publică a lui Stere. Bucurie nu putea să-i fi adus această funcție de „administrator" al județului său, în care țărănimea se „mișca". Reformatorul devenea un pacificator. Ar fi preferat, cu siguranță, să fie scutit de această povară pentru a putea rămîne exclusiv în ipostaza celei de reformator. Dar condiția omului politic are parte și de mari servituți. Nu a putut refuza lui Brătianu această misiune, încredințată lui ca expresia unei încrederi efective. A pornit deci, în noaptea zilei de 12 martie, spre Iași. La 13 martie își începea activitatea. Va fi prodigioasă, febrilă și pîndită de multe riscuri. De altfel, atacurile împotriva lui, acuzat ca instigator al răscoalelor țărănești, fuseseră pornite în presa conservatoare de îndată ce s-a produs ridicarea țărănimii pentru dreptate. [1] Nu a luat în seamă atacurile la care, de altfel, se aștepta. Era decis să lucreze cum îi dicta conștiința, ferm, calm și fără menajamente. A doua zi după ce a sosit în Iași, la 14 martie, a avut loc o întrunire la clubul liberal din localitate. Era o întrunire de rigoare, absolut necesară. Partidul venise din nou la putere, și liderii locali ca și membrii clubului trebuiau informați despre noua situație și, eventual, asigurați că vor fi răsplătiți cu slujbe și alte avantaje. Au cuvîntat la întrunire Petre Poni și Stere („prefectul județului nostru, adînc emoționat

[1] Astfel, în *Liberalul* din 11 martie 1907 a apărut o scrisoare a lui Stere. În ziarul *Acțiunea conservatoare* apăruse o notiță în care se observa că „o bună parte din presă" apreciază că Stere e asociat cu instigatorii agitațiilor țărănești și că acesta, semnificativ, „s-a închis într-un desăvîrșit mutism". Stere s-a grăbit să răspundă, chiar în preajma instalării la putere a noului guvern: „Fiindcă în ultimul timp am lipsit din țară și după întoarcere am avut alte griji și preocupări pentru a citi o anumită presă, fără această citație a *Voinței Naționale* nici nu aș fi știut că persoana mea din nou preocupă această presă și «mutismul» meu o face incapabilă de a pătrunde cauzele mișcării țărănești. Mă simt silit să-i viu în ajutor acestei bune părți din presă și încă «cea mai răspîndită» și să resping nejustificata învinuire de «mutism». Ca toți cei ce se interesează cît de puțin de ceea ce se petrece în întunericul satelor am prevăzut și am spus de nenumărate ori că situația intolerabilă ce s-a creat țărănimei noastre, mai ales în nordul Moldovei, ne duce fatal spre groaznice nenorociri, dacă nu se vor lua măsuri de îndreptare. În special de cînd am onoarea de a sta în fruntea revistei *Viața Românească* am consacrat acestei chestiuni o serie întreagă de cronici care împreună cu studiile altor colaboratori... pot da... toate lămuririle necesare asupra cauzelor mișcării actuale."

rostește o frumoasă și inimoasă cuvîntare"). Stere și-a expus, cu acest prilej, programul său de prefect în împrejurări excepționale. Dar nu a dat (sau ziarul nu le-a reprodus) detalii despre acest program. Era hotărît ca, nedepășind limitele Manifestului regal, să aplaneze conflictul, convingîndu-i pe moșieri și arendași să diminueze prețul pămîntului dat în lucru țăranilor. Venea astfel, cu de la sine putere, în întîmpinarea promisiunii din Manifest, că se va pregăti o lege care va „ușura" învoielile agricole. Stere aplica „legea" înainte de a fi propusă și legiferată. Era un „abuz", care apoi chiar așa va fi calificat de adversari. Îl socotea însă un abuz necesar dacă se voia potolirea neîntîrziată a răscoalei. Și el o voia. Să adăugăm că și ceilalți prefecți socialiști s-au folosit de aceeași politică. Ceea ce demonstrează o anumită coordonare tactică. Să fi fost ea sugerată de Brătianu sau era o decizie a noilor prefecți? Nu e exclusă cu totul nici prima ipoteză. Dar modalitatea aplicării acestei tactici de mînă forte antiproprietară a fost variabilă ca intensitate și consecvență. Stere s-a remarcat prin intransigența utilizării ei. La 15 martie a convocat la prefectură toți proprietarii și arendașii din județ. După cum anunța *Liberalul*, lucrurile s-au petrecut astfel: „Ieri a avut loc în saloanele prefecturei județului consfătuirea convocată de d. prefect al județului C. Stere cu arendașii și proprietarii din județul Iași. D. Stere a arătat condițiile în care s-ar putea restabili liniștea în județ și a cerut arendașilor și proprietarilor ca cel mai tîrziu pînă astăzi să-i aducă răspunsul dlor. În urma acestui răspuns, d. Stere va aviza cele de cuviință." [1] La această consfătuire în trei etape (la prefectură, acasă la Petre Poni și la hotel Traian), Stere le-a cerut imperativ proprietarilor reducerea prețului pămîntului dat, cu „învoieli", țăranilor pentru a-l lucra. Arendașilor, după ce le-a expus grava situație, le-a pretins să nu perceapă mai mult de zece lei de falce peste prețul arenzii încasat de proprietarul moșiei. Iar acolo unde proprietarul percepuse arendașului o arendă excesivă, încît cîștigul acestuia din urmă, chiar menținut la cuantumul propus de prefect, ducea la un plafon mai ridicat al prețului pămîntului pentru țăran, le-a cerut moșierilor să reducă arenda. Stere a prezentat propunerile sale. Apoi i-a lăsat pe proprietari și arendași să delibereze. Cînd deliberările s-au încheiat, prefectul a fost invitat să i se comunice punctul lor de

[1] *Liberalul*, 16 martie 1907.

vedere, concesiv și apropiat de cerințele ce le-au fost propuse. Mai tîrziu, cînd conservatorii, conduși de Carp, au început să atace guvernul pentru ilegala imixtiune a unor prefecți în relațiile contractuale dintre moșieri și arendași, Stere fiind principalul incriminat, *Voința națională* a replicat, explicînd cum s-au petrecut lucrurile: „În toate conferințele acestea rolul dlui Sterea s-a mărginit de a face apel către proprietari, în cari se arată situația critică a țării; după acest apel, d. Sterea *părăsea* întrunirea proprietarilor, lăsîndu-i pe aceștia *singuri să discute asupra mărimii sacrificiului* pe care erau dispuși să-l facă în interesul păcii publice.“ [1] De fapt, Stere le-a cerut și a izbutit în general să obțină ca țăranul să nu plătească o falce de pămînt „închiriată“ de la proprietar sau arendași mai mult de 35 de lei. Țăranii ceruseră ca prețul să fie de 25 lei. Dar, în comparație cu plafonul prețurilor în vigoare, reducerea cerută de Stere era un mare succes. Moșierii ca și arendașii aveau de ce să fie nemulțumiți. Erau astfel grav și „silnic“ păgubiți. Dar prefectul le-a demonstrat că altfel pîrjolul amenințător le va păgubi avutul și mai mult, încît trebuiau să accepte, în condițiile date, sacrificiul ce li se cere. Nu cred că le-a vorbit în termenii vehemenți din „cronica internă“ a *Vieții românești*. Dar persuasiv și cumva ultimativ o fi fost acest prefect care, era evident, moșierilor și arendașilor nu le este favorabil. Pentru prima oară se întîlneau aceștia cu un astfel de prefect, vădit ostil. După cum pentru prima oară erau convocați în bloc, rapid și fără putință de absentare, să se consfătuiască pentru a ceda, toți laolaltă, din „drepturile“ lor. Dar cum totul e neobișnuit în vreme de răzmeriță, au fost nevoiți să încline în fața pretențiilor prefectului care — ciudat — se arăta a fi, parcă, purtătorul de cuvînt al țăranilor.

Credea sau se iluziona a crede că dinspre partea moșierilor și a arendașilor nu mai are de întîmpinat surprize. Toți s-au „angajat“ să-i asculte recomandările. Venise rîndul țăranilor pentru a fi convinși să se potolească, acceptînd compromisul. Înainte de a se adresa țăranilor, Stere s-a gîndit să aibă o convorbire cu reprezentanții presei locale. Convorbirea a avut loc, la 17 martie, la prefectură. A dat asigurări că, în ciuda stării de asediu, dispusese ca orice gazetă să poată fi difuzată la sate. Îi ruga însă insistent pe gazetari ca ziarele lor să insereze numai fapte precise, fără

[1] *Voința națională* din 31 martie/13 aprilie 1907.

comentarii și exagerări. Mai solicita ca, pentru o vreme, date fiind împrejurările, să înceteze polemicile și atacurile incriminante împotriva oamenilor politici. Credulitate sau naivitate? E probabil că nici una, nici alta. Voia pur și simplu să-i convingă pe gazetari să nu răspîndească știri false despre răscoală, întețind sau întreținînd psihoza răzvrătirii. Și asta, în general, a reușit. Apoi a publicat al său Manifest către săteni, redactat două zile mai înainte. Începea prin a-i anunța că e reprezentantul lor (cum fusese și alesul lor, la Colegiul III, în 1901 și 1903). După ce înșiruia măsurile propuse țăranilor de Manifestul regal, care vor fi votate de viitorul parlament, declara: „grija noastră de căpetenie, a tuturor, trebuie să fie acum ca munca cîmpului să înceapă la vreme, ca ogoarele să nu rămîie nearate și nesămănate și astfel să nu cadă asupra țării foametea și sărăcia, de care tot voi sătenii sînteți amenințați să suferiți mai mult. Pînă la întocmirea legilor pomenite mai sus, orice punere la cale nu se poate face însă decît prin bună înțelegere între săteni, pe de o parte, și arendași și proprietari, pe de altă parte." Apoi, prefectul apela la înțelegerea țăranilor: „Am vorbit cu arendașii și proprietarii și am văzut că ei sînt gata să mai lase dintre-al lor. Vă rog, dar, din toate puterile mele, să căutați să vă înțelegeți cu ei și să lăsați și dvs. dintr-al vostru pentru ca să ne dați răgazul să putem vedea cu de-amănuntul ce se mai poate face în fiecare împrejurare, fiindcă vremea este scumpă și peste puține zile trebuie să se înceapă munca cîmpului. Am luat măsuri ca primarii, preoții și învățătorii să vă deie toate lămuririle și să fie mijlocitorii dv. Vă rog, ascultați de sfaturile lor." După care, prefectul pacificator atrage atenția asupra consecințelor neascultării acestor sfaturi, nesfiindu-se să pronunțe și amenințări deschise. Că o făcea silit și împotriva convingerilor sale, e lesne de înțeles. Dar rămîne faptul că le-a pronunțat, decis, ca un autentic reprezentant al autorității de stat: „Iar dacă, cu toate silințele ce ne dăm să vi se facă dreptate, nu veți avea puțină răbdare ce vi se cere și nu veți asculta de sfaturile noastre și se vor începe din nou neorînduielile și acele sălbăticii rușinoase pe care le-am văzut mai zilele trecute, pornite din îndemnul făcătorilor de rele, de cele mai multe ori străini de sat, — să știți atunci că cu durere voi fi silit să înfrînez aceste neorînduieli cu cea mai mare asprime și fără nici o cruțare Voi avea totdeauna urechea plecată spre păsurile voastre. Mă voi duce eu însumi prin județ în cît mai multe sate voi putea, dar nu

voi îngădui nimănui să-și facă dreptate singur, cu sila. Asemenea lucru se poate face numai în țări sălbatice și noi nu putem suferi o astfel de rușine. Să fie dreptate și pace! Și Dumnezeu să vă lumineze și să vă ajute. Eu îmi voi face datoria." [1]

În aceeași zi prefectul a plecat în județ, vizitînd satul Voinești unde țăranii erau nemulțumiți. A convocat la primărie țăranii și reprezentanții proprietarilor, facilitînd încheierea învoielilor agricole în condițiile admise de moșieri și arendași în consfătuirea de la prefectură. S-a grăbit să se înapoieze la Iași unde, a doua zi, în 19 martie, convocase o consfătuire cu toți învățătorii din județ. Le-a cerut să fie interpreții săi pacificatori printre țăranii satelor. Pentru că el, ca prefect, realizase, sub presiunea evenimentelor, o importantă izbîndă („am făcut ceea ce prin gînd nu mi-a trecut că voi putea face"). Și anume i-a convins pe proprietari și arendași să scadă arenda pămîntului lucrat de țărani la 35 lei falcea, plătibili jumătate în bani și jumătate în muncă iar pentru evaluarea muncii a stabilit un tarif de prețuri avantajoase țăranilor [2]. În aceeași zi, cu trăsura sau sania prefecturii (la care erau înhămați doi cai și nu patru, cum cerea protocolul), a plecat din nou în județ, în satele mai fierbinți, unde părțile nu se înțelegeau. Intervenea direct, curajos, amestecîndu-se, neînfricat, printre țăranii nemulțumiți, vorbindu-le cu tact și obligînd proprietarii (moșier sau arendaș) să încheie învoielile în condițiile stabilite. Pentru a curma eventualele abateri ale proprietarilor de la stipulațiile înțelegerii din 15 martie, a redactat și expediat, la 20 martie, tuturor arendașilor din județ o adresă prin care le comunica condițiile de arendare în contractele de învoieli, pentru anul 1907. De subliniat că aici, în această adresă, tarifele erau chiar mai scăzute decît cele inițiale. Și aceasta s-a realizat pentru că moșierii au concedat să diminueze cu 10% prețul moșiilor arendate pentru același an 1907. S-a îngrijit, totodată, de alcătuirea, în fiecare comună, a unei comisii (formată din primar, învățător, preot) care să supravegheze învoielile agricole, mijlocind între țărani, arendași sau proprietari. Inspectorii comunali agricoli făceau continuu naveta între sate și prefectură, aplanînd conflictele și grăbind încheierea învoielilor. Unde complicațiile erau mai acute se repezea, neobosit, prefectul singur, apoi însoțit și de directorul prefecturii, G. G. Mâr-

[1] *Liberalul* și *Opinia* din 18 martie 1907.

[2] I. Dumitriu, *Campania de pacificare în județul Iași*, *Opinia*, VI, nr. 101 din 19 ianuarie 1907.

zescu. Pentru că, nu în puține locuri, se constatau „insubordonări" fie din partea arendașilor-moșierilor, fie ale țăranilor. Litigiile, reale și mari, erau aplanate, ferm, la fața locului. Așa s-a întîmplat de pildă, prin 25—26 martie, în satul Gropnița, unde țăranii cereau condiții de învoieli mai avantajoase decît cele stipulate în comunicatele prefecturii. Stere s-a dus acolo, soluționînd conflictul. *Opinia* știa că prefectul a îngăduit și prezența armatei, acceptînd și unele arestări printre țăranii „recalcitranți" [1]. E posibil să fi fost așa, dar probe pentru a verifica această informație nu avem. În sfîrșit, prefectul a fost nevoit să aplice ordinele Ministerului de Interne, privind expulzarea străinilor (evreii necetățeni români) din satele județului, iar un comitet de ajutorare, ad-hoc înființat, îi ajuta să emigreze în Canada.

Stere, ca prefect, a fost într-adevăr infatigabil, trăind două-trei săptămîni de adevărat coșmar. Supraveghea totul, era prezent peste tot unde era nevoie de el, dădea dispoziții cu o fermitate ce interzicea replica, își urmărea misiunea pacificatoare cu o energie niciodată epuizată, veghea ca stările conflictuale să se soluționeze, prin înțelegere mutuală (chiar dacă silea părțile la concesii reciproce) pentru a face inutilă intervenția armatei. (A și avut, din această cauză, un conflict cu maiorul Presan, viitorul general, pe atunci comandant al garnizoanei militare din Iași, căruia i-a interzis orice intervenție a armatei, grăbind și demiterea lui din post. Presan nu a uitat acest incident și, mai tîrziu, în timpul războiului și după aceea, i-a fost unul dintre constanții inamici). În ianuarie 1910 Ibrăileanu, martor al acestui zbucium aproape supraomenesc, relata obiectiv, dar și cu înțelegere simpatetică: „Și, am văzut, de pildă, pe d. Stere (și să mă ierte că o să vorbesc bine de el: o fac pentru întîia dată, cred, în scris) — eu am văzut pe d. Stere prefect de Iași, unde au început răscoalele, și l-am văzut că nu-și pierduse deloc capul! O! să-l fi văzut, iubite dle Gherea, alergînd zi și noapte prin viscol, pe toate drumurile județului, punîndu-și ființa lui în primejdie acolo unde erau răscoale, ducîndu-se singur în mijlocul satelor de țărani îndîrjiți, în loc să trimită armata, temperînd, prin autoritatea cuvîntului și a energiei sale, zelul «prea mare» și grăbit al armatei, convingînd pe proprietari și arendași să cedeze, apărînd pe cei «mici» și «obijduiți», așa că te-ai fi închinat și dta. Să-l mai fi văzut

[1] *Opinia* din 27 martie 1907.

dormind un ceas numai în 24, cu glasul stins de oboseală, de frig și de interminabilele convorbiri la telefon, ori discursurile ținute țăranilor în toate părțile județului.“ [1] Era evident tuturor că măsurile adoptate de prefectul Stere (ca și de ceilalți dintre foștii generoși instalați în asemenea funcții) au potolit lucrurile, cu prețul, care apoi i s-a reproșat, al silirii proprietarilor sau arendașilor să-i accepte condițiile stabilite. Radu Rosetti, în cartea din care am mai citat, recunoaștea faptul: „Din această acțiune energică a prefecților, din faptul că *unii* (subl. n.m.) din ei au impus oarecum proprietarilor să dea țăranilor pământ și pășune mai ieftină, să plătească munca mai bine, se făcu, de către opoziție și chiar de către liberalii apărători ai stării existente, un capăt de acuzație atît pentru prefecți cît și pentru guvern. Erau acuzați că au violat Constituția. Este neîndoielnic că măsurile incriminate erau *ilegale*, dar este tot atît de neîndoielnic că aceste măsuri au fost *înțelepte*, căci fiind un început de aducere la îndeplinire a manifestului (regal n. m.), au dat țărănimii încredere într-însul și, prin hrănirea speranței în zile mai bune, au domolit vremelnic patimile cari clocoteau într-însa. Întăia datorie a prefecților era potolirea spiritelor și închezășluirea liniștei; față cu cumplita izbucnire de ură care zguduise țara, această datorie prima pe toate celelalte. Onoare lor că, pătrunși de acest fapt, n-au stat la îndoială să ia asupra lor răspunderea unor măsuri înțelepte, deși poate nelegale și neconstituționale.“ [2] Energia dovedită de Stere, cu prețul a mari sacrificii și chiar, cum s-a văzut, a încălcării Constituției în vigoare, a dat rezultatele așteptate. În județul Iași nu s-a înregistrat nici o vărsare de sînge, nici o pierdere de viață umană. Nu vreau să spun că dacă prefecții din Muntenia și Oltenia (Vlașca, Ialomița, Teleorman, Romanați, Olt, Dolj, Mehedinți) ar fi procedat la fel, omuciderea în masă a țăranilor ar fi fost evitată. Oricum, acolo, în acele județe, armata a fost lăsată să acționeze după voie, represiunea luînd proporțiile fioroase pe care le știm. Aici, în județul Iași, sălbateca represiune a fost evitată. Și faptul i se datorează și lui Stere, dacă nu în primul rînd lui, care a înțeles că trebuie să-și asume răspunderea de a sili moșierii și arendașii la mari concesii. Peste nici trei săptămîni de la instalarea sa în cabinetul de prefect putea comunica, oficial, Ministerului de Interne

[1] G. Ibrăileanu, *A treia scrisoare deschisă către dl. C. Dobrogeanu-Gherea*, *Viitorul*, an IV, nr. 773 din 13/26 ianuarie 1910.

[2] Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țaranii*, ed. cit., p. 399.

că, în județul pe care îl conducea, liniștea a fost, în general, restabilită: „În județ e liniște. Din aproape 300 de cătune ale județului au rămas fără învoieli încheiate definitiv cel mult 20, din cauza îndărătniciei arendașilor... Incidentul de la Prigoreni, despre care ziarele vorbesc ca de o nouă răscoală, se reduce la un conflict fără nici o însemnătate între săteni și arendașul Gutman, care astăzi e aplanat. Peste tot se începe munca cîmpului.“ [1]

Situația prefectului Stere era dintre cele mai grele, așezat, prin funcțiunea pe care nu o putuse refuza, între tirurile a două focuri. Democrației îi reproșau (Paul Bujor, codirector încă al *Vieții românești* se arăta scandalizat) că acceptase acest rol rușinos. Bujor nu era singurul care îl condamna pe Stere ca prefect. O făcuse, indirect, și Dimitrie Voinov într-un discurs rostit, la 11 martie, în sala „Dacia“, în care stăruia asupra caracterului de clasă al răscoalei. Nu erau singurii dintre socialiști care gîndeau astfel. Erau mîhniți că unii foști dintre ai lor își asumaseră responsabilitatea de a potoli răscoala în unele județe moldovene. În iunie o va face public și Const. Mille, în *Adevărul*. În mare încurcătură se descoperise a fi *Viața românească*. A comentat răscoalele într-o „cronică internă“, în chiar numărul din februarie 1907, apărut cînd Stere conducea deja prefectura de Iași. Articolul, pare a fi scris de Ibrăileanu și el oferă explicații rezonabile despre cauzele răscoalei: „Cînd un popor *întreg* se mișcă, mișcarea aceasta trebuie să aibe o cauză tot atît de mare și tot așa de adîncă ca și mișcarea însăși. E un principiu elementar de mecanică socială. A explica acest *mare* efect prin o ridicolă cauză, ca « instigatorii », este o copilărie. Căci « instigatorul », chiar dacă este, trebuie — pentru a izbuti — să aibă ce instiga... Vă imaginați o asemenea mișcare în Elveția, în Danemarca etc., chiar dacă ați concentra pe toți instigatorii din lume?... Care sînt cauzele mișcărilor, deci?... Cauzele acestea noi le-am arătat în această revistă, fie în articole de teorie mai generală, fie în articole speciale ca « Cronicile interne »...“ (V. R. *Cauzele mișcărilor agrare*, *rev. cit.*, nr. 3, 1907, p. 538). În numărul următor, cînd „mișcarea“ fusese înăbușită, *Viața românească* a revenit, de astă dată justificînd represiunea: „Răscoalele au fost reprimate de către guvern cu o strășnicie justificată numai prin sincera sa hotărîre de a aduce imediat apoi reforme, și prin siguranța ce avea în îndeplinirea

[1] *Voința națională* din 30 martie/12 aprilie 1907.

lor." După care se adăuga: „...Căci singura rezistență a țărănimii, răscoala îi e dăunătoare și ei și patriei! Dar chiar să fie conștientă și organizată țărănimea, ne-am putea noi permite să facem ce fac alte țări, noi atît de mici față de veccini atît de mari? Noi, care trebuie să fim o națiune solidară, un singur corp, față cu puterea și poftele mari ale vecinilor?... Și atunci nu *luptă de clasă, ci concesii din partea claselor de sus* — iată soluția! Noi nu ne putem permite a fi *numai* liberali, ori conservatori, a ne gîndi numai la interesele noastre de clasă, ca în țările mari. Noi, mai presus de toate, în însuși interesul nostru egoist (dacă voiți), neputînd trăi fericiți decît în țara *noastră*, noi trebuie să punem mai presus interesele patriei". (*După răscoale*, *rev. cit.*, nr. 4, p. 115—116). Trist argument, potrivnic luptei de clasă, era nevoit să utilizeze Stere! (Pentru că articolul, nesemnat, e indubitabil scris de fostul prefect). Cel ce nu îngăduise, în județul pe care îl condusese, asasinate represive era nevoit să le scuze pe cele de aiurea. Cam același lucru va spune și Ibrăileanu, în 1910, în *A treia scrisoare deschisă către dl C. Dobrogeanu-Gherea:* „Dta să fi fost în locul dlui I. Brătianu ce-ai fi făcut? Ai fi lăsat să vină țăranii în orașe și să distrugă bruma de civilizație cît o avem? Ai fi lăsat să se întindă răscoala în toate satele țării? Ai fi stat cu mîinile încrucișate, așteptînd să vină armatele streine ca să reprime răscoala și să pună cruce neatîrnării noastre?" Stranii justificări ale unor asasinate care s-au demonstrat a fi „orori inutile". Ce-i drept, revista a cerut, stăruitor, amnistierea țăranilor arestați. Dar a fost pusă în situația, repet, de a justifica acea baie de sînge care a fost represiunea răscoalei în județele muntene și oltene. Oricîte argumente ar fi folosit, e greu de evitat raționamentul că justificau represiunea pentru că Stere era un implicat în angrenaj. Nu dictase, este adevărat, el însuși represiuni. Dar o făcuse partidul său, de care, acum, nu se putea desolidariza. Era, deci, un implicat politic. Nu, ce-i drept, unul efectiv. Totuși culpabilitatea, care i-a fost reproșată de la stînga, era reală.

De cealaltă parte, de la dreapta, îl acuzau conservatorii prezentîndu-l ca pe un socialist care lezează grav interesele marii proprietăți, încălcînd Constituția, devenită deodată, și pentru ei, sacră și inviolabilă. Rosturile adevărate ale atacurilor presei conservatoare sînt explicate într-o scrisoare din 18 martie, nimănui altuia decît lui Nicolae Iorga care și el uneori îl critica în *Neamul românesc* pe Stere prefect: „Rog notează că sînt absolut false știrile

presei în privința cazurilor de revenire a țăranilor asupra învoielilor încheiate. Nici într-un caz țăranii n-au revenit asupra acestor învoieli iar arendașii au încercat să revină de mai multe ori. Rezistența mea în aceste cazuri este adevărata cauză a campaniei ce se duce pe tema brutalizării de către mine a reprezentanților «marii proprietăți», a «autoritarismului» meu și a «ucazelor» mele... Cine sînt instigatorii? Spre deplină lămurirea d-tale despre visurile «marii proprietăți» îți trimit o copie exactă a «manifestului» comandantului militar din județul Botoșani, și citește și «intervi-ul» alăturat din *Evenimentul* din 28 martie (...), din care vei vedea că acolo arendașii și proprietarii au dictat ei înșiși condițiunile ce se impun prin amenințarea de împușcare. (În Suceava, ele se impun prin bătăi). La ce rezultate se poate ajunge pe această cale? Nu va izbucni din nou focul după retragerea armatei? Proprietarii cuminți ar trebui să înțeleagă că chiar în interesul lor este ca pacificarea să fie reală și deci să nu se ceară ca «socialiștii» să urmeze exemplul acestor prefecți «ideali», ci să-i înlăture pe aceștia ca cea mai mare primejdie pentru pacea publică... Vezi cine sînt instigatorii? Ce va fi la vară? Dacă din Botoșani și Suceava focul nu se întinde și pe aici? Eu voi fi vinovatul." Îi mărturisea și lui că „din peste 300 de sate din județul Iași numai în vreo douăzeci învoielile nu sînt încă încheiate". Apăra cu strășnicie învoielile încheiate, neacceptînd stăruințele unor arendași și proprietari („doi boieri de neam") de a revizui învoielile pe care au fost nevoiți să le accepte. Cu aceștia și cu ceilalți „trebuie să duc o luptă corp la corp" și — pentru a evita noi incidente — păstra armata în stare de alertă și „nu pot da drumul rezerviștilor", deși în general răscoalele, pe raza județului, au fost potolite. [1]

Nu cerea ajutor pentru a fi apărat de furibundele atacuri ale conservatorilor. Se explica doar unei personalități, și ea atacată drept instigatoare. Atacurile conservatorilor i se păreau „normale" și le așteptase în rafale amenințătoare. Ei erau reprezentanții politici ai marii proprietăți, atacîndu-i acum ca și înainte, pe cei ce le lezau interesele. Carp, apărînd marea proprietate, încă la 10 martie, cu două zile înaintea demisiei guvernului Cantacuzino, declarase, cinic: „În așteptare, nu este decît un singur lucru de făcut, nu este decît represiunea. Vom aviza pe urmă." Iar după

[1] *Scrisori către N. Iorga*, vol. II, Ed. Minerva, 1979, p. 432—433.

ce Sturdza, devenit premier, a cerut în Camera deputaților, încă majoritar conservatoare, sprijin pentru a potoli răscoala, și acceptarea proiectelor reformatoare ânunțate în Manifestul regal, Carp nu s-a angajat (au făcut-o numai Take Ionescu și Ion Lahovari): „Cît pentru ajutorul nostru ca să se potolească vijelia ce a dat peste noi, el este asigurat guvernului și cred că dl președinte al Consiliului nu se îndoiește despre aceasta. Dar, ca să luăm noi de pe acuma angajamentul cum că avem să primim reforma socială care este conținută în manifestul de astăzi din *Monitor*, aceasta, dle președinte al Consiliului, nu v-o pot promite. Nu se promit lucruri sub imperiul răzvrătirei, al teroarei și al rușinei."[1] Carp este ales președinte al Societății agrare a marilor proprietari și apoi, la 12 aprilie, președintele Partidului Conservator unificat. Iar Societatea agrară a marilor proprietari pornește, imediat, încă atunci cînd răscoala era în toi, o ascuțită campanie împotriva guvernului și, mai ales, a „prefecților socialiști" care ruinează proprietarii, încălcînd abuziv Constituția. Gazetele conservatoare sînt pline despre aceste „abuzuri", protestînd împotriva lor. Iar Stere ocupa, în această campanie concertată, o poziție proeminentă. A fost, firește, exploatată și nemulțumirea exprimată de Rusia țaristă că în astfel de vremuri a fost numit într-un județ de graniță cu imperiul ei, un fost revoluționar. Maiorescu a notat faptul, în jurnalul său, la 19 martie/1 aprilie 1907: „Pe la 11 ore a.m. Duiliu Zamfirescu, tot secretar general la Externe și sub Sturdza la mine. S-a întîlnit acum cu ministrul rusesc Giers care i-a spus că a cerut explicări de la Sturdza asupra numirii socialistului din Basarabia Stere ca prefect de Iași. Sturdza i-a răspuns că această compunere a guvernului cu Morțun ministru și Stere prefect e numai vremelnică, pînă la potolirea răscoalei." [2] Informația aceasta nu a rămas numai în jurnalul personal al lui Maiorescu. De aici — oare prin intermediul lui sau al altora? — a trecut peste cîteva zile în presa adversară. La 24 martie conservatoarea *Epoca* insera știrea că unele țări străine, cu legații la București, au protestat pe lîngă guvernul român că într-unele din județele limitrofe ar fi fost numiți prefecți foști socialiști revoluționari. Ministrul de externe, Sturdza, s-ar fi scuzat, anunțînd că aceste numiri sînt provizorii. Nu e greu de înțeles că acele „unele guverne

[1] Apud N. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol II, 1936, p. 342, 344—345.

[2] T. Maiorescu, *Jurnal*, Caiet 26, BCS, Mss 11376, f. 82.

străine" se reduc la unul singur, cel al Rusiei țariste. Iar prefecții din județele limitrofe, deși expresia s-ar putea să-i fi vizat și pe dr. N. Lupu (Fălciu) și I. C. Atanasiu (Galați) — se referea cu precădere, dacă nu exclusiv, la Stere. Pentru că numai el avea calitatea de fost „socialist revoluționar", cu un trecut politic bine cunoscut de ministrul imperiului țarist la București. De altfel, *Epoca* a revenit a doua zi, menționînd că ministrul Rusiei „a făcut prezentațiuni în privința numirei dlui Stere ca prefect de Iași". Generalitatea se particulariza explicit. Faptul i-a fost adus de îndată la cunoștință — prin Brătianu — lui Stere. În 1921 va dezvălui incidentul, pe care nu-l putea uita. „Eu am plecat din Basarabia la 1906 (de fapt fusese acolo și prin februarie sau începutul lui martie 1907 [1] n.m.), după ce a fost înăbușită revoluția din Rusia, fără să închei socotelile mele cu guvernul imperial. Și faptul acesta a lăsat urme la Ministerul Afacerilor Străine, fiindcă atunci cînd pentru potolirea răscoalelor s-a făcut apel la cîțiva oameni politici despre care se credea că au oarecare trecere printre țărănime, mi s-a cerut și mie să primesc pentru patru săptămîni, prefectura de Iași — singura funcțiune publică pe care am ocupat-o în statul român. Din acest motiv s-a produs o intervenție din partea guvernului rus care protesta că la granițele imperiului a fost numit un om care fusese amestecat în mișcarea revoluționară din Rusia." [2]

Dar toate aceste atacuri concentrice nu l-au descumpănit. Își vedea mai departe de rosturile esențiale ale misiunii acceptate. Știa dinainte că i-a fost încredințată prefectura numai pentru cîteva săptămîni cu scopul pacificării, fără victime, a răscoalei. Misiunea se apropia de sfîrșitul ei. Satele județului Iași se liniștiseră. La începutul lui aprilie își putea îngădui să plece la București, pentru a convorbi cu mai marii săi din guvern și partid. E probabil că fusese prezent — dar nu e sigur — și la ședința Comitetului Executiv a P.N.L., convocată la 29 martie. Se apropiau alegerile. Deocamdată, nu fuseseră anunțate. Sturdza le voia programate tocmai spre toamnă. Dar miniștrii Ionel Brătianu, Emil Costinescu și V. Gh. Morțun (cu acordul întregii oculte) cereau grabnica dizolvare a parlamentului și noi alegeri. Sturdza amenința că

---

[1] Cf. *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 68.

[2] *Un caz de conștiință. Cuvîntările asupra validării alegerilor din jud. Soroca din 12 februarie 1921.* Apud. *Documentări și lămuriri politice...*, 1930, p. 236.

dacă nu i se acceptă punctul de vedere va demisiona. Miniștrii și oculta știau prea bine că nu se va produce demisia premierului, care e prizonierul lor și va trebui să se încline voinței lor. Mai ales că răscoalele, crunt reprimate, luaseră sfîrșit. Alegerile au fost hotărîte pentru mai. Iar Stere, decis să devină deputat și să exercite un rol important în pregătirea și adoptarea anunțatelor legiuiri agrare, trebuia să se elibereze (sau să fie eliberat) de demnitatea primită în mod provizoriu. Tocmai modalitatea plecării din fruntea prefecturii urma să o hotărască Stere cu superiorul său direct, Ionel Brătianu, ministrul Internelor. În prima decadă a lui aprilie se știa, public, că prefectul va demisiona. *Opinia* din 6 aprilie 1907 anunța: „Atît prefectul de județ, d. C. Stere, cît și directorul acelei prefecturi, d. G. G. Mârzescu, cari au primit provizor aceste funcțiuni, vor demisiona pe ziua de 10 aprilie. D. George Kernbach, fost magistrat și prefect de Botoșani, va fi numit prefect al județului și d. George Netter, avocat, actual inspector comunal, va fi numit director." Zvonurile circulau. Dar confirmarea lor, în fapt, nu se producea. E drept că lui Stere i s-a admis practic demisia (inclusiv a prietenului său Georgel Mârzescu, directorul prefecturii) după patru săptămîni de la numire. E probabil că pe la 15 aprilie, Stere și-a încheiat, în fapt atribuțiile de prefect. Dar lui Brătianu îi convenea ca decizia să nu fie comunicată oficial. Alegerile se apropiau, Iașul era un centru liberal important și ministrul de Interne avea nevoie, la prefectura județului, de un om al său puternic și de încredere pentru a bloca sau neutraliza pe „bătrîni", partizanii lui Sturdza. Altfel zicînd, alegerile din județul Iași trebuia să le coordoneze Stere pentru ca nici o surpriză neplăcută, din partea sturdziștilor, să nu se poată produce. Era o nouă misiune pe care i-o încredința Ionel Brătianu. Nu s-ar putea spune că lui Stere nu-i convenea această din urmă misiune. Oricum, mult mai mult decît aceea de prefect pacificator al răscoalei. Astfel încît, la prefectura Iașului nu a fost anunțat noul prefect. Gheorghe Kernbach a fost numit directorul prefecturii, semnînd, și la 20 mai, „pentru prefect". Dar presa adversară nu înceta să protesteze împotriva anomaliei, cum făcuse *Opinia* la 28 aprilie. Se cerea, insistent, un prefect nou. Guvernul nici că se sinchisea și lucrurile rămîneau în starea de ambiguitate voită. Era, cum se știe, situația care îi convenea cel mai bine lui Stere, acum conducător efectiv al prefecturii, fără a mai fi prefect. Aripa bătrînilor, oamenii lui P. Poni, ar fi dorit un prefect din tabăra lor. Stere, cu agremen-

tul lui Brătianu, de care depindea numirea, s-a ţinut tare. Pînă la urmă, Comitetul Executiv local („cei şapte") a hotărît că numirea prefectului să se producă după alegeri, fiind ales dintre candidaţii proeminenţi căzuţi la vot. Dar, de fapt, cum Gheorghe Kernbach îi era bun prieten şi numirea lui ca director fusese sugerată chiar de directorul *Vieţii româneşti*, rolul său de coordonator al activităţii prefecturii era deplin asigurat. Nu e vorba, mă grăbesc să precizez, de treburile curente ale prefecturii care nu-l interesau defel. Era vorba exclusiv de coordonarea alegerilor pe care, cum se ştie, le dirija de obicei prefectura.

Iar alegerile se apropiau. La 26 aprilie 1907 parlamentul a fost convocat pentru a fi dizolvat oficial, anunţîndu-se alegerile pentru 20—30 mai. Campania electorală a început de îndată. La 9 mai *Liberalul* anunţă că Stere este candidat la Colegiul II Cameră. Era colegiul mijlociu, cel orăşenesc, unde votanţii erau funcţionari, dăscălime, studenţi întîrziaţi, mici proprietari şi comercianţi. Aici alegerea, chiar controlată, era mai dificilă decît la al treilea colegiu, cel ţărănesc, unde Stere candidase şi fusese ales în 1901 şi 1903. Acum, după ce fusese prefect, i se părea lui Brătianu (sau chiar lui Stere?) că nu e bine să se prezinte drept candidat al ţăranilor, chiar dacă, în săptămînile răscoalei, le apărase interesele. Dar era jenant, pentru viitoarea lui carieră de deputat majoritar, să amintească, la întrunirile electorale, înfăptuirile sale ca prefect, atît de mult criticate de conservatori încă de pe acum. A le reaminti public nu li s-a părut nimerit. Mai prudent era locul al doilea pe lista candidaţilor liberali la Colegiul II. Şi toate măsurile fuseseră luate pentru evitarea surprizelor nedorite. A cuvîntat la două întruniri electorale. Mai tîrziu, la 17 mai, la şcoala Vasile Alecsandri, unde, scria gazetarul de la *Liberalul*, cuvîntarea lui a fost atît de frumoasă, „încît nici nu ne încumetăm s-o mai publicăm în rezumat". Apoi, la 18 mai, a vorbit la o mare întrunire electorală în sala Pastia. În judeţul Iaşi a candidat N. Iorga, ca independent, dar, de fapt, cu sprijinul direct al lui Stere. Se pare că Stere sau altcineva l-a înştiinţat pe Iorga de aceasta. La 30 martie 1907 profesorul bucureştean de istorie, care avusese acea admirabilă atitudine de solidarizare cu răsculaţii, fiind, de aceea, acuzat că e unul dintre principalii instigatori ai răscoalei, i-a scris lui Stere, încă prefect: „Dragă domnule Stere. Toată viaţa dtale vei avea mulţumirea că ai scăpat viaţa multor oameni şi că ai putut face puţină dreptate în această ţară a celor

mai nedreptățiți. De ar fi fost ca dta și mai mulți prefecți. Aici, în Muntenia, e grozav. Cea mai grozavă teroare militară se desfășoară cinic... Nu cred să rămîi mult timp acolo unde te-aș dori atît de îndelungat. N-ai grijă, vor veni în curînd *Camerile întruvabile și legi reale*... E greu pînă începe urgia egoismului cinic de clasă. Atunci ce vei face? Vei răbda, vei tăcea? Nu cred, după inima ce-ți cunosc... Vei rupe cu partidul exploatatorilor fără milă. Și vom putea face ceva, noi de noi, atunci cînd toți oamenii cu milă de popor și cu sete de dreptate vom sta umăr la umăr. Să ajungem ziua aceea. Pînă atunci, îți mulțumesc pentru încrederea ce mi-ai arătat și te rog a crede că de azi înainte — de la ce se petrece de azi înainte — nu putem fi decît frați, pentru binele *adevăratului* popor român. Prietenul dtale, N. Iorga." [1] Această scrisoare a istoricului e, cred, răspunsul la scrisoarea lui Stere mai înainte citată. Iar mulțumirile sînt datorate informațiilor oferite de prefect directorului *Neamului românesc* pentru a le utiliza în articole sau mici știri de pe „frontul răscoalelor" („Te rog, domnule Iorga, să te folosești de aceste date, cum vei crede mai bine, dar numai așa ca să nu transpire izvorul, fiindcă voi fi atunci paralizat, sau poate chiar silit să mă retrag înainte de vreme și cine știe cine va veni în locul meu, dacă și aici nu e un prefect ideal."). Însuși acest schimb de scrisori dovedește stimă reciprocă și înțelegere principială într-un moment de răscruce („...deosebirile dintre noi — îi preciza Stere istoricului —, oricît de mari ar fi, din punct de vedere teoretic, în momentul acesta dispar".). La scrisoarea de mai sus, Stere i-a răspuns, cu „iubite Iorga", o scrisoare caldă, dar în care îi declară că nu vede nici o incompatibilitate între convingerile sale reformatoare filoțărănești și calitatea de membru al Partidului Liberal: „Îți mulțumesc pentru bunele cuvinte ce-mi adresezi. Să fii sigur că am intrat în Partidul Liberal avînd credința că pe această cale pot să fiu mai folositor. Încă n-am pierdut această credință. În curînd, părăsind prefectura pentru parlament, vei vedea că-mi știu să păstrez și libertatea de acțiune și de cuvînt." [2] Nu e vorbă, a vrut să-și asigure independența de atitudine. Dar, din păcate, nu a izbutit. Oricum, nu socotea, acum, la începutul lui aprilie 1907, că ar trebui să părăsească partidul său și să se apropie — ca independent? — de

[1] M. Sevastos, *Amintiri de la „Viața românească"*, E.P.L., 1966, p. 92—93 (Scrisoarea a fost reprodusă și de Stere în romanul *În preajma revoluției)*.
[2] *Scrisori către N. Iorga*, vol. II, ed. cit., p. 433.

Iorga și alții ca profesorul de istorie. De fapt, deosebirile de convingeri (teoretice și de ordinul practicii politice) față de Iorga se desenau parcă și mai apăsat decît cele față de unii din șefii Partidului Liberal. Apoi acum se iluziona că detronarea lui Sturdza, iminentă, va da mînă liberă lui Brătianu să înfăptuiască reformele pentru care deveniseră liberali toți cei din grupul generoșilor. Cum era, deci, să părăsească, tocmai acum, partidul liberalilor? Se înșela amar. Își va da seama de asta peste un an-doi. Acum era însă foarte încrezător. Dar cu N. Iorga, chiar dacă îi respingea ofertele, întreținea relații aproape amicale. O demonstrează tonul corespondenței din această perioadă și apelativele de „prietene" și „frate". E probabil că, de n-a fost chiar sugestia lui Stere, candidatura lui Iorga, ca independent, la alegeri în orașul Iași, fostul prefect a sprijinit-o activ. Faptul i-a fost apoi reproșat de colegii de partid ca o mare eroare. Dar Stere socotea, acum, (și avea dreptate) prezența lui Iorga în Camera deputaților ca necesară. Va regreta peste cîteva luni această îngăduință față de un om care era atît de independent încît ignora orice recunoștință, atacînd guvernul, administrația iar, curînd, va porni o nouă campanie împotriva *Vieții românești*. Stere, într-adevăr, nu avea organe pentru a-l înțelege pe Iorga și credea, naiv, că ajutîndu-l, decisiv, să debuteze ca deputat acesta îi va sta alături sau măcar nu-i va crea dificultăți. Că înțelegerea între cei doi fusese stabilită, cîndva, probabil în a doua jumătate a lui aprilie, la o vizită a prefectului la București, este incontestabil. Iar înțelegerea a fost ratificată de Ionel Brătianu. Că ea a existat, e indubitabil și nimeni în Iași sau la București nu o nega. De altfel, și Iorga a sprijinit, prin propaganda sa, alegerea lui Stere și a unora dintre prietenii săi foști prefecți. *Neamul românesc* a publicat un manifest electoral („Chemare către alegători"), în finalul căruia se insera recomandarea: „Votați pe A. C. Cuza, Spiru Haret, N. Iorga, N. Răutu, dr. I. Radovici, C. Stere, dr. Butărescu, dr. N. Lupu, Leonte Moldovanu".

Campania electorală a fost, poate mai mult ca de obicei, foarte încordată. Formal, „cei șapte" lideri ai Comitetului executiv al clubului liberal ieșean l-au investit pe bătrînul Petre Poni să coordoneze, cum socotește, alegerile. Dar inițiații știau prea bine că adevăratul coordonator e Stere, în care ministrul de Interne avea deplină încredere. Hotărîrile lui Brătianu erau comunicate direct fostului prefect care, prin Kernbach, ținea în

mînă toate pîrghiile campaniei electorale în județ. Stere e ales, la 29 mai, cu 1 502 voturi. Prietenul său Georgel Mârzescu obține 1 536 de voturi. Iar „independentul" Iorga — 1 157 voturi. Au fost aleși patru liberali, un independent (Iorga) și nici un conservator. Stere a ocupat locul al treilea în ordinea voturilor obținute. Gh. Panu (și el ales ca deputat pe lista liberală, al patrulea și ultimul) a apreciat în *Săptămîna* că Stere l-a sprijinit pe Iorga pentru a-și adjudeca astfel voturile partizanilor profesorului de istorie (și ai lui Cuza) pentru el și prietenul său G. G. Mârzescu. Iar numărul acestor partizani ar fi fost de trei-patru sute. Cum Stere și Mârzescu au obținut, fiecare, cu vreo trei sute de voturi mai mult decît ceilalți candidați liberali aleși, ar reieși, raționa Panu, că aceste voturi în plus sînt venite din zestrea naționaliștilor. Dar și Iorga a beneficiat de voturile unor liberali, cărora li s-a cerut să-l voteze pe independentul profesor de istorie.[1] Nenorocirea a fost că pe lista independenților, de fapt a grupării „Frăția bunilor români", alături de Iorga a candidat și A. C. Cuza. Or, Cuza reacționar notoriu, șovinist maniacal, farseur și escroc ca „om de știință" (în 1910 va avea loc demascarea plagiatului său) era încarnarea a tot ceea ce respingea mai vehement Stere. Și nu numai el, ci toate spiritele progresiste ale vremii. Stere a depus, desigur, stăruințe pentru căderea lui Cuza la alegeri. Dar Cuza a știut să organizeze bine campania pentru alegerea sa, întreținînd, prin acoliți, o atmosferă favorabilă lui. Studenții, pe care îi racolase și cărora le infuzase veninoasa ideologie, s-au organizat, pentru întreaga perioadă a alegerilor, într-un fel de club antisterist. Disputa era încrîncenată și Stere mai că regreta că încheiase înțelegerea electorală și cu Iorga. Din fericire, la 29 mai, Cuza nu a fost ales (obținuse numai 972 voturi). Dar nu a fost nici înfrînt. Rămăsese în balotaj, pentru o săptămînă mai tîrziu. Iar contracandidatul lui Cuza nu era nimeni altul decît bunul prieten al lui Stere, Ion Botez (care întrunise 951 voturi). Iritarea lui Stere ajunsese la culme. Făcuse din înfrîngerea lui Cuza și victoria lui Iancu Botez propria sa cauză. Lupta pentru înfrîngerea lui Cuza poate mai abitir decît se bătuse pentru propria lui alegere. În ziua alegerilor candidaților aflați în balotaj, a stat în fața centrelor de votare, pentru a împiedeca fraudele și

[1] *D. Panu și alegerea dlui Iorga*, *Adevărul*, XIX, nr. 6383 din 1 iunie 1907.

eventuala presiune a acoliților lui Cuza asupra alegătorilor. La una din circumscripțiile electorale, unde fusese informat că un agent electoral al lui Cuza acționa cu ceea ce se numea „suveica buletinului de vot", a stat ceasuri întregi, deși își scrîntise un picior în urma unei căzături provocată de atîta alergătură prin hîrtoapele și străzile desfundate. Vigilența lui a fost eficientă. Ion Botez a fost ales, învingînd-l pe Cuza. Victoria aceasta, pentru care atîta ostenise, îi va aduce mari neajunsuri personale, montate, toate, de veninosul histrion Cuza care și-i aliase pe conservatorii ieșeni.

Dar dincolo de aceste plictiseli sîcîitoare, care dezvăluiau chipul hidos al disputelor politice, important era faptul că Stere ieșise învingător din toate încercările acestei agitate primăveri a anului 1907. Și au fost, toate, dificile, delicate, fiecare constituind un test al capacității sale de om politic. Le-a trecut, cu brio, pe toate. Chiar pe aceea de prefect. Pacificatorul, s-a văzut, (pînă și Iorga a recunoscut), a știut să-și impună punctul de vedere înaintea moșierilor și arendașilor, apărîndu-i pe țăranii obijduiți. Știa bine că se expune unor viitoare osîndiri, unor acuzații insultătoare. Nu a pregetat însă nici un moment. A realizat performanța, rară cu totul, ca omul puterii constituite în stat să apere interesele celor năpăstuiți și nedreptățiți. De aici tocmai furia uimită a proprietarilor și arendașilor care nu conteneau să-l reclame și apoi să-l acuze în parlament. Cu succes mare a trecut și prin încercarea alegerilor, mai complicată decît de alte dăți. Și-a dovedit sieși, și superiorilor săi în ale politicii, că nu e numai un doctrinar, ci și un om practic, care știe să se descurce în situații dificultoase. Avea nevoie de un astfel de atestat. Nu atît pentru cariera sa politică, la care nu ținea de dragul ei, ci spre a dobîndi autoritatea necesară în vederea impunerii reformelor socio-politice la care aspira de atîția ani. Din păcate (sau din fericire?) atestatul dobîndit nu-i va folosi la mai nimic. Victoriosul de la Iași va fi înfrînt la București. Și încă în mod umilitor. Independența de cugetare și refuzul obedienței, în politică, se plătesc. Și eroul nostru, aparent în culmea puterii sale, se pregătea, la începutul lui iunie 1907, — fără s-o bănuiască — să plătească. Dar a avut mîngîierea că și-a conservat, aproape neștirbită, autonomia doctrinară și chiar politică. L-a consolat, cu adevărat, acest statut? Învingătorul se îndrepta — ironie a sorții —, sigur de sine, spre o amară dezamăgire.

Capitolul IV

ACCIDENTATA CONSOLIDARE

1

Vara lui 1907 se anunța incendiară și acaparantă deși vîlvătaia răscoalelor se potolise. Toată lumea era apăsată și încercată de un stînjenitor sentiment de culpabilitate. Firește, neculpabilizabili se considerau tocmai cei cu adevărat culpabili. Nu ne referim numai la ofițerii ce comandaseră, cu zel stupid, represiuni de o cruzime sălbatică, nici la moșierii, arendașii sau cutare prefect și primar care îi aținaseră pe ofițeri sau îi lăsaseră să procedeze după voie. Liderii politici conservatori nu erau nici ei deloc stînjeniți. Consideraseră represiunea absolut necesară. Și, acum, așteptau — vorba lui Carp — să avizeze. Încurcați se simțeau, desigur, liderii liberali care avuseseră parte de responsabilitatea represiunii. Știau bine că nu vor putea opri, în presă sau Camera deputaților, dezvăluirea atrocităților pe care le patronaseră oficial. Sigur că aveau depozite întregi de scuze și motivații. Dar stînjeneala continua să persiste.

Stere se afla printre acești culpabili fără vină și de aceea riposta violent celor ce îl ironizau sau îl acuzau de-a dreptul. De fapt, dacă e să-i numim adevărata stare de spirit, el se considera o victimă. A împrejurărilor, a aspirațiilor, a datoriei, mai ales, a nefericitelor sale îndatoriri. Trecuse cu bine prin cercul de foc al prefectoratului, izbîndise în campania electorală. Era epuizat nervos, tracasat și sătul de tot și toate. Dar nici măcar nu avea dreptul sau putința odihnei, deși i se cam urîse de toate și i-ar fi prins bine o vacanță mai prelungită. Va avea parte de ea mai tîrziu. Deocamdată, era peste măsură de ocupat. Iar temperamentul său combativ nu-i îngăduia să lase totul baltă și să ia drumul vacanței. Voise să devină o personalitate. Devenise. Dar această condiție aduce după sine, totdeauna, imense servituți.

Îndatoririle profesoratului și cele ale deputăției nu sufereau amînare. Pe deasupra, îl sîcîia enorm histrionul A. C. Cuza, iritîndu-l pînă la paroxism.

Corpurile legiuitoare au fost oficial convocate la 7 iunie 1907. Firește, liberalii și-au asigurat confortabila majoritate de care aveau nevoie. Iar Brătianu avusese grijă ca generoșii (foștii socialiști) și cadrele tinere din stînga liberală să fie bine reprezentați. În Cameră Brătianu avea aproape 90 de aderenți, iar în Senat — vreo 40. Foștii socialiști de pînă la 1899 erau și ei destul de bine plasați în Cameră: Stere, Al. și Ion Radovici, G. Diamandy, V. Gh. Morțun, D. D. Pătrășcanu, Ion Nădejde, Ion Botez. Conservatorilor li s-au „îngăduit" 24 de mandate, dintre care nouă de deputați (P. Carp, Al. Marghiloman, N. Filipescu, Take Ionescu, Ion Lahovari etc.), celelalte 15 fiind distribuite senatorilor (printre care Cantacuzino-nababul și T. Maiorescu). Bătălia putea, deci, începe cu șanse de izbîndă pentru liberali. Sturdza, ca premier, a citit mesajul regal: „V-am convocat acum numai într-o scurtă sesiune extraordinară, pentru a vă constitui: Pînă la sesiunea de toamnă aveți timp îndestulător a studia aducerea la îndeplinire a măsurilor anunțate în numele meu de manifestul guvernului din 12 martie curent. Asigurînd bunul trai al țărănimii și așezînd relațiunile dintre proprietarii mari și săteni, spre mulțumirea ambelor părți, veți desăvîrși, prin buna înțelegere și conlucrarea tuturor, o mare și binefăcătoare reformă, care va rămîne trainică." [1] Vorbe frumoase care nu puteau acoperi înfiorătoarea realitate a cumplitei represiuni de care oamenii de bine mai erau încă îngroziți. Iar măsurile propuse pentru a aduce „buna înțelegere" între moșieri și țărani erau foarte departe de ceea ce aștepta lumea satului. Stere o știa prea bine. Și nu numai el. De altfel, nici nu a fost prezent la ședința comună de deschidere a corpurilor legiuitoare. În procesul verbal era menționat printre cei 21 de deputați care „nu răspund la apelul nominal". Absentează „fără arătare de motive" și la ședințele din 8, 9 iunie, prezența lui fiind semnalată abia la 13 iunie. Avea treburi ce nu sufereau amînare la Iași. Mă voi referi imediat la ele. Deocamdată, să menționez că, potrivit recomandării regale, corpurile legiuitoare și-au constituit organele conducătoare. Cu excepția președinților, mare însemnătate nu prezentau celelalte posturi, fie chiar și cele

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1907, ședința din 7 iunie 1907, p. 1.

de vicepreşedinţi. Dar cum dihonia, la liberali, era acum încrîncenată şi cele două tabere se pîndeau pentru a se lichida reciproc, disputele din culise, pentru alegerea acestor organisme, au fost neobişnuit de încordate. La preşedinţia Camerei a fost instalat Mihai Pherekide, avînd ca vicepreşedinţi pe Emanoil Porumbaru, (fost drapelist), Gh. Panu (trecut la liberali, de la conservatori, din 1901), B. Missir şi Mihai Orleanu. Printre secretarii Camerei deputaţilor avem a-i menţiona, din cercul *Vieţii româneşti*, pe Ion Botez şi I. Al. Brătescu-Voineşti. La Senat preşedinte a devenit P. S. Aurelian, avînd ca vicepreşedinţi pe Petre Poni, C. Climescu, C. Costescu-Comăneanu, Al. Nicolau. Deputaţii au fost împărţiţi în şase secţiuni, Stere fiind repartizat la cea de a şasea. Sesiunea se încheie la 14 iunie, într-o şedinţă la care Stere e prezent. Acum se anunţă constituirea unei comisii „însărcinată a lua cunoştinţă de documentele adunate de guvern în chestiunea agrară pentru a conlucra cu guvernul la lucrările ce le va aduce în toamnă în discuţiunea parlamentului". Componenţa comisiei: 34 membri (dintre care trei din opoziţie). Iorga cere mărirea numărului membrilor, cu speranţa, probabil, că va fi integrat în ea. Sturdza refuză hotărît. Din comisie fac parte: C. Stere, I. Radovici, Vintilă Brătianu, C. Alimănişteanu, C. Brătianu, I. G. Duca, Al. Djuvara, I. Procopiu, Al. Radovici, C. Stoicescu, P. P. Carp, Take Ionescu, I. Lahovari). Era importantă cooptarea lui Stere în această comisie care avea misiunea pregătirii reformelor agrare anunţate încă din martie. Se pare însă că nu i s-au acordat încrederea şi importanţa ce i se cuveneau. Opiniile sale de reformare erau prea radicale şi de aceea nu conveneau deloc. Moderaţia prudentă a condus spiritul acestor reforme. Stere trebuia deci evitat cu delicateţe. Ascultat, dar neutralizat. Acesta va fi statutul său de acum încolo. Sfaturile lui erau cerute pentru a se cunoaşte limita de sus a unor deziderate, de care oficialii ştiau că trebuie să se delimiteze cu mare grijă. Aşa a început condiţia sa de tolerat util. Şi ea se va menţine pînă tîrziu, în 1914. Odată ce formalităţile constituirii noului parlament au fost epuizate, Sturdza a urcat, din nou, la tribuna Camerei şi, la 14 iunie, a citit mesajul regal pentru închiderea sesiunii extraordinare a corpurilor legiuitoare („Eu declar închisă sesiunea extraordinară a corpurilor legiuitoare") [1].

[1] *Ibidem*, p. 53.

De acum Stere era liber, fără a fi eliberat cu totul. Dar mai fierbea de indignarea celor trăite cu o săptămînă înainte la Iași. A. C. Cuza nu se putea consola că fusese înfrînt în alegeri, știind bine că Stere e autorul moral al acestei manevre. În consecință, la 8 iunie, A. C. Cuza a publicat în *Evenimentul* din Iași un articol în care invectiva „trivial", proferată la adresa fostului prefect, se lăfăia. Stere s-a considerat insultat. La București, protestul lui Cuza pentru invalidarea adversarului său în alegeri Ion Botez, a fost luat în discuția comisiei de verificare a Camerei deputaților care, la 9 iunie, decide că dreptatea e de partea lui Botez, validîndu-i mandatul [1]. Cuza devine furibund. În toiul alegerilor, Cuza și-a asmuțit studenții acoliți împotriva profesorului de drept constituțional și administrativ. La sesiunea din vară a examenelor, Stere a realizat că nu are în fața lui studenți ce așteaptă, disciplinați, să li se verifice cunoștințele, ci niște adversari politici constituiți în corp de atac. Scandalizat de această imixtiune brutală a politicii în universitate, Stere, repede irascibil, a refuzat să-i examineze, acordîndu-le, din oficiu, bilă albă. Studenții cuziști, în loc să fie mulțumiți, au reclamat decanatului și senatului universitar că sînt persecutați. Stere, om de curaj, l-a provocat la duel pe Cúza, trimițîndu-i, potrivit uzanțelor, martori. Se pare că la 8 iunie, spre seară, martorii celor două părți s-au întîlnit. *Adevărul* publica, în 11 iunie, o știre de la Iași: „Aseară s-au întrunit martorii dlui Stere și Cuza. Martorii dlui Stere au recuzat pe dl. dr. Cozmovici, unul dintre martorii dlui Cuza, pe motiv că dsa a avut un conflict cu d. Stere. Dl. Cuza și-a ales atunci ca martor pe d. prof. Severin. Azi, la orele 3, martorii s-au întrunit. Martorii dlui Cuza au obiectat că d. Stere nu se poate considera ca cel ofensat și nu poate avea dreptul de a-și alege armele deoarece dsa a început polemica prin presă. Martorii fiind de altă părere, s-au încheiat două procese verbale." [2] Într-adevăr, Stere îl demascase pe Cuza, drept uneltitor la fraudă electorală, într-un articol publicat în *Liberalul* din 7 iunie. Și acest articol era acum folosit de Cuza drept argument că el și nu Stere fusese cel ofensat. A refuzat deci duelul, Stere declarîndu-l un om lipsit de onoare. Firește că presa a făcut loc generos scandalului, ceea ce l-a scîrbit pe Stere, deși chiar gazetele adver-

[1] *Ibidem*, p. 10.

[2] *Duelul Stere-Cuza*, (Corespondență din Iași), *Adevărnl* din 11 iunie 1907.

sare îl omagiau pentru că se purtase cavalerește. Între timp, a luat proporții scandalul cu studenții cuziști neexaminați. Incitați de Cuza, cîțiva profesori adversari ai lui Stere au cerut darea în judecata senatului universitar a profesorului de drept constituțional. Aici, formal, Stere era vinovat, pentru că — se spunea — refuzul examinării demonstrează incapacitatea obiectivării ca dascăl, și transformarea învățămîntului într-o ficțiune. *Evenimentul* și *Opinia* din 19 iunie cereau ca Stere să-și numească (sau să fie silit să-și numească) un suplinitor la catedră. Senatul universitar s-a întrunit, a luat în discuție acuzațiile ce i se aduceau lui Stere, și a hotărît anularea examenelor cu pricina. Enervat, Stere ar fi declarat că nu se va supune acestei decizii, totuși legale și obligatorii[1]. De fapt pe Stere nu-l impresiona scandalul în sine. Dacă adversarul său ar fi acceptat, cum cereau martorii lui Stere, „satisfacția prin arme", viața lui Cuza ar fi fost efectiv în pericol. Pentru că Stere, bun țintaș, după experiența dobîndită în Siberia, cu revolverul în mînă — cum dorea — nu ar fi dat greș, și nu ar fi cruțat un adversar pe care îl detesta. Era atît de înverșunat încît s-ar fi expus tuturor consecințelor, dacă duelul s-ar fi terminat — cum o dorea — prin uciderea adversarului, suportînd o condamnare penală și excluderea pentru o vreme din viața publică. (Ar fi repetat cazul lui Nicolae Filipescu). Pornit împotriva calomniatorului, care vicia efectiv nu numai mediul universitar, dar și spiritul public ieșean, nu-l mai interesau defel consecințele actului său. El voia să-și facă dreptate imediat, pe calea armelor, de aceea își obligase martorii să nu cedeze. Dar Cuza, intuind pericolul, a . . . fandat, evitînd lupta. Scîrbit, Stere a plecat la București, unde a participat la ultimele două zile ale dezbaterilor Camerei deputaților. Furia însă nu-i trecuse. Și era numai începutul. Pentru că nu doar Cuza, dar și ceilalți adversari îl urmăreau cu o tenacitate răzbunătoare. Articolul din *Adevărul*, „Cazul Stere", era premonitoriu. „Cazul Stere" începea acum, încă mocnit și aproape monden, pentru a nu se mai isprăvi decît odată cu moartea luptătorului.

Pentru această vacanță, Stere a ocolit mînăstirile nemțene și s-a dus singur la Piatra Neamț. Asta la început. Familia, împreună cu prietenii copiilor și o soră a Mariei, frumoasa Nadia din Odessa, s-a instalat la mînăstirea Neamț. La marginea tîrgului,

[1] *Cazul dlui Stere*, *Adevărul* din 23 iunie 1907.

într-o mahala care semăna perfect cu un sat, Stere și-a cumpărat o căsuță (el zicea „niște bordeie") pe care începuse să o repare. Curtea era plină de meșteri care dregeau casa, adăugîndu-i, în curte, o nouă căsuță. Numai de vilegiatură nu mai putea fi vorba. Stere se elibera de oboseală și tracasare, ajutîndu-i pe lucrători. Era zorit ca pînă în toamnă să isprăvească treaba. De aceea, a refuzat să participe la o excursie pe Ceahlău, inițiată de amici. Nici bani nu mai avea, învestindu-i pe toți în „reparații de garduri și case". Ba chiar, discreționar cum îi era firea, i-a cerut lui Ibrăileanu să amîne proiectul excursiei pentru vara viitoare: „Ce? Nu cumva voiați să faceți excursia fără de mine? N-am putut eu, era de la sine înțeles că nu puteți și voi. La anul băiete!" [1] Apoi, la mijlocul lui august, cînd se mai redresase financiar și familia venise la Piatra Neamț, i s-a îmbolnăvit nepoțica, fiica Nadiei, fiind nevoit să refuze din nou proiectul excursiei, anume amînată de prieteni pentru ca Stere să-i poată întovărăși. În prima decadă a lui iulie, avusese parte de noi plictiseli, pornite dinspre cercurile conservatoare ieșene, atîțate de Cuza. *Evenimentul* ieșean și, după el *Adevărul* [2] au readus în discuție cazul Calmuski. Ziarul reacționarului filoțarist P. Crușevan, *Drug*, care apărea la Chișinău, a început tapajul, afirmînd că Stere, deși încasase un aconto apreciabil, nu se ocupase de proces. Acum Zemstva voia să angajeze un alt avocat care cerea un onorariu similar și o arvună echivalentă. În consecință, Zemstva îi cerea lui Stere să restituie avansul, adresîndu-se, pentru asta, baroului avocaților din Iași. Se urmărea, așadar, compromiterea onorabilității fostului prefect. Sesizat urgent de prieteni, Stere a trimis o scrisoare gazetei lui Mille: „Citesc în *Adevărul* telegrama din Iași care relatează cuprinsul unui articol din *Drug*, ziarul dlui Crușevan, cunoscut destul de bine și la noi în țară. N-am citit însă acel articol și nici nu cunosc dacă este redat exact de corespondența dvs. Cu toată rezerva ce mi se impune deocamdată, țin a face cunoscut următoarele: Am fost angajat de Zemstvul Basarabiei, cînd în fruntea lui se afla un consiliu liberal. N-am lucrat în această afacere singur ci cu colegul meu de la Iași, d. Vasile Sculy. Cînd partidul reacționar în Basarabia era gata să biruiască, am știut că nu voi mai putea să reprezint interesele Basarabiei în acest proces (și am fost chiar anume prevenit de aceasta). În adevăr, cînd s-a instalat noul

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 373.
[2] *Adevărul*, XXI, nr. 6419 din 8 iunie 1907.

consiliu al zemstvului din Chișinău am fost invitat la Chișinău și, prin *bună înțelegere*, m-am desistat de mandatul meu. Atît deocamdată." [1] Concluzia provizorie e la locul ei. Pentru că scandalul cu procesul Zemstvei va reizbucni, și mai zgomotos, peste doi ani, în august 1909.

Aici, la Piatra Neamț Stere nu era ocupat numai de meremetisirea „palatului". După ce lucrările s-au mai apropiat de sfîrșit, a început să scrie. Nu o cronică internă, ci un studiu de proporții. Va fi cea mai importantă lucrare a sa de sociolog și doctrinar. Mai importantă chiar decît teza de licență. Îndrăznesc să afirm că însemnătatea acestui studiu trebuie judecată mult dincolo de cadrele stricte ale bibliografiei lui Stere. Va rămîne o piesă de rezistență în sociologia politică românească. E vorba, desigur, de studiul *Social-democratism sau poporanism*, apărut în *Viața românească*, cu o ritmicitate impresionantă, din august (nr. 8) pînă în noiembrie (nr. 11) 1907 și din ianuarie (nr. 1), pînă în aprilie (nr. 4) 1908. Și nu era un studiu de mică dimensiune. Ci unul amplu, care ocupa în revistă aproape 170 de pagini compacte de tipar, ceea ce înseamnă vreo două sute cincizeci de pagini de manuscris. Atîtea pagini pentru un singur studiu, nu mai scrisese din 1896—1897, cînd își redactase teza de licență. Pentru că, de obicei, cronicile sale interne, publicate lună de lună în revistă, nu depășeau zece-cincisprezece pagini. Și, deodată, se așează la masa de lucru, cu bibliografia la îndemînă ca să scrie primele două capitole din studiu. Pe la sfîrșitul lui august (scrisoarea e nedatată) îl anunța pe Ibrăileanu că îi trimite capitolul al doilea [2]. A continuat lucrul la Iași, din care cauză n-a participat la ședințele sesiunii parlamentare, unde va ajunge abia la 19 noiembrie. Gîndurile toate îi erau îndreptate spre studiul la care muncea și, care ca de obicei, nu-l mulțumea. Dar sorocul apariției lunare a revistei nu-i îngăduia amînare. Mai tîrziu, deși promisese că o va face, nu a revenit pentru a-și revedea studiul și a-l publica într-o carte. A rămas în colecția *Vieții românești*, de unde nu a fost adunat niciodată într-un volum. În aprilie 1908, după ce publicarea în revistă fusese încheiată, Stere îl anunța pe Haret că vrea să scoată studiul într-un volum, interesîndu-se dacă Ministerul Instrucțiunii i-ar putea achiziționa o parte din tiraj. Nu știu ce i-a răspuns ministrul Dar proiectul inițial nu a fost finalizat. Discutase, firește, proiectu.

---

[1] *O scrisoare a dlui C. Stere*, *Adevărul*, XXI, nr. 6422 din 11 iulie 1907.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, ed. cit., vol. IV, p. 116—117.

acestui studiu cu Ibrăileanu (poate și cu alți prieteni). Dar nimeni nu avea certitudinea că proiectul va fi realizat de capriciosul, la masa de scris, care era Stere. De abia cînd a sosit primul capitol (poate și al doilea) Ibrăileanu, convins acum că putea vorbi de o realitate, dădea de știre prietenilor. Cu bagajele făcute pentru a se reîntoarce la Iași din vacanță, criticul îi scria, pe la sfîrșitul lui august 1907 (scrisoarea e nedatată), lui Brătescu-Voinești: „Stere a scris un important studiu, care va apare în cinci numere (a apărut în șase numere n.m.), despre socialism, poporanism, naționalism, antisemitism etc. E desfășurarea punctului nostru de vedere: combaterea social-democratismului pentru țara noastră, afirmarea poporanismului și a naționalismului, justificarea luptei împotriva evreilor și combaterea antisemitismului feroce, care face luptă de rase etc."[1] Cum se vede, Ibrăileanu cunoaștea bine planul întregului studiu și îl comunica înainte de a fi fost finalizat în toate ale sale alcătuiri.

Am comentat pe larg ideația și semnificația acestui studiu în două dintre cărțile mele (*Poporanismul*, 1972, și *Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, 1983). Nu voi relua deci aici ceea ce am spus pe larg acolo. (De va fi să fie, voi relua chestiunea, dintr-un alt unghi de vedere — cel al eroului acestei cărți —, într-o carte, poate o continuare a celei de față, despre opera lui Stere). Singura chestiune care trebuie clarificată aici ar fi rațiunea elaborării acestui amplu studiu tocmai acum, cînd Stere era atît de implicat în treburile politicii liberale de culise. E drept că răfuiala cu trecutul socialist, pentru justificarea convingerilor poporaniste, începuse mai demult. Am amintit, în capitolul precedent, diatriba antisocialistă a lui Stere, plasată în chiar numărul inaugural al revistei, în articolul despre placheta de versuri a lui Goga. O altă diatribă s-a publicat, în nr. 7 al aceluiași an 1906, purtînd, de astă dată, semnătura lui Ibrăileanu. Era o recenzie la broșura lui Gherea, *Din ideile socialismului științific*. Ibrăileanu mărturisea emoționat că, citind broșura „vechiului meu dascăl", al cărui continuator „în chestiile literare" se considera, a avut revelația că, efectiv, „mi-am citit crezul din tinerețe". Și tot citind, „am cugetat cu melancolie la lupta de odinioară, din nenorocire fără rezultat și pentru că mi s-a vădit mai mult, ceea ce dealtmintrelea știam, deosebirea de vedere care m-a făcut să apuc pe alt

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, ed. cit., p. 541.

drum, în concepțiile asupra problemelor sociale, decît vechiul meu dascăl". Apoi ceva mai explicit, adăuga: „Noi însă credem că socialismul, dacă se va realiza odată pe pămînt, se va realiza mai întîi în Apus, așadar putem ocoli capitalismul, pînă atunci trebuie însă să vedem care sînt *nevoile reale și remediabile* ale clasei dezmoștenite la noi: țărănimea... În numele dar chiar al științei lui Marx, noi respingem concepția posibilității unui partid *socialist*, în înțelesul pe care îl are în Apus în țara noastră. De altfel, sfîrșitul fostei mișcări în care n-au lipsit nici spiritul de jertfă, nici cunoașterea doctrinei, este dovada cea mai strălucitoare a celor susținute mai sus". Dar, în intenția nucleului dirigent al revistei stătea, încă de pe atunci, o intervenție doctrinară care să clarifice, de la o mare altitudine teoretică, controversa. Ibrăileanu anunța, destul de limpede, acest proiect, cînd nota: „nu e aici locul a intra în amănuntele chestiei; se va vorbi, desigur, altădată în această revistă și cu mai multă competență decît o pot face eu" [1]. Și care alta putea fi această competență decît Stere? Dar, încă o dată, de ce a fost elaborat, tocmai acum, acest studiu anunțat, cum se vede, cu un an înainte? Răspunsul nu trebuie căutat numai în faptul că Stere se eliberase de alte îndatoriri și își crease răgazul de a scrie. Cauzele erau mai profunde și ele trebuiesc căutate în revigorarea mișcării socialiste. În martie 1905 reapăruse gazeta *România muncitoare*, iar cercul din jurul ei activizase filiale și în țară. Faptul demonstra reluarea militantismului, la o cotă ridicată, acolo unde fusese oprit în 1898—1899. Iar noua mișcare era constituită nu numai din muncitori, ci și din intelectuali proeminenți (Racovski, D. Voinov, dr. I. Cantacuzino, Paul Bujor, N. Leon, C. Graur, I. Sion etc.) care participau (precum primii trei citați) la mitinguri și manifestări publice. Voinov, de pildă, a ținut să participe, din proprie inițiativă, la o adunare studențească de protest împotriva represiunii răscoalei, ținută în ziua de 11 martie 1907, în sala „Dacia" din București. În cuvîntul său, a apărat punctul de vedere al clasei muncitoare [2]. Cantacuzino cuvînta

---

[1] G. Ibrăileanu, *C. Dobrogeanu-Gherea*, *„Din ideile fundamentale ale socialismului științific"*, în *Opere*, vol. 4, ed. cit., 1977, p. 110—113.

[2] „Revolta actuală, a spus printre altele Voinov, nu-i lupta unei rase împotriva unei alte rase străine, ci aceea a clasei muncitoare zălogite, de care nu s-a ocupat nimeni pînă acum, decît atunci cînd s-au făcut versuri sau discursuri politice opoziționiste; sînt zvîrcolirile unei clase sociale lăsate fără nici o putință de apărare într-o țară ale cărei condiții economice evoluează cu repeziciune... După cum vedeți, suntem un popor întreg de iobagi.

și el la adunări, chiar ale *României muncitoare*. Toți aceștia nu aprobau nici actul de la 1899, nici legitimarea lui de către poporanism. Și, ca un făcut, de mult anunțata revistă „pur socialistă" apare acum, în august 1907, chiar la Iași. Adică exact în aceeași lună și același an cînd *Viața românească* publica primul capitol din studiul lui Stere. Este vorba de *Viitorul social*, de sub conducerea lui Ion Sion. Despre această iminentă apariție, vor fi aflat sigur cei de la *Viața românească*. Stere a simțit că e momentul explicațiilor ideologice mai aprofundate. De altfel, în deschidere autorul mărturisește nu numai ținta studiului, dar și cauzele care au determinat elaborarea lui: „În timpul din urmă, în România, fără indoială, a reînviat mișcarea social-democratică: în mai multe orașe mari ale țării s-au format organizațiuni destul de puternice, cari fac întruniri, se adună în congrese, au un organ săptămînal pentru apărarea politicii lor, iar acum scot la Iași și o revistă lunară pentru formularea și propagarea ideilor teoretice ale socialismului științific... Mă gîndesc cu durere la noile jertfe zadarnice de vieți tinere, la noile decepțiuni și crize sufletești, ca urmare a acestor noi risipe de entuziasm în direcții greșite în țara aceasta atît de săracă în energie tînără, în entuziasm, în idealism." Și încheia, anunțînd că va demonstra, chiar în lumina sociologiei marxiste, că partidul socialist nu-și poate justifica existența în România [1]. E necesar să adaug imediat că doctrinarul nostru nu respinge *de plano* valabilitatea concepției marxiste, ci numai utilitatea ei funcțională la noi. În al doilea capitol al acestui dens studiu, a ținut să precizeze: „Vreau să fiu bine înțeles: obiectul studiului de față nu este critica doctrinei social-democratice *în sine*. Poate voi reveni altădată asupra acestei chestiuni și atunci voi arăta că doctrina social-democratică e departe de a fi unica compatibilă cu concepția socialistă și, cu atît mai puțin, unica care ar fi în drept să-și revendice exclusiv calificativul

---

Chiar dumneavoastră, din această sală, cu tot portul deosebit de cel țărănesc, cu toată înfățișarea mîndră pe care-o puteți lua, purtați pe frunte stigmatul robiei politice. Muncitorii de toate gradele de la orașe, vă vedeți siliți să stați lîngă cadavrele încremenite ale fraților voștri uciși, muncitori de la sate, așteptînd soluția... dar, tocmai aceia, care prin acțiunea lor politică au contribuit mai mult la lățirea mizeriei complexe care ne-a cuprins, sînt însărcinați astăzi să legifereze și să dea soluții" (Apud. Radu Iftimovici, *Dimitrie Voinov*, Editura Științifică, 1971, p. 98).

[1] C. Stere, *Social-democratism sau poporanism*, *Viața românească*, II, 1907, nr. 8, p. 170—171.

de «științifică»". Doctrina marxistă „*oricîte greşeli ar fi cuprinse încă*, va păstra totdeauna în istoria socială a lumii, precum și în istoria gîndirii omenești, un loc de onoare... Dar însemnătatea doctrinei social-democratice, ca și a tuturor lucrurilor omenești, *e relativă în sine...*, e relativă *în timp*... e relativă și *în spațiu*, întrucît nici doctrina, nici practica social-democratică n-a fost și nu este *aplicabilă* peste tot." [1] Am ținut să subliniez această delimitare pentru că ea va fi curînd utilizată de adversarii de la dreapta, constituind sursa unor reproșuri de o mare virulență. Era excesiv. Adversarii săi de la dreapta, politicieni de carieră, nu voiau decît să-l surprindă pe Stere — și, prin el, partidul din care făceau parte — în situații „compromițătoare". Nu aceasta era și preocuparea doctrinarului nostru. Scopul său era unul teoretic. De aceea se obstina să demonstreze că e un avizat în ale marxismului, citînd frecvent din Marx (*Capitalul*, *Contribuții la critica economiei politice*), din (Engels (*Socialismul în Germania*, studiul publicat în 1892 în *Die Neue Zeit*), din Kautsky (*Die Agrarfrage*), din reformatorii Eduard David (*Sozialismus und Landwirtschaft*), Fr. Hertz (*Die agrarischen Fragen im Verhaltnis zum Sozialismus*) și încă alții. Firește că etalarea acestei bibliografii avea un scop polemic fățiș: „În numele dar chiar al științei lui Marx, noi respingem concepția posibilității unui partid socialist în înțelesul pe care îl are în Apus, în țara noastră. De altmintrelea, sfîrșitul fostei mișcări, în care n-a lipsit nici spiritul de jertfă, nici cunoașterea doctrinei, este dovada cea mai strălucitoare a celor susținute mai sus."[2] Demonstrațiile lui Stere conduceau, toate, spre ideea că la noi nu există industrie, ca în țările capitaliste apusene, că aici, într-un mediu socio-economic aproape exclusiv agricol, nu funcționează categorii economice precum capital, profit sau salariu și, de aceea, România trebuie să-și creeze un alt model, specific, de dezvoltare, bazat pe mică producție țărănească. E necesar, în consecință, militantismul pentru eliminarea latifundiilor din lumea rurală și crearea unei agriculturi țărănești. În capitolul concluziv al studiului său, se spunea limpede: „Dacă progresul *politic* pentru noi se rezumă în idealul unei *democrații rurale*, evoluțiunea noastră economică, ca și toată înfățișarea statului nostru vor trebui, necesar, să-și păstreze întotdeauna caracterul lor specific țărănesc și progresul

[1] *Idem*, *art. cit.*, *rev. cit.* 1907, nr. 9, p. 313—314.
[2] *Idem*, *rev. cit.*, 1907, nr. 8, p. 138.

economic, deci, trebuie să se ducă înainte de toate spre organizarea întregii gospodării naționale pe temelii țărănești; o țărănime viguroasă, stăpînă pe pămîntul pe care îl muncește și pentru care, prin organizarea unui sistem desăvîrșit de societăți cooperative, avantajele micii proprietăți sînt împreunate cu toate avantajele tehnice, accesibile astăzi numai pentru marea proprietate." [1]

Negreșit, pentru acea vreme, unele dintre elementele acestui model economic erau înaintate, chiar revoluționare. De n-ar fi decît postulatul desființării proprietății latifudiare (și nu numai) în favoarea unei agriculturi țărănești, și realizăm, instantaneu, cît de înaintat era dezideratul sociologic afirmat de Stere, în 1907—1908! A cere, atunci, desființarea proprietății moșierești în favoarea micii agriculturi a țărănimii „stăpînă pe pămîntul pe care îl muncește" era, incontestabil, un act efectiv revoluționar [2]. Cît privește celelalte elemente ale modelului, visata democrație rurală, trăinicia micii producții țărănești necapitaliste și anticapitaliste, organizarea, în sprijin, a unui „sistem desăvîrșit" de cooperative, ele sînt, din păcate, naive reverii romantice. După primul război mondial, reforma agrară a transformat agricultura românească într-una predominant țărănească. Dezideratul lui Stere, progresist, s-a întrupat în real. Dar postulatele sale, preluate, între războaie, de Virgul Madgearu, s-au dovedit irealizabile. Capitalismul s-a infuzat repede și temeinic în acest sector al micii producții, erodîndu-l din interior. Iar cooperația românească, în care Stere a investit atîtea speranțe, s-a demonstrat a fi, după cum a dovedit în 1940 expertul danez Marius Gormsen, „un eșec" [3]. Stere însă, consecvent cu sine, va continua și după război, pînă prin 1934, să apere, alături de Madgearu, utopia modelului celei de a treia căi între capitalism și socialism. Gherea, de altfel, i-a prevăzut eșecul în studiile sale replică din 1908—1909 și, mai

---

[1] *Idem, rev. cit.*, 1908, nr. 4, p. 59.

[2] Revoluționar din perspectiva chiar a conservatorilor mai toleranți. Take Ionescu declarase, în Camera deputaților, la 10 martie 1907: "Am convingerea adîncă că dacă s-ar găsi un om care ar putea mîine printr-o baghetă magică să împartă proprietatea mare la milioanele de țărani, această țară ar cădea cu o sută de ani înapoi. Nu mă sfiesc a zice cu o sută de ani înapoi. Producțiunea ar descrește și cu toată organizațiunea economică. S-ar zdruncina forța morală a României (...) Trebuie găsit un mijloc cumpătat... " *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1907, nr. 46, p. 726. Nici Sturdza nu gîndea altfel.

[3] Vezi studiul lui M. Gormsen în *Independența economică*, 1940, nr. 3—4.

ales, în *Neoiobăgia* din 1910. Ce-i drept, Stere, spirit lucid, își luase măsuri de prevedere, relativizîndu-și prognozele. În final declara, cu o modestie care nu era integral simulată: „Am ajuns la sfîrșitul lucrării mele. Am trăit prea mult (n-avea decît 42 de ani n.m.) și am trăit *prea multe* ca să pot avea prezumțiunea naivă că mi s-a deschis tot adevărul și că mi-a fost dat să spun ultimul cuvînt în această privință. Cu vremea, desigur, se va da pe față că nu s-au strecurat constatări de fapt greșite, aprecieri nejustificate, generalizări pripite. Adevărul ni-l poate da decît cercetările laborioase, căutările stăruitoare și nepregetate, adesea, ale multor generații." [1] Sigur că în materie de sociologie nu există adevăruri cu valoare eternă și absolutul e imposibil de atins. Dar în limitele unui timp istoric dat, unele teoreme ale modelării sociologice își păstrează valabilitatea. Că finalul acesta e un răsfăț sau o precauție (aproape inutilă) o dovedește faptul că sociologul și-a reluat, aproape în aceiași termeni, peste un deceniu teoremele punîndu-le — și cu aportul lui Madgearu — sub eticheta de țărănism. Acesta era — o și recunoaște — noua denumire a poporanismului. Incontestabil, noua etichetă, descriind același proiect social, era mai potrivită și acum își putea îngădui să o afișeze public. Relativizarea din 1908 nu ne poate amăgi.

Doctrinarul încerca, acum, un sentiment de triumf. Izbutise, în cîteva luni grele de recluziune reflexivă, să elaboreze acea replică teoretic motivată la care gîndea demult, poate că încă dinainte de 1892. Avea dreptul să fie bucuros și satisfăcut de sine. Lumea intelectuală, întreagă, citise, de îndată ce apăruseră, capitolele din studiul lui Stere și rămăsese impresionată. Reprezentau dovada, strălucitoare, a marii sale culturi filozofice și sociologice. Puțini, în epocă, se puteau lăuda cu astfel de performanțe. Contribuția lui într-o controversă care, atunci, preocupa toate mediile academice europeane, de ar fi fost tradusă într-o limbă de circulație s-ar fi impus, necondiționat, de îndată. Pentru că demonstrațiile și teoremele sale sociologice depășeau cadrul de interes strict românesc. Din păcate, nici Stere, după cum nici Gherea nu s-au ostenit cu traducerea lucrărilor lor, ele neintrînd, de aceea, cum s-ar fi cuvenit, în bibliografia europeană (și nu numai!) a chestiunii. Statutul lui de teoretician s-a consolidat temeinic prin acest studiu, atrăgîndu-i stimă, dar și invidie sau adversitate.

[1] C. Stere, *studiul cit.*, *loc. cit.*, III, 1908, nr. 4, p. 80.

Studiul a fost mult elogiat. În *Viitorul*, sociologul Dim. Drăghicescu afirma că „d. Stere este un mare realist și om de acțiune, dacă nu este sau este mai puțin un doctrinar original. Realismul d-sale i-a permis cu Marx, Engels, Kautsky în mînă să combată, să compromită și să ruineze teoreticește mișcarea social-democratică în România. În mîinile sale marxismul aplicat la România se dezminte și se distruge de la sine. Logica dlui Stere a smuls de la marele logician Karl Marx verdictul condamnării propriei sale teorii în țara românească." Ne îndoim de valabilitatea opiniei lui Drăghicescu. Că Stere era un realist, s-ar mai putea accepta. În nici un caz însă nu era un om de acțiune, în sens de spirit practic. Sau poate că Drăghicescu se referea la faptul că doctrinarul de la Iași trecuse la acțiune, scriind acest studiu. Cît despre originalitate refuzată lui Stere de Drăghicescu, opinia este, cu siguranță, nedreaptă. Originalitatea nu constă, se știe, exclusiv în cutare descoperire ci, mai ales în domeniul științelor umane, în aplicarea adecvată a unor concepte la realitățile date. A propune unei țări un model socio-economic de dezvoltare este, fără îndoială, un act creator original. Or, tocmai asta realizase Stere prin studiul său. Cît despre realismul omului de acțiune Stere, aici Drăghicescu se înșela catastrofal. Spiritul practic realist e tocmai însușirea care i-a lipsit lui Stere, handicapîndu-l și năruindu-l ca om politic. Mă îndoiesc chiar că acest studiu i-a fortificat situația în Partidul Liberal. Dimpotrivă, cred că i-a compromis-o prin radicalismul convingerilor. Nu numai în fața aripei de dreapta, dar și față de aceea de stînga din jurul lui Ionel Brătianu. Pe Brătianu îl jena radicalismul de stînga, precaut cum era pentru a izbîndi în ascensiunea spre șefie. Iar lui Carada, omnipotent în cercul ocultei, astfel de convingeri extreme, deschis afirmate, nu-i erau deloc pe plac. Pentru că, maestru al culiselor, el socotea, — și nu numai el! — că un om politic trebuie să fie mai atent cu sine și cu declarațiile sale publice. Dar Stere nu era un politician circumspect și nici măcar un om politic. El avea convingeri adînci, pe care nu înțelegea să le tăinuiască.

Teoreticianul din el îl primejduia, așadar, pe omul public, barîndu-i ascensiunea și relegîndu-l în plan secund. Și cum doctrinarul aspira spre înfăptuirea modelului reformator, imprudențele sale îl autosabotau. Situația era fără ieșire. Nu scria însă pentru a-și cîștiga popularitate, ci pentru a exprima convingeri și a crea un curent de opinie favorabil lor. De altminteri, tocmai

în acest scop întrase în 1900 în Partidul Liberal. A tăinui convingerile sale făcea inutil activismul său în politica liberală. Şi-a dat seama, de îndată ce intrase în secretele Olimpului politic, că, fără insistenţă, reformele riscau să se atenueze pînă la a deveni de nerecunoscut. Voia să se constituie, am mai spus-o, într-un factor de presiune, prin revista sa, asupra întregului partid. Că nu va izbuti, nu o ştia încă. El avea datoria morală să acţioneze. În martie 1908, cu o lună înainte de încheierea studiului repede devenit celebru, Stere mărturisea: „N-am stofă de om popular şi n-am cunoscut niciodată plăcerea erostratică de a face zgomot în jurul persoanei mele. Nu primesc însărcinări «onorifice» sau decorative; fug de tot felul de parăzi şi solemnităţi care atrag atenţiunea publică; niciodată nu acord interviuri ziarelor; nu adresez «scrisori deschise» personajelor marcante asupra chestiunilor la ordinea zilei, chiar deşi nu mi se va contesta oarecare dar de expunere şi oarecari cunoştinţi, nu ţin conferinţe şi evit să vorbesc la întruniri publice... şi nu iau cuvîntul în întruniri publice, decît cînd nu este chip de scăpare. Dacă am de spus ceva asupra unei chestiuni ce interesează opinia publică, prefer întotdeauna condeiul, dar şi aici, pînă la apariţia *Vieţii româneşti*, numele meu a fost aproape cu desăvîrşire necunoscut marelui public; fiindcă deşi am scris foarte mult în cei 15 ani de cînd sînt în ţară —, dar afară de vreo două excepţiuni, întotdeauna am iscălit cu vreun pseudonim sau nu le-am iscălit deloc. Nu cred că am făcut bine prin acest exces de discreţiune, chiar în interesul ideilor propagate e bine ca pentru cititori ele să fie concretizate prin evocarea unui nume.“ [1] Că nu avea stofă de om popular, deşi milita pentru propăşirea poporului său, este indiscutabil. Dar că nu dorea popularitatea nu e foarte exact. Firește că nu căuta zgomotul cu orice preţ. Dar ca să se ştie că poporanismul e un curent de idei, de el propus şi impus, asta, cu siguranţă, voia. Şi încă foarte mult.

În toamnă, tîrziu, trebuiau reluate lucrările sesiunii parlamentare. Guvernul pregătise reformele anunţate în mesajul regal din martie. A trebuit să constate, cu amărăciune, că Brătianu îl consulta de formă, fără să-l solicite direct şi pe măsura competenţei în elaborarea proiectelor de legi. Nu era un semn bun Alţii, vedea bine, i-o luau înainte în anturajul liderului grupului din

[1] C. Stere, *Spovedanie (către oamenii cinstiţi) Liberalul*, IX, nr. 22 din 27 martie 1908.

care făcea, totuși, parte. Orgolios cum era, a calificat situația ca o desconsiderare a competenței sale în materie. Și, ceea ce era mai important, ca o tendință spre moderarea acestor reforme, oricum moderate. Cum nu-i stătea în fire să se înghesuie, n-a forțat lucrurile, păstrînd distanța pe care ceilalți i-o impuneau. Și-a condus, așadar, familia în vilegiatura de vară și, apoi, retras la Piatra Neamț, a scris, cum spuneam, primele două capitole din *Social-democratism sau poporanism*. Își socotea studiul o contribuție, precumpănitor teoretico-doctrinară, poate eficientă tocmai în spiritul reformelor ce se pregăteau. De aceea se delimita, polemic, de mișcarea socialistă, expunînd însă, de pe poziții radicale, idealul reformelor sale: o democrație rurală (ceea ce însemna, necondiționat, dreptul autentic la expresie politică integrală a țărănimii) și crearea adevăratei mici agriculturi în care țărănimea să fie „stăpînă pe pămîntul pe care îl muncește" (deci împroprietărirea țărănimii). Sigur, a avut grijă să arate că aceasta era limita de sus, idealul. Punerea lui în practică trebuie să urmeze o progresie lentă, dar sistematică, prin reforme treptate, gîndite și riguros aplicate. Radicalul care era ținea deci să se înfățișeze și ca un moderat, comprehensiv și adaptabil.

Guvernul a voit să pregătească sesiunea parlamentară nu numai prin proiectele de legi anunțate, ci și prin prealabila amnistiere a acelor victime ale represiunii care, scăpate din urgie, mai înfundau pușcăriile. Stere, fostul prefect, a considerat de datoria sa morală să pledeze pentru amnistie. Iorga o ceruse încă din iunie, în Camera deputaților. Stere a cerut-o, în scris, într-un articol apărut în numărul 6/1907 al revistei sale, redactat însă după încheierea sesiunii din iunie a parlamentului: „Destule victime! Să întoarcem mai curînd această pagină tristă a istoriei noastre, pentru care suntem responsabili în primul rînd *noi*, cei care ne bucurăm de toate privilegiile, *noi* care avem toată puterea, *noi* care am lăsat ca dureri nealinate să deie naștere la atîtea patimi și la atîta ură, *noi*, nu cei nenorociți, orbiți de suferință, din satele întunecate. Să întoarcem această pagină *cu totul* și pentru ei și pentru ceilalți nenorociți, (adică ofițerii, jandarmii și ceilalți factori ai administrației care s-au făcut vinovați de omucideri n.m.), care în numele ordinii au depășit măsura, chiar cea iertată de împrejurări... Să întoarcem pagina..." Amnistia, necesară, nu trebuia să pornească însă din inițiativă parlamentară. Cel ce promulgase mesajul din martie trebuia să decreteze și

amnistia („înțeleg că și acest act de dreptate și de iertare ne va veni tot de sus")[1]. Într-adevăr, decretul de amnistie va fi promulgat, de rege, la 17 august 1907. Era un act necesar și binevenit. Eliberînd victimele (ceea ce era drept), al căror număr se ridica la 7807 persoane, îi absolvea și pe torționari (ceea ce era scandalos). Dar nu va putea împiedica presa independentă (cu deosebire *Adevărul* lui Mille) și pe puținii deputați independenți (printre care, mai ales, N. Iorga și, tot, Const. Mille) să se refere, pe larg, la ororile făptuite, cerînd pedepsirea vinovaților. Chestiunea va fi reluată, în 1912, cînd conservatorii ajunși la putere (cu Carp premier și Marghiloman la Interne), au constatat dispariția, din arhiva Internelor, a tuturor dosarelor (peste treizeci) legate de actele represive din martie 1907. Agitația a fost vehementă, liberalii fiind din nou aduși pe banca acuzării. Dar după cinci săptămîni de „mare scandal", regele i-a comunicat scurt și rece lui Marghiloman că dosarele sînt la el și că are dreptul să le păstreze. Ministrul de Interne a înțeles și scandalul a încetat brusc. Acum, în 1907, parlamentul își relua lucrările într-un climat „relaxat".

La 15 noiembrie se deschide așadar „sesiunea ordinară" (care va deveni apoi „prelungită") a parlamentului. Potrivit uzanțelor, regele dă citire mesajul tronului, din care merită citat acest pasaj: „Pentru a da cestiunii agrare o soluțiune care să îndrumeze din nou forțele noastre spre muncă spornică și binefăcătoare, guvernul Meu vă prezintă deliberării diferite proiecte de legi, între cari cele dintîi sînt învoielile agricole și Casa rurală"[2]. Într-adevăr, acestea erau legiuirile cele mai importante pe care guvernul le propunea parlamentului spre legiferare. După obiceiul timpului, guvernul — prin anumiți reprezentanți — a tratat cu opoziția pentru a se pune de acord în privința legiuirilor agricole. Înțelegerea nu fusese perfectată, conservatorii declarîndu-se hotărît împotriva acestor legi, deși ele erau destul de moderate. Ion Kalinderu, administratorul Domeniilor Coroanei, l-a asigurat pe Marghiloman că, în fapt, „Coroana nu vrea atingere de proprietate; ideile ei sînt conservatoare". De aceea „proiectele guvernului nu vor fi votate așa cum sunt formulate". Ar fi trebuit însă ca liderii conservatori să accepte crearea unei instituții de credit,

[1] C. Stere, *Amnistia*, Apud . vol. *Scrieri*, ed. cit., p. 441—442.
[2] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1907—1908, p. 1.

care, „sub *controlul* statului, să permită țăranilor să-și rotunjească pămînturile; Coroana ține la aceasta“ [1]. Ulterior, cele două partide se vor pune de acord în unele chestiuni legate de legiuirile agrare. E probabil că pe la mijlocul anului 1908 — cum menționează Marghiloman — pe marginea proiectelor de legi liberale au avut loc „conferințele de la Interne pentru a găsi tărîm de înțelegere: Take Ionescu, Filipescu și eu din partea partidului nostru: Costinescu, Brătianu și A. Djuvara din partea guvernului“ [2]. Încît, finalmente, aceste legi vor deveni și mai moderate decît fuseseră proiectate. Grija cea mare era ca latifundiile să nu fie primejduite. Și nu au fost. Tensiunea, în Camera deputaților, la deschiderea ei, era foarte mare. Contribuia la aceasta totul: culpabilitatea guvernului pentru sîngeroasa represiune a răscoalelor, disputa dintre guvern și opoziție în jurul legiuirilor agrare, disensiunile acute dintre sturdziști și brătieniști. Stere s-a remarcat, în primele ședințe, prin absență. A fost prezent însă la ședința din 23 noiembrie, cînd au început dezbaterile generale asupra mesajului tronului. Atunci și-a rostit N. Iorga discursul la mesaj, în care declara: „votez împotriva răspunsului la mesaj din cauza îngustimei în care se prezintă reforma“. Stere l-a întrerupt de două ori, din bancă, pe Iorga atunci cînd istoricul a făcut referiri la pacificarea răscoalelor. Iritat peste măsură de acest discurs, premierul Sturdza i-a răspuns imediat, declarînd că dacă l-ar asculta străinătatea pe profesor ar rămîne cu impresia că „am fost și suntem niște ticăloși“. Firește, opoziția s-a exprimat și ea. Violent s-au manifestat N. Filipescu și Cantacuzino. Ionel Brătianu a replicat, la 26 noiembrie, acuzațiilor lui Filipescu potrivit cărora guvernul, socializant, ar fi fost inspirat de ideile socialismului de stat: „Suntem și noi proprietari — preciza ministrul de Interne — și negăm oricărui alt partid dreptul de a vorbi exclusiv în numele proprietății mari“. A intervenit și primul ministru: „Oare gîndesc dnii Filipescu și Cantacuzino că am fost chemați numai pentru a fi gîdele confraților noștri? Oare gîndesc că am fost chemați numai ca să tragem cu pușca și tunul în țărani și pe urmă să vă poftim ca dvs. să poftiți să puneți rînduiala așa cum ne-ați expus-o ieri și astăzi, cu ură și patimă?“ În realitate, Partidul Liberal

[1] Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. I, 1927, p. 63.
[2] *Ibidem*, p. 65.

fusese însărcinat să preia conducerea treburilor statului pentru a îmbunătăți, prin reforme, situația din lumea satului [1].

De abia la 11 decembrie, Al. Djuvara, ca raportor, în numele Comitetului delegaților pe secțiuni, prezintă primul proiect de lege din ansamblul celor pregătite. Este vorba de legea învoielilor agricole. Normal ar fi fost ca Stere să fie raportorul Camerei pentru această lege. Avea asupra regimului învoielilor agricole o cunoaștere adîncită și de ansamblu, propusese soluții de modificare eficiente, pe unele chiar aplicîndu-le în scurtul său episod prefectoral. Tocmai această abilitare și experiență în soluționare l-au îndepărtat însă de misiunea care i se cuvenea. De ar fi fost Stere raportorul acestui proiect de lege, conservatorii s-ar fi năpustit împotriva „socialistului" care voiește să submineze structurile rînduielilor agrare, legea fiind — se putea altfel? — taxată drept socialistă. Brătianu (ca și Sturdza) l-au preferat deci pe Djuvara. Și această preferință se va demonstra statornică în defavoarea lui Stere, și peste șase luni cînd tot Djuvara, la concurență deschisă cu directorul *Vieții românești*, va fi alesul lui Brătianu pentru un portofoliu ministerial. E probabil că Stere cunoștea proiectul de lege, e posibil chiar să i se fi cerut sfatul. Dar acum, la începutul celei de a doua decade a lunii decembrie 1907, din banca sa de deputat al majorității, Stere se mărginea să asculte raportul „concurentului" său Djuvara. Noua lege propusă elimina sumedenia de forme ale învoielilor, acceptînd numai două modalități de arendare a pămîntului (de arătură și fînețe) către țărani: „numai (exclusiv) în bani sau numai (exclusiv) în dijmă din recolta (de-a-valma). Pentru același loc nu sînt îngăduite învoieli și în dijmă și în bani". Alte dispoziții restrîngeau posibilitatea proprietarilor sau a arendașilor de a se folosi, după voie, de aceste învoieli. De remarcat erau fixarea unui preț maxim național al arendei, dijmei și pășunatului, interzicerea rușfeturilor și plocoanelor, limitarea contractelor, de acum încolo necondiționat scrise, — la un an de zile, constituirea izlazurilor comunale prin vînzarea de bună voie între țărani și proprietari. Stere nu s-a rostit, ca deputat, în apărarea proiectului de lege. L-au apărat Sturdza, Spiru Haret. I.G. Duca, I.I.C. Brătianu, Panu, Iorga. A fost combătut de Ion Lahovari, Take Ionescu și P. P. Carp (la 14 decembrie). Pe acesta din urmă l-a întrerupt, din bancă, Stere, întrebîndu-l cum se explică faptul că în Dobrogea, unde țăranii au pămînt și nu sînt

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1907—1908, p. 27, 61, 63.

opresați, nu s-au înregistrat răscoale. Bătrînul Carp a rămas fără replică. Și a-l pune în încurcătură pe Carp nu era la îndemîna oricui. Ar fi de reprodus un pasaj semnificativ din discursul lui Duca și, apoi, unul din acela al lui Ionel Brătianu. Aceasta pentru că în amîndouă pot fi detectate unele idei ale lui Stere, chiar dacă la doctrinarul poporanismului ele aveau o înfățișare mai radicală. „Scopul nostru — a spus Duca — nu este să împărțim România în loturi de cîteva ha, pe care să trăiască o populație deopotrivă săracă..., idealul nostru nu este ca printr-un regim artificial să împiedecăm pe cei tari să se ridice și pe cei slabi să se coboare; idealul nostru este ca printr-un sistem care să permită selecțiunea naturală și normală, elementele puternice și viguroase să se ridice cît mai sus iar cele slabe să cadă în lupta pentru viață." Și iată opinia afirmată de Ionel Brătianu despre marea proprietate: „Dacă prin proprietate mare înțelegem cea ce există în alte state sub acest nume, proprietăți de 500 sau de 1000 ha, aceasta e admisibil; cînd însă proprietatea ajunge la zeci de mii de ha, atunci, în limba țărilor civilizate nu se mai numește proprietate mare, ci proprietate latifundiară." [1]

Stere a condamnat, cu o impresionantă consecvență, regimul latifundiar al proprietății agrare, demascînd în acesta sursa tuturor anomaliilor organismului social românesc. Studiile sale din *Viața românească*, *Țară de latifundii* (nr. 10/1906), *Piemont românesc?* (nr. 1/1907) *Formarea latifundiilor* (nr. 2/1907), *Latifundiile și progresul economic* (nr. 3/1908), *Latifundiile și fărămițarea proprietății țărănești* (nr. 5/1908) sînt probe elocvente. Stere nu a obosit să releve că, după datele statistice din 1905, patru milioane ha de pămînt cultivabil se află în mîna a cel mult 1000 de familii, iar un milion de țărani deținea în proprietate mai puțin de trei milioane ha. Primul studiu din cele amintite se încheia cu diagnosticul roman „Latifundia perdidere Romaniam". Și tot în acest studiu din decembrie 1906, stabilind că, procentual, latifundiarii reprezintă 0,09% din populația contribuabilă a țării, iar țăranimea 96% exclama îngrozit: „Și pentru această doză farmaceutică a poporului nostru, pentru aceste *0,09*, pentru această *mie*, care reprezintă interesele cel mult a 5000 de suflete din masa de aproape 6 ½ milioane a locuitorilor țării, nu se poate, de pildă, reforma legea tocmelilor agricole, care lasă milioane de vieți în prada lăcomiei tuturor «trusturilor»;

[1] *Ibidem*, p. 143, 184.

pentru a nu irita nervii acestei *mii*, de zece ani zace în cartoanele Senatului legea Casei Rurale; pentru a asigura dominația politică a acestor *0,09%* se menține sistemul privilegiilor electorale, mulțumită căruia țara nu se poate guverna decît cu ajutorul unei groaznice corupțiuni; pentru a nu se atinge această homeopatie națională, regatul României, în loc să ajungă un centru de atracțiune pentru milioanele de frați de peste hotare, a ajuns să le inspire groaza prin mulțimea lui horopsită de iloți, scufundată în întuneric și mizerie ... Pentru *0,09%*!"[1]

Astfel că Brătianu, vorbind, făcea să vibreze în directorul *Vieții românești* o coardă sensibilă. Coincideau în opinii. O deosebire se menținea în ceea ce privește limita marii proprietăți pe care Brătianu o voia plafonată la o mie de hectare iar Stere, asemenea lui Radu Rosetti, la cinci sute ha. Dar important era acum ceea ce îi apropia; în sfîrșit, se creau condițiile dacă nu ale reformării structurii proprietății agrare, măcar ale apărării țărănimii de arbitrariul exploatării ei. Sigur că aceste condiții fuseseră impuse de țărănime prin disperata ei revoltă din martie 1907. Dar, oricum, se creaseră acele conjuncturi favorabile de multă vreme așteptate. Totuși exponenții „homeopatiei naționale" din Camera deputaților nu osteneau a se opune legiuirilor reformatoare, dorind ca totul să rămînă cum fusese.

Stere privea mînios și, chiar, revoltat acest spectacol al agitației potentaților întru apărarea privilegiilor. Carp, acum șef recunoscut al întregului Partid Conservator, declara, în Cameră, la 14 decembrie 1907: „Putem afirma că sătenii suferă mai mult de împilarea administrațiunei decît de pretinsele abuzuri ale proprietarilor", considerînd că „fixarea minimului și a maximului n-a fost posibilă nicăieri și nu se va realiza nici la noi" [2]. Ion Lahovari, ridicîndu-se împotriva proiectului de lege, afirma senin că „țăranul nu e în așa stare de mizerie, că răscoala n-a avut neapărat cauze economice, ci de ordin moral". Pînă și Take Ionescu s-a pronunțat împotriva fixării unei limite a prețurilor la arendare, pledînd pentru liberul joc al cererii și ofertei: „Între noi și dumneavoastră este diferența că noi avem încredere în jocul liber al factorilor naturali, ajutați, bineînțeles, de o legislație intervenționistă. Dumneavoastră credeți în omnipotența, în atotștiința organizării

[1] Apud C. Stere, *Scrieri*, *ed. cit.*, p. 386.
[2] *Dezbaterile Adunării Deputaților* 1907—1908, p. 181—183.

de stat." [1] În sfîrșit, un latifundiar conservator, N.T. Pop, declara: „Sînt în contra legii pentru că pe cei dintîi nu-i ușurează, pe cei de-al doilea îi sugrumă, se închide posibilitatea de a se învoi cum interesele lor dictează. Proprietarul este cu totul sugrumat și este lăsat la discreția așa-pretinselor comisiuni regionale."[2] Împotriviri mari au stîrnit și precizările din proiectul de lege care stabilea obligativitatea creării, tot prin arendă, a izlazurilor comunale de care să beneficieze țăranii. Conservatorii declarau, vexați, că această prevedere e un atac la ideea de proprietate.

Spectacolul acestei înverșunări împotriva oricăror tentative de a legifera în favoarea țărănimii era, prin reacționarismul său, cu adevărat dezolant. De aceea, probabil, la unele ședințe Stere a absentat. Aștepta cea mai importantă legiuire, aceea a întemeierii Casei Rurale. Proiectul e depus pe biroul Adunării la 1 februarie 1908. Raportor al comitetului delegaților secțiunilor a fost același Al. Djuvara. Conservatorii propuseseră, încă la 30 noiembrie 1907, un proiect replică pentru întemeierea unei bănci agrare. Era un mai vechi proiect al lui Take Ionescu, revăzut acum de Carp și apărat de toți parlamentarii conservatori. De aceea, deputații conservatori nici nu au participat la discuția generală asupra proiectului de lege liberal, ci numai la aceea pe articole. La 6 februarie a vorbit Stere. A fost un discurs de un patetism răscolitor, de o demnitate și o ținută teoretică indiscutabile: „Legea care în momentul de față se discută de dvs., pentru noi, pentru generațiunea căreia îi aparțin, nu este o simplă reformă, oricît de însemnată, menită numai să rezolve o problemă la ordinea zilei. De zece ani, domnilor, alături de alte două-trei idei, Casa rurală, care nu este în fond decît o modestă instituție de credit ... era pentru noi un simbol, aproape singura îndreptățire a năzuințelor noastre de democratism și progres, ca o licărire discretă a idealismului, renunțarea la care ar echivala cu moartea ca o imperioasă chemare a simțului de datorie față de acea mulțime care, în umbra satelor tăcute, urzește zi cu zi destinul nostru istoric." Ajuns aici, Stere dă citire scrisorii primite de la prietenul său dr. Ion Radovici, țintuit la pat de o tuberculoză avansată. Iar scrisoarea lui Radovici este și ea un document emoționant de solidarizare cu această lege, mult așteptată de toți generoșii trecuți la liberali. Ceea ce repro-

[1] *Ibidem*, p. 131—135.
[2] *Ibidem*, p. 160.

șează Stere partidului său e că „n-am făcut-o (Casa rurală n.m.), n-am fost în stare s-o facem mai devreme". Încît acum, „ce rost ar mai avea și retorica revoluționară"? Firește, Stere a ținut să sublinieze rostul Casei rurale: „Este evident lucru că scopul la care tinde Casa rurală este de a remedia o stare de lucruri nesănătoasă, o stare morbidă, izvorîtă din repartizarea anormală a proprietății." Și cita, în sprijin, opiniile unui profesor vienez, Philipovich, statisticile lui G.D. Creangă (pe 1906), cele ale lui R. Căpităneanu (pe 1905) care, toate, demonstrau marea, catastrofala disparitate din structura proprietății. „La baza situațiunii noastre sociale morbide se afla o repartizare nenormală, nesănătoasă a proprietății funciare. Din această repartizare s-a născut acest regim, acel mecanism de presiune asupra țărănimii noastre, caracterizat prin sistemul învoielilor agricole." Pentru a curma răul, se pot urma două căi. Cea radicală presupune „o nouă, o adevărată împroprietărire. Vădit, o împroprietărire bazată pe o expropriere silită ar fi un mijloc foarte radical și nu mă îndoiesc că în anumite condiții acesta ar fi și mijlocul cel mai eficace." Cealaltă cale este cea a moderației reformatoare, pentru care a optat legiuitorul liberal. Aceasta, probabil — pentru că „satele obosite de toate aceste frămîntări așteaptă o soluțiune grabnică". E mai rapidă această a doua cale, pentru că prima presupune modificarea Constituției, deci noi alegeri, crearea unei constituante și apoi adoptarea unei mai drepte reforme. În fond, legiuitorul liberal a optat pentru această a doua soluție, deoarece unei împroprietăriri masive i se opuneau și regele, și întreg partidul conservator. Soluția liberală se acomoda situației date, fiind tocmai de aceea excesiv de moderată. Stere știa bine toate acestea. Dar nu se putea rosti împotrivă, în plină Cameră a deputaților și se supunea, și el, conjuncturii, chiar dacă o detesta. Contestă însă principiul proprietății absolute asupra latifundiului, sperînd că această Casă rurală va contribui la treptata modificare a structurii proprietății funciare. Era o cale a moderației, ce exclude atitudinea revoluționară, pe care nici el n-o mai aproba: „Dacă afirm că nu mai sunt revoluționar, nu e pentru că aș considera că a fi revoluționar ar fi ca un fel de boală rușinoasă ce trebuie ascunsă. Nu-mi puteți tăgădui curajul credințelor mele. Mărturisesc și vă spun aceasta dumneavoastră care cunoașteți trecutul meu. Dacă aș crede că scăpare pentru acest neam nu poate fi decît în revoluție —, eu nu aș sta o clipă la îndoială. Dar tocmai fiindcă sunt con-

vins că nouă nu ne este iertată politica revoluționară, că un român care își dă seama de situația acestui stat, de forțele lui reale... nu are dreptul *de a fi revoluționar*, tocmai fiindcă am această convingere nu sunt revoluționar ca acțiune politică, precum nu sunt revoluționar din punctul de vedere al concepțiunii teoretice a noțiunii însăși a statului nostru." Stere nu ocolește nici chestiunea sufragiului universal ca mijloc al asanării morale a societății românești. De altfel, dreapta aplicare a reformelor economice în perspectivă presupune necondiționat reforma electorală: „Dacă aplicarea reformelor economice ne impune reforma electorală pe o bază cît mai largă, pînă la realizarea sufragiului universal — numai din reforma electorală poate decurge și adevărata reformă morală." Și încheie cu această francă mărturisire de credință: „Apasă greu asupra mea, asupra conștiinței mele, atmosfera din unele cercuri, în urma răscoalelor și am crezut de datoria mea, datorie mai mult față de viitor, față de acele generațiuni de luptători cari trebuie să se ridice odată cu țara aceasta, să fac mai mult o confesiune, o mărturisire de credință, ca să rămînă în analele parlamentare ca un document. Să-mi dați voie dar să mențin caracterul acesta al cuvîntării mele pînă la sfîrșit și s-o închei fără o peroratie, chiar și fără o concluzie."[1] Și a coborît de la tribună, emoționat, în aplauzele, mișcate, ale deputaților majorității.

Zadarnică a fost declarația sa de cumințenie politică. Inutilă a fost precizarea sa, atît de insistentă, că repudiază revoluționarismul. Conservatorii nu au vrut să o ia în seamă. Dimpotrivă, au ținut să demonstreze că Stere a fost și a rămas un periculos revoluționar. Deopotrivă sub raport teoretic, și ca atitudine politică. A doua zi ia cuvîntul Filipescu. Îi apreciază lui Stere „francheța cu care a vorbit". Dar stăruie în ideea că „d. Stere a atacat organizațiunea noastră politică, a căutat să ruineze organizațiunea noastră socială, osîndind Constituțiunea proprietății în România".[2] Era prima rafală a lui Filipescu împotriva lui Stere. Focul dens și concentric îl va dezlănțui însă directorul *Epocii* exact peste un an, manevrînd, din culise, și o cabală mișeleasă împotriva directorului *Vieții românești*, menită să-l discrediteze ca om politic liberal. Camera continua să discute și să voteze

[1] *Idem*, p. 509—515.
[2] *Idem*, p. 518.

diferite proiecte de legi. Stere are o prezență intermitentă. Mai mult lipsește „fără arătare de motive". Din februarie pînă în 12 martie, se mai arată de vreo două ori, după care absentează iar pînă spre sfîrșitul lui martie. Avea și alte treburi. Primise însărcinarea să se ocupe de o alegere parțială în colegiul I Senat la Iași. Liberalii îl numiseră candidat pe Grigore Buicliu. Takiștii, de curînd constituiți în Partidul Conservator-Democrat, îl propuseseră candidat pe un Gheorghe Lascăr, fost primar. Cum Bădărău (șeful takiștilor ieșeni) era cunoscut drept un foarte priceput elector, liberalii l-au desemnat pe Stere pentru a veghea ca victoria să le revină lor. Takiștii își puneau mari nădejdi în victorie, mult necesară pentru a demonstra regelui popularitatea de care se bucură. Nu au cruțat pentru obținerea succesului lor nimic. La mitingul lor electoral, din 2 martie 1908, au deplasat la Iași o echipă de personalități. Împreună cu șeful partidului, veniseră Caragiale, Constantin Istrati, N. Xenopol, C. Cantacuzino-Pașcanu. S-au rotit discursuri fulminante (Caragiale s-a mulțumit cu o cratie la banchetul de după întrunire). Candidatul conservatorilor puri, D. Greceanu, mai că nu conta. Disputa se desfășura între candidatul takist și cel liberal. La 6 martie au organizat și liberalii adunarea electorală. Au participat miniștrii Toma Stelian și V. Morțun, deputații V. Sasu și Ionescu-Quintus. Stere, și el prezent la tribună, nu a vorbit. Firește, oratorii liberali i-au atacat, cu deosebire, pe conservatorii democrați ai lui Take Ionescu, denunțînd imoralitatea comportamentului lor. Vizați direct au fost Al. Bădărău și alții ca el, denunțați, cu toții, ca uneltele plătite ale vestitului arendaș Mochi Fischer. Takiștii, și mai ales Bădărău, s-au considerat lezați. Și cum șeful takist ieșean dispunea de ziarul *Opinia*, a replicat printr-un articol fulminant: *Banditismul politic de ieri. Insultători publici la tribună.* Vinovați de colaborare cu Mochi Fischer ar fi fost, desigur, dimpotrivă, Vasile Morțun și ai lui. Lui Stere nu i se putea aduce o astfel de acuzație, fiind cunoscută atitudinea sa, ca prefect, față de fratele lui Fischer. Și apoi nici nu vorbise la adunare. Era însă bănuit că ar fi furnizat oratorilor informații compromițătoare despre takiști, cu deosebire cele privind relațiile avocațiale ale lui Bădărău cu frații Fischer. Furia lui Bădărău nu a mai cunoscut margini, așa că acesta a dat dispoziție ca atacul să fie îndreptat exclusiv împotriva lui Stere. „Și d. Stere aplauda cînd se vorbea de averi acumulate din senin și de traiul dus de unii, inexplicabil în privința

provenienței mijloacelor. Dar n-ar putea să ne explice dsa cu ce mijloace duce viața pe care o duce, căci cu toții știm că avocatura n-o practică; într-un singur proces a fost angajat în ultimii ani și s-a trezit cu procedura revocată — după ce a încasat onorarul, bineînțeles." Era o aluzie străvezie la procesul Calmuski. Oratorii liberali au fost împroșcați, cu oprobiul de „bandă condusă de un om cu moralitatea dubioasă ca aceea a dlui Stere". Urma, firește, amenințarea: „banda dlui Stere ne-a aruncat mînușa. O ridicăm și nu ne îngrijim de rezultatul luptei" [1]. A doua zi, la o nouă întrunire takistă, a vorbit Bădărău, care a ținut să declare: „Convingerea mea este însă că avem de-a face cu un nou iezuitism al dlui Stere. Și dovada o găsim în faptul că atacurile personale, în special în contra mea, au fost date prin organul oratorilor culeși de prin toată țara." Urma, desigur, o nouă amenințare: „La topor vom răspunde cu topor. Răspunderea va cădea asupra celor ce ne-au provocat." [2] La despuierea scrutinului, cîștigător (cu 162 voturi) a fost declarat candidatul takist. Dar voturile obținute nu îi erau suficiente. S-a decis balotaj. Al doilea tur de scrutin a fost programat pentru 16 martie. Atmosfera se menținea înfierbîntată.

Stere s-a simțit lezat și — potrivit obiceiului său — a trimis martori (G. G. Mârzescu și Const. Chilimoglu) la redacția *Opiniei*, pretinzînd numele celui ce scrisese articolul. Lascăr Antoniu s-a recunoscut ca autor. *Opinia* pretindea, firește, că atacul ei „a fost determinat de atitudinea dlui Stere care la întrunirea de la 6 martie a aprobat și patronat cele mai violente atacuri personale aduse fruntașilor Partidului Conservator-Democrat a cărui cauză o apără ziarul *Opinia* și că, în aceste împrejurări, articolul incriminat nu este decît o ripostare la o provocare directă" [3]. Martorii lui Stere nu au acceptat explicațiile, răspunzînd că Stere cere „o satisfacție deplină". A fost programat duelul. În aceeași zi, o nouă ediție a *Opiniei* înserează următoarea știre: „Ni se comunică că astăzi la orele 4 o ieșire pe teren, cu pistolul, a avut loc între dnii C. Stere, deputat, și Gh. Lascăr, profesor, fost primar (candidatul takist n.m.). Martorii dlui Stere au fost dnii Chilimoglu și G.G. Mârzescu; ai dlui Lascăr, dnii N.G. Nanu și Jean Zarifopol. Duelul a avut loc pe platoul de la Copou. S-au

[1] *Opinia*, V. nr. 383, din 8 martie 1908.
[2] *Idem*, V, nr. 385, din 9 martie 1908.
[3] *Idem*, V. nr. 385 din 11 martie 1908.

schimbat, la o distanță de 20 pași, cîte două focuri, fără nici un rezultat. Combatanții și-au strîns mîna ..." [1] Pe străzile Iașului a fost mare rumoare. Vînzătorii de ziare alergau, vestind: „*Opinia*", ediția a doua cu duelul Lascăr-Stere". A doua zi gazeta lui Bădărău a publicat procesele verbale cu descrierea duelului. Se aștepta acum rezultatul balotajului. Stere s-a întrecut pe sine, izbutind să-l învingă pe Bădărău. Balotajul l-a cîștigat Gr. Buicliu, candidatul liberalilor.

Totul s-ar fi putut opri aici. Nu se știe de ce Stere s-a considerat atît de ofensat de atacurile adversarilor. Erau, desigur, calomnii inepte. Mai toate îl înfățișau ca ducînd o viață de nabab, în palate de milionar. Se temea oare că aceste insane atacuri îi vor primejdui reputația de om politic și eventuala promovare? Dar altădată nu ostenise a afirma că nu pune preț pe situația sa politică. Iar cît privește promovarea, se cam lămurise, încă din vara trecută, că, deocamdată, nu are nici o șansă. Atunci, de ce această neașteptată reacție? Era îngrijorat de viitorul său în genere? Voia să dea o replică lămuritoare care să preîntîmpine alte viitoare atacuri? Oricare dintre aceste supoziții pare ineficientă. Nimic nu putea împiedica pe adversari să însceneze alte campanii denigratoare. Dimpotrivă, reacția lui îl trăda vulnerabil la astfel de înscenări, incitîndu-i pe adversari în loc să-i potolească. Lui Stere îi venea însă greu să se adapteze moravurilor viciate ale vieții politice și credea că, explicîndu-se, lămurește opinia publică. Nu lămurea, de fapt, nimic. Oamenii de bună credință care îl stimau, nu puneau preț pe campaniile denigratoare. Cît îi privește pe ceilalți, cei mai mulți nu aveau nevoie de lămuriri. Și e de mirare că Stere nu înțelegea aceste lucruri elementare. Fapt este că la 27 martie în *Liberalul* ieșean Stere publică o lungă spovedanie (Duca îl sfătuise, insistent, să nu o facă). Era, cu adevărat, o mărturisire tulburătoare, cu patetice incursiuni autobiografice, abundînd în explicații referitoare la formula sa temperamentală și la traiul, obiceiurile și sursele veniturilor sale. Cum fusese acuzat că ocupă un palat, răspundea: „Acest palat e o căsuță veche numai cu patru camere joase (din care numai una e mai mare de 4×4, pe podele — și am trei copii!), situată în strada Sărăriei, la marginea orașului, într-o mahala de oameni săraci, «palat» pentru care plătesc proprietarului, dl. Gh. Dimache,

[1] *Ibidem.*

fost consilier de Curte, azi membru al Partidului Conservator, o chirie de 900 lei pe an (cu toate impozitele în sarcina proprietarului). «Duc o viață de milionar», cum spune alt publicist? În 15 ani de cînd stăm la Iași, neputînd duce o viață de «societate», eu nu am făcut nimănui nici o vizită cu nevasta mea; n-am primit în casă la mine pe nimeni — cînd sosesc prieteni mai intimi din capitală eu îi invit la dejun... la restaurant, neavînd curajul să le ofer produsele bucătăresei mele, nici să expun «serviciul meu de masă», nici să torturez pe servitoarea (care, împreună cu bucătăreasa, compune tot statul meu de domesticitate) deoarece, nefiind deprinsă cu «străinii», și-ar pierde, desigur, capul. «Viață de milionar»... Rog pe concetățenii mei să-și aducă aminte dacă ne-au văzut vreodată pe mine sau pe nevastă-mea la vreun bal, la un «bazar», la o reprezentație de gală: să-și aducă aminte de cîți ani nu m-au văzut călcînd într-o berărie, rog pe publiciștii de la *Opinia* și *Evenimentul*, cari m-au silit la aceste intimități, să descopere pe croitoreasa sau modista care servește pe nevastă-mea, rog să cerceteze dacă am patima cărților sau alte vicii, prin care acei ce duc viață de «milionar» aruncă banii pe fereastră. Atunci cînd eu n-am văzut încă nici una din marile capitale europene, n-am văzut încă Elveția, Italia etc. — atunci cînd «vilegiatura» noastră e la monastiri, unde putem face economii, chiar față de viața din Iași; atunci cînd la București chiar, eu nu mă duc decît cînd am o diurnă și nu-mi pot permite nici hotelurile, nici restaurantele de «prim rang», aveți dreptul să mă întrebați din ce mijloace trăiesc?" I se calculase volumul cheltuielilor anuale, evaluate la opt-zece mii lei, și cum leafa sa de profesor era mai mică, se lăsa a se înțelege că dispune de venituri suplimentare, inavuabile. „Vădit că trebuie să am și alte resurse decît leafa mea de profesor. Îmi vine cu atît mai ușor să «destăinuiesc» aceste resurse, cu cît nu sînt un străin în această țară." Și după ce amintește de familia sa basarabeană, înrudită cu mari neamuri moldovene, spunea că tatăl său a fost „unul din cei mai bogați moșieri din județul Soroca". Apoi adăuga: „Cele două surori ale mele posedă și acum, ambele, aproape 3000 de fălci (moșiile Cerepcău, Saloneț și Dumitrenca) în Soroca, într-o regiune unde, după evaluarea băncilor de credit funciar, prețul unei fălci de pămînt se urcă pînă la 1000 lei (200—250 ruble deseatina). Dacă de bună voie n-am avut parte dreaptă în moștenirea tatălui meu, fiindcă nu puteam rămîne în Basarabia fără să-mi

calc pe conștiință, totuși în cursul celor 15 ani am primit de la surorile mele, în contul părții mele, vreo 200 000 lei. E adevărat că primind această sumă rînduri-rînduri și la intervale neregulate, puțin m-am folosit de acest capital și adesea am avut momente de lipsă. Dar pe de altă parte, adesea am putut dispune și de sume însemnate și am încercat chiar, nu o dată, diferite «întreprinderi» și «plasamente fericite», cari mulțumită admirabilului meu simț practic, totdeauna au avut același sfîrșit." Cita, spre exemplificare, eșuata sa asociere la restaurantul Andrei Dumitrescu din București, despre care am făcut referire într-un alt capitol al acestei cărți. „... Într-un moment chiar mi-am cumpărat în Iași o casă, care m-a costat vreo 40 000 lei —, dar se vede, «profesiunea de proprietar» nu este compatibilă cu felul meu de a fi, încît am fost foarte fericit cînd am putut să o revînd." [1]

Toate aceste explicații, adevărate, sînt, fără discuție, jenante. Și e greu de înțeles, să o spun încă o dată, cum un om de ținuta intelectuală și morală a lui Stere s-a putut coborî pînă la a le oferi public. Avem, totodată, în acest trist episod o imagine a calvarului îndurat de acest cugetător, mereu expus sudalmei și oprobriului, care țînteau — încăpățînat — să-l excomunice din viața publică. Între cugetătorul-luptător și adversarii săi exista desigur o incompatibilitate ireductibilă. Dar nu ar trebui să se creadă că adversarii săi erau numai minusculi gazetari sau politicaștri anonimi. Inițiativa venea de mai departe și de mai sus. Stere deranja enorm, prin tot ceea ce afirma și reprezenta. Se urmărea, de aceea, mereu și mereu, înlăturarea lui. O voiau chiar și cei apropiați lui Stere din partidul liberalilor și, evident, conservatorii. Viața îi era, cu o aiuritoare consecvență, așezată pieziș. A avut temeritatea de a nu se pleca furtunilor, cutezînd să rămînă drept și neclintit. E cazul rar al unui om care, mereu hăituit și lovit, nu s-a lăsat copleșit de dezgust, încrezător în steaua lui, în datoria sa morală. Iar steaua lui părea a fi continuu căzătoare. Era pururea, parcă prin formulă, voalată de altele apropiate, condamnată permanent la un destin subaltern. A știut totuși să-și păstreze luminiscența, pentru a indica un drum rătăciților și un sens aspirațiilor fără nădejde. Stere a fost o constantă morală mult necesară vremii sale. Deși nu-i aprob umilirea de a se coborî pînă la a da explicații

[1] C. Stere, *Spovedanie (către oamenii cinstiți)*, *Liberalul*, Iași, IX, nr. 22 din 27 martie 1908.

tuturor calomniatorilor, e bine că nu a renunțat la luptă. Poate că mai indicat ar fi fost să rămînă senin și imperturabil. Oricum, înțelesese că trebuia să-și urmeze calea aleasă din adolescență. A urmat-o asemenea unui halucinat. Dar, ciudat, ca un halucinat care se oprește, din cînd în cînd, pentru a da la o parte impuritățile ce-i barau mersul. Se cuvenea, poate, să le depășească, fără să-i pese. Mai ales că se năpusteau asupra lui în valuri succesive, sîcîitoare și fără încetare. Ciudate ființe sînt uneori orgolioșii, amestec bizar de mîndrie fără pereche și vulnerabilitate sensibilizată din te miri ce! Să fi fost oare tocmai orgoliul cel care i-a dictat lui Stere decizia de a răspunde insanităților adversarilor? Să nu fi putut orgoliul său suporta răniri ale integrității morale, izbucnind de fiecare dată aproape disproporționat? Nu e imposibil. Dar cunoscînd aceste dramatice episoade, îi înțelegem mai bine tăria și, fără îndoială, formula sufletească.

2

Tracasat cum era, Stere a absentat la ședințele Camerei din a doua jumătate a lui martie. E mereu menționat pe lista celor absenți „fără arătare de motive". Așa că nu a fost de față nici la ședința din 24 martie, cînd au fost prezentate două importante proiecte de lege, cel al înființării Casei rurale și cel al trusturilor. Și erau legi la care ținea mult. Aceea a trusturilor urmărea să desființeze această formă de exploatare mijlocită a țărănimii. Pentru că proiectul de lege prevedea că un arendaș nu poate administra mai mult de două moșii în suprafață de 4000 ha (sau mai multe pînă la acest plafon în hectare). Din păcate, articolul 4 (introdus ca amendament) amîna aplicarea legii pînă în anul 1912. Împreună cu articolele legii învoielilor agricole, legea trusturilor a contribuit la îngrădirea jafului arbitrar al arendășiei. Era un succes real al liberalilor în genere și împlinirea unui deziderat mai vechi al lui Stere. Și nu același lucru se poate spune despre Casa rurală? Această instituție de credit avea misiunea să cumpere moșiile scoase în vînzare de proprietari, pentru a le revinde țăra-

nilor, parcelate în loturi de cîte 5 ha. La cumpărare, țăranii trebuiau să achite un aconto de 15% din valoarea pămîntului achiziționat, dacă luau un singur lot, sau de 35%, în cazul cumpărării a cinci loturi. De asemenea, Casa rurală acorda împrumuturi comunelor pentru achiziționarea unor izlazuri. Stere nu a fost deloc satisfăcut de acest proiect de lege (prezentat, ca raportor, de același Al. Djuvara). În Cameră nu și-a putut rosti opinia, cum făcuse la 6 februarie pentru că ar fi însemnat să se ralieze la opiniile negative ale opoziției. Dar nu a pregetat să-și exprime punctul de vedere, în numărul din februarie (care apărea, ca de obicei, ca o lună mai tîrziu) al revistei sale: „Voi reveni poate altădată mai pe larg asupra organizării ce s-a dat Casei rurale. Socot că această organizare nu este definitivă, că după cîțiva ani, experiența ne va sili să revenim în multe privinți asupra legii de astăzi (...) Dar proiectul guvernului a fost, vădit, înrîurit de tendințe contrarii. Semnalez numai avansul prea mare, ce se cere de la țăranii cumpărători de loturi — cu toate că li se cere și un capital însemnat în vite și instrumente de muncă; oprirea ineptă de a uza, în limite normale, de creditul Băncilor populare (parcă se tinde a se da o primă de încurajare cămătarilor sătești...) etc. Recunosc că aceste neajunsuri se pot cu greu înlătura, cu tipul admis al Casei rurale.“ Deși conștient de aceste deficiențe inevitabile, Stere continuă să creadă în valoarea utilă reformatoare a noii instituții create. Mizase aproape totul pe această instituție care, din moment ce nu se poate realiza reforma agrară, trebuia să devină instrumentul diminuării disparității din structura proprietății rurale. Era prea tîrziu pentru a da înapoi și prea devreme pentru a prognoza eșecul. De aceea, tocmai, a ținut să se mențină într-un registru al speranțelor: „În orice caz, și așa cum a fost întocmită Casa Rurală, ea poate da rezultate binefăcătoare, dacă va fi condusă cu energie și inteligență. Chiar unul din oratorii opoziției din Cameră, căutînd să micșoreze rezultatele ce se pot obține prin Casa rurală, a afirmat că ea poate transmite în mîinile țărănimii cel mult cîte 300 ha anual în fiecare județ. Dar aceasta ar însemna o deplasare de proprietate în mîinile țărănimii a 1 000 000 de ha în zece ani — un sfert din întinderea totală a proprietății mari. Cu acest tempo, în douăzeci de ani, ar intra în mîinile țărănimii o *jumătate* din întinderea totală a proprietății mari de astăzi, iar numai în treizeci sau patruzeci de ani — *trei pătrimi* sau chiar a *întregii proprietăți* mari. Față de politica

noastră agrară din trecut, în acei patruzeci de ani de la desființarea clăcii, aceste rezultate la care *poate* să ajungă țărănimea, prin Casa rurală, nu îndreptățesc pesimismul opoziției. Vădit că putem cu ajutorul Casei rurale, treptat, fără salturi bruște și fără perturbare în sfera raporturilor economice, să dăm orice întindere am voi proprietății țărănești..." [1] Mirare produce în acest lung și avîntat calcul de prognoză — tocmai ignorarea caracterului ipotetic al premizei. Cineva a emis ipoteza unei cifre socotite la scara unui județ și, bizuindu-se numai pe „realitatea" ei îndoielnică, ajunge să prognozeze că, în cîteva decenii, prin Casa rurală, se va realiza transferul aproape integral al proprietății funciare din mîna moșierimii în aceea a țărănimii. Lucidul analist se desprinde brusc din real și înalță, avîntat, impunătoare castele pe nisip. Stere se instalează, prin astfel de judecăți, în plin spațiu romantic. Și nici că se putea altfel. Întreaga sa concepție poporanistă vădește o structură sociologică romantică. De fapt, Casa rurală a fost, în perspectivă, un eșec. Mai ales la capitolul principal, cel al trecerii pămîntului moșieresc în proprietatea țăranilor. Moșiile cumpărate de Casa rurală au fost plătite moșierilor la prețuri foarte ridicate și nu s-au găsit cumpărători țărani dispuși să le achiziționeze. Și apoi nu au vîndut acestei instituții pămînt latifundiarii, ci proprietarii deținînd suprafețe între 100—500 ha, avînd, pe deasupra, moșiile grevate de datorii mari. Fapt este că, după calcule făcute de specialiști, pînă prin anul 1913 Casa rurală nu cumpărase decît 88 701 ha, din care vînduse țăranilor doar 12 456 ha. În acest ritm nici vorbă să se realizeze idealul deplasării proprietății funciare spre țărănime! Casa rurală a fost, din acest punct de vedere, o himeră în care foștii generoși au crezut, asemenea unor autoiluzionați, ardent. Era un vis treaz în care ei au investit, cu o dezarmantă onestitate, cele mai înalte nădejdi. Mai utilă s-a demonstrat a fi Casa rurală cu arendarea unor moșii către țărani. Firește, pentru că, la arendare, condițiile erau mai avantajoase. S-a calculat că între 1910 și 1913 suprafața arendată a crescut de la 14 500 ha la 35 000 ha. Că, teoretic vorbind, această instituție putea contribui, într-un tempo lent, la parțiale destructurări în spațiul proprietății funciare, e foarte adevărat. Dar pentru asta se cereau create condiții materiale și de credit favorabile. Din păcate, aceste condiții au strălucit prin

[1] C. Stere, *Reformele*, apud. vol. *Scrieri*, ed. cit., p. 471—472.

absență. În exasperarea lor, foștii generoși se agățau de orice proiect care li se părea că-i transportă spre limanul izbăvirii, amăgindu-se că visul lor se apropie de momentul împlinirii în real. Tragedia neputinței avea nevoie de asemenea compensații exultante. Citindu-l pe Stere, urmărindu-i atent avatarurile zbuciumate ale militantismului, îl înțelegem pe nefericitul nostru erou, cu toate ale sale proiecte socio-politice înălțate doar spre a eșua. E aici ceva din drama tuturor socialiștilor utopici. Nu au imaginat ei proiecte sociale complicate și... perfect gîndite (ca de pildă, planurile falansteriene ale lui Fourier), așteptînd, înfrigurați, (unii, ca Fourier, întreaga viață) un întreprinzător, deținător de capital, care să le realizeze? Și nu s-au dovedit toate aceste utopii pozitive eșecuri răsunătoare, ori de cîte ori a încercat cineva să le dea viață? Stere a sperat mereu că ale sale construcții teoretice, aproape impecabil cugetate, vor deveni realități sociale. Nu au devenit. Dar, la urma urmei, care proiect de renovare socială nu ascunde, în cutele sale intime, eșecul fatal? E blestemul destinului celor ce cutează să schimbe structuri rău așezate. Pentru că de nu sînt înfrînți încă în fazele proiective, trăiesc o dramă și mai mare. Aceea a constatării, neputincioase, că una au imaginat și alta s-a împlinit. Eroul nostru și-a trăit, dureros, drama în amîndouă ale ei ipostaze.

Deocamdată, acum, în februarie-martie 1908, trăia o dezamăgire. Era ipostaza, miniaturală, a eșecului care îl va pîndi constant pentru a-l înfrînge lent. Nu o știa. De aceea aprecia evenimentul ca pe un episod neplăcut, dar trecător și recuperabil. Încă de la deschiderea sesiunii parlamentare inițiații aflaseră că Brătianu izbutise să-l convingă pe Sturdza de necesitatea înființării unui nou minister, al nouălea (pînă acum, orice guvern avea opt ministere). Important era, desigur, faptul că regele recunoscuse utilitatea noului minister. Argumentele erau greu de respins. Legiuirile agrare preconizate trebuiau patronate, supravegheate în aplicarea lor de o instituție guvernamentală bine precizată. Toate aceste sarcini intraseră, pînă acum, în răspunderea ministerului numit al Agriculturii, Domeniilor, Industrie și Comerț, Era un minister mamut, cu prea multe îndatoriri. În noile condiții. a devenit imperioasă divizarea acestui minister în două: unul al Agriculturii și Domeniilor, celălalt, al Industriei și Comerțului. Dificultățile s-au ivit repede, părînd a fi aproape insurmontabile, din cauza desemnării titularilor. Partidul continua să fie teatrul

unei dispute încleştate între cele cîteva facţiuni regrupate însă, după interese, în două: sturdziştii (cadrele vechi) şi brătieniştii (tinerii asimilaţi toţi, cam la nimereală, cu generoşii). Bătălia era continuă, neîmpăcată, fiecare dintre cele două tabere voind să o îngenuncheze pe cealaltă. Orice numire în guvern devenea un prilej de confruntare cu adversarul. Sturdza, deşi premier şi preşedinte al partidului, nu era lăsat să-l desemneze pe titularul viitorului minister. Nu era, desigur, singurul caz cînd numirile deveniseră incidente de luptă intestină încordată. Iniţial se ştia că Ionel Brătianu avea trei candidaţi: Al. Djuvara, Vintilă Brătianu şi Const. Stere [1]. I-a propus, pe toţi, premierului spre alegere. Candidatura lui Vintilă Brătianu a căzut imediat. Doi fraţi Brătianu în acelaşi guvern era prea mult şi putea da naştere la nedorite comentarii. Pentru candidatura fratelui său, Ionel Brătianu nu a insistat. Rămîneau ceilalţi doi. Sturdza nu-l agrea pe Stere în care vedea un periculos radical de stînga. A-l investi ca titular al noului minister ar fi însemnat să aibă prezenţi doi foşti socialişti în guvern (Morţun şi Stere). Ceea ce era nu numai neplăcut, dar şi de nedorit. De abia se potoliseră protesele Rusiei pentru numirea lui Stere ca prefect de Iaşi. Să-l elibereze din prefectură şi să-l introducă în guvern nu era tocmai un act de tactică politică. Sturdza a insistat pe aceste argumente, iar Brătianu a renunţat, nu cu mare dificultate, la candidatura lui Stere. Dar nu tocmai pentru a-i da lui Sturdza iluzia alegerii lui îi prezentase Brătianu o listă de trei candidaţi? Oricum, Brătianu i-a explicat lui Stere, cu delicateţe şi tact, că încercase să-l promoveze, dar că a fost nevoit să renunţe. Nu venise încă vremea ministeriatului său. Va veni însă, chiar în această legislatură. Stere a înţeles, desigur, din chiar explicaţia lui Brătianu, că figurase numai ca un candidat de umplutură. Orgolios cum era, această postură nu i-a picat bine. Şi nici nu punea mare preţ pe promisiunile făcute. Dezamăgit, scruta neliniştit spre viitor. Zarea era continu tulbure şi nu putea detecta, de nicăieri, o indicaţie valabilă despre sine. Dintre candidaţii lui Brătianu, rămăsese valabil doar unul. Era Al. Djuvara. La acesta Brătianu înţelegea să nu mai renunţe. Sturdza dorea ca în fruntea noului minister să fie un partizan de al său, un anume Assan. Lupta a fost dură, pentru că nimeni nu mai putea să cedeze. Fiecare dintre cele două tabere voia ca la Agricultură şi Domenii să fie

[1] Vezi şi Const. Bacalbaşa, *Bucureştii de altădată*, vol. III, p. 178.

instalat un om de-al ei pentru a veghea fie ca legiuirile agrare să se aplice rapid și eficient, fie (cum o dorea Sturdza) să le temporizeze, nesupărîndu-i pe moșieri. Rezultatele nu se întrevedeau încă. Dar sesiunea parlamentară se apropia de sfîrșit (fusese prelungită pînă la 5 aprilie), regele își dăduse consimțămîntul pentru crearea noului minister, decizia nu mai putea fi amînată. Și, totuși, a fost. La ședința Camerei deputaților din 30 martie 1908, Sturdza a citit proiectul de lege pentru despărțirea ministerului mamut în două. Un deputat sturdzist, ploieșteanul C.I. Stoicescu, nemulțumit că nu mai fusese inclus în guvern (deținuse, în precedentul cabinet liberal, pe rînd, portofoliul Justiției. Lucrărilor publice și al ministerului care acum se diviza) a protestat argumentînd că măsura, pripită, nu e justificată. I-a răspuns Anton Carp, titularul ministerului scindat. Supus la vot, majoritatea decide aprobarea proiectului de lege propus de premier. Dar nu se găsise încă titularul noului minister. Înaltele părți neputîndu-se concilia, s-a ajuns la o soluție de compromis. La 5 aprilie, Sturdza a dat citire, în Camera deputaților, decretului regal (semnat cu două zile mai înainte) prin care Anton Carp rămîne ministru la Agricultură și Domenii (aici izbîndise Brătianu). Dar, stupoare, adaugă imediat, că „pînă la numirea unui titular la ministerul Industriei și Comerțului, d. Anton Carp a fost însărcinat a conduce interimatul acestui minister“ [1]. La sfîrșitul lucrărilor, în aceeași zi, Sturdza citește mesajul regal de închidere a sesiunii. Credea că a triumfat de vreme ce refuzase titularizarea candidatului lui Brătianu. Se înșela. Amînase doar o înfrîngere previzibilă. Nu știa sau refuza să accepte că de acum încolo toate jocurile sale vor fi perdante. Taberele se repliază și se fortifică în timpul vacanței parlamentare. Între timp, Al. Djuvara, (candidatul lui Brătianu) pentru a salva aparențele, ar fi declarat unui gazetar (și știrea a fost făcută publică în *l'Indépendance Roumaine*) că nu poate accepta înalta demnitate din „motive politice care îl silesc să nu primească pînă la toamnă, noul minister“ [2]. Nu a așteptat toamna. La 2 iunie 1908, regele semnează decretul și a doua zi noul ministru e instalat. Lupta a fost scurtă și dură. Înainte de a pleca în vacanță, Sturdza a fost îngenuncheat. Iar secretar general al ministerului devenise tot un brătienist, N.N. Săveanu.

---

[1] Dezbaterile Adunării Deputaților, 1907—1908, p. 1264.
[2] Cf. *Opinia*: V, nr. 404 din 3 aprilie 1908.

Dezamăgirea politică și morală a lui Stere era reală și profundă. Meditînd asupra rostului său, s-a gîndit să abandoneze politica pentru a se consacra universității și exegezei științifice. Aceste din urmă îndeletniciri i se păreau mai profitabile și mai apropiate vocației sale adevărate. Ciudat, e necesar să o spun din nou, nu se cunoaște bine. Temperamentul îl chema spre militantismul politic. Apoi intrase într-un angrenaj din care nu putea ieși decît prin excludere. Brătianu, deși nu-l putea promova, avea, deocamdată, nevoie de el. I-a dat, deci, răgazul, să se liniștească, încercînd să-l îndepărteze de gîndul abandonării vieții politice. La ultimele ședințe ale sesiunii (din 14 martie pînă la 5 aprilie), Stere nici nu a fost prezent. A lăsat totul baltă și a plecat la Iași, îngîndurat și trist. Era bolnav, obosit și dezgustat. Ne-au rămas cîteva documente revelatoare — pe care le-am publicat altădată — referitoare la starea lui Stere din acele luni. Este vorba de două scrisori către Barbu Catargiu, fosta sa „legătură" conservatoare, din 1906, cu guvernul Cantacuzino. Acesta îl rugase să intervină pe lîngă Brătianu pentru a fi numit într-unul din posturile vacante, rezervate conservatorilor, în consiliul Casei rurale. Stere îi răspunde, probabil prin mai 1908, scuzîndu-se și dîndu-i, loial, explicații. Iar aceste explicații sînt de cel mai mare interes: „Îmi permit o destăinuire: sînt hotărît să mă retrag cu totul din politica activă. Pentru ce? Niciodată n-am considerat politica ca *ocupațiune*, ca profesiune. Totdeauna am văzut în ea o activitate utilă. Am 43 de ani, dar numai de 5 ani fac politică, — am crezut la un moment că n-am dreptul și deci am datoria să nu mă dau la o parte de la o acțiune ce ar putea fi folositoare. M-am convins astăzi însă că nu mai pot fi util în această sferă, că politica mă stinghereşte în activitatea culturală națională și literară, unde nu pot să fiu înlocuit în împrejurările de față de nimeni. Sfîrșitul tragic al drului Radovici mi-a întărit și mai mult această hotărîre, la care am ajuns încă de astă-toamnă. Sunt și motive de ordine mai intimă peste care îmi vei permite să trec aici. Și aceste rînduri îți scriu numai pentru că n-aș vrea să ai iluzii, dar după firea mea îți dai seama că nu vreau să fac scandal, adică să provoc comentarii. Socot chiar că e de *datoria* mea să dispar din politică, menajînd un timp aparențele, în faza de tranziție." O a doua scrisoare, redactată la puțină vreme după aceea citată, precizează: „Mi se pare că am uitat să-ți scriu data trecută că Brătianu știe despre hotărîrea mea de a mă retrage din politică.

(De altfel, am avut această intenție încă în 1905...)... În aceste condițiuni îți dai desigur seama că Brătianu face toate stăruințele să revin încă o dată și deci ce delicată e chestiunea intervențiunii mele. N-aș vrea ca eu să mă angajez pe mine." [1] S-ar putea opina că aceste explicații sînt o formă de eschivare de la o intervenție neplăcută. Nu e așa. Mai curînd se poate spune că Stere îi explica lui Catargiu *de ce nu poate* interveni pe lîngă Brătianu, în situația unor raporturi deteriorate și aproape de despărțenie. Stere îl înștiințase de acest abandon pe „șeful" său, care îi respinsese demisia. Să admitem că scrisorile către un conservator nu sînt integral probatorii. Pentru a le verifica valabilitatea să le comparăm cu altele care, din fericire, există. Este vorba de două scrisori, adresate prietenului I.G. Duca, exponent, și el, al aripii brătieniste a liberalilor. Cea dintîi (nedatată) e, probabil, de pe la mijlocul lui aprilie 1908, pentru că face referiri critice la legea trusturilor votate la 12 aprilie. Stere se afla la Iași, supărat și izolat, și îi cerea lui Duca informații. „Oricît sînt deprins cu viața de solitar, mărturisesc, sufăr încă, îmi vine greu pînă ce mă voi obicinui cu situația aceasta de om «în afară de politică ». Mai ales că un timp fatal va dura o situație echivocă, fiindcă pentru a nu provoca scandal și comentarii m-am hotărît să menajez cît se poate mai mult tranzițiile și am renunțat chiar și la ideea de a-mi face «testamentul politic ». Sper că în curînd va veni liniștea și mulțumirea. Sînt convins că am judecat bine și din faptul că m-ai sfătuit să nu-mi public «spovedania » (ceea ce nu se putea) am înțeles că și dta judeci ca mine, că după ce am fost silit la acest act nu mai pot face politică: semnificativă a fost și tăcerea *Independenței* și a *Voinței*, — «de-am feștelit obrazul »... Deci e mai bine, pentru ambele părți, că această «legătură compromețantă » s-a rupt... Dar după ce ani de zile, dacă n-am fost în « centru », am fost *în contact* cu centrul cel puțin în contact exterior și am putut avea informații personale și directe asupra mișcării politice de culise — *singura reală* — în viață politică de azi în România, mă simt ca și un om care deodată din mijlocul unei străzi zgomotoase și luminate de soare, a căzut într-o gură de pivniță, în întuneric și tăcere. Vrei — și acesta este scopul scrisorii mele — să-mi servești de «răsuflătoare, prin care să pătrundă și în pivnița mea puțin zgomot și aer din... strada politică »?"

[1] *Apud*, Z. Ornea, *Comentarii*, Ed. Eminescu, 1981, p. 109—110.

E probabil că această scrisoare i-a fost comunicată lui Brătianu, care — iritat și îngrijorat — l-a însărcinat pe Duca să-l convingă pe Stere să vină la București. La această scrisoare „chemare" a răspuns Stere pe la 20—25 aprilie (nici această scrisoare nu e datată): „Nu cred că situația Partidului Liberal se poate serios îmbunătăți prin apelurile obicinuite la «noile » voci, prin regularea « nemulțumirilor » din provincie etc. Cauzele sînt mai grave și mai adînci, și măsurile de îndreptare trebuie să fie la nivelul lor. Dar,... nu văd ce ar putea ajuta venirea mea la București. De altfel, nu aveai nevoie să-mi spui că «n-ai mandat pentru chemarea mea ». Știu că n-are cine și n-are pentru ce să mă cheme la București. Nu sînt nici «nemulțumit », nici nu pot «mulțumi » pe alții, nici măcar nu pot alcătui o figură decorativă în tabloul duios al «unirii forțelor liberale », în urma apelului tradițional al « șefului nostru iubit și venerat ». Sînt o siluetă prea posacă și colțuroasă pentru tablouri de politicianism sentimental." [1]

Din aceste patru probe documentare, reiese limpede că Stere se retrăsese supărat la Iași, nu mai participase în ultimele două săptămîni la lucrările Camerei și vestea Bucureștiul că vrea să abandoneze politica. Era un gînd serios de vreme ce îl comunicase nu numai lui Duca, ci și lui Catargiu. O știa și familia. Brătianu nu putea accepta hotărîrea lui Stere, dar nici nu voia să-l cheme, el, la București pentru a-i muta gîndul. Îl însărcinase deci pe Duca s-o facă, fără a-i spune că e chemat de „șef". Stere s-a lăsat greu. Știa că Brătianu va face tot ceea ce îi va sta în putință pentru a-l reintegra în angrenaj. Că Stere a avut intenții ferme de abandon, în aprilie-mai 1908, e incontestabil. Nu a avut însă tăria de a-și duce gîndul pînă la decizie. E tocmai ceea ce intuise cunoscătorul perfect al psihologiei amicului său, Ionel Brătianu. Și, la momentul util, a forțat puțin zăvoarele, care au căzut de îndată. Mai spera ceva Stere de la politică? De aceea a cedat din nou? Probabil. Mai încolo, cînd episodul din martie 1908 va fi reiterat, voi relua chestiunea comentînd-o mai amănunțit.

Deocamdată, se apropia de final bătălia cu Sturdza, iar Brătianu a găsit în aceasta un bun argument pentru a-l mobiliza pe Stere. Hărțuit de responsabilitățile prim-ministeriale și

[1] Arhivele Statului Dolj. Fond. I. G. Duca. Pachet XIX 1 și 7.

exasperat de inepuizabila luptă cu adversarii săi din conducerea partidului și a guvernului, Sturdza s-a îmbolnăvit grav de nervi. Medicii au recomandat o grabnică internare într-un sanatoriu din străinătate. Interimar la Externe a rămas Spiru Haret iar conducerea efectivă a guvernului a preluat-o Ionel Brătianu. Gazetarii știau că boala lui Sturdza era atît de îngrijorătoare încît, la o ședință a guvernului, premierul, lăsat sub masă, a lătrat la un imaginar Carada care i se părea că îl pîndea de acolo. La începutul lui iunie 1908 va fi internat într-un sanatoriu din Franța. Inițiații știau că, la primul consult, profesorul medic, interesîndu-se de profesiunea pacientului și aflînd că e prim ministru, ar fi exclamat, uimit peste măsură, că boala e instalată de peste un an de zile. Îmbolnăvirea iremediabilă a primului ministru a grăbit victoria lui Brătianu. De multă vreme filialele locale ale liberalilor erau practic divizate, și în aceeași situație se aflau și Comitetul Executiv al partidului, ca și parlamentarii săi. Cîtă vreme Sturdza fusese la post, partizanii săi avuseseră un scut și îl urmaseră. De îndată ce s-a aflat de boala sa incurabilă, cei mai mulți s-au repliat sau și-au mlădiat cerbicia. Erau oameni politici și știau prea bine pînă unde puteau duce dizidența internă. Pînă a se vedea instalat la șefia partidului și a guvernului, Brătianu a voit să cîștige unele organizații județene. Cea dintîi, în ordinea importanței, era Iașul. Bătrînii, reprezentați de Ștefan Șendrea, N. Gane și Petre Poni, președintele clubului, înțeleseseră demult cum stau lucrurile. Numirea lui Stere ca prefect, în martie 1907, fusese o indicație clară a intențiilor lui Brătianu. Stere, cu asentimentul lui Brătianu, îl numise prefect, după alegeri, pe prietenul său Gh. Kernbach (scriitorul Gheorghe din Moldova), iar în comitetul executiv al clubului introdusese destui dintre amicii săi poporaniști. De partea lui Stere era și prietenul său, Georgel, fiul lui George Mârzescu. În sfîrșit, prin pîrghiile locale pe care le avea la îndemînă Stere a izbutit să-și asocieze pe unii dintre sturdziști. Dar a-l demite pur și simplu pe Poni era imposibil. Brătianu a găsit o soluție ingenioasă. Petre Poni a fost numit membru al Comitetului agricol superior, anunțat fiind că va fi investit ca președinte al acestui organism (ceea ce s-a și întîmplat în iulie). În condițiile de atunci, acest organism era foarte important și

Poni a fost convins să accepte responsabilitatea [1]. Potrivit legii, membrii acestei instituții, asemenea înalților magistrați, nu aveau voie să dețină nici o altă funcție politică sau de orice alt fel. În consecință, Poni și-a dat demisia din președinția clubului liberal din Iași, a renunțat la mandatul de senator (deci și la funcția de vicepreședinte al Senatului) și și-a numit înlocuitor la catedră.

Odată eliberată președinția clubului, instalarea lui Stere devenea posibilă. Sturdziștii ieșeni au intrat în alertă. Poni renunțase la luptă, adoptînd o poziție independent-neutrală. În fruntea nemulțumiților s-a instalat N. Gane, care era vicepreședintele clubului și primar al Iașului. A plecat — după cum a relatat *Opinia* — la București, unde a protestat pe unde putuse. Repede edificat, s-a reîntors supărat, declarînd că înțelege să rămînă simplu membru al clubului. Ședința de instalare a lui Stere a avut loc în ziua de 28 iunie 1908, cînd a fost convocat Comitetul Executiv al clubului. Stere a fost ales (numit?) președintele clubului ieșean. Fostul președinte a rostit o cuvîntare de partizanat față de noul lider, declarînd — public — că îl va sprijini. Un gazetar de la *Opinia*, comentînd evenimentul, spunea nu fără umor: „Poni l-a adus la altar pe d. Stere. A avut deci rolul unei domnișoare de companie.“ [2] Altcineva spunea că Poni fusese însărcinat să vorbească pentru a demonstra că noul președinte nu va transforma clubul într-un cerc poporanist. Stere a vorbit și el, după ce alegerea se produsese. A declarat, concis, că se va strădui să fie „la înălțimea sarcinei ce i s-a impus“, pledînd pentru necesitatea „occidentalizării luptelor politice“. A urmat, în continuare, prima ședință a Comitetului Executiv sub președinția lui Stere. *Liberalul* ieșean descria în termeni exaltați această ședință: „Ziua de 28 iunie va rămîne o zi însemnată în existența Partidului Liberal local. La oarele 4 p.m. a fost prima întrunire a comitetului executiv sub președinția dlui C. Stere. Întrunire emoționantă pentru că fiecare era pătruns de importanța acelui moment și de viitorul ce fiecare îl întrevedea. De aceea toate glasurile s-au unit pentru a asigura pe noul președinte de dragostea și devotamentul ce se

[1] Într-adevăr, savantul a depus o muncă remarcabilă acolo. Printre altele, a organizat o inventariere statistică a familiilor răzeșești din țară, pe care, prelucrată, a publicat-o în 1921, sub titlul *Statistica răzeșilor*. Această lucrare a rămas, în bibliografia chestiunii, singura pe care se poate conta ca sursă de informație, deși nu e în întregime concludentă, pentru că nu e menționată dimensiunea proprietății deținută de familiile răzeșești.

[2] *Jos poporanismul, sus anarhia*, *Opinia*, V, nr. 472 din 1 iulie 1908.

cuvine a arăta aceluia ce a trebuit să-și calce pe inimă, să treacă peste orice considerațiuni pentru a primi o așa de grea sarcină în așa de grele împrejurări.“ [1] N. Gane a vorbit și el, precizînd că a ținut să participe la această ședință pentru a înlătura zvonurile despre pretinsa neînțelegere cu Stere. Dar se pare că nu a luat parte la votarea noului președinte. În seara aceleiași zile, a avut loc adunarea generală a clubului. Noul președinte a ținut, desigur, o alocuțiune, rezumată de gazetarul de la *Liberalul*: „Dl. C. Stere arată că nu va ține un discurs program căci programul Partidului Liberal este și programul acestui club, oricare ar fi președintele ei. E o stranie accepție că venirea noului președinte să aducă și un nou program, de vreme ce președintele nu poate reprezinta decît ideile partidului ce l-a ales. Fiecare poate avea ideile sale personale pentru care luptă în partid, însă partidul se prezintă ca o rezultantă a acelor idei ce se manifestă în cadrul programului comun. Așa fiind, trebuie să se știe că prin alegerea sa nu înseamnă că clubul a ridicat steagul unui răzvrătit ci n-a făcut altceva decît că și-a dat un nou comandant care va căuta să nu fie mai prejos de predecesorul său, ilustrul profesor și savant Petre Poni“ [1].

Declarațiile liniștitoare ale lui Stere nu au convins pe toți sturdziștii. Nouă vechi lideri liberali locali (printre care Ștefan Șendrea, Gheorghe Climescu) și-au prezentat, în semn de protest, demisia din club. Stere le-a respins demisia, rugîndu-i să revină asupra demisionării. Nu au răspuns. Dizidența era semnificativă, încît gazetarul de la *Opinia* putea observa că, prin numirea sa, Stere a ieșit „mărit-ciuntit“. Acestei demisii i s-a alăturat și Gh. Panu. Marele gazetar și om politic se apropiase (de fapt se *reapropiase*!), de prin 1901, de P.N.L. În 1901 fusese ales, ca independent, dar cu sprijin liberal, deputat de Iași, Apoi a devenit (a redevenit) liberal. În noua legislatură parlamentară, începută în mai 1907, fusese reales deputat, tot la Iași, pe lista liberală. Deoarece clubul liberal ieșean îl trimisese, pentru a doua oară, în Cameră fiind și ieșean de origine, Panu s-a înscris, formal, în această organizație locală. Era un democrat convins. Dar cum Sturdza fusese cel ce îl îngăduise în partid și îi asigurase de două ori deputația, Panu, — om leal — îi era devotat. Iar pe Stere personal nu-l agrea, combătînd adesea în revista *Săptămîna* („revistă scrisă de George Panu“) ideologia *Vieții românești*. După

[1] *Liberalul*, IX, nr. 95 din 1 iulie 1908.

instalarea lui Stere, în august, în fotoliul prezidențial al clubului ieșean, Panu i-a trimis următoarea telegramă cu tîlc: „Te felicitez, doresc să conduci acțiunea partidului pe calea dreaptă și largă. Îmi pare rău: sunt nevoit să prezint demisia mea din Club și din Comitetul executiv în mod irevocabil, interesele nepermițîndu-mi să mai fac parte din organizația liberală din Iași. Salutările mele cordiale. Panu." În aceeași zi, Stere a răspuns telegrafic: „Întrucît nu mi-am pus candidatura la președenția clubului din Iași și întrucît nu am autorizat pe nimeni să puie candidatura mea, n-am primit onoarea ce a voit să-mi confere comitetul prin unanimitate de voturi. Prin urmare, demisia d-tale pe care o regret din suflet este greșit adresată și nejustificată după lămuririle de mai sus. Sper că nu vei lipsi organizația liberală din Iași de prețiosul dtale concurs. Primește salutările mele respectuoase. Stere." [1]

Ambiguitatea acestui din urmă text al lui Stere e numai aparentă. El fusese într-adevăr *silit* să primească o demnitate pe care nu o dorise. I-a fost impusă de Brătianu, care l-a conjurat să accepte șefia clubului liberal din Iași. Era, i-a tot demonstrat Brătianu, singurul care ar putea determina modificarea fizionomiei clubului ieșean, diminuînd din importanța sturdzițtilor, într-o perioadă cînd se apropia „socoteala definitivă" cu premierul internat în sanatoriu. Stere acceptase cu greu, așa că putea spune, fără a minți, că șefia i-a fost impusă. „Știi — îi scria probabil prin iunie 1908, lui Barbu Catargiu — că am fost ales «șef » la Iași fără voia mea ca să renunț la intențiile mele. Am refuzat și sper că voi putea rezista pînă la sfîrșit." [2] Încît mențiunea din telegrama, din august, către Panu reflectă realitatea situației de fapt. Repeta tuturor celor în care avea încredere că nu a dorit această președenție. Și deși fusese înscăunat, cu toată pompa, adunînd invidii, elogii, injurii sau lingușeli, el se gîndea să demisioneze. Sau, pur și simplu, adusese la cunoștință lui Brătianu că nu consideră situația definitiv tranșată. El, directorul *Vieții românești*, se cantonase față de Brătianu, în situația unui „refuznic". Exercita oare, prin acest „șantaj", presiuni asupra lui Brătianu? Nu e deloc exclus. Ba e chiar o ipoteză perfect plauzibilă. De fapt, în forul său intim

[1] B.C.S. Arhiva Brătianu, pachet XX. Dosar 5, f. 905 și, respectiv, fila 906. E probabil că Stere a fost cel ce a trimis aceste documente lui Brătianu, pentru a lua cunoștință de ele, documente care au rămas conservate acolo.

[2] Apud Z. Ornea, *Comentarii*, Ed. Eminescu, 1981, p. 111.

se săturase de politică și de inevitabilele ei jocuri murdare. Dar nu putea renunța, deși o voia sincer. Era prins în mecanismele puterii, cu toată ființa. Dorea ardent să i se pună în practică proiectele reformatoare. Or, pentru asta, se cuvenea să se afle în centrul deciziilor, pentru a influența măsurile sau a neutraliza obstacolele. Brătianu îi tot flutura perspectiva iminentă a înfăptuirii idealurilor, acum, cînd debarcarea lui Sturdza era atît de apropiată. „Omul tare" era, de fapt, foarte slab, cum sînt toți orgolioșii. Nu-i putea rezista lui Brătianu. Pentru că, deocamdată, idealurile lor erau comune. Iar realizarea acestora depindea, nemijlocit, de instalarea lui Ionel Brătianu la cîrma partidului și a guvernului. Nu era din partea lui Stere un act de lașă dezertiune abandonarea militantismului tocmai acum? Putea fi. Și tocmai pe acest considerent conta Brătianu, atunci cînd depunea stăruințe pentru menținerea lui Stere în agitația agorei.

Balansarea între soluții polare era starea morală și psihică în care se afla Stere în vara și toamna lui 1908. Îndecis și fluctuant, era chinuit de gîndul că nu are puterea să facă ceea ce ar fi dorit cu adevărat. Starea nenorocită în care se afla atunci Stere era cunoscută tuturor celor din imediata lui apropiere. La 6 octombrie 1908, Maria Stere îi scria, din însărcinarea soțului ei, prietenului lor, scriitorul ucrainian Korolenko: „Costea mă roagă să vă transmit următoarele: Progresiștii tot mai sînt la putere cu toate că se simte tot mai mult influența reacționarilor datorită căreia «tinerimea generoasă » e nevoită să lupte pentru a-și păstra influența. Totuși avem motive să sperăm într-o apropiată victorie a ei. În folosul țăranilor s-au luat următoarele măsuri mai importante..." Și înșiruia legiuirile agrare adoptate. După care adăuga: „Costea e tot deputat și președinte al clubului ieșean. Dar ar vrea să se lase de toate, și de politică și să se ocupe exclusiv de revistă și de Universitate. Nu știu dacă are să reușească. Eu din tot sufletul i-o doresc, deoarece fiind nevoit să se ocupe de atîtea lucruri nu poate duce nici unul din ele la un sfîrșit și e totdeauna agitat, ajungînd chiar la disperare." [1] Disperarea nu provenea atît din aglomerarea obligațiilor cît din neputința în ale politicii, deși nu e exclus ca directorul *Vieții românești*, scîrbit de viață politică, să fi vrut să se dedice științei și publicisticii de specialitate. Dar decizia nu mai depindea de el. Și situația aceasta deplorabilă va

[1] Scrisoare descoperită, tradusă și publicată de Bucur Chiriac. *Manuscriptum*, XIX, 1988, nr. 1, p. 172.

dura încă multă vreme. Nu abandonase gîndul nici în septembrie 1909, cînd suportase, greu, tirul unei noi campanii denigratoare împotriva sa. Atunci îi scria, de la București, lui Gane, „Scumpe coane Nicule, cu acest prilej dă-mi voie să-ți destăinuiesc un lucru pe care deocamdată trebuie să[-l] țiu secret. Știi că din capul locului nu m-am crezut apt pentru președenție. Am cedat insistențelor, dar experiența mi-a arătat că sînt și mai incapabil pentru această slujbă, decît credeam. Pentru aceste motive sînt hotărît să mă retrag, *la momentul oportun*, adică cînd adversarii n-ar putea exploata această retragere. Pînă atunci îmi vei face un enorm serviciu, dacă vei lua de fapt conducerea clubului, *ca și cum n-aș exista*, și să fii sigur de concursul meu pentru așezarea definitivă a lucrurilor, care nu va întîrzia mult.“ [1] Nu trebuie văzută aici o ipocrizie sau o intenție de a îmblînzi nemulțumirile ofensatului Gane căruia i se face promisiunea retragerii din postul pe care fostul junimist îl socotea al lui. Stere e de o totală sinceritate cu mai vîrstnicul scriitor. Președenția, pe care realmente nu o dorise, nu i se potrivea deloc. Bănuise asta din capul locului. Acum, după un an de la instalare, realizase cît de nelalocul lui este în această demnitate. Ea presupunea prezență aproape cotidiană la club, aplanarea tuturor conflictelor iscate de meschine ambiții și vanități, satisfacerea insațiabilelor pofte de chiverniseală ale membrilor fruntași sau de rînd, pregătirea adunărilor, a vorbitorilor, a rezoluțiilor, întîmpinarea, cu alai, a înalților oaspeți, recrutarea noilor aderenți, grijă mereu trează, pentru a nu risipi zestrea electorală și atîtea alte mici sau mari mizerii. Această coborîre în imundicitate, ca într-un spațiu obișnuit, i se părea lui Stere intolerabilă. Era, într-adevăr, peste puterile sale. Voia, cu adevărat, să se lepede de o președenție pe care nu o dorise și care nu i se potrivea. Nu va izbuti. Și va continua să fie prezidentul liberalilor ieșeni efectiv pînă în 1914 și, formal, pînă în 1916. Singura răzbunare pe care și-a îngăduit-o a fost că a lăsat treburile toate pe seama altora, el patronînd o activitate aproape ignorată. Rămăsese președinte numai cu numele, ocupîndu-se doar de chestiunile presante, în momente de vîrf. Așa s-a întîmplat în 1909 cînd, murind Gh. Kernbach, a voit să numească, în locu-i, prefect pe un alt fost socialist. Se gîndea ori la Chilimoglu ori la Const. Krupen-

[1] Arhivele Statului Iași, colecția ”Documente“. P. 357/50. Apud Z. Ornea, *Comentarii*, Ed. Eminescu, 1981, p. 111—112.

ski. Candidatura lui Chilimoglu a căzut repede. S-a oprit la Krupenski (și el fost socialist). Georgel Mârzescu, care nu era de acord cu această numire, a plecat la București, pentru a arăta că o astfel de investitură va dinamita clubul ieșean. Stere s-a dus și el la centru și a lămurit lucrurile. Pînă la urmă chiar comitetul executiv restrîns („cei nouă") al clubului ieșean l-a desemnat pe Krupenski. A fost un succes al președintelui, care, la nevoie, știa să se întrebuințeze. Dar, în rest, Dumnezeu cu mila. Mihai Sevastos a povestit în cartea sa, din care adesea am citat, că Stere nu cunoștea mai nimic din bucătăria clubului sau a administrației locale (prefectură, primărie etc.), făcînd gafe impardonabile care, lui, totuși, i se iertau.

În culisele forurilor conducătoare ale partidului liberal se dădea o luptă îndîrjită pentru cucerirea șefiei. Însănătoșirea lui Sturdza, pe care o doreau toți partizanii săi, nu era probabilă. La 14 iunie 1908 ministrul plenipotențiar Al. Beldiman, aflat în țară, folosindu-se de influența sa pe lîngă rege, a pledat în favoarea lui Ionel Brătianu, căruia îi scria — de la Sinaia: „Prin urmare, dacă ai izbuti să faci ca Costinescu și Haret să rămînă, eventual, sub președenția d-tale, regele nu numai că nu s-ar împotrivi, dar a convenit cu mine că ar fi o soluție cu caracter definitiv și durabil, iar nu numai provizorie, cum ar fi cu Costinescu" [1]. Lucrurile trebuiau soluționate grabnic. Mai ales că partidul lui Take Ionescu, înființat în ianuarie 1908, obținea, la alegerile parțiale (cum au fost cele din iunie), multe voturi, punînd guvernul într-o situație stînjenitoare. Cele două grupări liberale se acuzau reciproc: bătrînii îi incriminau pe brătieniști că, prin măsurile lor radicale, au îndepărtat electoratul, iar cadrele tinere le reproșau studziștilor că au slăbit partidul prin conservatorismul lor încăpățînat. Realitatea este, se știa în epocă, după cum o recunosc și analiștii de azi, [2] că dincolo de sloganurile demagogice cu priză la electoratul orășenesc, moșierii din colegiul I refuzau să-i voteze pe candidații liberali. Sturdza era indisponibil și deschiderea sesiunii parlamentare nu putea fi amînată. La 15 noiembrie 1908 sesiunea se deschide, în absența primului ministru. Regele, însoțit de principele Ferdinand, citește mesajul regal. Brătianu are

[1] Arhiva B.C.S., fond Kogălniceanu, LXI/7. Apud Mircea Iosa, Traian Lungu, *Viața politică în România. 1899—1910.* Ed. Politică, 1977, p. 217.

[2] Cf. Mircea Iosa, Traian Lungu, *Viața politică în România. 1899—1910*, Ed. Politică, 1977, p. 215—217.

grijă, mai mult ca de obicei, să-l angreneze pe amicul sau de la Iași în activitatea Camerei, pentru a-l îndepărta de intențiile abandonului. E ales în comisia de răspuns la mesaj și, apoi, chiar ca raportor. Era, aceasta, o reală onoare și o probă de mare încredere. Pentru că i se încredințase astfel mandatul de a vorbi în numele majorității liberale din Adunarea deputaților. Stere își redactează raportul, comisia îl aprobă, și, la 4 decembrie, îl citește în Cameră. Începe apoi, cum erau uzanțele, discuția generală. Cuvîntul lui Stere, ca raportor, a fost excelent: serios, substanțial, cu o aleasă ținută stilistică. Elogiindu-l pentru asta, Iorga aprecia: „Pentru că răspunsul la mesaj, deși este redactat în acea neobișnuit de frumoasă formă literară, face mai multă onoare talentului literar decît energiei politice a dlui Stere“ [1]. Un alt deputat, conservator, N. Botez, spunea, la 5 decembrie: „Onoratul nostru coleg, d. raportor C. Stere a primit laude, și foarte bine meritate, de la colegii care m-au precedat. Dsa este un bun patriot, dsa este un spirit luminat... Stilul pe care îl întrebuințează d. Stere este stilul unui om luminat și face plăcere să fie citit. Dar dacă critica acestei adrese nu se face din punctul de vedere al literaturii critica rămîne să se facă întreagă și trebuie să se facă din punctul de vedere al fondului chestiunilor ce tratează.“ [2] Au mai vorbit Take Ionescu, N. Filipescu, I. Lahovari, Al. Marghiloman, făcînd aprecieri favorabile asupra aspectului stilistic al raportului, dar ridicîndu-se vehement împotriva opiniilor și considerațiilor de acolo. Stere e prezent la discuții foarte activ, întrerupînd, din bancă, pe mai toți oratorii opoziției. În sfîrșit, la 12 decembrie, după discursul lui Marghiloman, ia cuvîntul Stere pentru a-și apăra și explicita, „potrivit uzanțelor“, raportul la adresă. Discursul său, impresionant și curajos, a fost atent ascultat. Amintise, încă în raport, de ideea agitată de brătienișți, a necesității reformării sistemului electoral, formulînd principiul Colegiului unic. Acum, referindu-se la o observație a lui Take Ionescu, care și el, pregătindu-se să-și întemeieze partidul, critica sistemul electoral în vigoare, afirmă că Adunarea deputaților este „izvorîtă din sistemul cel mai cenzitar din Europa“. E adevărat, spunea, că opoziția l-a atacat pentru răspunsul la mesaj „cu o brutalitate nejustificată“, neuitînd să-i amintească trecutul soci-

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1908—1909, p. 37.
[2] *Ibidem*, p. 48.

alist, care s-ar face descifrat și în documentul respectiv. În fapt, „nu pot fi responsabil personal decît pentru forma, mai mult sau mai puțin îngrijită, a acestui document — singura originalitate ce poate fi îngăduită unui răspuns la mesaj; da, în această privință mi-ați dat o satisfacțiune deplină. Și trebuie să mărturisesc că, prin firea mea, țin mai mult la reputațiunea mea de publicist decît la aceea de om politic." În rest, răspunsul lui, ca raportor la mesaj, „oglindește fizionomia politică a Adunări", este „expresiunea curentului de idei ce predomină în majoritatea ei". De aceea și-a propus să apere proiectul său de răspuns „nu din punctul de vedere al autorului, ci în calitate de membru al majorității, de împuternicit al ei". În mod firesc, opoziția a pus în discuție, cu acest prilej, „acțiunea întreagă de guvernămînt a Partidului Liberal". Dar toată lumea a observat dihonia din cadrul conservatorilor și criticile reciproce dintre cele două grupări conservatoare. Stere, jubilînd, semnala ridicolul situației create. Firește că a respins valabilitatea ideii conservatoare, anacronică pentru România. Nu se lasă amăgit de agitarea democratismului de către takiști, ridicîndu-se împotriva tendinței acestora de a se constitui în partid de sine stătător: „Care este nevoia socială pentru crearea unui al treilea partid politic în țară la noi?... Un partid al obiditilor? Dar nu al obiditilor ogorului negru și al muncii robite, despre care ne cîntă poetul, ci obiditi ai combinațiunilor politice, ai simțului ierarhic jignit, al drepturilor nesocotite în partid. ...Ipoteza că acest partid ar putea să îndeplinească rolul Partidului Liberal este exclusă." El prevestea fuziunea viitoare a celor două grupări conservatoare. Deocamdată, preocuparea lor este unică și obsedantă: „Cine va fi chemat cînd va sosi ceasul fatal?" Din păcate, ruptura evidentă dintre conservatori are o consecință mai generală: „toată atmosfera vieții politice se viciază" [1].

A revenit la tribună a doua zi. Cum oratorii opoziției băteau monedă pe ideea eșecului legiuirilor agrare ale liberalilor, Stere a replicat: „Dar cine vă spune că noi considerăm problema groaznică pusă la 1907 ca definitiv rezolvată de aceste începuturi? Domnilor, rezultatele experienței, care atîrnă în mare parte și de dvs, ne va arăta calea pe care trebuie să o urmăm... Dacă am ajunge ca o întindere de o sută de mii ha pe an să treacă (prin Casa rurală n.m.) de la proprietari în mîinile țărănești, am merge prea repede și am

[1] *Ibidem*, p. 133—135.

provoca turburări în viața noastră economică. Putem, prin urmare, chiar de la început, să fim mulțumiți de rezultatele Casei rurale... Ar fi ridicol de a susținea că opera noastră este o perfecțiune și că nimic nu mai avem de făcut în această privință." Și, firește, a documentat pe larg relativitatea legiuirilor agrare liberale. După opinia sa, „propășirea economică a unei țări nu este decît o altă față a propășirii sale politice. Între democratizarea instituțiunilor și între dezvoltarea forțelor productive ale unui popor este o legătură prin însăși firea lucrurilor." Elogia, apoi, proiectul de lege anunțat în mesajul regal (și în răspunsul redactat de el ca raportor) de reformare a consiliilor județene, menit să creeze, la bază, „o viață cetățenească reală". Și, apoi, adaugă decis: „Sunt un vechi partizan al sufragiului universal, dar între sufragiul universal cu actuala organizație locală și reorganizarea în sensul democrației a instituțiunilor locale, n-aș sta la îndoială. Greșesc, dar, dnii Iorga, Lahovari, Marghiloman cînd nu recunosc însemnătatea reformei actuale. Cu atît mai mult că ea nu se poate mărgini la întemeierea Colegiului unic. O reformă serioasă ar trebui să ferească organizațiile locale de fluctuațiunile politice, mărginind dreptul de dizolvare a ministerului, care adesea dă loc la atîtea abuzuri." Apoi nu a ezitat să se refere la chestiunea Colegiului unic, care atîta îngrozea opoziția: „Întrucît, în adevăr, nu suntem în ajunul revizuirii Constituțiunii nu voi discuta chestiunea sufragiului universal. Mă voi mărgini numai la discuțiunea cîtorva obiecțiuni aduse Colegiului unic." Cum s-a spus că acest Colegiu unic ar repeta situația colegiului al treilea în vigoare, a răspuns: „cînd în colegiul al treilea vor fi și toate elementele culte, dacă lupta va fi dată de toți în sînul acestui colegiu, acesta va fi mijlocul de educațiune politică, de educațiune cetățenească". După care revenea la proiectul de lege privind reorganizarea consiliilor județene: „Reforma consiliilor județene, creînd în adîncimile corpului național focare noi de viață cetățenească, dîndu-le acestor focare o mai mare putere de acțiune și de rezistență va face mai mult decît orice revizuire a Constituției". De aici pînă la a stabili un echilibru între reforma socială și cea cetățenească nu era decît un pas. Și Stere l-a făcut, fără teamă de opoziția conservatoare și de aripa moșierească din propriul partid: „O țărănime sănătoasă, puternică, apărată în toate drepturile și interesele ei, o viață cetățenească adîncă, o preocupare obștească de interesele superioare ale statului". Nu se sfia să-și afirme, de la tribuna Camerei deputaților, crezul

poporanist, repetînd ceea ce scrisese, în numărul din aprilie al aceluiași an 1908 în revista sa, în capitolul concluziv al studiului *Social-democratism sau poporanism*. Iar aceasta contura, de fapt, modelul poporanist al căii de dezvoltare a României. Și, repet, îl propunea deputaților chiar în incinta Adunării. Era aproape o provocare care îi depășea cu mult mandatul de raportor al răspunsului la mesajul tronului. Pentru că dacă unii — puțini — dintre colegii săi din gruparea brătienistă împărtășeau unele componente ale idealului poporanist, ceilalți deputați liberali nu puteau accepta teoremele idealului socio-politic susținut de Stere. Dar el nu mai lua seama la menajamente și stratageme, convins că principiile sale, numai ele, puteau conferi României rolul de antemergător al Apusului european la granița cu Orientul asiatic. „Deși multă vreme am fost învăluiți de Răsăritul întunecat, întotdeauna [ne-]am considerat ca o avangardă a Apusului la gurile Dunării" [1].

A fost acesta, s-a recunoscut, un discurs foarte important și, de aceea, intens ascultat. Vorbea, autorizat, în numele majorității liberale din Camera deputaților. Elocuțiunea sa era substanțială, elegantă, informată (cu referiri la doctrinele politice și sociale din Anglia, Germania, Franța etc.), bine timbrată, cu replică imediată la întreruperile din incintă. Stere se dovedea nu numai o mare personalitate, dar și un bun orator, cu mare priză la public. Nu numai la deputații din incintă, dar și la asistența numeroasă din balcoane. De la București Izabela Sadoveanu îi scria lui Ibrăileanu la Iași: „Zilele astea am fost la Cameră, mereu cu madame Popescu (soția lui Spiridon Popescu, cumnata lui Stere, n.m.), dar tot nu l-am auzit pe Stere care mă tem că o să-și înghită discursul și ar fi mare păcat. Nicăieri ca acolo nu cred că are Stere sentimentul puterii lui și, pe lîngă mulțumirea de a lucra pentru realizarea idealurilor lui, trebuie să fie desigur și marea mulțumire de a te simți *o forță*, acolo nu cred eu că se mai gîndește la bătrînețe, deși serios nu se gîndește el încă nicăieri la ea!... Trebuie să vezi cum îl privește opoziția, Carp, Take Ionescu etc. pentru ca să vezi că omul nu recunoaște și nu îndumnezeiește decît Forța (și, mai ales, femeia)... nu mai zic despre mine nimic... erau doar acolo doamne elegante venite să-l asculte și-l admirau

[1] *Idem*, p. 138—141.

acolo lîngă mine în tribună... ce să mai caute biata admirația mea." [1]

Acest succes, care îl propulsa în prima linie a dispozitivului grupării brătieniste și, prin aceasta, poate, a întregului partid, îl va costa pe Stere enorm. Cum vorbise, ca deputat, și fostul socialist Georges Diamandy, opoziția a exploatat faptul, acuzînd, din nou, guvernul că e socializant. La 26 februarie 1909, N. Filipescu a urcat la tribună, dezvoltînd, într-un discurs de o mare violență, opiniile sale conservatoare. I-a acordat o atenție specială lui Stere în care vedea nu un deputat oarecare, ci pe „șeful partidului liberal din Iași, un leader al majorității, raportorul proiectului la Adresă". Or, denunța Filipescu, acest înalt personaj e creatorul unei doctrine importante care, după opinia sa, e o variantă a socialismului: „Această doctrină se intitulează «poporanistă ». Poporanismul e mai acceptabil decît socialismul. În doctrina poporanismului ascuțișul socialist se ascunde sub un strat puternic de vată. Se găsesc chiar unele critici vechiului socialism, critice împrumutate de la Bernstein și de la noile școli socialiste. Recunosc că se admite și principiul proprietății individuale, întrucît este vorba de mica proprietate care trebuie scăpată de «apăsarea suprastructurii » ce o sugrumă. Acest regim de mică proprietate, închegat prin un sistem de asociațiuni, n-are de ce să fie dezavuat de cele mai multe școli socialiste. D. Stere chiar ne spune..." După care adăugă: „Mica portiță prin care se strecoară expropierea și servituțiile devine în această doctrină o poartă monumentală prin care pot pătrunde elemente de distrugere ale proprietății sub forma exproprierii și servituților amplificate peste măsură... Este evident aici o accentuare a programului guvernului. Poporanismului e un pas mai departe pe calea socialistă." [2] În Senat, la Stere și la proiectul răspunsului său la adresă, s-a referit critic Titu Maiorescu, care într-un discurs rostit la 1 decembrie 1908, spunea, printre altele: „În adresa și în «Mesagiu » se vorbește de fericirea ce se așteptă de la acest Colegiu unic care e îndrumarea spre faimosul vot universal, una din cunoscutele pretenții socialiste, pentru ca apoi, cu ajutorul aparatului nostru constituțional, să ajungă la stăpînirea statului. Va veni proiectul în discuțiune, se va vorbi atunci mai cu deamănuntul de Colegiul unic și cel puțin vom arăta desăvîrșita iluziune a celor ce își închipuie că prin

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, *ed. cit.*, p. 332.
[2] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1908—1909, p. 557.

asemenea formalisme goale va înainta starea culturală a țării. Și încă alături de aceste apucături socialiste indicate în proiectul de adresă" redactat de Stere[1]. Directorul *Vieții românești* devenise deci ținta atacurilor conservatoare iar convingerile sale democratice reformatoare erau folosite ca dovezi pentru așa-zisul socialism al guvernului liberal. Ionel Brătianu, devenit premier, a răspuns, la 26 februarie 1909, lui Filipescu, Întreresant e aici că Brătianu nu s-a solidarizat cu opiniile lui Stere (cum ar fi putut-o face?), nici nu le-a apărat de atacurile opoziției ci, într-un fel, chiar s-a delimitat de ele, justificîndu-le ca posibile chiar dacă individuale: „Nu cred — spusese premierul — că rolul unui șef de partid este de a răspunde pentru toate opiniunile pe care un membru al partidului său le va fi manifestat." Și mai departe: „Programul partidului și direcțiunea sa trebuie să reprezinte nu părerile laterale sau individuale ale fiecăruia din membrii lui, ci trebuie să fie rezultanta convingerilor celor din dreapta și a celor din stînga partidului iar șeful de partid, care înțelege menirea sa, trebuie să-și croiască drumul în direcțiunea acestei rezultante." [2]

Stere a ținut să-i răspundă și el lui Filipescu, solicitînd ceea ce se numea un răspuns „în chestie personală", garantat de regulamentul parlamentului. Filipescu, printre altele, denunțase *Viața românească* drept un organ oficial al Partidului Liberal și răstălmăcise convingerile sale ideologice. Președintele Camerei, M. Pherekide, ar fi vrut să evite o nouă intervenție a lui Stere, declarînd că șeful guvernului a rezolvat totul. Stere nu era de acord cu argumentul lui Pherekide pentru că, știa bine, Brătianu nu clarificase, pentru el, mai nimic. Neputîndu-l convinge să renunțe, Pherekide a fost nevoit să-i dea cuvîntul lui Stere, în aceeași ședință din 26 februarie 1909: „Este vădit, spune el, că d. prim ministru nu are nici o răspundere pentru cele scrise de mine, nu știu dacă măcar a citit articolele mele căci a greșit chiar titlul revistei de care e vorba. În orice caz, eu personal nu sînt dispus să renunț la dreptul meu de paternitate nici măcar în favoarea dlui prim ministru, oricît aș fi de devotat partidului din care fac parte... De aceea, dlor, eu mă aflu într-o situațiune ciudată. Dacă eu, ca publicist, mă simt măgulit în vanitatea mea de scriitor, de faptul că d. Nicu Filipescu mi-a făcut onorurile discuțiunii

[1] *Dezbaterile Senatului*, 1908—1909, nr. 6.
[2] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1908—1909, p. 560—561.

parlamentare, vorbind de scrierile mele, ca om politic însă sunt jenat de inutilitatea, de zădărnicia acestei cheltuieli de talent și de erudiție într-o chestiune care nu ar putea să fie discutată în parlament... Întrucît pentru părerile mele și teoriile mele nu sînt răspunzător decît eu personal și nu este exact măcar faptul că revista dirijată de mine este patronată oficial țiu mult ca această calomnie...să fie spulberată." Și mai încolo: „Să presupunem că d. Filipescu ar fi reușit să dovedească — cum stau lucrurile în realitate aș putea să arăt numai în ipotetică discuție în contradictoriu — că sunt un credincios elev al lui Karl Marx și Friedrich Engels. Ei și? Ar fi putut dsa adresa interpelarea, pentru acest motiv, guvernului? Dar guvernul i-ar răspunde, cum a și răspuns d. prim ministru, întrucît deputatul de Iași ne dă votul său — alb la alb — pentru proiectele cuprinse, de pildă, în Mesajul din anul acesta, nu ne privește teoriile dsale. Mie personal? Dar ce rost poate avea această discuție aci? În cazul cel mai bun pentru d. Filipescu ar fi putut dovedi că există o nepotrivire între ideile mele și acțiunea mea politică, nepotrivire ce ar putea rezulta din lipsa de consecință logică sau din lașitate morală; ar fi fost trist pentru mine. Dar valoarea intelectuală sau morală a unui simplu membru al majorității poate să facă obiectul discuțiunii politice, poate să răpească timpul în parlament?" Mîndru de sine și valoarea argumentelor sale, Stere încheia declarînd că îi stă la dispoziție lui Filipescu pentru o controversă de idei, punîndu-i chiar la dispoziție coloanele revistei *Viața Românească*. Va plăti scump curajul de a-l fi înfruntat, de sus, pe Filipescu. Răzbunător, colericul Filipescu, care avea la dispoziție *Epoca* și, la Iași, *Evenimentul*, va ști cum să declanșeze, destul de repede, o campanie denigratoare împotriva lui Stere.

Am avansat însă în timp, prea repede. Mă înapoiez pentru a descrie momentul de vîrf în disputa dintre studziști și brătienișți. Boala lui Sturdza se dovedea ireversibilă. Medicii parizieni au sfătuit familia să-l interneze pe bolnav la un alt sanatoriu, de strictă specializare nervoasă. Va fi sanatoriul de la Suresnes. Acum înlocuirea premierului devenise inevitabilă. Problema era, desigur, cine devine premier și șef al partidului. Despre această înfruntare crîncenă aflase lumea toată. O comentau gazetele și oamenii politici de toate culorile. La 9/22 decembrie 1908 Maiorescu nota în jurnalul său: „Criză ministerială? Pot forma liberalii nou guvern sub prezidența lui Emil Costinescu (cum ar primi

regele)? Sau vor brătienii numai un guvern sub prezidenția lui Ionel Brătianu (cum nu primește regele)? Atunci, minister Carp așa de apropiat?" [1] Brătieniștii trebuiau deci să aibă multă abilitate pentru a-și învinge adversarii și a-l convinge pe rege în favoarea soluției preconizate de ei. Altfel, vorba lui Maiorescu, se intra într-o periculoasă criză de guvern care putea duce la demisie. Se știa însă bine că regele nu va agrea demisia guvernului pentru simplul motiv că nu aveau cu cine să-l înlocuiască. El refuza să recunoască drept independent partidul lui Take Ionescu și recomanda principalilor lideri conservatori (inclusiv șefului Partidului Conservator-Democrat) reunificarea. De ar fi voit să demită pe liberali, nici nu avea pe cine să cheme pentru formarea unui guvern conservator. Aștepta reconcilierea conservatoare, atît de insistent recomandată. Pînă la urmă, singurul contracandidat serios al lui Brătianu era Emil Costinescu. Fost și el redactor la *Românul*, potrivnic al lui Sturdza, din cauza căruia se alăturase dizidenței drapeliste și acum revenise, cu întreaga s-a grupare, în partid, industriaș și finanțist de marcă (era și directorul unei mari bănci), Costinescu avea drept să pretindă succesiunea. Se întîmpla însă că Eugeniu Carada, împreună cu tot grupul din jurul Băncii Naționale, nu-l agrea pe Costinescu, în care vedea un rival. Carada îl voia instalat la cîrmă pe fiul mai mare al lui I.C. Brătianu și nu va cruța nimic pentru a ajunge la țelul dorit. Mai ales că regele îl agrea pe Costinescu. Or Carada, antidinastic intratabil (a evitat, toată viața, să-l întîlnească pe rege, pentru a nu fi nevoit, cumva, să-i dea mîna) își dorea să înfrîngă opțiunea regală. În culise se lucra îndîrjit și fără milă. Pentru moment, s-a convenit că lui Sturdza să i se acorde un concediu. La 13 decembrie 1908 Ionel Brătianu, vorbind în Cameră, regreta absența premierului. „Avem cea mai mare nevoie de autoritatea și experiența sa și avem încredere că lipsa sa din mijlocul nostru nu va fi decît de scurtă durată" [2]. Dar, din tonul plin de aplomb, se vedea că Brătianu vorbește (apărînd legiuirile agrare și cele noi anunțate, comentînd, decis, problemele politicii externe ale țării) ca viitor șef de guvern. Mai avea însă de așteptat pînă atunci. La 15 decembrie Spiru Haret (și el un contracandidat posibil, deși cu șanse minime) citește, în Camera deputaților, decretul regelui prin care i se acordă lui Sturdza un concendiu de șase săptămîni. Ministrul Instruc-

[1] T. Maiorescu, *Jurnal*, Caiet 28. BAR. Mss. 3662, f. 31 recto.
[2] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1908—1909, p. 142.

țiunii devine, pe această durată, adinterim la președenția Consiliului de miniștri, iar Ionel Brătianu adinterim la Externe. Important fusese ca Emil Costinescu să nu capete interimatul președenției. Haret reprezenta o comodă soluție de provizorat. La 27 decembrie Sturdza a trimis regelui, de la Suresnes, demisia în plic. Succesiunea trebuia soluționată, deci, repede și eficient. Altfel, liberalii riscau să intre în criză de guvern. Ostilitățile au ajuns la punctul maxim. Gazetele erau și ele în fierbere, comentînd, în fel și chip, perspectivele. Nu numai ale succesiunii la șefia partidului. Ci și pe cele ale principalilor fruntași într-un viitor cabinet liberal. *Adevărul* (care milita în favoarea lui Emil Costinescu) știa, la 4 ianuarie, cîte ceva despre șansele ministeriale ale lui Stere: „În cercurile brătieniste se afirmă că dl Ionel Brătianu a chemat pe dl Stere și l-a prevenit că va încerca o remaniere ministerială și îi va oferi un portofoliu. Șeful liberalilor ieșeni nu poate fi considerat ca brătienist sadea, nu poate fi înglobat între mamelucii partizani ai lui Ionel Brătianu. Dl Stere parcă își păstrează încă rolul, în gruparea generoșilor, de ai foștilor socialiști, rol la care dl V.G. Morțun a renunțat de mult, tocmai în vedere de a nu mai fi... nuanțat ca fost socialist". Se înșirau apoi argumente (dintre care unele valabile) care dovedeau independența de atitudine a lui Stere în gruparea brătienistă. Din toate acestea, e de evidențiat ideea că, prin convingerile sale, Stere aducea aminte de radicalismul de odinioară al lui C.A. Rosetti. Așadar, iată-l, din nou, pe Stere, în poziție de ministeriabil. Se acredita ipoteza că, pentru a nu figura în guvern doi foști socialiști, Morțun va fi înlocuit cu Stere [1].

Acestea erau însă zvonuri din etapa poststurdzistă. Pentru că mai întîi trebuia soluționată succesiunea. Unii știau, și au povestit faptul mult mai tîrziu, că Emil Costinescu ar fi fost pur și simplu înșelat de brătieniști. C. Păcurariu, fostul colaborator al lui Gherea la restaurantul din gara Ploiești, a relatat, într-o cărțulie publicată tocmai în 1936, o versiune care, fie și sub beneficiu de inventar, merită să fie reținută. Acest Păcurariu povestea ceea ce știa de la Gherea, care păstrase relații amicale cu Morțun („Gherea povestea că Morțun a tras și el sforile în acele împrejurări"). Pentru a cîștiga timp, brătienișții încercau să-l sedeze pe Costinescu, dîndu-i iluzia că, în ciuda zvonurilor lansate de ziariști,

[1] *Cu cine poate guverna d. Ionel Brătianu*, *Adevărul*, an XII, nr. 6945 din 4 ianuarie 1909.

ei lucrează pentru a-l „unge“ pe cel denumit „patriarhul partidului“ în fruntea liberalilor și, deci , a guvernului. „Spre îndeplinirea acestui plan, Morțun se duce la Sinaia și se prezintă lui Costinescu, asigurîndu-l de concursul său și al prietenilor. Bazat pe acest devotament patriarhul nu se mai deranjează din vila de la Sinaia, așteptînd ziua convocării importantului consiliu de miniștri, la care au participat și președinții Senatului și Camerei. La acest consiliu șurubăria s-a dat pe față.“ [1] E greu de crezut, desigur, că Emil Costinescu, bătrînă vulpe politică, s-a lăsat atît de ușor înșelat. E probabil că a mai dat și el din... aripi. Dar, ca socru al lui Vintilă Brătianu, și-a dat seama că are puține șanse. Mai spera, poate, că în ultimul moment va surveni ceva care să-i împiedice pe brătieniști să acapareze totul. Mari nădejdi nu-și punea însă în reușită. Mai ales că regele înclina să accepte succesiunea lui Brătianu. Oricît ar fi de curios, se pare că Spiru Haret, ca premier interimar, a fost cel ce i-a întins o mînă binevoitoare lui Ionel Brătianu. Aranjamentul s-a perfectat, se spunea, la o întîlnire amicală între cei doi. Era o „lovitură“ care nu mai putea da greș pentru că regele era dispus (Haret o știa) să o accepte. Costinescu a fost somat să-și dea acordul. Și, pus în fața faptului împlinit, n-a mai avut ce face. Totul s-a consumat apoi în cîteva ore. A fost convocată o ședință a guvernului, cu participarea președinților corpurilor legiuitoare. (Unii știau că au fost, în plen, membrii birourilor acestora). Scenariul era dinainte pregătit în amănunțime. Cineva a propus ca succesor al lui Sturdza pe Mihai Pherekide, în calitatea lui de cel mai vechi fruntaș liberal. Atunci Pherekide, mulțumind pentru onoarea ce i se făcea, a propus, la rîndu-i, pe Ion I.C. Brătianu care cumula talentul, hărnicia, tinerețea, experiența și un nume simbolic pentru tradiția partidului. Propunerea a fost pusă la vot și unanimitatea sorților a fost favorabilă lui Brătianu. Numele lui Costinescu nu a fost pronunțat de nimeni și bătrînul industriaș, uns cu toate alifiile politice, nu a pregetat să-și dea și el votul. Ba chiar a susținut — prin cuvînt — propunerea. Această hotărîre, odată adoptată, a fost redactată sub forma unui raport înaintat suveranului. Raportul a fost aprobat de rege și fiul cel mare al lui I.C. Brătianu a devenit președinte al guvernului. Opoziția va protesta vehement împotriva nemaiauzitului procedeu, cerînd demisia întregului

[1] C. Păcurariu, *Citeva amintiri despre C. Dobrogeanu-Gherea*, 1936, p. 39.

cabinet. Va protesta în van. Regele a rămas neclintit în decizia sa.

Mai era de trecut un hop. Unul formal și nu de mare însemnătate. Uzanțele cereau ca Brătianu să fie uns și ca șef al partidului pentru că, de regulă, numai șefii de partid deveneau premieri. Iar demisia lui Sturdza se referea și la aceea din fruntea partidului. A fost convocată, la București, o adunare a liderilor liberali denumită pompos congres. Și aici scenariul a fost dinainte pregătit. Tactic era ca noul șef să nu fie propus de cadrele tinere, ci de veterani. În consecință, P.S. Aurelian, fostul lider al dizidenței drapeliste, acum președinte al Senatului, a fost proclamat președinte al congresului. Congresul a votat o moțiune citită de Pherekide: „Membrii Partidului Național Liberal adunați în București, în sala Eforiei, în ziua de 11 ianuarie 1909, reprezentînd întreaga organizație a partidului din țară, declară și recunoaște pe d. Ion I.C. Brătianu președinte al Comitetului Executiv și conducător al Partidului Național Liberal.“ [1] Vorbitori au fost Mihai Pherekide, Emil Costinescu, (care a declarat „sufletul lui Ion Brătianu planează azi, tot el ne va conduce înainte prin fiul său“), Nicolae Gane, Ilariu Izvoranu și C. Stere. Eroul acestei cărți, vorbind în numele clubului ieșean (Gane a vorbit ca reprezentant al tuturor cluburilor din Moldova), a spus răspicat: „Seful unui partid nu se alege, el se impune, prin calitățile sale, și d. Brătianu îndeplinește cu prisosință aceste calități. Nu sufragiile care ar putea fi stinghe-rite de unele pofte personale pot să consacre un șef de partid; el se înalță mai sus de acestea și numai calitățile și valoarea lui îl impun ca șef. Șef nu poate fi decît cel care reprezintă unitatea organică și care, prin conducerea sa, poate să unească într-un corp o mulțime risipită. În Partidul Liberal nu a existat (? n.m.) pretenție la șefie din partea diferitelor persoane. Partidul Liberal și-a urmat calea lui falnică, unit și puternic. Noul șef al partidului poartă același steag pe care l-au purtat premergătorii săi.“ [2] Era, desigur, un discurs de circumstanță care nu presupunea decît declarația de adeziune și recunoaștere. Important era însă că Stere a fost desemnat să vorbească. E adevărat că a contribuit la aceasta calitatea sa de președinte al celui de al doilea club liberal din țară. Se putea însă ca N. Gane, care a vorbit din partea

[1] *Viitorul*, an. III, nr. 421 din 13/25 ianuarie 1909.
[2] *Ibidem*.

tuturor liberalilor moldoveni, să fi înglobat în această reprezentare și pe ieșeni. Era, deci, pentru Stere o distincție și o dovadă de mare încredere. Dintre tinerele cadre a fost singurul care a avut onoarea să se rostească în favoarea lui Brătianu la acest congres ad-hoc. Gazetarii aveau dreptul să vadă în această alegere un semn al promovării sale în guvern. Mai ales că Stere mai rostise un discurs aproape asemănător, cu vreo zece zile mai înainte, la adunarea generală a clubului liberal ieșean: „Bătrînul nostru șef, spusese el acolo, cu care am cules atîtea biruințe, a cărui înțelepciune îl chema mai mult ca pe oricare altul să conducă barca destinelor țării, a fost nevoit să se retragă... În fruntea guvernului a fost chemat un bărbat al cărui nume este o chezășie care va purta cu demnitate greaua sarcină ce i s-a dat și că opera de regenerare socială începută de Partidul Național Liberal va fi dusă la bun sfîrșit. De aceea, am crezut că Iașul, care s-a arătat totdeauna conducător al opiniei publice, trebuie să dea semnalul pentru a ne strînge rîndurile și să arătăm că oricine este acela care este chemat a purta steagul acestui partid, acela va avea toată încrederea și tot sprijinul nostru... Și după cum partidul a urmat pe Ion Brătianu și pe D.A. Sturdza, tot așa va urma pe fiul lui Ion Brătianu. ...Într-un partid numeros ca al nostru este firesc să fie oarecari deosebiri de curente... Totuși, cînd ne aflăm într-un moment solemn al vieții noastre de stat trebuie să trecem peste astfel de neînsemnate considerațiuni și sunt fericit că, fără nici o notă discordantă, Partidul Liberal ieșean a crezut să dea importanța ei cea mare acestui act.“ [1]

Șeful liberalilor din Iași își făcuse, deci, cu prisosință datoria la înscăunarea lui Brătianu. „Deosebirile de curente“ au fost surdinizate și acoperite de unanimități comode, chiar dacă erau de circumstanță. Acum, după ce acordul regelui fusese obținut și congresul partidului a decis, urma instalarea efectivă a lui Brătianu în fruntea guvernului. În ședința Camerei deputaților din 12 ianuarie 1909, se citește decretul regal prin care, în urma demisiei lui Dim. A. Sturdza, din 27 decembrie 1908, „am primit această demisiune și am numit președinte al Consiliului Meu de miniștri pe d. Ion I.C. Brătianu, ministru secretar de stat la departamentul de Interne și ad-interim la cel al afacerilor Externe“. În aceeași zi decretul e citit și la Senat. Jocurile fuseseră făcute. Bine și,

[1] *Viitorul*, an. III, nr. 413 din 4/17 ianuarie 1909.

relativ, repede. Ionel Brătianu ajunsese prim ministru și șeful celui mai puternic partid politic din țară la 45 de ani. Epuizîndu-se subiectul succesiunii, gazetele au mai ținut o vreme, pe afiș, chestiunea remanierii guvernului. Stere apărea, în toate aceste comentarii, ca ministeriabil. Unii acreditau că Anton Carp va prelua conducerea B.N.R., ieșind din guvern, și atunci Al. Djuvara va fi numit ministru la Domenii, iar Stere va deveni titular la Industrie și Comerț. Sadoveanu îl întreba mirat pe Ibrăileanu la 23 mai 1909: „Auzisem la 20 a lunii că Stere a luat portofoliul Industriei și Comerțului. Mi-a spus Vlahuță că e sigur. Și acuma văd că remanierea încă nu s-a făcut.“ [1] Dar alții știau — din nou — că Brătianu nu putea, deocamdată, include în guvern doi foști socialiști. Ar fi protestat nu numai opoziția conservatoare, dar și aripa de dreaptă a liberalilor, sturdziștii. Nici oculta liberală nu ar fi agreat o astfel de deplasare în componența guvernului. Asemenea prevențiuni ideologice trebuiau menajate de un premier abia înscăunat. În consecință, se spunea, ar urma sacrificarea lui Morțun în favoarea lui Stere. Lucrurile se complicaseră deci și, pînă la aplanarea disensiunilor interne, remanierea iminentă a tot fost... amînată. Pentru că zvonul eliminării din guvern a lui Costinescu și trecerea, la Finanțe, a lui Olănescu, pentru ca Stere să ia Domeniile nu putea găsi crezare. Ionel Brătianu nu putea, la urma urmei, exclude din guvern vechile cadre care, tocmai, îi acceptaseră dubla șefie, sprijinind-o. Zvonurile continuau să circule însă, încît și la 16 ianuarie *Adevărul* credea a ști că „dl V.G. Morțun, pentru a înlesni dlui Ionel Brătianu o remaniere a cabinetului, s-a hotărît să se retragă cît mai curînd așa ca să poată face loc unui ministeriabil generos“. Dar lucrurile încep să se clarifice. Și perspectivele se arătau sumbre pentru Stere. La 29 ianuarie (nr. 6970) un articol din *Adevărul* reproducea un dialog (imaginar?), ce ar fi avut loc într-un cerc anume între un generos și un liberal din vechile cadre: „Decamdată noi, generoșii — ar fi spus cel dintîi — stăm prost și voi stați bine, Noi avem ordin să ne supunem și să cedăm pasul. Mișcarea la dreapta se va face. Dacă ezită șeful, e că nu știe la ce combinație să recurgă pentru ca satisfăcînd pe unii să nu nemulțumească pe alții.“

Dezlegările s-au tot tărăgănat astfel, pînă la 3 martie 1909, cînd se produce un simulacru de remaniere. Între premier și

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. I, EPL, 1966, p. 243.

generalul Averescu erau vechi conflicte, acum acutizate, datorite faptului că ministrul de Război pactizase sau numai colaborase cu Take Ionescu. La sfîrșitul lui februarie Al. Marghiloman a rostit, în Cameră, un discurs interpelare în legătură cu neregulile ce domneau la Ministerul de Război. Avizații știau că premierul nu fusese deloc surprins de această interpelare, ba chiar că o sugerase, furnizîndu-i interpelatorului și unele informații. În litigiu era un mai vechi proiect de concesionare a Arsenalului armatei către firma germană Krupp, pe care Brătianu nu-l agrea, iar ministrul îl susținea. La interpelarea lui Marghiloman a răspuns primul ministru, care a anunțat că va lua, de îndată, măsurile ce se impun. I s-a cerut imediat, lui Averescu, demisia. Acesta a refuzat. Atunci s-a procedat la demiterea formală a întregului guvern, de care unii dintre miniștri nici nu au apucat să ia cunoștință. Regele, care nici el nu-l prea suferea pe Averescu, a acceptat soluția lui Brătianu, încredințîndu-i, tot lui, formarea noului guvern. La 3 martie s-a anunțat lista noului guvern. Care era tot cel vechi, cu deosebirea că Toma Stelian, pe lîngă portofoliul Justiției, preluase — ca interimar — și pe cel al ministerului de Război. Așteptata „mare" remaniere — de care se tot vorbea — nu s-a produs nici de astă dată. Presa opoziției sau cea „independentă" acreditaseră zvonul că Stere ar prelua, de la Costinescu, Finanțele, iar „patriarhul" ar trece la Interne. Dar Costinescu a refuzat, amenințînd că se retrage din viața politică. Ion Brătianu știa că asta va declanșa o gravă criză în partid. „Înghesuit" între dorința consolidării prin introducerea în guvern a unor tineri prieteni și presiunea vechilor cadre, premierul nu avea putere să procedeze cum voia. Nu-i rămînea decît soluția tergiversării pînă în vară sau în toamnă. Guvernul căpătase însă o înfățișare ciudată. Brătianu cumula, pe lîngă funcțiunea de premier, portofoliul Internelor (pe care-l deținea, de la început, din martie 1907) și pe cel al Externelor, iar Anton Carp (reprezentantul cercurilor ocultiste din B.N.R. în cabinetul de miniștri) continua să gireze ministerul Industriei și Comerțului, pentru că Al. Djuvara, deși numit, avea să-și preia efectiv portofoliul abia la 2 iunie 1909. În această situație de semiprovizorat se da citire, la 24 martie 1909, mesajului regal de închidere a sesiunii parlamentare, care ar fi fost rodnică. Primul ministru se alătură aprecierii regale, mulțumind și el parlamentarilor pentru activitatea depusă. Sesiunea fusese, prin legiuirile votate, într-adevăr, rodnică. Dar planurile lui Brătianu de fortificare în

guvern au rămas în așteptarea unor împrejurări mai favorabile. Nici el nu știa cînd și cum vor surveni ele. Era dezamăgit. Iar tinerii săi prieteni erau de-a dreptul supărați. Supărarea lor se învecina cu indignarea. Rămăseseră mofluzi în ambițioasele lor proiecte de promovare. Iar perspectivele se arătau încurcate. Aproape că își pierduseră nădejdea, în ciuda optimismului de circumstanță al premierului.

Stere s-a reîntors la Iași nemulțumit. Aparent totul îi mersese din plin. Prietenul său era premier, el fusese unul dintre deputații remarcați ai sesiunii parlamentare. Fusese raportorul răspunsului la adresă, rostise cîteva discursuri mult apreciate, se impusese ca orator strălucit și temut, continua să fie șeful celui de al doilea, ca însemnătate, club liberal din țară. Apoi *Viața românească* ajunsese, incontestabil, cea mai importantă revistă culturală. Această din urmă realizare constituia singura lui bucurie adevărată. Pentru că, de fapt, toate celelalte onoruri îl lăsau rece și chiar îl plictiseau. Le considera nu înfăptuiri, ci servituți. Nu era (întrucît nu avea stofă de) om politic. Se angajase în activismul cetățenesc, cum am mai spus-o de cîteva ori, pentru a contribui la înfăptuirea idealurilor sale. Se considera numai fondatorul unui curent de idei în spiritul public. Ceea ce era perfect adevărat. Un curent de idei care cîștigase audiență, mulți aderenți și foarte multă simpatie, unii văzînd în teoremele lui doctrinare proiectul unei căi de regenerare socio-morală și economico-politică. Era așa numita, mai tîrziu, tocmai în deceniile de după prima conflagrație mondială, cale a treia de dezvoltare a unei țări agricole. Gîndul întreg al lui Stere se îndrepta spre dobîndirea mijloacelor prin care se putea înfăptui proiectul de dezvoltare imaginat de el pentru țara noastră. Socotea, atunci, că singurul instrument politic util scopurile sale este Partidul Național Liberal. De la acest partid nădăjduia — bizuindu-se pe promisiunile și aspirațiile sincere ale lui Ionel Brătianu — să cucerească și larga reformă agrară, și universalizarea dreptului la expresie politică. Aceste două mari reforme constituiau condițiile preliminare, absolut indispensabile, cu ajutorul cărora s-ar fi realizat dorita „democrație rurală". Numai după asta se putea porni la constituirea căii specifice de dezvoltare. Ambițiile sale ministeriabile, de acum și de mai tîrziu, nu erau expresia vanității de a promova în ierarhia politică a partidului liberalilor. Ele nu urmăreau decît să-l așeze într-o poziție din care să poată avea oarecare putere (politică) pentru a grăbi înfăptuirea,

fie și graduală, a reformelor la care năzuia. Pentru că numai pe forța, mereu talonată de conservatorii liberali, a lui Brătianu nu putea pune preț. Constata însă, cu mare amărăciune, că speranțele îi sînt înșelate. Nu atît eșecul propriei ministeriabilități îl îngrijora. Cît dovada evidentă că Ionel Brătianu, chiar ca șef de partid și de guvern, acționa temperat și temporizator. Forțele, puternice, ale aripei conservatoare din partid, la care se asocia și Oculta, nu-l lăsau să împingă carul reformator mai departe. Iar moșierii din Partidul Conservator speculau excelent situația (sprijiniți și de Palatul regal) pentru a menține lucrurile la punctul de îngheț. Pe Stere îl considerau a fi (și aveau dreptate) primejdia principală și, curînd, în iulie-octombrie, vor declanșa o furibundă campanie pentru a-l scoate din cursă. Cum se va vedea, vor reuși.

Dar, acum, în aceste luni dintre aprilie și iulie 1909, Stere cugeta, îndîrjit, dacă nu greșise, impardonabil, în strategia sa politică. Fără îndoială, greșise. Începea să aprecieze corect lucrurile. Întrebarea era însă, pentru el, una singură. Avea la îndemînă o alternativă valabilă? Grea întrebare. Dar și mai dificil era răspunsul. Se gîndea, neliniștit, la proiectul unei activități politice independente care să reprezinte interesele radicale ale țărănimii. Știa însă prea bine că atîta vreme cît țărănimea nu are, în totalitatea ei, drept la expresie politică, nu putea fi vorba, cu seriozitate, de un partid radical țărănesc. Eșecul efemerei grupări politice țărănești a lui C. Dobrescu-Argeș, din 1880—1899, era destul de proaspăt în amintire. Ca și falimentul trist al Partidului Radical al lui G. Panu, Liderul, abandonînd, a trecut, în 1898, la conservatori și, de acolo, în 1900—1901, la liberali. Nu-și putea prescrie repetarea unor astfel de don-quijotisme. S-ar fi cuvenit totuși să încerce, chiar dacă inițiativa sa politică autonomă nu ar fi recoltat decît prea puțini partizani și un neînsemnat număr de voturi. Merita să o fi făcut, chiar sigur fiind de eșec. Ar fi fost gestul sublim al unui înfrînt revoltat. Gest care s-ar fi așezat firesc în ecuația unui curent de idei de sine stătător. Dar chiar de ar fi voit-o, se știa un handicapat politic, fără aptitudini într-un domeniu, care-i provoca silă infinită și atunci cînd avea de partea sa puternica mașinărie electorală a liberalilor. Apoi singurul electorat pe care îl putea, eventual, cuceri era cel al intelectualității progresiste, al slujbașilor modești, învățătorimea și albăstrimea satelor neînregimentați politic. Toate aceste pături sociale, și ele nemulțumite sau dezamăgite, se îndreptaseră — în măsura în care o

puteau face — spre takişti. Takismul, în ciuda demagogiei politicianiste, reprezenta o variantă a radicalismului. De aceea tocmai dobîndea succese electorale. Sigur că aici a contribuit, în proporţii substanţiale, corupţia practicată de takişti, adică promisiunile fără acoperire. Dar e incontestabil că unele pături orăşeneşti (inclusiv intelectualii) se apropiaseră de takism, în care vedeau o alternativă la cele două partide istorice de guvernămînt. Stere, deşi avizat, s-a gîndit la o apropiere dacă nu de takism în general, cel puţin de filiala ieşeană, patronată de Al. Bădărău. A încheiat, deci, o convenţie de nebeligeranţă şi chiar de colaborare cu Bădărău. Şi, prin Stere, ca şef, era angajat, în această colaborare, întregul club liberal ieşean. Unii fruntaşi liberali ieşeni erau împotriva acestei pactizări cu „duşmanul". Dar Stere oricum nu prea ţinea seama de vociferările acestor fruntaşi, depunînd stăruinţe în a convinge pe cei ce erau dispuşi să asculte că înţelegerea făptuită e o manevră tactică utilă politic, pentru contracararea conservatorilor puri. A obţinut Stere, pentru asta, acordul lui Brătianu? Nu e sigur, deşi nu este exclus. Prin acest pact căpătase, se iluziona a crede, un mijloc de presiune asupra liderilor liberali care nu-l agreau şi, spera, chiar faţă de primul ministru.

Voia să facă mai mult. Se gîndea să întocmească rechizitoriul deschis al întregii scene politice, exprimîndu-şi, sincer, opţiunile. A semna un astfel de articol, la care de mult cugeta, era însă o imposibilitate. Cum tot discutase cu Ibrăileanu opiniile sale în aceste luni dezamăgitoare, iar autorul *Spiritului critic* le împărtăşea integral, fiind şi el profund neumţumit, s-a gîndit să scrie el acest articol. Firește, nu lipsesc de aici opiniile strict personale ale lui Ibrăileanu. În esență, convergența de idei între cei doi prieteni este indiscutabilă. Dar se cuveneau luate măsuri de precauţine care să-l ferească pe director de interpretările nedorite. (Cum se va vedea, nu vor izbuti să-l ferească). În consecință, o notă de subsol, „nota direcției", precizează: „În adevăr, direcția are altă părere asupra chestiilor tratate de d. Ibrăileanu, afară de cîteva considerații ale colaboratorului nostru care ni se par și juste și interesante. Ţinem să relevăm aici numai că, oricît s-ar feri d. Ibrăileanu de subiectivism, teoriile pe care le face sînt departe de a fi atît de obiective cum i se par autorului. De altfel, poate vom reveni asupra problemelor *sociologice* puse de colaboratorul nostru". Articolul lui Ibrăileanu, intitulat *Partidele noastre politice. Opiniuni ale unui diletant* aşează în centrul atenţiei disparitatea de

interese din P.N.L. Radiografia e exactă și pătrunzătoare. Reconstituind harta curentelor din partid, autorul distingea cîteva grupări: a „conservatorilor puri", aceea a „conservatorilor democrați", a „liberalilor", a „naționaliștilor-democrați" și a „poporaniștilor", pe care o denumea, mai propriu, a „democraților țărăniști". Astfel, Ibrăileanu voia să sugereze că, de fapt, în P.N.L. se regăsesc, în mic (cu excepția socialiștilor), toate orientările politice din acea vreme. Sau că toate aceste partide își aveau reflexul, ca orientare, tendință și grupare de interese socio-politice, în P.N.L. De vreme ce pare atît de diversificat ca structură, care e totuși scheletul și liantul acestui partid? După opinia autorului, fundamentale pentru condiția și orientarea partidului ar fi două grupări: liberalii și democrații țărăniști. Faptul ar fi atestat și de programul partidului. Filoindustrialismul ar fi o prevedere programatică liberalistă (mai precis, a marii burghezii liberale), pe cînd legiuirile agare din 1907—1908, o întruchipare a democratismului țărănist în care s-au infuzat, prin convergență fericită, și certe influențe ale intereselor liberale burgheze. Grupările conservatoare sînt balastul partidului, neexprimîndu-i programul și orientarea adevărată: „Observ în Partidul Liberal două curente puternice, care îi dau fizionomia: «liberalismul » și «democratismul țărănist. » Ce *interese* reprezintă ele? liberalismul reprezintă interesele burgheziei noastre mari; iar «democratismul țărănist », interesele țărănimii mici *mai întîi* și, în *al doilea rînd*, pe ale micii burghezimi. Reprezentanții acestui al doilea curent nu sînt țărani, nici fii de țărani; ei nu vorbesc în numele clasei *lor*, ci îmbrățișează interesele *altei* clase, interese care coincid cu ale neamului întreg, de pretutindene."

Autorul sublinia că forța grupării democrat-țărăniste (în care se regăseau, reuniți, poporaniștii, foștii generoși, unele elemente ale cadrelor tinere) nu trebuie căutată în numărul — mic — al membrilor, ci în faptul că exprimă interesele imensei majorități a poporului. Întrebarea pe care și-o punea criticul devenit, de nevoie, sociolog și politolog, privea rațiunea și posibilitatea supraviețuirii democratismului țărănist în partid. De fapt, în răspunsul la această întrebare stătea cheia întregului articol. Ibrăileanu considera, asemenea lui Stere, că în chestiunea, absorbantă, a revendicărilor țărănești interesele poporaniștilor (ale întregii grupări a „democraților țărăniști") și ale liberalilor coincid. „Dacă n-ar fi această trăsătură de unire între «democratismul țărănist » și «liberalism », atunci democrații-țărăniști n-ar avea ce căta în

Partidul Liberal. Atunci ar trebui să facă un partid aparte, un partid *țărănesc*." Ibrăileanu, tot atît de optimist ca și Stere, îndrăznea chiar să pronosticheze că, în viitorul apropiat, P.N.L. se va elibera de balastul grupărilor conservatoare, iar „liberalii liberali merg mai departe paralel cu democrații țărăniști". Aici vor trebui create condiții („un program larg democratic") pentru captarea tuturor intelectualilor progresiști atrași de idealurile democratismului țărănist. Aceștia, împreună cu „industrialiștii și financiarii", vor da temei și stabilitate Partidului Liberal, regenerat. [1]

Cine nu vede că Ibrăileanu exprima aici gînduri care erau și ale lui Stere? Cine nu înțelege că aici Ibrăileanu, ca și Stere, justifica, deși adînc deziluzionat, rațiunea rămînerii în structurile eclectice ale partidului în care intrase de aproape un deceniu? Și cine nu descifrează, în aceste mediații amare, gîndurile abandonului, neputința dramatică de a-l întreprinde, speranța că idealurile lor reformatoare vor fi totuși înfăptuite? Radiografia lui Ibrăileanu (îndărătul căruia se afla ochiul scrutător al lui Stere) era însă utopică și în deziderate, și în prognoză. Pronosticurile, negenerate din realitatea politică, nu se vor realiza. Stere visa treaz și abătut, confundînd (vinovat?) dezideratele cu probabilitățile, de care se agăța, tragic, ca de un ultim reazăm de speranță. Un reazăm fragil și vulnerabil, asemenea întregii sale situații politice ruinate, fără perspectivă. Cel ce se credea și era apreciat ca un om realist și un spirit practic era, de fapt, acum (dar numai acum?) un utopist visător, înfățișîndu-ni-se, mai degrabă, drept un disperat debusolat, în căutarea unei soluții inexistente. Repet, unica soluție era părăsirea acestui partid și făurirea altuia, al său. Dar nu avea nici forța, nici curajul de a o face. Și asta, cu siguranță, pentru că nu știa dacă din afară mai putea determina democratizarea vieții publice, tot nădăjduind că Brătianu, cu liberalii lui „puri" filoindustrialiști, vor modifica fizionomia acestui partid compozit, într-o țară în care idealurile pașoptismului rămăseseră încă neînfăptuite. Și astfel, pendulînd dilematic între nădejde și dezamăgire, închipuia proiecte, imagina prognoze, menținîndu-se, cu neînchipuite eforturi, într-un dispozitiv în care era un înstrăinat, tolerat interior mai mult pentru că în afară ar fi devenit și mai periculos. Elementul moșieresc, așa numiții de Ibrăileanu și de Stere „conservatorii liberali", nu și-a diminuat forța prin detronarea lui Sturdza, chiar

[1] G. Ibrăileanu, *Partidele noastre politice. Opiniuni ale unui diletant*, *Viața românească*, IV, 1909, nr. 7, p. 63, 65—66, 72.

dacă partizanii săi fuseseră eliminați din organismele conducătoare. Moșierimea antrenată în circuitul capitalist își avea, de altfel, logic și sociologic vorbind, rațiune de existență în P.N.L. Din interior, legați mai mult decît credea Stere (sau Ibrăileanu) de grupul finanței și industriei liberale, „conservatorii liberali", destul de puternic consolidați aici, își vor impune punctul de vedere, frînînd sensibil aplicarea planurilor reformatoare. Cît privește rolul grupării poporaniste sau a întregii grupări a „democraților țărăniști", aici Stere (ca și Ibrăileanu) operau cu o lupă măritoare, dilatînd enorm proporțiile realului. De fapt, din 1909 încolo, rolul acestei mici grupări va fi, în P.N.L., mult redus. Glasul i-a fost sistematic acoperit iar poziția nu atît de comandă cît fruntașă, insistent solicitată, nu i-a fost acordată niciodată. Mai autoritară era această grupare a lui Stere, datorită *Vieții românești*, în conștiința publică decît în P.N.L. Și aceasta pentru că reprezenta năzuințele unor forțe progresiste. Abia tolerată în interiorul organismelor partidului, gruparea poporanistă sau a „democraților țărăniști" exercita forță din afară. Iar refuzul de a i se acorda poziția politică pe care o solicita se datora împotrivirii grupărilor de dreapta și centru-dreapta din partid. Ambiguitatea situației specifice a lui Stere, care era o notă particulară a existenței sale, se dezvăluia puternic și în acest ceas dramatic ai anului 1909. Fruntaș liberal invidiat și urît, ministeriabilul *in spe* era luat în considerație în propriul partid pentru ceea ce reprezenta în afara lui. Înăuntru trebuia ținut departe de centrul de comandă, strunit pînă la a i se institui o tutelă. Oricum, se impuneau, împotrivă-i măsuri de cumințire și neutralizare. De aceasta se vor îngriji, asiduu, lucrînd și pentru „conservatorii liberali", conservatorii puri.

Mijlocul anului 1909 se anunța amenințător. La Iași izbucnise, din nou, febra tifoidă care, în iulie și august, se va transforma în epidemie, alarmînd lumea toată. Cauza era tot nenorocita situație a alimentării populației cu apă potabilă și inexistența canalizării. Se începuseră mai demult lucrările pentru canalizarea orașului. Dar lucrările evoluau agale, moldovenește. Străzile erau desfundate de șanțurile săpate pentru implantarea conductelor și rămîneau așa luni și luni în șir, parcă fără rost și finalizare. Totul arăta, în zăduful verii, în delăsare și paragină. Maiorescu, vizitînd, împreună cu soția, Iașul la sfîrșitul lui mai, nota în jurnal la 29 mai/11 iunie 1909: „Ne plimbăm cu trăsura prin oraș, strade des-

fundate pentru canalizare și aducere de apă, palatul administrativ se darmă — repară, aspect dezolant al orașului; seara la masă (la restaurantul hotelului n.m.) lista bucatelor simplă ca la Slatina, lumea, pe piață, trivială. Piere Iașul, dacă merge așa." [1] Lucrurile mergeau așa, spre degringoladă, de ani mulți, cele două partide istorice acuzîndu-se reciproc, după cum se aflau la guvern, reprezentînd administrația, sau erau în opoziție. Acum criticile se îndreptau împotriva liberalilor, care administrau orașul, primar fiind, din nou, Nicolae Gane. Dar aceste critici deveniseră parcă mai virulente decît altădată. Lumea era exasperată, cerînd imperios redresarea situației edilitare. Nu stătea însă în puterile lui Gane și ale celorlalți edili să edifice în cîțiva ani ceea ce trena de multă vreme, modernizarea neînfăptuindu-se deodată. Apoi lipsa fondurilor era cronică, și nici acum visteria nu era mai bogată. Nu se știe însă de ce iritarea locuitorilor luase forme mai acute. Și, de la ei, se transmisese și fruntașilor liberali locali. Critic se manifestau nu numai bătrînii sturdziști, dar și cei mai tineri, printre care Georgel Mârzescu, brătienist, prieten cu Stere. S-ar fi cuvenit ca prezidentul ieșean să fie mai activ, să intervină în vreun fel în această dispută, să-și întrebuințeze influența pentru grăbirea, poate, a lucrărilor sau, măcar, să rostească un cuvînt liniștitor. Nimic din toate astea. Dimpotrivă, președintele numai la asta nu gîndea. Era total absent și de o indiferență absolută: Nici măcar nu frecventa clubul, surd la toată gălăgia din jur. Sigur că știa de criza edilitară a orașului. Dar, cum i se părea că nu poate determina o efectivă modificare, lăsa ca lucrurile să evolueze după voie. Canalizarea orașului, cu aducerea apei potabile în case s-a încheiat în 1911, întreaga lucrare costînd cincisprezece milioane lei. Stere nici nu frecventase, în aceste luni, clubul pe care, formal, îl conducea, se dezinteresa de șicanele continue ale bătrînilor sturdziști, nu aplana conflictele intestine, îl lăsau rece manevrele de culise, colaborînd numai cu cei cîțiva prieteni care constituiau gruparea generoșilor din Iași. Dar și cu aceștia lucra numai cînd nevoi presante îl solicitau insistent. „Vechile" cadre, tot ricanînd, cereau, ca președinte, „un om de acțiune". De ar fi putut, Stere ar fi părăsit de îndată nedorita președenție, pentru a-și vedea de treburile sale. *Evenimentul*, comentînd situația clubului liberal ieșean, releva totuși că în această strategie a indife-

[1] T. Maiorescu, *Jurnal*. Caiet 28 BAR, f. 64 recto.

renței trebuie descifrată intenția șefului de a-i modifica fizionomia. „Dl. C. Stere, președinte al liberalilor ieșeni, nu degeaba s-a retras, împreună cu ucenicii săi, la Mînăstirea Neamț ... Un partid nou la Iași, un partid, chipurile tot liberal, dres, hultuit, vroiește d. Stere să înființeze la Iași. Club avînd la dispoziție, căci e doar președintele lui, avînd și oameni pe care i-a împrăștiat prin toate birourile, dsa speră că o să izbutească a schimba fața clubului liberal ieșean cu totul. Dar mai speră că va dezgusta pe curații liberali procedările sale și că, fatal, va provoca o retragere nu din partid ci din clubul liberal ieșean, ceea ce și dorește d. Stere ... Partidul nou liberal ieșean, de sub conducerea dlui C. Stere, e partidul de la *Viața românească*." [1] E probabil că aceasta era, într-adevăr, dorința secretă a lui Stere. Nu făcea însă mare lucru nici pentru deplasarea aceasta de cadre, dezgustat cum era de tot ce privea politica efectivă.

La sfîrșitul lui iunie a lăsat, ca de obicei, totul baltă, și-a încărcat tribul, pornind, cu ritualul descris în altă parte, în vacanță. S-au dus spre locurile îndrăgite de la Mînăstirea Neamțului. Erau toți, părinții, copiii, prietenii copiilor și cîțiva dintre amicii de la *Viața românească*. Scăpaseră de praful și zăduful orașului, de străzile desfundate, de febra tifoidă. Petreceau în voie, fiecare după plac, odihnindu-se, citind, scriind și conversînd despre toate, inclusiv despre perspectivele politice. Au organizat — se putea? — și o excursie, pe la sfîrșitul lui august. Au luat drumul muntelui Stere, Ibrăileanu, Sadoveanu, Mihai Carp, Izabela Sadoveanu, I. Nicolau, copiii lui Stere și prietenii lor. Au plecat, cu un brec și o trăsură, de la mănăstire spre Durău. De aici au urcat pe Ceahlău, unii înfruntînd muntele pe jos, ceilalți călări pe cai. Au înconjurat Panaghia, pe o cărare îngustă, trecînd pe versantul celalt al muntelui, de unde au admirat vîrful Toaca. Prînzul l-au luat pe creastă cu voie bună și veselie. După amiaza s-au înapoiat la Durău, au urcat în vehicolele care îi așteptau și au coborît în vale. Seara, tîrziu, au ajuns înapoi la mînăstire. Era „marea ieșire" a vacanței, bucuria anului, pentru care se făceau proiecte săptămîni și luni de-a rîndul. Alteori proiectele eșuaseră. Anul acesta avuseseră noroc. Excursia n-a durat — ce-i drept — cîteva zile, cum doriseră. Dar prietenii, îmbătrînind, începeau să se

[1] *Noul partid liberal din Iași*, *Evenimentul*, XVII, nr. 137, din 26 iulie 1909.

mulțumească cu plăcerile scurte. Au reintrat în tihna vacanței odihnindu-se, fiecare, cum îi era felul.

Și deodată, din cer senin, a izbucnit necazul lui Stere, provocat de ticăloasa campanie pornită de gazeta *Evenimentul*. Gazeta aceasta nu mai era condusă de G. Scorțescu, deveninse organul de presă al grupării conservatoare, avînd în frunte pe Dimitrie Greceanu, care era și proprietarul ziarului. Fiind vacanță, proprietarul și șeful totdeodată plecase în străinătate. Interimatul directorial fusese acoperit de A.D. Holban. Acest Holban, agronom ca pregătire, era un înrăit, detestabil politician retrograd. Se remarcase, încă din 1866, ca fruntaș al „Fracțiunii libere și independente" alături de Nicolae Ionescu, dr. Fătu, Lateș, fiind unul dintre înverșunații adversari ai Junimii. Apoi trecuse la liberali și, în 1878, a cerut în Camera deputaților invalidarea mandatului de deputat al lui T. Maiorescu pentru că e adeptul „abjectului Schopenhauer". Acest agresiv politician, privit cu dezgust de multă lume (un portret al lui Dimitrie Anghel, lucrat în apă tare, îl înfățișează ca o fantomă grotescă a trecutului) a părăsit, furios că nu mai e considerat, pe liberali și a trecut la conservatori, întreținînd chiar relații de corespondență cu Maiorescu, adică cu cel pe care, pînă în 1890, îl socotea un cosmopolit și o încarnare a antiromânismului. De prin 1905 îl agresa pe Stere cu o ură feroce, considerîndu-l, pentru convingerile sale democrat reformatoare, o primejdie catastrofală. Avea școala veche a politicianismului de suburbie și uzajul campaniilor joase, nu de idei ci la persoană, de felul celor pe care le dezlănțuise, în 1864—1865, Nicolae Ionescu, în *Tribuna română*, împotriva lui Maiorescu, provocînd acel scandalos proces de imoralitate. Avînd gazeta pe mînă, Holban a pornit o furibundă campanie denigratoare. Primise însă, de la București, se pare, acordul lui Nicolae Filipescu care și el, de vreo doi ani, vedea în Stere un periculos socialist. Ținta lui Holban era să-l discrediteze moral pe șeful liberalilor ieșeni. A repus, deci, pe tapet afacerea zemstvoului din Chișinău cu procesul Calmuski, în care Stere fusese angajat ca avocat. S-a spus că Holban ar fi trimis emisari la Chișinău care au adunat documentație, instigînd pe unii dintre membrii organismului conducător al zemstvei să-l reclame pe Stere la vreo doi-trei ani de la încetarea funcțiunilor sale avocațiale în acel proces.

La 9 august 1909 Holban declanșează ostilitățile (fără a-și divulga, evident, identitatea) cu articolul, pe pagina întîia, *Dl.C.*

Stere ca avocat. Afacerea zemstvoului [1]. E reprodusă — în facsimil — reclamația zemstvoului din Chișinău, (purtînd data de *8 noiembrie 1907*) către Consiliul de disciplină al baroului avocaților din Iași. Așadar, Holban relua o reclamație veche de doi ani pentru a lovi într-un om pe care îl ura. A doua zi, la 11 august, Holban revine cu articolul, tot pe pagina întîi, *Cazul dlui Stere*. De la o zi la alta, un incident fără importanță, soluționat de doi ani e transformat într-un „caz" și zvîrlit publicului ca o probă pentru osînda excomunicării morale. Prietenii i-au trimis lui Stere, la mînăstire, numerele din *Evenimentul* cu atacurile împotriva lui. Au făcut-o mai mult pentru a-l ține la curent cu manevrele imunde ale adversarilor conservatori. Credeau că Stere, indiferent cum se arătase a fi în ultima vreme, le va arunca cît colo, înregistrîndu-le ca forme vulgare ale exacerbării moravurilor degradate. Dar, surpriză, Stere a luat aceste articole în serios, văzînd în ele un atentat moral. Un atentat care țintea mult mai departe decît eliminarea sa din cursa ministerială. Conservatorii voiau, pur și simplu, să-l excludă din viața publică. Și asta, argumenta el, nu putea tolera. Exagera, evident. Dar pentru sufletul lui zbuciumat în ultimele luni, aceste insanități ticăloase au căpătat proporții catastrofice. S-a așezat imediat la masa de lucru, redactînd, la 10 august, un răspuns. L-a trimis, la București, oficiosului liberal *Viitorul*, pe care îl conducea prietenul său I.G. Duca. Se pare că Duca l-a sfătuit să nu publice acest răspuns, lăsînd lucrurile baltă, pentru a se stinge de la sine. Stere s-a opus, insistînd asupra datoriei sale morale de a se apăra, luminînd publicul prin dezvăluirea adevărului. În consecință, articolul a apărut sub forma de scrisoare către redacția *Viitorului*, la 13/26 august 1909. Scrisoarea e lungă, ocupînd două coloane, pe pagina întîi, acolo unde, de obicei, se publică editorialele. „Îmi vine, începe Stere calm, un număr al *Evenimentului* din Iași care reia o veche calomnie, acum, în plină vacanță, în lipsa dlui Vasile Sculy, tovarășul meu în procesul Zemstvolului cu d. Calmuski și a dlui Matei Cantacuzino, care m-a urmat în acest proces — singurele persoane care cunosc toată afacerea și ar putea da toate lămuririle. Neavînd la îndemînă toate actele, țin să dau următoarele explicațiuni, cu toată graba posibilă." Cum *Evenimentul* îl acuza că în acel proces s-a purtat, ca avocat, neglijent, deservindu-și clientul, încurcînd termenele de judecată și în-

[1] *Evenimentul*, an. XVII, nr. 147 din 9 august 1909.

tîrziind nepermis soluționarea cazului deși încasase un aconto ca onorariu, Stere a răspuns, metodic, pe puncte. A angajat, în iunie 1905, admite el la punctul unu al scrisorii, acel proces prin care zemstvoul din Chișinău dorea să intre în posesia celor două moșii din județul Dorohoi lăsate moștenire acelei instituții de către multimilionarul Calmuski. E adevărat că n-a intentat acțiune decît după un an de la angajare. Dar aceasta se datora exclusiv prevederilor procedurale. Pentru că, potrivit legii, zemstvoul din Chișinău trebuia să fie autorizat, prin decret regal, să accepte legatul Calmuski. Și aproape un an de zile guvernul a ezitat să acorde această autorizare. Chestiunea a fost discutată în cîteva consilii ale guvernului Cantacuzino care ezita să adopte o decizie. Primul ministru ar fi însărcinat chiar pe un jurist să studieze dosarul și acesta s-a „pronunțat în contra cererii zemstvoului". Și-a luat, văzînd cît de greu se urnesc lucrurile, un coleg participant în asistența juridică a cazului, în persoana unui avocat competent (Vasile Sculy), care avea calitatea de a fi conservator și, deci, putea interveni la forurile de resort pentru obținerea dezlegărilor necesare. A depus toate stăruințele, la timp și cu insistență. Dar nu a putut obține dezlegarea mai devreme. „Prin urmare, în această întîrziere nu am nici o vină." Nu avea, într-adevăr. Ca dovadă stau scrisorile sale către Barbu Catargiu din decembrie 1905 — februarie 1906, din vremea misiunii sale speciale la Chișinău, în care îl ruga pe premier să urgenteze rezolvarea cazului moștenirii Calmuski. E evident că atunci primise asigurări, din partea primului ministru, că litigiul Calmuski se va soluționa rapid, în așa fel încît Stere să aibă, la Chișinău, un statut oficial, pus la adăpost de suspiciunea organelor polițienești. Așadar, în lumina acestei corespondențe inedite, acuzația de neglijență e neîntemeiată [1]. Din păcate, Stere nu putea face uz de ea și nici

[1] Iată fragmente din două scrisori care demonstrează stăruința lui Stere în acest proces. În prima, scrisă probabil între 15 și 30 decembrie 1905: „Stau pe ghimpi: trebuie să plec (de la Iași la Chișinău n.m.), dar aș vrea să duc un rezultat în chestia zemstvoului, — chiar un refuz, numai să fie ceva pozitiv. A venit aici Sculy și mi-a spus că Take Ionescu afirmă că i-a dat lui Jean Lahovari iar acesta din urmă tăgăduiește... Astfel chestia aceasta amenință să se eternizeze și nu se poate, iată de ce: Guvernatorul vrea să provoace schimbarea Comitetului Executiv al Zemstvoului și se agață de toate pretextele. Calea normală a Zemstvoului ar fi fost de la început să se adreseze guvernului nostru pe cale diplomatică, — și n-a voit ca o manifestație. Acum după opt luni de tărăgăniri, după ce i-am asigurat că totul se va isprăvi pînă la 20 ianuarie — nu le pot spune că... s-au pier-

nu-l putea sili pe Catargiu (sau pe alți înalți demnitari de pe vremea guvernului Cantacuzino) să depună mărturie scrisă în favoarea sa. Iar zemstvoul din Chișinău nu avusese cunoștință de frămîntările lui Stere, în 1905—1906, pentru a se achita, conștiincios, de mandatul încredințat ca avocat. Oricum, reiese limpede că avocatul Stere fusese loial față de clientul său. Imediat ce a primit decretul de autorizare, a intentat acțiunea cuvenită pentru proces. Cu toate că trecuse un an de la primirea însărcinării, menționează la al doilea punct al scrisorii, „Zemstvoul *în acest moment* nu numai că n-a fost nemulțumit de felul cum îi îndeplinisem mandatul, dar tocmai *atunci*, *în iulie 1906*, mi-a plătit și onorariul de 6000 ruble (8000 franci)". A mai primit 1000 de ruble pentru cheltuieli, din care, după ce a reținut costul timbrelor, a restituit, ceea ce rămăsese, noului avocat Matei B. Cantacuzino *„și am explicat aceasta în darea de seamă înmînată"* acestui avocat. (Matei Cantacuzino, civilist reputat, mai avea avantajul de a fi lider conservator și putea obține, din partea instanțelor de judecată, un verdict favorabil). „Prin urmare, în iulie 1906 am fost în regulă cu zemstvoul, altfel nu aș fi fost plătit tocmai atunci, și anume, pentru munca depusă pentru a căpăta autorizarea de a accepta lega-

---

dut hîrtiile! Să nu uităm că Calmuski are milioane și guvernatorul e în drept (?!) să acuze zemstvoul și pe mine că ne-am vîndut. La 25 ianuarie, ultima zi a sesiunii zemstvoului și gîndește-te *ce pot spune eu?* Te rog prietenește fă toate chipurile să se deie o soluție, poate atunci se vor găsi și hîrtiile (între acestea sînt și originalele, pentru cari sunt responsabil), chiar *prin refuz* — numai o soluție; bineînțeles Sculy (care mă înlocuiește în acest proces) va fi desărcinat și zemstvoul va putea să-și caute dreptate pe calea ce va voi. Dar înțelegi că eu trebuie să scap de aici cu fața curată, nu vreau ca acolo mereu să fiu hărțuit să mi se ceară tot răspunsul și actele, pe care nu le pot da!". Și adaugă că dacă ar căpăta un refuz „depun mandatul restituind toate hîrtiile ce mi s-au încredințat" $\left(\text{BAR Mss S}\,\frac{1(6)}{\text{CCXXXVIII}}\right)$.

Într-o alta, probabil din 2 februarie 1906, tot către B. Catargiu, îi comunica faptul că ar fi voit să plece în seara acelei zile din Iași spre Chișinău, cînd Vasile Sculy a venit cu vestea atît de rea încît „mi s-au tăiat picioarele...; nici nu știu cum să dau ochi[i] cu oamenii de acolo. După opt luni (?!) de tărăgăniri se pierd hîrtiile... Mă simt foarte abătut, au să-mi ceară socoteală pentru aceasta și nici nu știu ce să le zic". Îl ruga stăruitor pe Catargiu să depună noi stăruințe pentru soluționarea cazului, comunicîndu-i telegrafic, dacă obține un rezultat, îndemnul scurt: „poți pleca". A primit, de îndată, un răspuns, pentru că, într-o scrisoare, probabil din 3—9 februarie, îi mulțumea „din inimă" lui Catargiu, că poate pleca „poimîine" la Chișinău.

tul". Explica apoi că în lunile iulie şi august 1906, perioadă de vacanţă şi în magistratură, nu a putut întreprinde nimic. Iar în decembrie 1906 „m-am desărcinat, *prin bună înţelegere*, de mandatul meu şi Zemstvoul anume a specificat că consideră suma plătită, *ca onorar cuvenit mie şi tovarăşului meu*, pentru munca de pînă atunci".

„Merita, cu prisosinţă, acest onorariu. Pentru că de nu ar fi avut el misiunea la Chişinău tocmai în acea perioadă, decretul regal de autorizare a zemstvoului pentru primirea legatului Calmuski din judeţul Dorohoi nu ar fi fost acordat. Stere s-a folosit de influenţa sa pe lîngă primul ministru pentru rezolvarea cazului de care s-a ocupat ca avocat. Încît Zemstvoul, în loc de a fi fost rău servit de avocatul Stere, dimpotrivă a fost favorizat de el. Rămîneau în litigiu cîteva luni, din august pînă în decembrie 1906, cînd activitatea lui Stere, ca avocat în acest proces, a fost cam sincopată. Stere argumentează acest interstiţiu, destul de judicios: „Dacă înainte de a căpăta autorizarea menţionată *nu puteam intenta acţiunea*, în cele *trei luni* pînă la desărcinarea mea, *chiar dacă nu aş fi făcut nimic* nu mi se poate imputa nici măcar neglijenţă fiindcă e vădit că un proces de natura aceasta cere studii şi mai îndelungate, fiind o specie din cele mai grele. Procesul în urmă *a şi fost pierdut* şi la tribunal, şi la Curtea de Apel. (Acum, mi se pare, se află pendinte la Curtea de Casaţie")". De fapt, singura întrebare importantă e cauza pentru care zemstvoul se arătase mulţumit de el, ca avocat, pînă în iulie 1906, pentru ca din decembrie să-i retragă încrederea, Faptul, explica Stere, s-a datorat situaţiei create după alegerile pentru reînnoirea Consiliului, cînd au izbîndit partizanii grupării politice reacţionare şi antinaţionale a „adevăraţilor ruşi" (Cruşevan şi Madan). Aceşti oameni politici îi erau adversari lui Stere, necontenind, în tot anul 1906, să-l denunţe autorităţilor civile şi jandarmereşti ca instigator. Noul consiliu a ales un alt preşedinte al Comitetului Executiv, care nu-l agrea pe Stere, tot din raţiuni politice. „Imediat după această alegere am înţeles că nu mai sunt agreat şi n-am voit să mă cramponez de mandatul meu." S-a sfătuit cu colegul său în acest proces, Vasile Sculy, a aşteptat constituirea Comitetului Executiv (Uprava) şi, imediat după aceasta, în decembrie, „am plecat la Chişinău şi m-am desărcinat, punîndu-se de către d. preşedinte Semigradoff o rezoluţie în sensul amintit pe cererea mea de desărcinare. În asemenea împrejurări şi, mai ales în urma comunicării ce mi-a făcut-o

d. Varzariu (care venise la Iași), am socotit că cel mai bun lucru ce am de făcut este să aștept pînă la această constituire oficială și elucidarea situațiunei mele. Astfel se explică relativa inacțiune a mea și a dlui Sculy în acest răstimp, care, repet, n-a durat decît *trei luni*". Și, deodată, la un an de la desărcinarea lui ca avocat, zemstvoul (la 8 noiembrie 1907) găsește cu cale să-l reclame pe Stere pentru neglijență în acel proces. Campania au început-o Cruşevan și Madan, în ziarele lor, din motive strict politice. Aflînd de campanie, Stere a propus Upravei „*imediat*, direct și prin *persoane oficiale*, atît din țară cît și din Basarabia, *un arbitraj*, obligîndu-mă de *a restitui toate sumele încasate* și de *a plăti eventual toate daunele*". L-a propus, ca arbitru, pe noul avocat al procesului, Matei B. Cantacuzino. „*Dar n-am primit nici un răspuns*". Suma, încasată ca onorar (4000 lei) abia dacă a acoperit cheltuielile efectuate cu deplasările sale, dese, la Chișinău și București pentru intervenții și procurarea de acte. Văzînd că zemstvoul din Chișinău tace la propunerea sa de arbitraj, a așteptat ca baroul de Iași să soluționeze litigiul. Consiliul acestui barou, sesizat de plîngerea zemstvoului „care nu mă învinuia decît de *neglijență*", după ce i-a consultat pe Vasile Sculy și Matei B. Cantacuzino, „*nici n-a crezut de cuviință să mă cheme înaintea sa*, iar decanul baroului a răspuns Upravei că nu găsește plîngerea ei întemeiată".

Așadar, conchide Stere, *Evenimentul* reia (după un an și jumătate) o chestiune definitiv clasată. Campania declanșată de gazeta conservatoare ieșeană urmărește scopuri politice, slujindu-se abuziv de fapte elucidate. Se urmărea compromiterea lui publică. De aceea tocmai a reacționat atît de prompt și de inutil explicativ. Nu ar voi să persiste vreo umbră de îndoială. Făcea chiar o propunere care să clarifice, în toate articulațiile lui, cazul. „Dacă vrun conducător al partidului conservator din Iași, în numele căruia vorbește *Evenimentul* — și sunt destule persoane respectabile și serioase dintre ei — va declara, prin publicitate, că își însușește învinuirile acestui ziar, *mă oblig a mă supune unui juriu de onoare, alcătuit numai din membrii acestui partid și din care să nu facă parte nici unul din prietenii mei personali.* Dacă acest juriu, înaintea căruia voi da toate lămuririle, va găsi că în această afacere nenorocită, care pînă acum nu mi-a adus decît neplăceri, mi se poate imputa *vro necorectitudine oricît de ușoară, atunci mă oblig: de a mă retrage din barou, de a mă demite de la catedra mea de la facultate și de a mă retrage definitiv din viața publică.* În cazul contrariu,

nădăjduiesc că mi se va da, în sfîrșit, reparațiunea complectă față de toate calomniile ce mi se aruncă cu atîta învierșunare de ani de zile de un organ oficios al acestui partid. Socot că mai mult nu mi se poate cere și mi se va recunoaște și mie dreptul de a nu cere mai puțin" [1].

Reacția lui Stere în acest episod, negreșit spectaculoasă, apare (și nu numai astăzi) drept cu totul disproporționată. Explicația rezidă, incontestabil, în complexul său de urgisit și osîndit, de om ce se considera pururea nedorit, complex care l-a apăsat din copilărie și pînă la sfîrșitul vieții. Cu o asemenea formulă temperamentală și sufletească astfel de reacții devin perfect motivate. Cei care îi recomandau rezervă sau nepăsare nu înțelegeau mare lucru din conformația sufletească a prietenului lor, mereu bîntuit de gîndul că e necontenit ultragiat, că se urmărește marginalizarea și excomunicarea sa sistematică. Oamenii chinuiți de astfel de complexe s-ar cuveni să stea departe de viața publică. Din nenorocire, tot ca un corolar al aceluiași complex, Stere avea nevoie, temperamental, să se afle mereu în centrul atenției, pentru a compensa chinul urgisirii. Iar poziția de prim plan aducea după sine, inevitabil, atacuri, altfel spus tentative de a-l diminua sau a-l împinge spre zonele secunde. Era regula jocului în care se angajase. Dar tocmai această regulă nu i se potrivea lui Stere care o refuza structural. Revenind la acest episod trist din vara lui 1909, să spun că *Adevărul* avea dreptate în felul cum îl comenta. Numai că acest comentariu nu era valabil pentru omul politic Stere, ale cărui reacții nu se puteau încadra în cele standard. Înainte de a cita din articolul din *Adevărul*, e necesară precizarea că gazeta lui Mille, de orientare takistă, îi era favorabilă lui Stere, acum, după înțelegerea cu Bădărău: „D. Stere — observa acel comentariu apărut în aceeași după amiază a zilei de 13 august cînd s-a publicat scrisoarea directorului *Vieții românești* în *Viitorul* — începe să guste astfel din cupa politicii de la partid la partid, de la publicație la publicație, de la om la om, cum se practică, în fericita, onesta și leala viață publică a țării noastre. Îi urăm să aibe stomacul tare, fiindcă ceea ce se întîmplă este numai un mic aperitiv. Deocamdată, dsa este un simplu ministeriabil... Adversarii săi au început să-i prepare abia cariera: cînd va fi ministru — o să fie și mai frumos!" Tocmai, ținînd seama de moravurile

[1] C. Stere, *În jurul unei calomnii, Scrisoarea dlui C. Stere*, *Viitorul*, an III, nr. 628 din 13/16 august 1909.

vieții politice românești, reacția lui Stere la „demascarea" din *Evenimentul* pare bizară și nepotrivită. „... Nu șade bine unui om care e ministeriabil să cadă în cursă, să facă declarații solemne și să ceară jurii de onoare la orice acuzare i se aduce. Politicienii rîd și șoptesc ironii de asemenea naivi cari... fac pe inocenții." Reacția lui Stere la campanie ar dovedi, limpede, că nu are stofă de om politic și cu atît mai puțin de politician. Ar fi prea sensibil pentru un om politic. Iar adversarii și opoziția utilizează și vor utiliza, abil, aceste slăbiciuni [1].

În principiu, gazeta lui Mille avea perfectă dreptate. Cum era de așteptat, intervenția aceasta nu a izbutit să-l trezească la realitate pe Stere, care continua să fie indignat, sperînd în eficacitatea scrisorii sale față de oamenii onești. Naivă, impardonabilă speranță la un om politic! Ce-i drept, unii, asemenea Izabelei Sadoveanu, au reacționat după cum se aștepta Stere: „Sunt încă sub impresia — îi comunica ea lui Ibrăileanu — scrisorii lui Stere din *Viitorul*; nu cred să mă fi zguduit mai mult ceva în viața mea ca rîndurile acele. Nu știu dacă eram indignată de ticăloșia vremilor în care trăim sau pătrunsă de amărăciunea omului acestuia superior și atît de închis în el însuși și în interiorul lui cu cei cîțiva prieteni, și care, deodată, se vede silit să lase să pătrundă privirea indiscretă și curiozitatea grosolană a publicului în intimitatea vieții lui, în interiorul discret și simplu din strada Sărăriei. Nu pot să-ți spun ce-am simțit mai ales cînd mă gîndeam în ce stare trebuie să fi fost Stere și voi toți acolo. Cînd ești un om, ca Stere, ca să faci politică în mahalaua care se cheamă țara românească trebuie să-ți dezbraci sufletul de toate delicatețile și susceptibilitățile unui om luminat sau să înduri toate martiriile și să ai un curaj, o energie de om în adevăr superior ca să poți merge înainte." [2] Sigur că Stere era curajos, negreșit că era un om superior. Se întîmpla însă că acest curaj și această superioritate, în loc să-l slujească, îl handicapau în politică. Astfel de însușiri exemplare se puteau valorifica în alte planuri. Nu însă în politică. Iar faptul că Stere nu a abandonat politica, mergînd înainte, nu era atît o probă de curaj cît de rezistență a sentimentului datoriei sale morale. Înțelegea că această împlinire a datoriei presupunea sacrificii. Dar nu le putea întîmpina cu seninătate ci se apăra, cumva, de ele, reacționînd, ori de cîte ori i se impuneau, ca în fața unui insuportabil ultragiu

---

[1] * * * *Adevărul*, an XX, nr. 7162 din 13 august 1909.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 327.

la integritatea persoanei. Pentru el sacrificiul era chiar ieșirea în for, renunțarea la adevărata sa vocație pentru a se coborî în viermuiala vieții politice. I se părea că plătise, ca om și gînditor, cu asupra de măsură. Aș adăuga că sacrificiul coborîrii în agora vieții politice presupunea astfel de joase campanii compromițătoare. S-ar fi cuvenit să aibă discernămîntul de a le înfrunta cu superioară detașare. Nu-l putea avea.

Evident, *Evenimentul* nu s-a lăsat intimidat de răspunsul publicat de Stere în *Viitorul*. A respins explicațiile injuriatului, declarînd cu insolență: „aruncăm înapoi dlui Stere cuvîntul «calomniator » cu care gratifica cele relatate de noi". Foaia conservatorilor ieșeni continua să bată monedă în jurul „scandalului Stere", publicînd note, articolașe, completări la cele relatate anterior, răspunsuri polemice la diferite intervenții favorabile lui Stere (apărute în *Opinia*, *Adevărul*, *Ordinea*, *Viitorul*). Campania calomniatoare era deci energic întreținută, ținînd afișul. În numărul din 18 august, un articol se încheia cu această stupefiantă apreciere: „Ce este dar dl Stere dacă nu un *vulgar șarlatan*". Stere era efectiv exasperat. Starea sufletească și-o mărturisește într-o scrisoare trimisă în acele zile lui I. G. Duca, la București: „Iubite prietene, Să ierți că nu ți-am trimis lista cărților; nu le am aici și nu-mi pot bate acum capul: sunt foarte enervat. Campania din *Evenimentul* este rezultatul unui lung șantaj: de luni de zile tot mi s-a făcut cunoscut că «se va începe », — și a așteptat pînă acum, cînd fruntașii lipsesc din Iași. Partea cea mai tristă este că mi se spune că acela care încurajează astfel de lucruri este *Nicu Filipescu* și m-am deprins să-l cred cavaler. Te rog spune-i să-și însușească *pe față* aceste învinuiri, căci atunci voi putea recurge la juriul de onoare în condițiunile arătate în scrisoarea din *Viitorul*. După aceasta voi putea sfîrși odată cu toate infamiile acestea. Nu pot trăi în asemenea atmosferă. Poți să-i spui chiar că știi de la mine că dorința mea este să-și [însușească] învinuirile." [1] De reținut din această scrisoare precipitată mărturisirea patetică „nu pot trăi în această atmosferă". Într-adevăr, nu putea. Și tot spera, naiv, că lucrurile se vor rezolva prin jurii de onoare care să emită decizii de disculpare. Făcea politică activă de un deceniu și încă nu înțelesese rosturile adînci ale unei campanii de presă.

[1] Arhivele Statului Dolj, Fond I. G. Duca, Pachet XIX/4.

S-ar fi supus adversarii săi deciziilor unui asemenea juriu? L-ar fi acceptat? Ei aveau un mobil precis: izgonirea lui Stere din cursa ministeriabilității. Și pentru a-și atinge țelul nu se dădeau înapoi de la nici un procedeu, oricît de josnic ar fi fost. Mai ales că întreaga campanie încăpuse pe mîna unui om de teapa lui A.D. Holban cu experiență gazetărească de acest fel! Conservatorii nici măcar nu ascundeau ce urmăresc prin această campanie. La 20 august *Epoca* lui Filipescu inserează o notiță în care scrie: „Lumea se întreabă mirată de ce țipă *Adevărul* că *Evenimentul* din Iași face campanie contra dlui C. Stere pe tema unor incorectitudini săvîrșite ca avocat al Zemstvoului Basarabiei. Explicația a dat-o chiar ziarul takist. Pentru că el crede că *Evenimentul* duce campania dlui Stere deoarece dl Brătianu ar voi să-l ia în minister. Ei și? Apoi dacă dl Stere devine imposibil, imposibilitatea de a se face complectarea ministerului devine și mai puțin posibilă de înlăturat și astfel takiștii își pierd și toate socotelile și toate speranțele.“ [1] De acum încolo se poate vorbi de asocierea *Epocii* la campania antisteristă a *Evenimentului*. Nu era chiar ceea ce voia Stere: o „însușire pe față“ a acestei campanii de către Filipescu. Dar de o încurajare a campaniei de la centru se poate, incontestabil, vorbi. Și asta echivala cu o solidarizare și, poate, chiar cu o recunoaștere a acesteia „pe față“. Firește că Stere, continuînd să stea ca pe jar la mînăstire, nu a apelat la juriul de onoare și în cazul lui Filipescu. I-a scris neliniștit, din nou, lui Duca, somîndu-l să-i răspundă și mărturisindu-i dificultatea în care se afla: „Pentru ce nu răspunzi? Am aflat că uneltirile împotriva mea se vor ținea lanț pentru a împiedica cu orice preț intrarea mea în minister. Eu încă în iunie am scris lui Ionel că nici într-un caz nu intru, dar n-am fost autorizat să declar lucrul acesta oficial. Dacă constituirea ministerului se va mai tărăgăna, chiar dacă nu voi face cunoscut cît de grabnic această hotărîre, — voi fi silit să polemizez pînă la nesfîrșire împotriva tuturor calomniilor. Situație cu atît mai dezagreabilă, că nu sunt în drept să spun singurul lucru, care m-ar apăra îndată, — anume să explic rolul meu în Basarabia în epoca revoluționară (1905—6) și relațiile născute de aici, precum și faptul că mi-am asociat pe Sculy tocmai pentru că stăteam pe vremea ceia mai mult în Basarabia decît în țară. Calomnia deci se va (cuvînt indescifrabil. „înrădăcina“?

[1] *De ce țipă Adevărul*, *Epoca*, an XI, nr. 190 din 20 august 1909.

n.m.) Iată deci ce interes am ca situația să se limpezească mai curînd. Te rog dar, frățește, scrie-mi două cuvinte ce știi în această privință“ [1]. Dramatică mărturisire. Campania *Evenimentului* îl supărase atît de mult încît era gata să renunțe la calitatea sa de ministeriabil. Pentru că nu e de luat în serios declarația lui scrisă către Brătianu (din iunie) că renunță la o cooptare în guvern. Mai curînd trebuia crezut că a voit să se arate indiferent față de tentativele spre promovare politică [2]. Dar pentru că tărăgănirea remanierii se prelungea, situația lui rămînea neclară. De s-ar fi remaniat guvernul fără ca Stere să fie integrat ar fi dispărut mobilul campaniei și ea ar fi încetat. Iar de s-ar reconstitui guvernul cu Stere ministru, de asemenea campania era posibil să înceteze, ea dovedindu-se neputincioasă. De aceea era mult interesat Stere ca „situația să se limpezească mai curînd“ și îi cerea lui Duca, înfrigurat, știri. Dar Duca tăcea pentru că n-avea de unde să știe cum se va rezolva remanierea. Brătianu era plecat în străinătate, totul rămînînd de izbelițe. Și în acest timp campania împotriva lui Stere continua, luînd chiar proporții. Iar el era practic dezarmat neputînd uza nici de posibilitatea dezvăluirii misiunii sale din 1905 — 1906 la Chișinău. De ar fi putut face această dezvăluire, campania, poate, ar fi încetat. Iar Filipescu, care cunoștea detaliile acestei misiuni, știind bine că Stere nu le poate comunica presei, încuraja campania.

De altfel, *Evenimentul* anunță că respinge ideea de juriu și nu se va supune nici unui fel de decizie, deoarece crede în „adevărul“ acuzațiilor avansate. Iar Holban își asumă, public, răspunderea articolelor publicate în *Evenimentul*. Atunci Stere, lămurit, pu-

---

[1] Arhivele Statului Dolj. Fond I. G. Duca. Pachet XIX/2.

[2] De fapt despre eventualitatea cooptării sale în guvern, la o remaniere, în mai 1909, aflase încă de pe la mijlocul lui martie. I-a comunicase, tot într-o scrisoare nedatată (redactată, probabil, prin 18—22 martie 1909), trimisă lui Duca. Îi comunica faptul că aprecia drept „proastă situație“ date fiind „răfuielile între miniștri (Costinescu, Djuvara, Anton Carp) *în fața* deputaților, în secții și în comisiunea bugetară“. Și aceasta i se părea că „denotă un proces de dezagregare“. Apoi se referea la remanierea despre care se vorbea: „Despre remaniere Ionel nu mi-a spus nimic, și eu n-am întrebat și nu-l întreb (fiindcă nu mă interesează în situația de față acest *mister*, amice). Dar aseară G. Diamandy mi-a spus că dintr-un «izvor autorizat» știa că este vorba despre «introducerea» mea și a lui P.[orumbaru]? în minister. Te asigur (fără «să fac pe misteriosul») că în [ceea] ce privește pe mine informația *nu poate* fi exactă (ți-am vorbit destul despre aceasta)“. Arhivele Statului Dolj. Fond I. G. Duca. Pachet XIX/3.

blică a doua scrisoare în *Viitorul* din 20 august. Constată că *Evenimentul*, refuzînd propunerea juriului de onoare, a supus scrisoarea lui unui ciudat examen, comparînd-o cu textul plîngerii Zemstvoului. Dar a făcut-o „cu atîtea întortochieri, cu atîta patimă încît mă dispensează de orice răspuns și îmi dă dreptul să închid orice discuție". Și după ce relevă, totuși, cîteva fapte care infirmă interpretările acuzatoare ale gazetei conservatoare, Stere declară: „Dar acest număr al *Evenimentului* îmi aduce o mîngîiere. Dl. A.D. Holban declară, în sfîrșit, că dsa este autorul campaniei ce se duce împotriva mea. Îmi pare bine. Și îmi pare bine nu numai pentru că *Viitorul* va putea să rectifice o învinuire greșită adusă de el dlui D. Greceanu (pe care, se înțelege, *Evenimentul* mi-o atribuie mie), dar pentru că reputația dlui A.D. Holban, ca om pătimaș și nedrept în ura sa, este demult și bine stabilită. Deși nu știu motivele acestei uri, mă voi resemna și eu de acum înainte, cu conștiință și «fără zvîrcoliri» de a fi obiectul acestei uri, precum primesc cu seninătate învinuirile de a fi «agentul, pe sub ascuns, al urei sociale și organizatorul rezbelului de clasă în Moldova »... Și nu-l voi uita pe dl. Holban de a-i răspunde cu aceleași arme." [1] Numai senin și liniștit nu era, la mînăstirea Neamțului, eroul cărții noastre. Cu nervii încordați praștie, trecea prin stări furibunde. Amenințarea din final că-i va plăti, cîndva, lui Holban cu aceleași arme, poate că ar fi fost eficientă într-un „dialog" direct cu scandalagiul Holban, care, fire primitivă, nu asculta decît de astfel de... argumente. Între timp, Sculy și Matei Cantacuzino, conservatori și buni cunoscători ai afacerii Zemstvoului, aflînd de campania *Evenimentului* — știa *Viitorul* —, ar fi dezaprobat-o. O atitudine asemănătoare — acredita *Opinia* și, de aici, *Viitorul* — ar fi adoptat și Dimitrie Greceanu, președintele conservatorilor ieșeni și directorul gazetei conservatoare. S-a publicat chiar, la 20 și 21 august (în *Opinia* și *Viitorul*), un fragment dintr-o presupusă scrisoare a lui M.B. Cantacuzino către Stere în care s-ar fi aflat și această propoziție: „Eu aprob în totul propunerea dtale și în ziua în care voi sosi la Iași voi provoca direcția-*Evenimentului* să accepte juriul de onoare." Ba chiar îi propunea ca membri ai acestui juriu pe T. Maiorescu, C. Dissescu și Vasile Missir, astfel fiind reprezentate cele trei partide politice. Dar, la 28 august, *Epoca* insera o telegramă trimisă din Lucerna de Matei Cantacuzino,

[1] C. Stere, *Ultimul cuvînt*, *Viitorul*, III, nr. 637 din 20 august /15 septembrie 1909.

în care se spunea: „Rog publicați că n-am scris scrisoarea către Stere ce mi-o atribuie ziarele.“ Greu de știut cui aparținea mistificația. Oricum, la 23 august, Holban își încheia un nou articol, intitulat *Către cititorii noștri*, cu această furibund pătimașă caracterizare: „Și de aceea eu zic cu hotărîre acestui om: Avocat ordinar incorect. Profesor incompetent răzvrătitor. Deputat demagog. Publicist falșficator. Masca jos!“ Și campania continuă cu o violență parcă și mai turbată: două pagini în numărul din 25 august, încă un articol pe pagina întîi la 26 august.

Prietenii din cercul *Vieții românești*, cunoscînd firea lui Stere erau sincer îngrijorați. Ion Botez îi scria din străinătate, lui Ibrăileanu la 24 august: „Îmi închipui că Stere trebuie să fie necăjit. Am urmărit după întoarcere campania *Evenimentului* și scrisorile lui Stere. *Mme* Stere, desigur, a avut zile rele din cauza asta“ [1]... Dar neștiind cum să procedeze, îi scriau lui Ibrăileanu să se adreseze doamnei Stere și aceasta, expertă, să decidă ce informații trebuie să aducă la cunoștința soțului ei. La 26 august același Ion Botez, la București fiind, îi comunica... tot lui Ibrăileanu ceea ce auzise: „Vestea“ e interesantă deopotrivă pentru aprecierea procedeelor lui Holban și pentru comportarea lui Stere în acest trist episod: „Comunică lui Stere sau mai bine consultă pe *mme* Stere dacă trebuie să-i comunici. Romanescu din Fălticeni, cel cu «și fără c... și-n Siberia » îmi spune c-a fost în Iași și a surprins o conversație a lui Holban (care era la o masă cu Crăciun, Malhasovici, Stroja)... «să-i pregătim boamba de exterminare pentru Stere »... Romanescu, după aceea, a luat pe Malhasovici la o crîșmă și la urmă el i-a spus că «boamba » constă în aceea că Holban trimete cu banii lui pe Crăciun în Basarabia ca să ia o mărturisire de la Herța că Stere nu i-a dat niște bani din daraverile care le-a avut cu casele din Iași... Îs idioții veninoase pe care eu nu cred că merită luate în seamă... totuși vezi dacă trebuie să le audă Stere ori nu.“ [2] Despre aceeași infamie îl informa și Mihai Carp. Evident, tot pe Ibrăileanu. Și anume că se urmărea obținerea unor informații de la fostul proprietar al casei lui Stere de pe strada Română (pe care între timp o și vînduse noul proprietar) care ar fi putut aduce noi... probe privind incorectitudinea directorului *Vieții românești*. Ion Botez avea desigur dreptate. Erau „idioțenii“ care nu meritau luate în seamă, chiar

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, *ed. cit.*, p. 32.
[2] *Idem.*

dacă deveneau obiect de campanie calomniatoare. Se întîmpla însă că Stere le acorda, dimpotrivă, importanță. Cinci zile mai tîrziu, în cea din urmă zi a lui august, Ion Botez revine cu o nouă scrisoare, adresată... tot lui Ibrăileanu: „Aud că Stere e afectat de campania *Evenimentului*. Eu am făcut un fel de anchetă și aici (Iași n.m.) și la București... ca să sondez «opinia publică ». E sigur că campania *Evenimentului* n-a avut nici un ecou ... mai mult: e cu totul dezaprobată. E păcat ca Stere să se tulbure cînd el e împăcat cu sine, cînd opinia publică e cu el și cînd cel care duce campania nu se bucură de stima nici unui om de treabă. Nu înțeleg ca Stere, care mi se pare caracterul cel mai tare din cîte cunosc, să nu-și poată regula susceptibilitatea morală după logica realității." [1] Sfaturi și aprecieri cuminți. Din păcate, Stere nu le dădea ascultare. Caracterul tare se dovedea prea vulnerabil. A doua zi, la 1 septembrie, același Ion Botez își îngăduia să-l sfătuiască pe Ibrăileanu: „Stere e tot afectat de campania *Evenimentului*? Dintre toți... știu că Brătianu are influență asupra lui. N-ar fi bine oare să se vorbească lui Brătianu ca să-l cheme la București? Trebuie întrebată întîi *mme* Stere în privința asta." [2] Apoi știrile ca și sfaturile lui Botez încetează, pentru că se dusese la Mînăstirea Neamț, unde a vorbit cu toții, inclusiv, desigur, cu Stere și s-a lămurit cum stau lucrurile.

Stere era, din păcate, mai mult decît afectat. Primise avalanșa acestor infamii ca pe o mare insultă. Și insultele, administrate în public, fără putință de apărare, nu le putea suporta. Apoi mai interveneau toate celelalte consecințe ale acestei... denigrări care începuse la 9 august și continua nestingherită, luînd proporții ca un bulgăre de zăpadă rostogolit la vale. Într-adevăr, la 4 septembrie Holban adaugă afacerii Calmuski o alta. În articolul *Teza dlui Stere*, e pusă la îndoială valabilitatea diplomei sale universitare, în absența certificatului de bacalaureat. În 10 și 11 septembrie apar alte două articole (*Cazul Stere*, *Noi dovezi din Basarabia* și, respectiv, *Roadele ideilor prof. Stere*). Cu cel de al doilea continuă și în ziua următoare, cu această „denunțătoare" propoziție: „lupta de clasă, iată formula reformatrice. Votul universal, iată mijlocul de izbîndă". La 2 octombrie, Holban devine directorul *Evenimentului*, care, în mare jenă financiară fiind, e acaparat de acest ins de o răutate patologică. Acum era stăpînit de ideea fixă a dis-

[1] *Idem*, p. 33.
[2] *Idem*, p. 34.

trugerii lui Stere. Acesta fusese atacat în onorabilitatea lui (afacerea Calmuski), în convingerile sale doctrinare (declarate periculoase pentru Stat), în competența sa juridică (acordarea, aproape ilegal, a diplomei universitare). Sub pana veninoasă a lui Holban, Stere nu era altceva decît un „oportunist dezgustător care pentru a parveni nu se dă în lături de la cele mai reprobabile procedee, nici chiar cînd acele sunt contra intereselor partidului din care face parte. Ca om «de idei » d. Stere este un agent periculos în societatea noastră, un factor de disoluție socială, care nutrește idei subversive și încearcă înfăptuirea lor nu doar fiindcă e convinsul lor, dar fiindcă le găsește prielnică platformă de parvenire.“ [1] Și tot așa înainte. Calomniatorul coboară pînă în hăul trivialității celei mai abjecte, publicînd cîntecele vulgare și fără duh. Iată o mostră din 4 noiembrie: „ Eu sunt Costache Stere/Ce știu să mă prefac/Și-am drept «bagaj » avere/O șapcă de cazac/. Cu *Viața românească*/Ce bine-o nimerii:/Chestia țărănească/Aduce multe mii/Eu sunt Costache Stere,/Ce atît m-am lăudat/Că nu vreau ministere/Încît mi s-a-nfundat/ /Și-oftez, iar ai mei țipă/Că-n chiar guvernul «mort » N-am fost măcar o clipă/Ministru de resort.“ [2] Stere nu era doar afectat, ci de-a dreptul îngrețoșat de atîta ură veninoasă revărsată în șuvoaie pestilențiale asupră-i.

Iar *Epoca* lui Filipescu sprijinea — cum spuneam — activ această campanie. Ba chiar i-a adăugat elemente noi. În cîteva articole din a treia decadă a lui august, se comenta, cu dibăcie, eseul lui Ibrăileanu *Partidele noastre politice. Opiniuni ale unui diletant*. Evident, se făcea afirmația că opiniile din articol aparțin, de fapt, lui Stere, fiind astfel abil asmuțită dreapta liberală împotriva directorului *Vieții românești*: „Iată ce crede d. Stere despre Partidul Liberal, iată cum vorbește dsa despre diferitele elemente ce compun acest partid. Din întreg acest articol reiese un adînc dispreț despre «proprietari » și «clasele orășenești ». Pe noi nu ne surprinde limbajul dlui Stere. Adîncul său dispreț pentru proprietarii din Partidul Liberal este, desigur, justificat. În adevăr, de doi ani de zile presa liberală denunță pe proprietari ca exploatatori [...] Sunt dar acești proprietari liberali nedemni cari merită disprețul ce le aruncă d. Stere, precum și merită și

[1] *”Mișcarea“ și dl Stere*, *Evenimentul*, XVII, nr. 204 din 18 octombrie 1909.

[2] *Cum cîntă d. Stere acasă*. *Evenimentul*, XVIII, nr. 217 din 4 noiembrie 1909.

soarta ce o au și înfierează ticăloșia lor de cari trebuie să se scape, după părerea dlui Stere, Partidul Liberal." [1] Iar a doua zi, tot într-un lung editorial, după ce se aminteau opiniile lui Stere în favoarea exproprierii proprietății moșierești și cele împotriva industriei parazitare, se adaugă: „Acum același d. Stere, sub pseudonimul de Ibrăileanu, se declară pe față contra proprietarilor din Partidul Liberal, pe care îl consideră drept un «balast» jenant de care trebuie să se scape acei ce, în acest partid, reprezintă numai interesele țărănești, adică «poporaniști țărăniști» sau, într-un limbaj ceva mai puțin barbar, «generoșii», cum i-a botezat dl. Pherekide. Cu alte cuvinte, generoșii a căror intrare în Partidul Liberal e de dată foarte recentă — sunt abia de zece ani — se consideră acum nu numai de stăpîni ai partidului, avînd conducerea de fapt și impunîndu-i credințele, procedeurile și principiile lor, dar socotesc pe vechii liberali de intruși..." [2]. Ziarul lui Filipescu urmărea, mult mai abil decît Holban, să ridice împotriva lui Stere vechile cadre liberale, inclusiv aripa condusă de burghezia industrială, în frunte cu Costinescu și, chiar, întreaga ocultă din jurul Băncii Naționale. Degeaba a intervenit *Viitorul* lui Duca, arătînd că *Epoca* interpretează abuziv articolul din *Viața românească* și că articolele din revista ieșeană reprezintă opiniile autorilor și nu ale directorilor. Acolo publică, de pildă, și Delavrancea, care e conservator și e greu de presupus că opiniile sale sînt convergente cu ale directorului. Într-adevăr, *Epoca* nu s-a lăsat convinsă. Dimpotrivă, a ținut-o înainte, exploatînd articolul cu pricina, pentru a neutraliza dorința lui Brătianu de a-l înscăuna ministru pe Stere. Și tocmai de aceea revenea insistent la „gestul poruncitor al dlui C. Stere care, prin *Viața românească*, arăta ușa proprietarilor, membri ai Partidului Liberal".

Toată tevatura acestei campanii avea, într-adevăr, ca mobil discreditarea lui Stere. Presa mai toată și orice om informat în secretele de culise știau că Brătianu intenționează să cedeze Externele lui Costinescu, iar acesta să transmită portofoliul Finanțelor lui Stere. Se spunea că Stere nu accepta decît acest minister, deoarece proiectează o reformă a legii impozitelor în dauna marilor proprietari și a arendașilor. Era deci explicabil ca presa conserva-

[1] *Nedumeririle proprietarilor liberali*, *Epoca*, XV, nr. 189 din 19 august 1909.

[2] *Locmaua, idealul liberalilor*, *Epoca*, XV, nr. 190 din 20 august 1909.

toare să se pornească, furioasă, împotriva ministeriabilului. În timp ce gazetele conservatoare dezlănțuiseră larma amintitelor campanii, *Adevărul* publica o știre despre o scrisoare a lui Brătianu către un generos în care comunica o altă versiune a remanierii. El, primul ministru, va rămîne cu Externele, va ceda lui Costinescu Internele, iar Finanțele vor fi încredințate lui Stere. De abia la 22 august 1909 primul ministru s-a înapoiat în țară. Zvonurile despre remaniere s-au întețit. Cel care circula mai insistent relata o convorbire dintre Brătianu și Costinescu, a doua personalitate din partid. Acesta ar fi spus ritos că dacă e silit să părăsească Finanțele, demisionează din guvern. Iar demisia lui ar fi provocat demisia întregului guvern. Alții știau că nici vorbă nu a fost de o amenințare a lui Costinescu, ci, dimpotrivă, că la întîlnirea celor „doi mari", Brătianu, înțelegînd dorința castelanului de la Sinaia, l-a asigurat că portofoliul lui se află în afara discuției. Era, în aceasta, un semn că starea lucrurilor din martie nu se modificase, acum, în toamnă. Brătianu nu era suficient de puternic pentru a remania guvernul cum o dorea. În consecință, se spunea că știrile despre ministeriatul lui Stere au rămas fără acoperire. Ba chiar *Adevărul* acredita ideea că situația aceasta s-ar datora campaniei conservatorilor împotriva directorului revistei ieșene. *Epoca* lui Filipescu a comentat, cu mare satisfacție, această știre din gazeta lui Mille.

Cel despre care circulau atîtea zvonuri și devenise ținta atîtor calomnii nu se arăta în lume. Stătea la mînăstire și aștepta. Nu se știe dacă a fost chemat la București sau s-a dus el. La 10 septembrie *Adevărul* insera următoarea știre: „Dnul prim ministru Ion I.C. Brătianu a avut azi o lungă convorbire cu d. Const. Stere, cu care a a luat și dejunul la Capșa." La cîteva zile de la acest dejun, zvonurile despre cooptarea lui Stere în guvern au reînceput să circule. Se vorbea de o probabilă demisie a lui Haret. Și alături de Stere, apăruse, drept candidat, și Al. Constantinescu. Gazetarii informați știau că Brătianu e indignat de campania conservatorilor împotriva prietenului său. I-ar fi trimis vorbă lui Filipescu că „dacă pînă acum a stat la îndoială, din motive politice, ca să introducă pe d. Stere în guvern, în urma campaniei carpiștilor are să-l facă negreșit ministru" [1]. Stere a rămas în București cîteva zile,

[1] A. X. *Prostituție și prostituție*, *Adevărul*, an. XXI, nr. 7198 din 17 septembrie 1909.

aflînd toate cîte le știau cei din apropierea lui Brătianu. Pentru că primul ministru începuse să se poarte ca un Sfinx. Cînd nu tăcea enigmatic, era afabil, chiar fermecător, spunea vorbe încurajatoare, dar se ferea să se angajeze sau să dea asigurări. Stere a înțeles de îndată cît de fragilă e situația primului ministru și cît de neputincios era în adoptarea hotărîrilor pe care le dorea. Pentru a nu provoca disensiuni sau chiar crize în partid, Brătianu trebuia să se arate egal de atent cu toate facțiunile de interese. A-i favoriza pe foștii generoși (cum, poate, ar fi voit) în dauna grupărilor de centru și de dreapta, nu părea lucrul cel mai cuminte. Ar fi provocat mari nemulțumiri și, poate, demisii spectaculoase. Realitatea este că Brătianu se afla într-o situație aproape imposibilă și ridicolă. Guvernul continua să fie descompletat. Primul ministru era, pe lîngă titularul Internelor, și interimar la Externe. Iar Toma Stelian, ministrul Justiției, era ad-interim și la Război. Teoretic, premierul avea la dispoziție două portofolii pentru a numi doi noi miniștri. Dar la Război nu putea numi un civil (deși o vreme s-a vorbit de Emil Costinescu în fruntea armatei). Practic, dispunea deci de un singur portofoliu vacant. Ar fi avut nevoie de încă un portofoliu (deci de o demisie) și de posibilitatea reîmpărțirii altora. Cum pe Costinescu nu-l putea clinti de la locul său și nici nu-i convenea să-l silească a demisiona (ar fi fost o gafă politică de neiertat), s-a gîndit să obțină demisia lui Anton Carp de la Agricultură și Domenii. Dar Anton Carp era reprezentantul ocultei de la B.N.R. și refuza să-i facă pe plac lui Brătianu, declarînd chiar — se șoptea: „nu mă retrag decît odată cu guvernul". Apoi s-a aflat că Eugen Carada, la 73 de ani cîți avea în 1909, s-ar retrage de la B.N.R., în locul său venind Anton Carp. În această situație, portofoliul Agriculturii și Domeniilor devenea vacant, rămînînd la dispoziția lui Brătianu. Dar nimeni nu-l putea sili sau chiar sugera lui Carada să se retragă dacă nu o voia. Văzînd încurcătura premierului, Morțun s-ar fi oferit el să demisioneze. Dar Brătianu nu accepta această demisie, continuînd să acrediteze știrea că o preferă pe aceea a lui Anton Carp. Stere a înțeles că din această complicată rețea de dileme nu putea ieși nimic bun. Nu atît pentru el, cît pentru gruparea liberală din care făcea parte. Iar cît despre rostul și eficiența poporanismului în Partidul Liberal, niciodată nu-și pusese mari nădejdi. Acum și-a dat seama și mai mult cît de străin este el, ca om politic, în acest partid. Gîndul abandonului tacit și al renunțării la demnitățile oficiale îl muncea mai abitir decît în primăvară. Așa se explică

scrisoarea trimisă, în aceste zile din septembrie, din București, lui Gane la Iași, în care îl anunța (am citat scrisoarea într-un alt paragraf al acestui capitol) că dorește să renunțe la funcțiunea de președinte al Clubului liberal „la momentul oportun" și îl ruga să ia el „de fapt conducerea clubului ca și cum n-aș exista". Era tocmai ceea ce voia să evite Brătianu, căruia îi convenea ca Stere „omul lui", să rămînă la șefia liberalilor ieșeni. (Să-i fi scris Stere lui Gane această scrisoare pentru ca știrea să ajungă, rapid, la Brătianu? Nu e de neglijat nici această ipoteză). Oricum, Brătianu nici că voia să audă de o eventuală renunțare a lui Stere la activitatea politică liberală. Intuind bine gîndurile negre ale prietenului său, îi demonstra ce satisfacție ar fi pentru calomniatori dacă l-ar vedea părăsind viața politică. Să se plece în fața calomniatorilor ar însemna că, de fapt, recunoaște adevărul acuzațiilor proferate. Nici nu-l putea lăsa să se băjenească pentru a-și constitui o grupare politică independentă și nici nu avea interes să diminueze, ca forță, grupul liberal al „cadrelor tinere". Aceasta ar fi dus, automat, la întărirea grupărilor de centru și de dreapta din partid. Stere trebuia deci menajat și păstrat în partid. Culmea e că Brătianu, bun cunoscător de oameni, a știut să exploateze magistral complicata situație a lui Stere. Îndemnul său era să rămînă „la post" în așteptarea dezlegărilor iminente. Dar eroul nostru, și el un excelent analist, și-a dat seama că aceste viitoare dezlegări nu vor veni. Iar Brătianu era exasperat că la nouă luni după înscăunare nu putea remania guvernul, menținut în ridicola situație de „descompletare", în ciuda atîtor candidaturi rivale. Cum totul stagna malign zvonurile se înteteau, făcînd ocolul țării. Iar Stere continua să apară în postura de ministeriabil. La 3 octombrie Gherea îi scria lui Korolenko: „Stere e pesimist, cu toate că lumea îi prezice postul ministerului de Finanțe sau la Domenii; după cum anunță ziarele, toamna aceasta va intra negreșit în minister. După părerea mea, va comite o mare greșeală, ar putea să se compromită pentru o nimica toată. Acum nu e timpul de altădată." [1] Gherea voia să spună că e păcat ca Stere să primească un portofoliu ministerial acum, la sfîrșit de guvernare. Pentru că în vară se vorbea cureht că guvernul remaniat va fi cel mult unul de tranziție, căruia îi va succeda, imediat, fie un cabinet bicolor (liberali și una

[1] *C. Dobrogeanu-Gherea în dialog cu V. S. Korolenko*, *Manuscriptum*, XIX, 1988, nr. 1, p. 170.

dintre grupările conservatoare) fie unul concentrat conservator. Și la sfîrșitul lui august, *Epoca* emitea ipoteza că Brătianu intenționează completarea guvernului doar pentru a pregăti miniștrii unei guvernări. viitoare. De aceea nu vrea să coopteze personalități dintre vechile cadre (Em. Porumbaru, C.I. Stoicescu, B. Missir), ci numai dintre generoși (Stere, Radovici, G. Diamandy) [1]. Dar de pe la mijlocul lui septembrie astfel de zvonuri au încetat să mai circule, tuturor devenindu-le limpede că liberalii înțeleg să-și „consume" cei patru ani legiuiți de guvernare. Mai bine pare a-l fi înțeles pe Stere nimeni altul decît H. Sanielevici, care pe atunci îl înlocuia pe Ibrăileanu la secretariatul de redacție al revistei. La 24 iulie îi scria lui Ibrăileanu: „...mi se pare că am început să-l înțeleg pe Stere: caută să se întărească cît mai mult *prin* și în Partidul Liberal și să se rupă numai atunci cînd va fi destul de puternic, cu autoritate de fost ministru și cînd speranța de a mai obține ceva de la partid va fi dispărut ..." [2]. Această apreciere a lui Sanielevici era prilejuită de articolul lui Ibrăileanu, din iulie, ale cărui ecouri favorabile le surprinsese la București. Aprecierea rămăsese valabilă și în toamnă, cînd Stere, dezamăgit, pendula între perspectivele unui vag portofoliu și amenințarea cu retragerea din funcțiunile oficiale în partid, pentru a forma un altul, independent radical țărănesc.

Prins în arcanele unor alternative imposibile, Stere era, de fapt, un prizonier al statu quo-ului, incapabil să ia o decizie bărbătească. Iar zvonurile, ca de obicei incontrolabile, nu se potoleau defel. La mijlocul lui octombrie gazetele agitau, din nou, versiunea retragerii din guvern a lui Anton Carp care devenea, în locul lui Carada, stăpînul Băncii Naționale. În acest fel, Djuvara ar deveni titular la Externe și alte două portofolii ar fi repartizate, unul, unui reprezentant al grupării vechilor cadre (Al. Constantinescu) la Domenii, și altul, unui generos (Stere), la Industrie și Comerț. La auzul acestei versiuni, s-ar fi ridicat, ca un zid de indignare, rezistența ocultei. *Adevărul* anunța, la 17 octombrie, că „tineretul ocultist din Partidul Liberal s-a ridicat contra intrării dlui Stere în guvern. Dl Brătianu fiind silit să renunțe la dl Stere, ar fi declarat că nu mai poate introduce nici pe dl Al. Constantinescu în guvern. Cu alte cuvinte, au fost trași pe sfoară atît ministeria-

[1] *Completarea ministerului*, *Epoca*, XII, nr. 192 din 22 august 1909.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. III, *ed. cit.*, p. 298.

bilul generoșilor cît și cel al vechilor cadre. Soluția dlui Brătianu ar fi acum completarea guvernului cu dl Orleanu care ar plana deasupra tuturor nuanțelor liberale. Aceasta e ultima versiune asupra remanierii." Situația devenea efectiv comică, iar unii dintre fruntașii liberali vorbeau deschis despre farsele lui Brătianu. Premierul nu le gîndea și nici nu le voia astfel, aflîndu-se, dimpotrivă, într-o tragică neputință de a delibera și a decide. Însă, din afară, această balansare a neputinței apărea ca o farsă bine regizată. Brătianu, pentru a scăpa, o vreme, din viesparul Bucureștiului, a plecat prin țară pentru a vizita provincia, unde ținea întruniri, mai risipind deruta clubului liberale. S-a dus la Craiova, apoi în vreo două județe moldovene (Bîrlad, Huși), însoțit de fidelul Morțun. Se anunțase și o vizită, cu toată pompa, la Iași, care însă nu a mai avut loc. În schimb a participat — în octombrie, la înmormîntarea prefectului Iașilor, Kernbach, venind — oficial —, de la Huși, împreună cu Morțun. Gestul participării la înmormîntarea unui general trebuia, neîndoielnic, să semnifice simpatia pe care primul ministru o nutrea pentru această grupare din partid. Aici, fiind și Stere prezent, s-ar fi purtat anume convorbiri. Dar Sfinxul tăcea, lăsînd să se înțeleagă că mai speră, deși îi era tot mai greu. Singurul lucru bun pe care l-a mai putut obține Stere a fost înscăunarea lui Krupenski, fost general, ca prefect al Iașului. I l-a prezentat, oficial, pe noul prefect, lui Brătianu la începutul lui octombrie și apoi au luat dejunul la Capșa, cei trei împreună cu Al. Radovici. Perspectivele ministeriale ale lui Stere se întunecaseră mult. Poate chiar de tot. A contribuit la aceasta redeschiderea afacerii Racovski. Acesta, fruntaș al mișcării socialiste reconstituite, era expulzat din 1907, cînd plecat, ca delegat al socialiștilor români, la congresul de la Stuttgart al Internaționalei socialiste, i se interzisese reîntoarcerea în țară, considerîndu-se că nu e cetățean român (deși era). În octombrie, Racovski a luat trenul și s-a îndreptat spre țară. Dar a fost oprit la graniță și silit să se înapoieze. Socialiștii au protestat vehement, organizînd întruniri, iar takiștii, din interese electorale, îi sprijineau, cerînd anularea deciziei de expulzare a lui Racovski. Stere — se spunea — nu era de acord cu decizia oficialității liberale, considerînd că lui Racovski trebuie să i se îngăduie posibilitatea înfățișării înaintea justiției pentru a-și apăra controversata cetățenie, în deliberare la Curtea de Casație. „Stere, scria *Adevărul*, reproducînd afirmația unui bătrîn liberal, nu mai poate intra azi în guvern, după cele

petrecute cu socialiștii." [1] Așadar ambiguitatea condiției sale politice se menținea, la un deceniu, după ce intrase la liberali. Socialiștii îl considerau un dezertor, iar liberalii de centru și de dreapta (asemenea conservatorilor) un socialist. În zadar se delimitase, teoretic, de socialism, în 1907 —1908, prin acel studiu care stîrnise atîta zarvă polemică. Oricînd era nevoie, democratismul său poporanist era taxat drept socialism, creindu-i insolubile dificultăți.

Sătul pînă peste cap de toate aceste intrigi de culise, manevre și rezistențe (avea, și-a dat seama, împotriva lui oculta, pe Emil Costinescu și toată gruparea de dreapta din partid), Stere s-a gîndit să taie el nodul gordian. Și a făcut-o numai cu cîteva zile înaintea remanierii, pentru a comunica opiniei publice că nu i se refuză un minister, ci că nu-l acceptă el. Declarațiile lui au apărut în ziarul bucureștean takist *Ordinea*, sub forma unui interviu sui generis. Nu era, se preciza, de fapt un interviu ci o convorbire în tren „cu un prieten al *Ordinei*" (N.D. Cocea), fapt care nu presupunea „vreo obligație din partea vreunuia din aceia ce au luat parte la ea de a păstra vreo discrețiune oarecare". Întrebat fiind (se putea?) dacă va intra în guvern, Stere ar fi spus: „Voi face totul ca să nu intru... Am declarat dlui Brătianu, sunt trei luni și mai bine de atunci, că pentru motive personale, în primul loc, și pentru motive de orientare generală, în al doilea loc, nu pot să accept propunerea de a intra acum în minister. Am speranța că voi rezista și noului asalt." Invoca, în sprijin, motive personale de sănătate (un grav surmenaj și o insomnie rebelă care reclamă tratament într-un sanatoriu) și altele de natură politică: „Cred că un om ca mine, cu mare bagaj teoretic și o concepție generală în care predomină preocuparea de idei — nu poate fi util decît unui guvern nou și nicidecum unui guvern care, de acum înainte, trebuie să se mărginească mai mult cu administrarea și experimentarea legilor votate, lucru care reclamă miniștri speciali de resort. În ce mă privește, eu sunt un spirit atît de puțin practic încît, sunt convins, ca ministru de resort aș lăsa foarte mult de dorit. De altfel, nici nu cunosc, nici n-am legături cu oamenii care ar putea să mă ajute în condițiile ministerului și să acopere, astfel, lipsurile mele de ordin practic. S-ar putea ca mine să fiu ministru — eventualitate pe care mă silesc s-o exclud pe cît posibil — și eu n-am încă în minte pe nimeni cine ar putea fi secretarul meu general și

[1] *Adevărul*, an. XXI, nr. 2733 din 24 octombrie 1909.

nici nu întrevăd cine ar putea fi ceilalți colaboratori ai mei." Chestionat dacă nu crede că intrarea în guvern i-ar spori prestigiul politic întrucît, la noi, numai funcțiunea ministerială consacră un om politic, Stere a declarat: „Eu n-am nimic din caracterul unui militant politic și numai împrejurări inexorabile m-au tîrît la militantism. Supunîndu-mă dorinței dlui Brătianu, am primit șefia Partidului Liberal de la Iași, dar acțiunea politică de club e așa de incompatibilă cu caracterul meu încît timp de doi ani nu m-am putut decide să mă întîlnesc la clubul meu într-o ședință plenară." Întrebat, în sfîrșit, dacă refuzul de a intra în guvern ar putea fi interpretat ca o renunțare la politica activă, a răspuns: „Aș fi fericit dacă angrenajul în care mă aflu mi-ar permite să ies din politica militantă în care am intrat fără nici o iluzie." Relata că i-a sfătuit, pe vremuri, timp de trei ani pe amicii săi să părăsească partidul socialist (el nefiind membru) și să se afilieze liberalilor. Aceștia ar fi acceptat cu condiția ca el să-i însoțească. S-a supus. Apoi, în 1907, a căpătat demnități oficiale, care l-au antrenat activ în politică. Acum însă, în P.N.L. sînt destule competențe militante. „În schimb fac parte dintre puținii care s-au consacrat unei munci ale cărei roade se vor vedea abia peste zece ani, cînd va ajunge la maturitatea politică generația care se adapă de la ideile *Vieții românești*." Încheia prin a preciza că l-a propus să intre în guvern pe Al. Radovici din gruparea foștilor generoși. „Eu în nici un caz nu voi intra în minister, chiar cu riscul de a fi silit să ies din politică. De altfel, îmi surîde situația de a fi printre puținii, din această țară, care au refuzat un portofoliu ministerial." [1]

Interesantă în totul se demonstra această convorbire, care a devenit interviu. Stere para, inteligent, eșecul făcînd aluzie la o mai veche declarație scrisă către Brătianu despre care pomenise și în august, în scrisoarea mai sus citată către I.G. Duca, cînd și-ar fi declinat dorința de a deveni ministru. Despre evoluția ulterioară a acestei candidaturi tăcea diplomatic, de parcă toate zvonurile din jurul ei nu l-ar fi privit. Lansase Brătianu această versiune fără a fi avut agrementul lui Stere? Se luptaseră ocultiștii, Costinescu, dreapta liberală și conservatorii toți cu o himeră inventată, din rațiuni oportunitate, de Brătianu? Ipoteza se exclude de la sine. Lui Stere însă îi convenea, repet, să acre-

[1] Sor., *De vorbă cu d. Const. Stere*, *Ordinea*, an. II, nr. 555 din 25 octombrie 1909.

diteze ideea că a fost rugat insistent să primească un portofoliu ministerial, pe care l-a refuzat cu îndîrjire. Sigur că ar fi dorit să ajungă ministru, cum lăsa a se înțelege și convorbitorul său și cum intuise Sanielevici (și nu numai el) la sfîrșitul lui iulie, pentru ca să se consacre — *prin* și *în* partidul liberalilor — ca om politic, urmînd ca apoi, la momentul potrivit, să părăsească, fortificat, partidul fundîndu-l pe al său. Dar proiectul nu avusese sorți de izbîndă. Încît acum putea invoca lipsa lui (reală!) de simț practic și întîrzierea includerii în guvern, la spartul tîrgului, cînd nu putea avea — în fruntea unui minister — nici o inițiativă, fiind redus numai la rolul de a aplica legiuiri dinainte existente. („Un om ca mine — nu poate fi util decît unui guvern nou"). Și cu toate acestea puncta un decis șah la Brătianu, vorbind de posibilitatea retragerii din politica activă („Aș fi fericit dacă angrenajul în care mă aflu mi-ar permite să ies din politica militantă"). Știa bine, și o verificase din nou în ultimele luni, că Brătianu, foarte temător, refuza o astfel de decizie, bănuind cam ce surprize i-ar pregăti Stere odată ieșit din partid. Printre alte neplăceri, Brătianu s-ar fi trezit în ipostaza nedorită de a nu reprezenta el orientarea de stînga în țară, ci Stere cu gruparea sa filoțărănească și democratică. Această perspectivă devenea cu atît mai dezagreabilă cu cît regele îi ceruse — la sfîrșitul lui august — să renunțe la ideea votului universal și chiar a Colegiului unic. Prim ministru fiind, nu putea să nu dea ascultare voinței regale. Pe cînd Stere, ca independent, putea agita cu folos ideea democratizării vieții publice, recoltînd mari simpatii și adeziuni.

Firește că interviul lui Stere — publicat la vreme — a trezit mare rumoare, fiind mult comentat. Cum obținuse toate efectele scontate, Stere îl putea dezminți. Ceea ce a și făcut, la cîteva zile, atît în ziarul liberal ieșean *Mișcarea* pe care îl întemeiase G.G. Mârzescu, în septembrie, în locul dispărutului *Liberalul*, cît și printr-o scrisoare publicată, cu o zi înainte, în *Viitorul*. „Citesc cu mirare în ziare un pretins interview pe care l-aș fi acordat unui amic al *Ordinei*. N-am obiceiul de a acorda și n-am acordat nici de data aceasta nici un interview vreunui ziar. Dar aflîndu-mă în tren, în drum spre București, am fost întrebat de cineva (acel „cineva" fusese N.D. Cocea n.m.) dacă mă duc spre a lua în primire vreun portofoliu. A urmat apoi o conversație, în timpul căreia nici prin gînd nu mi-a putut intra că vorbesc pentru publicitate și, bineînțeles, că n-am cerut nimănui discreție. N-am crezut că se poate

astfel abuza de o conversație fără nici un șir pentru a o prefăce într-o expunere quasisistematică a părerilor mele asupra remanierei. În asemenea împrejurări nici n-am căutat să-mi formulez gîndul meu precis și nici persoanele care au asistat nu pot fi sigure c-au sesizat exact și cele ce am spus. Declin dar orice răspundere pentru cele publicate în ziar sub pretențiosul titlu de interview cu subsemnatul." [1] Cum se vede, Stere nu dezminte cele relatate în *Ordinea*, ci numai faptul că ar fi acordat un interviu. Incît fie că a provocat articolul-interviu, fie că i-a fost surprinsă buna credință (cred că Stere știa, convorbind cu persoanele în cauză, că spusele sale vor fi date publicității), rămîn valabile toate declarațiile sale, pe care nu le retractează în nici un fel. Așadar, acestea erau gîndurile sale, pe care nu se sfia să le comunice unor terțe persoane, acum, în preajma iminentei remanieri. Că nu acestea erau și intențiile sale sincere și că urmărea să pareze astfel eșecul sau să-l amenințe pe Brătianu, aceasta era adevărat. Dar nu voia el ca tocmai asemenea lucru să ajungă la urechile lui Brătianu și la cunoștința opiniei publice? De altfel, el a declarat acestor nenominalizați convorbitori cam exact ceea ce răspundea celor ce îl întrebau, în acele luni, despre șansele sale ministeriale și viitorul său politic.

Remanierea nu mai putea fi amînată. La 15 noiembrie trebuiau rechemate, în sesiune ordinară, corpurile legiuitoare. Și guvernul nu se putea prezenta în fața parlamentului într-o formă incompletă. Remanierea s-a produs la 28 octombrie. Anton Carp a părăsit, într-adevăr, guvernul. Locul lui a fost luat de Al. Constantinescu, Djuvara a preluat Externele, cedînd portofoliul de la Industrie și Comerț, lui Mihail G. Orleanu. Iar la Război a fost instalat generalul Ioan Gr. Crăiniceanu. Stere — spre satisfacția lui Costinescu (și nu numai a lui) — a fost sacrificat. După remaniere, s-a spus că Stere a refuzat portofoliul Lucrărilor publice, cerînd numai Finanțele. Se acredita zvonul că refuzase Lucrările Publice — pretextînd că nu e specialist în acest domeniu (dar în finanțe era?) — pentru a nu-i lua locul lui Morțun, titularul, din 1907, al acestui minister. I se oferise — dacă i se oferise —, în ultimul moment acest minister numai cu condiția demisiei lui Morțun. Pentru că doi foști generoși în guvern, suspectați de socialism, era — deocamdată — prea mult. Acestea toate erau comen-

[1] *Mișcarea*, an. I, nr. 47 din 29 octombrie/11 noiembrie 1909.

tarii post factum. Nimeni nu știa cum s-au petrecut lucrurile efectiv. Iar protagoniștii, respectînd consemnul, tăceau. Vorba unui gazetar de la *Adevărul*, inițiat în culisele trenantei remanieri: „A rămas un mister: n-a plecat d. Morțun fiindcă n-a voit d. Brătianu să se despartă de ministrul Lucrărilor publice sau a rămas d. Morțun fiindcă n-a voit să intre d. Stere?“ [1] Într-adevăr, cine ar putea dezlega misterul în lipsa unei mărturisiri jurnaliere a vreunuia dintre protagoniști? Oricare dintre ipoteze e în egală măsură valabilă. Regele știuse, în octombrie 1909 și-i va spune lui Marghiloman peste un an, ca „Brătianu să-l (pe Stere n.m.) aducă în minister: mai trebuie așteptat, ar fi zis acesta“ [2]. Stere a continuat să rămînă în poziție de ministeriabil pentru o viitoare remaniere sau un alt guvern liberal într-o nouă legislatură. E tot ceea ce putuse obține sau îi convenea această ipostază și tocmai de aceea refuzase cooptarea în guvern? Mai tîrziu, în 1921, cînd și-a pledat dreptul de a i se valida mandatul de deputat, a putut însă invoca, în sprijin, episodul ministeriabilității din toamna lui 1909: „Mi s-a oferit ministerul înaintea dlui Alexandru Constantinescu, înaintea dlui Duca, înaintea dlui Victor Antonescu, înaintea dlui Mârzescu, înaintea multor corifei din panteonul nostru politic. Și eu n-am primit nimic.“ [3] Voise, într-adevăr, să-și păstreze autonomia pentru a se putea rosti publicistic, apărîndu-și modelul socio-politic de dezvoltare, formulat în lumina poporanismului său? I se propunea ceea ce nu putea primi? Sau era mereu sacrificat, în ultimul moment, pentru că era un veșnic incomod?

Indiferent de starea sufletească în care se afla, chinurile provizoratului încetaseră. A plecat acasă (fusese la București în ultima decadă a lui octombrie, adică în zilele „fierbinți“ ale remanierii) mai liniștit, deși împăcat cu sine nu era. Rămăsese ceea ce fusese: șeful clubului liberal ieșean și ministeriabil. Aparent nu se modificase nimic în situația sa politică. Dar, după traumele sufletești îndurate — dramatic — din august pînă la sfîrșitul lui octombrie, era profund îngrețoșat și sătul pînă peste cap de mizeriile politicii. Și nici măcar nu reușise să se elibereze cum, poate, o voise. Lanțurile politicii continuau să-l stînjenească, țintuindu-l în post. A înțeles sau a fost făcut să înțeleagă că nu are alternativă și că trebuie să curme tentativele de eliberare. Pentru totdeauna sau

[1] *Adevărul*, XXI, nr. 7234 din 31 octombrie 1909.
[2] Al. Marghiloman, *Note politice*, 1927, vol. I, p. 80.
[3] C. Stere, *Documentări și lămuriri politice...*, 1930, p. 237.

pentru o vreme? E probabil că pentru mai multă vreme. Singurele capricii pe care și le putea îngădui era să-și onoreze demnitățile atribuite, în felul său relaxat, neocupîndu-se în fapt de șefia clubului ieșean și frecventînd sincopat ședințele Camerei deputaților. Cu aceste capricii îi obișnuise mai demult pe șefii săi și ele îi erau tolerate. Brătianu îl convinsese că vremea reformelor radicale nu venise încă. Trebuia să aibă răbdare. Atunci cînd condițiile se vor ivi, probabil la viitoarea guvernare liberală, cuvîntul și sfatul său vor fi ascultate. Atunci, poate ca ministru, va putea contribui la legiferarea acestor proiecte reformatoare. I se recomanda să demonstreze că are aptitudini de om politic care știe să aștepte momentul oportun. Dar tocmai asemenea aptitudini nu avea, deși se afera în politică de peste un deceniu. E paradoxul existenței sale mereu ambigue. Și nici nu știu dacă acum, după experiența amară a eșuatei ministeriabilități din 1908—1909, se mai gîndea cu adevărat la perspectiva unui portofoliu. Nu e exclus să fi preferat mai degrabă situația de consilier ascultat în momentele reformatoare decisive. Toate aceste considerații sînt însă, nu ascund, doar ipoteze. Pentru că nu am la dispoziție nici o mărturisire de gînd sincer. Și chiar de ar fi scris un jurnal (nu și-a ținut din păcate jurnal), e probabil că nici acolo Stere nu s-ar fi mărturisit integral. Enigmaticul Stere era — se știe — un intransigent orgolios. Și orgolioșii nu coboară niciodată pînă la a se spovedi cu adevărat. Pentru că spovedania e întotdeauna un act de autoumilire. Și cine și-l poate închipui pe Stere autoumilindu-se fie măcar pentru a împărtăși sieși, prietenilor sau posterității gîndurile sale intime? Nu este însă deloc exclus ca, acum, în octombrie-noiembrie 1909, nici să nu fi știut exact la care anume perspective trebuie să se aștepte, pe care să le dorească. Singurul lucru pe care îl știa era faptul că va continua să fie, sub raport politic, ceea ce fusese și pînă atunci. Un fruntaș liberal cu influență. Nimic mai mult, dar nici mai puțin. Și trebuia supravegheat, menajat ca să nu se înverșuneze cumva atît de tare încît să se izoleze prin cine știe ce act dizident. Pentru că gruparea lui Brătianu știa bine că irascibilul orgolios ar fi fost mai primejdios în afara partidului decît înlăuntrul lui. De aceea, tocmai, i se tolerau toate extravaganțele, de neadmis în comportamentul altor oameni politici. Dar Stere nu era, se vedea cu ochiul liber, un om politic.

Pînă una alta, la 15 noiembrie 1909 parlamentul e convocat în sesiune ordinară. Regele, însoțit de principele Ferdinand, intră, cu ceremonialul de rigoare, în incintă și dă citire obișnuitului mesaj al tronului. Mare lucru nu anunța mesajul, redactat — după cum era uzul — de guvern. Legislația agrară se încheiase. Acum, se și preciza în adresa tronului, venise rîndul unei legi care să propulseze dezvoltarea industriei. Mai era anunțată o lege care să reorganizeze Curtea de Casație, anulîndu-se o lege socotită arbitrară, votată, la propunerea fostului ministru takist Al. Bădărău, în perioada guvernării Cantacuzino. Camera deputaților își realege organele conducătoare (cam aceleași), iar M. Pherekide reocupă scaunul prezidențial. Stere participă la ședința de deschidere și la încă altele două, cînd e și ales în comisia de răspuns la mesaj. Apoi, mai mult lipsește „fără arătare de motive". Raportorul comisiei de răspuns la mesaj e Emil Culoglu. Stere se ține vădit departe de dezbateri. Totul demonstra, din partea lui, rezervă și detașare. Urmează obișnuitele discuții pe marginea mesajului și a răspunsului la acesta. De astă dată, opoziția a făcut mare caz de falimentul legiuirilor agrare liberale, producînd — în sprijin — cifre și exemple. Guvernul și deputații majorității au replicat că, izolat, unele exemple citate pot fi adevărate. Ceea ce n-ar îngădui degajarea concluziilor despre faliment. Pentru că e prea devreme să se aprecieze valoarea utilă a acestui ansamblu de legi reformatoare. Iar dificultățile ivite în aplicarea reformelor s-ar datora exclusiv moșierilor care le sabotează. Nimeni nu a vorbit însă de puținătatea acestor reforme, mult departe de ceea ce ar fi voit pentru a remedia efectiv situația grea a țăranilor.

Și, deodată, în toiul acestor „furtunoase dezbateri", are loc, la 9 decembrie, tentativa de asasinat împotriva primului ministru. Pherekide devine, la 15 decembrie, ministru de Interne, locul său la președenția Camerei fiind ocupat de sturdzistul B. Missir. Emil Costinescu, care considera că interimatul Internelor și al președenției guvernului i se cuveneau lui și nu lui Pherekide, se supără astfel că pînă la sfîrșitul guvernării liberale, avea să stabilească secrete raporturi de colaborare cu conservatorii. Cum atentatorul — un anume Stoenescu — era lucrător la căile ferate și, mai demult, amestecat într-un grupuscul anarhist, se acreditat opinia că atentatul e opera mișcării sindicale. De fapt, s-a dovedit apoi că acest Stoenescu, ins alienat și arierat, fusese manevrat de agenți polițienești, întregul atentat fiind o înscenare interesată, montată de Panaiteanu. Acesta din urmă era, de mai multă vreme,

şeful poliţiei de Siguranţă. Se întîmpla ca aceasta poliţie de siguranţă să nu aibă decît o simplă direcţie în Ministerul de Interne. Şeful ei şi alţi factori interesaţi doreau ca această direcţie să devină un organism autonom, cu buget şi slujbaşi numeroşi. După atentat, guvernul liberal a creat „Siguranţa generală a statului". Dar guvernul şi opoziţia au acreditat versiunea că responsabilitatea atentatului aparţine mişcării sindicale. Ba chiar opoziţia, făcînd un pas mai departe, a asociat la această responsabilitate şi pe foştii generoşi, ajunşi fruntaşi liberali. În Camera deputaţilor s-au auzit astfel de aberante acuzaţii rostite de fruntaşii conservatori, cărora li s-a alăturat şi dizidentul liberal C. Stoicescu. Au replicat, „în chestie personală", George Diamandy şi Ioan Nădejde, declarînd că ei sînt liberali, deşi au păstrat din abandonatul lor socialism concepţia despre înţelegerea mecanismelor sociale. Cînd, din bancă, un conservator i-a strigat că aceasta e o dovadă că s-au menţinut socialişti, Nădejde a răspuns că, de fapt, concepţia lor teoretică despre structurile sociale e asemănătoare cu darvinismul. Oricum, de socialismul politic s-au disociat apăsat şi cu voce tare, condamnînd, ca pe o mare eroare, renaşterea mişcării socialiste. Stere nu a luat cuvîntul în această diversionistă dezbatere. El o făcuse mai demult, încă în 1907—1908, în studii şi articole sau în polemica cu N. Filipescu din Camera deputaţilor. Dar atentatul împotriva lui Brătianu a fost bine speculat pentru reprimarea mişcării sindicale. E percheziţionat Cercul „România muncitoare" din Bucureşti şi se confiscă registre, corespondenţă, procese verbale. Sînt arestaţi, chiar în seara atentatului, fruntaşii socialişti I.C. Frimu, D. Marinescu, Gh. Cristescu, Al. Oprescu etc. Arestaţilor li s-au luat interogatorii la care au participat şi miniştri în funcţiune, dintre care nu a lipsit Vasile Morţun, fostul tovarăş al anchetaţilor. Morţun, ministrul Lucrărilor publice, în a cărui subordine se aflau căile ferate (unde avuseseră loc mişcări greviste), era constant acuzat de conservatori că tolerează sau sprijină organizaţia sindicală a muncitorimii şi trebuia să dovedească, zelos, că opoziţia nu are dreptate. Acţiuni represive similare s-au întreprins şi în alte oraşe cu organizaţii sindicale sau cluburi socialiste [1]. Pherekide, cu experienţa cîştigată în 1899, în reprimarea mişcării socialiste, redevenit ministru de Interne, conducea acţiunile cu

[1] Vezi şi Const. Titel Petrescu, *Socialismul în România*, f., an. p. 226—231.

mînă forte. Guvernul nu s-a mulţumit cu aceste represiuni. La o săptămînă după atentat, cu o grabă evidentă, e adusă în discuţia Camerei şi a Senatului legea Orleanu, care răpea salariaţilor statului dreptul de asociere şi grevă („funcţionarii, meseriaşii, muncitorii şi, în fine, orice salariat al statului, judeţelor, comunelor şi stabilimentelor publice cu caracter economic, industrial şi comercial, precum şi toţi acei cărora le este încredinţată asigurarea unui serviciu public de această natură nu vor putea, sub nici un cuvînt, face parte din nici o asociaţie profesională, fără autorizarea ministrului de care depinde."). Această lege a rămas cunoscută ca „legea scelerată". Take Ionescu s-a opus la votarea legii, ceea ce îi va aduce sprijinul electoral al mişcării sindicale. La 25 decembrie 1909, Direcţia C.F.R. emite un ordin special care interpretează şi mai restrictiv dispoziţiile legii Orleanu pentru personalul căilor ferate. Stere, repet, nu s-a amestecat în dezbaterile din jurul atentatului. Nici nu a prea fost prezent în sală. În decembrie mai că nu s-a dus la şedinţe, în ianuarie nu s-a prezentat decît în ultima decadă. De abia la 5 februarie 1910 îşi face anunţată apariţia, intervenind din bancă în timp ce Take Ionescu vorbea despre proiectul legii cîrciumilor. În fapt Stere — ca şi prietenul său Georgel Mârzescu — era împotriva acestei legi iniţiată de Emil Costinescu, cu care s-a înfruntat chiar, în timp ce Mârzescu propunea un amendament care practic o anula.

Între timp, chestiunea socialistă, redeschisă din cauza atentatului împotriva lui Brătianu, capătă proporţii publicistice. Mille bate multă monedă în jurul responsabilităţii foştilor generoşi în agitaţiile sindicaliştilor. La 13 decembrie a publicat în ziarul său editorialul *Foştilor mei amici politici*, în care îi făcea răspunzători de „anarhismul" care ar fi cotropit lumea muncitoare, lăsată, prin abandonul de la 1899, fără conducători intelectuali. Evident, aprecierea lui Mille era eronată, anarhismul de care tot vorbea şi „decapitarea" mişcării socialiste prin plecarea generoşilor pe care o înfăţişa „dramatic" erau deopotrivă neîntemeiate. Dosarul din 1899 se redeschide, discutîndu-se aprins despre consecinţele abandonului de la care se scurseseră zece ani. Şi mai toată lumea rostea cuvinte de oprobriu. Era efectiv o campanie şi poporaniştii erau, din nou, puşi sub acuzare. Stere a rămas aparent indiferent, nerăspunzînd acuzaţiilor. Avea, credea, un alibi perfect. Formal, el nu fusese membru al vechii mişcări socialiste şi, deci, nu se considera dator să justifice un act la care nu participase. A

intervenit însă Ibrăileanu, care, fără îndoială, căpătase agrementul lui Stere pentru a explica momentul 1899. Va răspunde în oficiosul liberal *Viitorul*, de patru ori. Nu erau simple articole, ci patetic răscolitoare *Scrisori deschise* adresate nu lui Mille, ci lui... Gherea, invitat să se pronunțe ca arbitru moral. Prima scrisoare a apărut la 19 decembrie și e evident, de la început, că Ibrăileanu pretindea de la Gherea un fel de certificat de absolvire care, purtînd semnătura fostului său dascăl, să aibă valoarea unei „scoateri de sub urmărire". Chinul lucid și încordarea sufletească se răsfrîng în întrebarea, mereu reluată: „fost-am noi *trădători*, *transfugi* și *lași*... Am *dezertat* pentru interese personale?" Și, apoi, imperativ: „ Răspunde, dle Gherea. Răspunde: Are dreptate dl Mille cînd ne face trădători și lași?... Ai fost teoreticianul nostru, deci ești arbitru. Răspunde." Multe dintre argumentele lui Ibrăileanu, comentate la locul potrivit în această carte, erau, din punctul de vedere al generoșilor, valabile. Dar el, ca și Stere mai înainte, proceda prin *ignoratio elenchi*. Muta întreaga discuție pe momentul 1899, cînd, de fapt, în litigiu era comportamentul antisocialist din ultimii ani al foștilor generoși deveniți demnitari liberali. Ibrăileanu se încăpățîna însă la comentarea actului de la 1899, implicîndu-l în discuție și pe prietenul său: „Este drept să spunem că acela care ne-a ajutat mult să *vedem* ceea ce era clar de văzut a fost d. Stere, care venise din Basarabia și care era *poporanist naționalist*". [1] Această referire la directorul *Vieții românești* urmărea să-l disculpe de acuzațiile de socialism pe care i le aduceau adversarii săi de dreapta. Gherea îi răspunde lui Ibrăileanu la 25 decembrie 1909, arătîndu-i că nu-i poate semna certificatul de absolvire întrucît îi consideră, și el, vinovați pe toți foștii generoși. „Partidul Liberal a fost tolerant cu mișcarea socialistă, de la începutul existenței ei, întrucît ea n-avea tendința să se întindă la sate. Or, mișcarea cea nouă a declarat de la început că e hotărîtă să se cantoneze în orașe, la clasa muncitorilor orășenești. Partidul Liberal ar fi urmat deci cu vechea toleranță față de această mișcare nouă, dacă... dacă el n-ar fi fost altoit cu altoi nou, așa numit generos. Îndemnul la persecuții și la expulzări de acolo a pornit. Și era natural ca vechii liberali să dea perfectă crezare noilor lor tovarăși, ca specialiști în socialism. Și acum, te întreb și eu, dle Ibrăileanu, dta m-ai întrebat atîta! —, este măcar un singur

[1] G. Ibrăileanu, *Opere*, vol. 4, Ediție de Al. Piru și Rodica Rotaru, Ed. Minerva, 1977, p. 286.

moment posibil și tolerabil ca aceia cari ieri au fost părtașii unei mișcări sociale să înceapă tocmai ei o campanie de exterminare împotriva foștilor lor tovarăși? Aceasta e imposibil și intolerabil moralmente, chiar — auzi? —, chiar dacă acea mișcare s-ar fi prefăcut într-o mișcare anarhică, chiar și atunci campania trebuia să pornească din altă parte. Dar, mai ales, cînd această mișcare e legală și pacinică? Pentru că, o afirm încă o dată, mișcarea lucrătorilor noștri e o mișcare legală și pacinică... Dar eu te întreb: în fața acestei mișcări pacinice și legale în fondul ei, ce sens poate să aibă acea campanie de exterminare dusă împotriva ei de foștii tovarăși?" Și după ce se referă critic la atentat și la măsurile antimuncitorești represive luate de guvern, Gherea are loialitatea să nu-i implice în această ticăloșie pe Ibrăileanu și Stere: „Știu, sau cel puțin mă cred îndreptățit să bănuiesc că dta personal ești împotriva acestei politici strîmte reacționare, de resentimente personale; știu că d. Stere a protestat acum doi ani cînd s-a inaugurat era prigonirilor (dacă ar fi fost ascultat atunci!)." [1] Ibrăileanu a revenit la 11 și 13 ianuarie 1910. Interesantă, aici, este citarea rolului jucat de Stere, ca prefect de Iași, în vremea răscoalelor, a sacrificiului său pentru a împiedeca vărsarea de sînge. Și, de asemenea, o declarație care corectează afirmațiile lui Ibrăileanu din iunie 1909 din eseul *Partidele noastre politice. Opiniuni ale unui diletant*: „Ce însemnează paranteza asta făcută în Partidul Liberal: «Tinerii generoși »? Poate să fie în acest partid mai multe curente, ca în *orice* partid, dar este Partidul Liberal un conglomerat de *partide* ca, de pildă, majoritatea guvernamentală din parlamentul francez, ori austriac? Ai auzit dta de un club «tînăr generos » și de altul «bătrîn liberal », fiecare cu programul, statutele, președintele și comitetul lor? Ai auzit de hotărîri luate la clubul «tînăr generos » și de altele la cel «bătrîn liberal » Ai auzit de tranzacții între aceste două cluburi? Iubite dle Gherea, noi sîntem *liberali* pur și simplu. Se poate ca între noi, «foștii », să fie mai multă asemănare, ca unii ce am avut educație comună mai îndelungată, cum iarăși se poate ca eu, de pildă, să mă simt mai aproape de cutare «vechi liberal » decît de cutare «fost socialist ». Noi sîntem solidari cu trecutul și prezentul Partidului Liberal. Meritul ca și demeritul faptelor acestui partid ni-l însușim pe de-a-ntregul. Dacă partidul face o faptă bună, ne simțim mîndrie, iar dacă face

[1] Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Corespondență*, ediție de Ion Ardeleanu și Nicolae Sorin, Ed. Minerva, 1972, p. 28—29.

una greşită, *chiar dacă noi «foştii »* am fi în contra acelei fapte, ne luăm partea de răspundere şi de demerit, şi, dacă s-ar întîmpla ca acest partid să facă mai mult rău decît bine, *atunci, ca orişicare alt membru conştient din partid*, ştiu ce mi-ar rămînea de făcut, fără să am nevoie de lecţii din afară." [1] Această întoarcere de 180°, după şase luni, de la pronunţarea opiniilor „diletante" din iunie, aparent stranie prin inconsecvenţă, e totuşi, de la un punct, explicabilă. Prea se adunaseră nori acuzatori împotriva foştilor generoşi în ultimele luni. Prea erau prezentaţi drept corpuri străine în structurile politice liberale, pentru ca Stere şi Ibrăileanu să nu simtă nevoia unei declaraţii de lealitate. Şi trebuia să o facă tocmai cel care, în iunie, semnase acele descurajate opinii despre lumea politică liberală. Renunţase, acum, Stere la ideea sa despre poziţia autonomă în partid? Nicidecum. Căpătase noi promisiuni în legătură cu reformele preconizate de el şi era decis să aştepte, nu tocmai cuminte, pentru a contribui la înfăptuirea lor în viitoarea guvernare liberală.

Convalescenţa premierului s-a încheiat la începutul lui februarie 1910. La 6 februarie se dă citire, în Camera deputaţilor, decretului regal prin care Ion I.C. Brătianu redevine ministru de Interne. Missir demisionează din preşedenţia Camerei şi Pherekide se aşează, din nou, pe scaunul prezidenţial. De abia la 19 februarie urcă Stere la tribuna Camerei deputaţilor. Se discuta proiectul legii liberale pentru reorganizarea Curţii de Casaţie. A fost, cum a anunţat cu o zi înainte Pherekide, un discurs important. Stere vorbea ca un înalt specialist în dreptul constituţional, dezvoltînd chestiuni doctrinare, citînd autorităţi în materie (A.V. Dicey, Berthelemy, Esmlin), totul pentru a demonstra utilitatea legii propuse de Toma Stelian, la sugestia expresă a lui Ionel Brătianu. Şi vorbea efectiv ca un fruntaş al majorităţii, polemizînd cu opoziţia („Dl. Marghiloman pare a fi uitat împrejurările în cari am luat cîrma ţării".) În sfîrşit, va lua cuvîntul, din nou, la 15 martie, în calitate de raportor al comitetului secţiunilor la legea lui Spiru Haret pentru înfiinţarea unor catedre universitare. Totodată, se propune înfiinţarea cursurilor de doctorat, pe care Stere le sprijinea, ca profesor, la Facultatea de Drept din Iaşi. Raportorul propunea ca profesorii facultăţilor de Drept să nu aibă îngăduinţa, în viitor, de a ocupa funcţiuni în magistratură şi de a practica

[1] *Ibidem*, p. 305.

avocatura. Trebuiau exceptați numai cei ce erau profesori titulari la data promulgării legii. Cum în aceeași zi s-au ridicat, împotriva proiectului acestor legi, Marghiloman, Iorga, apoi Take Ionescu, Stere a luat din nou cuvîntul, apărînd legea. O face din nou, două zile mai tîrziu. Inutil. Opoziția a combătut, concertat, acest proiect de lege partizan care de fapt urmărea crearea unor noi catedre pentru profesori liberali și, deci, o implicită fortificare a Partidului Liberal în cele două universități. S-au manifestat împotriva legii și universitarii conservatori (Toma Ionescu, Ermil Pangratti, Simion Mehedinți). Ba chiar, la 25 martie, conservatorii organizează o întrunire publică, prezidată de T. Maiorescu, care protestează vehement împotriva legii. Maiorescu a vorbit aici, după cum a rostit și două cuvîntări la Senat. Spiru Haret era obiectul unei aprige campanii care se răsfrîngea asupra întregului guvern. Pus în mare dificultate, Haret anunța, în Senat, retragerea legii. Era un insucces pentru guvernul lui Brătianu, care semnala apropiata demisie. Opoziția o forțează, organizînd o nouă întrunire publică la 4/17 aprilie la care Maiorescu vorbește din nou. Ziarele anunță iminenta demisie a guvernului care, cu o precipitare încăpățînată, ce nu vestea nimic bun, aducea în discuție sumedenie de legi, insuficient pregătite. Opoziția protestează și, excedat, la 6 aprilie, Marghiloman, declară, de la tribuna Camerei: „nu mai știu dacă mai sunt 36 de ore de viață parlamentară". Primul ministru îi răspunde tăios: „nu se mai poate în anul 1910 ca dezordinile să fie factorii hotărîtori ai vieții noastre politice". Brătianu cunoștea opinia regelui privind succesiunea. O știa și Maiorescu, care o aflase de la Carp, primit în audiență de suveran. Acesta îi declarase lui Carp că nu are motive constituționale pentru a demite guvernul înaintea celor patru ani legiuiți. Sorocul s-ar împlini tocmai în mai 1911. Maiorescu a notat, iritat, în jurnal, ceea ce îi relatase Carp: „El (regele n.m.) nu poate lua minister de pe stradă, că păcat că nu e Carp înțeles cu Take Ionescu, cu generalul Manu etc. Rău rezultat [...] Ce ne rămîne? Revoltă de stradă contra guvernului? [...] Eu cred că trebuie întruniri publice cu scandal. (Și Marghiloman. Și Nenițescu). Fiindcă ministerul nu mai e constituțional corect după alegerile parțiale pierdute." [1] Afișînd deplină siguranță, la 10 aprilie guvernul citește decretul regal pentru închiderea sesiunii parlamentare. A doua zi carpiștii (fără Carp)

[1] T. Maiorescu, *Jurnal*. Caiet 29.B.A.R., Mss 3663, f. 25 recto.

organizează o nouă întrunire publică, urmată de o manifestație de stradă care intenționa provocarea unei ciocniri cu poliția. Rezultatele sînt nule. Ba regele, primindu-l, în 19 aprilie, la dejun pe Maiorescu, îi repetă și lui ceea ce îi spusese lui Carp: „Dacă strada la noi, (în sensul că dacă șefii conservatori vor utiliza agitațiile de stradă n.m.) ar fi silit să recurgă la Take Ionescu". Îl asigură, totuși, că în septembrie l-ar chema pe Carp în fruntea unui guvern conservator concentrat [1].

A fost o vară agitată. Nu și pentru Stere. El plecase, imediat după închiderea sesiunii parlamentare, într-o călătorie în apusul Europei. Era epuizat nervos, chinuit de o astenie rebelă, cu insomnii prelungite. Suferea și de o boală de stomac, nici cu inima nu stătea deloc bine, încît medicii l-au sfătuit insistent să se interneze într-un sanatoriu elvețian [2]. A fost, de fapt, prima sa călătorie în apus. Există, cum am menționat la locul potrivit, un pașaport din 3 iulie 1899 eliberat lui Stere, împreună cu familia, pentru o călătorie „în Europa". Nu știm dacă a uzat de acest pașaport și pe unde a fost. Oricum, în *Spovedania* din 1908, menționase că pînă atunci nu vizitase încă „nici una din marile capitale europene, n-am văzut încă Elveția, Italia" etc. Mărturisirea din 1908 e creditabilă. Acum, în 1910, s-a oprit cîteva zile la Viena, de unde îi trimitea, la 30 aprilie, o carte poștală ilustrată lui Ibrăileanu. La 2 mai se afla la Geneva, de unde îi scria prietenului său care, la Iași, veghea, și el mult ostenit, revista. Aici a stat toată luna mai (ultima ilustrată trimisă lui Ibrăileanu din Geneva poartă data 27 mai). A și lucrat ceva. La 18 mai îi scria criticului: „Mă plictisesc pînă la moarte. În orice caz, am început să scriu cîte ceva: merge... Însă toată vremea este astfel prinsă cu «cura », încît merge încet nu din cauza imbecilității mele. Singurul acest fapt mă va vindeca." [3] Pentru el a fost un moment important. Era primul contact cu civilizația occidentală. Și acest contact a fost puternic, impresionîndu-l adînc. A vizitat muzee și, obsedat cum era de viața politică deplin constituțională, a făcut și constatări

---

[1] *Ibidem*, f. 28 recto.

[2] A obținut, pentru această călătorie, la cerere, un concediu de șase săptămîni din partea Ministerului Instrucțiunii pentru perioada 27 aprilie—7 iunie 1910, fiind suplinit la catedră de G. G. Mârzescu. (Cf. Arhivele Statului Iași. Fond Universitatea „Al. I. Cuza". Facultatea de Drept, dosar 2266, f. 106).

[3] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 372. Vezi și în vol. IV, p. 117—118.

folositoare. La 9 februarie 1911, rostindu-şi prelegerea universitară, le împărtăşea studenţilor: „Dlor, am petrecut astă vară în Elveţia şi am fost impresionat că nu există un copil de ţară, de lucrător sau de hamal în jurul lacului Geneva care să nu fi cunoscut istoria ciocnirii poporului elveţian cu vreun împărat al Austriei, cu vreun duce de Burgundia şi bătăliile de apărare.“ Şi, în următoarea prelegere, vorbea de un interesant test făcut cu acelaşi prilej: „Am fost la Geneva, am sosit acolo şi ştiind că n-am să pot dispune de libertatea mea, am luat un birjar şi i-am spus să mă ducă prin părţile cele mai interesante... Atunci, cu această ocazie, i-am pus birjarului mai multe întrebări relative la constituţia elveţiană.“ A fost entuziasmat primind cele mai judicioase răspunsuri, semn sigur că regimul constituţional e acolo o realitate, nu o biată fantoşă [1]. Prea mult nu l-a ajutat tratamentul genevez. Organismul lui îndurase toate prin cîte îi fusese dat să treacă. Era zdruncinat şi de timpuriu epuizat. Ducea şi o viaţă agitată, era irascibil, bea ceai tare în cantităţi mari, fuma imens (ţigarete, trabuce, apoi pipă), nu se cruţa defel. Era previzibilă apariţia timpurie a fenomenelor de atero-scleroză, la care s-au adăugat simptomele anghinei pectorale care, mai tîrziu, peste un sfert de veac, îi va fi fatală. Acum, în mai (şi iunie?) 1910 obţinuse, poate, o ameliorare. Cel. puţin a zdruncinării nervoase. Pentru că, în rest, cu viaţa pe care continua să o ducă, neglijînd, ştiau unii, şi tratamentul, şanse de însănătoşire sau chiar de menţinere a bolii sub control nu existau.

S-a înapoiat la 7 iunie, şi-o fi văzut de examenele sesiunii de vară şi apoi şi-a însoţit familia în vilegiatură. Firește, la Mînăstirea Neamţ. La 20 august 1910, Brătescu-Voineşti îi scria, de la Tîrgovişte lui Ibrăileanu, că vizitase Iaşul: „Ştiam că dumneata şi Stere sînteţi la mînăstirea Neamţ şi nu vă puteam cere nici unuia nici celuilalt sacrificiul de a-mi sluji de Cicerone.“ [2] Incerca să se odihnească şi să se liniştească. Nu-i era deloc gîndul la politică, deşi în presă numele lui era mereu citat. Publicaţia lui G. Diamandy, *Revista democraţiei române*, apărută la 25 ianuarie 1910, la care colabora stînga generoasă liberală, devenise tot mai agresivă. Străveziu era criticat chiar Ionel Brătianu care ar fi uitat de promisiunile „regeneratoare“ şi conlucra prea strîns, aproape pactizînd, cu vechile cadre, conservatoare, din partid. Un articol

[1] C. Stere, *Curs de drept constituţional*, p. 318, 322.
[2] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 88.

al lui Diamandy se intitula chiar *Ne ciocoim, şefule*. Stere n-a colaborat la această revistă. Dar, evident, numele lui era asociat cu insurgenţii de la revista lui George Diamandy. El însă stătea cu gîndul la sănătatea-i şubrezită, era ursuz şi n-avea chef de mai nimic. Ziarul lui Bădărău a început să speculeze renunţarea lui Stere la şefia clubului liberal din Iaşi. „Aflăm, scria *Opinia* la 11 august 1910, că d. Stere s-a hotărît să stea departe de luptele politice, avînd intenţia să se demită din preşedenţia clubului din Iaşi. În adevăr, dsa a trimes o scrisoare dlui N. Gane, indicînd ca motiv sănătatea, care nu-i mai permite să conducă clubul de la Iaşi şi rugînd în acelaşi timp pe d. Gane să primească dsa preşedenţia, ca fiind cel mai în bune relaţii şi legături cu partizanii. D. Stere declară categoric că se demite din preşedenţia clubului de la Iaşi imediat ce se va reîntoarce în localitate." A doua zi, gazeta revine cu articolul *Dl C. Stere se demite*, glosînd pe marginea ştirii, pe care dacă o pescuise nu se putea să nu o stoarcă pînă la istovire. Nu e deloc exclus ca Stere să fi revenit, pe lîngă Gane, cu *rugămintea* din anul trecut de a prelua el, bătrînul prozator, conducerea *de facto* a clubului pînă la oficializarea acestei schimbări. Mai ales că pe lîngă nepricepere şi preocupările pe care le invocase ca motiv în 1909, acum avea şi scuza unei sănătăţi şubrezite. Dar oficial nu putea demisiona. Situaţia era prea complicată şi un astfel de gest putea fi interpretat ca o despărţire de Brătianu sau ca o supărare tardivă pentru neincluderea sa, în noiembrie 1909, în guvernul remaniat. Astfel de nedorite interpretări (defavorabile şi lui, şi lui Brătianu) trebuiau evitate. Şi singura cale de a le evita era să stea la locul său, suportînd plictiselile demnităţii prezidenţiale, lăsînd greul pe umerii lui Gane şi ai prietenilor săi mai apropiaţi. La 8 septembrie *Opinia* relua mai nuanţat comentariile ei despre demisia lui Stere: „Dl Stere n-a demisionat din şefie. Atîta recunoştinţă datora el Partidului Liberal ca să nu-l pună în jenă şi în încurcătură. Dar s-a demis în mod secret, instituind, pe lîngă persoana sa de şef, o locotenenţă care avea să conducă trebile partidului. Ce va hotărî locotenenţa, d. Stere va ratifica fără discuţie: aceasta e baza convenţiei între şef şi locotenenţă. Dl. Stere... a semnat astfel cu mînă proprie certificatul neputinţei sale politice." [1] Greu de presupus că Stere, pentru a scăpa de şefie, s-a lăsat pus sub tutela unei locotenenţe.

[1] *Procura dlui Stere*, *Opinia*, VII, nr. 1107 din 8 septembrie 1910.

Voia, demult, să se elibereze de această funcțiune. Dar, firește, nu oricum, devenind un om de paie epitropisit de alții. Mai plauzibilă e ipoteza că această comisie, numită de *Opinia* „locotenență" a fost instituită pentru aplanarea conflictului cu Grigore Buicliu, senator și vicepreședinte al clubului liberal ieșean, pe care *Liberalul* îl calomniase zile de-a rîndul. Stere ar fi trebuit să concilieze părțile în conflict. Dar nu a izbutit. Atunci a numit o comisie de patru persoane care au anchetat cazul. E probabil că aceasta a fost invocata locotenență. Oricum Stere a dezmințit speculațiile *Opiniei*.

Deși se păstra departe de centrul vieții politice, știa prea bine că guvernarea liberală e pe sfîrșite. Regele nu putea să nu admită schimbarea guvernului. Dar punea cîteva grele condiții. Mai întîi, datoria noului guvern conservator de a respecta întocmai legiuirile agrare ale liberalilor și, bruscă schimbare de atitudine, obligația acestuia de a revizui Constituția pentru modificarea colegiilor electorale, reducîndu-le la două sau chiar la unu. În plus cerea un guvern conservator concentrat, prin includerea în cabinet a doi-trei miniștri takiști. Cum Carp nu accepta aceste condiții, regele l-a avertizat că va menține guvernul Brătianu pînă în mai 1911. Supărat, Carp a declarat că în cazul cînd Ion I.C. Brătianu redeschide, tot el cu guvernul său, sesiunea de toamnă a parlamentului, se va retrage, în semn de protest, din viața politică. Au început conciliabulele. Carp a concedat să amîne data retragerii sale pînă la 15 decembrie, cînd ar trebui să-i revină succesiunea. Stere, oricum neamestecat în treburile guvernamentale, rămînea deoparte. Marghiloman a aflat de la rege, la 18 octombrie, că Stere „pare cu totul deprimat. Nu se va sparge pactul lui cu Bădărău". Și această stare depresivă, ca și alianța sa cu Bădărău s-ar datora refuzului lui Brătianu de a-l include, în toamna lui 1909, în guvern [1]. E îndoielnic că acesta era motivul supărării lui Stere. Sigur e însă că eroul nostru era descurajat păstrînd și rezerva față de șeful guvernului. Pactul său cu Bădărău îi era însă util și lui Brătianu pentru că, din septembrie, se discuta și posibilitatea unui guvern liberalo-takist care să asigure respectarea legiuirilor agrare și o moderată revizuire a Constituției. Soluția era agreată de doi miniștri. Dar o respingeau Emil Costinescu și, se pare, chiar premierul.

---

[1] Al. Marghiloman, *Note politice*, I, 1927, p. 80.

Cum pertractările conservatorilor carpişti cu takiştii nu dădeau rezultate, regele, pentru a-şi dovedi ascendentul faţă de intransigentul Carp a cărui îmblînzire o dorea, decide deschiderea sesiunii parlamentare de către guvernul Brătianu. La 15 noiembrie 1910, cu ceremonialul de rigoare, regele citeşte mesajul către corpurile legiuitoare reunite. Stere e ales în comisia de răspuns la mesaj. Dar prezenţa lui la lucrările Camerei e foarte sincopată. Evident, opoziţia (Take Ionescu, Filipescu, Iorga, Fleva, Delavrancea) atacă guvernul, cerîndu-i imperativ demisia, iar Filipescu, în discursul său, îl atacă, din nou, pe Stere. La 29 noiembrie ia cuvîntul primul ministru în Camera deputaţilor. Declara că luase act de dorinţa ambelor partide conservatoare de a veni la cîrma ţării. Dar „guvernul e în mîinile noastre şi de voinţa noastră depinde cît el stă în mîinile noastre“ [1]. Nimeni nu a luat în serios această trufaşă declaraţie, deoarece lumea toată ştia că succesiunea e iminentă. Voind să arate că totul decurge normal, guvernul aduce în discuţie Camerei — la 1 decembrie — legea sanitară. Inutil. La 15 decembrie Emil Costinescu care — supărat pe Brătianu, trata, pe ascuns, cu conservatorii prin N. Filipescu, informîndu-l despre situaţia guvernului — îşi dă demisia din fruntea Ministerului Finanţelor. Iar Costinescu era nu un ministru oarecare, ci a doua personalitate, ca importanţă, în partid şi în guvern. Brătianu cu ai lui, bravînd (cu asentimentul regelui), au mai continuat să guverneze aproape două săptămîni într-o încordare prea epuizantă, pentru a putea dura. La 28 decembrie 1910/10 ianuarie 1911, în sfîrşit, demisionează întregul guvern. A doua zi Petre Carp formează un guvern conservator monocolor (Maiorescu la Externe, Marghiloman la Interne, Carp la Finanţe, Filipescu la Război, Delavrancea la Lucrări Publice, P. Neniţescu la Industrie şi Comerţ, C.C. Arion la Instrucţie publică, Ion Lahovari la Agricultură şi Domenii, Mihai Cantacuzino la Justiţie). Take Ionescu fusese înşelat în aşteptări. Regele a vrut să-i pedepsească astfel aroganţa, arătînd public că nu-i recunoaşte partidul. Carp, triumfător, era mulţumit. Take Ionescu, decis să-l lovească pe trufaşul castelan de la Ţibăneşti, — va perfecta, de îndată, o colaborare cu liberalii. Pactul lui Stere cu tachistul Bădărău se demonstra, încă o dată, binevenit. La 10 ianuarie 1911 parlamentul e convocat pentru a i se citi decretul de dizolvare. Stere e prezent.

[1] *Dezbaterile Adunării Deputaţilor*, 1910—1911, p. 101.

Se sfîrșea o perioadă nu atît lungă, cît grea din viața sa publică. Valoarea lui se impusese în chip strălucit. Vulnerabil în forul său intim, apărea celor din afară puternic, impetuos și de neînlocuit. Intra în opoziție fără vlagă, deprimat, dar considerat ca o personalitate foarte necesară. Pentru că el simboliza ideea de reformă radicală pe care liberalii lui Brătianu voiau să o utilizeze, ca armă de atac, împotriva conservatorilor.

3

Stere era — în 1910 dar și în 1911 — obosit, cu nervii la pămînt, cardiopat pretimpuriu, vădit tracasat de toate cîte îi stăteau pe cap: revistă, profesorat, politică, viață intimă, publicistică. I se părea, cîteodată, că nimic nu-i ieșise cum ar fi vrut și îl încerca sentimentul ratării și chiar al zădărniciei. Zadarnic, gîndea adesea, atîta energie consumată pentru o izbîndă care întîrzia să vină. Dezgustul îl copleșea, frîngîndu-i aripile. Nu avea deptate. La 45 de ani, cîți avea acum, simboliza, dimpotrivă, privit din afară, pe realizatul perfect. De aceea tocmai era atît de serios considerat. Pentru că, nu-i așa?, chiar adversitățile atît de puternice și neistovite erau semnul indubitabil al considerației de care se bucura în opinia publică. Dar el, precipitat și pretențios cum îi era firea, se simțea nesatisfăcut. Se știa (și avea dreptate) un cugetător și ar fi voit ca această coordonată esențială a personalității sale să se fi realizat într-o lucrare (sau în mai multe) impunătoare și de căpătîi. Nu o (sau nu le) scrisese. Și asta îi pricinuia mari neliniști și infinite regrete. Militantismul îi măcinase energia, răpindu-l de la rostul său fundamental. Și acum, la 45 de ani, nici nu mai putea da înapoi, nici nu mai avea forța necesară să realizeze ceea ce trebuia să fi înfăptuit cu multă vreme înainte. Pentru că studiul său doctrinar, din 1907—1908, *Social democratism sau poporanism*, deși o remarcabilă lucrare de referință, era numai un indiciu, credea, al capacității sale creatoare, o avangardă trimisă înaintea dispozitivului care trebuia abia de aici înainte desfășurat. Nu o mai putea face. Deopotrivă pentru că nu mai avea puterea să o elaboreze și pentru

că, acum, rolul politic pe care îl îndeplinea nu-i mai îngăduia să publice o lucrare care să propună, la un nivel teoretic adecvat, soluția celei de a treia căi. Era fruntașul unui partid politic burghez, cunoscut ca exponent al căii capitaliste de evoluție a structurilor românești. Chiar dacă el, directorul *Vieții românești*, împărtășea — din perspectiva sociologică — un alt punct de vedere, nu-i mai era tolerat, pentru statutul său politic, să apară ca teoreticianul căii a treia. Iar statutul său trebuia ferit de primejdii, pentru că țelul reformator nu fusese încă atins. Se amăgea (și știa bine, lucid cum nu putea fi altfel, că se amăgește) că, probabil, această lucrare fundamentală o va scrie mai tîrziu, cînd reformele vor fi fost înfăptuite și va fi scăpat de tutela liberalilor. Dar nimeni nu-i putea spune cînd anume va veni acest moment, de vreme ce Brătianu se lăsa greu, iar regele, conservatorii și liberalii de dreapta împiedecau sau temporizau anunțarea reformelor, propunînd deocamdată paleative (colegiu unic în loc de vot universal), reforma agrară fiind amînată *sine die*. Și, pentru el, vremea trecea zadarnic, umplută cu amînări și așteptări fără termen. Zările erau, oricum și de oriunde le scruta, nebuloase, fără lumini dătătoare de nădejde, fără puncte sigure de reazem. Iar această neputință îl sufoca, agravîndu-i neliniștea, insatisfacția și boala.

Tocmai acum în octombrie 1910, Gherea publică, *Neoiobăgia* și toată lumea o consideră ca o replică zdrobitoare la poporanismul lui Stere. Iar pentru analiza aprofundată a fenomenului agrar românesc, analiștii (chiar și adversarii politici ai lui Gherea) o apreciază ca pe o lucrare extraordinară. Toți recenzenții o elogiază și laudele acestea sînt tot atîtea înfrîngeri pentru Stere. Mai ales că Gherea polemiza explicit cu poporanismul, evidențiindu-i, din perspectivă marxistă, inconsistența [1]. Stere nu se putea

[1] O făcuse încă din 1908, în eseul *Post-scriptum sau cuvinte uitate*, unde enunțase legea dezvoltării specifice în țările înapoiate, relevînd că România e integrată în circuitul european capitalist pe care nu-l mai poate ocoli: „Eu, ca social-democrat marxist, cred că concepția poporanistă, cu ocolirea capitalismului, e o himeră naivă, că sîntem deja în capitalism, că dezvoltarea capitalistă-industrială ni se impune, că trebuie să o dorim ca pe un mare progres asupra stării noastre înapoiate, că o dezvoltare capitalisto-industrială e posibilă, și nu numai posibilă, dar și necesară, și nu numai necesară, dar e chiar o condiție de existență în viitor a țării, o condiție de a fi ori a nu fi" (în *Opere complete*, vol. 3, Ed. Politică, 1977, p. 491). Acum, în *Neoiobăgia*, relua chestiunea, la o altă scară. „Pentru poporaniștii puri și consecvenți, afirmă Gherea, dezlegarea problemei țării, țara românească

eschiva de la răspuns, deşi nu avea nici un chef de noi polemici doctrinare. Orgoliosul socotea că esenţialul îl spusese în 1907 — 1908, că dreptatea integrală e de partea sa şi că, în fond, lucrarea lui Gherea nu trebuie înregistrată cu seriozitate. Dar prea era

---

fiind osîndită să rămînă o ţară eminamente agricolă, o ţară ţărănistă — *viitorul ţării fiind la sate*, cum zic poporaniştii. Nimic mai greşit. Dacă acesta ar fi viitorul ţării, ţara ar fi fără viitor. O ţară eminamente agrară ar fi o ţară eminamente săracă, înapoiată şi economiceşte şi politiceşte şi culturaliceşte". Şi după calcule economice amănunţite care documentau că bogăţia ţării nu poate spori menţinîndu-se în limitele preponderenţei agriculturii, Gherea adăuga: „trebuie să se creeze alte valori în ţară, cu care să se poată cumpăra şi plăti valorile produse de agricultură, cu alte cuvinte, *pentru aceasta tocmai ne trebuie o industrie însemnată, care devine astfel o condiţie vitală pentru existenţa acestei agriculturi intensive*". Modelul care i se impunea lui Gherea şi pe care îl contrapune celui propus de Stere, presupunea o *industrializare raţională:* „Dacă e foarte adevărat că viitorul ţării româneşti e la sat, este tot aşa de adevărat că viitorul satului însuşi e la oraş şi în dezvoltarea industriei ţării. Viitorul ţării întregi e în îndrumarea ei, ca stat şi organism social, către o organizaţie şi o stare asemănătoare cu a statelor occidentale şi, împreună cu acestea, către o organizaţie socială mai înaltă în viitor — societatea socialistă." Sînt respinse, apoi, cu argumente judicioase, opiniile lui Stere despre imposibilitatea dezvoltării la noi, a industriei mari datorită lipsei pieţii externe de absorbţie, mîinii de lucru calificate şi a materiilor prime. În locul acesteia, Stere propunea o modestă industrie casnică şi cîteva unităţi industriale mai mari, inclusiv cele profilate pe prelucrarea materiilor prime existente (petrol, lemn, sare). Gherea replica: „Dacă d. Stere ar fi ajuns la această concluzie dreaptă şi mîntuitoare, atunci, bineînţeles, nu ne-ar mai fi propovăduit o evoluţie himerică, proprie nouă, pe care nu merge de-acum înainte nici un popor, nici o societate pe lumea asta. Nu ne-ar propovădui industria casnică, ţărănească şi asta în secolul al XX-lea, în secolul uzinelor uriaşe. Iară bruma de industrie mare, cît o admite n-ar monopoliza-o în mîna statului nostru birocrat. O astfel de creaţie economică (azi i se spune model n.m.) ar fi perpetuarea mizeriei (...) Ce s-ar întîmpla cu această societate, cu această creaţie economico-poporanistă în caz dacă s-ar putea realiza, e clar pentru oricine are competenţă în materie. O industrie prosperă casnică ţărănească în epoca uzinelor uriaşe e un *non sens*. Această industrie ar fi nimicită sau de concurenţa marei industrii indigene sau a celei străine, după cum s-a şi întîmplat cu industria casnică ţărănească de altă dată. Şi pe atunci doar industria mare nu era încă o putere atît de formidabilă. Productivitatea şi rentabilitatea acestei mici industrii casnice pentru ţăran ar fi minime." Şi mai departe: „În realitate, o societate ţărănistă ar fi o societate înapoiată şi economiceşte şi politiceşte şi culturaliceşte. Ar lipsi din ea, ce-i dreptul, zbuciumul şi frămîntarea societăţilor moderne, dar în schimb ar lipsi şi cultura mintală şi sufletească, speranţele mari, lumina ce răsare din această luptă şi din acest zbucium; iară în locul lor ar domni moravuri crude, raporturi omeneşti semibarbare, orizonturi strîmte. O societate bazată pe cultura mică agrară şi pe industria casnică ţărănească ar fi ţara mizeriei

comentată elogios, prea vorbea lumea cultă de ea pentru a o privi de sus. Avea obligația să răspundă, coborînd din nou în arena înfruntărilor de idei. În noiembrie, în timp ce Camera deputaților trăia febra succesiunii și bătăliile finale parcă nu mai voiau să se încheie, Stere a citit cu atenție cartea lui Gherea (despre care a spus amicilor că l-a dezamăgit) și a redactat prima parte a unui studiu replică. Numărul pe octombrie al *Vieții românești* era cu colile, aproape toate, tipărite. La „Miscellanea" o notiță semnala apariția cărții lui Gherea, anunțînd comentariul pentru numărul următor. Ceea ce s-a și întîmplat. A fost publicată prima parte, preludivă, dintr-un studiu proiectat a fi iar de mare amplitudine. „Eu n-am urmărit glorie literară, declară patetic Stere, scriind articolele mele, pe cari am neglijat să le scot în volum, nici nu rîvneam laurii de gladiator; nici nu-mi făceam iluzia că am pus mîna pe lampa lui Aladin și mă aflu în stăpînirea adevărurilor eterne și imutabile. Am făcut apel la conștiința socialiștilor înșiși și am încercat să aduc, în măsura modestelor mele puteri, puțină lumină într-o problemă grea și complicată, de cea mai mare însemnătate pentru viitorul țării noastre." [1] Sigur că modestia, subliniată, face impresie, deși, am mai spus-o, numai modest nu era Stere. Prin această mențiune ținea să releve că el și-a scris studiul din 1907—1908 pentru a le face socialiștilor mai vechi și celor nou apăruți un serviciu, pentru a-i feri de previzibile dezamăgiri. Ceea ce mărturisea că l-a iritat în cartea lui Gherea era faptul că autorul procedează prin evaziune, spunînd că nu polemizează cu Stere, deși, pe ocolite, o face. De aceea, tocmai, și-a subintitulat acest articol preliminar *Cum și cu cine discută d. Gherea.* S-ar fi așteptat la un răspuns direct la studiul său *Social-democratism sau poporanism* și i se părea că acesta nu venise. De fapt, el venise. Cartea lui Gherea e un studiu analitic despre fizionomia societății românești de la 1910, în care viciul fundamental îl reprezintă fenomenul neoiobăgiei. Gherea a polemizat cu poporanismul (*id est* cu Stere) cu deosebire atunci cînd a înfățișat calea necesară de evoluție a țării. Pe directorul *Vieții românești* tocmai aceasta

---

economice și, deci, și culturale, și morale, naționale. O, nu. Nu o societate poporanisto-țărănistă poate să fie idealul nostru. Și nu numai societatea cea reală, dar nici cea romantico-ideală". *(Neoiobăgia,* 1910, p. 486, 487, 488—489, 493—497.

[1] *„Neoiobăgia" dlui Gherea I. Cum și cu cine discută d. Gherea, Viața românească,* 1910, nr. 11, p. 212.

l-a nemulțumit. Se aștepta la o discuție de fond despre marxism sau poporanism. Dar nu aici era locul unei astfel de discuții. Gherea o făcuse în eseurile din 1907—1908, *Un mic răspuns la o mică recenzie*, *Judecata posterității și judecata contemporanilor*; *Post-scriptum sau cuvinte uitate*. Și va reveni, în 1911, cu studiul *Asupra socialismului în țările înapoiate*.

Dar cum Stere socotea că Gherea se eschivase de la o discuție deschisă și bărbătească, s-a reîntors, în a doua parte a răspunsului său (din numărul pe decembrie al revistei), la chestiunea legitimității socialismului într-o țară agrară ca România. Și pentru asta s-a referit la eseul lui Gherea *Post-scriptum sau cuvinte uitate*, întrucît acolo teoreticianul marxit a respins (cum arătase și în *Neoiobăgia*) opinia lui Stere din *Social-democratism sau poporanism*. Stere reia aici, mai sistematic, opiniile de acolo. După care comentează legea lui Gherea despre specificul dezvoltării societăților înapoiate (din *Post-scriptum*...), pe temeiul căreia se legitimau posibilitatea și necesitatea activismului socialist la noi. Acceptă propozițiile fundamentale ale acestei legi: („Nu cunosc un singur economist, un singur sociolog, un singur istoric care să tăgăduiască astăzi aceste adevăruri [...] Am contestat eu aceste adevăruri?“ Dificultatea e alta. „... «Legea » dlui Gherea, prin sine însăși, încă nu ne poate lămuri asupra caracterului și a mersului *concret* al evoluțiunii sociale dintr-o țară înapoiată anumită. Așadar, înrîuririle externe se îmbină cu condițiile interne, putînd da astfel în țările înapoiate rezultate cîteodată cu totul neașteptate. Dar nu e numai atîta. Din faptul că o țară «intră în orbita țărilor înaintate » deloc încă nu urmează că orice fenomen din viața socială a acestor din urmă *poate* fi transportat și în ea, fie el oricît de diformat prin răsfrîngerea în alt mediu... Toate se pot introduce din afară. Dar un lucru este cu neputință de importat într-o țară: *lupta între elementele sociale inexistente și pentru rezolvarea problemelor* ce nu s-au născut în ea.“ De pildă, i se părea că nu oriunde se poate importa anticlericalismul din unele țări dezvoltate. „Și acest lucru e adevărat pentru orice *luptă* — culturală, politică, socială. Ea nu poate fi *niciodată* importată într-o țară oricare ar fi ea «în orbita țărilor înaintate », dacă împrejurările locale, fie înrîuririle din afară, n-au creat *în ea însăși* condițiile necesare pentru această luptă.“ Și, apoi, readucea discuția în punctul inițial. „Așadar, încă o dată, «legea » dlui Gherea nu ne poate scuti de îndatorirea de a cerceta realitatea noastră socială pentru

a răspunde la întrebarea dacă sînt la noi elementele sociale care ar putea da materialul necesar pentru formarea unui partid social democrat și dacă se pune la noi, ca obiect al unei activității practice de partid, problemele însăși care ar justifica această formare." Stere își reia argumentația folosită în studiul din 1907—1908 (din care și citează), potrivit căreia la noi pot exista marxiști sau socialiști, dar nu un partid socialist. Gherea ar confunda aceste două situații („Gherea însă confundă peste tot aceste două noțiuni. Aici este rădăcina greșelilor dsale"). Valabilă peste tot ar fi numai concepția filosofică marxistă. „Dar condițiile materiale ale acțiunii politice, precum și problemele a căror rezolvire i se impune, variază, pînă la infinit, după timp și loc. Un partid politic în special, nu se organizează decît în vederea unor acțiuni și pentru rezolvirea unor probleme practice. Dacă dar o concepție filozofică ne poate da un fir conducător în viață, oricînd și oriunde în viață *forma materială* a acțiunii politice va varia după împrejurările timpului și ale locului. Cînd unul din termenii silogismului — concepția filozofică — e constant iar celălalt — condițiile materiale ale acțiunii și problemele variază pînă la infinit, concluzia va varia fatal pînă la infinit și ea." [1]

Bun dialectician, Stere surprinde în studiile lui Gherea din 1907—1908 cîteva carențe logice. Nu contesta valabilitatea legii evoluției țărilor înapoiate formulată de Gherea. Dar îi contesta valabilitatea practică, numai în planul activismului politic. Se consideră, în ordinea concepției filozofice, marxist ca și preopinentul său (în acest sens se pronunțaseră, am văzut, în Camera deputaților, în 1909, Nădejde și Diamandy), dar continua să nege rațiunea de existență a mișcării socialiste într-o țară lipsită de industrie și proletariat. Își reafirma, deci, opțiunile ideologice de la 1893 pînă acum. Dar, potrivit demonstrațiilor lui Gherea, integrarea României în circuitul capitalist de la 1829 încoace determinase infuzarea relațiilor burghezo-capitaliste în structurile socio-economice românești („sîntem deja în capitalism", „stăm cu mîinile și picioarele în capitalism"), iar perspectivele nu puteau fi decît capitaliste. Negreșit, aici Gherea exagera lucrurile, punînd între paranteze sau minimalizînd realitatea lesturilor feudale din organismul economico-social românesc, pe care totuși, în *Neoiobăgia*, le va prezenta în termeni cutremurători de realiști. Dar avea,

[1] C. Stere *„Neoiobăgia" dlui Gherea*, *Viața românească*, 1910, nr. 12, p. 432—437.

în felul său, dreptate cînd afirma că în condițiile existenței unor fenomene tipic capitaliste, proletariatul (inclusiv cel rural, țăranii fără pămînt), chiar în proporțiile în care exista, avea nevoie de un organism politic care să-i apere, sub raport politic, interesele. Legea Orleanu („legea scelerată"), din decembrie 1909, care restrîngea dreptul muncitorilor la organizarea sindicală și la grevă verifica adevărul acestui segment din silogismul teoreticianului socialist. Asupra acestei chestiuni Stere, prizonier al partidului său, păstra tăcere, neputîndu-se pronunța asupra unei realități jenante.

Dezbaterea se afla însă, se vede bine, abia la începutul ei. Era necesară o discuție de fond despre cele două modele de dezvoltare, cel al căii a treia propusă de Stere și cel al dezvoltării capitaliste (și, prin consecință, într-un viitor indeterminat încă, socialistă) propus de Gherea. Centrul de greutate al polemicii aici stă și „cîștigătorul" se putea stabili în funcție de calitatea răspunsului în această înfruntare cu obiect esențial. Din păcate, Stere a oprit discuția tocmai acum. Se anunțase că, în numărul 1 pe 1911 al *Vieții românești*, Stere va continua să comenteze *Neoiobăgia*. Dar în locul așteptatului articol, la „Miscellanea" o notă preciza că „din împrejurări independente de voința noastră și a autorului, amînăm articolului dlui Stere „*Neoiobăgia*" *dlui Gherea* pentru numărul viitor". (p. 139) Continuarea nu a venit în următorul număr și niciodată altcîndva. Stere a cedat argumentele lui N. Profiri, inginer crescut în casa lui, unde era tratat ca un fiu. Acesta a scris studiul *Răspuns dlui Gherea*. Dar tocmai în iunie 1914. În iulie 1910, fiul cel mare al lui Gherea, Alexandru (sub semnătura Gh. Alexe) îl interpela pe Stere, în *Facla* lui Cocea: „Cît mai ai nevoie de repaos... Pe cînd deci continuarea, dle Stere?" Stere a tăcut. Ar fi mărturisit prietenilor că oprește aici discuția, pentru că vrea să-și menajeze prietenul. Petre Cazacu a relatat, prin anii treizeci, că știa de la Stere că nu dorea să „nimicească" un prieten la care ținea mult. Îl surprinsese în carență de informație și a-i răspunde ar fi însemnat să-i administreze o lovitură prea dură. Ceea ce nu voia să facă. Victor Slăvescu, în cartea sa, rămasă în manuscris în arhiva familiei, din ciclul de proporții *Istoria mișcării socialismului în România*, comentînd și el această versiune (comunicată de Petre Cazacu) nu o găsea nici el valabilă. Să citez, însă, mai bine, pasajul, așa cum îl comunică Slăvescu ca știut de la Petre Cazacu: „Stere avea multă prietenie personală pentru bătrînul Dobrogeanu-Gherea (acest „bătrîn" nu avea, în 1910, decît 55 de ani n.m.) și

o deosebită apreciere pentru calitățile lui intelectuale. Ultimele sale lucrări îl dezamăgiseră atît de mult încît *dintr-un sentiment de milă* nu a voit să scoată la lumină scăderile de care dădea dovadă atunci bătrînul doctrinar socialist. Și a preferat să închidă discuțiunea brusc" (M. Sevastos cunoștea și el această motivație și o acredita în cartea sa din 1965, la care m-am tot referit). Comentînd spusele lui Cazacu, Slăvescu observă: „explicația aceasta nu poate fi acceptată ca pe deplin mulțumitoare, chiar dacă ar corespunde pe de-a întregul adevărului".[1] De altfel, în 1936, într-un interviu, Stere s-a referit chiar la această întrerupere a polemicii. E probabil că avea în vedere, în spusele sale justificative privind menajarea prietenului său, că Gherea nu cunoștea răspunsul lui Marx din 1881, către Vera Zasulici, referitor la destinul obștii rusești, (în iulie 1933 Stere a făcut referire specială la acest schimb epistolar Zasulici—Marx. Cf. *Deșteptarea* din 2 iulie 1933) ca și un alt text al lui Marx din 1877 (adresat revistei *Otecestevnnie Zapiski*), descoperit de Engels în 1886 și trimis socialiștilor ruși care l-au publicat într-o revistă a emigrației, precum și, poate, un studiu al lui Engels, din 1875, *(Cu privire la problema socială în Rusia)* apărut în *Vorwärts* și, apoi, într-o broșură. Nu cred totuși că Gherea le ignora în studiile sale din 1907—1911. Nu e locul să analizeze aici, în detaliu, aceste texte ale lui Marx și Engels. Le-am comentat, pe larg, în două dintre cărțile mele anterioare [2]. În esență, aceste texte se refereau la posibilitatea ocolirii capitalismului într-o țară înapoiată, predominant agrară, ca Rusia, datorită existenței obștiilor (mirului) în lumea satului. Dacă obștea putea asigura trecerea spre o altă orînduire socială, atunci capitalismul era ocolit și, în consecință, mișcarea socialistă narodnică trebuia să-și adapteze strategia politică în mod adecvat. (Sociologi de mare stimă, precum Cernîșevski și Mihailovski, erau, firește, partizani ai acestei specificități, demonstrînd eroarea socialiștilor marxiști care copiază aidoma modelul industrial apusean, inexistent în Rusia). În principiu, acesta era sensul întrebării Verei Zasulici către Marx, al cărui *Capitalul* apăruse încă în 1872 în limba rusă. Răspunsul lui Marx, foarte concis, arată că, în principiu, obștea rusească poate fi „punctul de sprijin al regenerării sociale în Rusia". Cu

---

[1] Victor Slăvescu, *Istoria mișcării socialiste din România*, vol. XIV *Neoiobăgia*, manuscris, p. 167.

[2] Z. Ornea, *Poporanismul*, Ed. Minerva, 1972, p. 222—225 și *Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, Ed. Cartea românească, 1983, p. 450—457.

condiția însă ca ea să fie ferită de orice intruziune capitalistă. S-au păstrat și trei ciorne ale acestei scrisori, care au fost publicate mult mai tîrziu, deci necunoscute, în anii optzeci, narodnicilor și marxiștilor ruși. În aceste ciorne, opinia lui Marx e mai tranșată, constatînd realitatea pătrunderii capitalismului în Rusia și în lumea numai aparent zăvorîtă a obștiilor („Un anumit fel de capitalism, dezvoltat pe spinarea țăranilor, prin intermediul statului, se ridică împotriva obștii, acest capitalism urmărind distrugerea ei". Și: „viața obștii ruse nu este amenințată nici de o inevitabilitate istorică, nici de o teorie, ci de oprimarea de către stat și de exploatarea de către capitaliștii care au pătruns în ea și care datorită aceluiași stat, au devenit puternici pe spinarea țăranilor"). Această opinie a exprimat-o Engels în amintitul articol din 1875 și într-o prefață din 1894 la reeditarea acestui articol scris cu două decenii mai înainte, pe care îl publica acum, la cererea marxiștilor ruși. „De atunci (din 1882 n.m.), puternica destrămare a proprietății în obște din Rusia, amintită aici, s-a accentuat considerabil. Înfrîngerile suferite în războiul Crimeii au arătat clar că în Rusia industria trebuie să se dezvolte rapid. Era nevoie în primul rînd de căi ferate, iar o rețea întinsă de căi ferate nu se poate realiza fără o mare industrie autohtonă. Premisa pentru apariția acesteia din urmă a constituit-o așa numita eliberare a țăranilor, odată cu acestea Rusia a intrat în era capitalismului și totodată în era distrugerii rapide a proprietății în obște asupra pămîntului [...] Relațiile economice străvechi au fost zdruncinate [...] Pe scurt, a început destrămarea obștii rusești ca urmare a aceluiași proces de pătrundere a economiei bazată pe relații marfă-bani... Nu există în lume forță în stare să restabilească obștea rusă, în momentul în care procesul de destrămare a acesteia va fi atins punctul culminant... Regretele sînt inutile." [1]

Așadar, chiar dacă Gherea nu ar fi cunoscut aceste texte în litigiu (lucru de care mă îndoiesc), ele nu puteau, interpretate corect, veni în sprijinul lui Stere, în demonstrațiile sale teoretice. Le-ar fi putut însă utiliza. Pentru că și narodnicii ruși, nedezarmînd, le utilizau în polemicile lor cu aripa marxistă. O făceau pe atunci — se știe — și marxiștii legali, de felul lui P. Struve, împotriva cărora au scris Plehanov, Lenin, în 1894—1900. Narodnicii și marxiștii legali continuau să afirme o cale specifică (și o mișcare

[1] Marx-Engels, *Opere*, vol. 19, Ed. Politică, 1964, p. 430—431.

socialistă corespunzătoare) de evoluție a țărilor agrare, insuficient dezvoltate capitalist. Mai ales că, în acea perioadă, s-a înregistrat și tentativa unor teoreticieni socialiști apuseni (Ed. Bernstein, Ed. David, Fr. Hertz, Em. Vandervelde etc.) de a revizui tezele marxiste, a căror valabilitate nu s-ar verifica în sfera agriculturii. Dar Stere nu le-a folosit pentru că, brusc și nemotivat, a oprit motoarele, neducînd polemica mai departe. Să se datoreze această riscată întrerupere lipsei de argumente? Nici vorbă. Le deținea și el, extrase dintr-o bogată bibliografie care alimenta, pînă la saţietate, o polemică de idei în literatura sociologică a timpului, marxistă sau antimarxistă. Iar Stere era un profund cunoscător al acestei dezbateri. De altfel, amplul său studiu din 1907—1908 o demonstrează pilduitor. Putea relua argumentele de acolo, incontestabil solide, adăugîndu-le altele, inclusiv aprecierile din textele lui Marx și Engels despre care credea că-i rămăseseră necunoscute lui Gherea, ca și, desigur, noi considerații privind fizionomia specifică a structurilor socio-economice românești. Dacă ar fi făcut-o aici, ar fi însemnat o consolidare a tezelor expuse de el în 1907—1908 și o desăvîrșire a concepției sale privind calea specifică de dezvoltare a țărilor agrariene. Ceea ce ar fi fost o contribuție sociologică folositoare, confruntîndu-se două modele ale evoluției țărilor înapoiate. Pentru că Gherea, prin legea sa despre evoluția specifică țărilor agrare („înapoiate"), preconiza un raport de dependență față de cele înaintate, iar Stere considera posibilă crearea unui intermundium rural, independent și opus capitalismului industrial. De altfel, teoremele fundamentale ale teoriei sale, Stere le expusese, foarte bine, în *Social-democratism sau poporanism*.

De ce, totuși, a întrerupt polemica acolo de unde trebuia să intre în fondul ei teoretic principal? Nu mai avea nimic nou de adăugat față de ceea ce spusese în 1907—1908? Avea din plin. Și apoi se cuvenea să dea replica, toată, *Neoiobăgiei*, nepărăsind cîmpul de bătaie, într-o situație care — s-a spus — i-a dat cîștig de cauză lui Gherea. E posibil ca această renunțare să se datoreze condiției sale politice, de liberal, care, cum spuneam mai înainte, nu-i îngăduia să se lanseze, mai departe, pe drumul demonstrării unei teorii care postula pentru România o cale de dezvoltare necapitalistă, neindustrială sau chiar antiindustrială. Ar fi intrat în conflict cu exponenții liberali ai căii industriale capitaliste, creindu-și dificultăți politice și dezvăluindu-se ca un intrus și corp străin (chiar ostil) în cadrele partidului în care ocupa poziții

proeminente. Așa, oprind polemica la cele două studii (din numerele 11 și 12 pe 1910 ale revistei sale), care negau rațiunea de existență a mișcării socialiste în țara noastră, era în perfectă consonantă cu vederile partidului din care făcea parte, neriscînd nimic. Dar e tot atît de plauzibilă ipoteza că a renunțat din neglijență sau oboseală, mascate, altruist, sub pretextul că vrea să-l cruțe pe Gherea, nepunîndu-l într-o situație jenantă. Se sacrifica, argumenta el — cu superbie — celor ce îl interogau, menajîndu-l cu un gest mărinimos, pe un prieten bolnav de nervi. De fapt, nici el nu era sănătos (chiar dacă mai puțin bolnav decît preopinentul prieten) și îl plictisea să reia discuția din 1907—1908, pentru a-i edifica noi contraforți teoretico-doctrinari. Boala (bolile) îi sleise(ră) forțele — fizice și nervoase — și nu avea răbdarea necesară să se așeze, liniștit, la masa de lucru, pentru astfel de polemici. Îi rămîneau, și fără asta, destule pe cap. Politica, încurcata viață intimă, profesoratul, revista îl extenuau. Fiecare dintre aceste ipoteze sau toate la un loc (or mai fi fiind și altele) sînt, deopotrivă, valabile. Fapt este că Stere a întrerupt polemica, printr-un gest pe care l-a (*ba chiar și l-a*) prezentat drept o dovadă a marii sale generozități. Nu a fost singura dată din viața sa în care și-a aureolat un abandon cu astfel de scrupule de conștiință. Și, deloc ciudat pentru ființa-i egolatră, a crezut efectiv sau s-a silit să creadă în asemenea automotivări confuze dar valabile pentru sufletul său iremediabil rănit. Egolatria (pentru că, în fapt, nu este orgoliul o expresie a egolatriei?) e născătoare de atitudini, paradoxal, perfect contrarii. E, probabil, o acută nevoie compensatorie a conștiințelor oneste.

Își vînduse mai demult casa din strada Română 2 bis și, cheltuitor cum era, cam prăpădise banii. Se mutase într-o casă cu chirie, din strada Sărărie nr. 55, proprietatea unui Gheorghe Dimachi. Aici locuia în 1906 și la ea se referea în *Spovedania* din 1908, descriind-o ca pe o căsuță oarecare, unele camere avînd pardoseala din lut. A cumpărat-o abia în aprilie 1913, plătind-o cu 19 000 lei. În mai 1913 un înscris, înregistrat sub nr. 15393/1913, autoriza „pe dl. Const. Stere a face la imobilul său din str. Sărărie nr. 55 următoarele lucrări“ [1]. Și ele erau importante, demonstrînd că proprietarul avea dare de mînă. Casa, înainte de amenajarea din 1913, era construită în stil vagon (camerele dădeau din una în alta),

[1] Arhivele Statului Iași, nr. 364/55, f. 12—13.

de-a lungul unui coridor lung, („un geamlîc de sticlă"), cu fața spre grădină, vara ferestrele geamlîcului fiind tot timpul deschise. Pe din afară, geamurile erau protejate cu o copertină de pînză groasă. Iar sus, deasupra copertinei, fusese instalată o țeavă găurită prin care se scurgea apa de ploaie, folosită vara și pentru îmblînzirea zăpușelii care cotropea încăperile casei. Instalația specială fusese imaginată de Stere iar apa provenea dintr-o conductă ce alimenta bucătăria, robinetul de manevrare aflîndu-se undeva în interiorul geamlîcului. Cum acoperișul de pînză, înclinat, putea fi ridicat sau coborît după nevoie (aidoma celor din fața marilor magazine, în timpul verii), cînd instalația intra în funcțiune, apa cădea ca o ploaie măruntă și binefăcătoare. Stere era mîndru de această „inovație", care asigura aclimatizarea încăperilor. Geamlîcul era un spațiu important al casei, îndeplinind rolul de verandă Și era relativ mare. Era împărțit în trei părți: În prima se afla intrarea dinspre stradă („intrarea din față"), în a doua, mediană, un mic salonaș, iar în fund — sufrageria. Din sufragerie, printr-un hol, se intra în baie și, tot de aici, pe o scară, se urca spre turnul astronomic. În sfîrșit, tot în veranda lungă cît casa, se afla și „intrarea din curte", pe unde veneau membrii familiei și apropiații ei. Încăperile nu erau multe. Dar suficiente pentru ai casei. Cea mai mare era destinată biroului șefului familiei. Biroul era căptușit cu cărți pe toți cei patru pereți (se aprecia că erau acolo vreo 5000 de volume). Alături erau dormitorul profesorului, camera doamnei Stere, un hol care ducea spre un salonaș, unde se afla un pian. În stînga holului era camera Elenei, unica fiică, în dreapta camera celor doi fii și, alături, aceea a tinerilor lor prieteni (Profiri, Kale, Năsturaș, Andreiescu etc.). Într-un ungher, undeva, se afla instalat un telefon. În capătul din fund al casei, spre curte, se înălța un... turn astronomic, înzestrat cu o lunetă destul de puternică, manevrată prin mișcări de rotație. Stere — s-a văzut — avea drept hobby (îl contractase în lungile nopți siberiene) cercetarea cerului, iar cunoștințele sale de astronomie le depășeau pe cele ale unui diletant. Serile, uneori și nopțile, și le petrecea studiind genunea de sus, iar cîteodată, cînd era mai bine dispus, își invita familia, ajutîndu-i pe cei interesați să urmărească răsăritul și apusul stelelor celor mai luminoase. În curte, la o distanță acceptabilă de casă, se afla o căsuță, alcătuită din două camere și un antret care era și bucătărie. Mai tîrziu, probabil în 1913, s-a construit o bucătărie în corpul casei propriu-zise. Tot atunci, s-a

renunțat la încălzirea cu lemne, adoptîndu-se aceea „centrală", cu calorifere în toată clădirea. Pivnița, lungă cît toată clădirea, a fost amenajată ca „sală a motorului", alimentat cu cărbune. „Omul din curte" fusese special instruit, pentru ca, în lunile de iarnă, să îndeplinească oficiul de fochist. Dar farmecul cuceritor al acestei case, motiv pentru care o și cumpărase Stere, îl constituia parcul ei. Era un parc imens, întins pe suprafața unui întreg hectar, (printre cele mai frumoase din oraș) amenajat, pe timpuri, de un celebru grădinar francez, invitat la Iași de bogătași ai urbei (printre care și fostul proprietar al casei din Sărărie 55). Elena Stere—Beldie a descris exact și nostalgic parcul casei unde a copilărit. Să transcriu un pasaj din aceste pagini evocatoare (de care m-am folosit și pentru descrierea casei): „Grădina era alcătuită din trei părți: prima parte se compunea din arbuști și pomi ornamentali și cele mai variate flori; de la ghiocei, toporași, viorele și lăcrămioare pînă la tîrziile și frumoasele crizanteme și dalii de toamnă. Partea a doua a grădinii o despărțea un gard viu de cele mai variate culori și specii de liliac. Parfumul liliacului te îmbăta cu mireazma lui. Erau așa de deși, că te puteai ascunde printre ei fără să te găsească nimeni. Această parte era alcătuită de o livadă cu tot felul de pomi roditori. O alee de nuci, una de coacăze și una de tei. Pomii fructiferi, de soiul cel mai bun, îmbogățeau livada. În mijlocul ei trona un păr sălbatic enorm, cu brațele răsfirate, care umbrea o bună porțiune de loc. Subt el era o masă rotundă de lemn ce era înconjurată de o bancă. Pajiștea era o minune. Iarba verde împestrițată cu tot felul de mici maci chinezești de toate culorile. Fundul grădinii era la marginea unui dîmb, de unde se desfășura o priveliște nespus de frumoasă. În depărtare, dealul Aroneanu, jos se întindea mahalaua Țicăului, un cartier mărginaș al Iașului, unde a locuit și a existat bojdeuca lui Ion Creangă, azi casă memorială. Fundul grădinii era mărginit cu un gard de lemn. Noi stăteam adesea pe o bancă la mijlocul gardului și priveam frumoasa panoramă care se desfășura înaintea ochilor. Din livadă, spre stînga, se forma a treia parte a grădinii, alcătuită de o porțiune cu butuci de vie și straturi de zarzavat. Era un rai grădina noastră." [1] În curte se fugăreau cîini (pasiunea lui Stere), în casă se jucau pisici (slăbiciunea Mariei). De curte, grădină și bucătărie se ocupa o familie, cununată de soții Stere, și care era considerată

[1] Elena Stere-Beldie, *Amintiri* (manuscris), p. 24—25.

aproape înrudită. În 1915, trăind într-o atmosferă de ostilitate politică, ce-l înconjura, vrăjmașă, de peste tot, a mărturisit că-și găsește cîteva clipe de pace numai în casa lui: „De pe înălțimile Sărăriei privesc peste dealurile Ciricului și Aroneanului... Zgomotul orașului nu ajunge pînă la mine și, în tihna biroului meu, mă simt atît de izolat de vîltoarea vieții“ [1] Frumoasă, izolată și odihnitoare era această casă de pe dealul Sărăriei. Era aproape un domeniu.

Casa și traiul celor ce o locuiau erau ale unor oameni cuprinși, cu stare asigurată. Erau de ajuns pentru asta salariul de universitar (vreo 700 lei lunar), diurna de deputat (cînd liberalii erau la putere) beneficiile, variabile, ale revistei pe care o conducea? Probabil că da. Însă, cînd interveneau nevoi urgente sau cine știe ce cheltuieli mai mari, apela la împrumuturi. Pe deasupra, nu era un chivernisit, neputînd rezista tentațiilor de a-și bucura copiii cu cadouri și trufandale. A și recunoscut această „deficiență“, de care n-avea cum se lecui, în *Spovedania* din 1908: „După origine, fecior de bani gata, deprins să mă cred, pînă la vîrsta de 32 de ani, asigurat pentru toată viața, petrecînd între 18—28 ani, anii cînd se formează un om, în condițiuni cu totul anormale, n-am putut cîștiga gustul afacerilor, n-am nici simț practic, nici respectul banului. În împrejurările acestea, adesea numai prin creditul pe care l-am putut căpăta în piață prin purtarea mea și cu ajutorul prietenilor, mă pot descurca. De cîte ori am la dispoziție o sumă mai însemnată nu «învăț minte » și sînt fericit cînd pot plăti datoriile — ale mele și prietenilor... și pot duce un timp o viață liniștită, între cărțile mele.“ [2] Nu știu cît de des și în ce proporție apela la împrumuturi. Dar e incontestabil că se folosea de ele pentru a face față cheltuielilor, nu o dată extravagante. Paul Bujor, după ce părăsise codirectoratul *Vieții românești* și se certase cu Stere, îi spunea lui Ion Simionescu într-o scrisoare din 12 august 1907 că siberianul „și-a cheltuit avutul pentru gusturile și apucăturile lui ciocoiești.“ [3] Sigur că lui Bujor, fiu de țărani, cheltuielile uneori ciudate ale lui Stere (inclusiv casa cu imensa-i grădină sau excentricitatea observatorului astronomic) îi păreau apucături ciocoiești. Dar în compa-

[1] C. Stere, *Din carnetul unui solitar*, I, *Viața românească*, 1915, nr. 5—6 p. 169.

[2] C. Stere, *Spovedanie (către oamenii cinstiți)*, *Liberalul*, an. IX, nr. 22 din 21 martie 1908.

[3] Apud. L. Kalustian, *Simple note*, II, Ed. Eminescu, 1982, p. 106.

rație cu personajele din lumea lui, Stere, fecior de latifundiar, ducea, oricît ar părea de ciudat, un trai modest. Nu și-a îngăduit, de pildă, voiaje în străinătate pînă în 1910. Și atunci cînd le-a inaugurat s-a supus unor insistente recomandări medicale. Alți fruntași politici de seama lui petreceau, în vacanțele de vară, două-trei luni în străinătate, în stațiuni costisitoare. Stere, om fără aplecare spre agoniseală și stocare a economiilor, nu a avut venituri mari decît, ironie a sorții, în ultimii cinci-șase ani ai vieții, cînd romanul i-a adus, se va vedea, onorarii considerabile. Dar în anii ieșeni, de prin 1893 pînă spre 1900—1905, mai tot ce a primit în contul moștenirii paterne, a cheltuit cam fără socoteală. Acesta era „avutul" părăduit la care se referea Bujor în 1907.

Între timp, copiii crescuseră mari. Roman absolvise facultatea și era, acum, prin 1911—1912, inginer agronom, cum spuneam, pe moșia unui latifundiar. Avea deci salariu. Dar Gheorghe (Gică și, de aici, prin muierea specific moldovenească, „Jică") era student la Drept, iar Elena (Lili) terminase, prin 1912 sau 1913, liceul. Avea talent la pian (studiase ani mulți cu o profesoraă în particular) și părinții, se hotărîseră ca tînăra domnișoară să urmeze conservatorul din Bruxelles. Elena își va aminti la bătrînețe că tatăl ei a condus-o pînă în capitala Belgiei pentru a da examen de admitere la Conservator. S-a purtat ca un părinte afectuos, copleșindu-și fiica cu atenții măgulitoare și, i se părea ei, exagerate. Încă în tren și, apoi, la hotel și în magazine, „observatorii" au crezut că bărbatul, atît de atent și prevenitor, era soțul acestei doamne mult prea tinere pentru vîrsta „domnului". Ceea ce pe Stere îl agasa. Purtarea lui exagerată avea însă o explicație. Nu era deloc obișnuit cu rolul de părinte, izolat, cum trăia, de propria familie. Ieșea, acum, pentru prima oară în lume cu fiica sa în care descoperea, deodată, o domnișoară în toată puterea cuvîntului. Și, neștiind să se poarte cu femeile, credea că atitudinea reclamată de astfel de ocazii este gestul insistent ocrotitor, care abia că ascunde dragostea adevărată. A stat cu fiica lui o săptămînă la Bruxelles, ducînd-o, seară de seară, la teatru și restaurante, ziua colindînd cu ea marile magzine, inclusiv atelierele de modă, pentru a-i cumpăra toalete. Și părintele, care nu avea decît 47 de ani, o sorbea din priviri, emoționat și bucuros de bucuriile fiicei sale. Din păcate, cariera de pianistă a Elenei (Lili) a fost un eșec. N-a stat la Bruxelles decît un an. Prea gracilă, nu a rezistat oboselii regimului dur de lecții și, se pare, nici clima nu i-a priit. S-a îmbolnăvit, s-a

întors la Iași, apoi, supusă unui atent tratament, și-a revenit. S-a înscris, deci, la Iași, studentă la Litere. În 1917 mai era studentă.

Tratamentele pe care le tot făcea în străinătate avuseseră o oarecare eficiență asupra lui Stere. Fusese plecat și în vara lui 1911, o săptămînă, pentru analize medicale, la Viena, în septembrie. Slăbise vizibil. Expresia i se modificase spectaculos. Cei obișnuiți cu figura lui, încadrată de o barbă mare, stufoasă, cu mustața groasă și alungită, trebuie să fi fost șocați cînd l-au revăzut, în toamna lui 1912, după călătoria în Elveția. Barba era de tot scurtă, „fasonată", ca și mustața. Obrazul era mai tras, ochii parcă mai afundați în orbite, privirea melancolizată și puțin tulbure. Chipul lui semăna cu al unui pastor protestant, sever, încruntat, neîngăduitor. De n-ar fi fruntea, rămasă aceeași, și părul pieptănat cu șuvițele spre dreapta, n-am recunoaște, în fotografia reprodusă în gazetele politice, ale epocii, pe Stere.

Într-adevăr, privind o clipă (am făcut această experiență) numai partea de jos a figurii și acoperind partea ei superioară, nimic aproape nu semnalează obrazul lui Stere. L-am recunoscut, obișnuindu-ne cu noua-i înfățișare, pentru că poza din gazeta liberală ieșeană, *Mișcarea*, are drept legendă, numele său. Oare ca măsură preventivă pentru cei ce nu-l știau astfel? Sevastos, care intrase în redacția *Vieții românești* în 1911 și îl știa pe director de multă vreme sub înfățișarea lui de-acum „clasicizată", a sesizat și el această neașteptată „schimbare la față". În cartea în care evocă climatul legendarei revistea ieșene, menționează: „În urma unui voiaj făcut în Elveția pentru îngrijirea sănătății subminate de o tensiune nervoasă, Stere se întoarce cu barba și mustățile fasonate. O fotografie nouă înlocui pe peretele încăperii (în care funcționa redacția revistei n.m.) vechiul portret. Un camerist al clubului național-liberal, al cărui președinte era Stere, veni într-un rînd la redacție și ceru pentru puțin timp ultima fotografie ca să facă o copie după ea. Stere refuză, scuzîndu-se: «Spune-i dlui intendent că nu mi-am fixat încă fasonul definitiv». Într-adevăr, acest «fason» a variat din an în an, pînă la raderea bărbii și a mustății" [1].

E probabil, că tot acum, în 1912 sau 1913, s-a precipitat și deznodămîntul unui eveniment capital pentru viața lui intimă. E vorba, desigur, de idila cu doamna Aneta Radovici. Născută Ionescu-

[1] M. Sevastos, *op. cit.*, p. 17.

Quintus, era din 1909 văduvă. Aneta fusese soția lui Ion Radovici care, grav bolnav de ftizie, s-a sinucis în 1909, aruncîndu-se de pe puntea unui vapor în valurile Mediteranei. Stere îi fusese bun prieten și tovarăș de convingeri. (Dintre generoșii trecuți la liberali, Radovici îi era — indiscutabil — cel mai apropiat sufletește și ideologic). S-a întîmplat că Stere s-a îndrăgostit de doamna Radovici, probabil mai demult. Nu știm cînd, dar această „întîmplare" avea să-i traumatizeze existența, rupîndu-i-o, din 1918, în două. Dacă e să dăm crezare mărturisirilor sale tîrzii, Stere ar fi purtat, la gît, zece ani, un medalion cu portretul în miniatură al doamnei Radovici, fără ca ea să o fi aflat. Alții afirmau că e vorba de aproape douăzeci de ani, ceea ce însemna că sentimentele sale față de Aneta Radovici existau încă din vremea cînd soțul ei trăia. Ipoteza n-ar trebui exclusă, fiind deplin posibilă și, de aceea, creditabilă. E greu de știut dacă Aneta bănuia sentimentele lui Stere și, cu atît mai mult, dacă le împărtășea. Dar, cu siguranță, asemenea situație nu poate fi perfect camuflată de privirea unei femei sensibile și nu se poate crede că doamna Radovici a rămas opacă față de ele. Se vedeau destul de des, la Ploiești sau la București, datorită deselor deplasări ale lui Stere în capitală, unde, în timpul sesiunilor parlamentare, stătea cu săptămînile. Afecțiunea dintre ei s-a sedimentat lent, păstrîndu-se o vreme — cîtă? — în registrul, rar, al camaraderiei pure. Doamna Radovici era „liberă" și degajată de orice responsabilități matrimoniale sau sentimentale. Dar Stere era din 1885 căsătorit, avea trei copii mari, iar Maria îi era nu numai soție, ci și tovarășă de idei, de speranțe și suferințe. Ce-i drept, nu o iubise niciodată pe Malișca și nu dragostea i-a unit în acea stranie cununie de la închisoarea din Odessa. Îi apropia totuși un indestructibil atașament sufletesc, chiar dacă sentimental erau depărtați. Dar cine poate spune, cu exactitate, care e hotarul dintre sufletesc și sentimental? Pe deasupra, Stere era un om profund serios, cu o severă concepție despre datoria morală. Cînd s-a îndrăgostit de Aneta Radovici nu ușurătatea sentimentală a fost aceea care i-a îndrumat decizia conturată, în el, treptat și fără a i se putea împotrivi. Pentru că Stere, om trecut prin atîtea, nu „a cultivat" niciodată femeia și detesta aventura (de orice fel). A ascuns în el dragostea care îl copleșise, adăugînd sufletului său, oricum rănit, încă o suferință? Și aceasta din urmă îl chinuia greu, contribuind enorm la sporirea tensiunii lui nervoase din acei ani. A știut, a avut tăria să reziste tentației, învingîndu-se, cu uriașe eforturi, timp de cîțiva ani buni.

Iar doamna Radovici a avut delicatețea să-i tolereze scrupulul, lăsînd ca lucrurile să se mențină în acest registru al eteratului melancolic, al visării și speranței nemărturisite. A fost pentru ea (dar pentru el?) o amînare sau o resemnare în perpetuitate? Cine poate spune?

Probabil că acum, în 1912 sau 1913, să se fi petrecut o întîlnire a lor, neprogramată, la Florența. Mai înainte această întîlnire n-ar fi putut avea loc pentru că, am văzut, prima călătorie în occident Stere a făcut-o abia în mai 1910, cînd a stat exclusiv în sanatoriul genevez. Și nici după 1914, cînd izbucnirea războiului nu mai îngăduia astfel de voiajuri de agrement. De aceea, cred, întîlnirea la care mă voi referi aici s-a petrecut într-una din verile anilor 1912—1913. În decembrie 1932 Stere a rostit, la cercul „Libertatea" din București, o conferință (constituită din nararea a diverse întîmplări din viața-i zbuciumată), publicată la 1 ianuarie 1933. Acolo, a povestit, printre altele, o întîmplare semnificativă, fără să-i precizeze data. Se afla, spune el, la Florența, unde, bucuros, a întîlnit „o doamnă la a cărei vedere inima mea se aprindea pînă la incandescență... pentru cultul frumosului. Ne dusesem împreună la o mică biserică de suburbie — aproape afară din oraș, unde se păstrează o minunată frescă de Andrea del Sarto... La plecare, gardianul, un moșneguț scund, rupse o ghirlandă de flori roșii și mi-o oferi «Per la vostra donna bella». Doamna era «bellă» dar — vai — nu era a mea" [1]. Nimic, în această relatare, nu ne spune că această „donna" era Aneta Radovici. Dar în volumul al șaselea al romanului *În preajma revoluției* (1935) acest episod se poate regăsi, firește transfigurat; eroii (Vania Răutu și Yvonne Vasilescu, dintre care bărbatul e „liber", iar doamna e căsătorită avînd și doi copii) trăiesc fericirea comuniunii depline și se despart — după cîteva zile — din voința destinului. „Răutu numai acum înțelesese mitul platonician. Omul se zbate în goana năpraznică după plenitudinea vieții. Dar aceasta nu poate fi găsită decît în fuziunea desăvîrșită a două suflete, în armonioasa contopire într-o singură ființă a soților predestinați din veșnicie." Și: „Dimineața, Ivonna nu mai lăsă să intre în apartamentul lor slujnicele pensiunei. Nu vroia să fie o clipă tulburat farmecul și bucuria intensă pe care le-o dădea intimitatea. Nici măcar splendorile naturii nu-i atrăgeau în afară. De atîta vreme își revărsau mărturii din trecutul

[1] C. Stere, *Întîmplări fortuite*, *Adevărul literar și artistic*, 1 ianuarie 1933.

lor, dar abia acum parcă s-au cunoscut cu adevărat. Și chiar mai mult ca în exaltarea simțurilor, în abandonul de sine, în desăvîrșita comuniune, în contopirea individualităților lor, retrăiau viața lor de pînă acum ca o tainică inițiare pentru clipele acestea." Acest capitol din roman, intitulat „Valombrosa" (localitate din preajma Florenței), a dat naștere la comentarii, inițiații identificînd aici un moment împlinit din istoria relațiilor sentimentale dintre Stere și doamna Radovici. Sevastos știa că acest episod nu e „adevărat" și că avocatul C. Cucu, bunul prieten al acum castelanului de la Bucov, întrebîndu-i, odată, direct, pe cei doi soți, aceștia au negat hotărît veracitatea episodului narat în roman. Dar tot Sevastos povestește că, după ce citise manuscrisul volumului respectiv, i-a cerut autorului să elimine un pasaj mai acuzat amoros din capitolul cu pricina, cu argumentul „cititorii v-au identificat cu Răutu". Ceea ce Stere, deși furios, a sfîrșit prin a accepta. Nu vreau să afirm (mai ales că-mi lipsesc probele) că episodul din roman reproduce un moment autentic din istoria acestei chinuitoare *amitiée amoureuse*. Dar nici infirmarea venită din partea eroilor efectivi nu are valoare probatorie. Admițînd chiar ipoteza, perfect posibilă potrivită cu rigorismul etic al lui Stere — că între cei doi relațiile s-au păstrat caste pînă în 1917, e probabil că întîlnirea de la Florența, relatată în conferința din decembrie 1932, s-a petrecut efectiv. Și eroina („Doamna era «bellă » dar — vai — nu era a mea") a fost Aneta Radovici. Nu uit să adaug că în familia Ionescu-Quintus (și nu numai acolo) se știa că relația sentimentală dintre Stere și Aneta începuse încă de pe vremea cînd trăia Ion Radovici, acesta fiind și unul dintre motivele sinuciderii sale. Dar probe nu am pentru a pune temei pe această informație, în care, totuși, cred. O menționez, de aceea, numai sub beneficiu de inventar!

Acum, că nu mai era deputat și aflîndu-se într-o perioadă de „vacanță" parlamentară prelungită, Stere s-a putut ocupa mai mult și mai atent de profesorat. De fapt, cursul său de drept constituțional, abia acum, în anul universitar 1911—1912, a putut fi transcris de studenții stenografi care se îngrijeau de asta. Și, mai mult decît probabil, aceste note de curs, apoi șapirografiate, erau avizate de profesor. Or pînă atunci nu prea avusese vreme să o facă și voia, cu siguranță, să mai capete experiență didactică pînă a da „girul" unui curs universitar al său. I-a trebuit, deci, un deceniu de activitate didactică pînă să avizeze un curs care era o îmbinare complexă de știință juridică, sociologie și istoria filozofiei. O parte dintre prelegeri, datate, consemnează anul 1911. Acest

caiet de curs l-am găsit în colecția Bibliotecii Academiei din București. Dar am consultat și un caiet tot șapirografiat, (purtînd mențiunea „note de curs" și numele studentului care le-a „redactat"). Caietul i-a aparținut lui Iorgu Iordan (care i-a audiat cursurile, ca student și la Drept, în anii universitari 1908—1909 și 1909—1910). Cursul acesta, (aflat în posesia mea), într-o copie xerografiată, a fost predat în anul universitar 1909—1910 și, ca și cel aflat la Biblioteca Academiei, e lăsat neterminat, ultima prelegere stenografiată pare a purta data de 10 mai 1910. Comparînd cele două cursuri, am găsit mai substanțial pe cel din 1911, de aceea cred că e mai semnificativ pentru calitatea prelegerilor universitare susținute de profesorul de drept constituțional. Nu vreau, desigur, să spun că pînă atunci și-a neglijat obligațiile didactice, deși adversarii, prin *Evenimentul* ieșean, i-o tot reproșau. Dar e evident că acum s-a putut consacra continuu (fără întreruperi și apel la suplinitori) catedrei sale. Și e probabil că tot acum i-a încolțit gîndul accederii la demnitatea de rector al universității ieșene, la care a ajuns în februarie 1913, cînd a fost ales, de Senatul universității, rector.

Continua, desigur, să se ocupe de revistă, veghindu-i evoluția și scriind, cît îi îngăduiau vremea și temperamentul, în paginile ei. *Viața românească* devenise, incontestabil, cea mai importantă revistă culturală din țară, bucurîndu-se de un prestigiu imens. Dar directorul ei era nemulțumit. Înainte de toate de sine, pentru că nu scria, acum, acolo mai des. Dar nici nu avea vreme, era bolnav și obosit nervos; îl năpădea, periodic, un fel de atonie care îl depărta de masa de lucru. Apoi ar fi voit ca revista să fie mai bună decît, oricum, era. Deziderатul era legitim. S-ar fi cuvenit, totuși, să se arate mai înțelegător. Mai bună calitativ nici că putea fi, atunci, *Viața românească*. Tot ceea ce era valoarea autentică în scrisul literar, științific, politologic și sociologic românesc era prezent în paginile revistei ieșene. Înnoirile pe plan estetic se vor produce după război și față de acestea, uneori, *Viața românească* postbelică va fi reticentă. Iar în ordinea socio-politică, *Viața românească* ocupa (exceptînd punctele de vedere ale lui Gherea și ale direcției sale) pozițiile cele mai avansate. Insatisfacția lui Stere era însă provocată și de o altă realitate. Născuise ca în jurul revistei să se adune și să prolifereze toate forțele intelectuale, progresiste. I se părea că acest deziderat nu s-a înfăptuit. Sevastos, care intrase în cercul *Vieții românești* în 1911, își amintea

că Stere exclama, dezamăgit, în acei ani, „nu ne prăsim". Şi constatînd că de la întemeiere nu ar fi intrat în cercul revistei decît Sevastos, Topârceanu şi Jacotă. Nu avea dreptate. Cei numiţi de el deveniseră membri ai redacţiei sau apropiaţii ei. Importantă nu era însă aceasta apartenenţă de grup intern, ci gruparea şi orientarea în spiritul public. Or, din acest ultim punct de vedere, singurul demn de interes, *Viaţa românească* îşi realizase năzuinţa. Crease o orientare, democratică şi progresistă, de remarcată audienţă în conştiinţă românească. Că unii tineri intelectuali, mai ales în Iaşi, îl urmau pe histrionul reacţionar A.C. Cuza nu avea, în perspectivă literar-culturală, însemnătate, deşi Stere privea cu amărăciune acest spectacol trist şi dezamăgitor pentru el. Cu timpul, nu această învălmăşeală agitatorică va dobîndi greutate culturală (chiar politică), ci direcţia inaugurată de *Viaţa românească*. Iar unii dintre acei tineri rătăciţi cum a fost, de pildă, atunci, şi Victor Iamandi, îl vor părăsi, după război, pe Cuza, abandonat, încă în anii conflagraţiei, şi de N. Iorga. În jurul lui Cuza vor rămîne unii studenţi din noile generaţii, care, tot după război, vor crea treptat, despărţindu-se de tuture, nefasta mişcare legionară. Dar orientarea democratică a *Vieţii româneşti* se va menţine şi amplifica, cu noi forţe publicistice, şi în capitală. Nemulţumirea lui Stere, din aceşti ani antebelici, era aşadar nemotivată. Nu-şi dădea seama, fiind aproape de inima faptei, cît de mult realizase prin marea-i, remarcabila sa revistă.

Stere a intrat în opoziţie, asemenea întregului partid din care făcea parte, cu intenţia refacerii şi consolidării politice. Gîndul de a abandona viaţa politică şi a se retrage în cabinetul de studiu, gînd care îl încercase prin 1903—1909, fusese părăsit. Şi aceasta nu datorită îndemnurilor lui Ionel Brătianu. A fost, înainte de toate, decizia lui, nutrită de raţiuni înalte, pe care le-am detaliat mai înainte. Evident, se aşteptau alegerile. Brătianu, cu acordul unanim al Comitetului Executiv al partidului său, decide să se carteleze, în alegeri, cu takiştii. Take Ionescu, ofensat că P. Carp şi-a alcătuit guvernul monocolor, refuzînd colaborarea cu Partidul Conservator-Democrat, l-a contactat de îndată pe Brătianu, stabilind un plan comun de colaborare. Marghiloman, devenit ministru de Interne în guvernul conservator, a propus opoziţiei 50 de mandate. Dar şefii celor două partide din opoziţie au refuzat oferta, declarînd că vor lupta. Şi lupta, scurtă, a fost de

o duritate extremă. La Iași colaborarea cu takiștii nu a creat probleme, pentru că Stere, cum știm, perfectase de vreo doi ani o înțelegere (oamenii politici o numeau „pact") cu Al. Bădărău, șeful takiștilor locali. La 3 ianuarie 1911, deci la nici o săptămînă de la descăunarea lui Brătianu, Stere ține, la clubul liberal ieșean, un discurs, în care după ce acoperă de elogii partidul, prezentat ca un fel de salvator al țării, declară: „Partidul Național Liberal nu poate primi ofensa de a fi o opoziție miluită și de aceea se va conforma hotărîrilor șefului, luptînd alături de cealaltă opoziție." [1] Cum *Evenimentul*, gazeta locală a conservatorilor carpiști, a afirmat că nu toți liderii liberalilor ieșeni sînt de acord cu tactica în alegeri fixată de Ionel Brătianu, anunțată de Stere, *Mișcarea* a dezmințit faptul („Partidul Liberal din Iași, strîns unit în jurul dlui C. Stere, în mod necondiționat și fără nici o șovăire va urma linia de conduită și va executa planul de luptă arătat de dl Ion I. Brătianu" [2]). Dezmințirea, atît de vehementă, semnalează, chiar ea, că unele proteste și dizidențe vor fi fost. Și ele erau explicabile. Trebuia alcătuită o listă comună de candidați (liberalo-takistă), ceea ce anula, automat, veleitățile la deputăție ale unora care avuseseră, probabil, promisiuni mai demult și acum rămîneau dezamăgiți. Iar în materie de luptă electorală în opoziție, Bădărău avea infinit mai mult experiență și un electorat (cucerit firește, în bună măsură, demagogic) mai constant decît liberalii. Stere, deși „cobora" înainte de alegeri, pînă la umilitorul rond al vizitării alegătorilor, solicitîndu-le, cu promisiunile de rigoare, votul, nu era un elector atît de versat ca Bădărău și ai lui. Unii dintre membrii conducerii liberale ieșene îl preveniseră pe șeful lor că din acest mariaj electoral nu vor avea de cîștigat decît takiștii. Stere nu a ținut seama de povață, ripostînd că are datoria să urmeze „planul de luptă" stabilit la București. El și-a pus candidatura de deputat la colegiul al treilea. Era o decizie riscantă pentru că, prin tradiție, acest din urmă colegiu „alegea" numai candidații guvernului. Se iluziona a crede că, știut fiind ca apărător al țărănimii, se va face o excepție și va fi, totuși, ales sau, pur și simplu, voia să cadă la alegeri? La 9 ianuarie, *Mișcarea* publică apelul lui Stere către alegătorii săi, în care declara că e gata să renunțe la candidatură — dacă, la fel ca la alegerile din mai 1907, se va găsi un candidat dintre țărani. Dar dacă guvernul va falsifica alegerea delegaților (se

[1] *Mișcarea*, III, nr. 2 din 4 ianuarie 191.
[2] *Idem*, 5 ianuarie 1911.

știe că la sate un număr de țărani își alegeau delegații care, numai aceștia din urmă, mergeau la oraș pentru a vota) și nu va îngădui candidatura unui țăran, „atunci voi menține candidatura mea pentru a lupta, în primul rînd, pentru votul țărănesc liber și neprihănit, pentru votul obștesc. Și voi fi în conștiință candidatul țărănimii".

Vorbe de clacă sau, mai blînd, de circumstanță. Știa bine că nu prin astfel de fraze se putea modifica practica îndătinată a unui sistem electoral cenzitar și neonest. Mai ales acum, cînd Marghiloman, avînd acordul lui Carp, anunța că va fi intratabil la alegeri. La 8 ianuarie, de altfel, clubul liberal ieșean convoacă o nouă întrunire unde se anunță lista candidaților liberali pentru alegeri. G.G. Mârzescu, și el candidat, îi înalță osanale, aproape jenante, prietenului său Stere. „Izbînda o vom mai avea, dle Stere, pentru că în capul partidului nostru aici, sunteți dumneavoastră, care întrupați tradițiunea și tot trecutul de glorie al Iașului. N-aveți în fața dumneavoastră în fruntea adversarilor noștri un șef care să poată rezista. Dv., dle Stere, sunteți un cîrmuitor, al cugetării românești, aruncați în întunerecul acestei țări scînteia culturei, democrației și a naționalismului" [1]. Etc. Etc. Toate bune, dar nu de „cîrmuitori" de cultură era nevoie în alegeri, ci de electori experimentați și fără scrupule. Ceea ce, se știa bine, Stere nu era. La 22 ianuarie se alcătuiește lista comună a „candidaților opoziției", iar clubul liberal nu are alta ce face decît s-o aprobe. Deși era evident că șansele înclinau spre candidații takiști... Urmează tradiționalele întruniri electorale, de astă dată comune cu takiștii, unde se rostesc obișnuitele discursuri, la care își dă, cum se și cuvenea, obolul și Stere. (La una au vorbit, de la aceeași tribună, Take Ionescu, Morțun, Titulescu, Dissescu, Stere, Bădărău, A.D. Xenopol, Gane). Zadarnic protestează Stere, la 10 februarie, într-un nou manifest către alegătorii săi, împotriva samavolniciei alegerii delegaților dintre săteni, alegeri la care au votat, în locul țăranilor, jandarmii. Știa bine că așa va fi și acuma, pentru că aproape așa a fost mereu. Dar uzanțele cereau să protesteze. Și o face chiar într-o telegramă către Ionel Brătianu (desigur, publicată în *Mișcarea*), prin care îl vestea că „teroarea guvernamentală nu mai cunoaște nici o margine". *Evenimentul* dezlănțuie împotriva lui Stere o nouă campanie de o violență, vorba lui, fără „nici o margine".

[1] *Mișcarea,* din 5 ianuarie 1911.

„Ce farsor, ce șarlatan imbecil — scria această imundă foaie la 17 februarie — am avut nenorocirea să importăm din îndepărtata Siberie", adăugînd că șeful liberalilor din Iași „face parte din clasa ambițioșilor criminali". Pentru ca a doua zi să se adreseze cititorilor cu acest aviz avertizant: „Vreți pămînt în cimitir, votați pe banditul Stere, avocatul veros al zemstvoului". Rezultatul alegerilor a fost — cum era de așteptat — catastrofal pentru liberalii ieșeni. La Colegiul I nu a răzbit spre deputăție nici unul dintre candidații opoziție. La Colegiul al II-lea au rămas în balotaj, pentru același loc, Al. Bădărău, G.G. Mârzescu (a cîștigat, nu încăpea îndoială, Bădărău). Iar la al treilea Colegiu, Stere, candidat unic al opoziției, a căzut cu mare huiet (guvernamentalii au îngăduit introducerea în urnă a numai 62 de voturi pentru el, în comparație cu 652 în favoarea unui obscur I.V. Praja). Gazeta liberalilor, *Mișcarea*, a comentat în surdină aceste rezultate electorale, lăsînd a se înțelege că liderii ei sînt calmi. Dar *Evenimentul* știa că Stere a fost atît de furios de înfrîngerea răsunătoare la al treilea colegiu încît ar fi declarat, la club, că lupta parlamentară fiind pierdută, liberalilor nu le mai rămîne decît teritoriul extraparlamentar, inclusiv revoluția. O astfel de declarație Stere nu se poate să fi făcut nici la mînie. Era, desigur, o scorneală a gazetei condusă de Dim. Greceanu și mult influențată de înrăitul în ale urei A.D. Holban care, cînd nu scria el personal împotriva lui Stere, îl punea la cale pe un redactor al foii, Raul Crăciun. Oricum, Stere nu putea fi mulțumit de aceste rezultate ale alegerilor. Pentru că, în alte județe, (chiar apropiate de Iași) opoziția — inclusiv liberalii — izbutise să-și impună deputații.

Dar eșecul nu i-a compromis în vreun fel prestigiul politic, oblăduit, cum era, de Ionel Brătianu. O lună mai tîrziu, la 26 martie 1910, adunarea generală a clubului liberal îl realege pe Stere președinte. La 2 aprilie se dă un mare banchet la restaurantul hotelului Traian, pentru a omagia această realegere. *Mișcarea* anunța și comenta, a doua zi, faptul pe o întreagă pagină, cu portretul președintelui, în mijloc, pe o coloană jumătate. Iar articolul e bombastic, cu uzate clișee grandilocvente: „Iașul a trăit ieri unul din acele *momente istorice în care se plămădesc destinele unui neam* (subl. m.)... S-a sărbătorit un om și din sărbătorirea omului s-a întrupat ideea. S-a sărbătorit pe dl. Const. Stere, șeful Partidului Național Liberal din Iași. S-a sărbătorit pe omul care este pîrghia vieții politice și intelectuale din vechea capitală a Moldo-

vei și una din forțele vitale ale vieții politice a țării... Ca șef a Partidului Național Liberal din Iași, d. Const, Stere a reușit să deie o viață nouă acestui partid, așezîndu-l pe temelii puternice ale unei alcătuiri care este chezășia sigură a succeselor viitoare...". A toastat în onoarea lui Stere bătrînul Nicolae Gane (unul dintre vicepreședinții clubului) care a ținut să releve: datorită „energiei președintelui nostru..., am izbutit să ne reorganizăm pe baze solide și să ne asigurăm trăinicia clubului". A răspuns, desigur, președintele reales, declarînd: „După o viață plină de zbucium..., ajuns la deplina maturitate, la acea vîrstă cînd omul nu mai poate avea iluzii..., eu , dlor, îmi dau seama de sarcina și răspunderea ce mi-o dă marea cinste ce mi-o faceți astăzi dv." Se întreba dacă merită onoarea ce i se face și dacă n-ar trebui să o refuze. Sufletește ar fi scindat. Dimensiunea sa contemplativ studioasă îi hrănește „dezgustul pentru tumultul năpraznic al vieții publice". Dar „în flacăra entuziasmului dv. mi-am auzit din nou chemarea... În fața imperioasei chemări ce-mi adresați dv. tovarăși de luptă, nu știu dacă merit cinstea ce mi-o faceți dar simt, cu toate fibrile inimei mele, că ar fi o supremă lașitate să refuz sarcina ce mi-o dați. Sunt gata, în mijlocul dv, să înfrîng vijelia ce o va ridica strigătul pornit din Iași în numele unui mare partid de guvernămînt." Au urmat alte multe toasturi [1]. Președintele, activizat, organiza ședințe lunare de adunare generală ale clubului. La cea din 8 mai, optimismul său de circumstanță asigura colegii că „este sigur că mai curînd decît ne așteptăm, vom fi chemați să guvernăm". Ce să spun? E drept că, la București, Brătianu a dispus alcătuirea unei comisii de studii, menită să analizeze problemele socio-economico-politice și să ofere soluții specifice. Pe agendă se aflau, mai ales, problemele reformei electorale, ale celei administrative, unele chestiuni economice și încă altele. Brătianu pregătea, dîrz, programul unei acțiuni de răsturnare a guvernului pentru... mai tîrziu. Stere însă se prea grăbea.

Dar, pe plan local, era la post și foarte activ. Iașul intelectual a fost, în mai 1911, preocupat de procesul Cuza-Socor. Cum se știe, Emanoil Socor, gazetar democrat, a publicat în ianuarie 1910, în *Facla* lui Cocea, un articol în care demonstra că lucrarea, din 1899, a lui A.C. Cuza, *Despre poporație*, (premiată de Academie și care i-a adus și catedra universitară) e un patentat plagiat. Tot

[1] *Mișcarea*, IV, nr. 74, din 3 aprilie 1911.

anul *Facla* a continuat să publice articolele demonstrative ale lui Socor, adunate apoi într-o broșură (*O ruşine universitară...*). Cuza a răspuns în *Neamul românesc* al lui Iorga. A intervenit, în favoarea lui Socor, universitarul de economie politică N. Basilescu. Cuza a cutezat să-l dea în judecată, pentru calomnie, pe Socor. Și procesul s-a judecat în Iași, la Curtea cu juri, cu o mare afluență de public. Finalmente, jurații au refuzat să se pronunțe, declinîndu-și competența. A fost propus un expert în materie. N. Xenopol, indicat de instanță, a refuzat din lipsă de timp. Cuza propunea drept expert Academia Română, dar instanța l-a desemnat pe Gherea. Cuza a protestat. Lucrurile au rămas în suspensie, dar Cuza a ieșit, din această polemică, rău compromis, nici un om de bună credință nemaiîndoindu-se de plagiatul înrăitului reacționar. *Mișcarea*, desigur, a publicat dezbaterile procesului, reproducînd, mai pe larg — intervențiile și demonstrațiile lui Socor. Studenții cuziști, huliganici încă de la începutul constituirii grupării politice conduse, la Iași, de compromisul profesor de economie politică, au organizat, în 11—12 mai, o manifestație în favoarea lui Cuza. Clubului liberal și redacția *Mișcării* au fost ocupate de jandarmi, de conivență cu studenții. Stere, netemător, potrivnic declarat al lui Cuza, protestează, publicînd, în *Mișcarea*, o telegramă către Ministerul de Interne și Ionel Brătianu. Polemica între guvernamentali și opoziție ia proporții. Ce alta putea face *Evenimentul* decît să reia epuizatele calomnii împotriva lui Stere? Firește că afacerea zemstvoului e repusă pe rol. *Mișcarea* răspunde.

În timp ce parlamentul se afla în vacanță, în mai 1911 izbucnește incendiara afacere a tramvaielor. În 1909, parlamentul liberal votase legea pentru înființarea societății comunale de tramvaie electrice a orașului București (primar era Vintilă Brătianu). Acum, sub guvernarea conservatoare, Marghiloman, ca ministru de Interne, sesizat de noul primar Matache Dobrescu, a descoperit că această societate comunală era, de fapt, o afacere a acționarilor liberali. Carp, înștiințat, comite eroarea de a se ambala și declanșează conflictul pentru demascarea amoralității fruntașilor liberali. În principiu, avea dreptate. Dar nu principiile, se știe, guvernează actele politice. Atîta aștepta Take Ionescu pentru a lovi în seniorul de la Țibănești. Voia să-l umilească definitiv, fie silindu-l să-l accepte din nou în partid, și să-i asigure „oficial" succesiunea la șefie, fie eliminîndu-l efectiv pe Carp din viața politică. Și va reuși. S-a aliat, de îndată, cu Ionel Brătianu și, împreună, vor

porni lupta împotriva guvernului care declarase Societatea tramvaielor „cel mai mare brigandagiu politic". La 14 iulie Comitetul Executiv al Partidului Național Liberal se întrunește și decide că afacerea tramvaielor s-a transformat dintr-un diferend între două părți contractante într-o chestiune politică. Brătianu, întrerupîndu-și vacanța în Spania, cere și e primit în audiență de rege. Carol I ar fi voit un arbitraj între cele două partide. Nici una dintre părți nu acceptă însă soluția regală și lupta se va muta în parlament. Cele două partide în conflict sînt supărate pe suveran, cerînd, fiecare, să-i fie acceptat punctul de vedere. Stere este, în septembrie, activ, mereu deplasîndu-se între Iași și București. La 31 octombrie, în preajma deschiderii parlamentului, are loc, în Capitală, consfătuirea tuturor fruntașilor liberali din țară („marele nostru stat major"), care trebuia să pregătească programul de acțiune al liberalilor în parlament. Stere, împreună cu alți fruntași liberali ieșeni, participă și el la această consfătuire. Dar, din partea ieșenilor, vorbește G.G. Mârzescu. Lui Stere i se rezervase o misiune mult mai importantă. De rolul său era legată deschiderea furioasei campanii liberalo-takiste pentru răsturnarea guvernului.

Brătianu, bun tactician, nu putea limita lupta numai la spinoasa afacere a tramvaielor. A voit să o însoțească de o penetrantă ofensivă ideologică. Nici unul dintre apropiații lui nu era, în astfel de cazuri, mai indicat ca Stere, care îi tot vorbea de reformele social-politice fundamentale. Fruntașii liberali s-au consfătuit deci, îndelung și i-au lăsat lui Stere mînă liberă. Avea libertatea nu numai de a anunța marele program reformator, dar și de a împinge lucrurile pînă la radicalitate. Se lăsa, astfel, mînuit de Brătianu? N-aș spune. La urma urmei, acesta era idealul adevărat al lui Stere, pentru împlinirea lui se angajase în luptă, acceptînd destule compromisuri. Pe el nu avea de ce să-l intereseze că Brătianu utiliza acest plan reformator și pentru nevoi politicianiste conjuncturale. El, Stere, se afla deasupra unor asemenea calcule. Era fericit că militantismul său găsea o nouă poartă deschisă spre împlinirea, în etape, a idealului. Și s-a îndreptat spre ea cu satisfacție gravă, triumfătoare. S-a înapoiat, deci, la Iași și a convocat, cu pregătirile de rigoare, o adunare generală a clubului pe care îl conducea. La 7 noiembrie 1911 rostește aici un important discurs (gazetele l-au numit „marele discurs") în care doctrinarul poporanismului se întîlnește, în bună înțelegere, cu politologul și chiar cu omul politic. Stere începe prin a sublinia

că pactul cu Bădărău nu fusese o inițiativă personală, ci o decizie avizată de factorii superiori. („Eu nu fac politică personală și afirm cu tărie că, mai ales în ceea ce privește tactica în politica locală, nu numai că n-am făcut nici un pas fără știrea și aprobarea șefului partidului, dar chiar de cele mai multe ori n-am făcut nici un pas fără indicația sa expresă". Cu această precizare dezamorsa nemulțumirile celor ce îl acuzau de tactică falimentară acum, cînd se aflase de tentativele spre conciliere dintre cele două partide conservatoare. După care, cu o introducere alarmantă, intră în fond. Guvernul ar urmări revizuirea legiuirilor agrare liberale și desființarea Consiliului Superior de Agricultură care veghea aplicarea acestor legiuiri: „Consecințele ei (ale unei astfel de revizuiri n,m.) vor cădea asupra Partidului Conservator căci — sunt autorizat să fac această declarație — a se atinge de legislația agrară astăzi cînd ea abia începe să-și dea roadele, înseamnă a repune la ordinea zilei, în întregimea ei, toată chestiunea agrară. Acest lucru îl voiesc conservatorii? Dar atunci trebuie să-și dea seama că Partidul Liberal de astădată nu va mai putea și nici nu va mai fi în drept să-și impună moderațiunea din trecut. Nu putem risca o a doua răscoală țărănească." Și apoi anunță programul. Despre o reformă agrară nu spune, din păcate, nimic. Importantă e, deocamdată, necesitatea imperioasă de a asana viața publică, prin minarea sistemului electoral în vigoare. Nu trebuie cerută nici universalizarea dreptului la vot. În mod formal el este legiferat de constituție: „Avem în realitate votul universal. După Constituție și lege electorală, orice cetățean român... ia parte la alegerea Camerei de deputați." În fapt, „răul organizației noastre electorale se datorește în întregime sistemului de împărțire în cele 3 colegii pe baza censului... În conștiința partidului s-a înrădăcinat astăzi convingerea că toate îngrădirile bazate pe cens trebuie să dispară și toți alegătorii să fie chemați să voteze *într-un singur colegiu*. Aceasta este lozinca aruncată de toți fruntașii noștri care au vorbit duminica trecută la București." El o formulează, crede, mai bine: „*colegiul unic pentru toți cetățenii români vîrstnici, cari știu a ceti și scrie*". Apoi își argumentează opțiunea: „Singura deosebire a sistemului preconizat de votul obștesc constă în mărginirea dreptului de vot pentru cei ce nu știu să scrie și să citească, cari, ca și astăzi, vor rămîne să voteze prin delegați... Dreptul de vot direct, mărginit numai de știința elementară de carte, este în adevăr identificat în țările apusene cu sufragiul universal, pentru că acolo condițiunea științei elementare este ușor accesibilă oricui

și pentru că, mai ales din punctul de vedere practic, ea conduce, în măsura răspîndirei culturei, în timp relativ scurt, la votul obștesc, în cea mai largă accepțiune a cuvîntului... Am convingerea că reforma electorală, pe această bază, va avea urmări binefăcătoare, chiar imediate... *Suntem în drept dar să luăm lozinca în lupta noastră colegiul unic pentru toți știutorii de carte, cu reprezentarea minorităților*". Cere, în sfîrșit, luptă activă pentru pregătirea opiniei publice și a condițiilor necesare înfăptuirii acestei reforme și previne cu voce înaltă: „Sunt în drept să afirm că nu vom veni la putere decît pentru a realiza acest angajament și nu vom sta decît dacă îl vom putea realiza". Voia să precizeze, prin această mențiune finală, că marea campanie pentru răsturnarea guvernului nu are numai un caracter negativ, ci și unul pozitiv — constructiv: afirmarea necesității reformei electorale. Georgel Mârzescu, entuziasmat probabil nu numai de circumstanță, se ridică și „propune adunărei, ca un omagiu pentru strălucita cuvîntare a dlui Stere, să nu se mai rostească altă cuvîntare, asigurînd pe dnii Brătianu și Stere de toată energia conștientă a liberalilor ieșeni în mare campanie ce se deschide" [1]. A doua zi ziarele liberale reproduc discursul lui Stere și apoi îl comentează. Gazetele conservatoare o fac și ele, ricanînd, iar independentul *Adevărul*, acum semitakist, îi diminuează importanța. Dar numele lui Stere este de toată lumea pomenit și situat în centrul de interes al dezbaterilor de idei.

De fapt, Stere turnase destulă apă în vin, adaptîndu-se la real. Pentru că reforma anunțată de el, din însărcinarea lui Brătianu, era destul de moderată. Știutori de carte erau la sate și chiar în mahalalele orașelor foarte puțini. Imensa majoritate a populației țării era analfabetă, fiind deci exclusă de la posibilitatea exercitării dreptului la expresie politică. Iar în speranța alfabetizării ei într-un „timp relativ scurt" nu se putea pune temei. Să se fi iluzionat Stere a crede contrariul? Nicidecum. Pur și simplu, se convinsese că trebuie să acționeze în etape, avansînd încet și gradual pentru a ajunge la scopul maximal. Singura valoare pozitivă a unei astfel de reforme ar fi fost topirea într-un ansamblu, firește necoerent, a tuturor alegătorilor. În acest fel, marii proprietari din colegiul întîi (care trimiteau, în parlament, „aleși ai națiunii" cu numai cîteva zeci de voturi) își pierdeau, mult, din privilegiile

[1] *Mișcarea*, III, nr. 244 din 8 noiembrie 1911.

politice ale electoratului, iar colegiului al doilea i se mai diminua din putere. Modificarea nu era neimportantă, putînd contribui oarecum la asanarea vieții publice. E drept că nu radical și nu în proporția așteptată de conștiințele înaintate. Dar, negreșit, s-ar fi năruit imposibilul sistem de reprezentare în ființă. Potrivit acestuia, 16 390 bogătași alegeau 75 de deputați (unul la 200 de alegători), 35 285 orășeni alegeau 70 de deputați (unul la 500 de alegători), 46 610 alegători rurali (în marea lor majoritate funcționari) alegeau 38 de deputați (unul la 1308 alegători), iar peste un milion de țărani nu aveau drept de reprezentare în parlament. Anomalia era, prin proporții, vădit pernicioasă. A o eradica era un act necesar de justiție socială. Stere înțelesese că, deocamdată, e tot ceea ce se poate înfăptui, pentru că mai mult nu îngăduia nici regele. Oricum, Stere are meritul, remarcabil, de a fi dat coerență unor idei reformatoare nu de toată lumea liberală înțelese și acceptate. Pentru că, la adunarea șefilor liberali de la București, această idee nu fusese atît de limpede exprimată, ea plutind acolo în stare difuză. De aceea, credea *Adevărul* că Stere, în discursul lui, ar fi dat o lovitură și lui Brătianu, luîndu-l — prin devansare — pe nepregătite. Se vehicula chiar zvonul că Brătianu va dezavua declarațiile lui Stere. N-a fost așa. Stere s-a păstrat în liniamentele convorbirilor sale cu Brătianu. Le-a turnat însă într-o formă coagulată, punînd accentele mai apăsat, acolo unde se cuvenea. Iar misiunea sa de avangardă fusese exemplar slujită, Stere demonstrînd a fi, încă o dată, personalitatea exponențială care reprezenta aripa extremă a stîngii radicale din Partidul Național Liberal.

Semnalul fusese dat și gazeta liberală locală nu contenea să se laude: „De la Iași pornește marea luptă a democrației. De la Iași, șeful nostru, dl. Const. Stere...a prezentat, în cea mai luminoasă și mai categorică formă, simbolul luptei noastre.“ La 14 noiembrie s-au deplasat în capitala Moldovei fruntașii partidului (Brătianu, Pherekide, Duca, Morțun, Al. Djuvara, Al. Constantinescu, Nacu, Al. Radovici, M. Orleanu). La întrunirea din sala „Sidoli“, Gane, ales președintele ei, a ținut să releve că „de aici se va da semnalul pentru revizuirea Constituției“. Luînd cuvîntul, Brătianu l-a confirmat pe Stere, aprobîndu-l: „Voim ca reforma electorală să fie astfel ca prin contopirea colegiilor să se solidarizeze mai intim interesele tuturor, pentru ca din ele să iasă mai clar și unit în interesul general. Voim ca prin această contopire să

reiasă mai urgent necesitatea educației politice a maselor întregi din stat... Și voim ca, prin reprezentarea minorităților (*id est* partidelē din opoziție n,m.), să dăm majorităților controlul necesar, pentru ca în acțiunea lor să fie luminate, la fiecare moment, de toate interesele din acest stat." Pînă și Pherekide, care apărase cinstea și probitatea lui Brătianu, atacat de conservatori, a acceptat că „este absolută necesitatea să se deschidă ușile colegiilor electorale" [1]. A vorbit, desigur, și Stere (Discursul său, stenografiat, va fi reprodus, în întregime, a doua zi). Și de data asta, opiniile sale sînt mai limpezi și mai direct expuse: „Un popor care știe să se folosească de buletinul de vot pentru a-și spune durerea, n-are nevoie să o lumineze prin conace aprinse pe moșiile boierești. Să dăm dar jos zidul, să ne scufundăm în adîncimile oceanului fără marigini al maselor populare... Numai în dărîmarea sistemului de îngrădiri a dreptului electoral pe temeiul censului electoral, numai în întrunirea românimii întregi într-un singur corp și suflet, în națiunea organizată într-un singur organ de voință națională, numai în *colegiul unic* vom putea găsi mijlocul adevăratei educații politice și pentru masele populare, dar, mai ales, pentru elita socială." [2] Mitinguri asemănătoare sînt anunțate la Galați, Craiova, Constanța.

La 15 noiembrie 1911 se redeschide sesiunea corpurilor legiuitoare, cu ceremonialul obișnuit. Furtuna, de toată lumea presimțită, stătea să izbucnească. Cum intențiile guvernului de a modifica legea societății tramvaielor se profilează clar, la 26 noiembrie opoziția (prin declarația lui Brătianu în Cameră și a lui Take Ionescu în Senat) se retrage de la discutarea Adresei tronului în parlament. Carp ironizează, caustic, opoziția și, două zile mai tîrziu, rostește, la Senat, vestitul său discurs cu *fierul roșu*: „Și acum? Acum, fierul roș! Domnii mei, e o primejdie pe care v-o semnalez, o primejdie atunci cînd partidele politice nu caută să se întărească prin idei, prin convingeri, dar caută să se întărească prin afaceri... Și ca să fii bogat ca rezultat al muncii, să fii bogat ca rezultat al economiei, nu am nimic a zice. Dar ca să fii bogat ca rezultat al exploatării statului, aceasta nu o admit... Vă asigur că, chiar de aș rămîne singur în chestia aceasta, fără majoritate, fără partid, sunt convins că conștiința publică îmi va

[1] *Mișcarea*, III, nr. 250 din 15 noiembrie 1911.
[2] *Ibidem*, nr. 251, din 16 noiembrie 1911.

da dreptate." [1] Nu se știe dacă opinia publică i-a dat dreptate. Sigur e însă că P.P. Carp a rămas singur, fără majoritate parlamentară, fără guvern și fără partid. Gestul lui asanator a fost sublim. Dar de o perfectă inutilitate în ordinea activității politice. A doua zi, la 29 noiembrie, Ionel Brătianu i-a dat o replică violentă bătrînului prim ministru, declarînd că P.P. Carp nu are autoritate morală pentru a ataca astfel Partidul Național Liberal care, oricum, va reveni curînd la guvern. Pierzîndu-și complet controlul, Carp urcă imediat la tribună, adresîndu-se direct șefului liberalilor: „Domnule Brătianu, autoritatea morală a unui om politic nu se judecă decît după două lucruri și nu se cîștigă decît printr-un singur mijloc. În viața ta privată să fii totdeauna corect, în viața ta publică să fii totdeauna dezinteresat." [2] Era prea mult. Atacase, în plin Senat, onorabilitatea personală a lui Ion I.C. Brătianu și denunțase ca imoral, neonest și hrăpăreț întregul partid al liberalilor. Astfel de imprudențe nu se iartă și oamenii politici care le făptuiesc nu se pot feri de măsuri punitive. Disputa ia forme incontrolabile. Opoziția (Duca, Take Ionescu) atacă doctrina reacționară a conservatorismului, agitînd ideea revizuirii Constituției. Carp și Marghiloman contraatacă în același ton. Cum guvernul aduce în discuția parlamentului proiectul unei noi legi a societății tramvaielor din București, la 15 decembrie opoziția se retrage. Două zile mai tîrziu, parlamentul votează noua lege. Societatea tramvaielor contestă legea și se adresează justiției, care, în februarie 1912, la Tribunalul Ilfov și, în martie, la Curtea de Casație, declară neconstituțională legea lui Marghiloman. Regele era alarmat și hotărît să remanieze guvernul.

Nimeni, acum, nu se mai ocupă de reforma electorală anunțată de Stere, decît incidental, pentru a lovi în guvernul lui Carp. Doar Stere, la 4 decembrie 1911, rostind un discurs la clubul liberal pe care îl diriguia, după ce s-a referit la situația politică anormală determinată de campania conservatorilor împotriva societății tramvaielor și după ce a apărat onestitatea morală a lui Ionel Brătianu, a găsit un prilej pentru a vorbi, din nou, de absolut necesara reformă electorală. La sfîrșit a vestit clubiștilor că guvernul e „ca și răsturnat". Avea dreptate. Ziarele conservatoare *Epoca*, *Constituționalul*, *Evenimentul* s-au năpustit asupră-i, clamînd insis-

[1] *Dezbaterile Senatului*, 1910—1911, p. 53.
[2] *Ibidem*, p. 66—67.

tent că numai un om „necinstit" ca Stere poate apăra pe neonestul Brătianu. *Evenimentul*, cum n-avea altceva la îndemînă, reproduce, la 9 decembrie, din nou, pe trei pagini ale gazetei, reclamația din 1906, a Zemstvoului din Chișinău, însoțită de aceleași comentarii vehiculate și în 1909. Toată poliloghia poartă titlul *Situație anormală*. Stere nu se mai lasă nici afectat, nici intimidat. La 19 decembrie, revenit acasă din București, rostește un nou discurs la clubul liberal, comentînd actul politic al părăsirii parlamentului de către opoziție: „Sau vom pieri sau va pieri — aceasta este deviza care trebuie să ne călăuzească — a spus șeful nostru — lupta energiilor cetățenești împotriva regimului sălbatec care ne guvernează." [1] *Evenimentul* a văzut — la 22 decembrie — în acest discurs un act de incitare la insurgență, inclusiv la ridicarea de baricade pe străzi: „Luînd act de declarația pe care a făcut-o, îl poftim să ridice baricade, dar îl sfătuim, în același timp, să-și păzească pielea." [2] Și o tot ține așa pînă la sfîrșitul anului, incriminîndu-l pe „poporanistul de la Iași" ca un „sinistru farsor" și — se putea? — „un sanguinar ridicol" [3]. Ofensiva liberalo-takistă pentru răsturnarea guvernului Carp continuă în februarie 1912 cu o și mai mare vigoare. Adunări de protest au loc în toate orașele țării. Firește, și la Iași. Dar la aceastea din urmă Stere lipsește, ocupat fiind cu aplanarea confilictului din Partidul Național al românilor din Transilvania. Se va întoarce de acolo, victorios, la 6 martie. La sfîrșitul aceleiași luni martie 1912, guvernul conservator se remaniază. Carp, Marghiloman, Filipescu și Delavrancea părăsesc guvernul, în favoarea unuia de tranziție, condus de Titu Maiorescu. Opoziția izbîndise. Lupta a fost scurtă [4], dar deplin lămuritoare. Stere exulta ca după o mare victorie.

La sfîrșitul lui decembrie 1911, Stere a plecat în Transilvania, chemat telegrafic de Goga. Șeful liberalilor din Iași se afla în bune raporturi, încă din 1906, cu fruntașii mișcării politice și culturale române transilvane. Faptul era știut și Stere se mîndrea cu influența sa pe lîngă liderii ardeleni, iar Brătianu o stimula deopotrivă pentru lupta politică de dincolo de munți, ca și pentru

---

[1] *Mișcarea*, III, nr. 281 din 21 decembrie 1911.
[2] *Să-și păzească pielea*, *Evenimentul* din 22 decembreie 1911.
[3] *Dl Stere pe baricade*, *Evenimentul* din 31 decembrie 1911.
[4] Despre acest episod trist al luptelor noastre politice vezi în Z. Ornea, *Viața lui Titu Maiorescu*, vol. 2, p. 194—206 și Anastasie Iordache, *Viața politică în România*, 1910—1914. Ed. Științifică, 1972, p. 94—102.

interesele liberale. Adversarii lui Stere, cunoscînd această situație acreditau, prin 1909, zvonul că, întrebat de ce nu e ministru, Stere ar fi răspuns: „Sunt ministru al Ardealului și al Basarabiei, ceea ce înseamnă mai mult decît ministru în România“ [1]. De fapt, Stere era sincer interesat de lupta politică și culturală a românilor din toate provinciile subjugate, o urmărea și o sprijinea activ. Devenise, de aceea, un specialist în aceste chestiuni, nu numai al liberalilor, dar și al conservatorilor, care apelau la el, atunci cînd situația o cerea. Uneori, poziția de vîrf a lui Stere în treburile transilvane îi irita pe conservatori, cum se vede în această însemnare de jurnal a lui T. Maiorescu din 28 noiembrie/11 decembrie 1911. Maiorescu a fost vizitat de fruntașul ardelean Teodor Mihail care, relatîndu-i despre subvențiile necesare pentru întemeierea unei gazete, i-a comunicat că vorbise despre asta și cu liberalii Kalinderu, Ionel Brătianu, Stere. Maiorescu a luat foc, exclamînd: „Ce caută aici Stere? Va să zice Mihaly și banii cu știrea și sub influența lui Stere? Adică *Viața românească*, poporanism socialist, Tăslăuanu, Goga, ca și cei subvenționați de Haret, Vlahuță, Coșbuc etc. pentru lățirea culturei naționale și împedecarea direcției junimiste, și toate acestea cu banii statului. Bine că o știu.“ [2] Să trecem aici peste inflamarea partizană a lui Maiorescu, reținînd doar faptul că rolul lui Stere în chestiunile politice și culturale transilvănene era unanim știut. La 15 decembrie 1915 acesta avea dreptate să declare în Camera deputaților: „Eu n-am fost niciodată și nu pot fi străin de durerile Ardealului. Dlor, ani de zile, fără să anunț prin ziare, am dus lupta alături de ei. Ardelenii, în toate împrejurările cînd aveau nevoie de un sfat și de un sprijin, care ar fi fost în măsura modestelor mele puteri se adresau la mine. Aurel Popovici Mihali, Vaida, Maniu, Goga telegrafic se adresau la mine și eu totdeauna mă puneam la dispoziție.“ [3]

De la o vreme, toată lumea românească privea cu îngrijorare disputa intestină din Partidul Național Român. La 5 aprilie 1910 în comitetul de conducere al partidului au fost cooptați și cîțiva tineri, printre care O. Goga, Iuliu Maniu, Aurel Vlad, Al. Vaida-Voeivod. Unii dintre tineri erau profund nemulțumiți de atitudinea pasivistă a bătrînilor. În toamna lui 1910, Ilarie Chendi, stabilit la București, exprimînd această stare de spirit, publicase în *Tri-*

[1] *Evenimentul*, XVIII, nr. 147 din 9 august 1909.
[2] T. Maiorescu, *Jurnal*, Caiet 29, BAR. Msse 3663, f. 77 recto.
[3] *D.A.D.*, 1915—1916, p. 83.

buna un ciclu de articole nesemnate, cerînd imperios „primenirea". Cum articolele erau nesemnate, au fost atribuite lui Goga. Dar poetul se afla atunci în străinătate. „Bătrînii" (și nu numai ei!) au fost foarte supărați. Oficiosul partidului, *Lupta* din Budapesta, a acuzat *Tribuna* de trădare. Reîntors, Goga publică în *Tribuna* (sub semnătură) cîteva articole în perfect consens cu ideile protestatare ale lui Chendi, demisionînd, în octombrie, și din comitetul P.N.R.. Această dispută avea să fie continuată, crescînd în intensitate. Tinerii (Goga, Octavian Tăslăuanu, Ioan Lupaș, Al. Ciura, Sextil Pușcariu, I. Agârbiceanu, Ghiță Popp, Eugen Goga, C. Bucșan, cărora li s-au alăturat vechii tribuniști Roman Ciorogariu și N. Oncu) își spuneau „oțeliți" și luptau împotriva „pasiviștilor." Pentru a face față polemicii, comitetul P.N.R. desființează ziarul *Lupta*, înlocuindu-l, la 1 ianuarie 1911, cu *Românul* care apare la Arad sub conducerea lui Vasile Goldiș. Aceste două publicații (*Tribuna* și *Românul*) duc o luptă înverșunată între ele. Vrajba era urmărită, în regat, cu mare îngrijorare. Oficialii P.N.R. socotindu-l marele vinovat pe Goga (Chendi, între timp, se îmbolnăvise), îndreptau tirul atacurilor exclusiv împotriva lui.

Tot escaladîndu-se atacurile, s-a ajuns departe de tot. La 24 decembrie 1911 Al. Vaida-Voievod publică un articol, în *Românul*, în care îl acuză pe Goga, nici mai mult dar nici mai puțin, decît de trădare, pentru că a dus tratative cu ministrul ungar de Interne Kristóffy, fără știrea conducerii P.N.R., de la care — se insinua — ar fi luat și bani. Era o încercare de asasinat moral împotriva oțeliților. Poetul i-a telegrafiat imediat lui Stere la Iași („înainte de a merge la Pesta, am avut buna inspirație — îi scria poetul lui Chendi la 3/16 ianuarie 1912 —, am chemat telegrafic pe Stere să asiste la întreaga desfășurare a infamiei" [1]). Stere a declarat, într-un interviu din 1932, că telegrama conținea acest apel alarmant „Vino imediat cu orice preț, e o chestie de viață și moarte." [2] Pînă să vină Stere, poetul, împreună cu Tăslăuanu și un medic Koszmutza, s-au dus la Budapesta unde „m-am prezentat — îi scria lui Ilarie Chendi la 3/16 ianuarie 1912 — la Kristoffi... Krist[óffy] a declarat că nu mă cunoaște, că nu m-a văzut niciodată în viață. A spus că pe vremea alegerilor (din iunie 1911 n.m.)

---

[1] *Octavian Goga în corespondență*, vol. II, ediție de Mihai Bordeianu și Ștefan Lemny, Ed. Minerva, 1983, p. 104.

[2] L. Leoneanu, *Cîteva zile în intimitatea dlui Stere*, *Adevărul literar și artistic* nr. 512 din 28 septembrie 1930.

s-a prezentat la el un om înalt, spătos, brunet, cu mustața neagră, care i-a oferit, pentru 20 de mii coroane, cercul Iosăcelului (o circumscripție electorală n.m.); cu care altceva n-a vorbit nici un cuvînt, toate declarațiile atribuite lui sunt, deci, neadevărate. Ne-a dat o declarație scrisă în acest gen." [1] Stere a plecat de îndată în Ardeal, luînd — la București — avizul și asentimentul lui Brătianu. A „contactat" pe cei implicați, cerîndu-le acordul pentru arbitraj și asumîndu-și obligația de a-l respecta. Se pare că după asta a plecat acasă, de unde a revenit imediat. S-a informat, din nou, despre desfășurarea evenimentelor, l-a vizitat și el pe ministrul Kristóffy, s-a convins că poetul nu e vinovat. Și-a început oficiul, istovitor, de pacificare. Mai întîi a redactat o înștiințare de armistițiu, cu acordul celor două părți, care s-a publicat în *Românul* și *Tribuna:* „Subsemnatul C. Stere, în fața conflictului dureros dintre dnii Al. Vaida-Voievod și Octavian Goga, în virtutea vechii noastre legături, mi-am permis o intervențiune amicală spre mijlocirea unei depline lămuriri a conflictului și, dacă se va putea, aplanarea lui. În acest scop, le-am cerut, cu toată stăruința la care-mi dă dreptul o veche prietenie, să accepte mijlocirea mea amicală, iar pentru moment să înceteze orice luptă și polemică între ei. Rezultatele acțiunii de față le voi comunica la timp publicului ori, bineînțeles, în caz de nereușită a mijlocirei mele, fiecare parte își va recăpăta o deplină libertate de acțiune. Dar, pînă atunci, rog din tot sufletul, atît presa română cît și pe prietenii părților, să înceteze orice comentarii și discuțiuni în această chestie." Goga și Vaida au publicat, și ei, cîte o declarație de acord: „În consecință, rugăm și noi pe toți confrații noștri, toate ziarele din Regat, de orice nuanță politică, să suspende orice discuție, orice comentar în jurul acestei chestii, căci sperăm că vom putea în curînd constata încetarea acestei lupte fratricide." [2] Cheia vrajbei o deținea ministrul Kristóffy, care își tot schimba declarațiile, pentru a întreține disputa dintre fruntașii politici români. Întîi declarase — în fața a cinci persoane —, că Goga a colaborat cu el. Pe această declarație s-a bizuit, indignat, Vaida în articolul infamant din 24 decembrie 1911. Apoi, cum s-a văzut, lui Goga și, în urmă, lui Stere, le-a declarat contrariul. Stere trebuia să obțină o nouă declarație a ministrului în fața unor martori credibili. Acesta i-a promis că o va face, într-o audiență colectivă. A

[1] *Octavia Goga în corespondență*, vol. II, ed. cit., p. 103—104.
[2] Apud. *Mișcarea*, din 17 ianuarie 1912.

adus, deci, cu sine, în ziua stabilită, zece membri ai comitetului național al P.N.R., printre care și pe demisionatul acuzat Goga. Aceștia s-ar fi înșiruit pe un rînd și Stere l-a întrebat pe ministru, mai întîi, dacă i-a dat bani lui Goga. Ministrul ar fi răspuns afirmativ. A trecut, în consecință, la identificarea lui Goga, punînd mîna, pe rînd pe cîte unul din martorii aflați în cabinet. Nici unul, nici chiar Goga, nu era, arăta ministrul, persoana căreia i-ar fi dat el bani. Oprit cu mîna pe umărul poetului, Stere a exclamat: „Dar bine, dle ministru, acesta este chiar Octavian Goga, în carne și oase." „Nu-l cunosc, nu l-am văzut niciodată" și a adăugat: „E dl Goga? Dar atunci n-am dat banii dlui Goga. Sînt victima unei mistificări." Proba, irefutabilă, era făcută [1]. Ceva e totuși neconcordant aici. Goga, s-a văzut, îi scrisese lui Chendi la 3 ianuarie 1912 că fusese la Kristóffy și acesta îi confirmase că nu-l cunoaște și că nu i-a dat bani. De ce, atunci, a declarat, la audiența colectivă patronată de Stere, că nu l-a văzut niciodată pe poet? Convenise asta, mai înainte, cu Stere? Nu se știe. Oricum, această versiune a soluționării conflictului, relatată în 1932, trebuie crezută pentru că cei doi învrăjbiți de atunci, Vaida și Goga, puteau, dacă nu ar fi fost adevărată, protesta, infirmînd spusele lui Stere publicate într-o revistă de mare circulație. Dar proba nevinovăției lui Goga fusese făcută. Cu aceasta conflictul nu era însă încheiat, Goga cerea îngenuncherea calomniatorilor săi iar aceștia nu se lăsau înduplecați, Vaida (și alții) afirmînd în continuare că a fost de bună-credință și că pe declarațiile ministrului ungar nu se poate pune temei. De abia acum a început strădania lui Stere pentru a-i împăca pe beligeranți. Și totul era greu, dușmănia fiind feroce. După multe zile și nopți de discuții, Stere a izbutit. La 27 ianuarie 1912, *Viitorul* insera această știre: „Telegramele din Budapesta anunță că în urma îndelungatei investigațiuni a dlui C. Stere s-a stabilit nevinovăția dlui O. Goga și, în consecință, împăcarea între cei doi fruntași români de peste munți. Comunicatul în privința aceasta s-a redactat ieri și azi se comunică ziarelor. Înregistrăm cu adîncă mulțumire patriotică această veste, care în cea mai mare parte se datorează străduințelor patriotice ale distinsului nostru amic, d. C. Stere." [2] La 29 ianuarie, *Mișcarea* reproduce, după ziarul bucureștean *Minerva*, un reportaj despre agapa de la

[1] L. Leoneanu, *interviul citat, loc. cit.*,

[2] *Aplanarea conflictului Goga-Vaida*, *Mișcarea*, IV, nr. 21 din 29 ianuarie 1912.

Budapesta a fruntaşilor P.N.R. Interesant e aici discursul lui Vaida: „Eu am aruncat în faţa dlui Goga acuzarea de trădător de neam. Această acuzare a fost bazată pe informaţiile primite de la Kristóffy, în faţa celor cinci oameni. Eu nu m-am îndoit nici un moment că acuzarea este adevărată, iată însă că acel Kristóffy declară acum că s-a înşelat asupra persoanei dlui Goga şi că acel Goga care s-a prezentat la dînsul a fost un pseudo-Goga. Ar fi fost firesc să susţin acuzarea şi să duc lupta şi mai departe. Se părea că nici o discuţie în această chestie n-ar avea loc. Iată însă că dl. Stere, prieten al dlui Goga şi al meu, prieten şi un mare devotat al cauzei române, a înduplecat pe d. Goga să recunoască că eu, bazat pe dovezi în susţinerea acuzării şi de bună credinţă, aveam dreptate. Eu, în faţa acestei situaţii, am renunţat să susţin acuzarea, convingîndu-mă de imposibilitatea ei. Cei cari mă cunosc, pe mine şi pe d. Goga, trebuie să constate că dacă s-a putut face această posibilitate, apoi aceasta e o adevărată minune. Stadiul înverşunat al luptei şi temperamentul nostru explică faptul de ce d. Stere a trebuit să muncească 12 zile şi 12 nopţi pentru a îndeplini opera de împăcare... În această operă, dînsul a fost călăuzit de o idee de ordin superior, anume că fiii neamului trebuie să ne strîngem rîndurile şi să fim solidari. De această idee mare am fost călăuzit şi eu şi d. Goga, cînd am primit propunerea dlui Stere.“ [1]
Au mai vorbit Stere, Maniu, Goga. La 31 ianuarie, *Românul* din Arad a publicat un raport al lui Stere asupra conflictului, reprodus apoi de toată presa. Liderul liberalilor ieşeni arăta că a luat cunoştinţă de gravitatea conflictului, cu mari consecinţe politice. „Aveam eu dreptul să-mi spăl mîinile în faţa acestei tragedii? Nu aveam datoria de a încerca în măsura puterilor mele de a aduce lumina asupra acestei fatale coliziuni? Puteam rămîne indiferent faţă de urmările acestei catastrofe?(...) Nu am luat asupra mea sarcina de judecător, ci de mijlocitor prietenos“.

Prima parte a misiunii sale, cea juridică, Stere şi-a terminat-o cu brio. Urma a doua parte, cea politică (care avea şi ea o subdiviziune juridică: statutul viitor al celor două ziare în conflict) şi mai dificilă decît prima. Şi-a îngăduit o mică vacanţă. A trecut prin Bucureşti, informîndu-l pe Brătianu şi să afle despre stadiul beligeranţei cu guvernul P. P. Carp. A plecat apoi acasă, la Iaşi.

---

[1] *Aplanarea conflictului Goga-Vaida*, *Mişcarea*, IV, nr. 21 din 29 ianuarie 1912.

Aici, la 4 februarie, un grup de admiratori au propus organizarea unui banchet în onoarea lui Goga-Vaida-Stere. Aceasta a fost versiunea comunicată de ziarul *Mişcarea*. Stere îi scria lui Goga, la 4 fabruarie, că inițiativa ar fi fost a unei delegații „în frunte cu mitropolitul Moldovei, prim-președinte al Curții de Apel, prefect de județ, deputați, senatori, profesori etc." și că banchetul e ecxlusiv „organizat în onoarea mea". Și că, deși „nu-mi plac daraverele astea", a socotit, după insistențe, că are datoria „să nu mă eschivez" [1]. *Evenimentul*, bodogănind, spunea că inițiativa (de care Stere nu ar fi fost deloc străin) era a șefilor liberali locali (în frunte cu G. G. Mârzescu), care voiau să utilizeze împăciuirea drept capital politic. Banchetul a avut loc la 8 februarie și a fost prezentat ca o manifestare a întregului Iași cultural în cinstea „concetățeanului nostru C. Stere". Gane, în toastul lui, spusese: „Dar bucuria noastră a fost și mai mare cînd am aflat că această fericită împăcare s-a făcut prin stăruințele concetățeanului nostru Const. Stere, care pentru a ajunge la acest sfîrșit n-a cruțat nici un sacrificiu punîndu-și tot sufletul și toată inima în această cauză a românismului." Mitropolitul Moldovei, Pimen, a trimis o telegramă citită la banchet: „Frumoasa faptă ce ai săvîrșit de a face pace între frații căzuți în ceartă prin intriga străinului, vă dă tot dreptul de a fi socotit între vrednicii fii ai neamului, iară nouă, ieșenilor, ne dă frumosul prilej de a simți o mîndrie națională; aici, de la Iași, ai plecat la frați, ducînd ramura de măslin." S-au dat citirii multe alte telegrame venite de peste tot (de la arhiereul Nicodim, Andrei Bîrseanu de la ziarul *Tribuna*, *Gazeta Transilvaniei*, de la Brătescu-Voinești, I. G. Duca, I. Simionescu etc. etc.). Au mai vorbit Sadoveanu, Matei B. Cantacuzino, Al. Bădărău (acesta din urmă printr-un delegat care reprezenta amîndouă partidele conservatoare). Tuturor le-a răspuns, măgulit, sărbătoritul: „...Dlor, trebuie să vă mărturisesc că înainte de toate simt o mare sfială. N-aș vrea să credeți că nu mi-am dat seama de realitate, nici de rostul adevărat al acestei serbări, nici de rolul meu. Dlor, de 20 de ani trăiesc în acest oraș, în mijlocul dvs., cunoașteți destul felul meu de a fi ca să mă credeți că nu din falsă modestie am spus, cînd mi s-a oferit banchetul — și spun și acum — că nu pot primi serbarea cu care mă onorați decît în interesul unei manifestări a celui mai puternic centru cultural al

[1] *Octavian Goga în corespondență*, vol. II, ed. cit., p. 407.

românimei pentru ideea de unitate și solidaritate națională (...) Sînt mîndru, dlor, ca fiu al Iașului, căci dați-mi voie, dlor, să vă spun că eu niciodată nu m-am putut simți străin de acest oraș (...) Nu știu dacă voi mai avea încă o dată prilejul să vă văd în față și să vă vorbesc astăzi, ca un frate către frații săi. Dar, dlor, nu voi uita această serbare și cred dvs. veți găsi în ea întotdeauna un motiv de mîndrie că ați știut, pentru o idee mare, să vă biruiți în suflete toate pornirile din viața de toate zilele..." S-au mai citit, la sfîrșit, telegrame adresate, în numele participanților, diverselor notabilități ardelene. În una Stere era „îngerul păcii", în alta, „marele naționalist pentru jertfele aduse pe altarul patriei" [1].

Era, indiscutabil, apoteoza lui Stere [2], priceput folosită. Iar Stere deși îi scrisese lui Goga că nu-i plac „daravelele astea", se lăsa sărbătorit a doua oară, (prima oară la 2 aprilie, cînd a fost reales președinte al clubului liberal ieșean), într-un banchet, aglomerat de toasturi adulatoare. Avea nevoie de ele, compensativ, pentru multele injurii de care avusese parte în ultimii ani? Urmărea să-și consolideze situația politică pentru a evidenția, chiar în fața șefilor săi liberali, că e o personalitate politică pe deasupra partidelor, unanim stimată, o instanță națională superioară pentru românii din teritoriile subjugate? E probabil că amîndouă aceste motivații sînt în egală măsură valabile și că voia să imprime în memoria contemporanilor ideea că este și va fi eroul, vorba lui Sadoveanu, al unei fapte „dintre acelea ce nu se uită". Strădanie zadarnică. Memoria contemporanilor e fatalmente scurtă. Peste doi ani, cel ce fusese aclamat, în februarie 1912, drept „marele naționalist" va deveni, brusc, — strigător de nedrept — „trădătorul cauzei naționale" și va fi hulit, cu ură feroce, deopotrivă de regățeni și de transilvăneni. Ironie tragică?

La cîteva zile după banchet, Stere a plecat din nou în Transilvania. Abia acum urma greul. În prima etapă, Goga făcuse sacrificiul, recunoscut de Stere, de a-l fi iertat pe Vaida pentru greaua acuzație ce i-o adusese. Sacrificiul său și al tribuniștilor nu trebuia

---

[1] *Manifestația națională de aseară*, *Mișcarea*, IV, nr. 29, din 9 februarie 1912.

[2] Numai *Evenimentul*, ulcerat de-a dreptul, găsea că „arogarea pentru dsa a rezolvirei chestiunei dezbinărilor românești de peste munți e o simplă farsă... Sărbătorirea pentru merite naționale a unui om care de douăzeci de ani, de cînd a venit în țara noastră, n-a făcut decît operă de disoluție socială, propovăduind ura de clasă... ar fi o insultă ce s-ar aduce întregii mișcări naționaliste". (XX, nr. 281 din 8 februarie 1912).

să se oprească aici. Pentru aplanarea de fond a conflictului trebuia ca polemica să înceteze, cele două gazete rivale contopite și demisionarii să reintre în comitetul de conducere al P.N.R. Iar Stere lucra la Arad, ca pacificator, în absența lui Goga, care ispășea, de la sfîrșitul lui ianuarie, o pedeapsă de o lună în închisoarea de la Seghedin. Într-o scrisoare către poet, îl anunța: „Soluțiunea mea e foarte simplă și *unica posibilă* în situația de fapt: Fuziunea ambelor ziare într-un alt organ al Partidului Național; Pe lîngă dta și ceilalți demisionați intră în comitet și *Ciorogarul*, în locul vacant prin moartea lui Lemeny (...) În consiliul de administrație vor intra Dacu și Raicu (fiind în număr *cel puțin egal* cu ceilalți *arădeni*); 4. În comitetul de redacție însărcinat cu conducerea efectivă a ziarului vei intra și dta; 5. Se va face un comunicat (redactat de mine) în care pacea va fi vestită în termenii spre cinstea tuturora; 6. Chestiunile de detaliu și de execuțiune a celor enunțate de mai sus voi lua eu asupră-mi, ca să le rezolv, în *conștiință*, avînd numai în vedere: 1. *posibilitatea* acțiunii și colaborării (sînt imposibilități de ambele părți); 2. ca nimeni să nu fie jignit moralmente și toți, pe cît e cu putință, să fie cruțați din punctul de vedere al intereselor materiale. Cel ce ar respinge pacea în aceste condiții poate avea numai patimi oarbe, sau gînduri ascunse și își va asuma o răspundere sub greutatea căreia nimeni nu ar mai putea rezista. Acesta va fi, sînt sigur, gîndul tuturor oamenilor de seamă din țară, fără excepția celor ce ar fi avut pînă acum simpatii pentru *Tribuna* (am vorbit cu toți)." Îl conjura să accepte acest aranjament, deși știa bine că Goga și tribuniștii sînt, de fapt, sacrificații împăciuirii. Dar altă soluție, pentru salvarea intereselor superioare ale înaltei cauze, nu exista [1].

Situația lui Stere era efectiv imposibilă. Unii îi reproșau că îngenunchează comitetul de conducere al P.N.R. în favoarea tribuniștilor, iar tribuniștii că îi sacrifică pe ei. Lupta, deci, epuizant, pentru a convinge amîndouă părțile că dreptatea e la mijloc și că fiecare trebuie să facă sacrificii. Era tracasat și cu nervii la pămînt („nervii mei nu mai pot suporta mult", i se plîngea lui Goga). Tribuniștii se lăsau greu. Tăslăuanu îi scria, în acest sens, lui Goga: „Ți-am spus că Stere vrea să facă împăcare cu orice preț, jertfind chiar oameni. În calea acestei împăcări nu e bine să te pui, dar nici să te lași *tu personal* prins în mrejele ei. Astfel, toată

[1] *Octavian Goga în corespondență*, vol. II, ed. cit., p. 408—410.

libertatea noastră de acțiune e suprimată. Retragerea ta din toate posturile ce ți se oferă e absolut necesară. E mai bine ca gruparea noastră să rămînă *pe deplin* liberă, lăsînd *împăcaților* timp ca să valideze, iar nouă asigurîndu-ne independența". În același spirit îi va scrie și la 6 martie 1912 [1]. La fel îi scria și Roman Ciorogariu: „Pe noi ne îmormîntează aici cu pompă mare, aud că pregătesc și înmormîntare de clasa I în București. Ei primesc felicitări triumfale iar noi țipete de durere din toate părțile." [2] La început, în ciuda stăruințelor lui Stere, Goga voia să procedeze după sfatul lui Tăslăuanu. Dar după ce, la 5 martie, pertractările încheindu-se, Stere l-a vizitat în închisoarea de la Seghedin comunicîndu-i rezultatele și discutînd aprins timp de două zile, Goga a acceptat, nu fără unele condiții. Le-a comunicat soției sale Hortensia, într-o scrisoare: „Va să zică s-a isprăvit și asta. Rezultatul e: *Tribuna* a fost predată Comitetului. Toți cei vechi, și alături de ei Ciorogariu, intră în Comitet. Deci, și eu. Eu însă am primit făgăduința că cel puțin *cinci* din oamenii mei vor fi aleși în Comitet, în scurt timp. Am declarație în scris de la Stere și am dat declarație că, pînă la intrarea acestor cinci oameni, eu nu iau parte la nici una din ședințele Comitetului iar dacă pînă la toamnă nu se face această întregire, atunci eu îmi dau demisia motivînd-o cu asta în publicație... Așa s-a isprăvit comedia. Sunt o mie și una de motive din pricina cărora altă hotărîre nu se putea lua... Despre Stere n-am ce să zic rău. El s-a purtat față de mine cu vechea dragoste și prietenie." [3] Probabil că din aceeași perioadă e și această scrisoare a lui Stere către Goga, nedatată: „Tranșarea diferendului juridic dintre Comitetul național și *Tribuna* nu pune capăt misiunii mele de împăciuire. Înțeleg că pacea trebuie să fie și în inimi și aceasta este mai greu decît să închei cîteva paragrafe de tranzacție. În măsura în care, prin intervenția în afacerile dvs., mi s-a dat autoritatea necesară, voi căuta din răsputeri ca în cel mai scurt timp, în Comitetul național, să fie reprezentați și tinerii de valoare care doresc înălțarea nivelului vieții noastre politice. Știi foarte bine că între noi este mai mult discuția în ce privește *metoda* și *forma* de acțiune politică, fiindcă eu socot că viața de partid are fatalitățile ei. Dar recunosc că în limitele disciplinei de partid trebuie să se exercite toată acțiunea de critică și de premenire impusă de cerin-

[1] *Idem*, p. 443—445.
[2] *Idem*, p. 222.
[3] *Idem*, p. 15.

țele timpului. Să mă crezi, dar, iubite prietene, că adeziunea dtale la cele realizate pînă acum nu implică în ochii mei deloc renunțarea la aspirațiunile dtale idealiste și-ți promit tot concursul meu pentru realizarea lor treptată, numai ca acțiunea Partidului Național în fața dușmanului să nu fie stînjenită." [1] Această scrisoare dovedește, încă o dată, că Stere nu-și considera misiunea încheiată, urmînd, în continuare, ca stipulațiile înțelegerii perfectate să fie îndeplinite.

Înțelegerea s-a prefectat — la 5 martie — în condițiile reieșite din textele de mai sus (Goga a plecat în toamnă în străinătate — Franța, Anglia, Spania — întorcîndu-se, tîrziu, în 1913). Gazetele, aproape toate, au vestit și comentat, iarăși, evenimentul. La Arad s-a dat un nou banchet care sărbătorea împăcarea deplină, cu participarea notabilităților politice ardelene. Teodor Mihali a spus: „Toate motivele de despărțire între Comitetul național și *Tribuna* au dispărut... Dar cel mai mare merit în acest act este al dlui Const. Stere." Exprima apoi profundă gratitudine „autorului acestei minuni. E prima dată cînd un frate de dincolo se interesează de cauza noastră așa de aproape, jertfindu-și interese, sănătate și nervi". Îi oferă apoi, mult emoționat, „în numele comitetului național și al întregului neam românesc din Ardeal și Ungaria" o ramură de măslin, lucrată în argint filigranat, pe care scria: „Împăciuitorului românilor din Ardeal, C. Stere, din partea românilor ardeleni, recunoscători. Arad 22 februarie/5 martie 1912." [2] Stere a răspuns, și el emoționat, mulțumind tuturor. Această ramură simbolică de măslin a fost depusă, apoi dăruită, ca ofrandă de preț, universității ieșene (o mai fi existînd?) și la ea făcea referire Stere, în 1921, în vestitul său discurs din Camerea deputaților cînd a obținut validarea mandatului său de deputat de Soroca. Goga a dat un interviu apărut în mai multe publicații. Cum, întemnițat fiind, nu putuse participa la banchetul din Arad, era necesar ca acordul său să fie comunicat public. Întrebat (intervieverul, nedeclarat, a fost chiar Stere) dacă pacea dintre cele două tabere s-a înfăptuit, Goga a răspuns: „Da. S-a făcut pace, mulțumită dlui C. Stere care, cu un devotament extraordinar, a muncit două luni pentru stabilirea unei baze de înțelegere. *Tri-*

---

[1] B.A.R. Msse. S $\frac{4\ (7)}{\text{CCLXXXVIII}}$

[2] Apud, *Împăcarea de peste munți*, *Mișcarea*, IV, nr. 49 din 2 martie 1912.

buna s-a contopit cu *Românul*. Prin aceasta s-a pus deci capăt disensiunilor de ordin personal. Şi aceasta mă bucură."[1]

Putea fi mulţumit. Chiar mîndru. Poate şi era. Aplanase un grav conflict politic de interes naţional. Şi acţionase nu ca persoană particulară, dornică să contribuie la risipirea vrajbei politice în Ardeal. Venea, de fapt, acolo, ca un plenipotenţiar cu înalt mandat. Avea împuterniciri din partea celor două partide de guvernămînt şi al celui al lui Take Ionescu. Iar regele, încunoştinţat, şi-a dat acordul pentru această plenipotenţă. E probabil că de aceea a şi fost ascultat de cele două tabere, gata altfel să se nimicească una pe alta. Nu vreau să diminuez cu nimic calităţile diplomatice, aici extraordinare, ale eroului nostru. Dimpotrivă. Dar cine ar fi bănuit la Stere astfel de talente, în care tactul, delicateţea, perseverenţa fuzionau cu căldura unei inimi înflăcărate? Blocul de marmură sau chiar de gheaţă care părea a fi rigidul Stere căpăta uneori mlădieri, în anume clipe tragice, iar căldura sufletului ajungea pînă la incandescenţă, topind urile şi vrăjmăşia. Succesul său din 1912 a fost cu adevărat mare şi a avut ecou în conştiinţa publică românească a timpului. Din păcate, cei „împăcaţi" nu s-au putut concilia cu adevărat niciodată. Foştii tribunişti nu au putut sta alături de cei care, de fapt, — prin Stere — îi îngenunchease ră. După marea Unire din 1918 mai toţi au părăsit P.N.R.. Şi asta pentru că ruptura din 1910 nu s-a mai putut vindeca. Alături de Maniu şi Vaida, foştii tribunişti nu se simţeau la largul lor. Şi nici cei doi lideri nu îi sufereau. Tăslăuanu şi Goga au trecut în Partidul Poporului al generalului Averescu. Nici Vasile Goldiş (deşi în 1910—1912, fusese alături de „bătrîni") nu se simţea bine în Partidul Naţional condus autoritar de Iuliu Maniu şi Al. Vaida-Voievod. O vreme a fost tolerat în organismele conducătoare. În martie 1926 Vasile Goldiş intră şi el în Partidul Poporului, devenind chiar ministru averescan. Cu el au trecut, în acelaşi partid, şi fostul tribunist Ican Lupaş şi Const. Bucşan, deveniţi şi ei miniştri în acelaşi guvern. Marea împăciuire a lui Stere a durat, ca toate ale politicii, puţin. Şi, simptomatic sub raport moral, nici unul dintre cei pe care îi conciliase în 1912 nu i-a rămas prieten. Dimpotrivă, aveau să-i devină, din 1916 şi mai ales după 1919, aprigi inamici, lovindu-l cu îndîrjire — deschis sau cu ascunsă perfidie — în mod statornic. Un vestit aforism maiorescian aver-

---

[1] *După împăcare — Literatură şi politică. Interviu cu dl Octavian Goga*, *Flacăra*, I, nr. 22 din 17 martie 1912.

tizează că „nu există prieteni în politică ci numai prieteni politici". De adăugat că nici recunoștința nu e tolerată în politică, unde interesul, mereu conjunctural, impune, probabil, uitarea binelui datorat cuiva, odată. Sau, mai „omenește", pe unii recunoștința îi apasă atît de greu încît izbucnesc pentru a lovi, eliberîndu-se astfel de un fost... voitor (făcător) de bine.

Reîntors victorios și atît de încărcat cu glorie, Stere asistă, cu mare satisfacție, la căderea din guvern a lui Carp — Marghiloman — Filipescu. Cu o precipitare poate prea acuzată, liberalii declanșează campania împotriva guvernului Titu Maiorescu sub lozinca „Jos paravanul". Cum se știa că misiunea premierului e să realizeze un guvern conservator concentrat, liberalii sînt preocupați de inevitabila desfacere de alianța cu takiștii, căutînd să-și reașeze vechea tactică politică. „Pactul" lui Stere cu Bădărău se apropia de final. Încă din aprilie 1912, Maiorescu și Take Ionescu conveniseră să formeze un guvern conservator de colaborare în toamnă, organizînd noi alegeri. Și cum conservatorii nu se înțeleg asupra viitoarei formații guvernamentale, se profila posibilitatea revenirii la guvern a liberalilor care să realizeze reforma Constituției. Brătianu — știa asta Maiorescu de la rege — nu accepta, la 19 septembrie, un guvern conservator în frunte cu Carp. Dacă aceasta se va realiza, liberalii nu vor participa la alegeri. Regele amenința, din nou, cu un guvern takisto-liberal, iar Carp, inflexibil, refuză să retracteze public cuvintele ofensatoare rostite în Senat împotriva lui I. I. C. Brătianu. Tratativele s-au tot tărăgănat pînă în octombrie. Stere le urmărea atent și, cum opoziția se angajase să se abțină de la acțiunea de răsturnare a guvernului, era mai relaxat. Din mai pînă în iulie a depus stăruințe pentru titularizarea lui Ibrăileanu ca profesor. Și-a pus la încercare influența pe lîngă ministrul de resort C. C. Arion, folosind pentru aceasta și relațiile bune pe care le avea cu Virgil Arion, fratele ministrului. Și nu a fost deloc ușor. La începutul lui iulie îi scria prietenului Ibrăileanu: „Am vorbit cu Virgil, dar mi-a spus că acum chestia nu mai prezintă nici un interes, fiindcă C. C. A. a fost silit să pună chestia de cabinet, încît *nimeni* nu va mai face măcar vreo intervenție, și, mai puțin, deci ar putea să schimbe ceea ce s-a făcut cu el. Ergo..." Iar la 10 iulie îi telegrafia, liniștitor: „apare mîine *Monitor*".[1] Numirea venise, ce-i drept, din partea Ministerului,

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. IV, ed. cit., p. 118.

la 27 iunie, către Universitate. Dar pînă nu apărea, în *Monitorul oficial*, decretul, se mai puteau ivi surprize. Acum, publicîndu-se decretul, Ibrăileanu se mai liniștise și putea pleca, pentru întremare, la Mînăstirea Neamțului. Avusese, în Stere, în întreagă aceasta perioadă agitată, un bun prieten, un protector și un sfătuitor.

Stere primind informații asupra situației politice din sferele cele mai înalte, era încrezător în dezlegările ce stăteau să vină. Dar ceilalți amici ai săi din cercul revistei erau dezamăgiți și iritați că reformele spre stînga ale liberalilor întîrzie. De la Londra Ion Botez îi scria, în aprilie 1912, lui Ibrăileanu pentru a o afla Stere: „Cînd suntem la putere ne temem de a nu dezechilibra societatea prin măsuri prea înaintate. De ce nu facem odată și o prostie spre stînga, cum am făcut atîtea spre dreapta?" Apoi expune un întreg program strategic menit să-i aducă la guvern, și a se menține o perioadă mai îndelungată. Programul e cam cinic, dar nelipsit de o doză de pragmatism abil: „Eu socot că la noi încă un partid nu poate veni la putere și nu se poate menținea prin programe, ci numai prin abilitate practică care implică totdeauna o doză de demagogie și de menajare a intereselor păturii electorale de care depinde, oricîtă antipatie ai avea pentru ea. Așa a stat Ion Brătianu 12 ani (1876—1888 n.m.) și-a creat România modernă. Micile hatîruri și chiar cîteva milioane risipite nu-s nimic față de marea creație a lui [...] Nenorocirea noastră acum e că n-avem oameni de curaj mare („care să tolereze și asasinate", cum a spus I. Brătianu) pentru marele ideal de emancipare a celor 6 000 000. *Stere e prea modern și, de fapt, e blazat* (subl. m.) Să nu înțelegi că fac apologia ghelirurilor pentru «ai noștri», dar un guvern care vrea să se menție la putere trebuie să se razime pe putregaiul orașelor (e ridicul că aceasta e baza vieții noastre politice, dar acesta e adevărul) pentru a face lucruri mari pentru populația rurală. Și o condiție principală e a sta 12 ani la putere[...] Arbitri se pare că sîntem noi: în loc să facem țării bine, preferăm să ne facem reputație de oameni cinstiți, să disprețuim inferioritatea morală a adversarilor... de fapt *noi* facem țării rău, cînd sîntem singuri în măsură să-i facem bine." [1] Că P.N.L. ar fi trebuit să facă „o prostie spre stînga" pentru a realiza reformele anunțate și mereu amînate, e incontestabil. Dar acum nu mai

[1] *Scrisori către Ibrăileanu*, vol. II, ed. cit., p. 40—41.

erau vremurile viziratului de 12 ani ale lui Brătianu bătrînul. În cele trei-patru decenii scurse de atunci, situația politică se complicase, așa că nici un guvern nu putea trece de legiuita perioadă de patru ani. Apoi, atunci, între 1876—1888, regele fusese interesat în menținerea unei guvernări stabile mai îndelungate pentru modernizarea țării. Acum nu mai tolera o astfel de soluție, iar față de reforme se arăta rezervat, netrecînd de ideea Colegiului unic. Or, fără agrementul Coroanei nu era nimic de făcut. Mai ales că ambele partide conservatoare n-ar fi îngăduit un astfel de „abuz", iar dreapta liberală nu vedea cu ochi buni planurile reformatoare ale „înnoitorilor" din propriul partid. Stere, deși „modern", știa acestea toate. De aceea se cumințise, părînd, chiar celor mai apropiați, „blazat". Nu era. Fusese asigurat că marea clipă se apropie. Și credea sincer în aceste promisiuni, pe care analiza actuală a complexului politic de atunci le verifică. Se abținea de acea, nu fără greutate, de la orice act care ar fi dat apă la moară adversarilor, compromițînd chiar „idealul" cel mare avut în vedere și de Iancu Botez. Iar în pregătirea și realizarea acestui ideal i se promisese că va deține un rol de vioara întîia. Încît, deși mai radical în concepție decît Jon Botez, tactica lui de așteptare era mai cuminte, chiar dacă unii îl suspectau că a apucat-o pe drumul compromisului călduț.

Nu putea rămîne indiferent nici față de războiul balcanic, în care România trebuia să aibă un cuvînt greu de spus. În august 1912, la Văratec a început să scrie (continuînd în septembrie) un studiu despre această chestiune preocupantă atunci. Va apărea în numărul pe septembrie al *Vieții românești*. Se intitula *Războiul balcanic și atitudinea României*, (și va fi reprodus apoi, în foileton, și de ziarul *Mișcarea*). Considera, cu dreptate, că această conflagrație nu trebuie considerată un război local. De fapt — argumenta — războiul este o consecință a disputei dintre cele două imperii (habsburgic și țarist), care dominau sau voiau să-și extindă zona de influență asupra Europei de est. „Astfel, rivalitatea celor două imperii ne apare, în lumina acestui conflict ireductibil între forțele progresului din Apus și forțele reacțiunii din Orient, în adevăr, ca un moment al formidabilei drame mondiale." Evoluția spre progres și modernizare în Balcani nu s-a putut soluționa pînă acum pentru că a fost înglobată într-un conflict mondial. Se întreba care dintre cele două imperii ar fi mai interesat în a tutela țările balcanice. Și răspundea că, dacă acesta ar fi imperiul țarist,

care agita panslavismul și se arăta protectorul luptei pentru eliberare a acestor popoare, țările balcanice n-ar avea nimic bun de așteptat. Exemplul polonezilor și al ucrainienilor i se părea, în acest sens, edificator. De aceea, după opinia sa, „triumful politicii țariste ar fi fatal chiar aspirațiunilor care frămîntă astăzi pe însuși marele popor rus". Aceste observații sînt drepte. Triumful politicii externe țariste care țintea spre controlul zonelor orientale europene, pînă departe la Dardanele, ar fi lovit în forțele progresiste ale poporului rus și n-ar fi asigurat decît o fațadă de independență popoarelor balcanice, ce n-ar fi schimbat decît o tutelă cu alta. Dar nici ideea că imperiul habsburgic e interesat în progresul, modernizarea și independența popoarelor balcanice nu era mai validă. Stere, antițarist consecvent, care vedea, cu dreptate, în Rusia țaristă — înapoiată economic și politic — „jandarmul Europei", își pusese prea mari, nemotivate speranțe în imperiul habsburgic. Ideile lui A. C. Popovici, expuse în *Statele unite ale Europei*, care ridicau imperiul habsbugic, modernizat politic, la rangul unui factor de progres și de unificare în această parte a Europei, erau doar o biată iluzie, curînd infirmată de realitate. Acele opțiuni eronate ale lui Stere, în materie de politică externă, începeau de pe acum să se manifeste. Mai tîrziu, cum va continua să le apere cu o regretabilă inflexibilitate, îi vor aduce mari daune, provocînd, nu în mică măsură, tragedia politică și morală pe care o va trăi. Întemeiate și deplin judicioase erau însă punctele sale de vedere despre politica externă a țării noastre. În acest conflict, România nu trebuie să stea în calea aspirațiilor spre independență a popoarelor balcanice, pentru că și noi avem „revendicări naționale la cari nu putem renunța... Dacă nu avem în minte vreo extensiune teritorială, avem datoria de a ne asigura viitorul apărării noastre naționale". Și mai încolo: „Avem dreptul să pretindem rectificarea acestei granițe și după cum cere dreptatea și după cum considerațiile strategice elementare ne povățuiesc." De aceea, „suntem gata de a ne spune cuvîntul și de a-l susține, la nevoie, prin puterea armelor". În aceste condiții, „noi trebuie să stăm cu *arma la picior* pentru ca nici o hotărîre să nu poată fi luată, *de nimeni*, fără de noi și împotriva noastră". Cum interesele naționale erau mari, necesar ar fi fost, în astfel de momente, un guvern național și nu unul de partid („un guvern *al țării* în jurul căruia să se poată strînge neamul întreg și nu de un guvern de partid"). Spre această soluție înclina și Brătianu. Dar regele notificase

lui Maiorescu că dorește ca acest război să fie, compensatoriu, patronat de un guvern conservator, pentru că acela din 1877 a fost girat de unul liberal. Și voința regelui, chiar dacă era uneori (cum a fost și în acest caz, datorită inductibilelor rivalități dintre conservatori care nu se puteau concilia pentru a forma un guvern concentrat) oscilantă, trebuia respectată.

La 21 octombrie 1912 Stere, înapoiat de la București cu noi instrucțiuni, ia cuvîntul la adunarea clubului liberal. Cu o săptămînă înainte (la 14 octombrie), se instalase noul guvern T. Maiorescu, în componența căruia intraseră și patru miniștri takiști (Take Ionescu deținea Internele și avea împuterniciri să coordoneze împreună cu Maiorescu, titular la Externe, politica externă a țării). Noul guvern se instalase și cu asentimentul lui Brătianu. Veneau alegerile parlamentare și, în aceste noi condiții, politica liberalilor se adaptase oportun. În cuvîntul său, Stere a început prin a se referi la războiul balcanic, repetînd opiniile din articolul publicat în septembrie. Declara că Partidul Național Liberal se solidarizează cu opinia regelui, făcîndu-și datoria și în opoziție. Nu se putea abține să aprecieze că victoria obținută de Serbia și Bulgaria se datorează faptului că acestea sînt state de țărani, unde latifundiile nu există. „Dați-mi voie să fac o paranteză", exclamă la un moment dat și găsește nimerit prilejul de a aminti încă o dată neabandonatele sale convingeri poporaniste, lăsate, de la o vreme, de izbeliște. Cît privește noul guvern conservator (de colaborare sau concentrat), „noi vom acorda tot creditul acestui guvern. Nu ducem și nu vom duce campanie de răsturnare, dar, dlor, prin aceasta nu vom renunța la rolul nostru de opoziție constituțională." Partidul Național Liberal dorește alegeri neviolente. De fapt, tratativele dintre Take Ionescu (cu acordul lui Maiorescu, al lui Marghiloman, care deținea portofoliul Finanțelor, și al lui Filipescu, care era ministru la Agricultură și Domenii) și Brătianu erau în curs și, finalmente, liberalilor li s-au garantat 35 de parlamentari, dintre care 15 aveau să fie sprijiniți la alegeri de guvern.

La 17 octombrie, sesiunea extraordinară a parlamentului a dizolvat corpurile legiuitoare. Alegerile trebuiau să aibă loc între 8 și 18 noiembrie 1912. A început perioada campaniei electorale care, fapt fără precedent, a fost calmă. Datorită complicatei situații externe, opoziția — care primise și acceptase numărul de mandate garantat — acționa ponderat. În ianuarie 1911 aceeași opoziție nu acceptase „ofranda" parlamentară a guvernului Carp

(50 de mandate), socotind propunerea ofensatoare. Dar acum (deși numărul mandatelor era mai mic), o accepta cu seninătate, pentru a nu face greutăți guvernului, absorbit de îndatoririle extraordinare, ale politicii externe. Apoi Brătianu era recunoscător regelui, care l-a înlăturat pe Carp și nici nu-l acceptase în fruntea guvernului, pentru că refuzase să retracteze public insultele aduse șefului liberalilor. Nu putea, deci, răspunde agresiv acestor tentative de reparație morală. Spera Brătianu că succesiunea îi va reveni mai repede decît prevedeau termenele, datorită oricînd posibilelor conflicte dintre facțiunile rivale ale unui guvern neomogen? E posibil. Ideea unui guvern național nu fusese complet abandonată și, la nevoie, era periodic agitată. Ba chiar, la 18 iunie 1913, cînd izbucnirea celui de al doilea război balcanic devenise iminentă, Brătianu a comunicat că acceptă constituirea unui guvern național, sub președenția lui I. Kalinderu. Propunerea e acceptată de Take Ionescu, dar nu și de Maiorescu și fidelii săi. Regele nu era nici el de acord.

Începe campania electorală. Pe listele liberale ale Colegiului I din Iași Camera deputaților, pe primul loc apare numele lui Stere. Se știa că face parte dintre acei candidați cărora guvernul le va facilita alegerea. Iar la Colegiul I, dat fiind numărul restrîns de alegători, manevra de susținere avea șanse de reușită. Firește că *Evenimentul* (carpist), ulcerat, nu ostenea a-l prezenta drept „candidat miluit". La 2 noiembrie, în articolul *Candidaturile liberale*, se scria: „Cererea centrului a trebuit să triumfe. Astfel că dlui Stere i se lasă un loc la Colegiul I, rămînînd ca alegătorii acestui colegiu, în marea lor majoritate mari proprietari, să-și spună prin vot cuvîntul dacă acest dușman al marei proprietăți... poate reprezenta interesele lor în viitorul parlament. Aceiași alegători, tot prin vot, vor arăta asemeni dacă consimt ca după ideile dlui Stere, iarăși declarate, colegiul lor luminat și conștient să fie înghițit de masa inconștientă a holotei chemată să dicteze prin vot universal." [1] La o întrunire electorală din noiembrie 1912, Stere declară, sigur pe sine: „Dacă în momentul acesta se crede că în parlament trebuie să fie reprezentați fruntașii partidului nostru sau dacă cei de sus au hotărît să nu-mi combată candidatura, eu, așa cum sunt, fruntaș al partidului acesta, am onoarea de a prezenta partidul de aici și în această calitate s-a cerut colaborarea

[1] *Evenimentul*, an. XX, nr. 198 din 2 noiembrie 1912.

și concursul meu în parlamentul țării." [1] La 8 noiembrie, este ales cu 265 voturi (din 378 buletine valabile). Ceilalți trei candidați liberali pentru acest colegiu au căzut. După balotaj a fost ales și G. G. Mârzescu. În ambele corpuri legiuitoare, liberalii aveau 52 de aleși, conservatorii 83, iar takiștii 106. Iorga a fost ales ca independent, cu sprijin liberal. La 20 noiembrie *Mișcarea* se considera datoare să recunoască faptul că „alegerile efectuate sub acest guvern au avut un caracter de libertate destul de pronunțat, afară de unele excepții manifestate în unele localități". Dar — se putea altfel? — pentru Stere alegerile nu s-au terminat fără un incident supărător. A considerat drept ofensator — cu dreptate — un articol apărut în *Evenimentul* din 17 noiembrie în care, pentru o afirmație preelectorală, presupusă a lui Stere, era calificat drept „pehlivan șarlatan" care ar merita „palme" dacă n-ar fi un „descreierat cu un picior în pragul balamucului". Și, după cum îi era obiceiul, credea că ofensa nu putea fi reparată decît pe cîmpul de onoare. I-a trimis, deci, lui Dimitrie A. Greceanu, șeful conservatorilor ieșeni și directorul acestei gazete, martori, provocîndu-l la duel. La 19 noiembrie, duelul a avut loc. „S-au schimbat patru gloanțe fără rezultat. Adversarii și-au întins mîna pe teren." [2]

Pentru a patra oară deputat, Stere se liniștise o vreme, pregătindu-se pentru alte asalturi. La 47 de ani își schimbase și fizionomia. La 17 noiembrie 1912, după alegeri *Mișcarea* cu prilejul unui miting liberal la Iași, îi reproduce o fotografie. (Veniseră aici, pentru asta, Brătianu, Costinescu, Pherekide, Morțun, Duca). Fotografia lui Stere, alături de a celorlalte mărimi liberale, e parcă a unui alt om. Renunțase complet la barbă. Chiar și la aceea scurtată de pastor. Din vegetația piloasă a obrazului de pînă acum păstrase numai o mustață groasă, galică. Iar, fără barbă, Stere e parcă altul. Capul e mare, și bine sculptat, cu fața plină, cărnoasă, cu fălci pronunțate, nasul gros și proeminent, iar privirea, ca și mai înainte, încruntată. Nimic meditativ nu se poate citi pe această figură, aproape lipsită de spiritualitate. E obrazul unui om încercat, muncit, trădînd hotărîre și zbucium. Acest nou „fason" va rămîne cîțiva ani același. Nu va fi însă ultima schimbare la față a lui Stere. Peste cîțiva ani va renunța și la ultimul vestigiu pilos, la mustață. Intra cu această figură modificată, într-o nouă

[1] *Mișcarea*, IV, nr. 248 din 8 noiembrie 1912.
[2] *Mișcarea*, IV, nr. 257 din 20 noiembrie 1912.

eră, curînd devenită crucială în viața lui de om chinuit și pururea răscolit de chemări idealiste.

La 23 noiembrie 1912, Stere a plecat la București pentru a depune o coroană de flori, din partea *Vieții românești*, pe sicriul cu rămășițele pămîntești ale lui Caragiale, aduse în capitală de la Berlin. Trei zile mai tîrziu (la 26 noiembrie), s-a deschis sesiunea noului parlament, care lucrează calm, fără obișnuitele incidente la discuția pe marginea răspunsului la mesajul tronului. Atmosfera de colaborare e consemnată, în presa liberalilor, ca și în parlament. În Senat Ionel Brătianu a declarat: „Pentru a înlesni guvernului îndeplinirea acestor datorii, pentru ca el să ne poată apăra în afară... noi ne vom călăuzi leal..., avînd conștiința marilor răspunderi." Se vorbea curent de „solidaritatea națională în fața străinătății". Disputele interne, inclusiv marele program reformator liberal, au fost lăsate, deliberat, în umbră, nimeni aproape nemaivorbind de ele. Pe prim plan era chestiunea externă și, pentru asta, se făceau eforturi convenite înaintea alegerilor, vizînd o colaborare fără fisuri manifeste. Stere e prezent la dezbaterile Camerei deputaților. Dar prezența sa e doar fizică. A tăcut tot timpul cufundat în sine (activ a fost prietenul său Georgel Mârzescu). Aceasta a fost, probabil, dispoziția lui Brătianu, pe care Stere îl vizita des. Se spunea că avea totdeauna, în sufrageria lui Brătianu, un tacîm rezervat și că, în biroul șefului, era faimos fotoliul din fața mesei de lucru, în care se așeza, invariabil, liderul liberalilor ieșeni. Cei doi discutau pe îndelete, pregătind proiectele reformatoare și formula lor reciproc acceptabilă. Se înțelegeau acum, se spunea, destul de bine, prietenia lor fiind consolidată, iar locul lui Stere — proeminent — nu mai în anturajul lui Ionel Brătianu, dar și în restrînsul organism conducător al partidului. Sigur că nu era simpatizat deloc de Toma Stelian (reprezentantul acum al dreptei în conducerea liberalilor și ostil reformelor), nici de Emil Costinescu (totuși a doua personalitate în ierarhia liberală), și probabil nici de Vintilă Brătianu sau de Morțun. Dar șeful suprem îl prețuia, avea nevoie de știința lui de carte și de sfatul său, ignorîndu-i cu tact aerele orgolioase. Îl tolera pentru că îl prețuia și îi era prieten sau pentru că îi era necesar? Cine ar putea răspunde? Mai tîrziu, în septembrie 1931, cîțiva ani după moartea lui Ionel Brătianu, Duca ar fi mărturisit unor intimi ai săi că răposatul îl prețuise atît de mult pe Stere încît, de nu s-ar fi produs încăpățînata sa defecțiune din 1914—1916

și, apoi, în consecință, de nu s-ar fi instalat în atitudinea-i știută în timpul războiului, el, directorul *Vieții românești*, ar fi fost desemnat (după sfîrșitul lui Vintilă) drept succesor la șefia liberalilor [1]. E posibil să fie adevărat. Mai ales că o afirma, în 1931, chiar președintele în funcțiune al liberalilor. Dar nu ambițiile ierarhice îl preocupau pe Stere acum ca și mai tîrziu. El era călăuzit de o idee, de un ideal. Și pe acesta îl urmărea cu tenacitatea unui halucinat, indiferent la jocul plasamentelor ierarhice, gata oricînd să sacrifice totul pentru a-și apăra convingerile.

În februarie 1913, în plină dispută între politicienii de frunte din cele trei partide în chestiunea balcanică (la începutul lui februarie, Brătianu comunicase regelui că, dată fiind indecizia guvernului, e gata să ia el puterea [2]), Stere se afla la Iași în centrul de interes al universitarilor. Trebuia să fie ales un nou rector, în locul lui G. Bogdan. A candidat, pentru că avea mari șanse de a fi ales, și Stere. În condițiile mai relaxate ale parlamentului de colaborare, rivalitățile politice dintre profesori erau și ele mai surdinizate. Stere putea conta pe voturile profesorilor liberali, ale takiștilor, pe cele ale unor independenți și chiar pe cele ale unor conservatori. La 26 februarie a avut loc ședința de alegere. Din 60 de profesori și agregați, cîți avea universitatea ieșeană, s-au prezentat la vot 49. Fiecare trebuia să înscrie, pe buletin, trei candidați, urmînd să fie reținuți pentru demnitatea de rector, trei dintre aceia care întruniseră cele mai multe voturi. Numele celor trei, trecute pe o listă, erau înaintate ministerului pentru avizare și decizie. Constantin Stere a întrunit 44 de voturi, urmat de istoricul Petre Răscanu (23 voturi) și Matei B. Cantacuzino (16 voturi) [3]. Ministrul Instrucțiunii, C. Dissescu, l-a confirmat pe Stere ca rector, pe trei ani, al Universității din Iași. La 12 martie, Stere depune jurămîntul ca rector, la prima secție a Curții de Apel din Iași. *Evenimentul* și un alt ziar, tot conservator, dar dizident (era finanțat de prof. Virgil Arion) au deplîns această alegere, calificînd-o intolerabilă și prevestitoare de rele.

Stere era satisfăcut și și-a luat rolul în serios. A fost un excelent rector, devotat propășirii înaltei instituții de învățămînt pe

---

[1] Cf. L. Kalustian, *C. Stere — omul din furtuni*, în *Simple note*, vol. II. Ed. Eminescu, 1982, p. 62.

[2] Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. I, p. 149.

[3] Arhivele Statului Iași. Fond Universitatea „Al. I. Cuza". Rectoratul Dosar A/1913, f. 9.

care o conducea. Îndată după alegere, a luat inițiativa obținerii unor credite necesare înzestrării laboratoarelor, bibliotecii și seminariilor. În argumentările sale dezvoltate înaintea regelui (care l-a primit în audiența reglementară de prezentare), a ministrului de resort și a comisiilor bugetare ale celor două corpuri legiuitoare, a documentat că, sub raportul înzestrării, universitatea ieșeană e defavorizată serios față de cea din București. Ceea ce era și nedrept și dăunător pentru progresul științei și învățămîntului românesc. Și-a folosit tot prestigiul acumulat în viața publică pentru a-și convinge interlocutorii și a le obține consimțămîntul. L-a obținut. Suma creditului extraordinar era mare, deși încă insuficientă: 1 200 000 lei. La 8 aprilie a prezentat Senatului universitar planul său pentru distribuirea creditului, potrivit nevoilor [1], și a dispus imediata începere a construcțiilor. Era un mare succes și o mare înfăptuire. Biblioteca centrală universitară a fost, atunci, reorganizată, legată mai organic de nevoile didactice ale universității, îmbogățindu-i-se fondul de carte. Stere a depus stăruințe (cam fără succes) pentru curmarea situației — descrisă de el, într-o ședință a Senatului universitar din 20 iunie 1913 — ca „anormală" privind situația profesorilor navetiști (erau, la număr, 11) [2]. În sfîrșit, s-a străduit să elimine politicianismul de extremă dreaptă al unor cercuri studențești, alimentate și conduse spre huliganismul șovin, de profesori ca A. C. Cuza și C. Șumuleanu. Din păcate, în această acțiune nu va reuși. Dar și-a făcut datoria de dascăl democrat, avertizînd asupra unui flagel redutabil.

Pînă tîrziu, prin septembrie 1913, Stere se eclipsează din viața politică, ocupîndu-se mai mult de rectorat și activitatea didactică. Între timp, lumea politică (și nu numai ea!) participă, cu fervoare, la disputele complicațiilor războiului balcanic. După cum evoluaseră lucrurile, marile puteri (și cele implicate în noul conflict dintre țările — Bulgaria și Serbia — foste aliate) ajung la încheierea că arbitrul situației nu poate fi decît România. De implicarea ei directă, depindea soluționarea războiului. La 20 iunie, guvernul român decretează mobilizarea, în ciuda interesatelor demersuri pacificatoare ale Austro-Ungariei, iar la 26 iunie se hotărăște intrarea României în război. La 3 iulie parlamentul, convocat în sesiune extraordinară, ascultă Mesajul regal citit grav de primul

[1] *Ibidem*, f. 22—24.
[2] *Ibidem*, f. 45—46.

ministru al țării, Titu Maiorescu, în care sînt prezentate motivele intrării României în război. Se votează declararea stării de asediu pînă la demobilizarea armatei. România intra în război pentru a aduce pace în zona balcanică, unde imperiul austriac incitase Bulgaria să atace Serbia. Zadarnic a sperat diplomația austriacă alăturarea țării noastre unei alianțe austro-bulgare împotriva Serbiei și a Greciei. Armata română trece granița noastră de sud și înaintează pînă la 15 km de Sofia. Bulgaria, dîndu-și seama de situație, anunță România, la 8/21 iulie, că acceptă tratative de armistițiu cu toți beligeranții, propunînd să aibă loc la București conferința de pace. Țării noastre îi revenea rolul de conciliator. După două zile, Bulgaria reînnoiește acceptul armistițiului, cerînd oprirea înaintării armatei române. România primește oficial cererea Bulgariei, invitînd guvernele țărilor implicate în conflict să-și trimită reprezentanții la București. La 14/27 iulie 1913, aceștia încep să sosească și la 17/30 iulie se deschide Conferința de pace de la București, primul ministru al României fiind ales președinte. Conferința se încheie, cu bine, la 28 iulie, cînd are loc solemnitatea semnării tratatului. România obține o rectificare a graniței de sud, pe linia, cerută dinainte, Turtucaia-Balcic. De peste tot veneau elogii și mulțumiri pentru rolul pacificator al României. Numai Austro-Ungaria nu a vrut să recunoască tratatul de pace de la București, declarînd că numai un război general va aduce, în această zonă, o soluție convenabilă (firește, pentru imperiul habsburgic). Va face, în consecință, tot ce îi va sta în putință pentru a declanșa cît mai repede, războiul. Un război, care a devenit mondial și îi va aduce, anchilozatului imperiu cotropitor, prăbușirea definitivă.

În timpul scurtului război balcanic Ionel Brătianu, în calitate de maior de artilerie, se înrolează și el. La Cartierul general de la Orhanie, creează un fel de alt mic stat major, al liberalilor. Iorga nota mai tîrziu că la Orhanie Brătianu era „înconjurat de o întreagă curte politică și culegea elementele unei ofensive de partid și care nu trebuia să întîrzie, cu un program de reforme economice și sociale ca legitimare pentru venirea la putere“ [1]. Marghiloman notase și el, în jurnalul său, la 12 iulie 1913: „Am raportat lui Maiorescu spusele lui Ionescu venit de la Orhanie, că la statul major, Crăiniceanu, Brătianu și Duca — acesta ca secretar al generalului —

[1] N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. II, 1934, p. 191.

sunt factorii cei mari“ [1]. Odată, s-a deplasat, cu automobilul, și Stere la Orhanie, vorbind cu Brătianu și luînd înțelegere asupra tacticii de urmat și a strategiei de viitor. Pe drum, pe o ploaie cumplită, l-a întîlnit pe Topârceanu, mobilizat, și i-a zvîrlit, din goana automobilului, bani. Apoi a relatat amicilor de redacție, cu lux de amănunte, de parcă stătuse în Bulgaria zile în șir, această rapidă călătorie. La București, de treburile conducerii partidului se ocupau Pherekide și Costinescu, în calitate de coordonatori ai unui comitet. Firește, începuseră să circule zvonuri că Brătianu, supărat că nu i se acceptă reformele, demisionează din șefia partidului. Pherekide s-a dus la Orhanie și, la 20 iulie, autorizat, a publicat un comunicat prin care anunța că Brătianu, chemat în serviciu militar, refuză să se ocupe de politică. Cînd războiul se va încheia și trupele românești se vor reîntoarce, toate, în țară, va reveni și Brătianu care, atunci, ca șef al Partidului, va convoca un congres. Zvonurile au prins cheag și mai vîrtos, încît la 9/22 august, regele, ascultînd propunerea primului ministru de a-i accepta demisia guvernului în decembrie, îi cere să-și amîne retragerea pentru că, deocamdată, nu-i clar dacă liberalii îl mai vor pe Ionel Brătianu sau îl preferă, ca șef, pe M. Pherekide. Cercurile politice discută agitat chestiunea succesiunii. Conservatorii și takiștii voiau, fiecare, un guvern al lor pur, desfăcut din cătușele colaborării. Liberalii, știind că succesiunea trebuie să le revină, reîncep să agite ideea reformelor.

La mijlocul lui august 1913, Ionel Brătianu se înapoiază în capitală, începînd febrile consultări cu fruntașii partidului său. Cîteva personalități liberale dispăruseră în această perioadă de opoziție. În iulie 1911, murise Take Protopopescu, în mai nemulțumitul sturdzist C. Stoicescu, în decembrie 1912 dispare, regretat, Spiru Haret, în februarie 1913 se prăpădește Al. Djuvara. Situația grupului Brătianu nu iese însă mult mai consolidată din seria acstor decese (unele regretate) ale veteranilor: Cercurile liberale de dreapta, formate din mari latifundiari, și potentați cu influență electorală și politică, nu agreau „zvînturatele“ idei extremiste ale șefului, încăput sub influența nefastă a periculoșilor tineri generoși. Lupta reîncepea. Nu chiar de la punctul zero, ca în 1907. Ci de la nivelul minusculelor înfăptuiri sociale realizate care, nici vorbă, trebuiau continuate. Stere, în astfel de îm-

[1] Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 178.

prejurări, de asalt împotriva citadelei reacționare, era la mare preț. Reintra în marea lui luptă. Liniamentele ei le schițase încă de la începutul anului 1913. Era un adevărat program, sistematizat pe puncte: „...Iar elementele problemelor pentru întreaga opinie publică progresistă a țării (...) se încheagă într-un vast plan de reforme, care poate fi precizat în puține postulate:

a) Lărgirea dreptului de vot, pe baza colegiului unic, pentru toți știutorii de carte, ca o îndrumare firească spre sufragiul universal și reprezentarea minorităților.

b) Întărirea, pe aceeași bază, a organelor de autonomie locală și ocrotirea lor împotriva abuzului de dizolvare arbitrare.

c) Asigurarea pentru fiecare cetățean a dreptului de apărare legală împotriva abuzurilor administrative și a încălcărilor libertății individuale.

d) Înființarea de școli îndestulătoare pentru întreaga populație școlară, pentru ca învățământul obligator să fie o realitate.

e) Legislația protectoare a muncii și recunoașterea sindicatelor muncitorești ca mijloc legal de apărare a intereselor profesionale.

f) În sfîrșit, întregirea reformelor agrare, atît în ce privește ocrotirea muncii, cît și pentru a trece în stăpînirea țărănimii, fără întîrziere și la nevoie prin expropriere silită a cel puțin două milioane de hectare.

Pe această cale numai, ruptura dintre orașe și sate va putea dispare și țărănimii i se va asigura în stat locul ce i se cuvine după însemnătatea ei în viața națională. Atunci, țăranul-proprietar liber, știutor de carte și alegător —, cînd la majorat, ca și cetățeanului Elveției libere, i se va da în curînd pușca — va fi chezășia cea mai neclintită a viitorului național.“ [1]

Proiectul acesta de program era cel mai avansat (maximalist) în comparație cu cel minimal (moderat) preconizat de elementele de stînga din partidul liberalilor. Stere se reinstalează deci, încă o dată, în inconfortabila sa condiție de insurgent în cadrele organizate ale liberalilor. Îl îngăduia Brătianu să avanseze cu un pas înaintea sa sau Stere îl trăgea pe șeful său politic mai departe decît îi erau voia și puterea? Sau Stere nu ținea seama de convențiile disciplinei de partid și respecta, imperturbabil, comandamentele idealului său? Indiferent care dintre aceste ipoteze s-ar demon-

[1] C.S. *Învățămintele din războiul balcanic*, *Viața românească*, VIII, 1913, nr. 1, p. 106—107.

stra valabilă (poate că sînt toate trei deopotrivă), Stere își reocupă locul conducător în avanposturi, pîndit, atent și furios, de cei din tranșeele inamice, ca și de flancurile propriilor poziții. Drum de întoarcere pentru el nu mai exista de mult. Destinul îl propulsa, periculos, mereu și mereu, înainte, în vîrtejul tuturor vrajbelor. Nu voia să le evite, ci le înfrunta, cu bărbăție vitează, nepăsător la primejdie și amenințare. Insurgenții mesianici sînt totdeauna încrezători în steaua lor. Stere, cercetător împătimit al constelațiilor îndepărtate, avea convingerea că steaua lui care răsărise pe boltă, îl îndeamnă, să o urmeze. Nu va regreta niciodată că l-au înșelat, din nou, chemările ei. Căderea și înălțarea, aproape concomitente, erau dictate de soarta lui tragică.

Sfîrșitul primului volum.

Lector : MAGDALENA BEDROSIAN
Tehnoredactor : CONSTANȚA VULCĂNESCU
Apărut : 1989. Bun de tipar : 07.XI.1989.
Format 16/61 × 86. Coli tipo : 37.

Tiparul executat sub comanda
nr. 354
Întreprinderea poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97
București,
România

De acelaşi autor

— Junimismul
— Sămănătorismul
— Poporanismul
— Ţărănismul
— Trei esteticieni
— Studii şi cercetări
— Junimea şi junimismul
— Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea
— Confluenţe
— Curentul cultural de la „Contemporanul"
— Viaţa lui C. Dobrogeanu-Gherea
— Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea
— Comentarii
— Actualitatea clasicilor
— Viaţa lui Titu Maiorescu
— Interpretări
— A. D. Xenopol (în colaborare)
— Falansterul de la Scăieni (în colaborare)

ISBN 973-23-0099-X

Lei 32